

ԱՄԵԼ ԲԱԿՈՒՆՑ

ԵՐԿԵՐ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ ИМ. АБЕГЯНА

АКСЕЛЬ БАКУНЦ

СОЧИНЕНИЯ

В ЧЕТЫРЕХ ТОМАХ

ТОМ

III

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1982

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ. ԱՐԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ДУБЛЕТ

ԱԿՍԵԼ ԲԱԿՈՒՆՑ

ԵՐԿԵՐ

ՉՈՐՍ ՀԱՏՈՐՈՎ

ՀԱՏՈՐ

III

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1982

Խմբագրական կոլեգիա

**ՅՂԱՐԱՐՅԱՆ Ս., ԶԱԲԱՐՅԱՆ Ա., ԻՇԽԱՆՅԱՆ Ռ.,
ՀԱԿՈՐՅԱՆ Պ., ԶՐՐԱՇՅԱՆ ԷԴ.**

Հատորի խմբագիր

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր Ս. Բ. ԱՂԱՐԱՐՅԱՆ

Բնագրերը պատրաստեց և ծանոթագրեց

ՌԱՅԱՅԵԼ ԻՇԽԱՆՅԱՆԸ

Բակունց, Ա.

Բ 228 Երկերի 4 հատորով /խմբ. կոլեգիա՝ Աղաբաբյան Ս.
և ուրիշ.— Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1982.

Հ. 3 /Բնագրերը պատրաստեց և ծանոթագր. Ռ. Իշ-
խանյանը: Խմբ. Ս. Բ. Աղաբաբյան. 714 էջ, 2 թ. նդ.

Ակսել Բակունցի Երկերի ղիտական հրատարակության երրորդ
հատորն ընդգրկում է: Գրողի վեպերը (պահպանված հատվածները),
վիպակները և կինոսցենարը:

4702080200

Ա

703 (02)—82

60—82

ԳՄԴ 84 Հ 7

Apr 2

⊗ Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1982

Ծանոթագրությունների համար

Ալեքեյ Բախունց (1934 թ.)

ՎԻՊԱԿՆԵՐ ԵՎ ՎԵՊԵՐ

Հ Ո Վ Ն Ա Ք Ա Ն Մ Ա Ր Ձ

1

Հուլիսի շոգ օրերից մինն էր: Արևն այնպես էր այրում, ասես մտադիր էր կրակ թափելու արտերի ու այգիների վրա, ծծելու գետերի ջրերը, որպեսզի գոմեշները չկարողանան թաղվել ջրի մեջ և իրենց հաստ կաշին ազատել արևի խանձող շողերից: Ո՞վ գիտե, արևն ուրիշ էլ ի՞նչ մտադրություն ուներ, սակայն կարևորն այն է, որ հուլիսի այդ շոգ օրին, արևի տակ, ժամանակը կորել էր, հալվել, անհնար էր որոշել ժամը, թեկուզ ժամացույցները զարկում էին դողէրոցքով տառապողի թույլ երակի պես:

Եվ երբ գնացքը փոշոտ ճամփով գլորվող գոմշասայլի պես մոտեցավ կայարանին, հերթապահին թվաց, թե ցեխի մեջ թաթախված գոմեշների մի երամակ ահռելի փնչոցով կանգնեց կայարանի առաջ, փնչոցո՞վ, որ նշանակում էր՝ օ՜ֆ, շոգ է:

Ինչքա՞ն դանդաղ ու չկամ, գնացքից դուրս եկան ուղեւորները, որը քրտինքը սրբելով, որը բաճկոնի կոճակները մինչև գոտին արձակած, մի խուրջին ուսին, թաշկինակով կրծքին հով անելով: Կայարանի ստվերում թիկն տված երկու մուշա հենց այդտեղից էլ ձայն տվին իջնող ուղևորներին, թե ո՞վ իր ունի տանելու, և երբ պատասխան չեղավ, նորից գլուխները թեքեցին, թառամած արեւածաղկի պես:

Ոչնչով հիշատակելի չէր դառնա հուլիսյան այդ շոգ օրը, և թե գնացքը, որպես թանկագին բեռ, շատ դգուշուկյամբ այդ օրը շրջերեք և Հովնաթան Մարչին: Եվ երբ նրա ամերիկյան դեղին կոշիկը դիպավ գետնին, կոշիկի տեքը ժպտաց: Հավանորեն

այդ ժպիտն ունեցավ և Կոլումբոսը՝ նոր ցամաքի վրա առաջին անգամ ոտք դնելիս:

Եւ ոչ որ շնկատեց, թե ինչպե՛ս նա դարձավ Արարատի կողմը և, հասկանա՞նք, ձեռքով սալամ ուղարկեց հեռու սարին: Սակայն նրա ողջույնը միայն ձեռքի շարժումով չվերջացավ: Եթե մոտիկ կանգնած մարդ լիներ, նա կլսեր, թե ինչպես Մարչն ասաց. «Օ՛, Արմենիա, երկիր դրախտավայր»... Ասաց ու քրտինքի մի կաթիլ զլորվեց այս երկրի արեւից խանձված հողին:

10 Սովի մի ալիք, նույնիսկ այն ժամանակ, երբ հանդարտ է ծովը, հանկարծ ափ է նետում հեռու երկրից ծովն ընկած պտուղի մի կճևպ, այդ ափին կճևպը մնում է այնքան, մինչև մի ուրիշ ալիք է ելնում, ափը լիզում և կճևպը բաշին առած հետ տանում ուրիշ եզր շարժելու, իսկ ծովը մնում է հանդարտ, անտարբեր:

Արեն էլ հանդարտ մնաց իր հրե քայլքի մեջ, երբ գնացքն ուրիշ աշխարհից հուլիսյան մի շոգ օր ցամաք նետեց Հովնաթան Մարչին: Սակայն կառապանները նորեկի հանդեպ շունեցան նույն անտարբերությունը: Նրանցից մի քանիսն աղմուկով իրար անցան, և մինչդեռ Հովնաթան Մարչը լսում էր նըրանց մայրենի բարբառը և ղմայլվում, ամենից հանդուգնը նախ նրա իրերը դարսեց կառքում, ապա Հովնաթան Մարչին էլ նստեցրեց և մտրակեց ձիերին:

Ճանապարհին, փոշու ամպի մեջ, մեկը հիացմունքով էր նայում շրջապատին և ծաղկանկար թաշկինակով բերանը ծածկած, շնչում հայրենի երկրի բույրը, որ տվյալ դեպքում կառապանի քրտնած մեջքից էր ելնում, ճամփի ճահճոտից, աղբակույտից, իսկ մյուսն իր մտքում հաշվում էր՝ կրկնակի ուլի՞ թե՞ հոսակի, Ամերիկայից եկած հարուստ պատածիւրից:

30 Թե ինչո՞ւ վերջացավ կառապանի հաշիվը, դժվար է ստույգ-ինչ գրել: Հյուրանոցի դռանը Հովնաթան Մարչն իջավ և երբ պայուսակները դետին դարսեց, կառապանի բռան մեջ նա այնպիսի մի թղթադրամ դրեց, որ նա ձիերին մտրակեց, բռան մեջ սեղմեց դրամը և հրապարակն արագ անցնելով կորավ կողքի փողոցներում, առանց հետ նայելու: Քիչ էր մնա-

ցել, որ մայթից-մայթ անցնող մի բարեպաշտ ծերունի ընկնի կառքի տակ:

Հյուրանոցի սենյակում Հովնաթան Մարչը ճակատի քրքրտինքը սրբելուց հետո, գերադաս համարեց միառժամանակ մեկնվել բաղմոցի վրա: Այդ դիրքում շատ մտքեր խռնվեցին նրա գլխում, շատ հույզեր, և այդ ամենն այն երկրի շուրջը, որի շուրջը գրաֆինի մեջ էր, սեղանի վրա, Հովնաթան Մարչից մի քայլ միայն հեռու, որի արևը խաղում էր նրա պայուսակների հետ:

Սկիզբն այնքան էլ պարզ չէ, բայց հայտնի է, որ տարին 10 ներ շարունակ ատենաբանություն անելուց, ընկերություններ և մարմինների կազմելուց ու վերակազմելուց հետո, որոնց բուլորի առանցքը եղել է հեռունեքում ընկած դրախտավայր մի աշխարհ, նրա կարոտը երգելուց, նրա մասին ճառելուց ու նրա անունով հանդանակություններ անելուց վերջ, մի օր Հովնաթան Մարչը գնում է մեծատուն Անդրեաս Բալիքյանի մոտ:

Այդ լինում է օրվա այն պահը, երբ Բալիքյանի հաղար ու մի կերակուրներով լեցված ստամոքսը գերիշխող է լինում նյադատողության վրա և, սիգարի կապույտ ծովսի օղակներին ի տես, ամենից շատ փափկած է լինում նրա սիրտը,— դուռը 20 բացվում է, դռան շեմքին երևում է Հովնաթան Մարչը: Անդրեաս Բալիքյանը բավարար է համարում մի քանի կոճակներ կոճկել, դեպի վեր տնկված ոտքերին հորիզոնական դիրք տալ և ադամանդյա մատանիներով զարդարած փափուկ ձեռքը մեկնել Հովնաթան Մարչին:

Դուք կարծում եք՝ թե նա միայն սեղմում է Բալիքյանի մեկնած ձեռքը և նստում աթոռի՞ն: Ո՛չ, այդ օրն արտասովոր մի դեպք է կատարվում, հենց ձեռքը սեղմած ժամանակ: Հովնաթան Մարչը Բալիքյանի առողջության մասին հարցնելուց հետո սկսում է խոսել հին հայրենիքից, բարեգործությունից և 30 վերջացնում է հետևյալ խոսքերով.

— Ո՛վ մեծատուն, եթե կուղես անունդ հավերժացնել, որ դարեդար հիշվիս, աճապարհ՝ քանի դեռ ողջ ես:

Այդ բառերը զարմանալի հեշտությամբ ազդում են Անդրեաս Բալիքյանի սրտին, և այն վայրկյանին, երբ նա ուղում է բերանը բաց անել երկու խոսք ասելու, Մարչն ավելացնում է.

— Մեր հին հայրենիքին մեջ ավան մը շինե ու թող ապ-
րին փղշտացիք ու եթովպացիք...

Բալիքյանի ժպիտը բարեհաջող հանգամանք համարելով,
Հովնաթան Մարչն աթոռն ավելի է մոտեցրել նրան, սկսել է
պատմել այդ տիպի բարեգործության առավել կողմերի մասին:
Մոցից հանելով քառածալ թղթի մի կտոր, Մարչն սկսել է կար-
գալ, թե այդ նոր ավանը կամ քաղաքը, այդ ապագա նոր Ե-
թովպիան քանի՞ տուն պիտի ունենա, ամեն մի տուն պետեա-
10 վան մը վեց մետր խորությամբ, եկեղեցի մը, ուր պիտի հա-
վաքվեն բնակիչները կիրակի օրերը իրենց ընտանիքներով, լսե-
լու հոգեւոր հորդորներ և այլն:

Հովնաթան Մարչը հայտնել է, որ Փղշտացոց Բարեսիրաց
Մարմնի որոշումն է այդ, և որ իրեն է հանձնարարված դիմելու
մեծամուն հայրենակցի հայրենաբաղձ սրտին:

Նվ սիգարի ծուխի մեջ, երբ Բալիքյանի աչքին երազի պես
երևացել է մանկությունը, հոր տան կտուրին՝ աղալնատուն,
ցորենի կարմիր արտերը և նման բաբեմասնություններ, որոնք
երանության ժպիտ են հարուցել նրա չաղ և մաքուր սափրած
երեսին, ժպիտն արտացոլել փափուկ մատներին հազցրած մա-
20 տանիների ազամանդների մեջ, Հովնաթան Մարչը աթոռը հա-
մարյա Բալիքյանի բազմոցին միացնելով, շարունակել է այն-
տիպի մանրամասնություններ ասել, ինչպես օրինակ՝ վարժա-
պետին ընտրությունը:

Այս և այս կարգի խոսակցությունից հետո ի՞նչ է իջնում
Բալ քյանի սրտին, ամենեկին հայտնի չէ, որովհետեւ այդ սիրտը
կտկրում է, որպես արեւի սակ ընկած մեղրամոմ, նա իր հա-
մաձայնությունն է տալիս և առաջարկում Հովնաթան Մարչին
ձանապարհվել հին հայրենիքը, այնտեղ որոշել նոր Եթովպիո
տեղը, այդ երկրում եղած փղշտացիներին ու եթովպացիներին
30 հավաքելու, նոր քաղաքում տեղավորելու:

Այստեղ հարկավոր է հիշատակել մի շնչին դեպք: Նոր Ե-
թովպիո մասին խոսելիս՝ Հովնաթան Մարչը հայտնում է, որ
Փ.Բ.Մ. (Փղշտացոց Բարեսիրաց Մարմին) նիստում առաջարկ
անողը եղել է աշխարհայալ տիկին Մարինե Քրաջյանը: Այս հան-
գամանքը կարևոր է հիշատակել, քանի որ մինչ այդ Բալիք-
յանը բազմոցի վրա պառկած էր լսում Մարչին, իսկ այս խոս-

քերից հետո վեր է կենում, սենյակի գորգապատ հատակի վրա քայլում և մի քիչ խորհում: Հենց այդ թույլին ներս է մտնում Անդրեաս Բալիքյանի կինը, և Մարչը նկատում է, թե ինչպես գորգավաճառ բարերարի թափ հոնքերը կախվում են: Մի պահ լռություն է տիրում, և կինը ստիպված է լինում հեռանալ, որից հետո Անդրեաս Բալիքյանը նորից է պառկում և հրահանգներ տալիս Հովնաթան Մարչին, թե ինչպես պիտի մեկնել, ում պիտի տեսնել այնտեղ, ինչպիսի՞ վայր պիտի ընտրել:

— Տեղը հովտ չպիտի ըլլա... Խոտը շատ ըլլալու է, որ հայրենակիցները կրնան մաքիներ ալ պահել: Կը կարծեմ, թե 10 սողվոր դորգեր կը գործվի հոն, եթե բուրդը աղեկ ըլլա...

Բաժական երկար ժամանակ զրուցելուց հետո Հովնաթան Մարչը սեղմում է նրա ձեռքը և սենյակից դուրս թռչում, վազում իր բնակարանը, ուր սպասում էին Մարինե Քրաջյանը, Բարունակ Ճիթեչյանը և մյուսները: Նվ այդ նույն գիշերը, ընկերական փառավոր հավաքույթին, Հովնաթան Մարչը դառնում է հերոս...

Ահա՛, ընթերցող, Անդրեաս Բալիքյանի այդ համաձայնությունից է սկսվում այն երկար ճանապարհորդությունը, որի վախճանը եղավ հուլիսյան մի շոգ օր:

Երբ նույն օրը Հովնաթան Մարչը պառկել էր բաղնիսի քարին, և ֆիսաչի Հովակի բոբիկ ոտքերը սահում էին նրա մեջքի վրայով, ֆիսաչու գլխում խորհրդածություններ էին ծնում այն մասին, թե ի՞նչ լավ պահած մարմին ունի մուշտարին,— Հովնաթան Մարչը քթի տակ մոմում էր հայրենաբաղձ երգերից և գլխին բամբակի քուլաների պես թափվող սապոնի պղզւպղջակներով միջից նայում Հովակին, նրա շիւ աչքին, կախ ընկած, բարակ պողով բեխերին:

— Փղշտացի՞ է,— մտածում էր Մարչը նրա մասին: Ինչքա՛ն կուրախանա, եթե հենց այդտեղ, հայտնի իր միտքը, Հովակին տեղավորել կառուցվելիք նոր Եթովպիայում:

— Ուսկի՞ց ես, բարեկամ,— հարցրեց Մարչը, երբ Հովակը նրա մաղերի մեջն էր խրել իր մատները և լվանում էր փղշտական գլուխը:

— Հող ունի՞ս, տուն-տեղ...

— Հողն ի՞նչ պիտի անեմ... էսպես յուր ենք գնում: Ու-

նեմ, հա, հող ունեմ: Քարոտ տեղ է մեր տեղը: Էստեղ լավ է, օրական հացի փող ենք աշխատում...

Այս վերջին միտքը Հովակը որոշ նկատառումով ասաց, նորեկ մուշտաբու առատաձեռնության դռները բանալու հուսով: Եվ հրե դույլով լի սառը ջուր թափեց նրա գլխին, Հովակը չնկատեց, որ իր բառերն արդեն պաղուծյուն էին թափել Մարչի տաք հայրենասիրության վրա:

10 Ինչպե՞ս: Մարդ հող չուզենա՞, չկամենա կապվել հայրենիքի հետ, իր քրտինքը լքափի՞ պապերի կոխած տեղում, չքերի՞ այս չքնաղ երկրի կուրծքը և նրա օդում չհնչեցնի՞ գյուղական հորովել: Ուրեմն փղշտացի չէ Բիսաչի Հովակը, և լավ է, որ ինքը նրան չհայտնեց Նոր Եթովպիո մասին:

Երբ հյուրանոցի մահճակալի վրա պառկած, Հովնաթան Մարչը լիաթոք շնչում էր բաց պատուհանից ներս մտնող իրիկվա հովը և հովի հետ էլ փողոցից եկող ձայները լսում, — նա ապրում էր հոգու խաղաղ մի վիճակ, որպիսին մարդ ունենում է, երբ մեջքի վրա պառկած, կտրան վրա, երկնքի աստղերն է դիտում:

20 Ինչքան հեռո՞ւ էր այն երկիրը, որտեղից նա ճանապարհվեց: Մարչը մտքով մի անգամ էլ եկած ճանապարհը կտրեց և այդ անելուց հետո ինքն իր աչքում բարձրացավ, դարձավ հերոս: Վերապարձին ինչե՞ր պիտի պատմի և ինչ ճառեր ասի, ճառե՞ր, որ արցունքներ հոսեցնելուց բացի, դոլլաբներ պիտի համարեն և ճամփու դնեն այս երկիրը՝ շենացնելու, ցեղին համար օրրան մը կերակրու...

Մի անգամ էլ վերհիշեց Բալիքյանին, սիգարի կապույտ ծովսի մեջ, իր ճառը, ճանապարհվելու վերջին օրերը, ընկերական համբույրը, որի հերոսն էր, անհայտ մի երկիր ուսումնասիրելու գնացող խիզախ հետախույզ: Ասլա երգեր, պար, 30 տիկիներ, որոնցից ամեն մեկն այդ գիշեր աշխատում էր ավելի շատ խոսել Մարչի հետ, ժպիտներ տալ, ասես ժպիտները ճամփի պաշարի գաթաներ էին:

Ամենից շատ սիրալիր էր տիկին Մարինեն:

Այստեղ արդեն, ընթերցող, Մարչը վերհիշեց այնպիսի դեպքեր, որ կապ չունենալով նրա առաքելության հետ, կազմում են հոգու այն թանկագին անկյունը, որի ամեն մի իրի

ինչ լինելը միայն տիրոջն է հայտնի: Այդ վերհիշումի հետե-
վանքն եղավ այն, որ Հովնաթան Մարչը մի կողքին դարձավ,
ձեռքերը ծալեց այնպես, ասես ձեռքով գրկել էր մի գլուխ: Բայց
ես խոստացա չպատմել այդ մասին, քանի որ այդ գլուխն
ամենից թանկ իրն էր նրա հոգու անկյունում:

Երեկոյան նրա մոտ եկավ կարճիկ մի մարդ, որին փողո-
ցում տեսնելիս շատերը կարծում էին, թե քաղաքի ամենից
զբաղված մարդն է, որի վրա է ծանրացած անթիվ հոգս՝ հի-
վանդներ բժշկել, երկաթուղիներ անցկացնել, ձիաբուծարան
հիմնել և այլն, և այլն:

— Բժիշկ Երանոս:

— Շատ ուրախ եմ...

Եվ բժիշկը հեիհե սկսեց պատմել մի ուրիշ տեղ շտապող
մարդու պես արագ-արագ խոսելով, որ ինքը վաղուց է լսել
նրա գալուստի մասին, անհանգստանում էր, թե չի՞նի՞ ճա-
նապարհին մի բան է պատահել:

— Լա՞վ եկաք, շնորհալուր՞ն...

— Օ, ո՛չ, փառավոր: Ես հիացած եմ...

— Գիտե՞ք, այստեղ շատ բան կտեսնեք...

— Անշո՛ւշտ, հարկավ:

Մի քիչ հետո Մարչը բժիշկ Երանոսին պատմում էր նոր
Եթովպիո մասին, թե ի՞նչ սքանչելի քաղաք պիտի լինի, ով-
քեր պիտի ապրեն և թե մեծաքանակ գումար է հատկացված
այդ գործի համար: Բժիշկ Երանոսը զմայլանքով էր լսում: Ա-
հա մեծ սեճնացիա: Իսկույն հարկավոր է դուրս թռնել, ասել
սրան-նրան, լուրը տարածել: Եվ բժիշկը թոթվեց Մարչի ձեռ-
քը, խոստացավ հաճախ տեսնվել, ուրիշներին էլ բերել:

— Շատ պատվական և ազնիվ մարդիկ կան,— ասաց բը-
ժիշկը և դուրս գնաց,— ո՛չ, գլորվեց որպես ֆուտբոլի գնդակ,
որ հարվածից դիպչում է մերթ այս քարին, մերթ այն պատին, նորից
հետ դառնում ու նորից դիպչում:

Իսկ Հովնաթան Մարչը գոհ առաջին ծանոթությունից մեկ-
նըվեց մահճակալի վրա, առաջին հանդիպումը խմբագրելով
այսպես.

— Հոս ալ պատվական ազգայիններ կան...

Այդ դիշեր մի սոսկալի արշավանք սկսվեց Հովնաթան Մարչի գեմ: Ճամփից հոգնել էր, քիսաշի Հովակի բոբիկ ոտքերն էլ մաժել էին նրա նրակները: Եվ քունը չուշացավ ոչ միայն նրա կոսերն իջեցնելու, այլև մարմնի մասերը այս ու այն կողմ ազատ ու հանգիստ փռելու:

Հուլիսյան այդ կեսգիշերին, երբ թվում էր, թե բացել են անթիվ անհամար կրի և դաջի զործարանների դռներ ու թեժ վառարաններից տաք օդ են մղում քաղաքի փողոցները, երբ միլիցիոները մինչև ծնկները վեր քաշած ոտներն առվի ջրի մեջ էր կոխել և ննջում էր, հրացանի կոթից բռնած, երբ շողից անբուն. ինչ-որ մարդիկ լուսնոտների պես թափառում էին փողոցներում և մի գլուխ տեղ փնտրում նստելու և նստած ննջելու, երբ բաց պատուհանի առաջ քնած մամուսնական ղուլլը թարմ օդ շնչելու համար գլուխն էր կախել մայթի վրա, խռոպնում էր և շնչում,— տո՛թ այդ դիշերին Հովնաթան Մարչը կոշիկի երկաթ կրունկով. հին հայրենիքում, հյուրանոցի պաստառների վրա հարդում էր մլաններին, որոնց անթիվ շաբրերը, քաղցած ոհմակի պես, մութեց օրտվելով զրոհ էին տվել մահճակալի վրա մուշ-մուշ քնած մաքուր մարմնի բարակ մաշկը ծակելու և ծծելու Հովնաթան Մարչի փղշտական արյունը:

Ամեն անգամ, երբ երկաթ կրունկի տակ նվաճող դիտապատ էր լինում մլակը, գարշահոտ տարածում, Հովնաթան Մարչը ժպտում էր, բարիք կատարող մարդու պես:

— Ահա, կերար,— ու մի հարված էլ:

— Այսպես էլ հաքե՛լ:— Ու մի գաղթ էլ, և գարշահոտ, արյունոտ պաստառ:

Մերթնդմերթ ոտքերն էր բարձրացնում, ձեռքով խփում մարմնի զանազան մասերին, որովհետև այն ժամանակ, երբ Մարչն աչքերը ման էր ածում պաստառի վրա կամ վերմակն էր աջ ու ձախ դարձնում և հարվածում, մի ուրիշը ոտքն ի վեր բարձրանում էր և ուզած տեղը ծակում, ծծում, մինչև նրա ձեռքը հասնել:

Այդ աշխատանքը սկզբում դուրսկան թվաց: Ահա որսորդը, որ եղեգնուում կրակում է անընդհատ, և ամեն մի կրակոցից վայրի մի խոզ թավալվոր է լինում: Հետո քունը հաղթեց, ղուլլը ծանրացավ... Իսկ մլակները հա գալիս էին:

Եվ այդ պահին նրա բեղարած գլխում ծնվեցին մտքեր, որ դառնահամ էին, մասամբ հուսահատ, մասամբ զղշումի շեշտով:

— Ինչո՞ւ եկար այս երկիրը... Կար փափուկ անկողին, մաքուր սենյակ և ուրիշ պարագաներ: Կար և գլխի մեջ մի կակուղ զանգված, սրտի մեջ կարոտ դեպի հեռու երկիրը: Եվ այդ ամենը որպես կապույտ մշուշ, անհաս, ինչպես ամպն Արարատի գլխին, որպես առասպել, Նոյյան տապանի պատմություն: Իսկ այժմ... Կեղտոտ պաստառներ, մլակներ, տոթ, անքուն գիշեր...

10

Հովնաթան Մարչի աչքն ընկավ պատից կախած նյութաճյուղի կանոններին: Մայրենի լեզվով էր գրած, Մեսրոպ Մաշտոցի հնարած տառերով: Այդ կանոններին ի տես նրա սիրտը թունդ առավ, և երբ ձեռքը մոտեցրեց, տախտակը բարձրացրեց, մլակների մի հոծ բազմություն, խրտնած ոչխարի հոտի պես, շաղ եկավ:

— Ինչո՞ւ եկար այս երկիրը...

Նրա սրտին հովություն չտվավ և գրաֆինի պաղ ջուրը, հայրենիքի ջուրը, որի մասին հավաքույթի այն գիշերը ոսկեգույն խոպոպներով տիկինը այնքան չքնաղ ժպտով, բարակ շրթունքներն իրարից բաժանելով, ասել էր.

20

— Պարո՞ն Մարչ, ինձի կը հիշեք, երբ առաջին անգամ հայրենիքի ջուրը խմեք...

Եթե մինչև արևի բարձրանալը լուսաբացի զովությունը չլիներ, Հովնաթան Մարչի դեմքին մյուս օրը նայողը պիտի կարծեր, թե նա ուրիշ ծանր հոգսերի հետ ունի և ստամոքսի խանգարում, կերածը չի մարսում:

2

Տղա՛, ինչո՞ւ կարգապահ եղար և Հովնաթան Մարչին իսկույն ներս չթողիր, երբ նա դանդաղ քայլերով և ամենայն վեհախոփմամբ մոտեցավ այն դռան, որի վրա գրված էր Պետի առանձնասենյակ, և որի կողքին կանգնել էիր, ձեռքդ դռան պղնձե կոթից բռնած: Եվ թութակի նման կրկնեցիր.

30

— Առանց զեկուցման չի կարելի, ընկե՛ր:

15

Հովնաթան Մարշը ցնցվեց, մի քիչ հետ բաշվեց և երբ այցեատոմսը մեկնեց, դու գերկապ անելով կարդացիր.

— Փղշտացոց Բարեսիրաց Մարմնի լիազոր,— նորից ուսերդ թոթվեցիր, կրկնելով նույն անիմաստ բառերը հերթի մասին:

10 Նախասենյակում խոնավել էին գլուղացիք: Ոմանք շոքել էին զետնին, զրուցում էին իրար հետ, ոմանք էլ մուտքից քիչ հեռու կանգնած հերթի էին սպասում: Հայ, թուրք, եղդի ու բուլոթ բարբառները, բոլոր գավառների բուլբուլ, տեսակ-տեսակ շոքեր և շոքերից տարբեր հոտ՝ գոմի, հողի, աղբի, քրտինքի: Հարկավոր էր, որ Հովնաթան Մարշը նախասենյակում շնչի այդ ծանր հոտը և հաճախ մետաքսե թաշկինակով սրբի ճակատի քրտինքը, որի ամեն մի կաթիլը գլտրվում էր փղշտական մի քաղաք հիմնելու ցամաք ու աղբատ Արմենիայում:

20 Երբ Հովնաթան Մարշը պատուհանի առաջ կանգնած փողոցի անցուղարձին էր նայում և սլատին սեղմվում, հենց որ նախասենյակում սպասողներից մեկնումեկը անցնում էր կողքով ու ինչ էր մնում ոտըր կոխեր,— նրա զեմքին երևում էր այնպիսի մի արտահայտություն, որի մասին զեռ դարեր առաջ այսպես է զրված Հովհաննու ավետարանում.

— Յուրսն եկն և յուրքն զնա ոչ ընկալան...

— Խնդրե՛մ, ընկեր,— տսաց աղան և դուռը լայն բաց արեց:

Հովնաթան Մարշը կայծակի արագությունմբ մտքերը ժողովեց, դասավորեց որպես խաղաթուղթ և դռնից ներս մտնելիս պատրաստվեց կրկնելու այն, ինչ եղավ Անդրեաս Բալիքյանի սենյակում, երբ պետք հեռախոսի խողովակն ականջին մոտեցնելով, աջ ձեռքով Հովնաթան Մարշին առաջարկեց նըստել աղատ ավոդին:

30 Մոտ հինգ բուլ, մի ուրիշը, որ չէր սպասել նախասենյակում, հեռախոսով այնպիսի մի նյութի մասին խոսեց, որ պետական խոշոր գաղտնիք թվաց Հովնաթան Մարշին: Որովհետև երեխան էլ կհասկանա, թե ի՞նչ է նշանակում.

— Ասում ես սահմանի մոտ են...

— Այո՛, միջոցներ ունենք: Կարող ենք մի խումբ ուղարկել...

— Եղեղնուտները կխանգարեն: Թող վառեն: Բոլոր մի-
ջոցները կտանք:

— Այո՞, այո՞:

— Ութ հազարի շափ: Իհարկե, վտանգը մեծ է: Գյուղերից
սայլեր կհավաքենք: Եթե կարիք լինի, կարող ենք բնակիչներին
դուրս հանել...

— Լա՛վ, լավ, Հենց այս գիշեր մերոնք դուրս կգան...

Դուք կարծում եք, թե այս ամբողջ խոսակցության ժամա-
նակ Հովնաթան Մարչը եզրփայտական մոմիայի քարացած
դեմք ուներ և չէ՞ր հուզվում, աթոռի վրա տեղը չէ՞ր շտկում, 10
թուրք սովորականի պե՞ս էր կուլ տալիս:

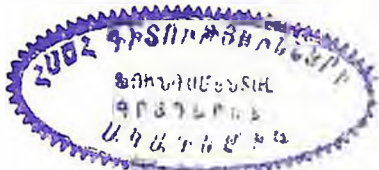
Քա՛վ և մի՛ լիցի: Այն ժամանակ, երբ հեռախոսի խողո-
վակը լսեց սանմանի մոտ են բառերը, Հովնաթան Մարչը մեջ-
քը ձգեց ձիշտ այնպես, ինչպես զինվորներն են անում, երբ
վենք ու դրահի մեջ կորած, մարդադաշտում անցնում են հրա-
մանատարի կողքով: Ինչպես ասում են, Հովնաթան Մարչի լե-
ղին ճաքեց, երբ ամենայն անտարբերությամբ պետք մի ուրիշ
աներեւելի մարդու հայտարարեց, որ մեռնո՞ւմ գիշերս դուրս
կգան...

Զորաժողով, սայլերի բռնագրավում, ի զե՛ն, ի սո՛ւր, 20
հայրենիքը վտանգված է... Եվ այդ՝ հուլիսյան շոգ օրի՛ն, երբ
օդում ամեն ինչի հոտ կար, բացի վառողի: Այո՞, այո՞, ան-
պարտելի են Արմենիո տերերը, եթե նրանք պատերազմի հրա-
մանն արձակում են այդքան անտարբեր, նույնիսկ քնատ աչ-
քերով:

Այս ամենը կատարվեց հինգ րոպեում: Վեցերոդ րոպեին
պետք աչքերը դարձրեց Հովնաթան Մարչի հարթուկած զգես-
տին, մարուր ածիլած երեսին և այդ երեսի քնքուշ, բարակ
մորթուն:

— Ինչո՞ւմն է բանը,— հարցրեց նա, և երբ պետք աչ- 30
քերն էր տրորում, Հովնաթան Մարչը մի թիչ մոտեցավ նրա
սեղանին ու շարեց բավական սահուն մտքեր:

— Հեռուներեն եկած եմ: Կփափագիմ քաղաք մը հիմնել,
աշխարհիս մեջ ցանուցիդ եղած փղշտացիներով բնակեցնելու:
Հոս տեղ ալ կը փնտրեմ փղշտացիներ, եթովպացիներ: Անոնք
հայրենակիցներ են...

— Լա՛վ, բարի...

— Հարկավ, առանց Ձերին բարյացակամության այս գործը գլուխ չի կար: Հուսով եմ, որ Դուք ալ տողորված սիրով դեպի այս երկիրը, մեզի հոգամաս մը կը տրամադրեք նոր ծիֆով-պիտ...

— Լա՛վ, լավ... — Եվ այդ լավերը զուգորդում էին կակուղ հորանջոցներին:

10 — Այո՞, այսպես: Մեր ուղած տեղը երկրի սրտին մեջն ըլլալու է: Նախընտրելի է աղկալին վայր մը, պատմական և ալլին: Մեր հայրենակիցները զորդագործութեամբ պիտի պարապին: Գիտեք, որ աշխարհին մեջ մերայինք մեկ հատիկ են, մրցակից չունին: Հռչակովոր հնդահաններ են, աֆիոն, ժխախտ և նման անվանի զործեր ունին ամենքն ալ, դրամ շահելու կողմանէ: Ինքը Բալիքչանն ալ աղկալես պղտիկ գործ մը նախընտրեց, Լտքը դաբձով մեծանուն աղգասե: Հիմա անոր կողմեն է, որ կը բանակցիմ, նաև փղշտացոց Բա...

— Լա՛վ: Քանի դիսյատին հող է պետք, ջրովի՞, թե՛ անջըրդի:

20 — Մեզի առաջին հեղ սանկ հինդ հարյուր հեկտար կը բաժն: Վեբը, երբ մեծնանք, ամեն կողմերն հոս հավաքվին փղշտացիք, Լթովպացիք, հոս ծաղկլալ զրախտ մը պիտի շինվի: Ամենքն ալ այդ փափագով կը տառապին, հայրենիքի հողին վրա մեռ...

— Դուք հիմա՞ եք հող ուզում, — ասաց պետը պահարանից բարտեղը հանելով: Տղան դուռը կիսաբաց էր անում, աչքի տակով նայում: Այդ ընդունված պայմանական նշանն էր այն մասին, թե նախասենյակը հուղվում է:

30 — Ահա ձեզ ազատ հող: Արաքս կայարանի մոտ, Ղամբըշլուի շրջան և Արազդալան: Այս երեք տեղից բացի ազատ հող չունենք:

Հովնաթան Մարչը նայեց քարտեզին: Սա է Արմենիան, տեղտեղ կանաչ օաղիսներ, ալդեշատ ավաններ, ապա ջամաք տափարակ, դեմի ապառաժներ և լեռներ՝ անտառներով և առանց անտառի:

Արաքս... Դաշնամուրի մի ախորդ կարող է ձեզ հիշեցնել անցյալի մի պատմութուն: Դուք կարող եք փափկանալ, ինչպես

կրակին մոտեցրած մոմ, գուցե և հալվել, այսինքն արտասվել, և այդ ամենը դաշնամուրի մի ակորդ լսելուց հետո: Արաքս... Հովնաթան Մարշ, ֆայլամուր գնում եմ և ապա ճին ճին դա-
րեւ, ինծի կնիշեմ, պարոն Հովնաթան, գանգուր խոսողներով
քաբեգործական մի տիկին, որի համար այս հեռավոր երկիրը,
Փոքր Ասիայի խորքում ընկած Արմենիան, դուրեկան միրած է,
մանուկ օրերի երաղ:

Պետը քարտեղը կոլոկեց, և երբ Մարշի աչքերից ծածկվեց
քաթանի վրա դժած վերջին հորիզոնական գիծը, հայրենասի- 16
րական սեանսը վերջացավ: Մնաց մինչև փողոց հասնելը մի
քիչ էլ ապրելու նկարի գեղեցկությամբ, որովհետև փողոցի
ժխորը պիտի հօդս ցնդեցներ այդ միրածը:

— Գեղեցիկ: Ես կերթամ, կպտտիմ այդ կողմերը,—ասաց
Մարշը, ընդունելով պետի մեկնած ձեռքը,— վտանգավոր չե՞ն,
Զեղմե մանդատ առնելու հարկ չկա՞,— հարցրեց նա: Հասկա-
նալի է, որ նա վերհիշեց մերոնք այս գիշեր դուրս կգան...

— Ո՛, մի թուղթ: Նշանակեցե՞ք անունները, տեղում ծա-
նոթացեք, մենք համաձայն ենք: Կհատկացնենք հինգ հարյուր
հեկտար:

Եվ երբ Հովնաթան Մարշը մոտեցել էր այն շեմքին, որից 20
նախասենյակ մտնել հնարավոր է և առանց զեկուցման,—հան-
կարծ հետ դարձավ:

— Ինծի մեծ պատիվ ըրած պիտի ըլլաք, եթե հուշատես-
րիս մեջ Ձեր անունը ստորագրեք: Հավետ անմոռաց հիշատակ
մը մեր առաջին հանդիպումի:

Պետի ժպիտը հայերենով գրելու համար հարկավոր է
գտնել այնպիսի մի բառ, որ նշանակի և՛ զարմանք, և՛ ծիծաղ,
և՛ արհամարհանք: Բայց և այնպես ստորագրեց: Սանդուղքնե-
րից իջնելիս Հովնաթան Մարշը այդ հուշատետրի այդ սպիտակ
թերթը տանում էր որպես մասունք:

...Հեռախոսի զանգը այնպես ղիլ քրքաց, երբ Մարշը փա-
կեց դուռը:

Այդ օրը № 27 փոստարկղն ընդունեց զարմանալի մի նա-
մակ:

«Սիրելի՛ հայրենակիցներ. կպտտին դժնդակ լուրեր: Սահ-
մանի մոտ ինչ-որ եռուզեռ կա: Այս գիշեր ութ հազարնոց բա-

նակ մը պիտի անցնի Արաքսը: Չեմ կրնար երկար գրել, ձեռքս
կզոզա: Ո՞րն է այս երկրին ներքին իմաստը, հողին ուշքը: Ով
ալ տիրելու ըլլա չքնաղ Արմենիո, կոնակը Արարատին պիտի
կրթնեցնէ: Տեղեկությունները ստույգ են, բայց զազտնի կը-
տաւի: Ի՞նչ պետք կա ավելորդ թմբկահարութեան: Ա՛հ, կսի-
րեմ, կսիրեմ այս վերին զազտները: Գործս հաջող կերթա: Վա-
ղը նոր Եթովպիո տեղը տեսնելու պիտի երթամ: Ինծի կըսեն,
թե այդ հեղին վրա արքայական դամբարաններ կան: Օ՛, ցըն-
ծա, երկիր մայրենի: Փղշտացի պեռ չեմ տեսած, լուր ունիմ, որ
10 Ալազյաղի կողմերը քանի մը եթովպացի կա: Առաջմ ալս-
չալի: Հոս տար է, սակայն կառավարութեան գիրքը անսասան
կերևա...»:

Եթե ստորագրութիւնը ցույց տային Բուենոս Այրեսում
ապրող խոսողակներով տիկնոջ, անպատճառ ուրախութիւնից
ձեռքերն իրար պիտի զարկեր և կանչեր.

— Հովնաթա՛ն Մարչ...

Հենց այդ նույն օրը, երբ հովը մի քիչ կոտրեց ցերեկվա
շոգը, ութ հողի, նաւթի րիդոններով, եղեգնյա երկար ցողե-
րով, դեղորայքի արկղներով քաղաքից մեկնեցին սահմանա-
մերձ մի վայր, որի եղեգնատների մեջ մօրեկս էր երևացել և
20 սպառնում էր հարեան գլուղերի ութ հաղար դեսպատին արտե-
րին ու բամբակին...

3

Ավտոմոբիլը սլանում էր առավել արագութեամբ: Շոֆերի
աչքը սլաքին էր և ժապավենին, որ դառնում էր և ցույց տալիս՝
75—80—75: Թվում էր, թե մեքենան անիվներ չունի, սլանում
է ոչ թե խճուղով, այլ եթերում է ճախրում: Այո՛, այդպես թը-
վում էր, և տեսնողը զուցե կարծեր, թե ավտոմոբիլն արագ
քշելով կարելի է դարձնել անրոպական կամ վերհիշեր Եդիա մար-
30 գարեի քառածի կառքի առասպելը, եթե մեքենան փոշու ամպ
չբարձրացներ և այդ ամպը շնտեր խճուղով անցուղարձ անող
սալերի, սելուրիների և գոմեշների վրա:

Չորութիւնը մեքենայի մեջ չէր, այլ այն մարդու հոգում,
որ կաշվի բարձի վրա նստած, աչքերը տափարակի անհունու-

թյան մեջ սուղած, մտքով հեռուն էր թռչում, տասնյակ դարեր հետ և պատմության փոշեպատ խորքերից հանում դեմքեր, որոնց ստույգ լինելու մասին միայն ծերունի մատենագիրն է վկայել:

Մեքենայի թափը արագ բռնկվող բենզինից չէր, այլ Հովնաթան Մարշի հրդեհվող հայրենասիրությանից: Սլանում էր մեքենան, քամուց ֆոֆոում էր նրա լայն վերնազգեստը: Կարծես մարդ չէր նստած, այլ թեւավոր ոգի, որ հուլիսյան շոգին հայտնվել էր անամպ երկնքի խորքից, փոշի բարձրացրել ու անհետանալու էր փոշու ամպի մեջ:

10

— Ինչ յաման կքշա՞ անիրավը... Տեսնես ո՞վ ա...

— Ամերիկացու կլմաներ:

Այսպես էին խոսում սելվորեները, փոշու ամպի մեջ փորձելով որոշել, թե ո՞ւր կորավ մեքենան:

Ուրիշ էլ ինչ կարող էին խոսել մարդիկ, որոնց ուղեղը արևի տակ կակղել էր, և որոնց լեզուն ցեխախառն թուքի մեջ դառնում էր այնքան ծուլորեն, որքան գոմեշը տիղմի մեջ: Հարկ չկա վիրավորելու Հովնաթան Մարշի պայծառ հիշատակը (ընթերցողը հետո կտեսնի, որ հիրավի, խոսքը միայն հիշատակի մասին կարող է լինել) և գրել, որ գյուղացիներից մեկը, որի գոմեշները խրտենցին և սայլը թեքեցին այնպես, ինչպես նավն է թեքվում ճեղքված ստանալիս, որ գյուղացիներից մեկը ծա՛նր, շատ ծանր հիշոցք շարտեց, ուղղված և՛ Մարշին, և՛ նրա... Օ՛, ոսկեզանգուր խոպոպիկներով տիկին, և՛ թե Բուենոս Այրեսում դու լսեիր...

20

Հովնաթան Մարշը գնում էր Նոր Եթովպիո տեղը որոշելու, տեսնելու այն տափարակը, քարոտ և անշուր երկիրը, որի մասին բանաստեղծները երգել են որպես չքնաղ դրախտավայր, և ուր Փղշտացոց Բարեսիրաց Մարմնի մոզական ուժով պիտի հարուժյուն առնի մի մեռած քաղաք, մի Նոր Եթովպիա, ո՛չ, ահագին մի աշխարհ:

30

Արարատյան դաշտը ամենևին չքնաղ գեղեցկուհի չէր հուլիսյան այդ շոգ օրին, թեկուզ այդպես էր երևում Հովնաթան Մարշին՝ ակնոցների հաստ ապակու ետևից: Այդ մի պառավ կին էր, ստինքները՝ չորացած տրեխներ, որի ճաքճաք

21

պռոշները միայն ջուր էին ուզում, խոստանալով այդ դեպքում միայն երևան հանել իր խորքում թաղված ուժը:

10 Հովնաթան Մարչը ուշք չէր դարձնում մեքենայի ցնցումներին: Նա չէր ջոկում բամբակի դաշտերը ցուենի դեղնած արտերից, մեքենան գլուղերի միջով սլանալիս՝ նրան այնպես էր թվում. ին հասարակ հողաբլուրներ են և ոչ բնակավայր, հնուց մնացած թմբեր, որոնց տակ, հասկանո՞ւմ էք, թաղված է այս երկրի արքայական անցյալը, երբ իշխանները Արարատյան շամբուտներում սրսի էին դուրս գալիս, վարազներին նիզակահար անում և Արաքսի կղզիների վրա սաբրում խրախճանք:

Քշի՛ր, շոֆեր. քշի՛ր... Ինչքան էլ արագ սլանաս, սլասա-
մի՛րիդ: մոքի թափին չպիտի հասնես, թեկուզ գլուղերն էլ տոր-
րես անիվների տակ: Քշի՛ր, և թող իրականը Հովնաթան Մարչի
աչքին մի պահ՝ չերևա, թող Արմենիան դառնա ամպերից կախ
բնկած գլուխտ, որի բնիկները վտարյուն են, Թորգոմյան ցեղի
անազարտ հոգով, կատարյալ և խկատիպ փղշտացի, եթով-
պացի և ոչ մուլա-բայազետցի միջակ կամ աղբաւ:

20 Հեղափոխություն, սոցիալի՞զմ... Քշի՛ր, շոֆեր: Հովնա-
թան Մարչը այդ համարում է անցողիկ երևույթ, նո՛ւ, որպես
պատմության մի գրիպ, մարմնի ժամանակավոր խանգարում,
որից հետո մոխիրների տակից պիտի հարուստյուն առնեն բո-
լոր մեռած քաղաքները, քանի երկրագնդի անկյուններում
Հովնաթան Մարչի պես մարդիկ Արմենիա ասելիս աչքերից
արցունքներ են գլորում և զրկում այդ գաղափարը, որպես
թունդ հարբեցողը վերջին շիշ օղեն:

30 Մեքենան կանգնեց: Շոֆերը քրտինքը սրբելով հետ նա-
յեց ու պահ մի զարմացալ: Հովնաթան Մարչը քնել էր փա-
փուկ բարձերի վրա և բնազդաբար շարունակում էր օրորալ,
որպես օվկիանոսի շոգենավ՝ մարմանդ կոհակների վրա:
Միայն մարմինը չէր օրորվում, մտքերը ճոճանակի պես տա-
րուրեր էին լինում, թեկուզ միտքն էլ աշխատում էր, որպես
խանգարված ժամացույց:

Շչակը ոռնաց: Հովնաթան Մարչը ցնցվեց, աչքերը տոր-
րեց: Ա՛խ, եթե շամբուտներ լինեին, և իշխանական վարազը
մոնչար շշակի պես: Շուրջն ամայի տափարակ էր, տեղ-տեղ
քարակույտներ:

Ահա ինքը՝ փղշտացոց լիաղորը ոտք է կոխում ապագա քաղաքի սահմանը և քայլում է որպես հաղթանակից վերադարձող զորավար: Ո՛ւր են կամաբները, ինչո՞ւ շեփորները չեն ավետում քնած քաղաքին այն մասին, թե...

Շոֆերը մեքենայի գլուխը հետ դարձրեց, և որովհետև Հովնաթան Մարչի պատվերը կար մի հով տեղ սպասելու, քշեց դեպի դեմը երևացող ծառաստանը: Հովնաթան Մարչը նայեց հեռացող մեքենային, ապա երեսը դարձրեց տափարակի կողմը:

Անշուշտ, երբ Պետրոս Մեծը ճահճուտների մեջ կանգնած, 10 աչքը ծովախորշին, իր խոսքն էր ասում, անշուշտ, ռուսական արքայի դեմքին էլ նույն արտահայտությունը կար, ինչ որ Հովնաթան Մարչի դեմքին, որի քնքուշ մորթը արևից մի քիչ խանձվել էր: Ճիշտ է, տարբերություն կար, ինչպես օրինակ, այն, որ ռուսական արքան երկարավիզ կոշիկներով էր, իսկ Մարչը դեղին բոտերով կամ այն, որ Մարչը երկրորդ անգամ էր պատմությունը կրկնում (իսկ այդ հայտնի ֆարս է), — բայց և այնպես նմանությունն ակներև էր:

Հովնաթան Մարչը շատ քայլեց ամայի տափարակում: 20 Հին, հայրենիքի փոշին նստեց նրա դեղին կոշիկներին: Մարչը քայլում էր, նայում աչ ու ձախ, մտքում հաշիվներ անում, տնե-րի, ագարակների հաշիվներ, պարտեզներ տնկում, փողոցներ անցկացնում և ընդարձակ հրապարակ, կենտրոնում հսկա մի շենք, ամենաքիչը իններորդ դարու ոճով կառուցած, փղշտա-կան հանդեսների ու եթովպական հավաքույթների համար: Նա տեսնում էր այդ քաղաքը և քայլում էր այնպես, ասես առֆալ-տած են մայթերը:

Մի օձ, մաշկն սպիտակ բծերով մի օձ, քարի վրա տաքա-նում էր: Ոտնաձայնից գլուխը վեր հանեց և, հավատո՞ւմ եք, գլուխն այնպես տնկեց, ասես օձային իր լեզվով հարց էր տա- 30 լիս նորեկին՝ ո՞վ ես, ի՞նչ ես ուզում ամայի այս դաշտում: Մարչը շտեսավ օձին: Գուցե դրանից նեղացած օձը բարվոք հա-մարեց շուլավվել քարի տակ և շարունակել օձային յուր մըտ-քերը ակնոցավոր նորեկի մասին:

Բայց զայրացածը արևն էր: Ասես ուրիշ երկիրներից իր շո-ղերը հետ էր կանչել, որպեսզի այդ ժամին խիտ շարքերով շի-

կացնի քարերը, մինչև կարիճներն էլ արեւահար լինեն և քարերը ճարեն։ Սակայն Մարչը չէր զգում ոչ արև, ոչ լուսին։ Եվ այդ ավելի էր զայրացնում արեւին։ Ո՞վ էր նա, գուցե վաղուց մեռած մի արքա, մի Արշակ թագավոր կամ Գաղիկ ղորավար, որ ամերիկյան տուրիստի տարազ հագած՝ հարուլթուն էր առել և շոգ ցերեկին անմարգարեակ գաշտում իր դշակի հետքերն էր որոնում և ստուգում, թե ի՞նչպես է հիշում իրեն սերունդների սերունդը...

- 10 Մի հավարույթ. բաժակաճառեր, կենաց խոսքեր, օտարազգի հյուրեր և հայրենական երգեր, որոնցից օտարազգի հյուրերի լսողութիւնը սակավ էր շոյվում, սակայն ժպտում էին՝ վայելուչ մնալու համար։ Հովնաթան Մարչը խոսում էր.— Օտար հորիզոն... Այնտեղ, հայրենի հողի վրա, ուր ջուրը մայրենի րաբառով կկարկաչե... Մարչը խոսում էր ոսկեբերան լեզվով, և Մարչի լեզվով խոսում էին բոլոր մատենագիրները, ղորավարները, ժպտում էին ոսկեզանգուր խոսողիկները։ Մնկի կուրծքը հեծեւ բարձրանում էր, երբ Մարչը հընչեցնում էր իր ձայնը, որպես բամբիո՝ բամբ որստան և իջնում, երբ նրա ձայնը դառնում էր առավոտյան զեփյուռ ու շոյում կտավատի կապույտ ծաղիկները։
- 20

Հովնաթան Մարչը ճակատը տրորեց, թեթև գլխապսույտ զգաց։ Արեւ միամտորեն կարծում էր, թե նրա գլխարկի տակ հաստակէպ զգում է և ուզում էր խաշել այդ զգումը։

Հովնաթան Մարչը այդ գիշեր հերոս էր... Ա՛խ, եթե տեսնեին նրան այդ գիշերով, հայրենի հողը կոխելիս, ինքն իրեն զրուցելիս, որպես մի լիւր արեւ, ո՛չ, որպես աշխարհակալ, որի վայրկենական մտքերը պատգամներ են գալիք սերնդի համար։

- 30 Հովնաթան Մարչը կռացավ, քարերի արանքում բուսած խոտերից մի փունջ պոկեց և մետաքս թաշկինակի մեջ լցրեց մի բուռ հող։ Մեռափա րաշկինակ... Այրիացյալ տիկին Մարինե Քրաշյան...

...Երեկոյան Մարչն աչքերը բաց արեց, նայեց շորս կողմ ու նորից փակեց։ Երա՛վ էր։ Ո՞վ կառուցեց այս խրճիթը տափարակում։ Քննրակները զարկում էին և ամեն մի զարկի հետ ծակոցներ էր զգում գլխում։ Մարչը ձեռքը ճակատին տարավ

և զովություն զգաց ճակատին դրած թաց շորից: Երբ շորը փոխեցին, Մարշը նորից աչքերը բաց արեց, ճրագի լույսի տակ տեսավ շոֆերի դեմքը և մի ուրիշ դեմք: Մի կին ճրագը բարձր բռնել էր, ասես գլխին էր դրել: Նա փորձեց խոսել, բայց հագիվ կարողացավ ջուր ուզել ու աչքերը նորից փակեց:

Հովնաթան Մարշը արևահար էր եղել այն ժամանակ, երբ հուլիսյան արևի տակ, ցամաք տափարակում, որպես միրած, նա տեսնում էր Նոր Եթովպիո սպիտակ տները: Շոֆերը սալասել էր մի ժամ, երկու, վերջը մոտեցել էր և նրան տեսել արևի տակ ուշաթափ ընկած:

10

Երբ մի անգամ էլ նա աչքերը բաց արեց, մի մարդ ամանի մեջ մածուն էր խառնում ջրին, կինը կանգնել էր կողքին, ինչոր երեխաներ կախվել էին կնոջ փեշերից և զարմանքով նայում էին խսիրի վրա պառկած մարդու շորերին, կոշիկներին, ակնոցների ապակիներին, որոնց մեջ արտացոլում էր ճրագի լույսը: Եվ մանուկներին այնպես էր թվում, թե մարդը կրակե աչքեր ունի:

— Ո՞ր եմ,— հարցրեց Մարշը, և մինչ շոֆերը պատասխան կտար, նրա սնարի վերև տնկվեց երկարհասակ մեկը և ասաց:

20

— Անհոգ եղեք: Հաջի խարաբ գյուղն է կամ հին հայոց Բագնարանը:

— Հին հայո՞ց... Հրամանքնիդ ո՞վ եք:

— Անթանոսյան Հմայակ, գյուղի վարժապետը: Ես էլ օտարական եմ, այս հեռու գյուղում եմ աշխատում:

Եվ Անթանոսյանը շատ կցկտուր պատմեց իր կյանքն ու գլխով անցածը, ամեն ինչ համեմելով այնպիսի բառերով, որոնց քաջ ծանոթ են հին գրաբար գիտցողները: Շոֆերին այնպես էր թվում, թե մարդը պոչ ունի և խոսելիս պոչը գետնում է տալիս:

Տանտերը առաջարկեց հիվանդին կտուրի վրա տեղավորել:

30

— Վերև քամի կլինի, լավ կքնեք: Համ էլ կարիճից, մժեղից երկյուղ չի լինի:

Մարշին վերև տաքան: Սանդուղքով բարձրանալիս նա թեթև գլխապտուտ զգաց ու հենվեց Անթանոսյանի թևին:

25

— Կաղը եղեգնուտը պիտի տեսնեմ: Ինչպե՞ս է անունը:

— Տեղացիք Ղամբըշլու են ասում,— ասաց Անթանոսյանը:— Պատմական...

Ղամբըշլուի պատմական անունը Հովնաթան Մարչը այնպես էլ չսեց: Կտուրը բարձրանալիս զգաց, որ ոտքերը զոզում են, հազիվ հասավ թախտին ու մեկնվեց:

10 Երկինքն աստեղազարդ էր, իհարկե, որովհետև հուլիսյան դիշերը բոլոր հորիզոնների տակ էլ աստեղազարդ է: Հովնաթան Մարչը աչքերն աստղերին ուղղելուց առաջ հարկ համարեց, անձի ապահովության համար, հարցնել կարիճների մասին և տեղեկանալով, որ այդպիսիք կտուրների վրա հաղվադյուտ են, երեսը դարձրեց Անթանոսյանի կողմը:

Այդ այնպես հանկարծ եղավ, ասես մինչ այդ նա չէր զգացել նրա ներկայությունը: Մարչը նրան հարցրեց հողի, ջրի մասին, ոչ վերացական մի ինչ-որ հողի կամ ջրի, այլ որոշ՝ մեր, այս, հին, հայրենի և այլն: Այդ խոսակցությունը այնքան լաճելի թվաց Մարչին, որ նա զուրկ վեր հանեց, նստեց տեղում ու ցնծության ազադակ արձակեց:

— Ահա փղշտացի մը...

20 Շոֆերը կարծեց թե կարիճը խայթեց պատածիրին: Խրճիթում քնած տանտերը կնոջը հարցրեց:

— Ինչո՞ւ ճվաց:

Երկինքն աստեղազարդ էր: Ստեփան այդ չէր կարևորը, այլ այն, որ Հաջի Խաբար գյուղի ծայրին, կաուրի տակ Հովնաթան Մարչը զրուցում էր մի մարդու հետ, որ իր նախատիպն էր. սակայն մի քիչ ավելի պակաս աշխարհ տեսած, ավելի բարձրահասակ և գյուղի ուսուցիչ, այն ժամանակ, երբ ինքը... Նո՞ւ, ինքք, իհարկե...

30 Խոսքը դարձավ Նուր Եթուլլի-ո մասին: Հովնաթան Մարչը պատմում էր, ավելի ճիշտ զառանցում, որովհետև քննրակների մեջ ծակոցները շարունակվում էին: Իսկ Անթանոսյանին թվում էր, թե այդ ձայնը մոռացված, բայց հարադատ հեռուներից է գալիս:

Նրանք անմիջապես կզրուցեին, եթե մի գիպված չլիներ, անմեղ մի քալ: Երբ Անթանոսյանը պատմում էր հին օրերից, երկուսին հասկանալի լեզվով, Հովնաթան Մարչին այնպես էր թվում,

Թե ինքը ինչ-որ կղզիներէ վրա է և ոչ հայրենի երկրում: Մի Տաիտի, Ֆորմոզա կամ անհայտ այլ կղզի, ուր ապրում են կարմրամորթներ և ջրերի վրա գերաններից տներ կառուցում ճիշտ այնպես, ինչպես տան կտուրը:

Անթանոսյանը պատմում էր: Կարող էր անհայտ կղզու բնակիչը պատմել, թե ի՞նչ գեղաքանդակ է Ղամբշուկից ոչ հեռու ընկած ավերակ եկեղեցին, ուր եզիզի հովիվները ձմեռը ոչխար են պահում: Կարող էր Տաիտիի բնակիչը պատմել...

Միայն փղշտացին կարող էր արտասվել հուլիսյան աստեղազարդ երկնքի տակ, լսելով Հովնաթան Մարշի խոսքը այն մասին, թե ինչպես տափարակի մի քարի տակ, թաշկինակը հողով լեցնելուց հետո, նա մի թուղթ է թաղել, որպես հիմնադրեք Նոր Եթովպիո, որպես նոր ուխտ:

Նվ այգպիսի դրույցները վերջ չէին ունենա, եթե չլիներ մի դիպված, որի պատճառը այն էր, որ Հովնաթան Մարշի քներականները ցավում էին, ու կարծում էր, թե Հաջի հարաբ դյուղը անհայտ կղզու վրա է, տները ցցաշեն են, պատների տեղ՝ գերաններ են ջրի մեջ: Երբ Անթանոսյան Հմայակը հայրենի երկնքում մի համաստեղութուն էր փնտրում և Հարդագոզի ճառագարհից մտքով գիծ անցկացնում մինչև Բ աստեղաշարը, Հովնաթան Մարշը վեր կացավ, մոտեցավ կսուրի ծայրին ցցած կոտրած կարասին, որով ամեն առավոտ օշախի ծուխն էր բարձրանում:

Դիպվածը, ճիշտ է, վերևից սկսվեց, հենց ծխնելույզի կարասից, բայց աղմուկը խրճիթից ելավ, որովհետև վերից ծլացող հեղուկը հանգցրեց ճրագը և Հովնաթան Մարշին այնպես թվաց, թե պետքաբանում մարդիկ են խեղդվում: Այդպես չէր կարծում, սակայն, տանտերը, որի խոր համոզմամբ, հուլիսյան աստեղազարդ գիշերին, երկինքը երբեք անձրև չի թափում և այն էլ ծխնելույզով:

Աղմուկի վրա շոֆերը դուրս թռավ, և մինչդեռ Հովնաթան Մարշը Անթանոսյանին ապացուցում էր, որ պետքաբանում մարդիկ են խեղդվում, իսկ փղշտացի Հմայակը մեջքով կտուրն էր հրում, ուղում էր, որ կտուրը տեղ անի և պարտակի իրեն, շոֆերը բակում շապկանց կանգնած և բռնեցքը դեպի կտուրը ճռճող տանտիրոջ հետ՝ մոտավորապես այսպես էր խոսում.

— Լա՛վ, հերիք է, գուցե էն չէր, խմելու ջուր էր:

— Ի՞նչ ես ասում, էնպես խմելու ջուր կլինի՞: Էս էլ իմ պատմի տե՞ղն էր: Երեխեքս վեր թռան...

— Դե չիմացա՛վ, մեր տեղին ծանոթ չի, Ամերիկայից է եկել...

— Է լա՛վ, էդ անտեր երկրում բա կտուրով տուն չկա՞...

Խնդրին վերջնական լուծում տվին այն արժաթները, որ Անթանոսյանի բռի մեջ իջան սանդուղքով և զրնգոցով թափվեցին գյուղացու բուռը, որպես երկնքից իջած աստղեր:

10 Ահա այդ դիպվածն էր, որ ընդհատեց նրանց քաղցր զրույցը: Ասվում է ընդհատեց, քանի որ խաղաղություն տիրելուց հետո, Հաջի Խարաբ գյուղում, խղճուկ մի կտուրի վրա, երկու փղշտացիների գրուլքը նորից ծայր առավ:

Լուսաբացը այսպիսի պատկեր տեսավ: Անթանոսյանը պառկել էր դետնին, մեջքի վրա, դեմքին՝ երանութլան ժպիտ: Ընթերցող, մանուկ ժամանակ սպանե՞լ եք գորտ ու տեսե՞լ եք, թե ինչպես գորտը դառնում է մեջքին, ռաբերով շանչ անում, ստես դանդաղում է երկնքին: Այդպես պառկել էր Անթանոսյանը, ստվայն ոչ ոքի գանգատ չէր անում: Ռախտի վրա Հովնաթան Մարչն էր պառկել, ձեռքը գլխի սակ, երեսը դեպի հեռու՝ մշուշի մեջ երեացող տափաբանք:

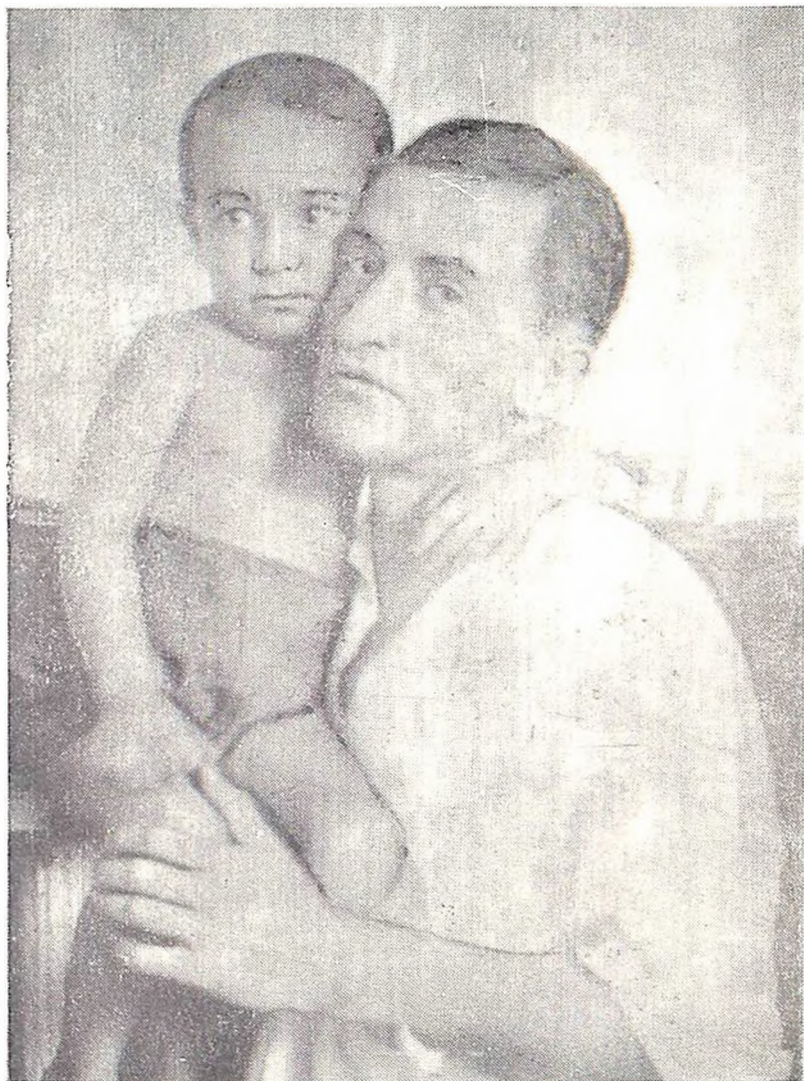
20 Այդպես քնել էին խաղաղ ու անխռով երկու փղշտացի:

Եվ էին նրանք անձինք նվիրյալ սիրուն Արմենիո...

4

Այդ օրը պատարագիչ Արիստակես եպիսկոպոսը, երբ երեսը դեպի աղսթողները դարձրեց և սկիհը բարձրացնելով ասաց՝

— Առե՛ք կերեք, այս է մարմին իմ, — մյուսների հետ մոտեցավ և Հովնաթան Մարչը, ուտելու այն մարմինը, որ ամփոփված էր եպիսկոպոսի ձեռքին բռնած անոթի մեջ: Եվ երբ սրբազանի մատները շոյեցին նրա լնդերքը, բերանում գինու համ զգաց, Հովնաթան Մարչի երակներում արյունը խաղաց, որպես հուման հասած ջուր: Նրջանկության դադաթնակետն էր նրա համար:

Ա. Բակունցը սրբու՝ Սևադայի հետ (1929 թ)

Գորիսի շենք (Կյորեւսը)

Ա՛խ, այդ երջանկությունը... Կատուն դռան շեմքին, արևի տակ ծուլորեն պառկում է, հորանջում և երբ արևից խաղում է արյունը, թաթերն ալնպես նաղանքով է մեկնում, ասես երջանկությունն արևի շողերի մեջ լողացող դեղին թիթեռնիկ է:

Պատարագը շարունակվում էր: Մերթ բեմից էին երգում, մերթ ներքևից պառաված ու երբեք ձայնով մեկը պատասխանում էր, գովում լուսավորչական աստծուն, որ մուտքի առաջ չոքած գաղթական բիձայի համար բավական նման էր պատարագիչ Արիստակես եպիսկոպոսին: Նույն այեհեր միրուքը, փառահեղ մալանչներով մինչև գոտին կախ ընկած, նույն սպիտակ ու կակուղ մատները, որ դեղին մոմի էին նման և բույրը՝ կնդրուկի, խունկի և գանաղան անուշահոտ յուղերի միախառնելիս բույրը, որ օդում բարակ հետք էր թողնում ամեն անգամ, երբ Արիստակես եպիսկոպոսը մայր դռնից ներս էր մտնում, վիզը վեհորեն աջ ու ձախ դարձնում՝ տեսնելու, թե քանի՞ հոգի են չոքել վանքի սառը քարերին: Համարյա ամեն օր նույն տեղում գաղթական բիձային էր տեսնում, մի քիչ մշեցի տեր Հուսիկ քահանային, մոմի արկղի առաջ կանգնած:

Այն բառերը, որ ելնում էին պատարագիչ սրբազանի բերանից, որ հնչում էին դպիրներն ու երգասաց տիրացուները, — Հովնաթան Մարչի համար սոսկական զրաբար չէր, այլ աստվածային երաժշտություն, մի անտես երգեհոն, որի ամեն մի ելևէջի հետ հոգին ոչ միայն բարձրանում էր մինչև վանքի գրմբեթը, այլև աղավանակերպ դուրս թռչում նեղլիկ պատուհանից և ո՛վ գիտե, ի՞նչ հրաշքով խառնվում հուլիսյան կապույտ երկնքին:

Խոնավությունից պատերի կրածեփը տեղ-տեղ ճաքել էր, թափվել: Հին յուղաների նախշերն ավերվել էին, ասես ժամանակը կեղտոտ լաթով սրբել էր պատերը, ցեխոտ ջուր շաղ տվել, մի տեղ սևացրել, մի տեղ էլ գույները առաջվա պայծառությամբ թողել: Ժամանակը վաղուց էր իր վճիռը կարդացել վանքի համար, մնում էր, որ նույն ժամանակն ուղարկի դատական կատարածուն ըստ ցուցակի եղած գույքը հանձնելու ալն անհատակ անդունդին, որ պատմություն է կոչվում:

Հովնաթան Մարչի աչքերը սահում էին պատերի վրայով, նայում նկարներին, նախշերին: Ահա հրեշտակապետը՝ թրով

ու կշեռքով... Հին առասպել մեղքի ու արքայութեան մասին: Քանի՞ դար նա արեւոտ աչքերով նայել է միամիտ պառաւ-
նեքին, նրանց հոգում սարսափ ծնել և սնոտի ջերմեռանդու-
թյուն, որ վախճան է ստացել կեղտոտ թաշկինակի ծայրին
կապած պղնձե դրամը հրեշտակապետի նկարի ներքեւ կա-
խած գանձանակի մեջ պցելով:

Տիրամայրը... Բավական համակրելի դեմքով մի կին և
այնքան ճերմակ ուսեր ու կաւմիր շրթունքներ, որոնցից մայ-
րությունը կաթում է, որպէս հասած նռան ջուր: Տիրամոր
10 նկարը, որին ի տես շարվեշար կանգնած միաբանները շատ
որոշ տեսել են և մարմնի այն մասերը, որ չկան նկարի վրա:

Որոտեղի՞ց ներս ընկաւ մեղրաճանձը և տղաւով պտույտ-
ներ գործեց, մոտեցաւ, նստեց տիրամոր նկարի վրա, թեւերն
իրար քսեց, հետո թռաւ, կորաւ գմբեթի տակ:

Երբ որ հիմնվի նոր Եթովպիան, ուրիշ նորանոր քաղաք-
ներ, այս երկիրը կդառնա ամենից չքնաղը զլաբուսի վրա, հին
քաղաքների ոգին հարուսթյուն կառնի, փղշտացոց ցեղը նորից
կպառնա հզոր ու անպարտելի:

Այսպէս մտածելուց հետո Հովնաթան Մարչը տեղը փոխեց,
20 որովհետեւ պատուհանից արևի շողերի մի խուրձ տաքացնում
էր այն գլուխը, որ հարբել էր լուսավորչական պատարագից
ու հայրենաբաղձ մտքերից: Տեղը փոխելիս Մարչը տեսաւ գաղ-
թական երկու բիձայի հետև կանգնած Անթանոսյան Հմայա-
կին: Նրանց հայացքներն իրար հանդիպեցին:

— Ես էլ Ձեզ պես,— ուղում էր ասել Անթանոսյանը:

— Կսքանչանա՞մ, հավատարիմ ղինակից,— այսպէս կա-
րելի էր խմբագրել Մարչի դեմքի արտահայտութիւնը, հիմք
ընդունելով նրա աչքերի փայլը, որ և՛ կրօնական էքստազ էր,
և՛ փղշտական հայրենասիրութիւն, և՛ մեղմ քնքշանք ի տես
30 Անթանոսյանի նիհար ու բարակ մարմնի, գզգզված մաղերի և
այն խեղճ կեցվածքի, որպիսին ուներ Անթանոսյանը աղոթող
բիձաների կողքին:

Այն առաւիտ, երբ լուսաբացը Հաջի խարաք գլուղում տե-
սաւ նրանց որպէս անձինք նվիրչաւք, այն առաւիտ արևի շո-
ղերի խողտոցից վարթնելով, Հովնաթան Մարչը տրորեց աչքե-
րը և նայեց տափարակին: Նրա հոգին թունդ առաւ, կռիկի թե-

լերը կապելուց հետո, վճռականորեն մոտեցավ կտուրի ծայրին որպէս լուսնոտ մի մարդ, որ թեքը ձգելու է վեր և իջնելու կտուրից:

Շունը մոռաց: Մարչը հետ նահանջեց, և նահանջելու հետ միասին աչքին շատ պարզ երևաց Հաջի հարաբ գյուղը, հողաշեն տները, անկարգ փողոցները, բամբակի ու ցորենի արտերը և կտուրի կարասի ծխնելույզը:

Անթանոսյանն էլ դարթնեց, վեր թռավ և այնպիսի ժպիտով մոտեցավ նրան, ասես աչքն էլ չէր փակել և ամբողջ գիշեր ժպտացել էր:

— Դիտո՞ւմ եք: Հրաշալի՜ է,— ասաց նա:

Մարչը մոմռաց, որից երևաց այն, որ տեսարանը հրաշալի լինելով հանդերձ, նրա հաղթ մարմինը ուտել էր ուզում: Եվ երբ շոֆերը ներքևից ձայն տվավ, որ թելը պատրաստ է, Մարչը ժպտաց:

Ոչ որ լսեց, թե ի՞նչ խոսեցին Հովնաթան Մարչն ու Հաջի հարաբ գյուղի ուսուցիչ Հմայակը տան ստվերում, այն ժամանակ, երբ շոֆերը մեքենայի փողին էր սրբում, իսկ տան տերը հոգուրագն էր սարքում:

— Ո՛ւր, վարժապետ,— հարցրեց տանտերը, երբ մի քիչ հետո Անթանոսյանը նստեց ավտոմոբիլի մեջ:

— Նոր երկիր,— եղավ պատասխանը: Գյուղացին ոչինչ չհասկացավ: Եթե նա լսե՞ր, թե ի՞նչ խոսքեր ասացին իր հողաշեն խրճիթի ստվերում, այնտեղ, ուր հորթերն են պառկում:

Վանքի մայր դռնից ներս մտավ պարարտամարմին մի կին, սև վռալով: Կինը խաշակնքեց այնպես արագ, ասես մատերի ծայրին բամբակ կար, պուլտայի մեջ թաթախած: Այդ արարից հետո վիզը թեքեց այնպիսի խեղճությամբ, կարծես ամենքին ասում էր.

— Ես եմ հոգով աղքատը, որի համար է կահավորած երկնի արքայությունը: Ես եմ կայծակից խանձված ծառ՝ կանաչ սլարտիդով:

Վեղարավորներից մեկը ետ նայեց պառավ եզի դանդաղ-կոտ շարժումով: Հովնաթան Մարչը չիմացավ վեղարավորը բուրվառող սարկավագի՞ն խոնարհեց, թե՞ կնոջը ողջունեց:

Ձանդերը դարկեցին: Սառը քարերի վրա շոթած պառավ կանայք օրորվեցին, արտի մեջ տնկած խրտվիլակների նման, երբ թեթև քամի է ելնում:

— Դձի՛ն-բոմ-բոմ, դձի՛ն-բոմ-բոմ...

— Եվ երկիր և երկին անցցեն, բայց բանք իմ մի անցանիցն...

Արիստակես եպիսկոպոսի ձայնը բեմի վրայից աղոթողներին ազդարարում էր գալիք կյանքի մասին, և ոչ ոք չէր զգում բորբոսնած այն ձանձրույթը. որ կար պատերի վրա, մոմավաճառ տեր Հուսիկի ղեմքին, Գաբրիել հրեշտակապետի աչքերում, լիկուզ այդ աչքերը սարսափ էլ ծնեցրել են միամիտ պառավների հոգում:

Հովնաթան Մարշի մտքերը հեռու էին, շատ հեռու: Ահա մանկության օրերը, ապա վանքի դպրանոցը շատ հեռու մի քաղաքում, ուր բարձր մայրիներ կան, շնաշխարհիկ պուրակներ: Հայրը՝ բարեպաշտ լուսավորչական, անվանի Սերոբ աղան, գորգագործարանի տեր: Ու միշտ հայրը կասեր.

— Ձգե՛ յավրիս, այդ քու գործը չէ:

Այդպես էր ասում հայրը որդուն, երբ վերջինս հարեան տղաներից խումբ կազմած, պարսատիկներով ու կեռ փայտերով զինված, դպրոցից գալիս նստում ու տաճիկ տղաների հետ կռվի էր բռնվում: Օ՛, հերոսական մանկություն, որ կնիքդ դրիր Հովնաթան Մարշի հետագա տարիների վրա և նրան դարձրիր ուրուման ուղի:

Մի անգամ էլ թշնամին հարձակվեց և հայրական տան ապակիները փշրեց: Այդ գիշեր, ծեծի ու լացի անմոռաց գիշեր. պահվել էր սնդուկների հետև, մայրը որպես պահապան հրեշտակ պտտվում էր սենյակում, մինչև հայրը տուն դար և իմացներ: Հետո ծեծ, բաշկոտուք, թուր ու մուր և մառանը, չոր մըրգերով լեցրած մառանը, որպես աքսորափայր:

Ապա Պոլիս, ազգային վարժարան, ձառեր, ցույցեր... Նրազներ, մոտ, շա՛տ մոտ: Հարկավոր էր միայն ցանկանալ, ուժեղ ցանկանալ, ոչինչ չանել, նստել սրճարանում, ծխի թանձր քուլաներ արձակել, բերանը ողողել դառնահամ սուրճով, ծամել սուրճը, մինչև նյարդերը սրվեն և ձգված նյարդերը պատկերացնեն երազը:

— Պատարազը վերջացավ,— ձայն տվեց Անթանոսյանը։
Հովնաթան Մարչը ցնցվեց։ Կաղիկ լուսարարը, փայտը գետ-
նին դեմ տալով, մեկ-մեկ հանգցնում էր մոմերը, բայց զոքերը
ծալում։ Տեր Հուսիկը պղնձե դրամն էր հաշվում։ Եկեղեցում
ուրիշ ոչ ոք չկար։

Մարչը մոտենցավ տեր Հուսիկից դեղին մոմեր գնելու,
մայր արողի մոմեր։

— Հավատացյալ հայրենակից մը ունիմ Բուենոս Այրես։
Անոր բաղձանքն է, երբ վախճանը մոտիկնա, սնարի վերե մայր
աթոռի մոմ վառել,— ասաց Մարչը մանրիկ արծաթներ գլորե- 10
լով մոմավաճառի առաջ։

— Աստված թողություն շնորհեսցե,— պատասխանեց մը-
շեցի քահանան ու կոացավ գետնին ընկած արծաթը վերցնելու։

Եվ հանկարծ մի միտք, որպես կալծակ. փայլատակեց
Հովնաթան Մարչի գլխում։ Ահա նա, արծվաքիթ, տիպար քա-
հանան, որի միրուրի մազերի արանքում հացի փշրանք ու
պանրի կտորներ կալին, կատարյալ քահանա, այն երկրից,
հասկանում էր այն մեռած երկրից, ուր կար Մշտ Առկաճ
սուրբ Կառապետ և մեղրագետեր և որի անունը էլեկտրական
հոսանք էր նրա նյարդերի համար։ Ահա նա, հայրենի երկրի 20
սխտորահոտը կարկատած ֆարաջայի փեշերին, ճակատի կրն-
ճիռները որպես անընթեռնելի հիբրոգլիֆ։

Տեր Հուսիկը միրուրն առավ ոսկրոտ մատներով մեջ և
ներքին հրճվանքից այնպես տրորեց միրուրը, ասես հիմա պի-
տի պոկեր, որպես սոսինձով փակցրած զրիմ։ Սակայն ուշինչ
չեղավ արտառոց։ Հուլիսյան այդ օրը, հենց մայր տաճարի կա-
մալներն տակ, բոլոր հրեշտակների ու առաքյալների ներկա-
յությամբ, մշեցի տեր Հուսիկ քահանան նշանակվեց նոր Եթով-
պիո ծխատեր։

Ինչո՞ւ, ինչու լաց եղավ Գաբրիել հրեշտակապետը, և ձեռ- 30
քի կշեռքը ղողաց թեթև, շատ թեթև...

Մինչև ճաշ բավական ժամանակ կար։

— Հայրենի հուշարձանները տեսնելու երթանք,— ձայ-
նեց Մարչը։ Անթանոսյանը հետևեց նրան որպես և թիկնա-
պահ. և՛ զրուցընկեր։ Անթանոսյանից քիչ հեռու քայլում էր տեր
Հուսիկ քահանան։

Այդպիսի շեղումներով Հովնաթան Մարչը վանքի դռան դե-
րեզմանաքարերը դիտելուց հետո, տեր Հուսիկի առաջարկու-
թյամբ, դնաց Գայանեի վանքը:

— Ստարը պարծանք կսեպի մեր վանքի պատի տակ թաղ-
վիլ, իսկ մենք չենք հարգեր նախնյաց հիշատակը, — ասաց
Մարչը, որից հետո տեր Հուսիկն ավելացնելու ոչինչ չունենա-
լով, ախ քաշեց, հասկացնելու համար, թե Մարչն իր սրտից
խոսեց:

10 Ամալի էր ճանապարհն էլ, վանքի շրջապատն էլ: Եվ երբ
դռնով ներս մտավ, վանքի բակում մի շուն հաչեց նրանց վրա,
ախպես անտարբեր, ասես շնական իր լեզվով ասում էր.

— Միևեռյն է, էլ հաչելու չեմ, եթե դուք վանքն եք ուղում
տեսնել, որովհետև ախտեղ ինձ պահ տված ոչինչ չկա:

Բայց այդ չէր կարևորը, և դրանից չէր, որ Մարչը ցնցվեց:
Մեկը թղի ծայրով եթե նրա սիրտը ծակեր և դրանով էլ շփալ-
կանալուով, սիրտը տեղահան աներ, Մարչն այդպիսի ցնցում
չպիտի աներ: Սրբապղծություն չէ՞ հնադարյան վանքի բակում
շուն կապել. բուրդը գզգզված քոսոտ շուն, լեզուն շոգից կես
աղչին կախ և այդ ալն ժամանակ, երբ նրա մտքի առաջ Գա-
20 յանե կույսն էր, մաղերը թիկունքին կախված, երկար դդե-
ստով և հողե հեծանը, ուր կույսերն ուլունքներ էին պատրաս-
տում և պահվում Տրդատ թագավորի անասնոց կրքերից:

— Ո՛ր երթար. — ձայնեց մի կին, որ շան հաչոցին տնից
դուրս էր եկել ու, ձեռքով երեսն արեից պահելով, նայում էր
ներանց:

— Վանքի դուռը բաց է, քույրս, — հարցրեց Անթանոս-
յանը:

— Ապա ի՞նչ, — ասաց կինը և ներս մտնելուց առաջ
կանչեց.

30 — Հորթը չթողներ, որ դուրս ելնի:

Սակայն երեքից և ոչ մեկը չլսեց կնոջ կանչը: Այդ ժամա-
նակ տեր Հուսիկը Հովնաթան Մարչին ինչ-որ պատմություն էր
անում, ավելի ճիշտ հնարում, իսկ Հովնաթան Մարչը մերթ
դուրսն էր օրորում, մերթ ակնոցների արանքից նայում տեր
Հուսիկին, ասես ուզում էր ստուգել, թե որքան հաջող է նոր
ծիծաղի ծխատեր քահանայի ընտրությունը:

— Այստեղ թաղված է Հովհաննէս Երկրորդ կաթողիկոսը,— ասաց տեր Հուսիկը: Եթէ նա մի քիչ նրբազգաց լինէր, կտեսներ Հովնաթան Մարշի այլայլված դէմքը, երբ աչքը դեց համբարանին, և աչքն ընկավ մարմարի վրա մատիտով գրածին.

— Այստեղ էս Սիրուշին... Ի՞նչ լաղաթ էր...

Ընթերցո՛ւ, դուր հասկանում եք (դուր, իհարկե, հասկանում եք), թէ ի՞նչ է կատարվել վեհապետի շիրմարարի վրա և ինչպէս նրա ոսկորները շուռ են եկել մյուս կողքին, երբ որքանոցի աղշիկ Սիրուշին... Մի՞թէ այդքան անհոգի են մաշտոցյան գրերը: Նոքա պատմում են փառապանծ օրերի մասին ու նույն սառնությամբ շարվել են կողք կողքի, մեկի պղծությունը ավետելու այն խաղաղ ու սրբազան անկյունում, ուր ննջել են հոգեւոր հայրերը:

19

Մարշը թուրը հաճախ էր կուլ տալիս, շրթունքները շարժում: Այդ ամենը հուղմունքի և ներքին դայրույթի նշան էր: Սակայն դիմացի՛ր Մարշ, սրովհետեւ հեռու շէս վայրույթի նոր պոռթկումից:

Վանքի արեւմտյան մասում ուրիշ գերեզմաններ էլ կային, և նրանցից ամենից հասարակի քարին, որի տակ հանգչում էր 18-րդ դարու նշանավոր հայրենասերի աճյունը, այդ քարի վրա որպէս ապահով վայր, կինը փռել էր իր կարկատած...

20

Մանրացած սերունդ, որի սրտում նախնի փառքը տեղ էլ չունի՝ սարգի ոստայնի պէս գոնե օճորքից կախվելու: Ի՞նչ ուրազան էր, որ սրբեց, տարավ: Եղե՞լ է արդյոք այդ հինը...

Ահա այդպէս էր մտածում և ինքն իրեն հարց տալիս Հովնաթան Մարշը այն ժամանակ, երբ տեր Հուսիկը երեսը մի կողմն էր դարձրել քահանայական իր անարատությունը զերծ պահելու, իսկ Անթանոսյանը ոգևորված պատմում էր այն օրերից, երբ հինց այդ վանքի պատերի տակ կամավորների վեցերորդ գունդը բանակ էր դարկել: Ոչխարները մայրում էին վառվող խարուկի մոտ, եռանդով ու ամլունով լցված կամավորները թրի հարվածով վանքի թիկնիններն էին կտրատում:

30

— Ես էլ էի... Համբու անմոռաց օրեր:

Վանքի դուռը բաց արին: Աղաւնիները թռան, պահվեցին շմբեթի ճեղքերում: Կիսամութի մեջ Հովնաթան Մարշը տեսավ

լզարիկ հորթին, որ աղաւմինների աղմուկից վախեցած կանգ-
նել, նայում էր եկողներին:

Մարչը տեղում մեխվեց: Ոսկի հո՞ւր, կոտը... Սակայն
հորթը շարժվեց դեպի դուռը և դուռն մոտ բառաշեց այնպիսի
ուրախութեամբ, որ միայն հորթին է հասուկ:

Իդուր էր տեր Հուսիկը այս ու այն խաշքարի կամ քանդա-
կի մասին մի բան պատմում և ամենը շաղկապում Գայանե
կույսի անվան հետ:

— Այս քարով են անիրաւները ջարդել խեղճին,— ասաց
10 տեր Հուսիկը, ցանկանալով միանգամից ցույց տալ և՛ ջերմե-
ռանդ, և՛ գիտուն լինելը: Եւ այդ բունն ողևորութեանից այն-
պիսի մի բար ցույց տվեց տեր Հուսիկը, որ անհնար էր տեղից
շարժել, թեկուզ ա՛յն ժամանակ:

Վանքի բակում շուր մի անգամ էլ աշեց: Կինը թոնթո-
րաց, երբ տեսավ, որ հորթը բաց դռնով դուրս է եկել և կրծում
: Բակի կաղամբը: Այդ ամենին անտարբեր Հովնաթան Մարչը
անցավ բակի երկայնքով, նրանից պառչած հեռավորութեան
վրա՝ Անթանոսյանն ու տեր Հուսիկ քահանան:

Երբ Մարչը վաշկինակով ճակատի բրտինքն էր սրբում և
20 քայլում փոշոտ ճամփով, նա իր մտքերի ծովումն էր, որպես
անդէկ, անառակաստ նավ: Լավ չէր զգում իրեն, նեղվում էր
հով ու տաքից: Եւ եթէ փոշի էր բարձրանում նրա քայլերից,
շիկացած մաքերն էլ պաղ գոլորշի էին արձակում, երբ այդ
մտքերը խաղվում էին առտինն առօրյայի սառը ջրում:

Դուր սիրում էք մի սիրուն աղջիկ, որի մեջ թերի ոչինչ չեք
տեսնում և որը ձեզ համար կատարյալ տիպ է խտացրած գե-
ղեցկութուն, բարի սիրտ, մի խոսքով մարդկային բոլոր առա-
քինի բարեմասնութիւնների գումար: Եւ հանկարծ հայտնը-
վում է, որ աղջկա առամները անմարդու են, գարշահոտ կա
30 այն շրթունքների հետև, որոնց կարմիրը ձեզ համար և՛ վարդ
էր, և՛ նուան կլեպ:

Այսպես էր և Հովնաթան Մարչը: Մերթ տաք, մերթ հով:
Մերթ հերարձակ Գայանեն՝ ուլունքների շառանը պարանո-
ցից կախ, մերթ լզար հորթ, խոնավ, ճաքճքած պատեր, որբա-
նոցի աղջիկ Սարուշ...

Մոռայլ էր և Անթանոսյանը: Եվ երբ ճամփի եզրին կապույտ քարը ցույց տվեց ու ասաց թե՛

— Այստեղ թաղված է Խենթի սիրած աղջիկ Լալան,— Անթանոսյանն իր դերը պահ մի վերջացած համարեց, որովհետև մտքերը մի ուրիշ հողաբլրի շուրջ ցատկոտեցին, կապույտ քարից ոչ հեռու, որի տակ թաղված էին մայրն ու կինը, իր՝ Անթանոսյան Հմայակի, վեցերորդ կամավորական գնդի զինվոր Անթանոսյանի հարստատ մայրն ու կինը:

Խուլերի տարի էր, թեկուզ հույսի բոլոր դռները կրնկահան էին, և ուղտերի քարավանը խոստումներով բարձած Վանա երկրի ճանապարհն էր բռնել: Մի բան ճմլտկաց նրա սրտում: Մոխիրների տակ մոռացված մի կայծ էլ պսպղաց: Ունեցե՛լ է կին... Ինչո՞ւ է մոռացվում դեմքը, և ինչ ծանր է, երբ մարդու հիշողության առաջ մեռած մի հարադատ կանգնում է անիմաստ ժպիտն երեսին: Զգրտես հանդիմանո՞ւմ է, թե՛ շոյում:

Թեև շոգ կեսօր էր, պլպլում էր արևը, բայց Անթանոսյանը սառնություն զղաց, կուշ եկավ: Երբ հրդեհում են երիւտասարդ օրերը, սոռառածն ու սրտաբաց ցրիվ տալիս, հանկարծ, մի վայրկյան միայն, երիտասարդ օրերի տերը իրեն հարց է տալիս.

— Վաղն էլ, մյուս օրն էլ, և ապա առաջին ճերմակ մաղը...

Սակայն այդ տևում է միայն մի վայրկյան. որովհետև հաջորդ վայրկյանին երկտասարդը դառնում է նույն հրձիգը:

Այդպես մտածեց Անթանոսյանը:

— Անցա՞վ ամեն ինչ... Ո՞ւր են կրակները:

Սակայն նորից սիրտը թունդ առավ... Հովնաթան Մաբչի առողջ պարանոցից, լայն թիկունքից, վճռական քայլերից:

— Ահա՛ մարգարեն: Ու ծովը պիտի ձեղքի, պիտի գան փղղըշտացիք, եթովպացիք, կեսարացիք, ուռհայեցիք, բուլբուլ, բուլբուր, և երկիրը պիտի դառնա մրգաշատ պարտեզ, աղբյուրները պիտի ծորան մեղր ու կաթ:

— Ծաշի՞ ժամանակ չէ՞, հայրենակից,— դարձավ Մարչն Անթանոսյանին: Տեր Հուսիկն այնպիսի ցատկոտով մոտեցավ նրան. եր ուզում էր ասել.

— Ի՛նչ հարցրու...

Սակայն իզուր: Հենց այդ վայրկյանին Արիստակես եպիսկոպոսի ծառան, որ հեռվից տեսել էր նրանց, մոտեցավ և Մարշին սրբազանի անունից հրավիրեց ճաշի:

Մարշը հետևեց ծառային: Տեր Հուսիկը տուն գնաց: Մնաց Անթանոսյանը՝ գլուխը կախ, որպես հարցական նշան:

Մոտակա տափարակում ցել անող տրակտորը, ասես, ոչ թե ֆրֆրֆում էր, այլ բորբում և թքում բենզին:

5

10 Մզրիդները գիշերվա կեսին այնքան միալար ու մեղմ էին ձայնում, որ եթե Հովնաթան Մարշի ծանր մտքերը չլինեին, նրանց երգը քնաբեր օրոր պիտի լիներ, և նա մուշ-մուշ պիտի քներ փափուկ անկողնում: Սակայն կային այդ մտքերը, և դրա համար էլ Արիստակես եպիսկոպոսի ննջարանի ծղրիդներն այդ գիշեր ոչ թե բուն բերին, այլ ջղայնություն:

Հովնաթան Մարշին թվում էր, թե պատի ձեղքերում անթիվ, անհամար մանրիկ ժամացույցներ են, և բոլորն էլ նույն ձայնն են հանում, որպես ծղրիդներ:

— Մզի՞-տակ, ծղի՞-տակ...

20 Դրանից էր, որ նա երբեմն մեջքին էր պառկում, երբեմն աչ ու ձախ դառնում, վերմակը մի կողմ նետում: Երանի թե միայն դրանով վերջանար, և Հովնաթան Մարշը քներ:

Այդ օրն այնքան բան անցավ նրա գլխով: Եվ ահա այդ անցածն էր նրա քունը խանգարում, նստում կրծքին, երբ Մարշը պառկում էր մեջքին: Կողքին դառնալիս մտքերն էլ շրջվում էին: Մի ուրիշ էր ցցվում և հարցնում.

— Ինչ մոռացել ես...

30 Եթե միայն այդ օրվա մտքերը լինեին: Ի՞նչ կապ, օրինակի համար, Թուենոս Այրեսում կատարած հանգանակության մի հաշվեկշռի հետ. երբ պակասում էր միայն երկու հարյուր դոլար, և Մարշը տքնում էր վաղվա ժողովին արդարանալու պատճառ երկնել, ի՞նչ կապ այդ երկու հարյուր դոլարի մոռացված պատմության և թղթադրամի այն կապի հետ, որ սրտի ներքին թրթրում, Արիստակես սրբազանի սեղանին խմած վանքի հին

գինուց գլխի պտույտով, ճաշից հետո նա դրեց ամենից գերազնիվ և վեհ սպարիարքի պառավ ու համարյա կանացի ձեռքին:

Բարի, շատ բարի ժպտաց ծերունին, շոյեց Հովնաթան Մարչի փղշտական ճակատը, հարցրեց օվկիանոսի մյուս ափին մակաղած հոտի վարք ու բարքից, իղձերից:

Հավիտյան անջնջելի վայրկյաններ, որ այնքան կարճատև եղան, որովհետև ծերունին խոսքը՝ չծանած պատառի պես կիսատ թողեց ու քնեց փափուկ բաղմոցի մեջ ընկղմած:

Պատկերը սրտառու էր: Կարճահասակ մի վարդապետ ծերունու ձեռքից կամացուկ վերցրեց թղթադրամի կապը, համ- 10
րեց ու պահեց: Մարչի աչքերը գամված էին ծերունու պատկառելի արտաքինին և նրա մարմնի կանոնավոր մակընթաց ու տեղատու լինելուն, որ կուշտ ու փափուկ ապրած մարմիններին է հատուկ: Ծրբ նա տեսավ թղթադրամը... Պատկերն, այո՛, սրտառու էր:

Վեհի ոտքերի առաջ Վանա պառավ կատուն, թավ բրդի մեջ թաղված. այնպիսի նազանքով էր լիզում դունչը, ասես պարծենում էր, որ պալատական կատու է և ոչ թե մարտ ամսին կոտորների տակ սեր երդող թափառական դուստն:

Ահա քեզ հինը, պատկառելին, միակը... Հովնաթան Մարչ, 20
ապրիլ, ծծիլ աչք պահ, բա՛ց արա ուղեղիդ ծալքերի մեջ այնպիսի մի էջ, որ ոչինչ չես գրոշմել, ու տալիս այնտեղ ծերունու և Վանա պառավ կատվի կլիշեն: Դու չտեսար, ափսոս որ չտեսար, թե ինչքա՛ն խոշոր էին ու աղամանդի պես փայլուն արցունքի աչք կաթիլները, որ սափրած այտերիդ վրայով գլորվեցին և ընկան ընդունարանի պայծառագույն գորգի վրա: Տառապած փղշտացիք լալիս էին արցունքներիդ հետ, ցեղիդ հավատքի տասնաբանյա տախտակների առաջ:

Անասելի տոթ էր: Լուսինը, կարծես, մոռացել էր, որ իր դերը արեից խանձված երկրին սառնություն պարգևելն է: Հով- 30
նաթան Մարչին բաց պատուհանից երևացող լուսինը թվում էր նույն աբեր, մի բիշ համեստ ջերմությամբ: Խսկ ծղրիդները հա՛ կսնչում էին ժանգոտած ձայնով:

Դուրս եկան ընդունարանից: Արիստակես էպիսկոպոսը մի ուրիշ սենյակ մտավ, և մինչդեռ ինքը նախասենյակի նկարազարդ պատերին էր նայում, ժպիտը գեմքին, կարճահասակ

վարդապետը տնկվեց նրա տուաջ և Մարշին մեկնեց ամենից վեճ ծերունու թուղթը՝ հայրական օրհնությունում ու մաղթանքով:

Պատշգամբում կանգնել, նայում էին հրապարակին: Հանկարծ՝ փողերի ձայն, շփոթները կանչեցին, թմբուկներն այնպես ամուր թնդացին, ասես՝ պատռելու էին հաստ կաշին:

Երևաց մի ջուկատ: Զինվորները համաշափ քայլերով հետևում էին դրոշակակրին, միասին էլ փողի հանում: Եվ փուշու մեջ այնպես էր երևում, թե հազարատանի մի մարմին է քայլում:

10 Մարշի սիրտը թունդ առավ: Ահա հայրենի զորքը: Կայնաթիկունը երիտասարդներ, որոնք նետվում են կրակի մեջ ոչ թե ուրիշի համար շագանակ հանելու, այլ ցեղի վառճը, փղշտական ու եթովպական հին փառքը հանելու և ցցելու ամենից բարձր սարի գագաթին: Ահա սրանք են ութ հազարը, բսանը, բյուրը՝ կազմ ու պատրաստ:

— ՄԼրոնք այս գիշեր դուրս կգան...

20 Ջուկատ ջուկատի: Հետևից անցան, ու դունդը կանգ առավ հրապարակում: Ուրիշ շարքեր կեան, տղաներ, աղջիկներ. կանայք դրոշակներով, անդրոշ, երգով, շարքերով: Արիստակես սրբազանն ասաց, թե ստացվել է հեռագիր, հեղափոխություն է մի երկրում. որի ժողովուրդն արժանի է գեհե՛նի: Ինչ-որ բան ասաց նախկուպոսը, սակայն Մարշը չլսեց և արագորեն իջավ սանդուղքով, խառնվեց հրապարակի բազմության:

Ինչո՞ւ մարդիկ սկսել են անհասկանալի լեզվով խոսել: Մարշը նորից հին հարցը տվեց: Մի՞թե ուրազան է անցել այս երկրով, մի՞թե խորն է անդունդը, վերադարձ չի լինելու: Զե՛հ՝ կամուրջ, թևկուղ բարակ մի փայտ, որով ցեղը հետ դառնա՝ հին փարախը և հալթենական խոտն ուտի:

— Ազգուրաց, ազգադավ...

30 Այսպես էր ասում Հովնաթան Մարշը այն երիտասարդի հասցեին, որ պատշգամբից, բանակի ու բազմության ցրն՝ ծանրի ազազակների տակ խոսում էր, ասում այնպիսի բառեր, որ ումբերի պես էին պայթում:

— Կարմիր բանակը հայրենիք չունի, ընկերներ: Այսօր մենք միացած համաշխարհային... Մենք պատրաստ ենք մեր

ընկերներին... Հեղափոխությունը, ընկերներ... Բանվոր դասակարգի դինամիկ բուռնությունը... Այլիքը բարձրանում է, ընկերներ...

Երիտասարդ ընկեր, ինչո՞ւ գրպանիդ նազանից մի անգամ չկրակեցիր և չսպանեցիր Հովնաթան Մարչին, որի սիրտը, գիտե՞ս, նախ կուշ եկավ քո բառեղից և ապա, ուտինե գնդակի պես լայնացավ ներքին զայրույթից: Եվ եթե Անթանոսյանը բաղմունքյան մեջ տեսած շխներ Հովնաթան Մարչի արդուկած զգեստը...

Օրը ի՞ր վերջում պահել էր Հովնաթան Մարչի համար հրեճ-վանքի մի շտեմնված թուիչք և ապա անկում: Մի ջոկատի կող- 10
քով անցնելիս Մարչը հանկարծ տեսավ ծանոթ մի գլուխ, ապա խաժ աչքեր ու թևերը լայն բաց արած իբրև արծիվ սլացավ դեպի դինվորակներ:

— Մեսրո՞ւյ, Մե՞սի...

Քեռորդին էր, Մեսրոպը, մանկության ընկերը: Թևերը լայն բաց արած արծիվը շալացավ մի սոսկական ջոկատապետի դր-կելու, այլ մի ամբողջ անցյալ, մանկություն, Սերոբ աղան և այլն: Տաքությունը հաջորդեց քրտինքը: Մեսրոպը ձեռքը մեկ- 20
նեց նրան, ճանաչեց, մի քանի հարց տվավ, սակայն ուշքը հռետորի ճառին էր: Եվ հենց Մարչի քթի տակ այնպես լիա-թոք «ո՛ւտոս» կանչեց, որ Մարչը մի քիչ հետ քաշվեց: Ահա այստեղ, Հովնաթան Մարչը իր քեռորդու աչքերում տեսավ մի այլ բոց, որ հրդեհվում էր որպես հուլիսյան արև, և ոչի՞նչ փղըշ-տական ալիք բոցի մեջ:

Անգո՞ւթ, անխիղճ Մեսրոպ: Դու ջարդեցիր այն անոթը, որի մեջ Հովնաթան Մարչը իր ջերմ զգացումներն էր զեղում: Նա թռավ դեպի քեզ, որպես մանկության նետ, դու հետ կանգ- 20
նեցիր, և նետը խրվեց վանքի մամուռտ պատին:

Երբ ժամացույցը երկու անգամ խփեց, ծղրիղները մի պահ տապ արին, հետո մեկը համարձակ եղավ, ձայն տվավ, մյուս- 30
ներն էլ միացան:

— Ծղի՞-տակ, ծղի՞-տակ:

Մի մուկ պահաբանում ուշացած ընթրիքն էր անում, երբեմն լուռ, երբ Հովնաթան Մարչը ծանր մտքերից անքուն, անկողնում աչ ու ձախ էր դառնում և դառնալիս ճոնչացնում մահճակալի երկաթյա զսպանակները:

Գիշերվա ժամը երկուսին, երբ մանկության հուշերն էլ մի կողմից էին կանչում որպես ծղրիղներ, իր բեռորդի Մեսրոպի արածը վերհիշելուց հետո, Հովնաթան Մարչին ոչինչ չէր մնում անելու, շորերը հագնելուց և բաց պատուհանի առաջ նստելուց բացի:

Բակում խաղաղություն կար և այդ խաղաղությունը կատարյալ կլիներ, եթե հարեան սենյակում քնած Արիստակես սրբազանի կոկորդից շենքին այնպիսի ձայներ, որպիսին հանում է հզը, երբ մագործի դանակը խրվում է վղի փափուկ

10 մսի մեջ:

Այդ ձայնը մի պահ ցրեց նրա մտքերը, սակայն մի պահ միայն: Ինչպես էր ուզում քնել, ոչինչ չլքալ, երազ էլ չտեսնել՝ որ ուղեղը հանգստանար և ուղեղի հետ էլ ծանրացած կուպերը:

Մի այլ երկրում մարդիկ հիմա աշխատում են, օրը ցերեկ է: Գուցե փղշտացիք ժողովի են, կարողում են իր ուղարկած նամակները, հանձնաժողովները զործի են անցել, փորում են առուններ, որոնցով աշխարհի մեջ ցրված բոլոր փղշտացիք կայք ու գույքով պիտի հոսեն և շունչ առնեն նոր ընթացիկում:

Այս երկրում... եվ դարձյալ պաղություն, ուղեղի ցավ, 20 գինվորի պողպատյա սվինը: Մեսրոպը կանչում է «ուռա՜»: Մարչը աչքերը փակեց: Թվաց, թե սվինը հենց իր աչքին է ուղղած:

Մեկը շատ հեռվից աշխարհով մի կայծեր է ցանել, կայծերն ընկել են զեզերի վրա, խուրձերի մեջ, կայծերը ցուր են տալիս վառողի պահեստների առաջ, ուռմբերի բուրգերի մոտ: Մի տեղ բռնեց հրդեհ կա, մի այլ երկիր պայթում է ինչպես վառողի պահեստը, կայծն ընկնում է ներս: Կայծերը վառվում են, և այս երկրում, ուրիշ փայլ են ստանում մարդիկ, ժամանակն այլ կերպարանք է տալիս ժողովրդին, այլ շահեր են, ախր- 30 ներն ուրիշ ավեր են ծնծում:

Բաց պատուհանից Հովնաթան Մարչը տեսավ վանքը, գմբեթները: Երեկոյան Արիստակես եպիսկոպոսի հետ գնացին Բանգարան, տեսան ձևագրերը և ուրիշ շատ հնություններ:

— Լևոն Վեցերորդ՝ Թագավոր Կիլիկիո... Ահա նրա թուրը: Էլ ի՞նչպես արագ չբարախներ Մարչի սիրտը, արքայական

արծաթապատ թրին ի տես... Արծաթը շողշողում էր: Ձեռքը դողաց, երբ մեկնեց թրի կոթին:

— Մեսրոպ, Մեսի... Եթե տեսնեիր... Ի՞նչ է քո պողպատյա սլիկը կռն վեցերորդի հսկա թրի մոտ:

Ահա քեզ ազգային արժեք, դարերից մնացած մասունք, որ հնուց չէ, ընթերցող, թանգարանի մի անկյունում ընկած իր, այլ կենդանի ույժ: Թուրը խոսում է, թուրը պատմում է վերջին թագավորի քաջագործություններից, թուրը ոգևորում է: էլ ինչու՞ դարմանալ, որ Հովնաթան Մարչը կռացավ ու համբուրեց թրի արծաթյա կոթը:

10

Եղե՞լ է հնում Գարեգին անունով հայոց սպարապետ: Զի՛հեղեղ,— ասում են պատմաբանները: Սակայն սխալ են նրանք, որովհետև այդ երեկո Արիստակես սրբազանը մի առանձին ակնստեղծյամբ մոտեցավ զունավոր ծոպերով դրոշին, մեկնեց այն Հովնաթան Մարչին և հայտարարեց.

— Հայոց վերջին սպարապետ Գարեգինի դրոշը:

Եվ երբ ընդունեց Մարչը վերջին սպարապետի դրոշը և, այն է, պատրաստվում էր մտքերին սպարապետական ընթացք տալու, Արիստակես սրբազանն այնպես կանչեց ու կռացավ, որ եթե լսեիք, պիտի հիշեիք այն կենդանուն, որի վրա մանուկ Հիսուսը, ձիթենու ճյուղը ձեռքին, մտավ Երուսաղեմ՝ գիտական դիսպուտի:

20

Այն ժամանակ, երբ սրբազանը պատմում էր սպարապետի մասին, կարիճը բարձրանում է և խալթում սրբազանին: Մարչն իր շորս կողմը նայեց, բնադդմամբ ոտքերի տեղը փոխեց: Զլինի՞ թե...

Մերիդները կանչում էին: Լուսաբացը հեռու չէր:

Քիչ հետո Մարչը բախում քայլում էր: Լուսադեմի հովը շոյում էր նրա կուրծքը, ասես՝ բարակ ցնցուղից ջուր էին մաղում մարմնի վրա և ջրի հետ էլ անուշ նիրհ: Բախում խաղաղություն կար: Մարչը լսում էր իր ոտնաձայնը և հետ ու առաջ քայլում, մտքերն էլ քայլերի հետ մեկ-մեկ հետ էին դառնում, մինչև Բուենոս Այրես, մեկ առաջ՝ դեպի Նոր Եթովպիա:

30

Այդ անունը նրա համար նյարդային մարմաջ էր: Այն տափարակը, որ փովել էր ուշաթափ ընկած մարդու պես, նրան էր

43

սպասում: Զուր է ցանկելու ուշաթափի վրա, և հարուժյուն է առնելու սպիտակաշեն նոր ենթովպիան, մի աշխարհ, ուր չի լինելու ոչինչ խորթ ու անհարազատ, ոչինչ օտար:

Այս և սրա նման մտքերով տարված, Հովնաթան Մարչը որպես լուսնոտ կամ ուրվական, կես գիշերին քալում էր վանքի պատերի տակ և շնկատեց, թե ինչպես մոտեցավ վանքի մուտքին:

10 Ծ, սոսկում... Մարմարի վրա մի սև գունդ կուշ էր եկել: Մեռած էր, թե՞ քնած: Սպանություն և այն էլ տաճարի մուտքի մոտ: Մարչը մի քանի քայլ հետ արեց, ուղեց տուն դառնալ: Սառը բրտինքը կաթիլներ շարեց նրա ճակատին: Մեկ էլ սիրտ արեց, մոտեցավ, ձեռքը կամացուկ մոտեցրեց սև կիտուկին: Տեսավ կուշ եկած ոտքերը, լսեց շնչառությունը: Հանկարծ սև կիտուկը ձգվեց, մի գլուխ տնկվեց ու գլուխը խոսեց.

— Ես եմ, հայրենակից...

Մարչը ճանաչեց իր գինակից Անթանոսյանին:

20 ...Հյուրանոց վերադառնալուց առաջ, մյուս առավոտ, Հովնաթան Մարչը Հաջի խարաբ գյուղն ուղարկեց Անթանոսյանին և պատվիրեց պատրաստ լինել ամեն վայրկյան, գրությունն ստանալուց անմիջապես ներկայանալով՝ նոր ենթովպիո աշխատանքներն սկսելու համար: Բաժանվելիս Հովնաթան Մարչը նրան ինչ-որ խոստումներ արավ, կրկնեց այն, ինչ ասել էր Հաջի խարաբ գյուղի տան ստվերում:

30 Բարեկամներից բաժանվելուց հետո Հովնաթան Մարչը սիրով ընդունեց հյուրընկալ սրբազանի առաջարկը՝ տեսնելու ավերակների մի ուրիշ վայր, ուր թաղված է եղել իրեն՝ Լուսավորչի գանդը, ուր Տրդատ թագավորը դատ ու դատաստան է արել հին կրակատները, վերջապես ուրաբտական Ռուզաս թագավորի քարե գրությունը:

Երբ կառքը կանգ առավ այն մուտքի առաջ, որով քուրմերն էին ներս ու դուրս արել և հերթապահ կանգնել կրակն անշեջ պահելու, — պատերի վրա տաքացող մի քանի խլեղներ բավական դանդաղաշարժ ու ծանրաբարո սողացին ու պահվեցին պատի ճեղքում, հայտարարելով էկվորներին, որ իրենք հող

ուտող խլեղներ չեն, այլ ունեցել են հեթանոս կրակատան մո-
խիբր լիզող պապեր:

Ներս մտնելուց հետո, երբ սրբազանը աչքը տնկեց պահա-
կի բոստանի սեխերին, որոնք կախ էին ընկել կրաշաղախի
կտորների վրա, Հովնաթան Մարչը կանգնեց, աչքերը փոքրաց-
րեց: Տեսարանն այնքան բարդ էր և տպավորիչ, որ անհրաժեշտ
էր մի ակնթարթ աչքերը փոքրացնել: Գիշ բան տեսնելու համար:

Մի ժամ հետո Արիստակես սրբազանը խոհեմություն հա-
մարեց նստել սովերում՝ սրտի տկարությունը պատճառ բըռ-
նելով, և զրուցել պահապանի փոքրիկ տղայի հետ, որ հենց 10
մուտրի կողքին ցեխից տնակ էր շինում՝ իր ոճով, իր ճաշակով:

Իսկ Մարչը մերթ այս քարին էր մոտենում, զննում, մի
քանի քայլ հետ կանգնում, բացականչում բառեր, որով իր
հիացմունքն էր հայտնում, ոգևորությունն ու զարմանքը:

Մի ժամ էլ սպասելուց հետո, երբ կառապանն անհամբերու-
թյունից սկսեց բարձրաձայն տրտնջալ, Արիստակես սրբազա-
նը անհրաժեշտ համարեց տեղից վեր կենալ և ավերակների մեջ
փնտրել Հովնաթան Մարչին:

Մարչը կանգնել էր սեպագրերով սլատած քարի մոտ, աչ-
քերը տնկել էր քարի գրերին: Ինչքա՞ն անքննելի և խոր խոր- 20
հուրդներ ունի պատմությունը իր խորքերում պահած: Քսան-
յոթ դար առաջ ուրարտական Ռուզաս թագավորը կապույտ քարի
վրա փորագրել է տվել իր կամքը և ասել գալիք սերունդներին
հետևյալը.

— Ես եկա, Կոյիտի երկրին տիրեցի, ֆաղաֆ շինեցի, այ-
գի տնկեցի, ջրանցքներ անցկացրի և իմ աստվածներին զոհ
մատուցի:

Իրավունք չունե՞ր քսանյոթ դար հետո փղշտացի Հովնա-
թան Մարչը նույնն ասելու, երբ Նոր Եթովպիան կառուցվէր...

Մի՞թե երկիր չէ Նոր Եթովպիան:

30

Եվ Արիստակես սրբազանն իզուր խանգարեց նրան: Հայտ-
նի չէ՞ր, որ սեպագիր քարի մոտ Հովնաթան Մարչը, մի մեռած
լեզվով, խոսում է ուրարտական Ռուզաս թագավորի ոգու հետ,
հարցումներ է անում:

Հեթանոս խլեղներն ավելի խոհեմ եղան, քան քրիստոնյա
եպիսկոպոսը:

Օրեր անցան, հուլիսն իր հերթը դիջեց օգոստոսին, սակայն շուրջ մնաց առաջվա պես սառնակ:

Շուրջ չէր, որ պիտի նեղեր Հովնաթան Մարչին և հետ կանցներ նրան ծրագրած գործից: Այն սիրտը, որ մսագունդ չէր, այլ հալրենիքի սիրով այրվող մուտք, օր ու գիշեր բաբախում էր և փղշտական արյուն մղում երակներով: Արյան կաթիլներն ուղեղին սնունդ էին տալիս՝ նորանոր ծրագիրներ հզանալու:

10 Մարչը տարվում էր անատուներում բռնող բոլոր վայրի տանձն ու խնձորը պատվաստելու կալիֆորնիայից բերած ընտիր տեսակներով և թղթի վրա շարում էր զրոներ, որոնք երկի-որ պիտի դարձնեին խնձորենու ու տանձենու մի անծայր պարտեզ:

Եվ երբ նրա առաջարկի վրա ծիծաղում էին կամ մեկը, մի հասարակ պաշտոնյա, որի երակներում արյան տեղ հոսում է ավշանման պղտոր ջուր, երբ այդ մեկն ամենայն անտարբերությամբ նայանում էր, որ չիք են և անխմածա այն ամենը, ինչ Մարչի ուղեղն է չղանում,— Մարչը աշխարհի մոնչյուն էր հանում և աչքերն աջ պես էր խոժոռում, որ զմայցիներ սարսափաշոր պիտի լինեին. և՛ ին պաշտոնյա չիներ:

20 — Կդարմանամ սա մարդկանց ուղեղին վրա: Երկիր մը ունին, որու նմանը չկա և չեն գիտնար երկրին համն ու հոտը:

Այսպես էր տեսնում Հովնաթան Մարչը բժիշկ Երանոսին (հիշում էր, ջրածուր պես ոստոստալ գիտեր), այն ժամանակ, երբ իրիկվան հոսին րալլում էին փողոցի մայթերն աննայատակ մաշող բաղմոթյան հետ: Բժիշկ Երանոսը պիտի թեքվեր, նրա ականջին կամացուկ փսիսար, որ ինքը ոչ միայն համամիտ է, այլ ավելին գիտե և ընկերարար կարող է այդ ավելին միայն Հովնաթան Մարչի ազնիվ սրտին վստահել: Այս կամացուկ պիտի հայտներ գերջին սենսացիան այն մասին, թե՛

30 — Հայկոսյա Առնոլդոմի կարասները չի տալիս... Ահագին ազմուկ, իրարանցում:

Անսացիայից հետո բժիշկ Երանոսը պիտի չքանար, Հովնաթան Մարչին մենակ թողներ և անպատճառ հտներ մի ուրիշին՝ կարասների պատմությունն անելու, այս անգամ իբրև

Հովնաթան Մարլից լսած լուր: Եվ դարձյալ վստահելով որպես ընկերական...

Անտառների պատվաստման առաջարկին մերժում ստանալուց հետո, կարծում եք նրա սիրտը հանդարտ էր մնում: Ահա քեզ մի ուրիշ հեռանկար, եկամուտի մի այլ անսպառ աղբյուր: Արմենիո բարակ աղիքները՝ ոչխարի, այծի աղիքները, որոնցով կարելի է ոսկիներ դիզել և անբավ գանձեր, եթե միայն հարկ եղած ուշքը դարձվի: Իսկ աղիքները փտում են, շները լափում են ոսկին, և երկիրը մնում է սակավարյուն ու գունատ:

Հապա որդան կարմիրը... Հիմա էլ մի հիմնարկի պահա- 10
րանում, ուր խառնիխուռն թափված են թղթեր, ծշարներ, գործեր, թանաքի դատարկ շշեր, արաբական չորացած խեփ, հիմա էլ եթե քրքրեք այդ պահալանը, փոշոտված գործերի մեջ կգտնեք կապույտ շապիկով մի գործ, վրան գրած Փղղը-տացոց և Նրովպացոց: Քրքրե՛ք այդ թղթերը և դուք կտեսնեք Հովնաթան Մարլի ձեռքով գրած մի երկար առաջարկ, վաղուց անհետացած որդան կարմիրը վերականգնելու: Որպիսի խո՛ր մտքեր կան, հայրենաշունչ ինչ բառեր, որոնց վրա, ավա՛ղ, փոշին նույնպիսի սառն անտարբերությանմբ է նստել, ինչպես և ընդունվեց նրա առաջարկը: Գտնել հին թիթեռների ձվերը, որոնց 20
մասին այնքան դավաստով խոսում է այսինչ մատենագիրը, այդ ձվերը գտնել և բազմացնել կարմիր թրթուրներ, որոնց մարմինը տալիս էր արնազույն ներկ:

Սակայն փղշտական մոտորը բաբախում էր ո՛չ միայն որդան կարմիրի, անտառի պատվաստման և աղիքների համար: Հիմնականը, որի շուրջը դառնում էր նրա ուղեղը, ինքը և իրեն հետ էլ Անթանոսյանը, նոր Եթովպիան էր:

Այդ օրը, երբ Անթանոսյանը բարձրացավ սանդուղքով, մի քիչ հետո հյուրանոցի սպասավորը տեսավ, թե ինչպես Մար- 30
լը գնդակի արագությանմբ իջավ սանդուղքով, միջանցքից թռավ, դուրս եկավ, ձանապարհը կորցրած ծիծեռնակի պես:

— Ի՞նչ պատահեց:

Անշո՛ւշտ, սպասավորի պարտքն էր բարձրանալ վերև, տեղում ստուգել եղածը, սակայն նա թերացավ իր պարտքը կատարելու և մեկնվեց հերթապահի բազմոցի վրա այնպիսի դիրքով, որ կարծես հայտնում էր.

— Միենույն է, վեր չեմ կենալու:

Ինչն ժամանակ, երբ Անթանոսյանը սենյակում նստած ճակատն էր շոյում և քրտինքի փոշոտ կաթիլները ճակատից սրբում, ինչ ալդ ժամանակ Հովնաթան Մարչը կանգնել էր այն դռան առաջ, որի վրա գրված էր առանց գեկուցման... Անհամբերությունից նա քայլում էր նախասենյակում. մեկ էլ հանկարծ կանգնում, ուները կիտում և ձեռքը, սպիտակ, փափուկ ձեռքը մեկնում այնպես, կարծես անտես մի մարդու վշտով ու զայրացած հարցնում էր.

10 — Ի՞նչ արիր...

Երբ Հովնաթան Մարչը նստել էր ափսոսանքով և հարցնում էր պետիկ նոր եթովպիս հոգերի մասին, հենց ալդ նույն ժամանակ Ղուրանցում Անթանոսյանը կատարում էր սկսնակ դերասանի աշն վարժությունները, որպիսիք արդեն սերտել էր Հովնաթան Մարչը նախասենյակում:

— Գալաճանություն... Չար նախանձ, որ կրծում է որդի պես... Սեղ խոստանալ և հետո...

Ալդ հետոն հենց այն էր, որի համար էլ Անթանոսյանը ալդ օրը եկել էր. արևի տակ փոշի կուլ տալով: Հաջի Խարաբ 20 ղյուղում ծանոթ մի ղյուղացի ծիծաղելով հայտնել էր.

— Է՛, վարժապետ, հոգերդ հրեն չափում են, ջո՛ւր են բերում, ջո՛ւր...

Եվ ի՞նչ տեսավ Անթանոսյանը հենց այն հարթության վրա, որ սլոնի լինելը նոր եթովպիան: Այստեղ, այնտեղ ձողեր, սեպեր, երկաթյա շղթաներ, մարդիկ, որոնք աշխատում էին, գրում, չափում: Ինչո՞ւ արևը չղարկեց նրանց և գետինը ձեղք չարեց կլանելու այն մարդկանց, որոնք ստանարյուն, առանց ոգևորության կտրատում էին զաշտը, ձեռում, ինչպես գինվորական մասերից կապալով պատվեր վերցրած գերձակ:

30 Անթանոսյանը գիմեց նրանցից մեկին, որ քարտեզի վրա ինչ-որ գիծ էր քաշում և հաշիվներ անում:

— Իսկ ո՞ւր մնաց նոր եթովպիան:

— Մենք դեռ հաշվում ենք, ձեռում: Կուզենան, թող շինեն,— առաց մարդը:

— Պզծվե՞ց, պզծվեց փրկության կղզին...

Իհարկե, Անթանոսյանը խոհեմություն ունեցավ այդ բա-
ռերը մտքում ասելու և շրթունքները կրծոտելով հետ դարձավ
Հաջի հարաբ և այնտեղից էլ հյուրանոց: Սպասավորի տեսածը
կատարվեց նրա գալուց տասը բոպե հետո:

— Այլ հողերը կան ոռոգման մեր ծրագրի մեջ: Հարուստ
են, բարեբեր և մեծ ծախս չի պահանջվում:

Այսպես պետն էր խոսում:

— Կխնդրեմ հրամայեք Նոր Եթովպիո տեղը պարապ ձգեն:
Ես հեռագիր քաշած եմ, այսօր վաղը պատասխանի կսպասեմ:
Բալիքյանեն լուր ունիմ, որ կլոր գումար մը որոշած է հատկաց- 10
նել Նոր Եթովպիո շինության... Դրամը կտրվի ամենանվազ
տոկոսով, գրեթե անվերադարձ: Ես արդեն գրած եմ ուր հարկ
է. շուտով հանդանակություն սկսելու: Լուր ունիմ, որ Արգեն-
տինի մեր հայրենակիցները սիրահոծար են այդ ձեռնարկու-
թյան և կփափաղեն օր առաջ հայրենյաց հողի վրա տեղա...

— Դիտեմ, գիտեմ.— ասաց պետը: Էլ ուրիշ ի՞նչ պա-
տասխան կարելի էր տալ:

— Նոր Եթովպիան պիտի ունենա շորս թաղամաս, հա-
մենտ եկեղեցի մը, մանչերու և օրիորդաց վարժարան: Բարե-
կամս ինձի կգրե, որ եթե այս գործը գլուխ բերվի, ինքը հանձն 20
կսունե նոր քաղաքի շինության համար պետք եղած դամերը
ձրիաբար տրամադրելու: Երեւելի հայրենասեր է բարեկամս, և
չեմ կասկածիր, որ...

— Լա՛վ: Ե՞րբ եք մտադիր սկսելու քաղաքի շինությունը:

— Ահապարելու հարկ չկա, կարծեմ: Նամակներ դրկած
եմ թե՛ Բարեսիրաց մարմնին և թե՛ ազգային այլեայլ հիմ-
նարկներու: Ամեն տեղ ալ խանդավառությունը մեծ է և, ես
կկարծեմ, որ նյութական խոշոր օժանդակություն մը պիտի
ըլլա, եթե... Եվ ատկե դատ (ներեցեք, որ կխլեմ Ձեր այնքան
թանկագին ժամերը), որոշած ենք ցուցակագրություն սկսիլ: 30
Սամենեն կարևորն այդ է, թե քանի՞ փղշտացի կա երկրեն դուրս
և ներս, որովհետեւ Բալիքյանի բարեհաճ ցանկությունն է քա-
ղաքի մեջ տեղավորել փղշտացոց և...

— Իսկ...

— Այդպես պաղ մի՞ նայեք գործին: Ես մարդիկ դրկած եմ
զանազան կողմեր իմանալու, թե ո՛ւր կմնան փղշտացոց և

եթովպացոց բեկորները: Եթե դուք անգամ մը տեսած ըլլալիք, թե ի՞նչ պատվական երկիր էր փղշտացոց աշխարհը, եթովպիա քաղաքը: Մատթեոս Ուռհայեցիին կ'ըլկայէ, որ ութերորդ դարին եթովպիան ունէր...

— Դիտե՛ք ինչ: Այդ ամենը բարի... Մենք մեր խոստումից հետ չենք կենա: Կառուցեք այդ քաղաքը կամ գյուղը և ինչքան շուտ, այնքան լավ:

Պետք ձեռքը դրչին այնպիսի վճռականութեամբ մոտեցրեց, որ Մարչը մոքում ասաց.

10 — Ալ լմնցավ, ելի՛ր ու նորեն խնդրե՛:

— Ուրեմն խոսք կուտար, որ հողը մեզի պիտի հասկացնէր և այն ժամանակ...

— Այո՞, ձերն է, կսպասենք...

Էլ ուրիշ ի՞նչ էր մնում Մարչին, եթե ոչ ձևադնթացի նման փողոցում ոչ ոքի և ոչինչ չնկատելով հասնել հյուրանոց և հասնելուց անմիջապէս զրկախառնվել հաւատարիմ Անթանոսյանի հետ, որը նրա բացակայութեան ժամանակ Արմենիո պատմական անցյալը վերաբնակելով, տասնմեկերորդ դարի շեմքին էր, երբ Մարչը բացականչեց.

20 — Փրկվա՛ծ է նոր եթովպիան...

Այդ օրը Անթանոսյանն ու Մարչը միասին նախաձաշեցին: Ըիշտ է, բժիշկ երանոսը մոտեցավ նրանց, բայց Անթանոսյանին կասկածանքով դիտելուց հետո հեռացավ այն արտահայտութեամբ, որ ունենում է մարդ, երբ փողոցի ծալքին երեացող մեկին իր մտերիմին նմանեցնելով, արագաքայլ վազում է, մոտենում և...

— Ներեցե՛ք, դուք այնքան նման էի՛ք...

Խոսակցութիւնը փղշտացոց մասին էր: Մարչը հանձնարարեց Անթանոսյանին փղշտացիներ և եթովպացիներ գտնել և հայտնել, որ քաղաքը հիմնվում է ամենաձեռնտու պայմաններով:

30 — Հալընակիցները դրամ կուտան... Ամուսնացողներուն՝ մրցանակ: Տասը զավակ ունեցող մայրերուն՝ ցմահ կենսաթոշակ: Փոխոսաց մանուկներուն՝ ձրի ուտում... Ցուցակն աճապարանոր ինծի ղրկե, հայտնեմ ուր որ անկ է... Չմոռնամ

ըսելու, որ Եթովպիո բնակիչներու կրծքին վրա նշան մը պետք է կախել, վրան Բալիբյան Անդրեասի անունը գրված:

Անթանոսյանն ուտում էր: Անթանոսյանը ժպտում էր, և նրա հոգին թոկը կտրած և պարտեզն ընկած հորթուկի պես մեկ վեր էր թռչում, մեկ ցատկոտում խոտերի վրա և ուրախությունից բառաչում:

— Տեր Հուսիկին ալ ես կհայտնեմ, որ պատրաստ մնա:

Այդ օրը եթե մեկը քաղաքից հեռացավ թևեր առած, եթե մեկը մինչև կայարան հասնելը աչքերը երկնքից ցած չխոնարհեց և զնացքում օրորվելիս տոմսակի փոխարեն կոնդուկտորին Հովնաթան Մարչի այցևտոմսը մեկնեց, — այդ մեկը Անթանոսյան Հմայակն էր, ապագա մեծ քաղաքի հիմնադիրներից, որ նոր քաղաքին էր նվիրել սիրտն ու հոգին:

Հյուրանոց դալով Հովնաթան Մարչը սեղանի վրա մի քանի նամակներ դրավ և մի հրավիրատոմս՝ մասնակցելու Գրասիրաց ընկերության հավաքույթին, նվիրված քանքարավոր քնարերգու Տաղավարյանի ծննդյան հարյուրամյա տարելիցին: Մարչն ագահությամբ բաց արեց կապույտ ծրարը:

— «...Կգրեք, որ հաջողակ եք: Հոս Ձեր անունին շուրջը կդառնա ամեն ինչ... Սիրտս որքան ուրախ է, եթե գիտնայիք...: Կհիշեմ օրը, երբ մեկնեցաք և կմխիթարեմ դիս այն մեծ գործով, որուն ղեկավարն եք: Նորություններ չկան... Անցյալ օրը Ձեր բնակարանը դացինք: Ամեն ինչ առաջվա պես է: Կուղարկեմ անթիվ ողջույններ...: Բախտավոր սեպեցեք Ձեզ, որ հայրենի հողի վրա կկոխեք: Հանգանակությունն արդեն սկսած ենք: Գումար մը կա: Գրեցեք՝ մեր հայրենակիցները պետք ունին հազուսաներու, կոշիկներու... Բավական հավաքած ենք...»:

Մարչը մի անգամ էլ նայեց նամակի այն տողերին, ուր ասված էր «Սիրտս որքան ուրախ է... Կհիշեմ օրը...»: Մարինե Քրաջյան, ոսկեզանգուր խոսպոպիկներ և շրթունքներ, որոնց նմանը չկան օվկիանոսի երկու ափին էլ: Բնակարանը... Եվ այլն, և այլն: Դեպքեր, որոնց վերհիշելիս Հովնաթան Մարչը իրավունք ուներ մահճակալի վրա պառկելու և աչքը անթարթ հառելու նամակին: Սպիտակ, փոքրիկ ձեռք... Գրում է... Գուցե հենց այստեղ ժպտաց: Բայց ինչո՞ւ չի ասում այդ մասին կա-

պուլտ ծրարը, որ կտրել է նույն ճանապարհը և հասել Փոքր Ասիայի հեռավոր խորքը:

Երկրորդ նամակն ավելի թե տվալ Մարշին: Գրողը ընկերն էր, Բարունակ Ճիթեչյանը, Երովպական մամուլ թերթի խմբագիրը: Ինչքան են միասին ճակատամարտել և ի՞նչ օրեր են ապրել: Նամակից ավելի լավ ազդեց նրա վրա իր նկարը և թերթում տպած հոդվածը, որ Բարունակն ուղարկել էր նամակի հետ:

10 Ահա նա, Հովնաթան Մարշը... Լայն ճակատ, մազերը խր-նամբով ստանրած գլուխ և աչքեր, որոնց մեջ եթե կայծակներ չէին փայլատակում, համենայն դեպս հանգած մոխիր էլ չկար: Իհարկե կլիշեն ավերել էր դեմքի այն արտահայտությունը, որ ուներ Հովնաթան Մարշը և որի մասին զԺվար է գրել: Միև-նույն է, չես տա միամիտ այն վիշտը կամ վշտոտ միամտությունը, աչքերի կսողուցտի մեջ քարացած այն արտահայտությունը, որպիսին կա ուղտի աչքերում, երբ բեղարած նստում է և աստասկ որոնում:

10 Ի՞նչ էր ասում Երովպական մամուլը Հովնաթան Մարշի մասին... «Մնած է Երովպիա քաղաքի մեջ: Առաջին կանչի հետ անհայրենիքի փրկության մասին է աղաղակած... Եվ ահա վերջին հերոսությունը: Ճամփա ելնել հեռու, բայց հարազատ աշխարհ մը, որ կարիքի մեջ կտառնապին... Հսկա ծրագիր մը, որուն ի գլուխ բերելուն անտարակույս ենք, քանի զործին ղեկավարն է ազդանվերն Հովնաթան Մարշ, որուն խիղախ ճանապարհորդությունը, վտանգներով և անակնկալներով լեցուն, մոռնալ կուտա մինչև հիմա եղած նման դեպքերը»:

Հասկանում ես, Հովնաթան Մարշ...

— Քո անունը պիտի հիշվի դարեդար:

30 Այս ամենը կարդալուց հետո հանցա՞նք է միթե մազերը շոյել, կանգնել պատուհանի առաջ, մերթ հայելու մեջ սեփական դեմքը դիտել, վանազան դիրք ընդունել և ապա հայելին դեն նետելով աչքերը հանել հեռվի մշուշում երևացող Արարատին և հղանալ այնպիսի մտքեր, որոնցից սիրտը բաբախում է սովորականից արագ:

Եթե մեկը դուռն ճեղքից նայեր, կտեսներ, թե ինչպես Հովնաթան Մարշը ճեմում էր սենյակում, մերթ կանգնում, հոնքերն իրար տալիս և ինքն իր հետ խոսում կամ հանկարծ հետ դառ-

նում և աչքը լվացարանին դարձնելով, շրթունքները շարժում։
Եթե այդ բառերը դուրս թոնեին... Կցնդեր աշխարհը, աշխարհի
հետ էլ անթիվ, անհամար բաղմունքյուն։ Լալ էր, որ դուռը
փակ էր։

Սպասավորը դարմացավ, երբ մի քիչ հետո, Հովնաթան
Մարչի մաքուր սրբած կոշիկները ձեռքին, ներս մտավ։

— Կնիկը մեռել է,— մտածեց սպասավորը, երբ դուռը
դրեց։

Բայց այդպես մտածելը միայն սպասավորի տկաբամիտ
լինելն էր ցույց տալիս։ Ինչո՞ւ պիտի լաց լիներ Հովնաթան 10
Մարչը, ինչո՞ւ նրա խնամքով սանրած մազերը պիտի ցրվեին,
խառնվեին իրար, ինչո՞ւ նա գլուխը պիտի առներ ձեռքերի մեջ
և շրթունքները կրծոտեր, երբ քիչ առաջ ամբոխներին շանթա-
նման բառեր էր շարտում և Արարատին ի տես շոյում մազերը։

Երրորդ նամակը, կարճ ու շոր, երրորդ նամակը, որի տակ
ստորագրել էր Անդրեաս Բալիքյանի գոհարազարդ ձեռքը,—
այնպիսի արհամարհանքով էր նայում Հովնաթան Մարչին, ա-
սես ուզում էր ասել։

— Ես թուղթ չեմ, այլ իմ տիրոջ հրամայող ձայնը...

«...Հատակագծեն կերեա, թե ճիշդպիտ տեղը խորդ ու 20
բորդ է։ Հովոտ տեղ է կրսեն այդ երկիրն ճանչցողները։ Հոգ կը-
տառապին բազմատեսակ հիվանդութեամբ և մանավանդ որ
դադաններ կան մոտները։ Հարմար տեղ մը չկրցա՞ք ընտրել։
Հայրենակիցներու ցանկը դրկեցեք՝ նայիմ։ Տեսա՞ք Վեհա-
փառ հայրը, օրհնութիւնը առի՞ք։ Նշովական օգնութիւն շատ
մի հուսաք, գործերնիս հաջող չեն երթար։ Քաղաքին տեղը շրտ-
կելէ հետո հայտնեցեք ինծի։ Խնդրածս չմոռնաք բերել։ Դուք
վերցուցեք մայր Արաքսի ջուրեն։ Նաև տեղեկացուցեք բուրդի
գինները։ Լավ գորգերը քանիո՞վ կարելի է գնել...»։

Այս էր Բալիքյանի նամակը։ Ի՞նչ, մի՞թե ցնորք է Նոր Ե- 30
թովպիան, և ո՞վ է ասում, թե տեղը հարթ չի՞։ Երբ Հովնաթան
Մարչը տեղը նստեց, աչքերը տրորեց, նա ուզում էր ասել, որ
եթե ամպը ծածկում է արեւին, այդ չի նշանակում, թե արեւը գո-
յություն չունի։

Ճաշից հետո նրա գրած նամակները հենց այդ էին ապա-
ցուցում, որ արեւը գոյութիւն ունի, որ երկիրը կարող է կորց-

նել իր ուղին և տիեզերքի անհունություն մեջ հոլի պես ֆուտալ, բալց նոր Եթովպիան պիտի լինի:

«...Մերայնոց երազն է այս, որ մարմին կառնե, սիրելիդ իմ Բարունակ: Ամեն կողմն շնորհավորանք և խնդակցություն կստանամ այս ձևոնարկած գործիս համար: Յուցակազրումը շուտով կլմանա: Ստույգ է, որ հազարն ավելի փղշտացի ու Եթովպացի կապրին այս երկրին մեջ: Մարդ զրկած եմ մաքիներու էտեկն: Ժողովրդին պետք է մաքինեք տալ: Ծրագրած եմ հոյակապ հանգես մը սարքել հիմնադրումի օրը: Ա՛խ, եթե գիտնայիր, սիրելիդ իմ Բարունակ, սքանչելի երկիր է սա Արմենիան: Մինակ ժողովրդին դաստիարակության գործը սխալ կրնթանա: Ամենքն ալ վարակված են տեսակ մը թուլնով. շատ անգամ լսածնին չես հասկնար, ցեղակիցդ կիսոսի՞, թե՞ օտարական: Հոգ չէ, երկիրը կմնա, հոյակապ վանքերը: Քեզի գրած եմ էջմիածին կատարած ճամփորդության մասին: Հոս ալ կան սիրտնվեր հայրենակիցներ: Նոր Եթովպիան պիտի ըլլա երկրին սրբոք, և բոլոր երակները պիտի բացվին անոց մեջ: Անգամ մը տես պարոն Բալիբյանին և համոզե, որ գործը ղոհ կը պահանջե ամենքն, ըսե՛՜ թող հոգ չընե: Քաղաքին վայրը շատ աղվոր է: Հոս պակասություն շատ կա: Ուրիշ անգամի չեառագելով այս մասին գրելս, ազնիվ սրտիդ կապավինեմ և կուգարեկեմ Նոր Եթովպիո հողեն բոլոր հայրենակիցներուս բոլոր սղջույն: Ի՞նչ կրնե Բարեսիրաց մարմինը: Հանգանակությունը շոտանար...»:

Եթե նա կարող էր գեղել իր զգացումները Բարունակ Ճիթեչյանին գրած նամակում, նույնը չէր կարող անել Բալիբյանի հանդեպ: Բրդի և գորգի գները հաղորդելուց հետո, Հովնաթան Մարչը էջմիածնից ստացած օրհնության թղթի մասին հայտնեց:

30 — «Երջանիկ պիտի ըլլամ անձամբ մատուցելու Ձեք անվամբ ստացած թուղթը և Մայր Աթոռի օրհնությունը»:

Այլ գրելուց հետո՝ Հովնաթան Մարչը հայտնեց, որ Բալիբյանի բոլոր ցանկությունները կկատարի, և ենթադրելով, որ արդեն Բալիբյանի ներսում հայրենասիրությունը փոթորկում է նամակի այդ մասն ընթերցելուց, — Մարչն զգուշությամբ ավելացրեց.

«Նյութականի կարիքն սկզբին պիտի ըլլա, անկէ վերջ իրենք կը հատուցանեն Ձեզմէ ստացած զրամը: Ամեն օր հայր-յուրավոր աղերսագիր կստանամ Ձեր անունով գրած: Ամենք ալ հայրենակիցներ են, կփափագին բնակիլ Նոր Եթովպիայում: Պանքային միշտցով զրամ փոխադրեք... Հիմնադրումը սեպտեմբերի 4-ին, Ձեր ծննդյան օրը: Այդպէս է հայրենակիցներու միահամուռ ցանկութիւնը: Կլսեմ, թե կառավարութիւնը ևս որոշած է Ձեզ շնորհակալութեան թուղթ դրկել: Ձեր անունը մեզի վահան դարձուցած ենք և հաջողութեամբ կաշխատինք: Նախորդ թվակրիս մեջ հիշած էի, որ ուսուցիչն ու քահանան 10 պատրաստ են: Երկուքն ալ երևելի հոգիներ են, մեր նախնի բարբերով: Կհուսամ, որ զրամի առաքումը չեք ուշացներ: Հայրենակիցներու որոշմամբ ամենքն ալ կրծքին վրա Ձեր անունը փորագրած նշաններ պիտի կախեն հիմնադրումի օրը: Հինգ արու մանչ ցուցակ ըրած են, որոնց մայրերու անդուսպ ցանկութիւնն է կնքել զանոնք ավագանի մը մեջ Նոր Եթովպիայի և հինգին ալ անվանել Անդրեաս: Կհուսամ, որ Ձեր անունը չեք մերժիլ շնորհելու փղշտական մանուկներուն...»:

Այս ամենը գրելուց և ծրարները կնքելուց հետո Հովնաթան Մարչը թեթևութիւն զգաց: Սև ամպն անցավ, և ոգևորու- 20 թիսն արևը նորից շողաց:

— Խելուել է պոսեցին,— մտածեց սպասավորը, երբ Հովնաթան Մարչը սուլելով իջաւ սանդուղքներով և քայլերն ուղղեց դէսլի աշն շենքը, ուր գրասիրաց հավաքուլթը պիտի տոնէր Տաղավարյան բանաստեղծի հարցութեամբան:

Հովնաթան Մարչը դռնից ներս մտնելուց ստիպված եղավ լուցկի վառելու, մութի մեջ դուռը զտնելու համար: Եվ որքան մեծ եղավ նրա զարմանքը և ուրախութիւնը, երբ մուտքի մոտ տեսավ սպիտակամորուս մի մարդու և բժիշկ Երանոսին: Բը- 30 ժիշկն իսկույն մոտ վազեց, նրա թևից բռնեց:

— Ձեզ էինք սպասում: Մենակ կդժվարանայիք սրահը գտնել:

Եվ մինչև Մարչը աչքերը բաց ու խուփ անելով կվարժվնր միջանցքի մութին, բժիշկ Երանոսը կարկուտի պէս վրա տվավ:

— Մոռացա ծանոթացնել, Դրաստամատ Խաչատրյան, երևի...

— Ս՜հ, ինչպես չէ, շատ ուրախ եմ...

Մերունին չկարողացավ բառերն իրար կապել: Եվ մյուս միջանցին անցնելով, ուր ճրագի աղոտ լույսը կար, Մարչը ձեռքը մեկնեց և թոփվեց Դրաստամաս խաչատրյանի պատուով ձեռքը, որ 19-րդ դարու վերջին զրեկ էր Պետրոս Գետսիարձ կարողիկոսի հրաշագործությանց պատմությունը, իսկ 20-րդ դարում՝ այդ նույն պատմության երկրորդ հատորը: Եվ այդ հատորի հրատարակության հոգան էր, որ բժիշկ Նրանոսի զբոհմամբ խաչատրյանին մուտքի մոտ սպասեցնել էր ավել մոտ

10 կես ժամ:

Սրանք գեանափոր քարայրի էր նման, և երբ Մարչը ներս մտավ, ներկա եղողների մեջ մի շշուկ անցավ: Բժիշկ Նրանոսը սարկավազի պես աչքերը խուփ, ծանոթ շարականը կարդաց:

— Խուցկյան Սերովր, մեր վաստակավոր պատմաբանը: Անշուշտ գիտեր:

— Հարկավ, մի՞թե, շատ ուրախ եմ...

— Ահա Կովկասի Հայոց կուլտուր-կրթական բնկերության նախագահ: Շահնագաբյանը...

— Ա՜հ...

20 — Ինչպե՞ս եք, ինչպես եք հավանում մեր երկիրը...

— Գրիգոր Լեոնական, վեցերորդ կամավորական գնդի հրամանատար, Բասենի անպարտ հերոսը, այժմ Գրասիրաց բնկերության քարտուղար:

Լեոնականը Հովնաթան Մարչի ձեռքը սեղմեց զինվորականի կտրուկ շարժումով բոս վաղեմի սովորության զինվորական պատիվ տալով նրան:

— Կհիշե՞ք ձեր բոլոր զինվորներուն:

— Մեկ-մեկ:

— Անթանոսյան Հմայակին կհիշե՞ք:

30 — Վախկո՞տ զեղերտիր: Մի անգամ պիտի գնդակահարելի: Լեոնականը ձեռքը գրպանը տարավ, թեև գրպանում կրակելիքը միայն լուցկու տուփն էր: Սակայն նկատելով Հովնաթան Մարչի հանկարծակիի գալը, ժպտաց ու ավելացրեց.

— Բայց լավ եղավ, որ աչքիս չերևաց: Հետո իմացա, որ հանցավորը ուրիշն էր...

— Տեսնո՞ւմ եք... Նս միշտ էլ ասել եմ, որ դիպվածք մարդու կյանքում վճռական է,— ասաց բժիշկ Նրանոսը, թեկուզ երբևէ այդպիսի բան չէր ասել:

— Սա էլ մեր հարգելի հայրիկը: Իր ամբողջ կյանքը նվիրել է հայրենիքին,— ասաց բժիշկը, առաջ հրելով կարճիկ ու նիհար մի ծերունու, որի մի կողմ ծռած վիզը ինդճացնում էր դեմքը ու տալիս նրան այնպիսի արտահայտություն, որ ասում էր.

— Հիմա ես տաշեղի կտոր եմ: Ինձ հանգիստ թողեք:

Քիչ հետո հավաքություն սկսվեց: Նախադահ Շահնադարյանը (Կովկասի կուլտուր-կրթական) նիստը բաց արեց այնպես թույլ ու բեղարած, կարծես ուղում էր ասել, որ առանց իր խոսելու էլ նիստը իրեն-իրեն կբացվեր:

Տաղավարյանի մասին խոսեց թեմական դպրոցում բսան տարի հայոց գրականության դասատու Տեր-Հովնանյանը, որի միակար ու տրտում նվագի պես հնչող բառերը շատ շուտով քնաբեք եղան պատմաբան Խոյեցյան Սերովբի, Պետրոս Գե-տադարձի և ուրիշ մի քանիսների համար: Նույնիսկ Հովնաթան Մարչը հորանչեց: Եվ եթե Գրիգոր Լեոնականը ստեպ-ստեպ հաղում էր, անշուշտ, այդ արթոն մնալու քողարկված միջոց էր, թշնամուն չմատենելու համար իսկական նպատակը:

Ծափահարություն հղավ: Բայց այդ ծափահարությունը կարելի էր բացատրել նաև ճառը վերջանալու ուրախությամբ: Եվ երբ բժիշկ Նրանոսը քնած աչքերը բաց ու խուփ անկում, ծանրացած գլխի համար մի հենարան էր փնտրում, հանկարծ Հովնաթան Մարչը մոտեցավ ամբիոնին: Ննջողներն սթափվեցին:

— Հայրենակիցներ, այսօր մեծ մարդու հարյուրամյա տարելիցին իմ խնդակցությունները կհայտնեմ օվկիանոսի մյուս ափը ապրող ցեղակիցներու կողմեն: Ո՛չ, մեռած չէ այն մեծ մարդը, ու քունեն զարթեցուց այս ժողովուրդը և բավ. ելի՛ր, աղբ, ժամը հնչեց...

Բժիշկ Նրանոսը այնքան փոքրացավ... Եթե հնար լիներ սեղանի տակ պահվելու, ապա կամացուկ դուրս ծլիկելու: Ինչե՛ր է խոսում, եթե լսեն...

— Այո՞, հնչեցուց շեփորը և ոտքի ելալ ցեղը, նվաճելու իր հայրենի անդամատանը, ուր խուժադուժ...

Բժիշկ Նրանուսը փողոցում այնքան արագ էր վազում, ասես մահամերձ հիվանդ ուներ, որի վայրկյանները հաշված են։ Նրա հետևից, բայց փողոցի մյուս մայթով, ռտները քարշ էր տալիս Դրաստամատ խաչատրյանը, երկրորդ անտիպ հատորի հեղինակը։ Իսկ Հովնաթան Մարչը մոնչում էր, թափահարում գլուխը, գլխի հետ էլ մազերը.

10 — Դարերը կանցնին որպես տարիներ. տարիները կլնվան ժամեր, ժամերը վայրկյանի արագությանմբ կսլանան, և հավիտենական Երջանկությունը իր թևերը կփռի այս երկրի վրա...

Դրիգոր Լեոնականի հազը սաստկացավ։ Դա՛հլիճում խոցեցյան Սիրովբը չէր երևում։ Շահնազարյանը (կովկասի կուլտուրկըթական) հայացրն իզուր էր մտն ածում նոսրացած շաբբերում, փոխնախադա՞ն։ Ալլահվերդյանին զտնելու և իր տեղը նրան գիշելու համար։ Փոխնախադահը տուն էր հասել ուրիշ փողոցով և հասնելուց գլխին թաց շոր էր դրել։

20 — Ի՞նչ է նոր նթովպրան, սիրելի հայրենակիցներ, եթե ոչ ցեղի տառապած ողու համար սպեղանի, փրկության կըղզի, գլխովին ոչնչանալու վտանգի դեմ։ Սրբազան մի անոթ, ուր պիտի պահ տանք մեր ինքնությունը, թաքստոց և ամուր պատըսպարան, Լթովսական, փղշտական ցեղերի բեկորները փլուզումն զերծ պահելու։ Այս պահին...

Դրիգոր Լեոնականը հազաց, սկսեց շրթունքները կրծոտել։ Դա՛հլիճի կիսամոլթում ոչ մի գլուխ չէր երևում. իսկ Հովնաթան Մարչը խոսում էր, բառերի հետ թուքի կաթիլները թռչում էին նրա բերանից և աշխարհին սովետում նո՞ր, չլսված պատգամներ։

30 Կառքը ճանապարհով գլորվում էր եղան սալի դանդաղությամբ, որովհետև ոչ միայն ճանապարհն էր վատ և կառքի ռեսորները խախուտ, մի քանի տեղից երկաթն լարելով կապկըպված, ոչ միայն ձիերն էին լղար, աչքերը ճալոտ. պոչի մա-

զերր նոսր ու կողքի ճաղերը ցանկապատի փայտերի պէս դուրս ցցված.— այլե ծանր էր այն բեռը, որ բարձած էր կառքին:

Բեռ է ասվում, որովհետեւ զանազան պայուսակների, սոսկ-րակների, թղթի փաթեթների ու կողովների միջից հաղիվ էին երևում երկու զուլս, որոնց տերերին էին տանում լղար ձիերը, բոլոր կապոցներով հանդերձ, որոնցից մեկի մեջ տեղաշոր էր, մյուսի մեջ ուտելիք, կողովների մեջ սեխ ու ձմերուկ և այն բոլոր բարիքները, ինչ օգոստոս ամսում տալիս է Արարատյան դաշտը:

Եթե ուշադրությամբ դիտեր մեկն ու մեկը փոշու մեջ 10
գլորվող կառքն ու կառքի մեջ նստողներին, այդ մեկն անպատ-
ճառ պիտի տեսներ, որ բարակ ու երկար վզի տեր մարդը ուսին
որսորդական հրացան ուներ:

Ընթերցողն արդեն գուշակեց, որ ուղևորներից մեկը Հով-
նաթան Մարչն էր, մյուսը՝ հրացանակիրը՝ Անթանոսյան Հմա-
յակը, և որովհետեւ ձիերի դունչը հարավ էր դարձրած, ուրեմն
և պարզ էր, որ նրանք Նոր Եթովպիա չէին գնում, այլ մի ուրիշ
վայր:

Ճանապարհին, ինչպես ասում են, կառքը բառն չէր առնում,
բառն չէր տալիս անցնող ու դարձող քաղաքներին, թեկուզ 20
բոլորն էլ զարմանքով էին նայում իրերի մեջ թաղված ուղե-
վորներին:

— Շոգից շեն ճաքում,— հարցրեց նազարապատ գյու-
ղացի մեկը, երբ կառքն անցավ կողքով:

Մարչը լսեց նրա հարցը, իսկ Անթանոսյանն անպիսի
հայացք նետեց կողովների արանքից, ասես ուզում էր նա-
զարապատցուն տեղն ու տեղը խանձել:

Հովնաթան Մարչը մտածում էր: Էլի նույն հարթությունը,
որի վրա անպետք մացառներ կային, չորացած փշեր, իսկ ուր
շուր էր հասնում, հողը կատաղի արգավանդություն էր ցուցա- 30
դրում՝ փարթամ այգիներով, բամբակի ու ցորենի արտերով:
Ինչպե՞ս է, որ նիհար: սգեղ ու կեղտոտ շուրերով կինը ծնում
է զարմանալի գեղեցկությամբ մի մանուկ, որի կաթնագույն
շրթունքները ծծում են մոր չորացած, պարկերի պես կախ ըն-
կած ստինքները: Ծծում է մանուկը, թաթով շոյում այդ պար-
կերը և ժպտում: Ի՞նչ հզոր հյուսթ կա սմբած մոր մարմնի մեջ:

Եթէ երկիրը դոճբաց նիստ լինի, հաժաքվէն նրանք, մաքուր-
արյուն եթովպացիք, իրենց վրանները զարկեն տափարակի
վրա և կաթնակեր մանուկների պէս կախ ընկնեն մոր պտուկ-
ներէց, աճեն, բազմանան, երկիրը դարձնեն եթովպանոց...

Նախընթաց Երեկոյան նկուղի պէս մութ թելաբանում. ուր
Լվկտիս աղան ճեզվեով սուրճ էր եփում և Պոլսո սուրճ հրամ-
ցրնում պատմական հետերին (որոնց համար չէր, իհարկէ,
պատից կախած ազգը՝ ապառիկ ոչ մեկի, չէնք զիմանաք),—
10 նախընթաց Երեկոյան սրճատանը Գրիգոր Լեոնականը մաշված,
տեղ-տեղ թղթով կպցրած քարտեզի վրա (վեցեորդ կաճալո-
րական զնդի շոտք) ցույց էր տալիս, թէ որտեղ ինչե՞ր կարելի
է աւել և ինչե՞ր են արված այն ժամանակ. երբ... (պարզ չէ՞
միրք). և զեռ ինչե՞ր պիտի արվեն, եթէ մեկ էլ... Խոսքը բախ-
տի անխիլ մասին էր:

Բժիշկ Երանոսը համամիտ լինելով Լեոնական Գրիգորին,
խոսում էր ցած ձայնով: Բեկուզ նրա խոսքերը բոս մեծի մասի
այլ. ինտելիկ էին, բայց և այնպէս դավադրութեան ազդանշանի
բառեր էին լսվում իր, բժիշկ Երանոսի և Անթանոսյան Հմայա-
կի համար, որ նախկին հրամանատարի հանդէպ տածած ազ-
20 նածանքից, նստել էր հեռվում և սուրճը փոքր ումպերով կույ
տալով նայում էր քարտեզի վրա խոնարհած զուլխներին այն-
պէսի խայացրով, որ ասում էր.

— Պանծալի քաջեր, հերոս հայրենյաց...

Մարչը արծարծում էր մտքեր, որոնցից Ավետիս աղան էլ
կսարսափեր, եթէ լսեր ու հասկանար: Ինչո՞ւ տափարակի վրա
պիտի բռնեն փշեր և ոչ ուրարտական կորեկ, ինչո՞ւ երկիրը
պիտի կոխ տան մարդիկ, որոնց երակներում փղշտական մի
կաթ արյուն էլ չկա, ինչո՞ւ հայրենի մթնոլորտին ածխաթթու
պիտի խառնեն ալյազգի թորեր այն ժամանակ. երբ ցեղակից-
30 ների թորերը թունավորվում են օտար երկրի թթվածնով, կոր-
չում է լեզուն, ցեղի տիպարը, հալվում է, ձուլվում...

Հանկարծ... Բժիշկ Երանոսի աթոռն ընկավ, մուտքի ա-
ռաջ ցցվեց միլիցիոները. նայեց սրճարանի մարդկանց: Հով-
նափան Մարչը դեմքը ծոմռեց. ու նրա դեմքին քարացա՛վ երկու
բառ.

— Ինծի կընե՞րես...

Անթանոսյանի բերում սուրճի մի ումպ պնդեց, ձյութի պես փակչեց կատիկին: Չկարողացավ կուլ տալ:

Միլիցիոները Ավետիս աղային հիշեցրեց տուրքի ժամկետի լրացման մասին ու հեռացավ:

— Կայեննր, ձիբերին մի քիչ կեր տանք: Մեռանք շոգից, — ասաց կառապանը, երբ կառքն անցավ Նազարապատի կամուրջը և կանգ առավ ուռիների շվաքի տակ:

Կառապանը կողովներն ու կապոցները գետնին դարսեց, որից հետո իջան ուղևորները, որոնց ուսերից կախված էին չրամաններ, հեռադիտակ, հաստ շորով փաթաթած շշեր և այլն: 10 Անթանոսյանն այդ կերպարանքով նման էր քարվանի նառ ուղտի՝ գորգերով, զունավոր փնջերով, մեծ ու փոքր զանգուլակներով:

— Բարե՛՛ ձեզ, — ասաց մեկը, որ կառքի կանգնելը հեռվից տեսել էր ու մոտեցել:

— Բարե, աս ի՞նչ գյուղ է:

— Նազարապատն է: Ավերակ գյուղ էր, հիմա վերաշինված է:

— Բնիկե՞ր են, — հարցրեց Մարչը:

— Ամեն տեղից կան: Գաղթականներ էլ կան. մշեցի կա, 20 բուլանդիցի: Մի քանի տուն էլ քուրդ կա:

— Քո՞րդ...

— Այո՛, քսանշորս նաֆար են:

— Քո՞րդ: — Այդպես ասողը Անթանոսյանն էր: Այդ ասելուց հետո հայացքը Մարչին հառողն էլ նա էր:

— Հրամանքներիդ ո՞վ եք...

— Ես խորհրդի քարտուղարն եմ, ինքս էլ կուսակցական...

Մարչը շրթունքները լիզեց: Ինչքան շո՛տ էին չորանում: Իսկ Անթանոսյանի աչքերը սղտուր ջուր էին:

— Բնի՞կ եք:

— Ո՛չ, ես վանի կողմերից եմ:

— Վանա երկրե՞ն...

— Այո՛, Բայց հիմա էստեղացի եմ:

Ահա բեզ խաթարված հոգի, մոլորյալ ոչխար, որ մի խուրձ խոտի վաճառել է հայրենի մտուրը: Հովնաթան Մարչ,

ինչո՞ւ շփեցիր ճակատդ, ինչո՞ւ ծալաւ զգոցիդ և թիկունքդ քրտնեց:

— Դպրոց կա՞:

— Ինչպես չէ: Դպրոց, խրճիթ, լիկկայան: Անգրագիտությունը վերացւած է 60 տոկոսով, նաև կանանց մեջ: Դյուղս ունի փոկ, 74 անդամով, որից կին՝ 23 իոգի, շինարար սեկցիա, նորոգւած են կամուրջները և հանդամեջ տանող ճանապարհները: Ունենք նաև...

— Կեցիր, այդ ամենը ո՞վ քեզի ըսաւ...

10 — Ես եմ հաշիվը տանում, չէ՞: Ամեն ամիս ղեկուցում ենք տալիս շրջանին:

— Հոս չկա՞ն փղշտացոց երկրեն վերաբնիկներ, եթովպացիք չկա՞ն...

— Էդպես աղգ մեր գյուղերում դժվար կճարվի: Ասորի կա:

— Աղգ չէ, բարեկամ, ցեղ են ասոնք... Պատմությունը չե՞ս գիտեր: Արշակ թագավորը երբ զորքով անցաւ...

Բայց Անթանոսյանը Մարշի թևից ծածուկ քաշեց, նայեց աչքամիջին: Դրանից էր, որ Մարշի խոսքի շարունակությունն այսպես ստացվեց.

20 — Զորքով անցաւ և... վերադարձաւ:

— Կարնիկ է, կպատահի: Մեզ հայտնի չի: Այն ժամանակ երևի փակ տնտեսութիւն էր:

— Ամեն ինչն էլ կար...

Եղաւ պառուղա, որի ընթացքում երկու կողմն էլ լարված ուշադրութեամբ պնեւում էին իրար:

— Էթանք, եդացանք,— ասաց կառապանը:

— Խոր Վիրապի: ճանապարհն այս չէ,— հարցրեց Մարշը բարտուղարին, կողովների ետև տեղափոխվելուց հետո:

— Այդ կողմերում կլինի: Չեմ տեսել,— ասաց նա:

30 Կառքը շարժվեց և զլորվելով անցաւ փողոցներով: Գյուղի առօրյան էր՝ փողոցներում, բակերում, ալգիններում: Յեկում նստած մի գոմեշ, պուշը վրձին շինած, մեքի: սև քաթանի վրա գորշ գույնի նախշեր էր շարում, տկանջները շարժելով քշում ճանճերին: Կոտրած սալի ճաղի: գլխից աքլորը կանչեց՝ քունը փախցնելու համար: Մի պառավ, որ հարդախառն թրիքը գունդ

էր արել և պատերին էր փակցնում, մի պահ նայեց կառքին՝
թրէքի գունդը ձեռքին:

Ահա գյուղը, ապրում են քուրդ, բուլանըխցի, մշեցի: Վա-
րում են, ցանում, թրիք են ծեփում, ուտում են, ծնվում, մեռ-
նում: Սակայն ո՞ր է կայծը, որ պիտի լուսավորի նրանց մտքի
առաջ այս երկրի ողջ իմաստը: Զգո՞ւմ են այն թելերը, որոն-
ցով կապված են ջեղի պարծանքի հետ, գիտե՞ն, որ հոյակապ
անցյալով աղգ են, թրիք ծեփող պառավը գիտե՞, կարոտո՞ւմ է
ցեղի անցյալ փառքին, գիտե՞, որ իր երակների մեջ թանկագին
արյուն է հոսում, որի ամեն մի կաթիլը աղամանդ է:

10

— Կապրեն պատմական երկրում, որի ամեն մի քարը
թանձրացյալ պատմություն է, կաղտոտեն այդ երկիրը և չեն
մտածեր, թե ի՞նչ հերոսներ եկել են ու անցել, ի՞նչ մե՞ծ, սըր-
բազան անուններ...

— Այո՛, այո...

— Այս ճամփով շաւարա՞ն Գրիգոր լուսավորչին խոր Վի-
րապը նետելու...

— Հասանք: էլ դենը ֆայտեն չի գնա,— ասաց Կառապա-
նը:

Այդ դեմը եղնդնուտն էր, որի միջով, տեղ-տեղ ճումների 20
վրայով, անցնում էր նեղլիկ կածանը: Ուղևորներն իջան: Եվ նոր
միայն հասկացա՜ն, որ ավելուրդ էր կառքին բարձած ճամփի
պաշարը, իրեղեններն ու կապոցները: Այդ ամենը հերիք կա-
ներ յոթ օր, յոթ գիշեր անջուր անապատով անցնող քարվա-
նին:

— Ի՞նչ պիտի ըլլա,— հարցրեց Մարչը: Անթանոսյանի
ղեմքին էլ նույն հարցը կար:

— Ետ տանեմ: Ի՞նչ կտաս, զնամ նազարապատ սպա-
սեմ, մինչև ձեր գալը:

Աշխարհի բոլոր կառապաններն էլ նույն հայացքով են 30
նայում նեղն ընկած ուղևորին, որի միակ ձարը լռելայն համա-
ձայնելն է: Եվ եթե ֆայտոնչի Մուկուչն էլ ետ չէր մնում բոլոր
կառապաններից, մեր ուղևորներին էլ մնում էր միակ ելքը՝
ապավինել կառապանի խղճին ու գթասրտության:

Կառքը հետ դարձավ Նազարապատ: Բեռից թեթևացած
ձիերը մի քիչ արագ քայլեցին, իսկ կառապան Մուկուչը դիր-

քի բարձրութեան վրա, կառքի հետ օրորվելով, արժան և վա-
յել համարեց սուրել.

— Միրա՞ն, ծիրա՞ն էր յարա...

— Ուղիղ կցնանք մինչև 3789 բարձրությունը, այնտեղից
մի մասն աչ, մյուս ձախ կծովի և երեկոյան զեմ կհանդիպենք:
Միայն զգուշը, որովհետև ամեն մի բաշլափոխի կարող էր ա-
նակնկալ վտանգի հանդիպել,— սակ էր նախկին հրամանա-
տարը զավագրութեան այն զիշեր, երբ սուրճի մի ումպ ձյուփի
պես փակեց Անթանոսյանի կատիկին:

10 Խորհրդակցությունը երկար չտևեց: Հովնաթան Մարշը
հարկ համարեց ուղղելու զխարկը, վզից կախած հեռագրիտա-
կը և այն ամանը, որի մեջ սուրճը տար է մնում տասը ժամ:
Իսկ արենն ալմուկն էր այրում, ասես պատրաստակամ էր սառչ
ջուրը մի ժամում եռման աստիճանի հասցնելու:

— Մժեղներ հոս շատ կըլլան: Կերեի թե վագրի ալ հան-
դիպինք,— ասաց Մարշը այն անտարբերությամբ, որ ունեն
փղշտացիք վառնգի մաշին: ասպահով տեղում խոսելու ժա-
մանակ:

— Կը կրակեմ... փամփուշտակալս լիրն է:— Եթե Անթա-
20 նոսյանի խրոխտ կեցվածքը տեսներ այն վագրը, որ հարձակ-
վելու էր նրանց վրա...

— Օ՞ն, առաջ... Պետք է որ խորը չըլլա...

Ընթերցող, դուք ջութեղի չեք տեսել, և ոչ էլ արևադարձա-
յին երկրի անտառ, որ մի թիզ հողի վրա բուսնում է անհաշիվ
ծառ, թուփ, խոտ ու ծաղիկ: Բոլորն էլ խառնվում են իրար,
մճմվում՝ անլվա, չսանրած մաղերի պես, բոլորն էլ ձգտում
են զհալի արևը, որի ամեն մի շողի համար կովում են թիւերը,
ծաղիկները, ծառերն ու խոտերը: Եվ այդ ամենի մեջ պես-պես
թռչուններ, զետուններ, զունավոր թիթեռներ, կապիկներ և էլ
30 ի՞նչ գիտեմ ինչպիսի կենդանիներ, որոնցից ամեն մեկը և՛
պաշտպանվում է ուժեղից, և՛ հարմար բոլորին հարձակվում
թուլի վրա:

Դուք ջութեղի չեք տեսել և ոչ էլ արևադարձային երկրի ան-
տառ: էլ ի՞նչպես կարող էր պատկերացնել այն եզեղնուտը,
որով նրանք պիտի անցնեին, անպատճառ պիտի անցնեին,
թեկուզ մեկին էլ վազրը կամ մարդագայլը հոշոտեր, որովհետև

Գրիգոր Լեոնականի քարտեղի վրա նշանակած կարմիր կետը գտնվում էր եղեգնուտից այն կողմը, իսկ այն կարմիր կետի մոտ էլ գտնվում էր նրանց արշավանքի կետ նախատակը:

— Խորոհնկ է:

— Կարևորութուն մի տաք...

— Մոեղները կնեղեն... Աս ի՞նչ գեոուն է, որ կսողա մեջքիդ վրա: Կեցի՛ր, հայրենակից, թունավոր կըլլա...

Անթանոսյանը հագիվ կարողացավ կանգնել ճումի վրա, մինչև Մարչը ձեռնափայտի ծայրով դեն հրեց սև ճիճուին: Եղեգնը շարժվում էր, նրանց երկար ու սրածայր տերևներն իրար էին քսվում, սվավում, թվում էր, թե հովն է շնկշնկում: Սակայն թվում էր միայն, որովհետև հովն այդ ժամանակ արևի կիզիչ ճառագայթներից սինլքոր, սուլում էր հեռու սարերի լանջին:

— Թունավոր օձեր կըլլան հոս, հայրենակից... — Ձայնեց Մարչը Անթանոսյանին, որ առաջից էր քայլում, եղեգնը դեն հրում, ոտքով ճումերի վրա տեղ շինում և ստեպ-ստեպ կանչում:

— Ձախ ծռվե՛ք... Այստեղ խորն է... Զգուշ ջատկե՛ք...

— Կենդանու ոտնատեղեր եմ տեսնում, — կանչեց Անթանոսյանը: Մարչը տեղում կանգնեց:

— Կենդանի՞... Ո՞ւր է...

— Ահա հետքերը...

— Թնդեղջուրի կնմանի: Գուցե վագր է... Զդառնա՞նք:

— Կճղակավոր է: Համենայն դեպս զգուշ մնանք: Եթե փորձանք պատահի, հրացանս առեք, չթողնեք թշնամու ձեռքն ընկնի:

— Հայրենակից, կըսես, թե եղեգնուտները շարժվեցան...

— Սո՛ւս... Կռացե՛ք:

Գորտերն ի՞նչ նախանձելի մարմին ունին: Տաքանում են գետափին և ոտնաձայն լսելիս թռնում ծանծաղուտը: Ո՞ւր գնար Հովնաթան Մարչը, երբ վտանգն արդեն մոտ էր: Սև սարսափի վայրկյաններ, հավետ անմոռաց...

— Սև թիկունքը կերևա... Թնդեղջուր չէ՞:

Մարչին պատասխան տվավ Անթանոսյանի հրացանը, որի կրակոցից ինչ-որ ափո՛սհա արարած եղեգնուտները կոխ տալով ու փնշալով հեռացավ: Եղեգնի ստվերում պահված շամ-

բահաւիրը վախից թէին տվին, կոնչալով թռան և ավելի հզորացրին աղմուկը, որից Հովնաթան Մարչը քիչ մնաց հավասարակշռութիւնը կորցնէր և քնկներ ծանծաղուտը:

— Թշնամին փախուստի դիմեց կամ նորից դարան մտաւ,— հալտարարեց Անթանոսյանը:

— Հուսահատուելու չէ, շուտով եղեգնուտը կվերջանա...

Եւ իբր, կես ժամ հետո արևի ճառագայթներն արդեն թափանցում էին եղեգնուտի կիսախավարը, ճահճուտն ավելի էր նոսրանում, արահետը լայնանում էր: Եւ երբ Անթանոսյանը 10 ոտքը դրեց տափարակի վրա ու պատրաստուեալ էր ուրախութիւնից բացականչելու, նրա առաջ, անհայտ էր, թե ո՞րտեղից, տնկվեց մի մարդ, երկար մահակը ձեռքին:

— Բա որ հայվանին սպանեիր...

— Ի՞նչ հայվան:

— Գեմեշիս, շտեսա՛ր...

— Մի՞թե գոմեշ էր, մի՞թե...

— Դե լա՛ւ, անց կացեք... Փորձանք էիք բերելու գլխիս: Եբբ նրանք քիչ հեռացան, երկար մահակով մարդը նրանց հետեից ձայն տվաւ:

20 — Պապիրոս չունե՞ք, թութունս հատել ա:

Բարի՛, միամիտ ցեղ, պարզասիրտ ու անոխակալ... Հովնաթան Մարչի աչքերը ոչ միայն ժպտացին, այլ ժպիտից հալվեցին, ինչպես աստղերը լուսաբացին: Եւ այնքան ափսոսաց, որ ծխող չէ:

— Սուրճ չըսմեցեք, պատվելի բարեկամ:

— Զե՛, Լզ բաներում չկանք,— պատասխանեց մարդն ու հեռացաւ եղեգնուտի ստվերում նստոտած գոմեշների կողմը:

Կածանը քսնի գնում, այնքան բարակում էր, բաժանվում էր մանրիկ ձուղերի, որոնցից ամեն մեկը տարբեր ուղղութեամբ էր գնում: Մեկը ձգվում էր բարակ լարի պես, կորչում ու հալվում տափարակում, մի ուրիշը հասնում էր խորխորատի և կտրվում, երրորդը միանում էր լայն ճանապարհին:

30 Քիչ հետո նրանք բարձրացան գիմացի բլրակի գլուխը: Հովնաթան Մարչը գլխարկը հանեց և ողջույն տվաւ այն երկրին, որ Արաքսի մյուս ափին է, և որի հողն էլ նույնքան հարթ է, կածաններով ու քարոտ:

— Կը տեսնեմ, կը տեսնեմ բաղձանքը հոգուս... Դիտե՛, սբանշացիք: Մշուշի մեջ կը տեսնե՞ս խոր Վիրապի գմբեթնե-
րը... Հոն տապակվեցաւ վիրապի մը մեջ, օձերու և կարիճնե-
րու քնկեր եղաւ և զաղափարը շուրաքցաւ սուրբն Գրիգոր Լուսա-
վորիչ: Կը հիշե՞ս, Ագաթանգեղոսի զգայացունց տողերը: Ա՛խ,
սրբազան երկիր, աշխարհ դրախտաւայր...

Անթանոսյանը մտաբերեց այն, ինչի մասին պատմիչը զար-
դանդով է գրել: Զագարը, հասկանո՞ւմ եք, խրել են խոր Վիրա-
պի կալանավորի հետույքի մեջ և հալած արճի՞ճ լցրել: Տրդատ
թագավորը խոզ է դարձել և եղեգնուտում ապրել, մինչև հրապը: 10

Եթե Բալիքյանն իմանար, թե ի՞նչ զոհողութեամբ և
ի՞նչ տանջանքով է կատարում նա նրա ցանկությունը՝ Արաք-
սից ջուր առնել, ոչ թե Արաքսից հոսող առուններից, այլ Մայր
Արաքսից, նրա սառն կոհակներից, որոնք զալիս են Բինգյու-
լից, հեռուններից, շա՛տ հեռուններից...

— Խնդրածս չմոռնաք բերել... Ինքներդ վերցրեք Մայր
Արաքսի ջուրին:

Բլրակից իջան: Հովնաթան Մարչը բլրակի գլխից մի անդամ
էլ հետ նայեց եղեղնուտին... Եվ երբ Անթանոսյանը ոգևորված
կանչեց այն մասին, թե՛ 20

— Երկներ երկին և երկիր... — Մարչն ավելացրեց.

— Երկներ և ծով ծիրանի:

Արաքսը բլրակի ներքեով օձապտույտ դառնում էր, հան-
դարա հոսում: Միակ բարիքը, որ կտար դեռն այդ ժամանակ,
նրա սառը ջրերում լողանալն էր:

Հովնաթան Մարչը թաղիքի մեջ փաթաթած շշի խցանը
հանեց և ծովը տեսնող լողորդի ուրախութեամբ կուցաւ ջրի
վրա: Անթանոսյանը հետեւեց նրան՝ ձեռքին որսորդական հրա-
ցանք:

— Ստո՛պ...

Տեսարանը, ընթերցո՞ղ, ծա՛նր էր, շատ ծանր: Ստոպ ասո-
ղը սահմանադա՞ր կարմիր բանակայինն էր, որ հերթական
պտույտն էր անում ամերիկացի, և որը դեռ հեռվից էր տեսել
նրանց: Եվ ստոպ այն ժամանակ, երբ Մարչի փափուկ մատ-
ները Արաքսի ջրի ստունությունն զգացին... Դուր ծարավ էր,
ձեր լեզուն խանձվում է ծարավից, թուքը չորանում է, դուք 67

ջուր եք գտնում, սառը ջուր, ձեր շրթունքները կախվում են ջրի վրա, և հանկարծ...

— Ստոպ...

Տեսարանն ուներ և իր ծիծաղաշարժ կողմը, սակայն այդ ծիծաղաշարժ կողմը միայն պահակի համար էր, որովհետև Անթանոսյան Հմայակի ռուսերեն խոսելն ուրիշ բան չէր հարուցի, ծիծաղից բացի... Պահակը հարցնում էր թույլտվություն սահմանին մոտենալու համար, Անթանոսյանը պատասխանի տեղ գլուխը թեքում էր մերթ աջ, մերթ ձախ և խեղճ ձայնով ասում

10 այնպիսի բառեր, որոնց միայն առաջին վանկերն էին ռուսերենի նման: Ինչո՞ւ հրացանը փոքրիկ մատիս չէ, որ կոշիկիդ տակ առնես. վրան կոխես այնքան ամուր, որ թաղվի հողի մեջ: Իսկ պահակը հրացանին էր նայում և ժպտում:

Բոլոր լեզուներով էլ շատ արագ կարելի է հասկացնել, թե՞

— Դուք բանտարկված եք, խնդրում եմ հետևել ինձ, կամ առաջ քնկնել:

Եվ երբ Հովնաթան Մարչը Անթանոսյանի հետ քայլում էր պահակի հետևից, նրա գլխով այնպիսի մտքեր էին անցնում, սարսափելի մտքեր, որոնցից ամենից թեթևն ու դուրեկանը ան-

20 կողնում մեռնելու շափ քաղցր էր: Այս ո՞ւր ընկավ, ո՞վ է այս պահակը, ո՞ւր է տանում: Որքա՞ն ճշմարիտ էին նրանք, որոնք ասում էին.

— Այն երկիրը մի՛ գնա, Հովնաթան Մարչ, այնտեղ մարդագայլեր են ապրում և գեշ բռնակալներ...

Գուցե այլ աշխարհ է, բայց Արաքսը խոսում է և այդ Արաքսը ահագին հոգձաճի չի հանում, զայրույթից չի ոռնում, որ պահակը սրտաճաք լինի և ազատություն տա Հովնաթան Մարչին:

Այսպես քայլում էին երեք հոգի, որոնցից առաջինը սու-

30 լում էր, իսկ վերջին երկուսն ապրում էին այն, ինչ ապրեցին Հիսուսի հետ խաչվող երկու հանցավորները, որոնք մինչև վերջին շունչն էլ զարմացած մնացին և չհասկացան, թե ինչու է ժպտում Հիսուսը և նույնիսկ սուլում խաչափայտի վրա բարձրանալիս, այնպիսի ինքնագոհ հրճվանքով, որպիսին ունի սպորտսմենը մարզափայտերի վրա մագլցելիս:

— Երկներ երկին և երկիր...

— Դոդայր և Հովնաթան Մարչ:

Արևը խոնարհվեց հունձից դադրած և տուն դարձող մշակի հոգնածությամբ: Եվ այդ խոնարհվող արևը արցունքի կաթիլներ քաղեց Հովնաթան Մարչի աչքերից այն ժամանակ, երբ նա եղեգնից շինած տաղավարի ճեղքից նայում էր արևին: Մեկ էլ պիտի արևը տեսնի՞, թե գիշերվա մութի մեջ սարսափելի և սուսերամերկ մարդիկ պիտի: Դան, միսը կտոր-կտոր անեն և փղշտական գանգը ջարդեն կացնով, ուղեղը շաղ տան, օձերին, կարիճներին տան:

Անթանոսյանը պապանձվել էր: Պահակի առաջին խոսքը նման էր կոտնկների երամի մեջ արձակած գնդակի, որից ցրված են գալիս շարքերը, վախից խառնվում, կոնշում և իզուր փորձում շարքերը վերականգնելու: Առաջին խոսքը՝ սառ՛ւյ, դընդակի պես հղավ, և մտքերը շաղ եկան:

— Հայրենակից, աս ո՞ւր ընկանք...

Անթանոսյանը արտասվեց և արցունքից խեղդվող ձայնով իզուր փորձեց Մարչին հիշեցնել այն առասպելներից մեկը, որի հերոսը եղել է խոր Վիրապի կալանավորը: Մի՞թե դո՞հ չի պահանջում գաղափարը: Սակայն այդ սպեղանի շեղավ և ոչ էլ պաղ ջուր հրդեհվող մտքի համար: Ի՞նչ է բերելու արևածագը:

Պահակը տաղավարի առաջ իրիկվա ընթրիքն էր պատրաստում: Շուտով ջոկատի: պետք պիտի դուր: Բայց ինչ ծիծաղելի դեմք ունեւր նա, որ բարձրահասակ էր, բարակ ու երկար վզով: Իսկ մյուսը...

— Բուրժու՛այ,— ծպտաց պահակը ու գդալով ընթրիքը խառնեց:

Մութն ընկավ: Մի քիչ հետո երևաց ջոկատի պետք, ճրագի լուսով նայեց նրանց, լսեց ղինվորին և փորձեց հասկացնել մերթ Անթանոսյանին, մերթ Մարչին, որ սահմանի մոտ որս անելու համար հարկավոր է հատուկ իրավունք և որ իրենք աղատ են այժմ, սակայն խորհուրդ չի տալիս գիշերով գնալ, ճանապարհը չեն գտնի:

— Կարճ գիշեր է, շուտով կլուսանա,— ասաց նա: Հովնաթան Մարչը համոզված էր, որ ղինվորականը իր մահվան դատավճիռն է կարգում և հայտնում է, թե ինչո՞ւ են սպանում, ինչպես պիտի մորթեն: Իզո՞ւր աշխատանք... Կախաղա-

նի դատապարտված հանցավորի համար հետաքրքիր է իմանալ, թե ինչպես է կանեփը բուսնում, ինչպես են քաղում, ցողունը թրջում, պարան հյուսում և ապա... պարանի օղը հագցնում վզին:

Մարշին այդպես էր թվում: Մյուս փղշտացին լարված լսողությամբ էր պիսիորականի կցկտուր բստերից ամբողջական միտք հյուսելու համար: Եվ երբ մարդը հեռացավ, պահակը ծիծաղելով խոտի մի քանի խուրձ բերեց և փռեց հատակին: Իսկ Անթանոսյան ձմայակը հայտարարեց, որ վաղն աղատ են:

10 — Միամիտ մարդ... Խոտը կը փռեն, որ արյանդ կաթիլները գետնին չթափվին, հետքդ չերևա:

Երկու հին ընկերներ, երկու սրտակից բարեկամ այդ գիշեր խոսեցին իրար հետ ոչ թե սրտանց, այլ՝ անհաշտ: Մարշը Անթանոսյանին ծանր խոսքեր ասաց, իսկ Անթանոսյանը հղավ համբերատար, այդ խոսքերը մարսեց:

Կեսգիշերվա լուսյան մեջ ծղրիղները ձայն տվին, ծղրիղներին ձայնակցեցին մոտակա ճահճուտի գորտերը:

Տաղավարի դռան խոտերի վրա փռվել էր պահակը, իսկ ներսում իրար կողքի կուշ էին եկել Մարշն ու Անթանոսյանը: 20 Առաջինն իր կրծքին էր սեղմել Արաքսի ջրով կիսով չափ լցրած շիշը և գլուխը շին խոնարհած մտքով հեռուներում էր թափառում, իսկ երկրորդը մութից օգտվելով, ծածուկ բաց էր արել տասը ժամ սուրճը տաք պահող շշի բերանը, ծծում էր, որպես մոր կաթ, ծծում էր և կամաց-կամաց գլուխը խոնարհում չոր խոտի վրա...

8

Պայծառ, հիշողության համար անջնջելի օր, երբ արևն էլ կանգ էր առել և հանդիսատես էր: Այդ օրն այդպես էլ մնաց Հովնաթան Մարշի հիշողության մեջ, որպես սիրո գառուն. 30 ընթերցող, երբ դողես զգում, և քեզ թվում է, թե աշխարհը հում ձու է, ու դու երկաթյա բռնեցք: Անցնում են տարիներ, տեսնում ես և աշունը, քո սիրո աշունը և ինքդ քեզ հարցես տալիս՝

— Ո՞ր էի և ո՞ր եկա...

Սակայն սկիզբը մնում է պայծառ, որպես զարնան առա-

վոտ: Եվ աշդպես էլ մնաց Հովնաթան Մարչի համար: Դժբախտաբար հնարավորութիւն չկա ստուգապես ասելու, թե Հովնաթան Մարչն ապրե՞ց իր աշունը և հարցրե՞ց իրեն այնպես, ինչպես ես, դու, նա հարցնում ենք սիրո առաւիտը մտաբերելիս:

Հյուրանոցի բաց պատուհանից Արարատի սպիտակահեր գագաթին առաւոտյան բարեւ տալուց հետո, Հովնաթան Մարչը մաքուր սափովեց, հագավ իր տոնական տարադը և սպիտակ ձեռնոցները, պսպղան քորոց հագցրեց փողկապին,— մի խոսքով՝ վարդարվեց հարսանիքի ուրախության շտապող հյուրի 10
պէս:

Հարսանիք չէ՞ր նոր Եթովպիո հիմնադրումը...

Անթանոսյանը հայտնել էր նամակով, որ իրեն հաջողվել է գտնել մի զույգ իսկական Եթովպացի, որոնք համաձայնվել են ոչ միայն ապրելու ապագա քաղաքում, այլև իրենց ամուսնութիւնը կատարելու սեպտեմբերի 4-ին:

«...Շատ փնտրեցի: Մի քանի դուռում կան Եթովպացիներ և փղշտացիներ, սակայն նրանք ձուլվել են տեղացիների հետ, և նրանց արյունը պղտորվել է կասկածելի խառնուրդով: Ալագյազի կողմերից իմ ծանոթս գրում է, որ հատ ու կենտ ցրված 20
փղշտացիք չեն մոտենում, վախենալով դրամի բարձր տոկոսից: Ի՞նչ ասել կուզի, որ նրանց ասիերախոտութիւնը եթե մի կաթիլով էլ ավելանա, պիտի թափվի և հեղեղի աշխարհս: Ուրանում են իրենց ծագումը: Ես հիմա հասկանում եմ Ձեր արդար վայրույթը, երբ սուրբ էջմիածնում հանդիպեցինք Ձեր քեռորդուն: Ոչինչ հուսահատութիւն, որ բաժին է փոքրոգիների: Մենք կկառուցենք նոր Եթովպիան, և բնակիչները կբազմանան, ուրիշ երկրներից կհավաքվեն: Ձեր հանձնարարութիւնը կատարել եմ: Տեր Հուսիկը որոշյալ ժամին տեղում կլինի: Մշակներ եմ վարձել հիմքը փորելու: Կրաշաղախը պատրաստել եմ: Ցնծութիւնը 30
մեծ է, և աշխարհը հավետ պիտի հիշի սեպտեմբերի 4-ի օրը...»:

Ցնծութիւնը մեծ է, Հովնաթան Մարչ, և աշխարհը եթե հիշէլու է նոր Եթովպիո հիմնադրումը, այդ օրը պիտի փաթաթի անվանդ:

Հովնաթան Մարչը պատվիրել էր սպասավորին, որ կառքեր վարձի՝ մեկ, երկու, հինգ, հյուրերին իսկույն ներս ընդունի և

մանավանդ բժիշկ Երանոսի քենուն՝ բժֆակի ուսանողուհի Կատարինեին, Կատյային: Իհարկե նա այս մանրամասնությունները չառաց սպասավորին, այլ միայն պատուիրեց:

— Սանկ ճերմակ լաթերով կին մը ինձի հարցնելու ըլլա նի, վերն է, կըսես, կուզեկցիս...

Այստեղ միջանկյալ մի դեպք: Բժֆակի Կատյային՝ տարիքն անցած օրիորդ Կատարինեին, նա տեսել էր մի անգամ և երկու օր անց նրա հետ գնացել էր Դալմաչի աղիները: Այս պատմությունը մինչև վերջն էլ մոլթ մնաց, իսկ այժմ ոչ մի
10 հնար չկա պարզելու, քանի որ բացակա է հերոսը, Հովնաթան Մարչը չկա՝ Ասում են, որ բժիշկ Երանոսը նայել է նրանց հետևից և ժպտալով ձեռքերն իրար շփել այն մարդու ուրախությանմբ, որ շուկայում ճարպկորեն հիվանդ և պառավ ձին միամիտ մեկի վրին է փաթաթում և հետևից նայում, թե ինչպես է նա ձին տանում: Այս չէ՝ կարևորը:

Կառքը հասնում է Դալմաչին, նրանք իջնում են, Հովնաթան Մարչը վճարում է կառավարին (այդ մասին այժմ էլ կարելի է հարցնել № 129 կառավարից) և ներս մտնում մի այգու դռնակով: Այստեղ արդեն ծայր է առնում ենթադրությունը, ըստ
20 որի, իբր թե օրիորդ Կատյան այդ այգում հանդիպում է իր վաղուցվա ծանոթին, որին տարիներ առաջ տեսել էր և այդ տարիների ընթացքում վերհիշել ու կարոտել, նրան մեռած համարել կամ անհայտ կորած: Մի այլ կարծիքով, իբր թե այգում եղել է ավելի զորեղ մարդ, քան Հովնաթան Մարչը և այդ մարդը ռազմաշունչ երգեր է երգել, հին գինի տվել Հովնաթան Մարչին ու օրիորդ Կատյային, բարձրացել են հնձանի կտուրը, և երբ Հովնաթան Մարչը ձեռքերն օդում տարածած կանչել է Կատյային, նրան անվանել ոսկեզանգուլ խոպոպիկներով տիկին,
30 իբր թե նրա ձեռքն է ընկել միայն բարակ շղարչը, որի տերը հնձանից մի քիչ հեռու, հին գինի տվող զորեղ մարդու կամ թեկուզ վաղուցվա ծանոթի (նա, որ անհայտ կորած էր համարվում) գրկումն է եղել:

Հյուրանոցի սպասավորն այդ պատմության միայն վերջն է տեսել, այսինքն միայն այն, երբ Մարչը, համարյա թե լուսաբացին, օրորվելով բարձրացել է սանդուղքով և բանալիի

փոխարենն դռանը դեմ արել իր ոսկեկոթ մատիտը: Սպասավորը տեսել է և կառքում նստած Կատյային ու զորեղ մարդուն:

Եվ եթե սեպտեմբերի 4-ի տառապանքն Հովնաթան Մարչը սպասավորին պատվիրեց սանկ Գեորգի լաքերով կնոջ մասին, սպասավորը տեղադրեց լինելով հանդերձ (այդ մեզ արդեն հայտնի է) հասկացավ, որ խոսքն այն կնոջ մասին է, որին կհանաչեր նա, եթե կինը սանկ սև լաքերով էլ լիներ:

Հովնաթան Մարչը մոտեցավ, մեկ-մեկ վերցրեց սեղանի վրայից այն շինքած ծրարները, որոնց մեջ հիմնադրումն արդեն նկարագրված էր: Մնում էր միայն երեկոյան վերադառնալուց մի քանի անկարևոր նորույթներ էլ ավելացնել, ծրարները փակել ու փոստին հանձնել:

Անդրեաս Բալիքյանն իր այն վերջին նամակից հետո (հիշում եք, երբ Մարչը պառկել էր ու լաց էր լինում, իսկ նամակը ծիծաղում էր), մի ուրիշն էր ուղարկել: Թե ինչն էր նա հարմար տեսնում, որ Հովնաթան Մարչը մի քիչ էլ ավելի մնա Փոքր Ասիայի խորքերում, ինչն էր նա հանկարծ, առաջին նամակից հետո, փոխել էր իր որոշումը և անորոշ խոստումներ արել միանվագ նպաստի մասին,— այդ բոլորը մութ էր Հովնաթանի համար: Հայտնի էր միայն, որ Բալիքյանը մի այլ նամակ էր ուղարկել, այս անգամ ուղիղ Վահագնի անունով, որտեղ նա թույլտվություն էր խնդրում... տպահարգանքի Ո՞վ էր այդ կինը: Այս միտքը, այս կասկածոտ միտքն անհանդստացնում էր Հովնաթան Մարչին, և նրան այնպես էր թվում, թե մեկը ուտայն է հյուսում:

Բայց այդ տեղում էր միայն վայրկյաններ: Իսկ ո՞ւմ միտքը մի վայրկյան կասկածոտ չի դառնում ամենից հավատարիմ ընկերոջ հանդեպ: Հերիք էր, որ նա հին նամակների մեջ քրքրեր, դտներ այն կապույտ ծրարով նամակը և կարդար:

— Կը հիշեմ օրը, երբ մեկնեցաք և կը մխիթարեմ զիս... 30

Այս տողերը կարդալուց հետո կասկածն ավերվում էր, ասես թե սպունգով ջնջում էին գրատախտակին գրածը:

— Կարելի՞ է,— Մարչը հետ նայեց, բաց դռան մոտ տեսավ բժիշկ Երանոսին, քենուն՝ սանկ սպիտակ լաքերով կատյային, Գրիգոր Լեւնականին: Մի քիչ հետո ներս մտավ և Պետրոս Գետադարձը:

— Ուրախությունն աննկարագրելի է... Քաղաքում միայն դրա մասին են խոսում, Նոր եթովպիո,— ասաց բժիշկ Երանոսը և նայեց Գրիգոր Լեոնականին, ասես հարցնում էր.

— Ճշմարիտ չէ՞...

— Այո, օրը պատմական է։ Ես հիշում եմ Բասենի կոիվը։ Երեկ ճաշին մերոնք հաղթանակով վերադառնում էին, իսկ թրշնամին ահագին կորուստ տալով սարսափահար փախչում էր։

— Զգացված եմ։ Ինչո՞ւ համեստությունս կը մեծարեք։ Ես ձեզմով է, որ կը ոգևորվիմ։ Դո՛ւք եք...

10 Շարունակությունն ասելիս Հովնաթան Մարչը աչքը շէր հեռացնում բժֆակի ուսանողուհի Կատյայից (օրիորդ Կատարինեից), որը ոտքերը քսում էր իրար ճիշտ այնպես, ինչպես ճանճը՝ սեղանին ընկած շաքարի կտորը լիզելուց։

— Կտքերը սպասում են,— ասաց սպասավորը։

— Աճապարենք, աճապարենք... Այնտեղ ալ հյուրեր ունենք, պատվական հյուրեր։

20 Ճանապարհին միայն առաջին կառքում նստողներն էին ծիծաղում։ Կատյան ինչ-որ ուրախ պատմություն էր անում, Հովնաթան Մարչը քահ-քահ ծիծաղում էր, իսկ բժիշկ Երանոսը կարո՞ղ էր լուռ մնալ, երբ ծիծաղում էր ինքը՝ Հովնաթան Մարչը։

Երկրորդ կառքում նստողները՝ Գետադարձն ու Լեոնականը վեճի էին բռնվել։ Գետադարձը պնդում էր, որ արամեական ազգը հարավից է հյուսիս շարժվել և վկայություններ էր բերում, իսկ Լեոնականը՝ ռուզմսեկան տեսակետից անհարմար համարելով այդպիսի առաջխաղացումը, միակ ուղին ընդունում էր հարավից դեպի հյուսիս-արևմուտք գնալը։ Եվ կարծում էր, որ եթե տասը վերստ անցնելուց հետո Պետրոս Գետադարձը լռեց, այդ նշանակում էր, թե նա համաձայնվե՞ց հակառակորդի հետ։

30 Ամենեկին ո՞չ։ Շուրջն ամայի տարածություն էր, առաջին կառքը բավական հեռացել էր, իսկ Գրիգոր Լեոնականը այնպես էր սղմկում, բարձր բղավում, բռունցքը օդում ճոճում... Հանկարծ բռունցքի մի հարված, Լեոնականի ոգևորության ժամին, թեկուզ պատահամբ, իջներ Գետադարձի մազաղաթյա դեմքին... Կարելի՞ է փթանոց քարով խփել պատուհանի ապակուն և կարծիք թե ապակին չի ջարդվի։

Անթանոսյանը մշակներից մեկին պատվիրել էր բարձրա-
նալ տափարակի ծայրին գտնվող քարակույտի գլուխը և աչքը
տնկել ճանապարհին: Եթե կառք կամ մեքենա հրեար, մշակը
ձեռքի բաճը պիտի բարձրացնե՞ր և աղագարաբե՞ր հյուրերի գա-
լուստը:

Մնացած երկու մշակները փորում էին: Անթանոսյանը մեկ
նրանց մոտ էր վազում, արագացնում, զայրանում, որ ուղիղ
գծով չեն փորում:

— Մի թիղ աչ կամ ձախ չծռեք... կարո՞ւ փորեք, լարո՞ւ...

Մեկ մոտենում էր տեր Հուսիկին և նրան պատմում, թե 10
ըստ հատակագծի ո՞րտեղ պիտի դպրոցը լինի, որի պատուհան-
ները պիտի նայեն Արարատի կողմը, մի քիչ հեռու նոր եթով-
պիո եկեղեցին, քահանայի բնակարանը, ապա տներ, փողոց-
ներ, լայն հրապարակ:

— Պարոն Մարչի միտքն այնպես է, որ հարկավոր է բա-
ղաբը պարիսպներով պատել, ունենալ միայն մի դուռ... Ասում
են բավական փող են խոստացել: Եվ մինչև հիմա էլ շարունա-
կում են գանձել: Գուցե թե...

Բայց խոսքը կիսատ էր թողնում, մոտենում բանվորներին,
ձայն տալիս՝ 20

— կա՛րով, լա՛րով:

Կամ թե հետ էր նայում, քարակույտի վրա արձանի պես
կանգնած և բահին հենված մշակին: Տեր Հուսիկը շփում էր մի-
րուրը, գլխով հավանության նշան տալիս և աչքերը լայն բաց
անում, երբ Հաջի խարաբ գյուղի ուսուցիչը պատմում էր դանձ-
վող փողերի և ամեն կողմից թափվող նվեքների մասին:

— Հիմնադիրը Անդրեաս Բալիքյանն է... Ինքը փղշտացի է,
բայց մոր կողմից եթովպացի: Շատ հարուստ է, անթիվ դան-
ձեր ունի, մեծ գործարաններ, օրական մինչև հարյուր հազար
եկամուտ: Ինքն էլ ազնվության, հայրենասիրության տիպար: 30
Բժիշկներն արգիլել են, որ նրա մոտ աղգից կամ հայրենիքից
խոսեն: Սիրտը շա՛տ, շատ բարակ է...

Տեր Հուսիկը գլուխը օրորեց.

— Վա՛խ, ափսոս մարդ...

Սակայն սպասողները միայն տեր Հուսիկն ու Անթանոս-
յանը չէին: Նրանցից մի քիչ հեռու, արևի տակ նստոտել էին

ծրկու հոգի, երկու եթովպացի, որոնց պսակադրությունը պիտի ա՛յդ օրը կատարվեր և որոնց միացումից պիտի սէրվէր եթովպիկներին և փղշտիկներին սերունդ, լեցնելու նոր եթովպիան:

Ավո բիձա և Խազալ խանում:

Եթե Ավո բիձան վեր կենար և քայլեր, հայտնի կաներ նրա կաղ լինելը: Իսկ եթե Խազալ խանումը քայլեր... Դուք տեսե՞լ եք ինչպես է տուն վերադառնում պառավ սագը՝ լնգլնգալեն, օրորալեն...

10 Ո՛րտեղից էր գտել Անթանոսյանը թշվառ այդ դուլգին, որ մինչ այդ, իր վիճակից դո՛հ, ապրում էր ուրիշի գոմում ու տանը: Ավո բիձան տավարի տակն էր մաքրում, թրիքը գոմից հանում, գոմեշներին ձեթ քսում, ջուր տալիս և գիշերով էլ քնում գոմում՝ անկյունում, ցցերի վրա շինած թառին:

20 Խազալ խանումն էլ նույն գյուղումն էր ապրում, դարձյալ ուրիշի տան, սակայն գոմ չէր մաքրում և ոչ էլ թառի վրա քնում: Նրա դործը բամբակի քաղհանն էր, բուրդ գվելը, թել մանելը: Եվ այդ ամենը նա կատարում էր լուռ ու անտրտուն, շատ անգամ մի փոքր հացի համար, իրեն վերապահելով իրավունք աշխատանքի ժամանակ քթի տակ դնալու մի երգ, եթովպական երկրից բերած երգ:

Ավո բիձան վաղուց էր ցանկանում խանում Խազալին: Թառի վրա պառկած ժամանակ, երբ գոմի լուրը ծակուտում էին մեջքը և թրքոտ ձեռքը քսում էր, քորում նույն եռանդով, ինչպես որ քորում էր գոմեշի մեջքը, երգիկից ներս ընկնող շողի պես մի միտք փայլում էր նրա խաղաղ ուղեղում: Վատ չէր լինի, եթե խանում Խազալը իր հետ լիներ: Եվ բավական ժամանակ անցավ, մինչև որ սերը ափերից դուրս եկավ, և սիրո ալիքը հասավ խանում Խազալին:

30 Գարնան վերջն էր: Ավո բիձան գոմեշներն էր լողացնում, իսկ խանում Խազալը գետի մոտ, բամբակի արտն էր սեյրակացնում: Հավատո՞ւմ եք, երկուսն էլ կարմրեցին, երբ Ավո բիձան նախահարձակ եղավ և իր ցանկությունը հայտնեց թառի վրա միաբնի ապրելու: Խանում Խազալը կարմրեց, կոնալը դարձրեց նրան, բիրը խրեց հողի մեջ և հալվեց ամոթից, սիրո երջանկությունից հալվեց, ջրի մեջ ընկած շաքարի նման:

Եվ երբ օգոստոսին այդ ճանապարհով անցավ Անթանոս-

յանը և պատահամբ լսեց, թե ինչպես էր քթի տակ խանում
հազալը դնդնում եթովպացոց աշխարհից մի երգ, իսկույն կանգ
առավ, մի պահ մտածեց, մոտեցավ խանում հազալին:

Ինչ բարիքների շնոտացավ... Տուն, տեղ, անկողին, կթան
ու պղնձե ամաններ: Այլո բիծան այդ իրիկուն գոմեշները քո-
րելիս ղգաց, որ իրոք, ինքն էլ, խանում հազալն էլ հազվա-
գյուտ մնացորդներ են հեռավոր մի աշխարհից: Եկել է հարուստ
հայրենակիցը, փնտրում է նրանց: Չկա՛, աշխարհում էլ եթով-
պացի չկա: Իրենց ձեռքումն է այդ կորած ցեղին հարուժյուն
տալու միակ միջոցը: Նույն երեկոյան խանում հազալն ու Ավո 10
բիծան համաձայնությունը տվին սեպտեմբերի 4-ին ամուս-
նանալու գաղթական տեր Հուսիկ քահանայի խաչով: Մանս-
վանդ, որ Անթանոսյանը արծաթ դրեց Ավո բիծայի բռան մեջ:

Ահա այդ զույգն էր, որ վաղ առավոտյան եկել ու նստել էր
տափարակում, ամաչկոտ նայում էր, մերթ տեր Հուսիկին, մերթ
Անթանոսյանին: Այլո բիծան ուզեց աշխատել, բայց նախ ավե-
լորդ բահ չկար և ապա Անթանոսյանն արգելեց.

— Կդա, կնեղանա, կասի՛ ինչո՞ւ թողիր...

Եվ Ավո բիծան փոշմանեց, որ հենց առաջին օրն իրեն վա- 20
յելուչ և ծանր չսկսեց: Իսկ հազալ խանումը կամացուկ և սի-
րով, պառաված աղջկա սիրով, որի ամեն մի բջիջը հազար ան-
գամ է թրթռացել մայրությունամբ և որը վերջապես ոտքը դնում է
երազած դարպասի քարին,— նրան հանդիմանեց:

Քարակույտի գլխին կանգնած արծանը բահը բարձրաց-
նելը բավական չհամարելով, բարձր բռուց.

— Եկա՛ն, եկա՛ն...

Անթանոսյանը, որ մինչ այդ տեր Հուսիկին պատմում էր,
թե ինչպես Ալաշկերտի հովտում, մի գյուղում ինքը գտել է
եկեղեցու ամբողջ սարք ու կարգը հորի մեջ թաղած, ինչպես է
հանել իրերը,— հանկարծ բանվորի կանչին ծլունգ .ելավ ու 30
կանչեց.

— Լա՛րով, Լա՛րով...

Տեր Հուսիկն էլ վեր կացավ, փեշերից փոշին թափ տվեց,
գդակն ուղղեց:

Կառքերը մոտեցան: Առաջին իջնողը Հովնաթան Մարչն
էր, որ մոտ վաղեց, տեսավ փորվածքը, սեղմեց Անթանոսյանի

ձեռքը, կռացավ, տեր Հուսիկի աջը համբուրեց: Բարեկամական այդ բալլն Անթանոսյանի սրտից խալած չքացրեց տաղավարում լուսացրած գիշերը, երբ Մարչը ծանր խոսքեր էր ասում...

— Ամեն ինչ պատրաստ կը տեսնեմ, պատվելի հյուրեր, — դարձավ Մարչը իր հետ եկողներին:

— Ամեն ինչ պատրաստ կը տեսնեմ, պատվելի հյուրեր, —

— Ահա մի զույգ տատարակ: — Անթանոսյանը ձեռքը մեկնեց Ավո բիծալի և խալալ խանութի կողմը: Տատարակները ոտքի ելան, խոսնահ գլուխ տվին: Ճիշտ է, օրիորդ Կատյան քրմծիծաղ տվավ, իսկ Գրիգոր Լեոնականն իսկույն նկատեց, որ Ավո բիծան գինավորական ժառաղություն համար անպետք է, սակայն Հովնաթան Մարչը անտես առնելով Կատյայի քմծիծաղը, մոտեցավ և սեղմեց երկուսի ձեռքը:

Նախքան հիմնադրման անցնելը Հովնաթան Մարչը մյուսների հետ հեռացավ* տափարակը տեսնելու և հյուրերին ցույց տալու, թե որտեղ պիտի լինի: Նոր Եթովպիո զբոսավայրը, որ կողմն են նայելու բաղաքի մայր դռները, բարձր աշտարակը, որի գլխին ամեն գիշեր մեծ խարույկ պիտի վառվի:

Գրիգոր Լեոնականը շատ կարևոր նկատողություններ էր անում քաղաքի սլաշտպանություն համար:

— Այս լիմբերը չպիտի քանդել: Սրանք բնական մարտկոցներ են... Տների հարավ-արևմտյան պատերը մի քիչ ավելի նստա պիտի անել, ամուր կրաշաղախից:

Բժիշկ Նրանոսը կլիման շատ առողջ գտավ:

— Ո՞ր թե քաղաք, այլ կուրորտ պիտի լինի նոր Եթովպիան: Այս օդը, այս...

Բժիշկն ուզում էր ասել այս ջուրը, բայց շուրջը ցամաք տեսնելով, բառը թքի հետ կուլ տվավ: Սակայն օրիորդ Կատյան հասկացավ և ջուր ուզեց.

— Երանո՞ս, ծարավ եմ...

Նվ այդ ալն ժամանակ, երբ Մարչն ու Լեոնականը խոսում էին քաղաքի բնակիչներին հենց մանկությունից ղենքի վարժեցնելու մասին, երբ Մարչը, օգը գրկելով, ուզում էր ցույց տա, թե ապագա պարիսպներն ինչպես պիտի օղակեն նոր Եթով-

պիան: Իսկ Կատյան ծծկեր երեխայի պես իր ասածն էր ուզում:
Մարչը լսեց այդ:

— Դառնանք, կբալե, մանաւանդ, որ օրիորդն ալ ջուր
կուզէ: Տարի մը հետո ձեր կեցած տեղը միտի: Կարգադրեմ ջրի
ծորակ կախել...

Դարձին Հովնաթան Մարչը բաժանվեց մյուսներից, մո-
տեցավ ծանոթ քարին, շրջեց քարը և վերցրեց թղթի այն կտորը,
որ պահ էր տվել առաջին այցելության ժամանակ, երբ որպես
նոր Պետրոս Մեծ մաքում դրեց տափարակի վրա կառուցելու
սպիտակ շենքերով նոր Նթովպիան:

Ջարմանալի անակնկալ կամ ավելի ճիշտ հրաշք պատա-
հեց, երբ Հովնաթան Մարչը քլունգը վերցրեց մի քիչ փորելու
քաղաքի հիմքը, որից հետո մյուսները պիտի նույնը կատա-
րեին և դառնա՞ծ քարերի վրա արդեն պատրաստ կրաշաղախը
լցնեին: Սպիտակ ձեռնոցները հագին, տոնական տարադով
Մարչը, երբ մի քանի անգամ քլունգով զարկեց և հող թափեց
մաքուր սրբած կոշիկներին, քլունգը ղնդաց, դիպավ մի կարծր
բանի:

Բանվորներից մեկը մոտեցավ, քլունգն առավ: Եվ ի՞նչ...
Հողի միջից դուրս հանեցին ժանգոտած, լայնաբերան մի թուր, 20
առանց պատյանի: Բոլորն էլ միաբերան բացականչեցին, մեկը
ա՛հ, մյուսը՝ վա՛հ, օրիորդ Կատյան՝ օ՛յ: Գրիգոր Լեոնականը
թռավ փոսի մեջ, մոտ վազեց և մի բոպե ղնեցուց հետո, հայ-
տարարեց:

— Հետևակ զինվորի թուր է, երեւի տասներեքերորդ դա-
րուց...

Բանվորներից նա, որ հանել էր թուրը, իր կարծիքը
հայտնեց այն մասին, թե երեւի եզիդ շոբանների փշացած
թուրն է, մոռացել են կամ զիտմամբ ծածկել են հողի տակ:
Սակայն Լեոնականն այնպես նայեց նրան, որ մշակը բարվոք 30
համարեց փորելը շարունակել:

Գտնված թուրը վերադարձին ոչ միայն նոր վեճի առարկա
եղավ Գետադարձի և Լեոնականի մեջ, որից առաջինը պըն-
դում էր, թե տասներեքերորդ դարում թրերը տափակ ծայրով
էին,— այլև իմաստ տվավ, մի առանձին խորհրդավորություն
սեպտեմբերի 4-ի տոնին: Թե ինչ եղավ այդ թուրը, այնպես էլ

10

20

30

79

շիմացվեց, սակայն այդ օրն ամենքն էլ աշխատում էին գեթ մի պահ բռնել նրա կոթից: Իսկ ամենքից ավելի թուրը Մարշի ձևոքին էր, երբ նա հիմնադրման ճառն էր ասում, նոր Եթովպիոս գովոր:

— Եվ երբ ծաղկի, աճի նոր Եթովպիոսն, ապագա սերունդը ծաղկեփնջերով, դրոշներով, տավրդի ու ծնծղայի նվագներով պիտի գա այս պատին ծունր ղնելու և ըսելու, որ այստեղ կանգնեցին մեր պապերը և հիմնեցին նոր Եթովպիոսն...

Դրիգոր Լեոնականը խոսեց կարճ և ազդու.

- 10 — Նոր Եթովպիոսն այս թուրն է: Թուրը գտնվեց գետնի տակ, ուր մնացել էր բազում դարեր: Մնվում է, ոտքի է կանգնում մի հին քաղաք: Կեցցե՛ք նոր Եթովպիոսն...

Դևտադարձը փշռեց: Միամիտ ծերունին ուղում էր այստեղ էլ, երբ արևը սառել էր զարմանքից և հանդիսատես էր, ուղում էր քաղվածքներ վերհիշել, ապացուցելու, որ այս տափարակում եղել է այսինչ իշխանի: հիմնած քաղաքը: Մի քանի բառ թոփուկեց, փշռեց:

- 20 Անթանոսյանը կրակոտ խոսեց: Նույնիսկ Ավո բիձան մի բանի քայլ արեց, մոտեցավ: Եվ երբ նա աչքն առանց հեռացնելու Անթանոսյանի բերանից, նայում էր, ասես ուղում էր տեսնել, թե ի՞նչպես են բառերը թռնում նրա բերանից,— երբ Ավո բիձան նայում էր այդպես, օրիորդ Կատյան նրա շորերից եկող կծծահոտից բխող բուռն, մի քիչ հեռացավ: Իսկ Անթանոսյանը խոսում էր, ուլուխը վեր բռնած, շարքի մեջ կանգնած ղինվորի պես, պատվի առնելու պատրաստ: Գիտե՞ր նա, որ վերջին անգամն է ճառում, գիտե՞ր նա, որ էլ երբեք արևն ակնապիշ չի լսելու նրա ճառը:

- 30 Ամենից սրտառուչը շշի թաղելն էր: Մարշը թղթի կտորը (այն, որ հանեց քարի տակից) ձգեց շշի մեջ և շիշը վեր բարձրացնելով, որպես սկիհ, մի քանի խոսք ևս ասաց և շիշը թաղեց հողում: Ի՞նչ էր գրած թղթի վրա: Եվ ոչ ոք, ոչ ոք չիմացավ, իրեն՝ Շովնաթան Մարշից բացի: Մի մարդ է մեռնում, շատ մտերիմ մարդ, ուղում է խոսել, վերջին մտքերը հայտնել, լեզուն չի դառնում, մտքերը մնում են գանգի խոռոչում հավիտյան փակված: Այդպես էլ եղավ շշի մեջ պահած թուղթը:

Հիմնադրումը վերջացավ: Բանվորները նվեր ստացան մի

քանի արծաթ: Նրանցից մեկը փորձեց ասելու (այդ նա էր, որ քարի զխին արծառն էր), որ բիշ է վճարում, բայց Անթանոսյանը վրա պրծավ, մշակը լռեց:

Տեր Հուսիկը կատարեց երկու տատրակի, զույգ եթովպացիների, Նոր Եթովպիո անդրանիկ բնակիչների, խանում հազարի և Ավո բիձայի պսակի հանդեսը: Ինչպես էին կռացել, իսկ տեր Հուսիկը կարգում էր Ավետարանը, նրանց գլուխներն իրար մոտեցնում, մերթ հեռացնում: Հալվում էր, շաքարի պես հալվում էր խանում հազարը, երբ ուսը դիպչում էր Ավո բիձայի ուսին:

16

Սվ հենց պսակադրության ժամին, երբ նրանք գլուխները մոտեցրել էին իրար, երբ Ավո բիձան աշխատում էր շարժվել, որ շտեմանեն կաղ ոտքը,— հենց այդ ժամին Հովնաթան Մարչը մի բուռ արծաթ ու պղնձե դրամ թափեց նրանց զխին: Իսկ Պետրոս Գետտապարձը հուզմունքից բացականչեց.

— Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայության Արտաշիսի,

— Տեղայր մարդարիտ ի հարսնության Մաթինկան...

Հովնաթան Մարչը աչքը շէր հեռացնում ամուսնացող զույգից: Նրա՞նց մասին էր մտածում, թե՞ աչքի առաջ ուրիշ զույգ էր, մեկ, երկու, տասը զույգ, որոնք գալիս էին, խոնարհվում, ինչպես այս զույգը և ներս մտնում Նոր Եթովպիո մայր դռներից: Ժպտաց, Հովնաթան Մարչը ժպտաց: Ահա մի զույգ էլ, ոսկեզանգուր խոպուպիկներով կինը և ինքը: Հետո ժպտոն անցավ, խեղճացավ դեմքը: Ինչո՞ւ մի ուրիշը եկավ, հրեց իրեն ու տեղը գրավեց:

20

Վերադարձին կառքերն ավելի դանդաղ էին գնում, որովհետև բեռը ծանր էր: Ավելացել էին տեր Հուսիկն ու Անթանոսյանը:

Ամենից ուշ, հեռացան դեպի մոտակա գյուղը, դեպի գոմի թառը, երկու երջանիկ եթովպացի՝ խանում հազարն ու Ավո բիձան...

30

9

Տարվա տասներկու ամիսը հաճախ հիշեցնում են ժամացույց, որի սլաքն անընդհատ մի թվից մյուսն է անցնում, անվերջ պտույտ անում: Հունվար՝ մեկ, փետրվար՝ երկու և դեկ-

81

տեմբերին խփում է տասներկուերորդ ժամը: Այդպես անցան ամիսներ, և սլաքը հրբեր կանդ շառավ:

Ո՞ւր մնացին նրանք, ի՞նչ պատահեց պայծառ այն օրից հետո, երբ Հովնաթան Մարչը հիմք դրեց Նոր Եթովպիային, ու հիմքը փորելիս դուրս եկավ լայնհարախ թուրը: Մա՜նր, շատ ծանր գեպերի եզան այն օրից հետո, և այնքան քիչ հիշողություն մնաց, վերջն աշխատեց ողբերգական կգավ:

10 Ընթերցող, հիշո՞ւմ ես այն կածանները, որոնց հասան Մարչն ու Անթանոսյանը եղեգնուտան անցնելուց հետո: Բաժանվում էին իրարից կածանները, ամեն մեկը մի ուղղությամբ էր գնում, մեկն անհետ կորչում էր, հավելելով տափարակում, մյուսը՝ խառնվում էր մի լայն ճանապարհի, երրորդը՝ կախվում խորխորատի վրա:

Այդպես էլ նրանց հետ պատահեց, երանելի այն հոգիների հետ, որանք ոտքի էին ուղում կանգնեցնել մեռած մի քաղաք և քաղաքը լեցնել եթովպական ու փղշտական ազնվաբյուրն ցեղով:

Գծվաք է գրել վախճանի մասին: Տեղեկությունները կցկե-
տուր են, շատերը ստուգման կարոտ: Աշխարհի երեսին չկա՞
20 Նոր Եթովպիան: Այդ առասպել էր, և այն ուղեղը, որը հղացավ այդ ցնորքը, մնաց, որպեսզի զգա ոչ միայն մեռած քաղաքի, այլև... կորցրած սիրտ, Նոր Եթովպիո հիմնադրման պատճառով կորցրած սիրտ կսկիծը:

Տեղեկությունները կցկտուր են: Ի՞նչ կարող է ասել հյուրա-
նոցի ապաստվորը, թե ինչո՞ւ սեպտեմբեր ամսվա ընթացքում
շատ քիչ անգամ էր սենյակից դուրս գալիս Հովնաթան Մարչը,
անվերջ հարցնում էր ինչ-որ նամակի մասին, որ պիտի գար ու
չէր գալիս: Երբեմն նրկում էր Անթանոսյանը, նիհա՛ր, դեղնած
երեսով, մազերը՝ կեղտոտ, մազերը զլխին բիզ-բիզ, ստվերի
նման էր անցնում պատի տակով, երկուսով փակվում էին սեն-
30 յակում և խոսում, անվերջ խոսում:

Մի օր էլ Հովնաթան Մարչը հաշիվ ուղեց: Երբ իրերը դար-
սել էին: կառքի մեջ, Անթանոսյանը Հմայակը տատանվեց մի
պահ՝ նստի՞, թե՞ ոչ: Այդ օրը զարմանալի ուրախ էր Հովնաթան
Մարչը:

— Նոր տարուն հոս եմ: Հետս կը բերեմ ինժինեորներ,

տեխնիքներ և բոլոր շինարարներ... Աղվոր քաղաք պիտի ըլլա
Նոր Եթովպիան:

Մրտաուռ լեզուով հրաժեշար: Նույնիսկ բժիշկ Երանոսն ար-
տասվեց, երբ Հովնաթան Մարչը մեկնեց իր ձեռքը: Եվ փոխա-
նակ մեկնած ձեռքն ընդունելու, բժիշկ Երանոսը շրթունքները
մոտեցրեց ու նրանք համբուրվեցին: Պետրոս Գևորգարձը զուսն
մոտ կանգնած հեկեկում էր:

— Վերադարձիդ կսպասենք:

— Անհոգ լեզու: Երեք ամսեն նորեն հոս եմ:

Գրիգոր Լեոնականն ամենայն սառնասրտությամբ վերջին 16
բարեկր տվաւ և Հովնաթան Մարչից խնդրեց վերադարձին հետը
բերելու Յեյսի ընտիր հեռագրատակ: Բացի այդ, Գրիգոր Լեոնա-
կանը նրան ծովափնյա մի քաղաքում ապրող իր ծանոթի հաս-
ցեն տվեց:

Իսկ Անթանոսյանը լուռ ու մունջ էր: Եվ այն վայրկյանին,
երբ նա տատանվում էր նստի՞ կառքը, թե ոչ, Մարչը նրան
գրկեց: Երկու անձնվեր բարեկամներ ջերմ, շատ ջերմ համ-
բուրվեցին: Եվ երբ կառքը շարժվեց դեպի կայարան, բոլորն էլ
տեսան, թե ի՞նչպես Անթանոսյանը կառքի հետևից ոտով գնաց:
Նրանք նորից հանդիպեցի՞ն կայարանում: Մարչը տեսա՞վ, թե 20
ինչպիսի փոշի կուլ տալով կառքի հետևից վազում էր Անթանոս-
յանը, ստույգ խոսք դժվար է ասել:

Կարելի էր և սյստեղ վերջացնել պատմությունը, վերջին
համբույրը համարելով նրանց գործի վախճանը, եթե դեպքերն
ուրիշ ընթացք չստանային:

Ամիսներ անցան: Ձմեռն եկավ, ձյուն բերեց, բուք ու սառ-
նամանիք, և ոչ մի լուր Հովնաթան Մարչից, ոչ մի նամակ:
Հաջի Խարաբ գյուղից Անթանոսյանը երբեմն քաղաք էր գալիս,
փողոցում պատահում բժիշկ Երանոսին կամ Գևորգարձին և
պատահելիս հարցնում, թե ի՞նչ գիտեն: 30

Մի օր էլ բժիշկ Երանոսը զայրացավ և ծանր, անպատվա-
բեր խոսք ասաց Անթանոսյանի երեսին: Հմայակը նրան մոտե-
ցել էր այն ժամանակ, երբ բժիշկը մի կնոջ հետ անցնում էր
փողոցով: Անթանոսյանը խելաղարի տպավորություն էր թողել
կնոջ վրա, կինը վախեցել, մի քիչ հետ էր քաշվել:

Գրիգոր Լեոնականից նա տեղեկացավ, որ Մարչը Աբխա-
շիայում թե Աջարիայում գնել է գորգեր, բարձել նալն ու ճա-
նապարհվել: Եթե այս լուրն ստույգ համարենք (խսկ Լեոնակա-
նը կարդաց ծովափնյա քաղաքում ապրող իր հին ընկերոջ նա-
մակն այդ մասին), — ուրեմն կարող ենք ասել, որ Անթանոս-
յանի համար վախճանը ոչ թե վերջին համբույրն եղավ, այլ
գորգեր գնելու լուրը: Մնացածը Անթանոսյանը երբեք չի մացավ:

10 Ի՞նչ էր այդ մնացածը: Մի լուր Փղշտական ծիծեռնակ
թերթում և մի հայտարարություն, լուրը տպվելուց մի ամիս
հետո, ղետեղված Նրովպական մամուլ թերթում:

Լուրը (Փղշտակ. ծիծեռնակ, № 113, 3-րդ էրես). —

— Դեկտեմբերի 8-ին Մարինե Քրաչյան և մեծահարգո
Անդրեաս Բալիրյան ամուսնացյալք: Մեր խնդակցությունները
հայրենակից զույգին:

Մարինե Քրաչյան, ոսկեգանգուր խոպուպիկներով կին, որի
նամակը հիշում եք: Մարինե Քրաչյան, որ թե էր տալիս նրան
և որի մասին ամենից շատ մտածեց Հովնաթան Մարչը սեպտեմ-
բերի 4-ին: Զույգեր, մեկ, երկու, տասը եթովպական տառ-
բակներ:

20 Այժմ վարապույրը բաց է, և դեպքերը կարծեք շարակցում
են իրար: Հասկանալի է դառնում, թե ինչու այն երեկոյան լալիս
էր Հովնաթան Մարչը, երբ սպասավորը, մաքուր սրբած կո-
շիկները ձեռքին, ներս մտավ և մտքում ասաց.

— Կնիկը մեռել է...

Իսկ մենք նրան տկարամիտ ոմն էինք համարում:

Բուենոս Այրեսում կա մի ճաշարան, որի ցուցանակի վրա
խոշոր տառերով գրված է.

ԿՈՒՈՒՆԿ ՈՒՍՏԻ՞ ԿՈՒԳԱՍ...

30 Գուցե ուրիշ առավելություններ ունի այդ ճաշարանը, օրի-
նակ՝ համեղ խորտիկներ, եթովպական հաբիշտա, խոհաբար
հայրենիքեն կանչված է կամ ժամադրավարն է եթովպացիներ
ու և փղշտացիներու, ինչպես ասված է եթովպական մամուլ
թերթում տպած հայտարարության մեջ, սակայն այդ ճաշարա-
նի ամենից կարևորը և մեր պատմության հետ անմիջապես

կապ ունեցողը այն բարեկամական հավաքույթներն են, որ տեղի են ունենում ամեն կիրակի:

Հավաքվում են մի առանձին սենյակ, խմում են աբսենտ, երգում են երգեր ու կես դիշերին հյուրերից մեկը վեր է կենում, երկուշաբաթյամբ մոտենում փոքրիկ պահարանին, հանում այնտեղից

— Արաքսի ջուրը և Նոր Եթովպիո հողը...

Հաստատապես պնդողներ կան, որ այդ մեկը ոչ այլ որ է, եթե ոչ Հովնաթան Մարչը, նույն ինքը Նոր Եթովպիո հիմնադիրը: Աբսենտից թուլանում է միտքը, պղտորվում են աչքերը, հիշողությունը տարուբեր է լինում և որպես կինոյի կտրված ժապավեն, դեպքերը հաջորդում են իրար, հաճախ անկապ ու անիմաստ: Թվում է, թե փայլում է ճողը, լույս է ելնում և խոսում եթովպական բարբառով: Մեքենան դառնում է, ժապավենը պտույտ է տալիս, և հիշողության վրա, որպես էկրանի քաթան, անցած տարիները նետում են ցաք ու ցրիվ նկարներ:

Ահա կածանը, որ զնալով բարակեց, անհետացավ տափարակում:

Հյուրերը ցրվում են, մնում է Հովնաթան Մարչը, գլուխը մի կողմի վրա թեքած: Նայում է փողոցին, լուսավոր փողոցում ոչինչ չի տեսնում՝ ո՛չ տներ, ո՛չ լապտերներ, ո՛չ շքեղ ցուցափեղկեր: Դիմացի լապտերը խնդում է, լույս է ցոլում ցուցանակի գրերի վրա, և ցուցանակի գրերն աղմկահույզ այդ քաղաքում ասե՛ս իրար հարցնում են.

— Կռունկ, ուստի՞ կուգաս...

Ո՛ւր մնաց Նոր Եթովպիան, այն տափարակը, որ ուշաթափ ընկած մարդու պես ջրի կարիք ունե՞ր՝ ոտքի կանգնելու: Ո՛ւր մնաց Անթանոսյան Հմայակը: Ընթերցո՞ղ, եթե առաջին հարցին հեշտ է պատասխանել, երկրորդ հարցի մասին մոլթ են, շա՛տ մոլթ են իրար հակասող՝ Հաջի խարաբ գյուղի բնակիչների պատմածները և քաղաքային հիվանդանոցի հերթապահ բրոշ հիշողությունները:

Քրեական հետախուզման բաժնի ներկայացուցիչն իզուր էր հարցաքննում Հաջի խարաբ գյուղի բնակիչներին:

— Վարժապետին չորս օր էր չէինք տեսել...

— Հիվանդ էր, տնքում էր, իրան-իրան խոսում...

— Գնացի մոտը, ասացի՝ դարիւր մարդ է, օգնական չունի: Հարցրի՝ վա՛րժապետ, ո՞րտեղդ է ցավում. ձեռքը սրտին տարաւ: Աչքերն էլ մի տեսակ շաղված էին, կասես՝ գժված լինէր: Բալց խոսելը չա՞վ էր, հասկացնում էր:

— Իսկ վերարկուն ո՞վ է գտել,— հարցրեց քննիչը, արձանագրելով բոլոր ցուցմունքները:

— Անտոնի տղան: Գոմեշներն ընկել էին շամբուտը, գնում է հանի, տեսնում է վարժապետի վերարկուն: Ամենքս էլ իմացանք...

10 Երկու ամիս զօրժը այդպես էլ թերի մնաց: Անթանոսյանը չկար, և որովհետեւ ոչ ոք հարցմունք չէր անում, չէր հետաքրքրւում, հետախուզական բաժնումն էլ թղթերը մնացին մի ամիս ընթացքի մեջ, հետո գործավարը կցեց զանազան զօրծին, շարտեց պահարանի մի անկյունը:

Քաղաքային հիվանդանոցի հերթապահ քույրն էլ մինչև հիմա դժվար է կարողանում որոշել, թե ինչո՞ւ իր հիվանդը, այն հիվանդը, որ երկար ու բարակ վիզ ուներ, և որի մասին բժիշկը հայտնել էր, թե արեւողարձային ջերմախտ ունի,— վեր էր կենում անկողնից, և եթէ դահլիճում քույրը չէր լինում, տաքությունից այրվող ճակատը հպում էր պատուհանի ապակուն և նայում հեռուն:

20 Ու քույրը միշտ զոռով էր նրան հետ բերում, պառկեցնում անկողնում: Հիվանդը զառանցում էր, ինչ-որ մարդկանց էր կանչում:

Մի օր էլ, հերթը փոխվելուց հետո, նույն մահճակալի վրա հերթապահ քույրը ուրիշ հիվանդի տեսավ:

— Էն մեռա՛վ,— ասաց քույրը, քնատ աչքերը տրորելով, հանդերձը հանեց և բանալիները հանձնեց նոր հերթապահին:

Այդպես էլ մոռացվեց, չքացավ: Ու մի կաժան էլ հասավ,

30 կախվեց խորխորատի վրա, որպես անլուծելի հանելուկ:

Կա մի փոքրիկ սենյակ բժֆակի շենքում: Պատերի մոտ պահարաններ, որոնց դարակների վրա շարված են մեծ ու փոքր անոթներ, բոլորն էլ պինդ փակված: Անոթների մեջ զանազան մարդկանց, անտերունչ մեռած մարդկանց մարմնի մասերն են, սպիտակ հեղուկի մեջ: Ահա մի ուղեղ, ծալվեծալ ծալքերով: Նստել է անոթի հատակին տարիներ և դեռ շատ տա-

ղիններ էլ այդպես կմնա, որովհետեւ անոթը ամուր է փակած: Ուղեղը մի բանով աչքի է ընկել, մի կարմիր բիծ կա, կամ ծալքերն են ծուռ:

Մոտենում են տղաներ և աղջիկներ, նստոտում են աթոռներին, դասախոսը պատմում է ուղեղի կազմության մասին, ցույց է տալիս, թե ինչո՞ւ այս ուռուցքը կա, ինչո՞ւ ծալքերը ծուռ են: Ունկնդիրները գրում են ու նայում անոթի հատակին ընկած ուղեղին: Ոչ ոք հարց չի տալիս, թե ո՞ւմ գանգի մեջ էր ուղեղը: Եվ եթե մեկն ու մեկը կարդում է անոթին փակցված թուղթը, այդ էլ հենց այնպես, ի միջի այլոց...

10

Ընթերցող, կա այդպիսի մի պահարան, ուր անոթների մեջ սրտեր են, մարդկանց սրտեր, մեծ ու փոքր, կարմիր, ճարպոտ ու անճարպ: Եվ այդ բաղմամբով անոթների մեջ կա մեկը, որի հատակին ընկած է մի սիրտ: Անոթին փակցրած է այսպիսի մի թուղթ.

ԱԶԳ.—ԱՆԹԱՆՈՍՅԱՆ
ԱՆ.—ՆՄԱՅԱԿ
COR CORDIS
CAUSA. VITIUM CORDIS
ՔԱՂ. ՀԻՎԱՆԴԱՆՈՅ

20

Բժֆակի Կատյան, իհարկե, տեսավ այդ անոթը, աչքերը մի վայրկյան կկոցեց, միտքը լարեց.

— Անթանոսյա՞ն... Ծանոթ ազգանուն է...

Եվ չհիշեց, Կատյան էլ մոռացավ նրան, որ սեպտեմբերի 4-ին, երկու քայլի վրա կանգնած, երանության երջանիկ ժամեր էր ապրում:

Իսկ ո՞ւր է նոր Եթովպիան:

Զարմանալի դեպքեր կատարվեցին, երբ տարին, որպես ժամացույցի սլաք, երկու շրջան արեց և նորից հասավ իննե-րորդ ամսին:

30

Հիշո՞ւմ եք, մարդիկ կային տափարակում այն առավոտ, երբ Հաջի Խարաբ գյուղից մեկը Անթանոսյանին տասց, թե

— Վարժապետ, հողերդ...

87

Մինչև ժամանակը երկու շրջան արեց, եկան շափեցին և բարակ առուններով ջուրը հասավ տափաբակին: Հետո հավաքվեցին մշեցիք, սուրմալվեցիք, կաղզվանցիք ու խնուսցիք, թափվեցին ամեն կողմից, հարյուրավոր ձևեր կռացան տափարակի վրա, քարերը ջոկեցին, փոքրիկ հողաշեն խրճիթներ շինեցին, խրճիթների մոտ՝ հավաքներ, այժ ու ոչխար բերեցին և խոսպան դաշտի վրա, առվի եզերքին տնկեցին ծառեր: Մըրջյուններ էին, փորեցին, սաբեցին և գյուղը կոշվեց Նորապատ:

- 10 Այ 9-րդ հողամասի տները շատ ուրախացավ, երբ իր տան հիմքի մի մասը փորված տեսավ: Բայց որովհետև հիմքը շատ էր երկար, ավելի լավ համարեց փորվածքի մի մասը դարձնել պետքարան: Իջավ քարերը հանելու, և քլունգի տակ ջարդվեց այն շիշը, որի մեջ Հովնաթան Մարչը դրել էր իր սիրտը, գրել՝ սրտի խոսքեր: Հողամասի տերը շի փշրանքների վրա ուշք էլ չդարձրեց: Մինևույն է, նրանք պիտի մնային պետքարանում:

- 20 Ավո բիձա և Խաղալ խանում... Նորապատի վաթսուն ծխից մեկը, ծուխ երեք շնչից: Ավո բիձան իր այծերի առաջ խոտ էր լցնում և շոյում հորթուկի մեջքը, որ պիտի մեծանար ու կով դառնար: Խաղալ խանումի գրկին կարմրաթուշ մանուկն էր, ծխի երրորդ շունչը: Մի կածան էլ միացել էր այն լայն ճանապարհին:

Հիշո՞ւմ ես, Հովնաթան Մարչ... Զարմանում էիր և հարցնում, թե ի՞նչպես է, որ շորացած, սպեղ ու կեղտոտ մոր արգանդում սնունդ է առնում և ծնվում ոսկեգանգուր մի մանուկ...

Կ Ա Ր Մ Ր Ա Ք Ա Ր

Վ Ե Պ

(Պահպանված հատվածներ)

1

Կարմրաքար գյուղի մասին առաջին անգամ հիշատակում է գրենադիր գնդի պետ Երմոլով 2-րդը իր այն ռապորտում, որ 1823 թ. ապրիլ 17-ին ներկայացրել է Կովկասյան մարզի պետ՝ ինֆանտերիայի գեներալ Ալեքսեյ Երմոլովին: Ըստ այդ ռապորտի այն ժամանակ Կարմրաքարն ունի 19 ծուխ, որոնցից հարկատու չէին միայն 3 ծուխ: Ոչ ռազմական և ոչ էլ տնտեսական նշանակություն չտալով, գնդապետը Կարմրաքարը համարել էր ոչ որպես գյուղ և դիմացը նշանակել՝ «մշտական ձմեռանոց»: Երևի այդ ակնարկ էր այն մասին, որ Կարմրաքարը շրջապատված էր անտառով, զուրկ էր հաղորդակցության համար միջոցներից և միայն նրկու բարակ կաժանով էր կապվում արտաքին աշխարհի հետ:

Այդ թվականից մի քանի տարի հետո նույն վայրով անցել է և մի վարդապետ, որի ճանապարհորդական հիշողությունների մեջ կարելի է գտնել Կարմրաքարի անունը: Այդ գյուղի մասին նա գրել է հետևյալը. «Խորաձոր անդունդ և դաշտաձև հովիտ, վարդաշալ ծաղկոք և տառա բուսոք: Գարունն աստանոթ բերն զնմանությունն Սղեմի...»: Ապա հիշատակում է գյուղից վերև ընկած լեռների կլոր պարը, որի սամենից բարձր գագաթին կա սպիտակ լիճ՝ որպես հսկա մատանու աղամանդ: Նույն գրքի մի այլ գլխում անդնդախոր ձորերում ընկած գյու-

ղերի նիստ ու կացը նկարագրելով, հեղինակը մի նախադասութ-
յուն է ասում Կարմրաքարի կանանց մասին, թե իբր ամոթ-
խած էին, որպէս անտառի պախրա:

10 Թե նրմոլով 2-րդի և թե հոգևոր հոր դրածը հայտնի էր
Կարմրաքարի ծխատեք քահանա Տեր Գևորգին, որին գյուղում
կոչում էին Տեր Նորընծա: Քահանան շատ անգամ էր ասել, որ
ինքն իր աչքով կարգացել է վանքի խորանում պահած մի գիրք,
գրված ոսկե տառերով, ջեյրանի կաշվի վրա, ուր հիմից ավանդ-
վում է աշխարհի երեսին եղած և կտրած բոլոր աղգերի պատ-
մությունը, թագավորների դահ բարձրանալը, քաղաքների կոր-
ծանումը և այլն: Եվ իբր թե այդ գրքի մեջ գրված է, որ Կար-
մրաքարը «ախոռանիստ և բերդաքաղաք» վայր է եղել, որ գյու-
ղի այժմյան եկեղեցին կառուցված է մի հին տաճարի ավե-
րակների վրա: Նա նույնիսկ ասում էր, որ այժմյան եկեղեցու
սմբիտնի քարերը շատ հնուց են, վրան փորագրություններ կան,
որ ծածկված են բարակ սվաղով:

20 Տեր Նորընծայի ասելով՝ Կարմրաքարի ներկա բնիկները
գաղթել են «Հագարացոց աշխարհից» դեռ այն ժամանակ, երբ
լեզգիների թագավորութունն էր այն կողմերում: Իբր թե լեզ-
գիների երկրում խառնակութուն է սկսվում, այնտեղի «խա-
շապաշտ աղգարնակութունը» գլուխ է առնում և ցրել գալիս
չորս կողմի վրա: Նրանց մի մասը գալիս է մի մեծ և վարար
գետի գեմ առնում: Գետի ափին այնքան են սպասում, մինչև
ջուրը բարակի: Շատ դառն տանջանք քաշելուց և կորուստ տա-
լուց հետո, անցնում են գետը և նրա ափով շարունակում ճա-
նապարհը, հանդիպում գուլալ մի գետակի, որ հանդարտ հո-
սելով միանում է այն մեծ գետին: Հենց ջրախառնուտի մոտ
խմում են գետի և գետակի ջրից, տեսնում, որ գետակի ջուրը
քաղցրահամ է և որոշում՝ գետակի ընթացքը բռնած գնալ մին-
չև ակունքին հասնելը: Իսկ հայտնի է, որ Մարցա ջրի ակունք-
ները գտնվում են Կարմրաքարի հանգում:

— Ո՞ր կողմն է էդ հագարացու աշխարհը, տեքտեր,—
հարցնում էր Ավան ամին, և թե հանդիպում էր տերտերին
Կարմրաքարի պատմությունն անելուց: Եվ որտեղ էլ լինե-
ր կնունքի նստած, թե հարսանքատանը, եկեղեցու գավթում՝
պատի տակ շար ընկած, թե Բոլոր քարի մոտ, որ գյուղի հրա-

պարակն էր համարվում, և ուր այժմ էլ հավարվում են դյու-
ղացիք,— որտեղ էլ լիներ, Տեր Նորընծան աչքերը պիտի խո-
թոռեր, ունքերն իրար տար և երեսը դարձներ Ավան ամու-
կողմը:

— Սկսվեց,— մտքում ասում էին մի քանիսը և հետա-
քըրքիր լսում այն, ինչ շատ անգամ էին լսել:

— Ա՛հ, դե հերիք չի՞,— Ավան ամու վրա տրտնջում էր
նրան հասակակից մեկը:

— Չէ՞, թող մի ինձ ասի, էդ ո՞ր կողմն է...

— Զաքարթալու թեմումը,— պատասխանում էր տերտերը: 10

Իսկ Ավան ամին ավելի էր տաքանում:

— Էդ ի՞նչ մարդիկ էին... էն լեն ու բոլ երկիրը թողես,
գաս էս ապառաժին դեմ առնե՞ս... Չէ՞, տերտեր, իմ դուխը
չի մտնում, էնտեղից էստեղ մարդ չի գա: Հենց իմ ասածն է,
որ կա:

Իսկ Ավան ամու ասելով՝ Կարմրաքարի տեղը շատ առաջ-
ներում անանց անտառ է եղել և անտառի միջով, գետի ափով
միայն մի նեղ արահետ: Ո՛չ բերդ է եղել, ո՛չ քաղաք և ոչ էլ
տաճար: Հիմնադիրը մի զնշու է եղել, որն իր կնոջ և էջի հետ
անցնելիս է լինում արահետով: Հանկարծ կնոջ ցավերը բռնում 20
են, զնշուն խոսք է տալիս, որ եթե կինը տղա բերի, ինքը ձեռք
է քաշելու թափառական կյանքից և հենց այդտեղ էլ տուն է
շինելու:

— Չվանը ետ է տալիս, ծառից կապում... Կնիկն էլ գնում
է ծառի շվաքարանում պառկում: Մինչև էջի փալան վեր ունե-
լը, կնիկը մի տղա է բերում... էն օրից էլ էս գյուղն ստեղծ-
վում է: Դե հաշիվդ ա՛ռ...

Գյուղացիներից շատերն էին համամիտ Ավան ամու ա-
սածներին:

— Խեղբը գլխին մարդը չի գա էս քարի ու քոլի մեջ տուն 30
շինի... էն է ոտքերը ջարդված բոշա պետք է լինի, որ էստեղ
վեր ընկնի ու մեռնի... Թե չէ Կարմրաքարն ապրելու տեղ չի:

Այս խոսքն ասելուց, զրույցն հին օրերից դառնում էր ա-
ռօրյալի շուրջը, և ամեն մարդ մի պատճառ էր բերում, թե ին-
չու Կարմրաքարում ապրելը դառն է:

— Տարին տասներկու ամիս քարի, քուլի հետ կոխ կենաս, մաճը բռնած է՛ս ցաքոտը վարես, է՛ն քարի տակ սերմ քցես, էլի ձմեռվա կիսին տաշտը ցամաք, պարկը դատարկ: Նս իմ Աստված, արանի թուրքերը որ չլինեն, մեր օրը սև էր,— տսում էր Ունանը, որը ոչ միայն կարմրաքարում, այլև շրջակա գյուղերում հայտնի էր որպէս լավ մաճկալ:

10 Ինչքան էլ քարոտ և կոշտ լիներ հողը, ինչքան էլ տափը սարալանջ լիներ, Ունանը և ոչ մի ահոս ծուռ չէր տանի: Ահոսն ահոսի վրա շարում էր ու դետինը նախշում սև ցեղի ուղիղ գծերով: Պատահում է, որ խոփը դեմ է առնում հողի տակ ծածկված քարի կամ փշի արմատին: Նզները հանկարծ ձգում են, խոփը թափով քարին է դիպչում, կտրատվում են փոկերը, մաճկալն ընկնում է մաճի վրա և էթն մի տեղը շվնասվի, ատամները թափով խրար պիտի կաշեն, աչքերի առաջ մթնի: Իսկ Ունանի վարը միշտ առանց փոքձանքի էր: Մաճից կախ բնկած, աչքը խոփի ծայրին, լուռ հետևում էր վարին և միշտ ժամանակին զդում, թե քար կա հողի տակ, փորձանքը մոռենում է. խկույն մաճը վեր էր հանում, կողքի թեքում, եղները քաշում էին և նորից խոփը խրում հողի մեջ:

20 Այդքան աշխատելուց հետո նրա մեկը երկու շէր դառնում: Ամեն ձմեռ Ունանը պարկերը շալակին գնում էր տափարակի թուրք գյուղերը, ճանաչել մարդկանցից ցորեն կամ դարի փոխ առնելու: Ամեն տարի այդ նույն պատմությունը կրկնվում էր: Ունանը խոսք էր տալիս, որ վերջին անգամն է մաճը բռնում, էլ երբեք վար չի անելու:

— Գնամ նոքար մտնեմ, սրանից տասնապատիկ լավ կապրեմ... Չկա՛, չկա՛, կարմրաքարում ապրուստ չկա,— ասում էր նա, բայց հենց ձյունահալը վերջանում էր թե չէ, խոնավութունն սկսում էր գոլորշիանալ, հողը փափկանում էր, մեղմանում էր, և Ունանը օրը մի քանի անգամ նայում էր սեկն տվող դշուղի հանգիսին,— ուր դեռ ձյունի կիտուկները մնում էին ձորերում ու փոսերի մեջ,— հողը տրորում էր կոշտ մատներով և մոտենում՝ ամբողջ ձմեռը ձյունի տակ ընկած արքրի սարքը նայելու:

— Ասում ես թուրքերը որ չլինեն... էլի նրանք են ձեռք բռնում,— վրա էր բերում մի ուրիշը,— ախր քանի մին, քա-

նի մին... Մեր գյուղում էլ կա ձեռք բռնող... Սև լինի էն օրը, որ մարդ էդ ձեռքը բռնի: Կալ է հրեխեքը տկլոր մնան, քան նրանց դուռը գնաս...

Բոլորն էլ լռելյայն հասկանում էին, թե խոսքն ո՞ւմ մասին է: Հասկանում էին և լռում: Ամեն մարդ իր մտքի հետևից էր ընկնում:

Բայց եթե գյուղի հիմնադրման մասին Ավան ամու և Տեր Նորընծայի վեճը համարյա ամեն տեղ կարող էր ծայր առնել, միայն լսող լինեք, Հիբանի որդիների մասին խոսք լինում էր միայն սակավաթիվ խմբակի մեջ, և այն էլ՝ եթե լսողները 16
յուրային էին: Օրինակ, եթե երևար Գողին՝ լերկ երեսով, դեմքի մաշկը ծալ-ծալ ու մանրիկ աչքերով Գողին, որ շատ քիչ էր խոսում և ինչ էլ ասեին, միայն ժպտում էր, աչքը հեռուն գցում, իբր թե չի լսում,— եթե Գողին երևար, մեկը պիտի զրույցը հաներ ակոսից, Ունանի մաճի պես թեք գցեր, մինչև Գողին հեռանար:

Եթե նա մոտենում էր Ունանի խոսքի վրա (իսկ Գողին այնքան աննկատ էր մոտենում, որ մի պահ չէին տեսնում, և տեսնելուց էլ խոսողը դժվարանում էր սրուշել, թե նա որ խոսքի վրա եկավ),— այդ կարճիկ, թիկունքը լայն և ոսկորը պինդ 20
մարդը, որ ծանր արորն ակոսից այնքան հեշտ էր հանում,— Ունանը՝ խեղճանում էր, մի կողմի վրա քաշվում և ասում.

— Նստի՛, Գողի... Չես երևում... Ասում եմ էս տարվա աշունքավարը մի քիչ ետացավ:

Գողին քթի տակ ժպտում էր, հեռուն նայում և կամաց հեռանում: Իսկ Ունանը փշաքաղվում էր, մեջքն ավելի ամուր հեռում Բոլոր քարին:

Բայց երբեմն Ավան ամու և Տեր Նորընծայի խոսակցությանը Կարմրաքարի առօրյայի մասին տաքանում էր, մանավանդ, եթե նստածների մեջ երիտասարդներ էին լինում, 30
որոնք ավելի շուտ Ավան ամու հետ էին և պաշտպանում էին նրա խոսքը, թե Կարմրաքարն ապրելու տեղ չի:

Նրանք ավելի տաք էին խոսում:

— Տերտեր, հենց թող քո ասածը լինի. էն ժամանակ քանի ծովս կար մեր գյուղում:

Տեր Նորընծան դանդաղ պատասխանում էր.

— Ըստ շնչակրական մատենույս և իմ ասմունք զրի 19 ծուխ արբունի գյուղացի, որպէս ալհազգա ցուցակ... Նաե գյուղացիոց վաշկեման տակ զետնաբաժին հարչուրը հիսուն օրավար բարաճիր հող... Մեր Յարուտը, Երկայն տափերը, Քառասնաշուրը... Մի առ մի գրված և Կովկասու փոխարքայից հաստատված...

— Հիմա էլ հարչուրը տաս խարջ տվող աուն ունենք... էլի էն Յաքուտն է, էն Քառասնաշուրը... Դե Հիբանի տղորց արտերը բեր բաժին անհնր, տես ո՞նց ենք կառավարվում...

10 — Այ որդի, հողը չի պատճառը... Ազգաբանության մեջ սեր, միաբանություն չկա: Առաջվա լիությունն էլ չկա. ահա քեզ արմատ չարչաց: Թե չէ ինչ ես տակից և զլխից խոսում,— մի քիչ շարանալով ասում էր Տէր Նորրնծան, ավելի արագ զոքում թաղբեհի հատիկները:

— Տես ինչեր են խոսում... Մեր ժամանակն ո՞ւր... Հեզ էինք, որպէս գառ,— մտածում էր քահանան և ապա թաղբեհի հատիկները մեկ-մեկ իրար վրա դարսկելով դանդաղ ավելացնում:

20 — Հիբանի հողերը բաժանք անես, ամենայն մի շնչի մին օրավար չի հասանի... Դորանով յարան չի սաղանա, ա՛յ օրհնյալ... Ազգաբանությունը թող հաշտարար աղբի, տես, թե ինչպէս առատություն լինի ամենայն մին բանի:

Իսկ Երիտասարդն ավելի էր տարանում:

— Էս քեզ միաբանությունն, տերտեր. բա որ միներ ձմեռը սխտորած ավելուկ էլ չի ճարում, որ փորը տաքացնի, մինն էլ գառան փլավ է ուտում, վրան էլ նուսն ջուր խմում, որ մարսի... Սրան ի՞նչ կասես:

Ավան ամին ժպտում էր, տեղը շարժվում և ավելի հարմար նստում:

30 — Այ թե հա՞... տերտեր,— և ժպտը դառնում էր թեթե ծիծաղ, կապույտ աչքերը փոքրացնում էր, ավելի արագ թարթում, ասես Երիտասարդին աչքով էր անում, որ ավելին ասի:

— Էս էլ քու հազարացու աշխարհը չէ, որ լեզվակոխ անես... Ասի՛, էդ է, արեգ կձեմ... Թե մեր ծուռը զոսղ լինի, էլի ձեզանից մի հույս կա... Մենք հեշ, զուր ենք հաց ուտում: Ի՞նչ ես ասում. Անդրի, իմաստուն մարդ ես:

Վերջին խոսքը Ավան ամին բարձրաձայն էր ասում, որովհետև ուղղում էր ջաղացական Անդրուն, որի լսողությունը ծանր էր: Զաղացական բարձրահասակ էր ու նիհար: Նա ավելի բարձր էր երևում այն նեղ ու հնամաշ քուրքի մեջ, որ ամառ, ձմեռ վրայից էր հանում: Ալրոտ փափախն այնքան խոր էր կոխում, որ ականջի բլթակներն անդամ էին երևում: Փափախի տակից թաղիքի կտորների նման կախվել էին անվա, քրտինքից իրար կպած ու կեղտոտ մազերի փնջերը: Նրա փափախը, դեմքը, քուրքը, տրեխները, ինքն ամբողջովին՝ ալրաթաթախ էր: Փողոցով անցնողը հեռվից էլ կարող էր Ռոլոր 16 քարի շուրջը նստածների սև ու դեղնավուն շոխանների մեջ չոկել Անդրու ալրոտ քուրքը:

Նա սակավ էր մասնակցում այդ զրույցներին: Զաղացը Մարցա ջրի մյուս ափին էր, գլուղի դիմաց, և եթև գլուղամեջ էր գուրս գալիս, ապա կամ ջաղացում աղուն չկար և կամ աղունատերն այնպիսի մարդ էր, որ ջաղացում մի բան պատահելուց կարող էր ջրատունը կալնել, մինչև նրա գալը: Պատահում էր, որ զրույցի նստած ժամանակ գետի մյուս ափից կանչում էին: Նստածներից մեկը նայում էր ջաղացի կողմը, տեսնում, որ փափախով են անում, թեով բոթում էր ջաղաց- 26 պանին: Անդրին խոսքը կիսատ էր թողնում, վեր կենում և պանդաղ քայլերով գլուխը կտխ հեռանում, փայտը կույրի նման քարից քար խփելով:

Այդ զրույցների ժամանակ ջաղացականը երիտասարդներին ավելի լավ էր լսում. նրանք տաքանում էին և ձայնը բարձրացնում: Նրանց խոսելուց ջաղացականը հասկանում էր, թե ինչ պատասխան է տվել Տեր Նորբեժան: Եվ երբ զրույցի տաք ժամանակ Ավան ամին նրան էր դիմում, Անդրին մի պահ ձեռքի փայտով ավերում էր գետնի գծած նախշը: Նա շատ դանդաղ էր մտքինն ասում, ասես գետնի նախշը իր մտքերն էին, և զգույշ ջնջում էր այն, ինչ որ չէր ուզում ասել: 30

— Առաջ հողը պտուղ էր տալիս, հիմա հողը խռովել է: Հին խոսք է, որ հողը կռիվ չի սիրում... Հիմա էլ կռածմունքը շատ է, մարդոց մեջ լիությունը խանդարված է: Կռվը, որ կռվ է, էլի շարացած ժամանակ կա՞ր քաշում է... Հողն էլ էդպես: Երեսը հազար մեղավոր մարդ է կոխ տալիս, թքում են, ար-

յուն են թափում... Արտի մեջ սատկած շուն են քցում... էլ էն հողը պտուղ կտա: Մի խոսք, հողը խռովել է:

Խոսակցւոյ նրա բարակ շրթունքները կլորանում էին, ներքին ծնոտի մի հատիկ դեղնած ատամի հետեւ, բերանի խոռոչում, խմորի գնդի պէս թուլւում էր լեզուն: Կարծես ոչ թէ խոսում էր, այլ ծամծամում մի պատառ, որ հիմա պիտի կուտ տա: Եվ եթէ չլինէր մի հատիկ ատամը, այդ պատառը պիտի սահեր, ընկներ:

10 — Հնում մարդը ռամիկ էր, միամիտը,— շարունակում էր մի քիչ շունչ քաշելուց հետո:— Հիմա մարդու ոսկորն էլ է փորացել. չեմ իմանում ինչի՞ցն է, խորամանկությունի՞ց, թե՞ ուսմունքից: Պապս էսքան էր,— և փայտը բարձրացնում էր վեր,— հորս էլ հո տեսել ես, տերտեր... Դե ինձանից արշա եկածն ի՞նչ պիտի լինի...

— Ինչո՞ւ. Անդրեաս, Բարիկոն հաւակով է,— պատասխանում էր Տեր Նորընծան: Նա ոչ ոքի չէր կանչում գլուղում ընդհանրացած անունով, այլ ըստ իր շափաբերական մատյանի:

20 — Էհ, ո՞սկորն ասի, ոսկորը... Ամեն ինչը ոսկորի վրա է... Այրումի ջուրը մին-մին որ խփում է գերեզմանատան կողմը, տեսնում եք ինչ ոսկորներ է հանում: Մարդ մնում է զարմացած... Հալատալու չի, թէ էն ոսկերքը մարդ արարածինն են... Արմունիք մի տղամարդի գլուխ, էնքան էլ սափ, որ հրկաթն էլ չի աղալ: Դե էն ոսկորի տերն էլ, տես ինչ մայրդ է հղել, ինչ ուժի տեր: Հիմա ասում ես Բարիկոն... Աղանձած հասկի պէս բռանդ մեջ կփշրես: Էդ բոլորն ինչի՞ցն է՝ մարդու շատությունից, տերտեր... Լցվել են՝ էս սարի տակ մի գլուղ, էն քարի տակ մի շհար, էլ տեղ չկա: Առաջ ի՞նչպէս էր: Ողորմած հոգի պապս էր պատմում, որ երեք օր, երեք գիշեր մեր գլուղից որ կողմի վրա էլ գնալիր, ճանապարհին մի մարդու չէիր ռաստ գա, քարի օր ասեիր: Հրեն Զոբիլը, էս թումբի հետեւ Զեյթան, հրեն հա՛, ծուխը... Դե շհարի մասին խոսք չեմ ասում: Ապականությունը, որ էնտեղից է... Բա՛... հիմի ասի, թէ Հիրանի տղերքը: Նրանք չլինեին, մի ուրիշը տեղը պիտի բաներ: Անհնարին բան է: Մարդը որ էս ոսկորի տերն է. նա սոված էլ կմնա. նրա գլխին կբամփեն էլ, նրա արյունն էլ

կիսմեն: Բա ո՞նց... Երկու սոված կատու, որ քցես պարկի մեջ, անհնարին բան է, մինը մեկէլին պետք է ուտի: Մենք երկու չենք, հաղար չենք, շատացե՛լ ենք, էս ձորերն ապականել...

— Չէ՛, էսօր գիրդ շաղվել է, Անդրի: Մին նալին ես խփում, մին մեխին,— պատասխանում էր Ավան ամին:— Ուրեմն ոնց անենք, քու ասելով մեր հիմիկվա հաղար մինին էլ չարժի՞: Բա ուսմունքի օգուտն ի՞նչ է, լուսավորությունի: Ուրեմն քու ասելով էս ջահելները մեզանից վա՛ր օր են ապրե-լու... Պա հո՞... Վա՛յ ձեզ, վա՛յ ձեր օրին, ա՛յ ջահելներ:

— Անդրի ամի, Հիբանի տղերքն էլ են մեր ոսկորից, չէ՞,— 10 հարցնում էր մեկը:

— Հը՞,— ջաղացպանի դեմքի մկանները կծկվում էին, խողովոյունը լարում էր: Հարցը տվողը կռկնում էր և ավելաց-նում.

— Դե թող նրանք էլ մեզ պես ապրեն... Շալուն Սիմոնի ոսկո՞րն է հաստ. թե՞ Եփրեմի:

— Այ հա՛յ... Անդրի՛, դե պատասխան տո՛ւր:

Շալուն Սիմոնը Կարմրաքարի այն բնիկներից էր, որոնք ընչազուրկ դառնալով, տնից ու հողից զրկվելով, տեղավոր-վում էին գյուղից մի քիչ ներքե, գետի ափին ընկած հին և կի- 20 սարվեր մարագներում: Գյուղի այդ մասում ապրողների մե-նից «հարուստը» մի քանի ժանգոտած պղինձ ուներ, կոծկած կարասի և կուժ ու մի քլունգ, ոտով փոքփրում էին անտեր և անբերրի հողերը ու ձեռքով շաղ տալիս կորեկ:

Ջաղացպանը նեղն էր ընկնում և փայտի ծայրով քետնի վրա մի քանի խազ ավելի արագ քաշելուց հետո. չարացած պատասխանում.

— Նրանց էլ պատիժ է ուղարկել, որ միշտ գլխիդ վաչ տաս...

Հենց այդ ասեր թե չէ, Ավան ամին ղրույցի նյութը փո- 30 խելու համար ասում էր ջաղացպանին.

— Բո ի՞նչ բանն է, էս ջահելի չետ գլուխ ես դնում: Զոնը Ռուստամ Մայիֆի պատմությունն է: Մի ասա է՞, շահը ոնց կանչեց նազիբ վեզիրներին...

Ավան ամին գիտեք նրա թույլ կողմը: Ջաղացպանի դեմ-քը ուրախությունից պալծառանում էր, ղրույցն էլ հանդար-

տում էր, ինչպես ծանծաղուտում կորչող լեռան սրբնթաց գետակ:

10 Կարմրաքարում ոչ ոք չաղացականի նման պատմություններ չգիտեր: Աման ամին էլ էր ծանոթ հին կյանքին, Տեր Նորբենժան կարդացել էր «Սրբոց վարքը» և ուրիշ գրքեր, բայց ջաղացականի նման ոչ ոք չէր կարողանում պատմել: Նա հնարում էր, ստեղծում: Ինչքան ավելի էր հնարում, ավելի էր ստեղծում. նրա սղեարությունն ալնքան կրկնապատկվում էր, ձայնը դողում էր, և լսելն ավելի ախորժալի էր դառնում: Նա պատմում էր ամեն տեղ՝ ջաղացում, ձմեռվա երկար գիշերներին, նշանց համար. որոնք աղուն էին բերել, գյուղի պատերի տակ ելել ազատ էր և գյուղամեջ էր դուրս եկել, գետի ափին. ուր նա ժամերով նստած նստում էր Մաքցա ջրի պղտոր ալիքներին:

20 Նա գիտեր ինչ ասեղ երբ է դուրս գալիս. Եթե լուսադեմին մառախուղ է լինում, ապա ցերեկով ի՞նչ եղանակ պիտի լինի, եթե Լրաշո է, ու հանկարծ պարզա երկնքում որոտում է կայծակը, ինչու պիտի դեղնաջուր թափի և ոչ մաքուր անձրև: Մաքցա ջրի քնուլթլ նա ուսումնասիրել էր շատ մանրամասն: 30 Ձմեռվա կեսին. երբ սար ու ձոր ձյունով էին պատած, իսկ գետակը առաւելի տակ դժգոհ մոռում էր, ջաղացականը որովհետև մեջ հայտնում էր, որ գարունը բացվելուց Մաքցա ջուրը շատ շարություններ է անելու: Այգայես էլ պատահում էր. դարձանք գետը հորդանում էր և, ավերից դուրս գալով, վնասում մարագներին, բանդում գետափի բոստանների պատը և հաստաբուն ծառերը բերանն առած փախչում կամ ծառս տալով իր պղտոր գրկի մեջ առնում սպիտակ գառնուկին, որ խաղաղով ու թռչկոտելով մոտենում էր, ապուշ-ապուշ և վաղմաքած նստում գետի վեր թռչող ալիքներին, որոնց ցայտունը մի վայրկյան դիպչում էր դնչին ու մեկ էլ ոտքերը կտրվում էին գետնից:

Ջաղացականը լավ հերիաթներ գիտեր: Ինչ էլ պատմեր՝ շահի օրերից մի առասպել, մուստամ Մալիֆի պատմությունը, թե հին հերիաթ.— նա վերջացնում էր առակով, ինչպես Տեր Նորբենժան էր ասում՝ «հմաստության քաղմունք» անելով: Երբ ունկնդիրները ազդվում էին նրա պատմածից, ամեն մեկը հա-

յացքը մի բանի հառած, մտքում կրկնում էր պատմությունը կամ ինքն իրեն հարց տալիս, թե ինչու է այդ պատմությունը դուրեկան,— ջաղացականը վիզը թեքում էր, ձեռքով ալյուրի փոշին քուրքից կամացուկ թափ տալիս և քթի տակ շքմեղ ժպտում: Նրա նստվածքը, թեք պահած վիզը, ջրակալած աչքերը, որ պարզ չէին հրեւում ալրոտ մազերի ու սպիտակ դեմքի վրա, այդ սմենը ասում էին ունկնդիրներին, թե պատմածի մեջ ինքը ոչ մի դեր չունի: Նրանցից ամեն մեկն էլ կարող է պատմել իր նման, միայն գիտենա այն, ինչ ինքն է ձեռք բերել տարիների փորձով:

10

Իսկ այդ գիտեցածը այն անտարբեր, կես արհամարհական վերաբերմունքն էր, որ նա ուներ դեպի մարդը, նրա հոգսերն ու շահերը: Զաղացականի ասելով մարդու պատմության լավ մասն անցել է: Աստված մի անգամ է սփռոցը բաց արել, շուրջը նստել են նրանք՝ հին հսկաները, որոնց ոսկորները հողի խորունկ ծալքերից այժմ լույս աշխարհ է հանում Ալյուրի բարակ առուն:

Հիմիկվա սերունդը ժեռ է, մանր, նրա պտուղը դառնահամ, և ինչ էլ անեն, ետ չի գա այն ժամանակը, երբ ցորենն ինքն իրեն էր բսնում, մարդ ամեն ծառի տակ կարող էր օթեվան ունենալ, և ինչպես պապն էր պատմել՝ Կալմարաքարից որ կողմն էլ գնայիր, երեք օր, երեք գիշեր մարդու չէիր հանգիստի՝ բարի օր ասելու: Այդ ժամանակներն անցել են, սփռոցը մնացել է... Այժմ մարդիկ կրծում են նրանց թողած ոսկորները, գլուխ են ջարդում նրանց փշուրները հավաքելու: Երբեմն նա Տեր Նորընծայի հետ, ինչպես Ավան ամին էր ասում, «ծնոտ էր ծնծում» ապացուցելու, որ դրախտը եղել է. ու դռները փակվել են: Եթե մարդուն մի բան է սպասում գալիք կյանքում,— այդ դժոխքի կուպրի կարասն է:

20

— Ինչքան էլ մարդ արդար մնա, միևնույնն է, պրծնում չկա... Շատ-շատ կուպրը մի քիչ պակաս կանի:

30

Զաղացականը Ավան ամուն ոչ միայն հասակակից էր, այլև մանկության ընկերը: Երիտասարդ ժամանակ քանի՞ ձմեռ են միասին անտառում խող պահել, ինչե՞ր չի անցել նրանց գլխով:

— Նա հենց էն ժամանակն էլ էդպես էր,— պատմում էր Ավան ամին, հազվագյուտ դեպքում, հրե լսողներն իր մարդեկն

էին, և կտամ մի առիթով սրտաբաց էր եղել,— մեկ էլ տեսար վրաս կնեղանար, թե խողն ինչ է, որ մարդ նրա համար ծմակներն ընկնի, արի՞ գլուխ առնենք, կորչենք, տեսնենք աշխարհը որտեղ է վերջանում... Ա՜յ Անդրի, գլխիդ ձի չի քացի սովել, կրակը թեժ արա... էս մթնկա գիշերին ձորերում հազար ահ, հազար փորձանք: Ո՞ւմ ես ասում: Ածխակոթը վեր էր առնում, դուրս գալիս: Էն անտեր խողերն էլ հենց իմանում էին, թե գալի վրա է վազում, ճղրտում էին, իրար տալիս, բղղում: Հա կա՞նչի, հա սպասի: Մեկ էլ լուսաբացին գալիս էր՝ բեղարած, ջարդված, ցեխոտ: Ունքամեջը չէր բացվում... Անդրի, էդ ո՞ր տեղից: Պատասխան չէր տալիս: Հենց ուզում էի բռնեմ, տալիս կոխեմ, մի լավ վեր հատեմ, համա ինձանից ուժով էր: Եդ օրը բերանը երկու կտոր չէր անի, գլուխը կախ, էս ծառի տակ կնստեր, էն քարը շուռ կտար... Որ հանդարտվեր, էլի էն ընկերն էր. ասող, խոսող: Հարցնում էի՝ Անդրի, ո՞ւր էիր էն գիշեր: Ծիծաղում էր... էն քարերն ինչի՞ էիր շուռ տալիս... Թե տակին ոսկի կա, համա չգիտեմ որ քարի տակին է: Էն է, վերջին աւերին պսակեցին, հանդարտեց:

10
20
Ու մի քիչ ինքն իրեն մտածելուց հետո ավելացնում էր, ասեա ինքն իր հետ էր խոսում.

— էն փորձանքն էլ թե չէ՛ր եղել, հիմի նա ուրիշ մարդ կլինե՞ր.— վերջացնում էր և մեղմ հառաչում:

Անդրու կինը ամուսնության առաջին տարին մեռել էր գժբախտ պատահարի հետևանքով: Տարին եկահալ էր, մեկ ձյուն էր անում, մեկ արեւ, ձյունը հալվում էր, կտուրները ցեխ էին, գերանները ճոռում էին, երբ բարձրանում էին ձյունը մարբելու, երբ կտուրի վրայով մարդ էր անցնում: Ու հենց այդ գարնանը գերանը դուրս է պրծնում, իջնում հարսի զըլխին... Մի ամբողջ տարի Անդրին տանը չէր մոտենում, վախենում էին, որ կխենթանա: Մի անգամ նրան գտել էին անտառի խորքում՝ Պղնձաքարի մի ճեղքում կուշ եկած: Նրկյուղն ալելի էր սաստկացել. կասկածել էին, թե Անդրին ուզում է ճգնի... Տարին անց, հայրն է մեռնում: Հոր մահն ուշքի է բերում նրան: Տուն է դառնում և գլուխը քաշ ապրում, տիրություն անում հորից ժառանգություն մնացած ջրաղացին:

Շատ տարիներ հետո, երբ սպիտակած մազ ուներ, Անդրին համաձայնվում է ամուսնանալ, լսելով Տեր Նորընծայի հորդորը, բայց ավելի շուտ Ավան ամու թախանձանքը և կնության է առնում Զրիկ գյուղից որբեայրի Եղսանին, որից և ծնվում է Բարիկոն:

Ջաղացն Անդրու համար կենտրոն էր, ուր ամեն ինչ կարելի էր իմանալ: Բերում էին աղալու ցորեն, դարի, գալիս էին մոտակա գյուղերից հայ, թուրք: Բաղմաթիվ ճանանչ ուներ և բոլորի տան ու տեղին, ունեցվածքին, նրանց հետ պատահածին նա տեղյակ էր: Բերած աղունից նա գիտեր, թե բերքն ինչպես է: Երբ նոր ցորենի բեռներն իջեցնում էին, ջաղացպանը մոտենում էր, ձեռք կոխում պարկի մեջ, ապա բուռը մոտեցնում աչքերին: Ցորենի ձևը, մաքրությունը, լղարակն ու տուղը, բարակ փոշին, որ նստում էր ձեռքին,— բոլորը մի-մի նշան էին, որից նա հասկանում էր, թե տարին ինչպես է անցել, ինչ հողումն է ցանած և ինչից է, որ ցորենի հատիկը մեծ է, բայց մեջը փուլ: Աղքատին և հարուստին նա գիտեր ջուկել ոչ միայն պարկերից, հագուստից, ձիերի և ջորիների սարքից, այլև ցորենից: Հարյուր միանման պարկ եթե կողք-կողքի շարերին, նա կճանաչեր այն պարկը, որի մեջ էր Դերվիշ Հյուսեյնի ցորենը: Դերվիշը Զեյթա գյուղից էր: Նա ոչինչ չէր ցանում, նրա պարկերը հարյուր կալից մի-մի գուշով էր հավաքված:

Մարդը շատ լինելուց, զրույցն էլ հետաքրքիր էր անցնում: Եթե լուսնկա և զով գիշեր էր, նստում էին ջաղացի դռները, բնկուղենու տակ: Երբեմն կրակ էին անում և փոքրիկ թոնրի մեջ ջրաղացի անալի բլիթներ թխում, նոր աղած և դեռ տաք ալյուրից: Զրույցն ավելի հետաքրքիր էր դառնում, երբ եկողների մեջ լինում էին այնպիսի մարդիկ, որոնց հետ դեռ անցյալ տարի ու դեռ ավելի առաջ ջաղացպանը վեճի էր բռնվել: Նա հիշում էր ում հետ ինչ խոսակցություն է ունեցել: Զեյթա գյուղի մոլլայի հետ քանի անգամ էր վեճի նստել ու նրան նեղր գցել, համոզելով, որ Աստված ամեն բանի մեջ կա, նույնիսկ ծառի փշակում: Մուլլան երկյուղում էր, երբ ջաղացպանը մատը մեկնում էր ծառի փշակին: Եթե Դերվիշ Հյուսեյնը գար, Անդրին նրան կամուրջի մոտ տեսնելուց նույնիսկ առաջ էր վազում, թևից բռնած բերում, նստացնում քեֆ-հալ հարցնում:

Դերվիշը չէր տրանշում, երբ ջաղացական իր աղունի հերթն ուշացնում էր: Երկուսի զրույցը երբեմն մինչև լուսաբաց էր տևում: Դերվիշն էլ աշխարհի և մարդկանց մասին ջաղացականի նման էր մտածում, նրանցից յուրաքանչյուրը տարբեր ճանապարհներով խլուրդի պես համառորեն փորելով, փորփրելով հասել էին նույն բարձրության, որից շատ հարմար էր դիտել իրերն ու դեպքերի ընթացքը:

- 10 Երիտասարդ օրերի բուռն ցանկությունը՝ իմանալու, թե որտեղ է վերջանում աշխարհը, նրա հետ պատահած դժբախտությունը, ջաղացը և այն բազմաթիվ մարդիկ, որոնք զալիս էին, գնում, որպեսզի մի օր էլ նրանցից մեկնումեկը չգա և մյուս եկողները ջաղացականին պատմեն, թե ինչից նա մեռավ, ծեր ընկուզենիները, որ ամեն դարնան տերևակալում էին, պսղակալում և ուշ աշնանը դողալով տերևաթափ լինում, Մարցա ջուրը, որ գարնանը ուռչում էր, ամերից դուրս գալի, իսկ ամռանը բարակում այնքան, որ հորթներն էլ էին անցնում, — այս ամենը մի՞ խորհուրդ ունեին, մի՞ ներքին իմաստ, որ ոչ միայն վաղուց ծանոթ էր նրան, այլև ինքը մերվել էր այդ իմաստի հետ: Վարարում է գետը, հետո բարակում, ձմեռը սառչում և սառույցի տակ մոռում... Ինքն էլ ջահել էր, հիմա աշնան գիշերներին ցուրտ է զգում, և դուրեկան է կրակը, ընկուզենիներն էլ են դողում: Ոչինչ չկա սարսափելի, ոչ ծանրը կսկիծ և ոչ անսահման ուրախություն: Շատ կածաններ կան, բայց մի լայն ճանապարհ կա, և բոլոր կածաններն էլ ի վերջո գալիս են միախառնվում այդ ճանապարհին, ինչպես Այրումի առուն Մարցա ջրին, Մարցա ջուրն էլ ուլ գիտե որ մեծ գետին:

Այսպես էին ապրում Կարմրաքար գյուղում:

- 30 Ունեին մի եկեղեցի և մի Տեր Նորընծա, որ այդ եկեղեցու մասին պատմում էր, թե նա կառուցված է հին տաճարի ավերակների վրա և ջնյրանի կաշվից կազմած գրքից վկայություն բերում, որ դարեր առաջ «հագարացոց աշխարհից» իրենց պապերը Մարցա ջրի ընթացքով հասել են մինչև գյուղի տեղը,

անտառը կտրատել, շքել՝ այգի և անդաստան: Խաղաղ այդ պատմությունը, երբ հասնում էր Կարմրաքարի առօրյային, դառնում էր խճճված և շատ մութ, համարյա անլուծելի առեղծված, որի մասին ոչինչ չի ասել ոչ այն վարդապետը և ոչ էլ Կարմրաքարը տեսած մի ուրիշ մարդ:

Տեր Նորընծան, երբեմն, մանավանդ այն ժամերին, երբ երեկոյան արարողությունն արագ վերջացնելուց հետո Ավան ամուհնո մոտենում էր Բոլոր քարի շուրջը նստածներին,— հեղ էր և հանդարտ, եթե զրույցը թեթև էր և սահում էր, ինչպես ձյունի դնդակը սառույցի վրա: Բայց այդ խաղաղությունը պղտորվում էր, երբ հանկարծ մի հարց էր ընկնում մեջտեղ: Օրինակ՝ մեկը պատմում էր, որ հարեանի տանը նամակ են ստացել իրենց որդուց և ահա ծայրը բացվում էր, կծիկը հտ էին տալիս... Խոսակցությունը սկսվում էր այն քաղաքից, որտեղից նամակ է եկել, հետո անցնում նամակ գրողին, և վերջապես Ավան ամին ձևակերպում էր:

— Մի խոսք՝ Կարմրաքարն ապրելու տեղ չի, էստեղ ապրելն էլ հարամեց:

Խոսակցությունն այդ կետին հասնելից թե չէ, Տեր Նորընծան կամ շոյում էր ծալ-ծալ մորուքը և թազբեհը խաղացնում ոսկրոտ մատներով արանքում և կամ փնարում էր թամբաքուփ ամանը փարաջայի երկաթ ու խոտ զրպանների մեջ և չգտնելով տնեցոց հասցեին թոնթորալով՝ կողքին նստողից խնդրում էր թամբաքու:

Նրան հաճելի չէին այդ խոսակցությունները և ոչ էլ այն հարցերը, որ տալիս էին իրեն: Ո՞րտեղից գիտենար Տեր Նորընծան, թե ինչ է լինելու Կարմրաքարի վերջը, մինչև ե՞րբ, ինչպես Ունանն էր ասում, «տարին տասներկու ամիս քարի, քոլի հետ կո՛նվ տաս, էլի ձմեռվա կեսին տաշտը ցամաք»... Այդ մասին ոչ «Սրբոց վարքի» մեջ կա գրված և ոչ էլ ինքն էր կարողանում պատահականը գտնել:

Իհարկե, Տեր Նորընծան չէր լուում: Մեկին համոզում էր, թե ամեն տեղ են մարդիկ այդպես ապրում, ջաղացպան Անդրու հետ համաձայնվում էր, որ Կարմրաքարի դառը կյանքը վերուստ ուղարկած պատիժ է, երրորդին մխիթարում էր և հո-

զոց քաշելով հայտնում, որ վերջ ի վերջո հողն է մարդուն պարտականու, «Հող էիր և անդրեն հող դարձար»...

- Բայց ինքն իր հետ մնալուց, երբ հաշիվ էր տալիս, թե ինչ փոփոխություններ են կատարվել ծովսի մեջ, տերհայրը սոսկում էր և դողացող մատները մեկնում թամբաբուխ տուփին: Իր մանկությունն էր հիշում... Լիություն կար, աղքատը քիչ էր, ամեն ինչ տանից էր դուրս գալիս: Եվ ինչպե՞ս եղավ, որ ղետափի մարագներում մարդիկ բնակություն հաստատեցին... Առաջ այնտեղ խոտ ու դարման էին լցնում: Ու մի օր էլ գյուղում «հայաստանցի» մի գաղթական եկավ իր մոր հետ: Ինքը դեռ ջահել քահանա էր, տերտերակինը՝ առաջնակով ծանր: Մի քանի ամիս դաղթական Նազարն ու մայրն ապրեցին իրենց տան ներքին հարկում, հետո խնդրեցին մի մարագում տեղ տալ: Մարագները դեռ կանգուն էին: Եվ այն օրից մարագների թաղը կոչվեց Ղարիբանոց: Շալուն Սիմոնի հայրը հիվանդ էր, պարտքատերն եկավ հիվանդի տակից կարպետը քաշեց, եղած պղինձները հավաքեց. մի հորթ էլ ունեին, այն էլ տարան: Ինքը գնաց, ուր հորդորի, խնդրի... Խոջա Հիբանը պառավ մարդ էր, վրան նեղացավ և սոսաց, թե հոգեւոր մարդը աշխարհի գործերին չպիտի խառնվի: Հետո մի քանի հոգի էլ գնացին... Որի տունն էր փլվել, որն էլ հորից բաժանվել և մի կարպետ թևի տակ՝ երեխաների ձեռքից բռնած, գյուղից առանձնանում էր, որ իրեն էլ շտեմենն գյուղամիջում:

- Մի անգամ Տեր Նորընծան գնացել էր Ղարիբանոց: Մեկը մեռնում էր, հաղորդության էր սպասում... Աստված իմ, ի՞նչ աղքատություն... Տկուր երեխաներ, մի քանի պղինձ, մի կապ ցախ և աթարի մոխրով լցված կիսաքանդ մարագ: Ոչ ծալք ունեին, ոչ փալաս ու կարպետ, երեխաները մտնում էին հարդի մեջ, կուշ գալիս... Ի՞նչ աներ Տեր Նորընծան: Այդ օրը դառնացած եկավ: Նրեկոյան տիրուհին հիվանդի համար հաց ուղարկեց: Ինքը մյուս օրը քարոզ կարդաց եկեղեցում, և չվերջացավ, աղքատությունը չվերջացավ... Ղարիբանոցի մի քանի մարագներից բացի, գյուղում էլ կային աղքատ մարդիկ: Հարեանի տանը երկու ամիս կորեկ հաց էին կերել, մինչև տղան քաղաքից օգնության էր հասել: Ո՞ւր է վերջը: Ուրեմն ճիշտ է ա-

սում ջաղացականը, որ արքայությունը գնաց, և մարդուն միայն Տերը բաժին է պահել կուպրի վառվող կարասներ:

Կարմրաքարի ծխատեղ քահանան մտածում էր իր հոտի մասին, սրտանց ուզում էր դարման գտնի, մտածում էր երկար, բայց տիրուհին վրա էր հասնում, մտքերը խանգարում:

— Ճրագում նավթ չկա, վե՛ր կաց հացդ կեր:

Տերտերը մոտենում էր սեղանին և՛ ուրախ, որ աղատվեց հոգսից, և՛ շարացած, որ նավթ չեն լցրել ճրագի մեջ, ու տիրուհին ասելի ծայրով պիտի պատրույզը բարձրացնի: Երբ հոգնածությունը հաղթում էր, կուպերը ծանրանում էին, մոտենում էր անկողնուն, զիշերվա աղոթքը համառոտ ասում և հանդրստանում այն մտքի վրա՝ թե «Հող էիր և անդրեն...»:

Կարմրաքարում կար և՛ Ավան ամի, և՛ Ունան, և՛ ջաղացական Անդրի: Հող ունեցողը վարում էր, ցանում, հնձում: Տարվա շորս ևղանակները անիվի պես դառնում էին, և ամեն մեկն իր հետ բերում էր ցավ, ուրախություն, աշխատանք: Ծնվում էին, մեռնում: Գյուղի գլխի գերեզմանատանը նոր հողաբլուրներ էին ավելանում, մի կողմից էլ Այրումի առուն էր հին գերեզմանատունը քանդում, ոսկորները բերանն առած, ո՛վ գիտե որ քարի տակ պահ տալիս: Անտառը տարեցտարի փշերը քաշում էր, գյուղից ավելի հեռանում, և սալերի ստորոտները մերկանում էին... Ձորերում կամ անմատչելի առապարների վրա սակավաթիվ ծառեր դեռ մնում էին, որպես ցնցոտիներ, սարի մերկ սրունքները ծածկելու: Ոմանք հարստանում էին, ոմանք աղքատանում: Հարստացողը մի աչք ավել էր տուն շինում կամ մի կտոր հող առնում, ղույզ եղբորդը դարձնում երկուերեք, ընկնում էին, բարձրանում: Մեկը մյուսին ոտնատակ էր տալիս: Կռվում էին, գլուխ ջարդում, պատահում էր, որ մարդ էին սպանում: Ոմանք ուրիշ քաղաքներ էին գնում վաստակի և այդ վաստակը, որպես հնչուն արծաթ, քանդում էր, խարխլում այն, ինչ սպասում էր թեթև շնչի՝ փլչելու համար:

Ավան ամին էլ էր տեսնում, որ Կարմրաքարը փոխվել է: Նա հիշում էր այն, ինչ եղել է և համեմատում էր առօրյայի հետ: Նրա համար պարզ էր այն ճանապարհը, որով Կարմրաքարը եկել էր և հասել այդ առօրյային:

Ի՞նչ էր այդ հինը... Սամավար չկար, մարդիկ չգիտեին,

թե ինչ է թեյը... Եկավ խոլերի տարին, փախան, պահվեցին անտառի խորքերում: Առաջ մարդիկ զաղաք էին հագնում, կանայք՝ դարայի... Մարցա ձորը մի անանց անտառ էր, հիմա քարերը երևում են... Հեղեղը սրբել է հողն էլ, արմատներն էլ: Տեր Նորընծայի հայրը երեխաներին սովորեցնում էր «Ութ կանոն սաղմոս»: Կխտորից թանաք էին շինում և փետուրե գրիչներով հաստ թղթի վրա ընդօրինակում ժամագրքի գլխատառերը... Քաջքուտ մարդ էր Տեր Նորընծայի հայրը. աշակերտի մատներն իրար էր հավաքում, երկաթ օղ հագցնում և մատների ծայրին հոնի ճիպոտով այնքան ծեծում, մինչև արնոտեին: Մի անգամ էլ Ավան ամուսնուհունգը պոկ եկավ:

Այն ժամանակ քաղաքը մեծ չէր, դերձակը դուքան չուներ, ձեռքին մի ասեղ էր, մի մկրատ, տնետուն ման էր գալիս, և՛ աշխատում, և՛ տանն էլ հաց ուտում: Երեք օրում մի արխալուղ էր կարում: Քաղաքում մի քանի դուրդար կային և ներկարար, բայց դուքանդարը շատ էր: Բաժնիկից ուղտերի քարվանով ճոթ ու կտոր էին բերում, շիլեյի, գյուլի աղլուխ, շաքարը փափուկ էր, մի քիչ գեղին... Հիմա Հիբանի որդի Մկրտումի խանութում տասը փութով էլ կարելի է շաքար առնել և այն էլ լավը, կապույտ խալերով, շուտ չհավոդ... Նրանք հիմա շիլեյ չեն ծախում, ուղող չկա:

Առաջ նեղ կածան էր, բայց քանի՝ քանի մարդ ծեծեցին, ու կածանը մի քիչ լայնացավ, ճանապարհ շինվեց մինչև քաղաք: Իսկ ի՞նչ է դառել այդ քաղաքը, ինչ տներ, ինչ խանութներ, ո՞ր է առաջիկա դերձակը, որ մկրատը թևի տակ տնետուն էր ման գալի: Ծանապարհը բացվեց, կարմրաքարից շատ մարդ դուրս գնաց: Եվ Ավան ամին մտքում մեկ-մեկ հաշվում էր նրանց, որոնք նուազեց էին գյուղից: Տասներկու հոգի Բաբու են, Ծատուրի թոռը Պետրպոլի է լինում:

Ավան ամին այդ իրադարձությունների մեջ աշխատում էր կարգ սահմանել, գտնել մի ձող, որի վրա կարելի լիներ դիպքերը քաշել: Նա լավին էր սպասում ու միտք էր անում, թե ինչպես պիտի դա այդ լավը: Երբեմն մտածում էր, որ ուսումով մարդկանց թիվը ավելանում է, և համոզված հայտարարում էր, որ ճանապարհը ուսումով առածները պիտի քաշեն, երբեմն կասկածում էր և ավելի ճշմարիտ համարում այլ ուղի: Իրենց

գյուղից դուրս պիտի դա աստղով մի մարդ, և ամեն գյուղից պիտի հավաքվեն աստղով մարդիկ, խելք խելքի տան:

— Էնպես պլան քաշե՞ն, Անդրի,— ասում էր նա ջաղաց-պանին, երբ սրտնեղում էր մենակությունից և գնում էր նրա հետ դրուցելու,— էնպես ամեն ինչ իր տեղը քցե՞ն, որ մնաս զարմացած... Թե չէ էսպես ո՛ւր կհասնենք... Մարդիկ իրար միս կուտեն: Հրեն էսօր վարժապետն էր ասում, թե Հնդես-տանում չեմ իմանում ո՞ր քաղաքում, իրար մեջ ժերբ են քցել, թե ո՞ւմ ուտեն:

Գյուղ վերադարձող երիտասարդին նա գալու մյուս օրը պիտի տնադեր, ծանր ու թեթև աներ, հարց ու փորձ՝ տեսածից ու լսածից, և հայտնեի իր կարծիքը՝ կամ մեջը փուչ է (այդ դեպքում նա պիտի ասեր, թե ո՞ւմ կողմն է քաշել) և կամ տա-րակուսանքով եզրակացներ, որ դեռ խալ է, սերմը չի բռնել:

Նրբեմն էլ հուսահատվում էր, հուսահատությունից շա-րանում ու շարությունը, որպես մաղձ, թափում աշխատանքի ընթացքում: Ինչ գործ էլ աներ, արագ էր կատարում, չէր խո-սում, գանգատվում էր բոլորից: Նրա բարի դիմագծերն էլ էին փոխվում, կապույտ աչքերը փոքրանում էին, ներս քաշվում, մարդիկ ուրիշ կերպ էին երևում աչքին: Այդ օրերին նրա դեմ-քին չէր երևում այն ժպիտը, որ լուսավորում էր նրա երեսը, լուսնայակ կաղմում սպիտակած գլխի շուրջը:

Նրան թվում էր, թե կյանքը խեղդ է, մի նեղուստ, ճիշտ այնպես, ինչպես ջաղացի կամուրջի տակ... Նրկու կողմից բարձր ու կապույտ ժայռեր, ու մի ժայռ այնքան է կռացել ջրի վրա, որ ալիքները գալիս են ու դեմ առնում: Նվ ինչ որ բերում են՝ տերև, ճյուղ, խոտ,— այդ ամենը պղտոր փրփուրի հետ դեմ է սուռնում ժայռին... Զուրը քարի տակով անցնում է, իսկ փրփուրն ու տերևը, ճյուղը, խոտը մնում են, սլտտվում, պը-տըտվում, իրար վրա դարսվում, մինչև քամին կամ ջրի թափը նորից շարտի քարի վրա: Գուցե կյանքն էլ այդպես է... Իզուր տեղը պտտվում են, իրար միս կրծում:

Այդ օրերին նա շիբուխը միշտ թեժ էր պահում, մատը կրակի վրա: Նստում էր տան առաջ, երբ մութն ընկնում էր: Նայում էր խավարին, լսում էր ինչ-որ ձայներ՝ մարդու, կովի,

շան, դիտում էր գյուղը, մինչև թանձր խավարը ծածկեք ամեն ինչ, հանդարտվեին ձայները, կրակները մարեին ու միայն խավարի մեջ վշշաբ Մարցա ջուրը:

2

10 Խոջա Հիբանի տունը, կամ, ինչպես Կարմրաքարում ասում էին, ամառաթը գտնվում էր գյուղի վերի թաղում, մի փոքրիկ բլրակի վրա, որ գերեզմանատան թմբից բաժանվում էր բարակ ձորով: Տան հետևով անցնում էր Քառասնաջրի անտառը տանող ճանապարհը, որ հենց տան մոտն էլ ծովում էր
10 և կորչում ծառերի արանքում: Եվ ձմռան լուսնկա գիշերներին գալներն առանց վախի ունում էին տան բարձր պատերի տակ և ոտնաձայն լսելուց մի ոստյուն անում ու կորչում անտառում:

Հիբանի ամառաթից վերև տուն չկար, իսկ ներքև՝ դեպի գյուղի գլխավոր փողոցը, որ միևնույն ժամանակ և քաղաք տանող ճանապարհն էր Կարմրաքարից հլուսիս ընկած գյուղերի համար,— նրա որդիների խանութն էր: Տնից խանութ դնացող կաճանը կեռամեններով իջնում էր, անցնում բարակ ձորակն ու միանում փողոցին:

20 Կարմրաքարի շինույթյունների մեջ Խոջա Հիբանի տունն իր մեծությամբ և նստվածքով հետ էր մնում միայն եկեղեցուց: Տան շորս բոլորը բարձր և ամուր պարիսպն էր, որի գլխավոր դուռը նայում էր գյուղին, իսկ փոքր դուռը բացվում էր անտառը տանող ճանապարհի վրա:

Պարսպի տակ ցածր կտուրով, զանազան կառուցվածքներ էին՝ դոմ, մարազ, ախոռներ, փարախ, ամբարներ և այլն: Այդ ամենը միանգամից և միակերպ չէր շինված: Գլխավոր դռնից մտնողը պիտի անցներ աջ ու ձախ ընկած շինույթյունների միջով, հասներ փոքրիկ հրապարակին, որի կենտրոնում,
30 ճիշտ դռան դիմաց, նրանց երկհարկանի տունն էր: Երկրորդ հարկի քարն սանդուղքը բակի կողմից է, ներքի տան պատահանի դիմաց: Դրա համար էլ ներքի տան նստողը կարող էր տեսնել, թե ով է իջնում և բարձրանում սանդուղքով:

Թե տունը և թե մնացած շինությունները հոջա Հիբանի օրոք էլ կային:

Իսկ ավելի առաջ նրանք ապրում էին ներքի տանը, որի ծխից սևացած օճորքի հաստ գերանները այն ծառերից էին, որ հենց այդ բլրակի գլխին էլ բուսել էին և կտրված էին այն ժամանակ, երբ «հագարացու աշխարհից» եկել էին Կարմրաքարի նախահայրերը: Հիբանն էր կառուցել երկրորդ հարկը՝ սրբատաշ քարերից, նեղլիկ ու փոքր պատուհաններով երեք սենյակ, որոնցից մեկը՝ ամենափոքրը, պատուհան էլ չուներ, և ցերեկով կիսամութ էր ներսում:

10

Այդ սենյակում էր պահում հոջան իր ունեցածը՝ գորգերի ու խալիկների կույտը, արծաթեղենը, կնոջ զարդեր, թանկագին մորթիներ, մի խոսքով այն ամենը, որի մասին գյուղում առասպելներ էին պատմում: Այդ սենյակումն էր և պղնձե մեծ սամավարը, որ Հիբանի օրոք Կարմրաքարում նորոգվում էր եղել և հարստության նշան: Երբ թեյի գործածությունը շատերին ծանոթ չէր, հոջա Հիբանը տուն եկող հյուրերին ցույց է տվել մեծ ու անճոռնի սամավարը և բացատրել, թե ջուրը որտեղ են լցնում, ծորակն ինչու համար է... Նրա կենդանության ժամանակ սամավարը երբեք չէին գործածել: Ու միայն թաղումից հետո, երբ պատվավոր հյուրերի համար վերին հարկում սեղան էին բաց արել, Մկրտումի կինը առաջին անգամ սամավարի զուվար բաց է անում: Բաց է անում և կանչում ամուսնուն... Սամավարը մինչև ունկները լիքն էր արծաթե փայլուն աբասիներով:

20

հոջա Հիբանը այդ սենյակումն էր պահում փոքրիկ, գունավոր թիթեղներով պատած սնդուկը, որի մեջ էին սանադները: Երբ մեկը ներս էր մտնում և հասկացնում, որ եկել է պարտքը տալու, հոջան սիրալիք ժպտում էր, տեղից վեր կենում ու կանչում Մկրտումին: Սարսափելի էր այդ ձայնը: Եթե փողոցով անցնողը լսում էր Հիբանի ձայնը, քայլերն արագացնում էր և միտք անում, թե ում վրա է չարացել հոջան: Մեկն ու մեկը բարձրանում էր սանդուղքով, Մկրտումը ներքի տան պատուհանից տեսնում էր նրան, հետևից գնում և դռան մոտ սպասում: Երբեմն էլ նա հյուրերի հետ ներս էր մտնում: Հայրը բարձր չէր կանչում, այլ քթի տակ խոսում էր,

30

նախատինք թափում որդու երեսին, գանգատվում, որ ուժից ընկնում է և առաջվա նման չի կարողանում հշուրհրին պատվով ընդունել: Երեքով ներս էին մտնում կիսամութ սենյակը: Հյուրն ու Մկրտումը կանգնում էին շեմքի մոտ, Հիբանը մոտենում էր բախարիկին, ձեռքը մեկնում և ծխնելուղի միջից հանում փոքրիկ սնդուկը, որից հետո միայն որդին մոտենում էր:

— Կարդա՛ — ասում էր Խոջան և մեկնում մի սանադ: Եվ հենց Մրկտումը սկսեց կարդալը՝ «Վեր առիմ և պարտ եմ...», հայրն ընդհատում էր:

- 10 — Էդ չի, — և մի ուրիշն էր տալիս: Երբ դռնում էր սանադը և տալիս որդուն, Հիբանը ծնկներին կռթնած սպասում էր, մեկն Մկրտումը գերկապ անելով կարգա խոնավությունից գեղնած ու տեղ-տեղ խմորով կպցրած սանադը... «Վկա եմ... վասն անգրագիտության և խնդրանք հորա սույն արքը հաստատեմ և արքունական կնքովս դրոշմեմ...»: Կարդում էր որդին, իսկ հայրը վիզը թերած լսում էր, աչքերը ճայճալացնում, սեղմում էր աչքերը, առեւ արցունք կա, որ հիմա պիտի քամի, աչքերի շորտվածքներ մեղմի: Վե՛հ և պատկառելի էր նրա դեմքը այդ վայրկյաններին: Կարծես մահվան վճիռ էին կարդում: Եվ թեկուզ վճիռը թեկադրել էր այդ ծերունին, նրա դեմքին նախորդ կմտածեր, ինչ նա զգոյում է ու սիրտը ցավում է:

Պարտաթուղթն կարդալուց հետո Հիբանը փակում էր սենյակը, թուղթը մոտեցնում եկողին ու մի խոր հոգոց քաշում: Այդ հոգոցից հետո պատկերը փոխվում էր: Հիբանի աչքերն էլ չէին ճայճալում, այլ բացվում էին, անթարթ սեւեռում նորեկի սեղմած բոունցքին: Սկսում էր հաշիվը: Ամեն մի կոպեկը տնտղում էր, նայում գրին ու նշանին: Եթե թղթապարս էր, ծրնական վրա էր գնում, ծալքերը հարթում, բուխով և ցուցամատով տրորում, մի քանի անգամ հարցնում:

- 30 — Հո դալը չե՞ն... Մկրտում... Անունդ քարին դրեմ, մի տես, իմ աչքերը լավ չեն ջոկում. տես նշանը տեղն է՞... — ու մինչև Մկրտումը թղթապարսի վրա կգտներ հոր ուղած նշանը, Խոջան սքտնեղած ասում էր. — ախոսս չի ոսկին... մաքուր հաշիվ. ոչ ծալվել ունի, ոչ կեղտոտվել: Է՛... Խեղ քարաքլաթը կորա՞վ, հաղար ...-ից փող են կտրում, ամսթ չլինի ասել:

Իսկ դիմացինը ամեն մի դրամի համար մի պատմություն

էր անում, պատմում, թե սպիտակ աբասին ումից է ստացել, ինչքան է խոտ հարել նրա դիմաց, թե հինգանոցն իր մոր հոգեպահուստն է, որ ստացել է հարսանիքի օրը հորից:

— Հա՛, հա՛... Ողորմած հոգին լավ մարդ էր: Ա՛յ փուշ աշխարհ, փուշ էլ կմնաս: Դե նայի՛, նայի՛... էս ոսկին ու հիմիկվանը մին ե՛ն:

Փողերը ստուգելուց հետո Հիբանը սկսում էր հաշվել: Եթե գումարը մեծ էր, գրպանից հանում էր թագբեհ՛ը և հատիկները գլորելով համարում, իսկ եթե փոքր էր, նրա հաշվելու ձևը հասարակ էր:

10

— Վեց աբասի, էս էլ տասը շահի, էս էլ վեց շահի, տասնըվեց շահի: էս երկու մանեթ, էս էլ հնգանոցը, չէ՛, քեզ մատաղ... Դու էլ միտդ պահի, որ չսխալվեմ... Հարամ կոպեկ իմ փողին ես չեմ խառնի,— և հանկարծ դառնում էր որդուն.

— Ի՞նչքան էր գրածը:

— Տասնչորս մանեթ:

— Հիբան աղա, բա խոտի վարձը,— վախվխելով ասում էր գյուղացին և հիշեցնում, որ պարտքի դիմաց անցյալ տարի երկու օր նրա համար խոտ է հարել:

— Խո՞տս որն է,— հոնքերը կիտում էր Հիբանը,— էն 20 թո՛ղ... Խոտը ջոկ, փողը ջոկ, խալիսի ձիերը խոտը կերել են, ես պիտի ջառման քաշե՞մ... Իմ փողը պետք է թամամ լինի:

— Ախր...

— Է՛հ, դե հաշիվը մի խառնի է՛... էս տասնըմին մանեթ վեց շահի... Մկրտո՞ւմ, միտդ պահի... էս երկու աբասի, տասնըչորս կոպեկ. տե՛ս, տե՛ս, էս շահանոցի գլխին ինչ օյին են խաղացել... Ասա, շան որդի, փողը ոսկո՞ր է, որ կրծել ե՛ք...

— Հիբան աղա, երեխեքն են...

— Պա՛, պա՛, պա՛... Ծրեխու ձեռը փող չդնե՛ս, տունդ կքանդես: Հրես տես, պսակելու եմ էս աշունքը, իրա օրումը 30 ջեբը մի բոռ չեթ էլ չի տեսել... Վախտը կա, ամեն բանի ժամանակը կա... Մեռնելուց հետո թող տիրություն անի... Մկրտո՞ւմ, ինչքան եղավ. զրուցով ընկանք:

— Տասներեք մանեթ, վեց շահի:

— Հիբան աղա, դե մնացածն էլ բաշխի, երեխատեր եմ. տանը հիվանդ ունեմ, ուզում եմ մի գուշ ոսպ առնեմ:

111

— Զէ՛, է՛, թափ տուր, ջեբդ թափ տուր: Ես ո՞վ եմ, որ փողի հետ խաղ անեմ: Ուղտո՞ւմ ես ինձ էլ, քեզ էլ խաչտառակ անե՞ս:

— Հիբան աղա, մեր հարսը մի քանի օր բուրդ է լվացել ձեր տանը. նրան էլ է խղճացիր... Շաբաթից ավել է ճրագ չենք վառել:

10 — Դե բավական է, էլի՛,— ձայնը բարձրացնում է Հիբանը,— ես էլ չեմ ճրագ վառում... Լուսով հացդ կեր, տեղերդ մախ... Քեզ վեց շահի, նրան մի մանեթ: Ես շահի խաղնադարը չեմ: Զեբդ թափ տուր... Վեց շահու արժեքն ինչ է, որ դրա համար խոսք ու դրույց ես անում: Ուղտո՞ւմ ես էլի հետ տամ, թաղա սանադ սարքենք... Թրած փողի վրա. դու մարդու լավությունն ասա... Փողն ի՞նչ բան է, քեզ պես մի մարդու հետ նստել վերկենալը հաղար մանեթի թալ չեմ անի...

20 Եվ թաշկինակի ծայրին կապած երկու արծաթը դյուղացին հանում էր, լրացնում պարտքն ու տոկոսը, որից հետո Հիբանը սանադը միջից երկու էր անում, կտորները տալիս նրան և ստիպում, որ նա էլ մանր կտորներ անի: Ապա հավաքում էր կտորները. լցնում նրա բոխ մեջ: Երբ վեր էին կենում, Հիբանը սնդուկը բութարու մեջ տեղավորելուց հետո, դառնում էր գյուղացուն.

— Գնո՞ւմ ես... Մնացիր, էն թաղա սամավարից մի շալ կխմեիր: Հա՛, լավ ես ասում... Գործի ծամանակ է, գնա՛, գնա՛ բանիդ: Զայլ թամբալ թուրքի բան է: Է՞, քեզ նման ջան ունենալի, մի տարում երկու տուն կսարքեիր... Ի՞նչ ես էդպես խղճացել: Աստված կոներիդ ուժ տա, էլի կամ, մի վախենա: Էս փողն ո՞ւմ համար է: Թե հարկավոր լինի, արի՛... Հալալ մարդու համար իմ գույք բաց է,— և ձեռքով մի քանի անգամ փափուկ դարկում էր նրա թիկունքին, ճանապարհ դնում:

30 Հենց հյուրը գնար թե չէ, Խոջա Հիբանն սկսում էր դաշբանալ որդու վրա: Մի առիթ միշտ կգտներ. կամ ուշ էր եկել, կամ կարդալուց կմկմացել էր և կամ գումարը պարզ չէր ասել:

— Էսքան թուր ու մուրն ո՞ւմ համար է... Դու որ մեծն ես, էդպես ես, բա էն փոքրին ի՞նչ օրինակ ես լինելու: Շան ծիծ ես ծծել, ես քո խրատողի... Կո՛րի, աչքիցս հեռացի...

Խոջա Հիբանն ազա՛հ էր ամեն ինչի հանդեպ: Կես գիշերին

հանկարծ տեղից վեր էր կենում և թեկուզ լուսանալուն շատ կար, զարթնեցնում էր տնեցոց, ծառաներին ստիպում, որ տավարը մթնով տանեն ու մինչև լուսանալը գյուղի մոտակա հանդերում կշտացնեն:

— Արջերն էլ են շատ քնում... Ասենք տեղներս ծմակ է, ուրեմն պետք է արշաքուն տաք...

Տնեցիք վեր էին կենում, մեկը քնաթաթախ երեխաներին էր հագցնում, մյուսը ծառաների համար կերակուր պատրաստում: Իսկ ինքը թամբած ու ստան սյունից կապած ձին նրստում էր գնում կամ հարևան գյուղը ապառիկն առնելու մեկից, կամ բուրդի կանխավճար տալու, կամ գերաններ պատվիրելու, որպեսզի մի շաբաթվա ընթացքում, գյուղական աշխատանքի թեկուզ եռուն ժամանակ, մի քանի հարյուր դերան եզներով քաշել տա և Կարմրաքարի կածաններով տանի քաղաք:

Խստաբարո մարդ էր Հիբանը: Նրա մասին գյուղի պառաւներն ասում էին, թե աչքը չար է: Եթե երևար փողոցում, նրանից ավելի տարիքավոր կանայք անգամ տեղից վեր էին կենում և դուռն ետևը պահվում՝ մինչև անց կենար: Շատ կանայք երեխաներին էլ էին տանում, իսկ անցնելուց հետո նորից էին դուրս գալիս: Մի տղամայր անպատճառ պիտի կռահար, մի քար շրջեր՝ նրա շար աչքի դեմ:

Խոշա Հիբանի մասին գյուղի կանայք դանադան լուրեր տեղեկանում էին նրա կնոջից, երբ գնում էին նրանց համար բուրդ լվալու, գզելու, կարպետներն ու գորգերը թափ տալու, հաց թխելու: Կինը չէր քաշվում և ընկեր. հարևանին ցույց էր տալիս իր մարմնի կապտած տեղերը: Ծեծն ու նախատինքը նա անտրտունջ տանում էր և միայն բավականանում էր իր ցավը ուրիշներին պատմելով: Ամուսինը գիտեր այդ գիտեր և լռում էր: Նա իր հաշիվն ուներ: Հիբանը գիտեր, որ կինը մեկը տասն է շինում, դեպքը ծաղկեցնում, իսկ այդ նրան ձեռքնու էր: Որքան շատ դողալին իրենից, որքան շատ երկյուղ ներշնչեր հարևաններին, այնքան ավելի ազդեցիկ ու անվանի կլիներ:

Հիսուն տարվա ընթացքում Հիբանի կինը միայն մի անգամ էր ըմբոստացել իր ամուսնու դեմ և նույնիսկ մի օրով էլ տանից հեռացել: Այդ այսպես է պատահել: Հիբանն աշխա-

տանքից տուն դալուց (նա գնացել էր կամրջի մոտ ուղտապաններից բուրդ առնելու)՝ լսել էր զուռնայի ձայն. կամացուկ մոտեցել էր ձայնի վրա և տեսել, որ նվագողը որդին է՝ Մկրտումը, տաս-տասներկու տարեկան տղան: Հայրը զայրացել էր, ձեռքի գրվանքանոցը շարտել որդու վրա: Երկաթը կպել էր ճակատի անկյունին և ոսկորը ճեղքել: Վրա է վազել մայրը և արնակոլով որդուն աղատել զազազած հոր ձեռքից: Այդ գիշերը Հիբանը ծեծել է և կնոջը:

— էս լակոտն ինձանից չի... Ուրիշից ես բերել, շա՞ն աղ-
10 ջիկ, իմ ցեղում զուռնա ածող չի եղել:

Մայրը դրկում է վիրավոր երեխային և կես գիշերին գնում ծնողների մոտ: Սակայն Հիբանի ահից ծնողները չեն համաձայնվում նրան տեղ տալու, և մյուս առավոտ նորից վերադառնում է ամուսնու հարկի տակ: Ճշմարիտ է, այդ դեպքից հետո Հիբանը քիչ մեղմանում է, նա հիվանդի համար: Նույնիսկ բազմաթիվ մրգեղեն է առնում, բայց հենց երեխան առողջանում է թե չէ, ձեռքերն իրար զարկելով կնոջը հայտարարում է, որ Մկրտումի ոսկորն իրենից է և շարունակում է մի անգամ բռնած ճանապարհը:

20 Հիբանի կինն ավելի կանուխ է մահանում: Վերջին տարիներում պառավը չորացել, մնացել էր կաշին ու ոսկորը: Կնոջ մահն ազդել էր նրա վրա: Ճիշտ է, նա առաջվա պես ազա՞ էր և խիստ. բայց ավելի էր մռայլ, հաճախ՝ դաժան: Դարձյալ գիշերները զարթնեցնում էր, գործի ուղարկում: Այս անգամ մի տեղ գնալուց, նա Մկրտումին իր հետ էր ման ածում և ճանապարհին խրատում, թե ինչպես պետք է իրեն պահի այսինչի մոտ, ո՞վ է Զրիկում ամենահարուստը, ինչի՞ց է նա երկյուղ կրում, ո՞վ է իրեն պարտ:

Այդ խոսակցությունը հաճելի էր Մկրտումին: Նրա մեջ
30 զարթնում էր փոքրիկ գազանը, որի ճանկերը դեռ ոսկրացած չէին և որը սակայն ավելի ազահուլյամբ էր հարձակվում հոր կողմից ուշուղտած որսի վրա: Դրանից էր, որ նա ավելի համարձակ էր կարդում մուրհակը, արագ գումարում, երբեմն փողը ստուգում: Հիբանն աչքի տակով նայում էր, և ինքնագոհ ժպիտը մեղմացնում էր նրա դեմքի խոժոռ արտահայտու-
թյունը:

Մի առավոտ էլ. երբ հոր հանձնարարութեամբ հսկում էր, թե ինչպէս են խուզում տան առաջ նստած ոչխարներին, Եփրեմն եկավ և կանչեց եղբորը: Երկուսով ներս մտան: Հայրը պառկել էր կարպետին... Սանամ հորքուրը բարձ էր դնում նրա գլխի տակ. ծերունին արիւալուղի կոճակներն արձակել էր ու խոր շնչում էր: Դռան ձախից գլուխը մի քիչ բարձրացրեց, տեսավ որդիներին: Եփրեմի ճակատը համբուրելուց հետո ձեռքով նշան արեց, որ դուրս գնան... Սանամ հորքուրըն էլ հետեւեց նրան: Մկրտումը հասկացավ հոր հայացքը և թաթերի ծայրով մոտեցավ դռանն ու կապը գցեց: Ծերունին ձեռքով կարպետին իւրեց, հասկացրեց, որ Մկրտումը նստի: Ու գլուխը նրա կողմը դարձնելով շշնջաց.

10

— Ուզում էի ոչխարի մոտ գամ... Հը, բուրդը հո երեսից չեն խուզում, Գոգին էնտե՞ղ է...— Մկրտումը գլխով արեց: Հոր գունատ դեմքը նրան սարսափեցրեց: Մի՞թե մեռնում է... Ուրեմն մենակ պիտի մնա... Ու նա հիշեց պարսպի և տան կտուրի մասին եղած խոսակցութիւնը:

Մի անգամ հոր հետ զնացել էր քաղաք: Վերադարձին նա ցանկութիւն էր հայտնել տան շուրջը պարիսպ քաշելու, իսկ կտուրն էլ թիթեղով ծածկելու, ինչպէս քաղաքումն են անում: Հիբանը բարկացել էր նրա վրա:

20

— Շհարո՞ւմ... Շհարում հազար լրբութիւններ են անում... Ի՞նչ կարողութիւնը ես էն սեւացած տանն եմ հավաքել: Թող մի քիչ էլ կտուրը կաթի, հոգիդ դուրս չի գա, որ ծյունը մաքրես...

Բայց քիչ հետո համաձայնվել էր պարսպի կառուցման մտքի հետ:

— Հաղար մարդ է անդկենում, հաղար աչք է նայում... էդպէս ավելի ապահով կլինի:

Եվ խոսք էր տվել եկող գարնանը քար ու կիրը հավաքելու: Թեկուղ քար ու կիրը պատրաստ էր, բայց հայրը դարձյալ հետաձգում էր: Մկրտումի առաջին միտքն եղավ պարսպի կառուցումը: Հիբանն ասեա որդու միտքը հասկացավ:

30

— Չէ, դեռ ժամանակը չի... էդքան շուտ չի լինի: Ես ժամանակը գիտեմ...— Մկրտումին թվաց, թե հայրը հասկացավ իր միտքը՝ նրա մահվան մտտին: Ու նրա մտքովն անցավ, որ հոր մահը մոտ չի, և նա գիտե, թե երբ է գալու ժամանակը:

— Սանամ հորքուրիդ կպահես, թող տերություն անի, մինչև... Հը, բան-ման կա՞, թե չէ...

Սյդ մասին հայրը մի անգամ էլ էր հարցրել իրեն, երբ միասին գնացել էին անտառը գերանները ջոկելու։ Խոսքը Մկրտումի կնոջն էր վերաբերում։ Երկրորդ տարին էր, ինչ ամուսնացել էր, բայց երեխա դեռ չունեին։ Հիբանն իր քրոջն էր մի քանի անգամ հարցրել այդ մասին, և թեկուզ Սանամը եղբորը հանգստացրել էր, թե դեռ հարսը երեխա է, բայց և այնպես նրա հետ խոսելուց հետո, հարսին այնպիսի հարցեր էր տվել և այնպիսի խորհուրդներ, որ մանկամարդ կինը ամա-
չելուց կարմրել և արցունքն աչքին հեռացել էր տան անկյունում դառը հեծկլտալու։

Հոր հարցին Մկրտումը չսպասասխանեց։ Կարմրեց ու սկսեց կարպետի ծալքը մատներով տրորել։

— Կլինի, կլինի... Իմ ցեղն անժառանգ չի... Սանամ հորքուրիդ կպահես։ Մի քիչ խելքը պակաս է, համա աշխատավոր է... Եփրեմին բռանդ մեջ կպահես, խելքը խակ է, բայց ո՞վ դիտե ինչ դառնա... Դե գնա՛, գնա՛, բուրդը ցրիվ շտան։ Մեծաբուրդը թող ջոկ դարսեն. անլվա էլ գինը թանկ է... Տե՛ս, 20 նորընծան տա՞նն է, ասա թող գա... էդ հոգսից էլ պրծնենք,— և ասես ինքն էլ սարսափելով իր մտքից, որ մահը մոտ է, դեմքի մկանները կծկելով, ասաց,— չէ՛, ժամանակը ե՛ս գիտեմ... Թող գա... Թող գա,— և պինդ, շատ պինդ սեղմեց որդու ձեռքը։ Մկրտումը մեջքը ձգեց ու թեքվեց հոր կողմը։ Հայրըն անդոր ժպտաց։

— Տեսնո՞ւմ ես ինչ ուժ ունեմ... Դե գնա՛, գնա՛...

Մկրտումը դուրս գնաց։ Շեմքի մոտ Սանամ հորքուրը զոգնոցի ծալքով սրբում էր արցունքը։ Մկրտումը տեսավ այդ և այն թափը, որով նա դուրս եկավ բուրդ խուղողներին կարգադրելու հոր ասածը, այդ թափը կոտորվեց, ոտքերը թուլացան։ Ու շվարած հայտնեց միայն, որ հայրն ուղարկում է քահանային կանչելու։

Լուրն ամբողջ գյուղում արագ տարածվեց։ Ծաշի մոտ քահանան նրան հաղորդություն էր տվել և երբ դուրս էր եկել, գյուղացիներին հայտնել էր, որ Խոջա Հայրապետը դեռ շատ է ապրելու, գուցե տեղն է, հիշողությունն առաջվա պես։ Մի

քանի ծերունիներ քշփշացել էին, որ հոգին ծանր է տալու, շատ պիտի տանջվի:

Բայց և այնպես դալիս էին նստոտում կարպետի վրա, գրուցում: Զրույցն ընդհատվում էր, երբ ներսից լսվում էր հիվանդի ձայնը... Ոմանք աշխատում էին Մկրտումի աչքին երեվալ: Մի քանի կանայք, մանավանդ հարսի աղգականներից, ներս ու դուրս էին անում, ավլում, սրբում, կարպետի վրա նեղլիկ ներքնակ գցում, եթե եկողը գյուղի աղգեցիկ մարդկանցից էր: Ոմանք առաջին անգամ էին տեսնում նրանց տունը և օտարոտի հայացքով դիտում էին պատերը, օճորքը, պատից կախած գորգերը, դետնի լայն կարպետը: Անկյունում նըստած երկու մարդ քսփսում էին, հազիվ լսելի ձայնով մեկը պատմում էր մյուսին, որ դիմացի պատից կախած ծաղկավոր կարպետը Զեյթա գյուղացի Աբասինն է, և Հիբանը վերցրել է այդ տասը ռուբլու պարտքի դիմաց:

Երեկոյան հիվանդի դրուժյունն ավելի ծանրացավ: Շնչառությունն ընդհատ էր. մերթ կորչում էր շունչը, հիվանդն աչքերը խփում էր, դեմքին և ոչ մի մազ, ոչ մի մկան չէր շարժվում,— մերթ խորանում էր, կրծքի վանդակն ուռչում... Հիվանդը դեն էր գցում վերմակը, փորձում տեղում նստել, ինչ-որ բան էր ուզում ասել, բայց լեզուն կապ էր ընկնում: Կողքին կանգնողներից ամեն մեկը իր կերպ էր հասկանում հիվանդի միտքը. մեկը բարձն էր ուղղում, մյուսը պատուհանն էր բաց անում, իսկ երրորդը պատվիրում էր ջուր տաքացնել: Մկրտումը մեկ հորն էր մոտենում, մեկ դուրս գալիս, Եփրեմին, Գոգուն և ծառաներից հենց առաջին հանդիպողին կարգադրություններ անում, որից և ոչ մեկը հիվանդի առողջությանը չէր վերաբերում: Սակայն բոլորն էլ գիտեին, որ ինչ էլ պատահի, կովերը պիտի կթեին, ոչխարը փարախն անեին, ձին թիմարեին, շան տեղը փոխեին:

Վերջին հյուրը՝ Տեր Նորընծան, բարի գիշեր ասաց, մի քանի խոսք էլ ավելացրեց այն մասին. Թե հիվանդն ամուր է, հարվածը կանցնի և ղեռ շատ տարիներ կապրի: Մնացին մոտ աղգականները: Կես գիշերին իրոք որ Հիբանն իրեն լավ զգաց: Հայրը Եփրեմին հարցրեց, թե ձիուն ինչ խոտից են տվել: Մկրտումը մեկ-մեկ թվում էր, թե ովքեր էին եկել:

— Ասում ես Առուստամին էլ էր,— և հոնքերը կիտեց։
Առուստամը Ավան ամուհայրն էր։ Հիբանի և նրա մեջ հին և խուլ
թշկամոլություն կար, չնայած դրան, Առուստամը մի քանի ծե-
ռունիները հորդորանքը լսելով, եկել էր իր թշնամու վերջին
տեսությանը, բայց զալույց հայտնել էր, որ հիվանդի հետ չի
խոսելու։

10 — Ո՞վ գիտե, ինչ էր մտածում... Մարդ է, հողեղեն է, չէ՞,
Սանամ,— հարցրեց Հիբանը։— Նրեի ուզում էր հաշտվի, հը...
Թե եկել է, որ հետո ծիծաղի։ Հը՞, Սանամ, խոսի է՞... Ինչ ես
պապանծվել։

— Հայրապետ, չար ես մտածում... էն խեղճը ամենից
շատ էր թառանչ քաշում։

— Հա՛, լա՛վ, լա՛վ, ուրեմն մարդ է, խիղճ ունի... Վերջին
դատաստանը միտն է բերել։— Ու մի քիչ հետո հարցրեց.

— Տեր նորընծան գնա՞ց...

— Հա՛, կանչե՞մ,— ասաց Մկրտումը։

20 — Զէ, էնպես... Ուզում էի մի քան հարցնեմ։— Մի պահ
էլ աչքերը ման ածեց, կարծես մեկին փնտրում էր, հետո կող-
րին դարձավ։ Սանամը մոտեցավ, թիկունքը ծածկեց ու Հի-
բանը խոր քնեց։

Մյուսներն էլ ցրվեցին, ամեն մեկը մի սենյակում քնելու
միջև Սանամն ու հարսի մայրը կուլ եկան հարեան սենյա-
կի անկյունում, ննջում էին և թերի թուլած գրույցը շարունա-
կում։ Սանամը պատմում էր, որ եղբայրը առավոտս կանուխ
կանչել էր իրեն և դանդաղել, թե գիշերը լավ չի քնել։

— Էն հարսն, ասում է, երազիս եկավ... Ծարավ էի։ Մեր
էն մեծ գավաթով ջուր տվեց... Խռով գնաց, գավաթն էլ շա-
ռավ ձեռիցս... Ասում է, քանի տարի է, երազումս նրան իս-
կի՞ չէի տեսել։

30 Հարսի մայրը աչքերը լաջն չռած իր կասկածն էր հայտ-
նում այն մասին, թե երազը վատ է, նշանը՝ չար։

— Էլի գավաթն առներ... Փորձանքն առած կլինի։

Լուսաբացին, երբ Սանամ հորքուրը հանկարծ վարթնում
է և քունը գլխին վաղում հիվանդի սենյակը, նա սարսափած
ես է կենում։ Գորգի վրա սպիտակահալավ նստած է լինում

Հիբանը, արխալուղն ուսերին... Քրոջը տեսնելուց զուխը վեր է հանում և հազիվ լսելի ասում.

— Մկրտումի՛ն...

Սանամի ձայնից զարթնում է և հարսի մայրը, հետո Մկրտումը: Բայց հենց այն վայրկյանին, երբ Մկրտումը ներս է մտնում, հիվանդը ձեռքով ետ է տանում գորգի ծայրը և ընկնում: Ու միայն Մկրտումն է տեսնում գորգի տակ ծածկված ինչ-որ բարակ կապոցներ:

Երկու օր դիակը մնաց նույն սենյակում: Մարդ էին ուղարկել առաջնորդից թուլլտվություն առնելու, Հիբանի մարմինը եկեղեցու բակում թաղելու համար: Մինչ այդ բակում կանայք ու տղամարդիկ եփում էին, թխում, լվանում, մորթում և պատրաստություն տեսնում խոջա Հիբանին այնպիսի շուքով թաղելու, որի նմանը, ինչպես հայտնել էր Մկրտումը քահանային, Կարմրաքարը իր օրում չէր տեսել:

...Այդ օրից շատ տարիներ էին անցել: Խոջա Հիբանի գերեզմանաքարը մի քիչ թաղվել էր, ոտքերի կողմն ավելի, քան գլխավերևը: Զաղացականի ասելով, այդ նրանիցն էր, որ մարդու ոտքի ոսկորներն ավելի շուտ են փտում, քան գլխի ոսկորը: Գերեզմանաքարի գրերը տեղ-տեղ հողով ծածկվել էին: Ամառվա շոգին գյուղում մնացած մի կաղ ոչխար կամ հիվանդ հորթ, տապից նեղվելով, մտնում էր եկեղեցու գավիթը և ոտքերը հազիվ փոխելով գնում, հյուսիսային գավիթի հովում, խոջա Հիբանի տափակ գերեզմանի վրա նստում և ննչում, մինչև իրիկվա հովն ընկներ և տերը գար նրան գավիթից տուն քշեր:

Գեկուզ Հիբանի գերեզմանաքարն էլ թեքվել էր, բայց նրա անունը դեռ հիշվում էր թե՛ Կարմրաքարում և թե՛ շրջակա գյուղերում: Հիբանի տեղը Մկրտումն էր բռնել: Ծիշտ է, նրան խոջա չէին ասում, այլ խոջա Հիբանի տղա, բայց շատերն էին խոստովանում, որ Հիբանը խստության հետ ուներ և բարի սիրտ, համենայն դեպս «միամիտը էր և ուսմիկ» ինչպես ասում էր ջաղացական:

Որդիներն ավարտել էին պարիսպը, տան կտուրը թիթեղել: Կարմրաքարում առաջ էլ ամեն օր հիշատակում էին նրանց անունը, երբ ասում էին՝ «Հիբանի տղի եղները», «Հի-

բանի հողերը», «Հիբանի ձին», «Հիբանի ժամանակվա պարտ-
քը» և այլն, — բայց այդ ամենի վրա որդիներն առեկացրել էին
խանութն ու առուտուրը:

Խոջա Հիբանն էլ էր առևտուր անում, բայց նա խանութ
չունեւր: Բարդաններով բուրդ էր հավաքում և ուղտերին բար-
ձած ճանապարհ՝ գցում քաղաք իր ծանոթ վաճառականին
հանձնելու: Գերան էր ծախում, գարնան սկզբին փող էր բաշ-
խում և աշնանը փողի դիմաց վերցնում մսացու, բուլդ, ոչ-
խար, պանիր: Ու միշտ էլ գյուղամիջում քահ-քահ ծիծաղում
10 էր քաղաքի վաճառականների նիստ ու կացի վրա:

— Ամեն միւր մի ծակ են մտել, մի քանի թուփ չիթ ու
կտորի վրա նստել, արշինը ձեռքին, աչքը քուշովն անցկացո-
ղին, թե ինչ է, մի քանի շահի փող քցեն դախլը: Դուքանս ո՞րն
է... Եւ որ ձին նստում եմ, փափախս թեք դրած, իմ ոչխարի
կողքովն անցնում, հազար դուքանի թայ չեմ անի:

Քաղաքի առևտրականների մասին նա այն կարծիքին էր,
թե բոլորն էլ խեղճ ու կրակ մարդիկ են, ըստ մեծ մասին աղ-
քատ, և միայն իր նման խոջա ապրանքատերերն են (կամ ինչ-
պես ինքն էր ասում «մյուլքադար և զովվաթով» մարդիկ), որ
20 մի կտոր հաց են տալիս նրանց:

Ինչպես կփրփրար ծերունի մյուլքադարը, եթե հրաշք պա-
տահեր, գերեզմանից դուրս գար, անցներ գյուղի փողոցով և,
խրնց բլրակին չհասած, բարակ առվի մոտ, տեսներ քարաշէն
մի տուն, կապույտ ներկած հրկու մեծ դռներով, դռան ճա-
կատից ցուցանակը՝ վրան գլուխ շաքար, մի քանի կապ թեյ և
ռուսերեն գրած՝ «Մանրութի խանութ եղբ. Մանգասարովներին»...
խանութի մի անկյունում աղաքարի կույտեր, մեծ տակառ-
ներ, մեջք լի ցորեն, գարի, ապա բարակ միջնորմը՝ վրան շատ
ծանոթ գորգեր, գորգերի վրա պղնձե փայլուն կշեռքը, իսկ դա-
30 րակներում՝ ճոթ ու կտոր, գույնզգույն չիթ, թուփեր՝ մահուդ,
ատլաս, ծոպավոր թաշկինակներ, շաքար, այնակներ, լաւաքի
ապակի, բաժակներ, կոճ ու թել, մի խոսքով այն ամենը, ինչ
վաճառում էին քաղաքում: Եվ այդ խանութում՝ եփեմը, բու-
խարա փափախով, սև մահուդե պինջակով, ինչպես հագնում
էին քաղաքի վաճառականները, և որի համար էլ նա ծաղրում
էր նրանց (պինջակը մարմինը մինչև սրունքները չէր ծածկում,

ինչպես Խոջա Հիբանի շալի շուխան և մեջքից վար բաց էր մը-
նում, որի համար էլ քաղաքացիներին Հիբանը մի անգամ
ծաղրական ու ծանր խոսք էր ասել)։ Եփրեմը չթե թոփերն
առաջը թափած՝ հաճախորդին գովում էր, ֆիրմայի անունը
տալիս՝ Յինդեղի սատին, Մարոզովի «ամենապերվի» հալաւա-
ցուն։ Գովում էր և չափում, արշինը հոտավետ չթի մեջ այն-
պես ֆռռացնում, ասես մանկուց նրա հետ էր խաղացել... Իսկ
անկյունում, դախլի մոտ նստած էր Մկրտումը, որը հին ճա-
նանչ Սուլեյման քիրվայի որդու երկու հարյուր ռուբլու մուր-
հակը ծոցի հաստ «կնիշկայի» մեջ պահելուց հետո, այդ նույն 10
տեղից հանում էր և մեկ-մեկ հաշվում 15 հատ տասնոց, նույն
կարմիր տասանոցներից, ինչպիսիք կային հոր ժամանակ...

Խոջա Հիբանի մահից հետո այդ խանութն էր ավելացել
Կարմրաքարում, որի շաքարն ու չիթը գնված էին այն դրամով,
որի մասին Խոջա Հիբանը իր վերջին ցանկությունն անգամ
չկարողացավ որդուն հայտնել...

Օրը մթնում էր։

Իրար հետևից վառվում էին ճրագները։ Երբեմն ճրագը
ձեռին մեկն անցնում էր բակով։ Հեռվից այնպես էր երևում,
ասես մութի մեջ լույսն ինքն իրեն է շարժվում ու հանկարծ 20
հանգչում։ Նախիրից հետ մնացած մի կով բառաչում էր գյուղի
ծալրին։ Գետի մյուս ափին, գյուղի դիմացն ընկած անտառի
բացուտում խարույկը բոցավառվում էր։ Կրակը մեկ հանդար-
տում էր, մեկ վեր սլանում, և միլիոնավոր կայծեր ցրվում էին
խավարի մեջ։ Ասես հսկա մի աստղ էր թափում ծառերի ա-
րանքում։

Իսկ քիչ հետո, երբ խավարը թանձրացավ, ու ճրագները
մեկ-մեկ հանգան, որպես հսկումի կրակ մնաց միայն անտառի
խարույկը, որի շուրջ բոլորը նստոտել էին խողարածները, և
Հիբանի ամարաթի լուսավոր պատուհանը, որ բլուրի բարձուն- 30
քից անթարթ աչքի պես դիտում էր գյուղին։

Վերին հարկի այն սենյակը, ուր մահացել էր Խոջա Հի-
բանը, անճանաչելի էր դառնել տարիների ընթացքում։ Հիբանի
ցածիկ և հաստ տախտակներից սալքած թախտը Մկրտումը

քանդել և ցորենի ամբարում միջնորմ էր շինել: Նրա տեղը դրված էր երկաթե մահճակալը, վրան՝ բարձերի կույտը: Անկյունում կողք կողքի շարված էին բուլբուլին նոր աթոռներ: Սեղանի վրա փողը կապույտ ներկած գրամաֆոնն էր, կողքին գիպսե մի հորթ: Խանութից տուն դառնալուց, երբ հարկավոր էր լինում արխալուղը փոխելու, Մկրտումը քրքրում էր գրդախոնները և կեղտի մեջ մոռացված մի քանի պղնձադրամ հանում, պիպսե հորթի մեջ դրում:

- 10 Սենյակի պատերը զարդարված էին խալիներով ու կապերտներով: Հատակին, պատերի տակ փռված էին բարակ ներքնակներ, ծածկված նեղ ու երկար գորգերով: Թեկուղ մահճակալը, սենյակի մնացած կահկարասիքն առել էին քաղաքի մեծ մագազիններից, իսկ գրամաֆոնը Նփրեմն էր Բաբիդ բերել, բայց և այնպես սենյակն անճաշակ էր կահավորված: Գրամաֆոնի և աթոռների վրա մի մատ փոշի կար: Ոչ նվազել էին և ոչ էլ նստել աթոռների վրա: Մկրտումը և նրա մոտ և կողմերը զերադասում էին ծալապատիկ նստոտել փափուկ գորգերի վրա, թիկնել պատին: Միայն Նփրեմն էր աշխատում «աբրազոնի և քաղաքավարի» լինելու, ինչպես ինքն
- 20 էր ասում:

Առաստաղից կախած ճրագն առատ լույս էր տալիս: Ու թեկուղ զարնանամուտ էր, բայց և այնպես բուխարիկում վառվում էին կաղնու շոր փայտերը և տաքացնում տունը: Բուխարիկի մոտ, մութաքային թիկն էր տվել Մկրտումը, կողքին՝ համրիչը: Նա լուռ նայում էր երկար ու նեղլիկ մատչանին, շրթունքները շարժում և ասլա թերթը շրջելուց առաջ համրիչի հատիկները հետ ու առաջ տանում, հաշվում:

- 30 Լուռ թյունը խանդարվում էր համրիչի չխնոցից և այն ձայներից, որ լսվում էին ներքի տնից: Այստեղ էր ապրում Նփրեմի ընտանիքը, օրվա մեծ մասն այնտեղ էր անցկացնում և Մկրտումի կինը՝ Շողերը: Սահամ հորքուրն էլ, եթե ցուպին հենվելու շաբաթը մի անգամ զալիս էր հորանց տունը, ներքի տունն էր գնում: Նա գանգատվում էր, որ մահը մոռացել է իրեն, ոտքերում այնքան ուժ չկա, որ քարե սանդուղքը բարձրանա: և մի անգամ էլ տեսնի այն սենյակը, որ մահացավ իր եղբայրը:

Մկրտումը ապառիկների մատյանն էր թերթում: Եթե մի օր կորչեր Տեր Նորընծայի շափաբերական մատյանը, և քահանան ձեռքի տակ ոչինչ չունենար որոշելու համար, թե մի քանի տարի առաջ գյուղում ի՞նչ ծնունդ կամ մահ է պատահել,— հեշտ կլիներ պահանջած տեղեկությունը բաղել Մկրտումի «նիսիանների դավթարից», որի նեղ ու երկար երեսների վրա դրանցիված էին ոչ միայն Կարմրաքարից, այլև հարևան հայ ու թուրք գյուղերից շատ տնտեսություններ, ըստ նրանց զորության կարգի: Մատյանի առաջին մասում ունեկոր տնտեսություններն էին և շատ «պաշտոնի» (ինչպես ասում էր Եփրեմը) մարդիկ, որոնց ամենօրյա առուտուրը նրանց խանութիցըն էր: Վերջում մի քանի էջ հատկացված էր նրանց, որոնք Եփրեմի ժարգոնով կոչվում էին «Ղարիբանոցի խումբ»: Մատյանը միօրինակ ձևով չէր գրված. կային երեսներ, ուր Մկրտումի բարակ ձեռագրով նշանակված էր. «ձեռաց առավ 15 մնթ. հօգոստոսի 9-ին»: Բայց ավելի հաճախ, մանավանդ եթե ապառիկն ապրանքով էր եղել, մատյանն ավելի մանրամասն էր ասում: Օրինակ՝ «Շալուն Սիմոնին մի գրվ. շաքար կնունքի համար, ևս չիլ դանչաֆիլ 10 կոպ.»... «Թարիվերդի Մուլեյմանին հարսանիքի համար 10 արշ. զոլավոր, Պրոխորովի լաստիկ—8 արշ., գջուլի ալուխ—3 հատ, մի զլուխ շաքար Բրողսկու, լավը, խոշկյաբար—4 գրվ., նաբաթ 1 գր., ևս լամպի շուշա տասանոց—1՝ հատ, բոլորի գումարը—22 մանեթ 34 կոպ.»:

10

20

30

Առանձին էր քոչվորներին բաց թողած ապառիկի ցուցակը: Ամեն դարձան ամպ ու փոշու մեջ կորած հաղարավոր բազմություն հեռավոր տափաստաններից ոչխարը, ուղտը, եզն ու ձիու երամակներն առաջ արած բարձրանում էին այն լեռնաշղթան, որի մասին վաղեմի ճանապարհորդ Վարդապետն իր հիշողությունների մեջ գրել է, թե մատանու՝ նման օղակում են Կարմրաքարը և աղսմանդի պես սպիտակ լիճը բարձր պահում: Քոչն իրար էր խառնվում. հետև մնացողները նեղվում էին տափարակի տոթից, անասունները փնչոցով շտապում էին, օր ու գիշեր ճանապարհ կտրում սարի թարմ կանաչի համար: Հետինները բշտում էին առաջիններին, ճամփի նեղ կայերում տավարն իրար էր խառնվում, բարձրանում էր շտես-

նրված աղմուկ-աղաղակ: Եվ հենց հասնում էին լեռնաշղթայի փեշերին, ամեն «օյմաղ» ցրվում էր իր պապերի ոտքերով ծեծած կածանով և նորից վրան դարկում սարում թողած նախահայրերի գերեզմանների մոտ:

Այդ քոչը Կարմրաքարի միջով չէր անցնում, բայց նրա ծայրը երևար թե չէ, աշխուժանում էին շատերը: Եվ շարշի-
ների մի ամբողջ խումբ սասեղներով, հայելիներով, գունավոր
կանֆետներով, թաշկինակներով ու այլ մանրուքով լի տոպ-
րակները շալակած նրանց առաջն էին ելնում, խռնվում բազ-
մության մեջ, ծախում, փոխանակում, ծանոթներին հանդի-
սվում և մի շարքի հետո գլուղ վերադառնում՝ պարկերը նորից
լցնելու եղբայր Մանգասարովների խանութում:

Եվ թեկուզ բազմությունը Կարմրաքարի վրայով չէր անց-
նում, բայց և այնպես փոքրաթիվ խմբերով երևում էին գյու-
ղում: Ումանք աղուն էին բերում ջաղացպան Անդրու մոտ,
ոմանք դալիս էին Կարմրաքարի իրենց ճանաչելի մարդկանց
պատվիրելու, որ անառում վրանների համար երկար ձողեր
պատրաստեն, ոմանք՝ հենց այնպես, միալն իրենց ծանոթնե-
րին այցելած լինելու համար: Սակայն ինչ գործով էլ գային,
նրանք սաբ բարձրանալուց պիտի անցնեին խոջա Հիբանի որ-
դիների: Խանութի առաջով, որպեսզի ծովեն աջ ու Քառասնա-
ջրի նեղ կածանով, անտառի միջով հասնեն իրենց «օյմաղին»:

Այդ օրերին մի քանի տասնյակ ձիեր կապված էին խա-
նութի առաջ ընկած գերաններից: Ներսում եռ ու զեռ էր: Հարց-
նում էին քեֆ-հալ, իրար ձեռք տալիս, որդիների ու հարա-
դատների առողջությունից տեղեկանում, հյուր կանչում իրար:
Մկրտումը բուն ու դադար չունեի: Նա ընդունում էր ներս եկո-
ղին, ոչ միայն անունը տալիս, այլև տեղեկանում, թե ինչպես
է մայրը, լավացած՝ արդյոք այն կապույտ ձին, որ անցյալ
աշնանը մի քիչ կաղում էր: Բոլորը զարմանում էին նրա հի-
շողությունը վրա: Նրան առանձնապես հաճելի էր, երբ այդ
ժխորի մեջ մեկը բարձրաձայն իր գոհունակությունն էր հայտ-
նում, որ հիանալի «քիլվա» է խոջա Հիբանի որդին և չի մո-
ռանում իր լավ ծանոթներին: Եթե հաճախորդը հարուստ և ան-
վանի աղալար էր, Մկրտումը ճարպիկ շարժումով ինքը պի-

տի դարակներից հաներ բաղմատեսակ կտորներ, փռեր նրա առաջ, շլացնել գուլնով, փալլով ու հոտով:

Առուտուրն այնքան թեթանում էր, որ նույնիսկ Գոդուն էին կանչում և պատվիրում աչքի տակով հսկելու: Գոդին հյուրերին էր ընդունում. եթե եկողը «մեծամեծ» էր, վաղում էր ձիու սանձը բռնելու, ձիերն իրար հետ կուլելուց կատվի ճարպկությամբ նրանց փորերի տակով անցնում էր և բաժանում իրարուց: Նրա աչքերը ծանր ու մինչև բերանը ճոթ ու կտորով լցված խորշիկների վրա էր, որ տերերը կապում էին սարի կանաչից կալտառացած ձիերի գավազին և անտառի կածանով գնում հարսների և մանուկների ուրախացնելու «Հիբան քիրվայի» որդիների պարգևած փոքր թաշկինակներով, մեջը լի մրգեղեն կամ գունաւոր ու կլոր սապոններով, որ հատկապես նրանք պահում էին նվերների համար:

10

Նրբ գնորդը ձեռքը մեկնում էր Մկրտումին: Կամ Եփրեմին մնաք բարով ասելու, նրանցից մեկն ու մեկը շտապ կռանում էր և անկյունի նախօրոք պատրաստած կապոցը, որ համեմատ էր գնորդի անձնական բարեմասնության և հարստության չափի,— մեկնում նրան ու ժպտում, թեկուզ միտքն այդ րոպեին ծայր աստիճան լարված էր, և խնդրում կապոցը հանձնելու «Աթաքիշի կզուն» կամ «Սոնա-խալային» ու հայտնելու «սալամ դովա» մեծ ու փոքրին:

20

Քոչի բարձրանալու հետ միասին ծայր էր առնում և դժգոհությունը: Ծիշտ է, քոչից ոմանք օգտվում էին. դարբինը նրանց համար հարյուրներով էր պայտեր կտրատում, կոտրած մանգաղները նորոգում: Ոմանք գաղտնի կերպով անտառում նրանց համար ցախ էին կտրատում, մի քանի չարշի մանրուք էին վաճառում, նույնիսկ Շալուն Սիմոնին էին կանչում մոտակա «օյմաղներից», որովհետև նա անասունների բժշկությունից բան էր հասկանում, ու թեկուզ նրա գործիքը մի կոտրած դանակ էր, որով կտրում էր ականջի ծայրը կամ քթածակը ձեղքում, «հիվանդ» արյունը դուրս թափելու համար, — կարմրաքարում շատերն էին օգտվում քոչվորներից, բայց հենց նրանք սարը բարձրանալին թե չէ, սկսվում էր և դժգոհությունը: Գյուղից սար գնացող քոչվորը մի քիչ հեռանար թե չէ, ձիու սանձը թույլ էր թողնում և ձին մոռթք մեկնում

30

էր ճանապարհի կողքին, անտառի բացուտում ցանած կանա-
չին: Արտի տները կանաչից մի փունջ ձեռքին շտապում էր գյու-
ղի հրապարակը, դռում, բարկանում, անթիվ անգամ կրկ-
նում, որ գիշերը քսան-երեսուն ձի են բաց թողել զարու մեջ,
կերել են, տրորել, ձիերը թափալ են տվել, և եթե փողոցում
տեսնում էր տանուտերին կամ նույնիսկ գլխին, նրա ոտների
առաջ էր դրում խուրձը, գոլում էր գարին և նորից սլափում
սլին մասին, ին որքա՞ն են կերել: Գյուղի իշխանավորը նրա
բողոքը լուռ լսում էր, խոստանում, որ կարգադրւթյուն կա-
նի ալտ կազմելու, կհայտնի պրիստավին, միայն հարկավոր
է երեք-չորս մարդ տանել, որ նրանք էլ վնասը տեսնեն և վկա
լինեն նրա խնդիրքին: Բայց այստեղ էլ ամեն ինչ վերջանում
էր, գանդատավորը բարձրաձայն հայտնում էր, թե ամբողջ
գյուղն է վկա և որպես վերջին ապացույց գրպանից հանում էր
փնջավոր կանֆետի թղթեր, որ հավաքել էր արտից:

— Մի դատա հրեն էնտեղ ա թափած... Սրա ուտողին
ես ուժ ունե՞մ դատաստան տեսելու: Իմ իշխանն էլ դու ես, այ
քոխալա, բա իմ երեսները ձմեռն ում հույսին ես թողնում:

20 — Կանֆետ ավողին ասա, ուտողն ինչ մեղք ունի... Դու
էլ որ ուտեիր, հավատա, մի օրավար կորեկ կոխ կտայիր,—
վրա էր բերում զանգատին ունկնդիրներից մեկը:

Պատահում էր, որ վնասը մի քանի տնտեսութլունների էր
հասնում և կամ ամբողջ համայնքին: Սարից մի քանի սուրու
ոչխար գիշերով բշտում էին և արածացնում Քառասնաչրի մո-
տերին բնկած ալն բացուտները, որ ամեն տարի Կարմրաբա-
րում թողնում էին անասունների աշնան կերի համար: Աղմուկ
էր բնկնում գյուղում, գուրջ էին թափվում և գոռում-գոչւոնով
գնում ոչխարատեղի «օյմաղից» վնասը պահտնջելու: Երբեմն
աղմուկն արյունով էր վերջանում, երիտասարդները տաքա-
նում էին, և մահակները սուսերների նման կայծեր էին հա-
նում, զարկում, իրար գլուխ չարգում: Շատ սակավ զեպքում էր
օրենքը միջամտում ու դատաստան անում: Սովորաբար տաք
կովից հետո կրճելը հանդաբովում էին, այս ու այն կողմից
մարդիկ էին մեջ ընկնում և հաշտեցնում:

— Հաղար անգամ եմ ասել, թե թուրքերից օգտավետ ազգ
աշխարհի երեսին չկա: Նրանց ձին էլ, որ թրքում է, էլի մեր

ցորենն է ուժովանում: Նրանք որ կան յոնջա են, մենք էլ քյոհլան ձի... Մի ղրաղից կե՛ր, մի ղրաղն էլ պահի: Երեխի նման ժողովուրդ են, խոսքին ջան ասա, էլի՛ քու ասածն արա: Էդ էլ չի փողով: Այ է՛... Մեր հայությունը շատ անհասկ է,— թոնթորում էր Մկրտումը:

— Քու արտը քանի անգամ կերած կլինեն,— հարցնում էր Ավան ամին:— Ինչ որ դալիս է, քյասիբի գլխին է: Յարա ունեցողը կիմանա մրմուռը: Քեզ ի՞նչ կա...

— Իմ ու քունը չկա էստեղ: Ես մարդավարության, նստիլ վեր կենալու մասին եմ ասում: Տեսնո՞ւմ ես ոնց են իրար պա- 16 տիլ պահում. մեծը ջոկ է, փոքրը ջոկ: Մերոնք հենց շաշ եզան նման քարն են պողահարում: Թուրքը էնպես մի ազգություն է, որ կախ տաս, մին ծուռ խոսք չի ասի անժամանակ:

Երբեմն Մկրտումի երեսին: ավելի խիստ խոսքեր էին ասում, հանդիմանում էին, որ նրանց խանութի պատճառով են քոչվորները դյուղ դալիս, որ նա քոչվորների շահին չի ուզում դիպչի: Եվ նրա ականջովն էր հասնում գյուղում տալածված աչն լուրերը, թե ինքը կաշառված է, նույնիսկ թե իբր նրա գի- տությամբ են գիշերով Կարմրաքարի խոտհարքն արածացնում:

... Բուխարիկում բոցն արդեն հանգել էր: Փայտի շիկա- 20 ցած կտորները մեղմ ճաքճքում էին, փշրվում և մոխրի բարակ շերտով պատում: Մկրտումը վերջացրել էր ապառիկների հա- շիվը. գորգի վրա դրած համրիչի հինգ շարը սառել էին և ցույց էին տալիս եղբ. Մանգասարտիների առևտրական հզորու- թյունը թե Կարմրաքարում, թե հարևան գյուղերում և թե վրա- նաբնակ աչն բաղմության համար, որ յուրաքանչյուր գարուն «քոչ ու բարխանով» բարձրանում էր լեռնաշղթայի փեշերը և վրան զարկում լճակի եզրին:

Մկրտումը ձեռքերը մեկնում էր կրակին, իրար շփում: Երբեմն էլ տաքացած ձեռքը երեսին էր տանում և շոյում աչ- 30 տերը: Հավասար ու խոր շնչառությունից զրնգում էին գոտու արծաթ գինդերը:

Նրա ականջին էին հասնում ներքի տան աղմուկը, երե- խաների ձայնը: Հաստ գորգերի արանքից այդ աղմուկը խուլ էր լսվում, կարծես շատ հեռու տեղ էր: Բակում բառաչում էր մի կռվ: Երբեմն լսում էր շղթայի զրնգոց: Չամբարն էր, պա-

ռաւ շունը, որի տեղը մութն ընկնելուց փոխում էին, և բակի լայնքով կապած երկաթե լարին շղթան քսելով, շունը ետ ու առաջ էր գնում, երբեմն հաշում: Չամբարի հաշոցին Մկրտումը երեսը պատուհանին էր դարձնում և աչքերը լայն բաց արած լսում: Բայց շունը դադարում էր հաշելուց, հաս ու կենտ և անորոշ ծայրեր էին լսվում հեռվից: Փակվում էին աչքերը, սակայն միտքն արթուն էր և շարունակում էր հյուսել, ծանր ու թեթև անել հաղար ու մի գործ:

- 10 Գարսպասի երկաթին մտրակի կոթով իրար հետևից հարվածեցին, կարծես զնդացիրի կրակ էր: Մկրտումը մոտեցավ պատուհանին. Գողին ճրագը ձեռին վազեց դարպասի կողմը: Շունը հաշաց ու շղթան քաշելով հասավ մինչև ներքի տան դուռը: Ներքի անից դուրս եկավ Եփրեմի կի՛նը: Քիչ հետո դարպասը բացվեց, երեսց ձին, որի սանձից բռնել էր Գողին, ձիու հետևից՝ Եփրեմը:

- հուռա Հիբանի մահից հետո երկու եղբայրները մեջ լռել-
յայն աշխատանքի բաժանում էր սահմանվել: Քաղաքում զը-
նումներ կատարելը, պետական հիմնարկների և պաշտոնա-
տար անձանց հետ գործ վարելը, ինչպես և խանութում առու-
20 տուր անելը Եփրեմին էր բաժին ընկել: Ճիշտ է, տարին մի կամ երկու անգամ Մկրտումն էլ էր քաղաք գնում, բայց այդ ավելի շուտ բարեկամական այց էր իր հոր բարեկամ վաճառականնե-
րի ուղղությամբ: Մկրտումին էր մնում՝ գյուղի տնտեսություն կառա-
վարելը, վար ու ցանքի եկամուտը և քուլտրների ու շրջակա
գյուղերի բնակիչների հետ առևտրական գործարքներ կատա-
րելը: Մկրտումի զրպանումն էին դախլի բանալիները, միայն
նրան էր հայտնի ստացվածքի վերջնական չափն ու կանխիկ
դրամի դումարը: Նա մեծ եղբայրն էր, գյուղում ավելի կշիռ
ունեւր, բան Եփրեմը, իսկ թուրք Բարսեղամայի հետ Եփրեմը
30 չէր կարող վարվել իր եղբոր նման: Տանը, բարձր պարիսպնե-
րի հետև, ոչ մի բան չէր կարող կատարվել առանց Մկրտումի
գիտություն: Եվ այդ ազդեցությունը հաղար ու մի ճանապարհ-
հով տան սահմաններից դուրս էր գալիս, տարածվում շրջա-
կայքում:

Մկրտումը ձիու վրնջոցը լսեց թե չէ, համբիշը սեղանի վրա դրեց, դավթարը՝ երկաթե սեղուկի մեջ, որ ծածկված էր

նուրբ գործած շալով, ներքի տանը երեխաների աղմուկն
 ավելի սաստկացավ, լսվեց թրմփոցի ձայն, առէ մի պարկ
 վերեւից ընկավ՝ ապա բարձր ծիծաղւն Եփրեմն կը: Ամեն ան-
 դամ քաղաքից վերադառնալուց հետո նա նախ երեխաների
 մոտ էր գնում, մրդով լի դրպանները դատարկում, տնեցոց
 պատվիրած և քաղաքում գնած իրերը հանձնում կնոջը կամ
 Շողերին: Նրա խուրջինում տան մէծ ու փոքրի համար միշտ է
 մի բան էր լինում: Նույնիսկ Շողերն էր հետևում և անհամբեր
 սպասում իր բաժնին: Գողին Հին դոմում կապելուց յաւույն
 վազել էր ու դռան մոտ կանգնել. նրան էլ մի բան պիտի հաս- 10
 ներ: Պատալ Զամբարը կոճկոնծում էր, առեա ուրախ այդ
 ժխորի մեջ իմաց էր տալիս, որ իրեն շմոռանան:

Բայց հերիք էր, որ Մկրտումը վերից կանչեր մեկն ու մե-
 կին, որպեսդի աղմուկը դադարեր: Սովորաբար նա Գողուն էր
 ձայն տալիս, սակավ դէպքում՝ կնոջը: Եթէ նրա կանչելը Եփ-
 րեմի գալուց հետո էր, ոչ Գողին էր վեր բարձրանում և ոչ էլ
 Շողերը: Եփրեմը ունքերը կիտում էր և, իբր խոռված երնիս,
 բարձրանում վերև, մոտում թոնթոռալով իր վիճակից:

Մկրտումը մի ներքին հրճվանք էր զգում իր մեծությունը
 և ուժը ցույց տալուց: Ամեն անգամ, երբ նա տեսնում էր եղ- 20
 բորը երեխաների հետ կամ տնեցոց հետ ուրախ պոռուց անե-
 լուց, նրա ներսում երկու պաշտում իրար հետ պայքարում էին:
 Մեկ նախանձում էր եղբորը, դառնությամբ զգում, որ ինքը
 պուրկ է ալը հաճույքից, մտաբերում վաղուց մեռած իր ման-
 կան և ինքն իրեն հարցնում՝ մի՞թէ մինչև վերջ պիտի անժա-
 ոանդ մնա,— մեկ նախանձում էր եղբորը և մի էլ զամաքում
 էր այդ պաշտումը, մի ուրիշն էր ելնում. նրան խեղզում, մի
 ուրիշ զպաշտում՝ հանուն գործի, անդու աշխատանքի, հարու-
 տության ու հզորության: Առաջինը նրան թուլացնում էր, կոռ-
 ցընում իր հավասարակշռությունը, երկրորդը նրան խրոխտ 30
 էր պարանք էր տալիս:

— Ցեխը շատ էր վերին կապում.— հարցրեց նա, երբ
 Եփրեմը մտավ ու մոտեցավ բուխաբիկին: Վերին կապը քա-
 ղաք տանող ճանապարհի այն մասն էր, որ տնցնում էր առ-
 տառի խիտ թավուտով և ուր միայն ամառն էր գետինը մի բիշ
 չորանում:

— Չորտ նա խաբար,— քթի տակ ասաց Եփրեմը։— Երկու տեղ ձին խրվեց... Քիչ մնաց ինձ էլ տակույն աներ։ Մո՞ւթ, ոչ ճանապարհն է երևում, ոչ ցեխը... Ոտդ որտեղ դնում ես, խրվում է...

Եթե Մկրտումը չընդհատեր, Եփրեմը դեռ կշարունակեր ճանապարհի նկարագրությունը, մեկը տասը շինելով։ Մկրտումը դիտեր նրա սովորությունը։ Ինչքան ավելի էր պատմում, այնքան նա համոզվում էր, որ քաղաքում նա մի «օյին» է արել։

10 — Դու էլ լուսով գալիր...

— Թողնո՞ւմ են... Մինչև էն շան որդուն թուղթը գրել եմ տվել, հոգիս բերանս է հասել։ Ամենապասելգնի պապկեցի հետ գործ արա, էդ չինովնիկներին դուռը մի դնա։ Քոստո, փսլինքը կախ, տանը լակոտները հաց շունեն ուտեն, էնպես փոստնով է խոսում, ծանրացնում, կասես զենեքալ գութերնատոր է իմ գլխին։

— Վե՞րջը... փեշատե՞ց։

20 — Աչքն էլ չճանցի՞ր... Փորոցավը մի կարմիր տառանոց էր։ Առաջ չեմ ու չեմ էր անում, ա՛յ ուզալույնի բան է, վերջն էլ թե հացից հետո արի տուն, օրենքին նայեմ... Որ Բեկտաբեգովի անունը տվի, ստատյան գտավ։

— Բեկտաբեգովն ի՞նչ ստեց։

— Ի՞նչ պիտի ասեր։ Չեստ չեստի, գրեց... Թե գասպադին Նիկիտա Մանգասարովին իմ կողմից պերեդայ պահլոն։ Ափսոս չի, էդպես մարդուն պերվի մինիստր դնես, ոչ թե պամոշնիկ։ Ինչուս գալուց էլ, թե ասում է ձեզ նման բարեկամ ունենալը մե՞ծ պատիվ է ինձ համար։

— Մաշիներն ի՞նչ արիր...

30 — Բեկտաբեգովից հետո էլ գնացի նրանց մոտ... Ա՛, մեր հալերը.. էդքան նիզդի, ցիգան ժողովուրդ յարաբ աշխարհի երեսին կա՞, թե չէ։ Ինձ տեսավ թե չէ, ոտը կախ բցեց։

— Ո՞րը...

— Էն մեծը, Արշակ Օսպիչը... Թե մի քիչ դարադումեննի է Էդել, պրեսկուրանտի գինը պրիկաշչիկը չի իմացել... Երդում, Աստված, թե էն կանաչ մեռոնը՝ Ռաստովի առքի գինը չորս հազար երկու հարյուր է...

— Վե՞րջը:

— Էլ ի՞նչ վերջը... Թե ասում է երկու տրեւում կարող եմ վեկսիլով տամ... Թե որ չեք ուզում, խանլար բէյն է ուզում տանի...

— Չտվի՛ր...

— Չէ...

— Չոռ,— ու փրփրաց Մկրտումը:— Գնում ես շհարում քուշերը շափշփում: Բա քեզ ինչո՞ւ համար էի ուղարկել... Դե մի՛ գժվի,— ու ձեռքը դարկեց ճակատին:— Երկու հարյուր մանեթի համար գործը պիտի քանդե՞ս... Ե՞րբ է խելքդ տուն գալու, հը՞ր...— ու մոտեցավ նրան: Եփրեմը մի քիչ հետ քաշվեց, աչքերը կկոցեց:— Խանլար բէյը որ տանի, ուրախ կլինես, հա՛... Նա ո՞ւմ շունն է, որ իմ ուղածն առնի: Թքած նրա բեյության վրա... Սուլած տովածի մինը:

— Դե մի թող է՛... Ինչ ես կարկուտ թափում:— ընդհատեց Եփրեմը:

— Հը՞:

— Թուղթ եմ առել, որ մինչև մի շաբաթ իրավունք չունի ուրիշին ծախի, մինչև ինձանից պատասխան չստանա...

— Եհ՛...— ու մի վայրկյան հետո հանդարտ ձայնով 20 ասաց.

— Էսվ է, էդքան էլ խելքդ կտրել է...

— Իմ խելքս էդքանը հասկանում է... Ասա վերջը էդ մաշինները մեր տունը չքանդի,— պատասխանեց Եփրեմը:

— Ինչ էլի...— այս անգամ ձայնը բարձրացնելով վրա բերեց Եփրեմը: Մեծ եղբայրը կանգնել էր անկյունում, գլուխը կռացրել և ունքերի տակից աչքը գցել Եփրեմին.— ամենահայտնի մանուֆակտուրիստ մարդուց մինչև էն պյան Բարադավոյը մեզ վրա ծիծաղում են... Ասում են Կարմրաբարն ինչ մաշինի տեղ է... Փող ունեք, բերեք քաղաք, թե ուժներդ չի պատում, խող առեք, ձեր ծմակի կաղինն ուտի: Չորսո նա խաբար... Մարդ աչքերը բաց չորս հաղար երկու հարյուր մանեթ տա, ինչ է զավոդ եմ բաց անում էս վայրենի աշխարհ-հո՞ւմ... Ինչ մարիֆաթ, ինչ մարդավարություն ես տեսել էստեղ:

— Էլի՛ բռնեց... Քորի, լեզուդ քորի մի քիչ:

— Վերջը իմ ասածին կգաս: Գլուղն ի՛նչ է, որ մարդ էն-
տեղ բնակարարի: Փող ունեւ, տար քեզ բարեբար մարդոց հետ
զործ արա: Երեկվա սողան ծախողն էսօր վտարոյ գիւղի կու-
պեց է դառել, իսկ մենք էս վայրենի ծմակից դուրս շենք գա-
լիս: Չե՛ս տեսնում... Շատը սոված է, մի թիքա պանիր էլ չի
կարում, որ ցամաք հացը կուլ տա... Օղզա լաղա՛թ կա քաղա-
քում... Ծիկ, լուսավորութիւն, նստել, վերկենալ, հանգիստ:
Փողդ ապրանքի տուր, մի բոլկի ուղաւորում մագաղինիդ գըռ-
ւերը բաց արա, թող պրիկաշչիկների հողին դուրս գա... Դու
10 հենց աչքիդ տակով նայիր: Թե չէ էս ինչ կյանք է... Ես ինձ
նման բնիկերների հետ մի անգամ նստել վերկենալը չեմ փոխի
քո ճանաչած մարդոց հետ... Էստեղ մնացողը մարդու կերպա-
րանքից էլ կընկնի: Մի օր էլ տեսար՝ Բ՛լը, աղբջուրը ցամա-
քէ՛ց:

— Էդ օրը սէզ համար չի,— կարուկ պատասխանեց
Մկրտումը:

Տիրեց լուսիւն: Եփրեմը վանդակի մեջ բնկածի նման
քայլում էր սենյակում, երբեմն կանգնում գետնին նայում և
ապա ձեռքերը մեջքին ներքի շարունակում քայլել: Մկրտումն
20 աչքի տակով նայում էր Լճբոր բարկացկոտ շարժումներին:

Ոչ որ չէր ասի, թե երկու եղբայրն էլ մի մորից ու հորից
էին սերվել: Մկրտումը կաբճահասակ էր, ոսկրոտ: Նրա շար-
ժումները կոպիտ էին. Երկաթ և մազոտ ձեռքերը վայրենի
տեսք էին տալիս նրան և հակապատկերն էին Եփրեմի ավելի
նուրբ կազմվածքի: Մեծ Լճբոր գլուխը պատած էր կուպրի
սման ւե և կոշտ մազով, աչնինչ Եփրեմի մետաքսի նման կա-
կուղ մազերը տեղ-տեղ սպիտակել էին: Առաջինը դուստ էր,
30 խորամանկ, ծանր ու բարակ կշռող և պողպատ կամքի տեր,
երկրորդը՝ շուտ հուզվում էր, մտքինն ասում մինչև վերջ, կրա-
կի պես լափում մինչև վերջին շնորհը և հանդում, հանգարտ-
վում, դառնում խոնարհ գառ:

— Չեմ իմանում... Մի պաշտոնի մարդ չտեսա, որ մէր
ասածին հալանի.— խանդարեց լուսիւնը Եփրեմը:

— Խալխի Դաջը չես ուտում, որ խալխի խելքով էլ գործ
բռնես.— առաջ Մկրտումը և մի քանի քայլ արեց դեպի եղ-
բայրը:

— Պրծա՛ր... Դե հիմա իմը լսի: Էգուց ծեղքը ծեղին, եկած ճանապարհով ետ կդառնաս, մի տրետը կտաս, պայմանը կկապես, և էն սհաթին էլ ետ կդառնաս... Իմացա՛ր:

— Որ էգուց չլինի, երկու օր հետո լինի, չի լինի՞... Լավ մտածի, արի՛ ձեռք քաշի էդ բոլորից... Քաղաքում տարա՛ն կերան, ով աչքը բաց է անում, վազում է մարդի շարք ընկնում... Մեղ կարողություն է պակաս... Էգուց երեսաներին ուսում տալ կա՛, կյանք ու աշխատհո տեսնել կա:

— Կարմրաքարից լավ տեղ աշխատհոմս ինձ համար չկա, թող ում դուխը ցավում է, դնա քաղաքում դուքան դնի... 10
Քաղա՛ք... Մի հարցնեղ լինի, թե ինչ կա էդ պրիշակում... Էնքան բան կա՛ էս ձորերում, իմ պիլնին խող քցեմ, երկու տարուց հետո էնպես դավող բաց անեմ, որ թամաշա... Քառասունաջուրը թող իմը լինի, Մանթաշովի բուրդներին էլ թամահ չեմ անի... Սա երկիր չէ, ոսկի է տեղովը մին. ասենք անհասկացողը մենք ենք:

— Ոսկի է, հալաքի,— հեղնեց Նփրեմը:

— Կհալաքեմ, սպասի՛,— այնպես վճռական հայտարարեց Մկրտումը, որ Եղբայրը մի աւհ տատանվեց ու սկսեց կասկածել, թե միգուցե Քառասնաջուրը իրոք ոսկեհանք ունի 20
և ինքը տեղյակ չէ: Նա ձեռքը տարալ ծոցին, շոշափեց նոստրի կողմից հաստատած այն թուղթը, ըստ որի Քառասնաջուրի երկու արիւն ընկած մոտ 60 դէսյատին պետական սնտառը պատկանում է նրանց:

— Դու ողջություն ասա... Աշխատող մարդը քարից էլ նալթ կհանի: Կարմրաքարի ի՞նչն է պակաս... Ո՞վ ունես քո դիմաց... Զէ՛, դնամ քաղաք հաշար լոթու ընկեր դառնամ... Ապերը լավ էր ասում, թե նրանք մեղանո՛ւ էն սպրում: Սանթաշովը մի ջուխտ տրեխ էլ չուներ, որ գնաց Բաքու... Հրես ոսկին դռանդ թափած, սարքի, ստեղծի, թեղ քո անունն էլ 30
բարձրանա, մի քսան-երեսուն աղբատներ էլ էն փշրանքովդ ապրեն, հորդ ողորմի տան...

— Է՛հ, չեմ իմանում,— ասաց Նփրեմը.— նա արդեն տատանվում էր և զգում, որ եղբոր ձեռքից չի ազատվելու մինչև թղթերը չտա ու տարած փողի հաշիվը չներկայացնի:

— Զես իմանում, իմացի՛ր... Էս ո՞ւմ համար ենք աշխա-

տում. ես ի՞նչ ունեմ մեջը: Մի դատարկ անուն: Թող քո ժա-
ռանգները մեծանան, տիրութիւն անեն:

Այս ասելուց եփրեմը ղինաթափ եղավ: Նա շատ էր սի-
րում իր երեխաներին: Այդ դիտեր և Մկրտումը և երբ ուզում
էր նրան կակղեցնել և իր ասածին բերել, նա տրամուլյամբ
հիշեցնում էր այն տաբեկութիւնը, որ կար երկու եղբոր մեջ
և հուսադրում, որ իր մահից հետո ամեն ինչ մնալու է նրան:
Եփրեմը ծոցի գրպանից հանեց թուղթը, ցույց տվաւ, թե ում
ստորագրութիւնները կան, ինչ ասաց Բեկտաբեգովը, երբ
10 կնքեց:

— Էդ փեշատն, ասում է, որ զնում եմ, ինքը պրակուրորն
էլ չի կարող քանդի: Նա զղարովչեւ. ասում է, ձեզ հալալ լի-
նի... Զորտ ելո, էդպէս ազնիւ մարդուն գութերնատի չինը
քիչ է:

— Վեկսիլը տվիր,— հարցրեց Մկրտումը:

— Տալը քիչ էր... Կտոր-կտոր արի, ճակատամիջին շաքը-
տէցի: Նա ում շունն է, որ մեզ վրա հաչի... Երեկվա ձեթ ծա-
խողը: Ասում է սուղի կտամ, որ ինձ խայտառակ ես անում:

— Հետո՞:

20 — Իսկյանդարովների պրիկաշչիկն եկավ, էնպէս նրան
անպատմեց, ո՞ր: Ասում է ամբողջ գութերնիում Մանգասաշով-
ների նման ակուրատնի սովեստով գործ անող չկա. դու ո՞նց
էիր ուզում նրանց վեկսիլը պրոտեստ անես: Լավ խայտառա-
կեց: Ես էլ շաքաբը նրանց սկլադից առա: Խաղեինն ասում է,
մինչի հարչուր հուգարը դավերչա կանեմ, ինչ ուզում ես տար,
կորած տեղ չի: Տարաւ, մարդը, շնորհակալ եմ, լաւ պատմեց:

— Դու էլ կակղեցիր, չե՞ր,— հեգնանքով ասաց Մկրտումը
և համբրիչը վերցնելով սեղանից, մոտեցավ նրան:— Ինչքա՞ն
փող ունես մոտդ:— Եփրեմը սկսեց գրպանները դատարկել:
30 դրամը մեկ-մեկ զնում էր սեղանի վրա, իսկ Մկրտումը հաշ-
վում էր:

— Զորտ մանեթ էլ քցի գերբովի մարկա, մնաց 11, նրա-
նից 5 մանեթ քանի կոպեկի պակաս պատ եմ առել տանը
համար:

— Ի՞նչ պակաս... չեն կարող գութանից տանե՞ն:

— Գողու համար մի լակիրովնի պոյնս եմ առել:

- Գոգո՞ւ... նա ի՞նչ է անում:
- Ասում է, ուզում եմ տնավորվեմ:
- Ո՞ւմ աղջիկն է:
- Շալուն Սիմոնի...
- Հա՛, լավ, մնացա՞ծը:

— Մնացածն էլ Իսկյանդարովի պրիկաշչիկի հետ գնացինք: Ռեստորան, դակուսկի արինք: Շաքարի սկլադը նրա ձեռքին է:

- Լավ, հո ավել չե՞ս ծախսել, պարոք չե՞ս արել:

— Ձէ, չիստի եմ. կոպեկը կոպեկին բռնում է. ուզում ես մեկ էլ քցի:

— Ձէ, էս անգամը լավ ես, խելոքանում ես... Դե գնա, բեղարած կլինես. էգուց ուզում եմ հիմերը քանդել տամ: Դու էլ, ոնց որ ասի, առավոտ կանուխ կգնաս, մի տրետը կտաս, ճանապարհը շորանալուց կուղարկեն, մնացածն էլ կստանան:

Եվրեմը դուրս եկավ: Նա ուրախ էր, որ հաշիվները «չիստի» հանձնեց: Ծիշտ է, քաղաքում նա ավելի էր ծախսել, ռեստորանում նրա հետ եղել էին Իսկյանդարովի գործակատարից բացի և մի քանի ծանոթներ, խմել էին ու գնացել բիլիարդ խաղալու և մութն ընկած հազիվ էր կամպանիայի ձեռքիցն աղատվել, — բայց և այնպես հաշիվը տեղը բերեց և դուրս եկավ «կրուգոմ շեստնադցատ», ինչպես ասում էր Իսկյանդարովի գործակատարը: Նոտարի մատենալարին, որին Եվրեմն անվանեց փսլնքոտ ու քոսոտ, նա ամենևին չէր էլ կաշառել:

Եղբոր դուրս գնալուց հետո Մկրտումը մի անգամ էլ նայեց թղթին, ստորագրություններին ու կնիքին, ղգուշությամբ թուղթը պահեց սնդուկում: Շոշափելու շափ պարզ նա ղգաց այն հղորությունը, որ ձեռք է բերելու այսուհետև նրա վաղուցվա միտքն էր Կարմրաքարում հիմնելու սղոցարան և պատրաստելու գերան ու տախտակ: Քառասնաչրի երկու փին, մինչև ձյունոտ զագաթները ձգվում էր խիստ անտառը և միանում այն մեծ անտառամասին, որի փեշերին ընկած էին մյուս գյուղերը, և որից դեն հյուսիսից հաբավ ընկնող լեռնաշղթան դարձյալ պատած էր անտառով: Դեռ անցյալ աշնանը նա քաղաք էր գնացել հատկապես իմանալու գները, շուկայի պահանջը և մտքում հաշվել էր օգուտը ու որոշել գնելու ոչ մի-

այն անհրաժեշտ ստանդին ու երկաթն մասերը, այլև այն անտառամասը, որ ընկնում էր Քառասնաչրի մոտ, և որտեղ մտադիր էր կառուցելու սղոցարանը:

Եփրեմի բերած թուղթը իր ծրագրի մի մասն էր: Ստանդլը դեռ չկար, սղոցարանի տեղը դեռ կանաչ էր, ձորակում, ղեղնած տերեւների տակ՝ զորշ սառույց: Շուտով կղնեզան սղոցները, անիվը կդառնա, փոկերն ետ ու առաջ կվազեն և հաստադուն կաղնիները կաղոցվեն, կդառնան բարակ ու լայն տախտակներ... Բազմաթիվ սայլեր կձռռան, կտեղափոխեն տախտակները, զոմեշները բարձր կտան ծանր գերանները, և ամեն տեղ կտանեն նրա ապրանքը:

Մկրտումը կանգնել էր սանդուղքի զլխին ու նայում էր գլուղին: Գիշերվա սառը բամին ծեծում էր նրա կուրծքն ու գեմբը: Նա ազա՜հ շնչում էր անտառից եկող թարմությունը: Լուռ էր գլուղը. ոչ մի ճրագ չկար և ոչ մի ձայն: Թույլ կադկանք էր դալիս ներքեի լաղից, կարծես մրսում էր մի շուն: Մոտակա խրճիթից լսվում էր մանկան հիչ: Ջաղացի տուաջ մի փոքրիկ կրակ պեծին էր տալիս:

— Նրանի նրան,— մտածեց Մկրտումը,— մինչի՞ լուս էլ մասլահաթ կանի...

Գիմացի սարի ետեից լուսինը պոռնկը հանել էր: Սարից խափարը կախվել էր, ծածկել ձորը, ջաղացը, գլուղի մեծ մասը: Եվ ինչքան բարձրանում էր լուսինը հորիզոնի վրա, այնքան խափարը հեռ էր քաշվում: Հեռվից խուլ վշշոց էր դալիս. քամին անտառում ծառերի դեռ լերկ ճյուղերը իրար էր տալիս և բացվող բողբոջների բույրը թևերին առած տանում հեռուները:

Մկրտումն իջավ սանդուղքով: Չամբարը շղթան երկաթե լարին քսելով մոտեցավ նրան, ոտներին փաթաթվեց:

— Չամբա՛ր, Չամբա՛ր... Անիրա՛վ,— փաղաքշական ձայնով առաջ նա: Շուներ հասկացավ նրա փաղաքշանքը, ավելի արագ սկսեց հոտոտել ու իր հավատարմությունը ցույց տալու համար վազեց դարպասի կողմը. մի քանի անգամ հաչեց, էլի հեռ վազեց:

Վերեից Շողերը կանչեց.

— Գլխաբաց ե՛ս... Քամի է...

Նա հետ նայեց ու աստիճանների գլխին տեսավ կնոջը, սպիտակաշոր, շալի մեջ փաթաթված: Ինչքան նման էր նա առաջվա Շողերին, այն դիշեր, երբ մայրն իրեն մոտիկ դուռն ուղարկեց մշակներ վարձելու: Շողերը կանգնել էր սանդուղքի գլխին, ճրագը բռնել էր ու լույս էր անում: Լույսի տակ՝ բարակ ու սպիտակ ձեռքը կարմիր շալի տակից:

Մկրտումը կայտառ մանկան պես վեր բարձրացավ... Ներքի տնից նա լսեց Եփրեմի ծիծաղն ու մանկան լացը... Հայրը փոքրիկին անկողնուց հանել էր, գլոբում էր ու փափուկ տեղերից ցավեցնելու շափ համբուրում:

10

Խոջա Հիբանի ամարաթի վերի հարկի ճրագն էլ հանդավ: Մնաց միայն ջաղացի խարույկը, որի շուրջ նստած մարդկանց ջաղացպանը պատմում էր իր ամենից սիրած հեքիաթն այն մասին, թե ինչպես մի հովիվ ոչխարը լճի մոտ տանելուց՝ տեսնում է սպիտակ աղավինների, որոնք անհայտ է, թե որտեղից իջնում են, փետուրները թողնում լճի ափին, դառնում փերի աղջիկներ, ջրի մեջ լողանում, ինչպես հովիվը գողանում է մեկի թևերը, և աղջիկն էլ չի կարողանում սպիտակ աղավինի դառնալ...

Գարունը բացվել էր:

20

3

Արբեցնող բույր էր բարձրանում այգիներից ու դետափին ընկած ծառաստաններից: Սարերը մուգ կանաչ էին հագել, և միայն բարձրերում, ամպերի տակ, ձյունի մանրիկ շերտերը դեռ սպիտակին էին տալիս: Քարաքոսն ու մամուռը դարձան խոնավությունից ուռճացել ու պես-պես գույներով ներկել էին ժայռերն ու քարերը: Անտառի թանձր կանաչի միջից երևում էին հաս ու կենտ ցցաչոր ծառերը: Օդում աղմուկ կար, որ գոյանում էր անթիվ-անհամար բզեզների ու մեղուների բզզոցից, թռչունների կանչից ու վար անողների երկար ու ձիգ հորովելից:

30

Կարմրաքարն էլ էր կերպարանափոխվել: Տերևակալել էին տները առաջ եղած հատ ու կենտ ծառերը, փտած դերանների վրա սունկերը շար էին ընկել, կտուրներին կանաչ էր բուսել

ու կախալէլ: Եկեղեցու գաւթում խոտն այնքան շատ էր, որ Աւան ամին ըստ վաղեմի սովորութեան, Տէր Նորընծային խորհուրդ էր տալիս կանաչը խոտհարք պահելու և արգելելու, որ կաղ ոչխարներն ու գլուղամիջի էշերը կոխ տան ու թաւալեն:

Բացվել էր գարունը, աշնան ցանած արտերը ծփում էին ծովի նման, մոխրագույն կոհակներ տալիս: Ունանը քուն ու դադար չունէր. վարում էր, հա վարում, հորովել տալիս... Ծաւերն ու աղաւթները երամներով հետեւում էին նրա վարին և թաց հողի միջից, խոփի հենց բերանից թոցնում ճիճու և որդ: 10 Գարնան փարթամ բնությունը ավելի էր խտացնում այն կոնստրուկտը, որ գոյութիւն ունէր Կարմրաքարի ու նրա հանդերձի միջև: Գեղեցիկ էին արտերը, մարդու ձեռքով տնկած ծառաստանները, նրա կապած մարգերը, ուր արդեն կանաչել էր լորին, սարյակները ճութողում էին կտուրների տակ կամ տանձենու ճյուղերի վրա, և միայն մարդու բնակարանն ու ինքը մարդն էր, որ գարնան պայծառ արևի տակ փռելու ուրիշ բան չունէր, մաշված կարպետից ու միթիլը պստուած վերմակից բացի:

Գլուղի ամենաւատ ժամանակն էր: Տաշտը դատարկ էր, 20 օրը մի քանի տնգամ աչք էին դրում գարու արտերին, որ շուտով պիտի գորշանար ու հասկ դցեր: Մաքուր էին փողոցներն ու բակերը, որովհետև աղբը կրել էին բանջարանոցները, գարնան արեւը ծծել էր աղբակույտերի կծծահոտն ու խոնավութիւնը: Մաքուր էր և տների ներսը. ձմեռվա հաստ շորերն արեւին էին տվել ու հագել հնամաշ արխալուղները: Ուժեք ծանրը փափախները դեն էին դրել, կապույտ թաշկինակ կապել գլուխներին:

Աւան ամին կացինը գոտկատեղում խրած, մեծ դանակը ձեռքին՝ այգուց այգի էր շտապում, պատվաստները ստուգում: 30 Ամբողջ գլուղին էր հայտնի, որ Աւան ամու նման ոչ ոք ոչ պատվաստը զիտեր, ոչ էլ ծառի խաւիարթը: Անտառը նա գիտէր հինգ մատի նման: Տէր Նորընծայի հետ երբեմն վեճի էր բռնվում և գրեւզ դալիս, թե ինքը կարող էր ասել այսինչ անտառամասում քանի ծառ կա, և ինչ ծառեր են, իսկ տերտերը չի կարող ասել, թե ժամագրքի այսինչ երեսին ինչ աղութ է դրված:

Ամեն այգում էլ նա պատվաստած ծառեր ունեւր. յուրա-
քանչյուր դարնան ալցի էր գնում իր պատվաստած ծառերին,
ճյուղերը կտրում, խորհուրդներ տալիս և դայւանում, երբ
տեսնում էր, որ շեն արեւ իր սասածը:

— Տանձն ուտելուց ճյուղերն էլ հետն ես մաշկում... էս
ձեռքդ կկտորի՞, որ տակը փնյնես...

Գյուղի ամենալաւ ալգին նրանն էր: Փոքր էր, բայց
խնամքով մշակած: Գարունը բացվելուն պես ծառերի շոր կե-
ղեւր մաշկում էր, քերում, կոխ տալիս մաշկի տակ ձմեռած
միջատներին և շոր տերեւները վառում: Եվ երբ մեղվի քթոցնե-
րը սհարից ալգի էր տեղափոխում, ալգ նշան էր, որ մինչև
խոր աշունը օրվա մեծ մասն այգումն է անցկացնելու:

— Ավան ամին քոչը բարձեց հա... Գարեքը հրես կհա-
նեն...

Արեւը ջինջ երկնքի վրա հուրհրին տալով լողում էր և դան-
դաղ բարձրանում դեպի դադաթը: Գյուղի փողոցներում մարդ
չէր երևում: Բոլոր քարի ստվերում մուշ-մուշ քնել էր հարյուր-
ամյա մի ծերունի, որ աշխատանքի ալց եռ ու դեռին եկել էր և,
դրուցընկեր չգտնելով, քնով անցել: Խանութի առաջ մի քանի
ծի արևից նեղվում էին և գլխով ու պոչի շարժումով քշում
ճանճերին: Քոչն արդեն բարձրացել էր. ձիավորները սարից
էին իջնւ տնեցոց համար թեյ, շտքար ու կտոր ղնելու:

Արդեն սկսվել էր քաղհանը: Հարս ու աղջիկ առավոտ կա-
նուխ քաղհանի էին գնացել. նրանք տարել էին և փոքրերին ու
տան դռներից կախել ժանգոտած կողպեքներ, բանալին պա-
հելով հավաքնի մեջ: Ոմանք էլ դուռը միայն վրա էին դրել և
բարակ թելով կապել, որ շունն ու հավը ներս չմտնեն: Ալգի-
ների կողմից լսվում էր բայաթու ծործոր ձայն, գետի մոտ
մեկը հա կանչում էր էշին՝ «թոշ-թոշ...»: Զաղացի դռանը մարդ
չէր երևում:

Քառասնաջրի կողմը, խոջա Հիբանի մեծ արտում քաղհա-
նավորի երկար շարքն էր ձգվել: Այնքան դանդաղ էին շարժ-
վում, որ նայողին թվում էր, թե գույնզգույն շորերի շարքը
կանաչք չեն, այլ գունավոր քարեր արտի կանաչի մեջ: Շար-
քի ձախ ծայրին, ձորակի մոտ սպիտակ շորով մի կին ավելի
հաճախ էր բարձրանում, երբեմն ձեռքը ձակատին տանում:

արեւից պաշտպանութիւնու համար և նայում ձորակի կողմը, որ-տեղից լսելի էր տխուր երգի ձայն, ուրախ ծիծաղ ու մութնի միալար զրնգոց: Աղջիկը ձայններից ջոկում էր, որ տխուր եր-գողը ուստա Նազարն է, «հայաստանցի գաղթականը», որի տունը գտնւում է Ղարաբաղում, իրենց տան կից: Ուստան ազատ օրերին էլ էր նստում տան պատի տակ և քթի տակ մոմառում նույն երգը: Ուրախ ծիծաղը, որ ձիւռ վրնջոցի էր նման, Արզումանին էր, իսկ զրնգացողն իրենց ծանր մուրճն էր:

10 Երբորդ օրն էր, որ ուստա Նազարը Մկրտումի պատվերով ու նրա տված շափով աշխատանքի էր անցել Քառասնաջրի ձորակում, այնտեղ, ուր անտառի և նրանց հողի սահմանն էր: Տեղը նա էր որոշել և ուստա Նազարի հետ միասին քողով շա-փել պատի երկայնքը, ցույց էր տվել, թե որտեղ պիտի շինեն ջրի ամբարտակն ու երկաթալուծ ծածկը: Նրա ցույց տված տե-ղով խմբը փորել էին, անտառի միջից մի նոր առու հանել, որպէսզի մինչև ամբարտակի կառուցումը Քառասնաջուրը նոր առվակով հոսի:

20 Աշխատանքը ետում էր: Արզումանը, որ այդ զարնանն էր զինվորութիւնից վերադարձել, ուժով հենւում էր ծանր լինգին և մեծ քարերը տեղաձան անում: Նա ձորակի մյուս ափին էր, մի քիչ բարձր: Ամեն անգամ քարը զլորելուց բահ-բահ ծիծաղում էր և կանչում ուստա Նազարին, կրեմն էլ հայհոյում էր քարին, լինգին՝ հենց այնպէս, ըստ սովորութեան:

— Ուստա Նազար, ես քեզ համար բաղ ստարառաց... Պրկազը տուր՝ ուզում ես քերծերը թափեմ ձորի մեջ... Յա սալգաթ 117 պենզենակի պուկ տրեմ: Բասալիոն աժտարո րո-տա պալուշիտ Արզումանու Եղիզարովու սելաննի Կարմիրկար

30 Ելիսավեսպուսակի գուրերնի... Այ, ես քու խմանը... Սիմոն ա-պեր, մեզ մին ֆելզֆերէլ ունէինք, գլուխն էս քարէ շափ կար... Որ նա էր ստում, սաղ զվողը զոգում էր... Իսկական վրասեյ-սկի խող... է՛, Իվան Իվանիչ, էս էլ քո հոր գյոռին...

Եվ քարը զղրղալով գլորվում էր ցած: Կիտված քարերը մեջքով կրում էր մի դեռատի պատանի: Նրա պատառուած շո-րերը փոշոտվել ու ցնխոտվել էին, քարերը քերծել էին թևե-րը: Պատանու մեջքին ջուլի կտոր էր, որի վրա շարում էր քա-րերը և տնքալով բարձրանում: Երբ Արզումանը վերից ձայն էր

տալիս, թե քսորն եկավ, պատանին վեր էր բարձրանում և դիտում, թե ինչպես է քարը քայրին դիպչում, ցլանքներ ցրում ու կայծ տալիս:

— Եզոր, հեռո՛ւ... Քսան փութանոցն եկավ,— կանչում էր Արզումանը, և պատանին ետ էր կենում:

Եզորն ինքն էր քարը բարձրացնում, դնում մի ուրիշ քարի վրա, ապա մեջքը դեմ անում ու ձեռքերը ետ տանելով քարը զրկում: Արզումանը վերևից դիտում էր նրան: Մեծ քարին մոտենալուց, կանչում էր:

— Էդ քո ճաշը չի, մալախոլնի... Թեթևը տա՛ր... Ուզում ես գրվժա ստանա՞ս... Ախ տի սիմուլյանտ... Ռուսի թագավորն անուղի հրեն ծոցի դավթարում պահում է: Եզոր Մուրադով, մի պատառ էլ պանիր հաց ուտես, մեծանաս, կասի, իդի գալուբ-չիկ, կավալերիստ խարոշի... Մի ձի կտան, շաշկեդ էնքան տանես, բեբես, որ կռներդ թուլանա... Փախի, քարն Լկավ... 10

Ու նորից քահ-քահ ծիծաղում էր:

— Սմիրնո, գասպադա ամիցների,— այնպես բարձր գոռաց Արզումանը, որ ձայնը հասավ քաղհանավորներին: Ու Սալրին հանկարծ մեջքն ուղղեց, նայեց ձորի կողմը: Արզումանը լինգը ուսին կանգնել էր քարերի մեջ: Նրան նկատելուց նա լինգն իջեցրեց ու ձեռքը տարավ դինվորական բարեկի. Սալրին ժշպ-տաց, նորից կռացավ, երեսը թաղեց կանաչի մեջ: Կողքին կռացած կինը նկատեց այդ և ասաց. 20

— Էդքան մի ծալվի արտի վրա... Աչքդ փուշ կմտնի...

Արզումանի հրամանը Ավան ամու համար էր, որն այդ րոպեին վայրի տանձենիներից մի կապ ձեռին գուրպ եկավ անտառից ու իջավ ձորակը:

— Այ գյափդ լինի, հա՛,— ասաց նա Արզումանին և, մոտենալով ուստա Նադարին, հարցրեց.

— Բարի աջողում, ուստա Նազար... Էս ի՞նչ ես շինում... Մարդ է՞, կալաւեղը գեղումն է, թե ասեմ ամբար է, էս ճամփի բերանն ամբարի տեղ չի... 30

Ուստան ուները թոթվեց.

— Ես իմ... Շքենք... Խաղեյնի քեֆ: Մեղ ի՞նչ... Կուզես ուսումարան շինեմ, կուզես դուստաղխանա: Պատը պատ է... 141

— Մարդ մաշկեկու դավոդ է, Ավան ամի,— ասաց Արդումանը, վերից իջնելով:— Դեղումը մարդուց էժան ինչ կա՞... էնքան իզուր հաց ուտող կա՞... Մկրտումը բերելու է, քցի մաշինի ուկից, կլաի կարտոշկու նման, ոսկորից ձեթ հանի... Վեղալ մենդալ, ախ տի դեմլյակ... Օչերեդով կանգնելու են, բոտա ստրոյա... Ում ժեբեն ընկավ, վիզը դնելու է տակը: Բա՞ս... Հիմա էսպես է թաղա պրիկազը: Հենց գիտես տանձի տնկելով աշխարհքի թաղավորն ե՞ս... Այ ըստեղ տրուբան տընկելու է, ծուխը մինչև երկինք հանի, Աստծու միբուրն էլ խանձի... էյի բող... Ըստեղ մաշին պիտի դալ, դու հլա որտեղ ե՞ս...

10 — Աղա, օյին բաներ մի՛ ասի: Կարմրաքարը մաշինի երես իրա օրում տեսած չի... էնա ասա արադի դավոդ եք շինում, էլի՞... — Եվ փորած հիմքերին ուշադրությամբ նայելուց հետո ասաց.— Էսքան մե՞ծ...

— Բա էստեղ ինչ պիտի շինեք,— ու ձեռքը մեկնեց ձորակում բախած բարերին:— Սիմոն... Սիմոն, էլի դու մի բան գլխի՝ քցե՛... էս Արդումանը հո էն գլխից էր շաշ, ասենք թե թաղավորն չորս տարի սալղալովյուն է երել...

20 — Եա՛շ... Հիմա եմ տեսնում, որ հալիվորել ես, Ավան ամի... Դիշի պրապալ... էս ինջիններ Մանգասարովի դավոդն ա. թացաբ... էն քարերը որ տեսնում ես, ըսենց պիտի ձորի առաօր կարենիր, չորս աղշին պատ քաշենք, որ շուրը գյուլ տա...

— Այ սղա, ճամպու բերան է, հարևան բան կընկնի մեջը,— ասաց Ավան ամին. ուշադիր նայելով ձորի քարերին և նոր ասվի հետքին:

— Սիմոն, բա լսում չե՞ս... Քեզ եմ ասում... Գլխի չե՞ս...

— Ես լմ... Հրեն ասում է, էլի՞... Ես ո՞վ եմ, որ նրանց խորհուրդն իմա՞նա:

30 — Էստեղ մի բան կա՞, գլխի չեմ... Իմ լսելովս արադի դավոդ պետք է շինի... Համա դավոդի նման չի: Տերտերն էլ ասում էր, թե մեծ ավազան է շինում, որ ամառը ջուրը չցամաքի բոստանների համար...

— Հա. բո ասածն է, Ավան ամի: Նրանց ըունը չի տանում, պիշեր-ցերեկ դումխտ են առնում, որ Ղարիբանոցի սովածները մեծ պասին լոբով շորվա ուտեն: Դու էգ ասա, էգ

տանձիքը ո՞ւմ համար ես տանում... Կարմրաքարի ստարշիքն էլ որ քեզ նման լինեն, ասա ժողովուրդը զնա Մարցա ջուրն ընկնի: Տակիդ կարպետը քաշում են, հանում, դու հլա երազ ես պատմում...

— Դե որ ուսումնագետ լինենք, հալբաթ մենք էլ յարի դարմանը կիմանայինք: Յա ես, յա էն շուրում բառանշողը, հը՞, ի՞նչ կասես, Եգոր...

Եգորը հոգնել էր: Նա ուրախ էր, որ խոսակցությունով են բռնվել ու հանգստանում են: Նստել էր քարին ու մեկ-մեկ պոկոտում էր թարթանջուկի թևերը, ծամում: Սովել էր և անհամբեր սպասում էր, որ ուստան հացի նստի: 10

— Հիմա ինչ ժամանակներ ե՞ն... Առաջ որ քու տանդ պատին էլ մի քար դնեիր, առանց ջամհաթի խոսքի իրավունք չկար: Ծառն ինչ է, էլի տնկելուց հարեանիդ խաթրը պետք է առնեիր, թե հաշտություն չլիներ, գյուղի իշխան մարդկանց մեջ էիր քցում, համողն առնում... Բա ո՞նց... Ծառը շվաք կաներ բոստանի վրա: Էն ժամանակն ո՞ւր... Եքքա թոփխանն են շինում, իսկի մի իրավունք, մի հարցմունք: Ամեն մարդ իր գլխի տերը, ուտողն ուտողի: Էգուց էլ չափարը կապելու է, թե իմ հողից զուշն իր թևով պետք է շանցնի, էս իմ հայրենիքն է: 20

— Է՛, Ավան ամի, էշը կորցրել, չվան կհարցնես... Ասա Քառասնաշուր մերը լինե՞ր... Թե չէ՝ ձորի մեջ պատ շարելով գեղին ինչ վնաս: Քսան տարի օրն աշխատի, օրը կերա, մի հավաքուն լըքի...— ասաց ուստան, ծխի քուլաները պնչերից առատորեն հանելով:

— Մալը չե՞տ սիրտդ ուզում է... Էս սհաթիս մի տաք բորշ լինե՞ր, էյ բող, կաշեարին էլ հետը կուտնի: Տվողն ո՞վ է... Հրեն Եգորը տավարի նման սաղ թարթանջուկը կերավ:

Եգորը կարմրատակեց:

— Խարշին խաղեյսկի է... Հրես հա՞,— և նա ոտքը մեկնեց սփռոցին:— Մենակ ինձ չի հերիք,— Եգորն աչքը քցեց սփռոցին:— Հը՞, բերանիդ ջրերը զնա՞ց... Սովամահի տղա. պինդ քաշի, փորդ էնպես քաշի, որ Ֆելդֆեբելի մատնեին արանքով չմտնեն: Ավան ամի, թագավորին ծառայելը սրանից լավ է... Էլի մի կուշտ փորով հաց ուտում էիր: Էնքան բորշ 30

էին տալի՜ս... Զէ, միտքս ծովել է: Աշունքն ուղում եմ Բաքու
հնամ, ինչքան չլինի հացափոր կաշխատե՛մ, զատոք քնի էլ կա-
նեմ. հը՞, ի՞նչ ես ասում:

— Ի՞նչ եմ իմանում, որ ի՞նչ ասեմ... Ոչ առաջինն ես, ոչ
էլ վերջինը: Վակղայի ճանապարհը ջաղացի ճանապարհից էլ
հեշտացել է: Հենց ում տեղը մի քիչ նեղանում է, հացը մեջքն
է կապում, լալլա՜... էստեղ էլ կոնդ ու շոլախն են մնում, ինձ
նման հալից բնկածը: Էնքան գնացին, որ տակին մնացողը հե-
րիք չի նրանց փակ գոներին մտիկ տալու:

10 Թմբի գլխին ձիու ոտնաձայն լսվեց ու մի վայրկյան հետո
Երևաց Մկրտումը:

— Հալի՜ք... Ուղած վախտը ճաշթող եք արել,— ասաց
նա և ցած իջնելով, ձիու սանձը ձեռքը ցողորմ կողմը, բթի տակ
«բարի օր» ասելով: Նրան դուր չեկավ Ավան ամուսնեղկայու-
թյունը, բայց, ծածկելով ալոյ, դարձավ նրան.

— Էլի՜ փեղակիդ ե՛ս... — ու մտրակի կոթը մեկնեց քարի
մոտ դրած տանձենու տունիկերին: — Երանի քեզ... Անմահա-
կան չիշատակ ես թողնում հուր հավիտյան... Տանձն ուտելու
են, քեզ էլ օրհնանք տան: Մենք հե՛ն, Ավետարանի թևում զըր-
ված չի մեր անունը: Ի՞նչ կասես, ուստա:

20 — Ըշմարիտ է, արդար գործը միշտ կմնա...

— Անարդարը,— կտրուկ հարցրեց Մկրտումը:

— Ո՛վ գիտե աշխարհի բանը...

Նա աչքի տակով նայեց թափած քարերին, փորած հիմ-
քը բեկավ, մտավ մեջք, կուցավ և աչքի շափով ստուգեց պա-
տի ուղղությունը:

— Խեղդի ի՞նչ է կտրում,— դարձավ նա Ավան ամուսն,—
էլի ինչքան չլինի: Ինձանից փործված ես... էս իմ պլանից ի՞նչ
դուրս կգա:

30 — Ի՞նչ ես շինում,— հարցրեց Ավան ամին դժկամու-
թյամբ:

— Ուղում եմ կարմրաքարը լուսավորեմ,— ու ծիծաղեց,—
մի բեթն դավող ամալլու բան եմ սարքելու... Գերան կպատա-
հի, տախտակ կբաշենք, ճանճի, բանի համար լաշիկ կշինենք:
Զի պատահի, կրահոր կշինենք, ուշողին կտանք: էս ձորը լիքը
կրաքար է... Ուժներս տա, անելու շատ բան կա... Ով գիտի,

բախտի բան է, մեկ էլ տեսար մի ինչիներ եկավ, սուեց թե էս հողի տակին մադան կա:

— Դե հո սուտ չի: Հրեն ասում են Զեյթայի վերի հանդում քարի քամուրի մադան են գտել,— ասաց Արզումանը:

— Որ վնաս էլ անեմ, մի քանի աղքատ էլ է հաց կուտեն: Էդ էլ թող իմ վարձը լինի: Աշխարհը հո հետո գերեզման չեմ տսնելու, ասենք մաթդու թամահն է շատ... էս է, Արզումանին գավեղուշի եմ դնելու:

— Եգորն էլ ստարշի: մաստեր,— վրա բերեց Արզումանը ու ծիծաղեց: Նրա ծիծաղը հաճելի չեղավ Մկրտումին: Փշա- 10
քաղվեց, աչքերը խորն ընկան, ճակատի ճեղքվածքի շուրջ ար-
յուն հավաքվեց:

— Բա ջուրը ո՞նց ես անում,— հարցրեց Ավան ամին, ծածկելու համար Արզումանի ծիծաղի տպավորությունը:

— Զուրը ձորով էլի թող դնա... էս պատը քաշում եմ, որ ամառը ջուրը բարակելուց զավոդը պարտալ չմնա:

— էս ջուրը դավոդ չի բանեցնի, Մկրտում:

— Զի բանեցնի... Վերի առուն էլ շուտ կտամ:— Վերի առուն սարից է: Գալիս և անցնում խոջա Հիբանի մեծ արտով, իջնում գյուղի վրա: 20

— Վերի առուն,— ու բոլորը զարմացան: Նույնիսկ Եգորը տեղից վեր կացավ ու մոտեցավ նրանց, հետևից քաշելով ձին: Վերին առվակն անցնում էր նրանց բակով, և բակի երկու պառավ տանձնիկները ամառվա տապին լիովի ջուր էին ար-
բում:

— Ոնց կլինի է՞դ...

Միմունը դադարեցրել էր մուրճի ղրնդոցն ու երեսը դարձ-
րել խոսողների կողմը:

— Բա ժողովուրդը...

— Ուրեմն կժերով պիտի ջուր բերեն, կալերը ցեխապա- 30
տե՞ն...

— Տանձիբը կչորանա՞ն...

Համարյա միաժամանակ հարցրին Ավան ամին, Արզու-
մանն ու Եգորը: Մկրտումն ունքերն իրար տվավ ու գլուխը թե-
քելով Եգորի կողմը, կանչեց.

— Զին հեռու տար... Սրան տե՛ս... Կաթը պոռշին չորացել չի, խոտքի է խառնվում... Զահրումար տանձիքը: Մմակը լիքը տանձ է, էնքան կե՛ր, որ զխկրաի:

— Ո՞նց ես ուզում: Էն էլ իրենց տան փափախավորն է, ոնց թի ծմակից տանձ բեր,— ձայնը բարձրացնելով ասաց Ավան ամին: Արդումանը մի քայլ էլ մոտեցավ:

— Է՛հ, տսենք նրա խելքը էդքան չի հասնում, դու էլ նրա թայը հո չես,— դարձավ նա Ավան ամուն ժպիտն երեսին:— Ուրեմն հավատացիր, էլի... Վաշշ, դե էնա ասի Կարմրաքարի դուշմանն եմ, էլի: Էդ իսկի ես կանե՞մ, ուրեմն ես պետք է քոչեմ էն գեղից: Է՛հ, էղպես է՛... լավություն էլ անես, վատն ես, վատություն էլ անես, աչքից ընկած ես...— սրտնեղած վերջացրեց նա ու շատ խոր նայեց Ավան ամուն, ասլահանկարծ շրշվեց Արդումանի կողմը, ասես ուզում էր իր խոտքի աղղեցությունը ստուգել:

— Կարմրաքարում թե մի բարեկամ ունեմ, հրեն է՛,— ու մտրակի կոթը մեկնեց Սիմոնի կողմը,— չէ՛, Սիմոն...

Սիմոնը չափատասխանեց:

— Մտքումս կա, որ քաշած տախտակից ուսումնարանի համար նստարան շինեմ... Թե չէ էն ինչ է: Ոչ բարով ես էլ եմ հողաբարձու: Հիրու ամառը Բեկտաբեգովն էլ տեսավ... Ասում է հայոց ուսումնարանը մշտական աղքատ է, լավ կանեք միրսկի պրիգովոր տաք, թագավորական շկոլ բաց անեք: Ասի չէ, էդ լինելու բան չի, մեր երեխերը թող մայրենի լեզվով ուսում առնեն...

— Մին չի՞,— ուսերը թոթվելով ասաց Արդումանը,— դու հաց ասի... Փորին ի՞նչ լեզու...

— Խելառ ես, ինչ է,— հարեց ուստա Նազարը,— մարդ յուր օրենք մոռանա, ոսի լեզվով ուսում առնե՞ն... Մեր երկիր բոլոր հայի լեզու կխոսի:

— Հա, Մկրտում, գերանը ո՞ր ծմակից ես բերելու,— խոսակցությունը փոխելով հարցրեց Ավան ամին:

— Փողի բան չի՞... Թագավորական ծմակը շեն մնա: Փող տուր էգուց կուպչի կրեպոստը հանեմ, ինչքան քեփղ ուղի հա կարի...

— Հարկի, փողի բան է, երեխան էլ է իմանում, որ աշխարհս փողի վրա է շուռ գալիս: Իմ առմունքս դա չի: Օրինակ, զակոնը թույլատրիլ չի, որ Քառասնաչորի ծմակը ծախվի... Շատ էլ թագավորական է: Մեր եղինքը, մեր տավարը, կալից որ դուրս ենք հանում, ալբհալ ծմակն են մտնում: Հավերն էլ են գալիս... Աշունքը տավարի յաթաղն է էս ծմակը: Հերոս էր թե մեկէլ տարին, մեր Օհանի հավը երկու ամիս ձու չէր ածում: Վերջը քառասուն թե հիսուն ձու ճարեցին ծմակում: Անիրավը մտել էր մոշուտի մեջ... Հա, էն եմ ասում, որ Քառասնաչորը ժողովրդի հուսատեղն է, օջախի շոփը էստեղից են հաւաքում: Ուրեմն զակոնի կողմանից թույլատրելի չի...

10

— Ի՞նչը:

— Օրինակ, որ տոլիի դնեն, Քառասնաչորը ծախեն:

— Խաղենն ինչ ուղի կանի... Մմակը թագավորական է, ում ուղի կտա... Փողի բան չի...

— Հա է՛, թող էլի փողի լինի: Ժողովրդի մեջքն էլ հո կտարած չի... Փարթ կանենք, կհավաքենք: Եթե տոլկումը դրնեն, մենք կառնենք...

— Կարելի է...

— Դե ես էլ էդ եմ ասում, է՛...

20

— Որ կորպուլի կամանդիրն էլ գա, մի շյուղ էլ չեմ թողնի կտրի... Սաղ ժողովրդին թոփ կանեմ, բոտա ստրոյսա... պլի,— ու լինզը մեկնեց, նշան բռնեց:

Մկրտումը բարձր ծիծաղեց.

— Ա, հերիք է... Ուրիշն էլ կլսի, կասի իսառնակիչ խոսքեր են ասում տերության մասին, հանաքը կդառնա դադանակ: Քառասնաչորն ում ուզում են տան, տերության հոգան ինձ չեն տվել հո,— ու ձայն տվավ Եզորին,— ձին քաշի: Ուստա, դե մի բիշ ջահտ արա, էս շաբաթ գլուխը ծածկի: Հայ արևդ կծեմ, գործին տաք կպի,— ասաց Եզորին, ձին նստելուց, — ողորմած հոգի հերդ գործի մեջ ասլան էր: Հինգ փթանոց ջվալը մի ձեռքով էր ուսին դնում:

30

Ձին փնչոցով վեր բարձրացավ, սմբակները մագիլների պես խրելով հողի մեջ:

— Խելքդ ի՞նչ է կտրում, Արղուման, ես էնքան էլ գլխի չեմ...— հարցրեց Ավան ամին ու գրպանից հանեց արծաթա-

զլուխ չիբուխը:— Էնպես ափսոսենել գիտի ո՞ր, օձը ծակից կհանի: Հը՞...

— Այ, նո՛ւ ելու... Ի՞նչս է կորչում: Մի զլուխ ունեմ, կառնեմ, որտեղ քեփս տա, էնտեղ էլ կապրեմ: Վերջը կերածնիս մի փոր հաց չի՞... Քանի ուժ ունենք, սոված չենք մնա... Վեր կաց, եզոր... էն քարերն էլ տանենք, հետո տեսնենք ուստա նաղարի փորը երբ է սովածանում: Չէ՞, էզուց ես հետո հաց եմ բերելու... Ուստան ուղտի ջինս է, մի շաբաթ էլ չուտի, կգլխմանա...

10 — Ես էլ գնամ,— ասաց Ավան ամին, ձեռքը մեկնելով առնկերին:

— Գնա, ծառերդ տնկի... Աշխարհի դարպը քեզ չեն տվել, աշխարհի ներն անիծած... Մինը բոհլան ձին նստած կանաչ տախտերում ման գա, էն մինի մեջքն էլ էնքան քար շալալի, որ փայանը հարի, չիգավ դառնա:

Եւ բարկացած իջավ ձորակը: Եզորը ոտքերը քարշ տալով հետեւ իրան:

Արդումանը զարմանալի փոփոխական բնավորություն ունէր: Նա հանկարծ հուսահատվում էր, թքում ամեն ինչի վրա և կատաղած աշխատում, էթէ աշխատանք կար ձեռքին: Զինվորության մեջ, երբ նրա վրա իջնում էր ալդ տրամադրությունը, նույնիսկ ֆելզֆերել Իվան Իվանիչը վախենում էր նրան մոտենալու: Մայրահեղ հուսահատությանը հանկարծ հաջորդում էր այնպիսի ուրախություն, ասես աշխարհն իրենն էր: Հերթի նման լիցկոսում էր: Մերթի սուր հանաքներ էր անում և երբ լսողները սրտանց ծիծաղում էին նրա ասածի վրա, հանկարծ զայրանում էր և զոռում:

— Շան որդիք... Ի՞նչ է, ես ձեր մասխարան եմ:

Անարգարության ինչ զեւր էլ լիներ, նա մի կերպ իր վերաբերմունքը պիտի գույց տար, ներսի մաղձը թափեր: Նրան 30 գիծ էին ասում, բայց ասողներից և ոչ մեկը չէր կարող համարձակ աչքերով նրա երեսին նայել այն ժամանակ, երբ նա զայրացած էր: Երբ նրան գինվոր էին տանում, տանուտերի երեսին գլուղի չրապարակում այնպիսի խոսքեր ասաց, որ նույնիսկ ամենահամարձակ մարդիկ վախեցան և կարծիք հալտնեցին. թե նա զինվորությունից այլևս չի վերադառնա:

Արդումանը դյուղում տուն ու տեղ ունեւր, բայց այդ տանն ապրող չորս շնչից և ոչ մեկն էլ նրան հարազատ չէր: Մոր մահից հետո հայրը երկրորդ անգամ էր կին առել, և այդ կնոջից էլ սերել էին այն փոքրերը, որոնք նրան եղբայր էին ասում, բայց ինքը ոչինչ ազգակցական շուներ նրանց հանդեպ: Զինվորության առաջին տարին մահացել էր և հայրը: Առաջ էլ նա խորթ մոր հետ չէր հաշտվում, և երբ ծնվեց առաջին մանուկը, խորթության վիճը դարձավ անդունդ, և նա մեծացավ բարեկամների տանն ու դռանը: Ու երբ լուր ստացվեց, որ Արդումանը զինվորությունից վերադառնում է, և լուրն իրար հաղորդեցին աղբյուրը ղնացած կանայք, ոմանք հառաչանքով կարծիք հայտնեցին, որ կգա, հոր ավերակները կտեսնի, գլուխը կառնի ու կանհայտանա: Պառավ կանայք ուրիշ բան էին ասում: — Ոտը կկասի, էլ չի կարոս հեռանալ...

Վերադարձի երկրորդ օրն ևեթ նրան խորհուրդ տվողներ եղան ամուսնանալու: Նա Ավտն ամուսնաց, վերջինս տնտեսք նորեկին, հարցուփորձ արեց «Ռուսաստանու կողմերից, էժանից ու թանգից, ժողովրդի ավհայթից» և երբ զինվորության մեջ սովորած կիսատ-պատու ռուսերենը խոսքին խառնելով Արդումանն ավարտեց իր պատմությունը, և որպես աշխարհի հրաշալիքներից մեկը նկարագրեց «Ադես քաղաքը, թոփով պարախոդն ու ռուսաց հողի հարստությունը, որտեղ պորենն այնքան բարձր է բուսում, որ ձին ձիավորով միջին կորչում է» — Երբ ավարտեց իր պատմությունը, Ավտն ամին տխրությամբ ասաց.

— Բաղդադ էլ խուրմու շատ կա. մեզ ինչ... Շատ էլ Ռուսեթը մեծ երկիր է, որ էլի հայրենիք չի դառնա: Գլուխը կախ աշա, քո ակոսդ ծրի... Հրեղ եքա մարդ ես դառել, տնտեսքի մի կերպ կառավարվի, հալբաթ մի լույս էլ մեզ կհասնի: էսպես նեղում չենք մնա...

Արդումանը հայտնել էր իր միտքը Բաքու գնալու մասին: Ավտն ամին առարկել էր, խորհուրդ էր տվել հայրական այգին նորոգել:

— Զեր էն բաղի կողքով որ անց եմ կենում, քիթս մխում է: Զափարը ջարդած, մեջը քար... Մառերը էն ցաքի փուշը

քեզ օրինակ. իրար զլիսով են դառնել... Կոնսերումդ ուժ կա, դնա ավադ արտա, էլի հուսատեղ է նեղ օրվա համար:

— Է՛, բաղս որն է... Երկու լսափռի կա, մի տանձի: Խուրձ կրողներն էլ էնքան քարով են ավել, որ կեսը շորացնել է: Նու եվո, սալսեմ: Մեր պերլի կորպուսը տարել էին մանկերի վարձավու կողմերը... Ա՛յ բաղեր: Օխտն օր, օխտը գիշեր ձիավորն անց կացավ, բաղի լսափարը պրծավ... Պակրայնի մերե մարդ էդպես բաղ պահի:

— Դու գիտես... Իմ խելքս էլ էղբան է կտրում: Ամենայն
10 մի երկիր մին պլան ունի... Էս էլ մեր երկրի պլանն է...

Արդումանը հեռացել էր Ավան ամուց այն հաստատ որոշմամբ, որ դյուղում կմնա մի քանի օր էլ, կտեսնի բարեկամներին, հշուր կգնա նրանց աները, կսլատմի «Ադես քաղաքի և թոփով աշարախստի մասին», մի քիչ էլ կզարմացնի իր ռուսերենով, կոշտ սալոգններով և այն նշանով, որ ստացել էր լավ հրածիգ լինելու համար ու կհեռանա դյուղից, ամեն ինչ թողնելով խորթ մորն ու նրա ժառանգներին:

Այդ բանի օրը նա ուշ էր վեր կենում, փալասի կտորով սրբում էր կոշիկները և բարձի: տակից հանում զինվորական
20 շավարը, որ քնկուց ծալում էր խնամքով, գլխատակին դնում՝ ծալը չկտրելու համար: Փոքրիկ երկաթե սանրով մագերի փնջերը ոլորում էր թեր ու միահավասար, կարտուղը ծուռ դրած փողոց ելնում: Դյուղում լուրեր էին տարածվում, որ Արդումանը աղջիկ է շոկում: Ոմանք հավատում էին, մայրեր կալին, որոնք սրտատրոփ սպասում էին, թե ահա կանցնի նա իրենց տան առաջով, կմտնի և գուցե թե մի բան լինի:

Իսկ Արդումանն իրեն հասակակից ընկերներին պատմում էր այն մասին, թե ինչպես իրենց վաշտը մանյուրի ժամանակ լեհական մի դյուղ տարան: Պատմում էր և աչքերը փայլատա-
30 կում էին հիշողության հրճվանքից:

— Ա՛յ աղջիկներ, թամամ հրեշտակ... Սալսեմ սլաբոդնի զալիս են, հետո խոսում, ասում... Թե մի քիչ արսըղ ես, կուռդ ճառվը քցի... Իսկի չի խոսում: Հորը, մորը առաջ քեզ պողրուժկա է անում: Սպիտակ, սպիտակ... Երեսհատին որ նայում ես, պատկերդ միջին շողշողում է: Աբմունդիրավան-նին էլ թաղա էինք ստացել, կոճակները պսպղում էին ոսկու

նման... էլ ինչ կեր ու խում, ինչ արգան, մուգիկ, դուխալոյ արկեստր...

Եվ պատմում էր, թե ինչպես է մի տուն ընկել, ուր երեք քույր են եղել, մի պառավ մայր:

— Կավկաղի մարդի համար խելագարված են... — որպես իրական ապացույց իր ասածների, հանում էր ծոցի գրպանից նրանցից ստացած մի նկար: Ճիշտ է, դարձյալ երեք քույրեր էին, բայց այդ նրանց լուսանկարը չէր, այլ սովորական բացիկ, որ նվիրել էին նրան երեք լեհուհիները:

Այդ օրերումն էլ պատահեց այն հանկարծակի հանդիպումը, որ և վճռեց նրա գյուղում մնալու հարցը: Զաղացպանին տեսության գնալուց, նա անցավ Ղարիբանոցի այգիների միջով ու հանկարծ դեմ դուրս եկավ բարձրահասակ, լիքը մի աղջիկ, որ ձեռքերը վեր էր բարձրացրել ու բռնել կուժի ունկից: Աղջիկը նրան տեսավ թե չէ, կարմրեց, գլուխը խոնարհեց... Արդումանը տեսավ նրա երկար արտեանունքները, լիքը կուրծքը, որ ավելի էր ուռել, որովհետև աղջիկը ձեռքերը վեր էր բարձրացրել և բռնել կժից: Տեսավ ու տեղը մեխվեց: Աղջիկն անցավ. կժի մեջ շուրջ խուլ արձագանք էր տալիս՝ կըլթկըլթ, տարուբեր լինում աղջկա ոտնափոխից: Արդումանը ետ նայեց. շորորայով գնում էր աղջիկը, կուժն ուսին ու ոտաբռբիկ: «Նա է՞ր... չէ՛, նման էր», մտածեց Արդումանն ու հետ դարձավ: Նա տեսավ, թե ինչպես աղջիկը մտավ Շալուն Սիմոնի դռնից: Նա էր՝ Սալբին:

Արդումանը գիտեր, որ Սիմոնն աղջիկ ունի: Զինվորության ժամանակ, երբ երեկոները հերթապահը փոստը բաժանում էր, և հավաքվում էին նամակ ստացողների շուրջը, նամակի ընթերցումից հետո կազարմայում խոսակցություն էր բացվում կանանց մասին: Ամեն մարդ իրենց գյուղերիցն էր պատմում, տեսած կանանց գովքն անում: Զինվորներից մեկը աշխարհի ամենից երեկի զեղեցկուհուն համարում էր իր խորթ քրոջը և նրա մասին այնպես էր պատմում, այնպիսի շարժ ու ձևով, շրթունքները չմպսնելով, որ լսողներն իրենց կասկածն էին հայտնում, թե նրանց մեջ ինչ-որ բան է պատահել: Արդումանն էլ էր պատմում ու պատմելուց հետո, երբ քնելու փողը փչում էին, պառկում էր ու ժամերով վերհիշում գյուղը: Այդ

ժամերին նա մտաբերում էր և Սալբուն, հիշում էր փոքրիկ այն աղջկան, որի հետ մի ամառ խորձ էին կրել:

Ջաղաց հասնելուց հետո էլ ինքն իրեն հարց էր տալիս, թե ինչքան շատ է մեծացել: Այդ օրից նա խոր պահեց «հրեշտակներին» նկարը: Ճիշտ է, նրա ուրախությունը խորացավ, նա լուսվում էր անցնում այն դեպքերի վրայով, որ պատահել էին Վարշավայի մահճավորի ժամանակ:

Նրա դնալն ուշանում էր: Գյուղի կանայք ասում էին.

10 — Շուտ է տալի գյուղի վրա, տեսնենք որ թխսամոր ճուսր կփախցնի...

...Արզումանը քարի գլխից բարկացած իջավ ու այնպիսի մի մեծ քար զրկեց, որ եզորը մնաց պարմաշած: Վերև տանելուց զոտու կապերը կտրվեցին, և զոտին ընկավ:

Քարի գլխից նա աչք էր ածել շաղհանավորներին ու տեսել էր նույն շարքը, մի քիչ ավելի խոր դնացած: Ոչ որ չէր բարձրանում: Մերտումը ձիու վրա նստած խոսում էր Շողերի հետ: Արզումանը երկար նայեց. նա ուզում էր, որ Սալբին վեր բարձրանա ու մի անգամ էլ նայի ձորակի կողմը: Սպասեց... Ու հանկարծ Մերտումը տեսավ: Արզումանը ձեռքերը, թե քար է գլորում ու զայրացած իջավ: Մեծ քարը հիմի փոսի մեջ շարտելուց հետո, թեով ճակատի բրախնքը սրբեց:

20 — Խիղճ չունե՞ս դու... Մեռանք է՝ սովից: Եզոր, արի՛, Սլմոն տալ՛ք. վեր կաց... Դու էլ ուստա դառար մեր գլխին էլի՛... Պարսպոզի տրուբան դրել ևս բերանդ, էս ձորերը մոխսով լցրել, էլ հացն ինչ ևս անում...

— Կերե՛ք, բան չեմ ապի... էս քարն էլ դեմ... Ես էլ անոթեցա,— առաց ուստան ու քթի տակ շարունակեց մոմալ մեղամաղձոտ երգը՝ «դանդանա վեր ա՛յ նանա»:

30 Մերտումը դժգոհ հեռացավ: Ավան ամուն ի՞նչ, թե ինչ է մտադիր անելու: Ինչո՞ւ էր եկել... Ժպտաց: Հիշեց նրա խոսքը՝ փարթ կանենք, Քառասնաչորը տերությունից կառնենք... Ձին խայտալույս դնում էր, աչ ու ձախ դունչը մեկնում, փրցնում ծաղիկ ու խոտ: Հարկավոր չէր խիստ լինել... Լավ էր: Հիմա նա էր մտքում թող մտածի գյուղի համար: Ժամանակը կգա: Ի՞նչ պիտի անեն, ինչ կարող են անել, որ ուզենան էլ: Միայն արյուն են պղտորում: Չի ու ոտքը քարին դիպավ, քիչ մնաց ընկ-

ներ: Մկրտումը սանձը պինդ ձգեց և փորի տակով մտնեց,
մտրակը վզզաց դնդակի պես, ձին թռավ: Այդպես... Այժմ քիչ
հանգստացավ: Ասես մտրակը ձիու տեղ այն աներեւույթ քոշ-
նամին ստացավ, որ խուլ դժգոհում էր, փնթիսթում, խեղճ ա-
յում, բայց ճակատ առ ճակատ դուրս չէր գալիս:

Ծփացող արտի տեսքը նրան հանգստացրեց: Գարունը
խոստանում էր առատ բերք: Նա ձին պահեց արտի ծայրին,
մասրենու ծաղկած թփի մոտ: Կռացավ գարու ցողունը քոշե-
լու Ձին ետ-ետ քաշվեց, ականջները խլշեց: Թփի մյուս ե-
սին մի բան շարժվեց, ոստերն իրար դիպան, և սպիտակ վար-
դի թերթերը օրորալով վայր ընկան: Մկրտումը ձիուց իջավ:
Մյուս երեսին, թփի ստվերում, քաղհանավորներից մեկի մա-
նուկն էր, փոքրիկ ճոճքի մեջ: Մանուկը զարթնել էր, արթուն
էր աչքերը, ու ճոճքը շարժում էր, ոստերն իրար էին դիպում
և թերթերը թափվում էին: Մկրտումն ու մանուկը մի վայր-
կյան իրար նայեցին. մանուկը ժպտաց, Մկրտումն ուղեց պա-
նուլ ու մատը կարմրած թշին դնել, բայց մանկան գեմքից
ժպիտն հանկարծ անհայտացավ, երևաց վախի արտահայտու-
թյուն: Փոքրիկը տեսել էր ձիու գլուխը՝ Մկրտումի թիկունքի
ետև:

Ձին հետքից քաշելով, Մկրտումը մոտեցավ քաղհանա-
վորներին: Շողերը նրանցից բաժանվեց ու մի քանի քալը առեց
դեպի նա: Թեւումնց պառավը, որ մինչ այդ պատմում էր զե-
կերներին իր ամուսնական կյանքից, պատմում էր ու ծիծա-
ղում, ու երբ ծիծաղում էին և աղջիկները, նրանց վրա բար-
կանում էր ու դեմքին կեղծ լրջություն սալով սաստում. որ
չլսեն,— Թեւումնց պառավն ամենից առաջ տեսավ Մկրտու-
մին:

— Այ դու բարով ես եկել... էս արտը քեզ փեշքե՞շ... —
ասաց նա: Մկրտումը ժպտաց: Պառավի խոսքին քաղհանա-
վորներից ոմանք ետ նայեցին ու նրան տեսնելով, նորից
գլուխները կախեցին: Մկրտումի աչքին ընկավ և Սալբեն, որ
արևից ու տաքացած հողից կարմրած, քրտնած երեսը մի
վայրկյան միայն շրջեց նրա կողմն ու նորից շարունակեց աշ-
խատանքը: Գարու կանաչ ցողունները փնջերով դուրս էին ա-
լիս նրա դեյրայի կախ ընկած փեշի տակից, երբ նա մի քալ

10

20

30

առաջ էր անում ու փեշը քաշում: Կանաչ ցողունների արանքից հրեում էր նրա բոբիկ ոտքն ու սպիտակ սրունքը:

— Էն կռացածը Սիմոնի սղջիկը չի՞,— հարցրեց նա կնոջը, այնպես որ Սալբին էլ լսեց:— Ինչ բո՞յ է քշել մեռածը...

— Մկրտում, ա՛յ Մկրտում... էսօր-էգուց մեռնելու եմ, է՛... Մի երկու արշին քաթան տուր օմբեքս ծածկեմ: Տես, հա՛, սաղ բաց է,— կանչեց Թելունց պառավը և սուսնց քաշվելու փեշը վեր բարձրացրեց, ցույց տվեց իր ոսկրացած ու մերկ աչքերը: Ոմանք փոթկալին, ոմանք էլ ամոթից մինչև

10 ականջի բլթակները կարմրեցին:

— Ինչ եք հռհռում,— դարձավ պառավը կանանց,— ես պետք է Մկրտումից ամաչե՞մ... Նրա պորտը ե՛ս եմ կտրել...

— Էս քանի օրս եփեմք ապրանքի է գնալու. որ բերի, կդաս, կտանես, նա՛նի...— պատասխանեց Մկրտումը:

Ու մտաբերեց գավթարի այն էջը, ուր գեռ անցյալ տարվանից Թելունց պառավի սղջանվան դիմաց դրել էր՝ «շաքար — 1 գրով. և չալ կապովի—12 մսխալ, գումարով 36 կոպեկ»:

20 Զին նստեց ու մի անգամ էլ աչքով չափեց ծփացող արտը, նայեց Քառասնաչորի անտառին, որի առաջնապահ ծառերը ստվեր էին գցել արտի վրա, մի թևով էլ իջել մինչև տան պարխսղը: Զիտ վրայից նա տեսավ և Արղումանին՝ քարի դիմին: Ասես մի սև ամպ երևաց նրա մտքի հորիզոնի վրա: Նա ձգեց ձիու սանձը, և ձին դուրսը թնքեց դուռի կողմը:

4

Այդ երեկոն ավելի շուտ մթնեց: Սեացած սմպերը ծանր վտարագույրի պես ծածկեցին երկինքը, սարերը, ձորերը լցվեց սև ծխով: Նախիրը կանուխ իջավ սարից, կիթը մթնով կառարեցին: Հանկարծ սպիտակ ալավ ընկավ երկնքից, եկեղեցու խաչըն ու զանգակները փայլվեցին, որոտը դղրդաց այնպես, որ

30 դարակներում դարսած պղնձե ամանները զրնգացին: Եվ սկսեց անձրևը, նախ դանդաղ, ծանր կաթիլներով, ապա որպես վտար հեղեղ:

Գլվում էր անտառը, ձորը: Անձրևի աղմուկի մեջ չէր լըսվում Մարցա ջրի վշշոցը: Երբեմն բացվում էր մի դռնակ և ինչպես բռնկված լուցիկ, խաւարի մեջ տան աղոտ լույսը

փայլում էր ու հանգչում: Մութի մեջ մարդիկ նովդաններն էին ամրացնում, ջրածակերը կաշնում, հավաքունի առաջն աթար դնում,— մի խոսքով, կատարում կանխող այն բոլոր գործողությունները, որ տարբեր էին յուրաքանչյուր տան ու բակի համար:

Տեր Նորընծան երկար շալն ուսերին ետ ու առաջ էր քայլում նեղլիկ պտտղամբի վրա, երբեմն գլուխը վեր բարձրացնում և սևացած երկնքի վրա փնտրում առտղեր կամ մոտենում պատշգամբի ճաղերին, ձեռք մեկնում և տեղացող կաթիլներից որոշում անձրևի թափը:

10

Պատուհանի ճրագը լուսավորում էր պատշգամբը, որի սյուների երկար ստվերներն ընկել էին ծառերի սև սաղարթի վրա: Հեղեղի ընթացքում փայլատակում էր փայլակը, լսվում էր խուլ որոտ, մի վայրկյան չքանում էր խավարը, և սպիտակ լույսի տակ Տեր Նորընծան տեսնում էր քամուց խշշացող ծառերը, դիմացի տան կտուրն ու երդիկին դրած կարմիր կարասը: Ապա լանձրանում էր խավարը, և ճրագը քահանայի նրկար ու թրթռացող, մի քիչ ալլանդակ ու սալատավոր ստվերը սյուների արանքից նետում էր մինչև այնտեղ, ուր հալվում էր ճրագի լույսը:

20

Ներս ու դուրս անող տղամարդ ու կին իրենց բակերից նկատում էին քահանայի միթխարի ու սև ստվերը: Բմանք աչդ ստվերը հանգստացնում էր և մեղմում արհամիրքի սարսափը, Բելունց պառավը, որ մինչև ծնկները վեր քաշած, ծլացող անձրևի տակ բակում դարսած աթարն էր ծածկի տակ տանում, մի պահ կանգնեց տեղում և երկյուղածությամբ նայեց պատշգամբի ստվերին, թեկուզ սառն անձրևը ծեծում էր բաց կուրծքը: Ոմանք էլ նույնիսկ դժգոհում էին, որ ծանր ժամին, երբ մեղուններն էլ էին փեթակում անհանգիստ բզզում, մի մարդ ապահով անկյունում ետ ու առաջ էր քայլում և դիտում:

30

Նրանցից յուրաքանչյուրն իր գործն ուներ, իր ստացվածքի փրկության մասին էր մտածում: Մեկը՝ բակում նստոտած կովերն էր գոմը քշում, կովերը փնչացնում էին, չէին ուզում ներս մտնել, տերը մութի մեջ, ձեռն ընկած բահի կոթով կամ թխակով խփում էր նրանց կողերին, եղջյուրներին, ոտքերին: Տներ կային, ուր շփոթմունքից հորթերին ներս էին քշել, և քնա-

հարամ երեխաները զարմանքով դիտում էին, թե ինչպես հոր-
վերք ցեխոտ ուրբով կոխ էին տալիս քեշա ու կարպետ: Մի քա-
նի մայրեր կուրծք էին ծեծում և շտապ-շտապ, մանավանդ
երբ փայլատակում էր կաշմակը, իբևեց որդիների անունը տու-
լիս, որոնցից մեկին ալգիներումն էր մնացել, մեկիլը հարևան
գյուղից պիտի գար և, ու՛մ դէպք, որ ծառի տակ կու՛նեկած,
սպասում էր, որ անձրեք զազարի:

- 10 Եզորը շեմքի առաջ կանգնած՝ լսում էր այն խուլ վշշոյքը,
որ նրանց բախում ավելի սաստիկ էր: Պառավ տանձենիները
ձգներն իրար էին տալիս, բամու թափից կռանում, անձրևի կա-
թիլները շարժում գոնից ներս: Երբեմն նա քրազք մոտեցնում
էր, վազում և նալում գետնին թափված տերեւներին ու դեռ նոր
ծաղկաթափ եղած պտուղներին: Բակով անցնող առուն պղզ-
ւոր էր: Փեղդաբով անցնող հեղեղը լափին էր տալիս պատին ու
վշշոյքով զլորվում գետի ցած:

- 20 Մայրը կաշմակի փայլատակման հետ զուրա էր վազում
և սրբո: Թեից բռնած տուն բաշում. եղձ էինք երկյուղից մի
բառ էլ չէր տեսնում. միայն փաթաթվում էր, կու՛ն գալիս և ալգ-
պես նեղս տանում: Երբ եզորը շորս-հինգ տարեկան էր, ալգ
խարխուլ տունը տեսել էր սոսկալի պատահար. ալգպիսի մի
մուկ գիշեր հարեանները ներս էին բերել Եզորի հոր կաշմակ-
նաւոր գիակը՝ խանձված, կու՛ն եկած և ալյանդակ մի կռճո:

Եզորը շատ աղոտ էր հիշում թէ հորը և թե ալգ գիշերը,
եբբ ինքը մոր կանչից դարձնեց և տունը մարդկանցով լցված
տեսավ: Նրա հիշողութիւնն մեջ պաշտառ էր մնացել այն խոս-
քը, որ Թելունց պառաւին ասաց մորը. «Երեխուն առ, դնա հա-
ցատունը...»: Հետո մի անգամ էլ պառաւին եկավ ու մուկի մեջ
լաղ լինող մորն ասաց.

- 30 — Այսուհետեւ էլ նոր տուն-տեղի մասին հոգս քաշելից
դուր է... Հլա ճահել ևս, շատ մարդ շատ խոսք կասի, բալքամ
արլունդ էլ կաղտորվի... Զէ՛, բեւ հաւաք արա, թխածոր պես
նստի բնիդ մեջ, թեքդ փութ արա վրա... Դառ մի շվաքարան էս
երեխի համար...

Եզորը հիշում էր մոր փղձկալը: Նա կարծեց, թե պառաւը
ծանր խոսք ասեց մորը: Ի՞նչպես հասկանար շորս-հինգ տա-
րեկան տղան, որ մայրը լալիս էր աղետի համար և այն դառն

վիճակի, որ իր հետ բերում էր այդ գետը: Անցած տասներկու տարվա ընթացքում և ոչ մի անգամ մայրը որդուն չէր պատմել, թե ով էր հայրը, ինչպես մահացավ: Եզրը լսել էր ուրիշներին, որ նա ուժով է եղել, որ մի անգամ դրադ են զալիս, եզան մեկն աբձակում, ու նա լծվում է մյուսի հետ և հաստ գերանը Քառասնաջրից մինչև եկեղեցու դաժիճը քարշ տալիս: Շատերից էր լսել, որ նա, ջաղացականը և Ավան ամին, անբաժան ու սրտակից ընկերներ են եղել, շատ անգամ են միասին որս առել և սպանած կիստարը անտառում մաշկել, կաղնու ճյուղից կախել և երեքով միասին մի օրում կիստարի միսը խորովել ու կերել: Եվ որպես մոլթ պատմություն, մի անգամ նրա աղանջովն էր ընկել այն, որ իբր թե իր հայրը Խոջա Հիբանի մեծ որդուն՝ Մկրտումին կապել է ծառից, նրա աչքի առաջ չոր ցախ հավաքել, փոսերի տակ դարսել, որ նրան կենդանի վառի: Ավան ամին այդ պատմությունը չէր հաստատում, նրա ասելով հայրը միայն բահի կոթով մի անգամ խփել է Մկրտումին, նրա անպատկառ ափնադկի համար, թե իբր հայրը դազախի տղա է և սերվել է մովրռնի դադախներից, որոնք անցյալում հարկահավաքման ժամանակ մի քանի օրով գյուղում գիշերել են:

Ամեն անգամ, երբ կայծակի փայլատակումից վախեցած մայրը խնդրում էր նրան տուն մտնել, նա հնազանդությամբ էր կատաբում մեր խնդիրը, սակայն քիչ հետո նորից էր դուրս ելնում: Նրան դուր են զալիս և վաքար անձրեր, և կայծակի լախտը: Զառույթի հետ կար և ներքին ահ, եթե մտաբերում էր իր մանկության սուաջին շարազնտ գիշերը:

— Հեյ, հեյ... Բանդը տրաքեց, ժողովուրդ,— հեղեղի տարափի մեջ որոտի նման լավեց դաբբին վանեսի ձայնը: Ու սարսափը տարածվեց, տներում մարդիկ մի վայրկյան սառած մնացին: Տեր Նորենձան տեղում մեխվեց, կտրվեց մտքի թելը: Այդ բոլորին մի անգամ էլ կայծակը փայլեց և ճեղքելով չհավ ալդիների վրա... Երեցիկներ ներքի սնից դուրս վազեց:

— Բահը տուր, ա՛յ ֆնիկ... Մեր այգեստանը... Կայծակն էն կոռմին ընկավ.— քահանայի բտքերը դողացին ու նստեց ծանր թախտին:

— Տունը մի բահավոր, է... Ձեզ շեն ասում... Շուտ... — կանչում էր գլիրը, վառվող կերոնը ձեռքին պտտացնե-

լում: Մթնում կերոնը կտուրից կտուր էր ուստոստում, ասես քամու բերանն ընկած հրդեհվող թուփ էր, Տեր Նորընծայի տան առաջ երեսպ մի ուրիշ ջահակիր, ձիու վրա նստած: Քահանան վերելից ձայն տվավ:

— Անտոն... Օրհնյալ, էս ի՞նչ փորձանք հասավ ժողովրդի պիտին...

— Բան չկա, տերտեր... Դու ապահով կաց: Կես սհաթ չի քաշիլ բանդը կշինեն... Էնանդից եմ դալիս,— ասաց յափնջու մեջ կուլոված պամոռնիկ Սնտոնը, որ պտտվում էր գյուղի փողոցներում, օգնություն հասնողներին շտապեցնում և մտրակի կոթով փակ դարպասները ծեծում:

Նվ շտապում էին՝ որք բահով, որք քլունդով, չուխայի մի թևր փողոցում հագնելով, մեծ մասը ոտաբորիկ, ոմանք յափնջիներով: Դուրս եկողներից մեկը լապտեր էր առել, մյուսը, շտապելուց՝ սև նավթով լիքը թաղարը: Վաղում էին ինչպես խրանած նախիր, նույնիսկ հասակավոր մարդիկ էին ցատկում, ճղփոցով ընկնում փողոցով հոսող աղտոր ջրի մեջ, հենվում բահի կոթին: Ոչ մի ձայն, ոչ մի խոսակցություն: Ջահերի լույսի տակ փայլում էին բահերն ու քլունդները: Պամոռնիկ Անտոնը կանգնել էր եկեղեցու մոտ և ջահը բռնած լույս էր անում նրանց, որոնք խավարի միջից, զանազան մոթ ու նեղլիկ փողոցներից, բահերը դրնդացնելով դուրս էին ելնում, մի վայրկյան երևում ջահի լույսով և ապա շտապում գեպի վեր: Կարծես կալանատնից փախչող բանտարկյալների բազմություն էր, որ գնում էր անխոս, զրնդացնելով ծանր շղթաները:

Դարբնի առաջին կանչին Եդուրը դեպի բահը վաղեց, բայց մայրը կախ ընկավ թևից: Ու կայծակը լուսավորեց: Եգորը կայծակի լույսի տակ տեսավ մոր սպիտակ գեմբը, ձեռքը թուլացավ: Դարպասի դուռը ծեծեցին:

30 — Եգոր,— լսիկեց ջաղացականի ձայնը: Եգորը վազեց դարպասի մոտ: — Ձեր էն կոթը կարճ բահը տուր... Մերը ջաղացումն եմ թողել... — Եգորի փոխաբեն մայրը մեկնեց բահը: — Աչքդ մեր հայաթին էլ պահի... հրեք ետ եմ դալու, դնամ ջաղացը...

Գլխին էլ չէր կանգնում: Կես ժամում համարյա ամբողջ գյուղն էր հավաքվել, և այդ բազմությունը մրջյունի պես աշ-

խատում էր ծռելու հեղեղի հոսանքը բլուրի փեշերով դեպի դերեղմանատան ձորն, ուր Այրումի առուն տրաքված գնում էր, ձորը բերնեբերան լցրած պղտոր ջրով: Հեղեղը վիշապի նման կլանում էր ճումների այն բարակ պատերը, որ առաջին եկողները փորձում էին դարսել:

Տեսարանը վիթխարի էր: Վերի առուն փլվել էր, հունը խորացրել և դարձել մի հեղեղ, որի ակունքները շատ բարձրություն էին, այնտեղ, ուր ձյունի շերտերը աղի պես հալվում էին վարար անձրևի տարափից: Պղտոր ջուրը հանկարծ էր դուրս գալիս անտառից և բերանն առած շոր տերև, կոճղ ու ճյուղ, սրընթաց արշավում գյուղի վրա: Հին ամբարտակը դիմացել էր մի պահ, ապա դեմ առած կոճղերը հրել էին հողաբլուրը, ճեղքել և ջուրը մանր առվակներով թափել գյուղի վրա:

— Ծառը կտրե՛ք, — բղավեց ջաղացպանը, երբ աչքով չափեց ամբարտակի ճեղքը: Ամբոխից տասը հոգի վազեցին դեպի անտառի ելուր: Ճարպիկ շարժումով Արդումանը, որի սալոգները լցվել էին ջրով ու տիղմով, պարանը նետեց ցցաշոր կաղնու բնին ու ձգեց: Պաշտանին մոտեցան և մյուսները, հետ ու հետ քաշվեցին, և երբ Արդումանը «նո՛ւ» արեց, տասնյակ բազուկներ ձգեցին, ծառը ճաքեց և շառաչով վայր ընկավ: Զաղացպանի խորհուրդն օգնեց, մի քանի ծառեր էլ կտրեցին: Մոտիկ տներից բերին և խոտի խուրձնը, խուրձների մեջ քարեր դրին և գցեցին ջրի մեջ: Հեղեղը վիշապի նման մոլտաց, գլուխը աջ ու ձախ դարձրեց, փորձեց ճակատով հրել բարձր ամբարտակը, ուժը չհաղթեց և զժգոհությամբ գլուխը թեքեց գերեղմանատան ձորը, վայր հոսեց իր հին ճանապարհով:

Այնինչ գյուղից դեռ գալիս էին: Վերջին եկողներից մեկը պատմեց, որ Քառասնաջրից եկող առուն բոստաններին շատ է վնասել... Լսվեց կանացի բարձր «վայ»:

— Հը՞... Ի՞նչ էր...

— Տեսնես որ լաչառն էր...

— Փորձանք պատահած չլինի՞...

Տեր Նորընծան նկատեց, որ արագ քայլերով մեկը անցավ իրենց փողոցով, լույսի տակ երևաց վազող ստվերը, և մինչև ինքը կվերկենար ու ձայն կտար, ստվերը կորավ մութի մեջ, լսվում էր միայն ոտքի ուժեղ դոփշունը:

10

20

30

— Տիրուհի... Ղարալրուն ու՛ էր... Դու էլ ահաա՛յր:

— Էն ո՞վ կանչեց... Ձեներ ներքեկց էր.— պատասխանեց
կիներ: Բայց հենց այդ ժամանակ Ավան ամին ձայն տվավ:

— Տերտե՛ր, քնած չե՞ս...

— Արի՛, արի՛ վերև, Հովհաննես... Էս փորձույթան ժա-
մին, այ օրհնյալ, մարդ արարածը կրնի՛...— Ավան ամին վեր
բարձրացավ:

— Կամ թրջվեցինք,— տեսց նա՝ փափախը թափ տալով:

— Տիրուհի... արագ բեր Հովհաննեսին...

10 — Տերտեր, բա մի չես նայե՞լ գրքիդ... Ի՞նչ է ասում: Հո
մեր վերջը չի... Էնա մի գլուխ կաղաթվենք, մեք հոգին էլ
կդինջանա, մեր ջանն էլ...

— Նայել եմ... Միայն թե լուսնի հաշվով չի բռնում,— և
ակնոցները բլի՛ն գնելով, վերցրեց պատահանին դրած գիրքը,
որ միակ օրինակն էր թե Կարմրաբարում և թե ձորի գյու-
ղերում:

Մի հին ձեռագրի՛ էր այդ, որի մի մասը կոշվում էր
«Թանգարան խրատուց», մյուսը՝ «Նրազագիրք»: Կային և ան-
թիվ «մաշտններ» զանազան ցավերի և հիվանդությունների
20 զեմ: Վերջապես լուսանցքներում և «հիշատակարանի» համար
թողնված էջերի վրա Տեր նորընծայի դիտողություններն էին
դնողի զլխով անցած և իր կյանքում կատարված գեպքերի
մասին: Արդեն խոնացած էջերի վրա կարելի էր կարդալ.
«1906 ամի եղավ մեծ խռովություն և անասելի տանջմունք:
Մեր քիրլա Սավալանին սպանեցին անիրավությանը յուրյանց
սևփական օթախումն»... Իսկ նրանից անմիջապես հետո «նար-
գիյն բուղով եկավ օգոստոսի 15-ին: Կալամուտն պակաս էր,
37 փութ խառն ցորեն, նաև դարի»: Այդ օրվա հեղեղն էլ արդեն
նշանակել էր. «Մայիս ամսվա 3, օրն շաբաթ, լույս կիրակի,
30 քարեկարկուտ մեծ, ազգաբնակչության անասելի վնաս: Պտուղքն
վնասվին և մասուլն պակաս լինի»:

Տեր նորընծան կարգադր գրածը:

— Հա, բո ասածն է... Էնքան էլ անիրավը ծաղկել էր: Թե
սալամաթ պրծնեինք, հարյուր բեռը խնձոր հավաքող կլինեք...
Դու ասա քամին չկտրատի թաղա տնկած շիվերս... ու երկրն-

քին նայելուց հետո ասաց.— կասես պարզում է, հը... Զրիկի գլխին հրեն աստղ է երևում:

Տեր Նորընծան ձեռքը մեկնեց տեղացող կաթիլներին:

— Բարակում է...— ասաց: Փողոցով բարձրաձայն խոսալով անցան մի քանի հոգի:

— Ունա՞ն,— կանչեց Ավան ամին, ձայնից ճանաչելով,— ինչ արի՞ք... Պրծա՞ք...

— Աչքն էլ շհանեցի՞նք,— պատասխանեց մի երիտասարդ:

— Պրծանք, համա մերն էլ մեզ հասավ... Երկար տախտում մի երկու օրավար գարի ունեմ, հիմա սրբել է տարել,— 10 տխուր ասաց Ունանը:

— Էհ, ես էլ գնամ, տերտեր...

Փողոցում երբեմն երևում էին առվի բանդից վերադարձող խմբեր: Կերոններում բոցը ծուլ էր լինում, լուսավորում թըրջված ու ցեխոտված մարդկանց, բահերը փայլում էին և ապա հանգչում:

Տեր Նորընծան թիկնել էր պատշգամբի սյունին և դիտում էր գյուղի զանազան ծայրերում դողդողալով շարժվող կրակները: Նա հանգստացած շունչ քաշեց. նույնիսկ ժպտաց, ինչպես կծպտար գերդաստանի պապը, հարյուրամյա ծերունին, 20 մահից առաջ թոռների բաղմուխյանը նայելուց:

— Ա հե՛, մեր տերը հրեն զարթուն է հլա,— լսեց մի ձայն:

— Հմի հալևորը սրտաճաք է եղել: Վախեցել է որ...— և շարունակությունը չլսվեց: Քամու հակառակ հոսանքը հետ շարտեց գյուղացու խոսքերը, և քահանան շիմացավ, թե ինչ ասացին: Մի րոպե հետո մթնում մեկը քա՛հ-քա՛հ ծիծաղեց: Տեր Նորընծան փշաքաղվեց, սեղմվեց սյունին: Այդ ծիծաղն էլ, ինչպես և այն բառերը, որ քամին հետ շարտեց, պղտորեցին նրա մտքերի խաղաղությունը, և հին հարցը անբաժան ստվերի պես նորից եկավ: 30

Երբ Տեր Նորընծան միտք էր անում գյուղի առօրյայի մասին, մտքով կտրում էր անցած ճանապարհը և տքնում իմանալու, թե ուր պիտի հասնի իր ծուխը այն ժամանակ, երբ լինքը թաղված կլինի եկեղեցու պատի տակ, սառը քրտինքը պատում էր նրան, սիրտն ասես պոկվում էր, ընկնում ու տեղը

մնում էր դատարկ: Այն, որ պիտի գար, մութն էր, սևացած երկնքի պես:

Երբ ինքը դեռ երիտասարդ էր, փողոցով անցնելը հազ-
թական երթի էր նման... Մարդիկ կանգնում էին խոնարհ ու
զլուխ տալիս, իսկ կանայք, նույնիսկ պառավ կանայք, մոտե-
նում էին և համբուրում երիտասարդ քահանայի աջը: Իսկ հի-
մա՜... Մարդիկ քահ-քահ ծիծաղում են, ո՛վ գիտե ինչեր են
ասում նրա մասին: Նա փորձում էր «չարյաց արմատը» դրս-
նելու և միշտ դալիս էր նույն տեղը հասնում, որոշում, որ հա-
վատը թուլացել է, և խճճվում այն բաղամթիվ պատճառների
մեջ, որ նրա համար սատանի կծիկ էին, անլուծելի հանգույց:

— Արի քնի, է՛... Բա չբեղարեցի՞ր... — ձայն սոված կինը
նեխսից: Տեր նորընծան զարմացած նաչեց: Այո՞, կինն է, որ
օրն ի բուն աշխատում է, լվանում, եփում, թխում և այդքան
աշխատանքի ընթացքում ժամանակ գտնում հարեանի տուն
գնալու կամ գյուղի մյուս ծայրին ծննդկանի համար «ծնունդ
զավաթ» տանելու, իմանալու հազար ու մի լուր, հարյուրավոր
մարդկանց մտքերին ու հույսերին տեղյակ լինելու, մեկին սո-
վորեցնելու, թե ինչպես են «սինեմաքի» եփում, մյուսի հետ
պայմանավորվելու, որ միասին գնան սարը շուշանի, երրորդի
սղջկա գեղեցիկությանը գովելու այն տանը, որտեղից լուրը
հարեան գյուղից եկած կնոջ միջոցով պիտի գնա: Նրանց մոտ
և, ո՛վ գիտե աշխարհի բանը, մեկ էլ տեսար, եկան և բա՛նը
զլուխ եկավ: Ահա տունը. իր տունը, որ սարքել է քանի՞ տա-
րի... Բախտը, այն լայն թախտը, որի վրա ամառվա գիշեր-
ների հիանալի է քնելը և լույսը չբացված վարթնելը, այն ժա-
մանակ, երբ ծտերը խոսում են, իրար կանչում և պաղ օդի մեջ
լսվում է ժամի զանգերի ծլինգ-ծլոնգը: Տունը, — որ տարիների
ընթացքում լցվել է բարիքներով: Ու պիտի մնա այդ ամենը՝
իր այգին, արքայական խնձորենին, որի մասին նա թաքուն
այն կարծիքին էր, թե եղեմական խնձորենու տեսակն է իր աչ-
գում եղած «շահ-ալմասին», գոմը, մառունը:

Նա՝ որդին, երբեք գյուղ չի գալ, Բուղդանը, երբ դեռ երի-
տասարդ էր, ամառները տուն էր դալիս... Բայց հենց այն ժա-
մանակ էլ տեր հայրը նկատում էր, որ քիչ էլ մնա, թեև ամ-
րանան, ալիտի թուշի ուրիշ աշխարհ և էլ չպիտի գա: Նկատում

էր և սարսափով նայում Բուղդանի գրքերին: Մի՞թե նրանք էլ գրքեր էին... Ո՞ւր մնաց «Վարք սրբոցը»... Ո՞ւմ պիտի մնա տունը... Հեղնարին՝ իր աղջկանը, իր օրինավոր ժառանգին, անդրանիկ դստերը: Եվ հայրը հիշեց իր անգամալույծ պառաւ աղջկանը, ձեռքը ծուռ, ինչպես չորացած ճուղը, ոտքերը թույլ աղջկանը, որ ներքի տանն էր ապրում, ցերեկը նստում էր նեղլիկ պատուհանի առաջ, և երբ բակում մարդ չէր լինում, դուրս էր գալիս, փայտի վրա հենած, ոտքերը քարշ տալով: Տեր Նորընծան հիշեց իր աղջկանը, որին իր մտքում ընդունում էր վերուստ ուղարկած պատիժ, ու դեմքը կծկվեց: Մի՞թե 10
միայն Հեղնարը պիտի մնա...

— Էդուց էս գուպեքը կհաղնես,— ասաց կինը, երբ Տեր Նորընծան մոտեցավ անկողնին: Քահանան նայեց սպիտակ բրդե գուպաներին, որ աղավնու թևերի պես ծալած էին իրար վրա: Նայեց, և նրա սրտին իջավ նույն մեղմուխունը, որ ունեւ առաջ, ջուրը նորից պարզվեց, և հաշտ ու խաղաղ գլուխն իջեցրեց փափուկ բարձին: Նրա աչքերի առաջ իր այգու արքայական խնձորենին էր, ծաղկած, ինչպես նորահարսը:

Գիշերվա մթնում Շալուն Սիմոնի տանը տեղի էր ունենում մարդու և պղտոր հեղեղի կոխը: Ասես զայրացած, որ 20
մարդիկ իր ընթացքը փոխել ու թեքել են գերեզմանատան ձորը,— վերի առվի վտակները գյուղի փողոցներում իրար միանալով, գրոհով իջան Ղարիբանոցի կողմը, գետը թափվելու... Ալիքները ծառայան, գիզվեցին իրար վրա, հրեցին և տան կտուրը շոքեց, որովհետև փլվեց փողոցին նայող քարաշար պատի անկյունը: Արցումանը բանդի մոտ լսեց ծկլթոցը, լսեց ու ճանաչեց Սալբու ձայնը: Նա վաղեց սառնոց նայելու քար ու փոսի. առանց ուշք դարձնելու գազազած շների հաշոցին: Այգիների ճանապարհը դետի հուն էր դառել. մի վայրկյան նա կանգնեց, ասես ուզում էր որոշել, թե Մարցա ջուրն իր ընթացքը չի՞ փոխել... Այդտեղ նա մի անգամ էլ լսեց ծանոթ ձայնը... Նրան թվաց, թե կանչում են գետի մեջ խեղդվողները:

Սիմոնը ջրի արագ հորդանալուց հասկացել էր, որ բանդը քանդվել է: Նրեկաները քնած էին: Արթուն էր կինը և սղջիկը... Գրոհն այնպե՞ս հանկարծ եղավ: Ջրի բերանն ընկած մի ծանր քար թափով խփեց պատին, սյուները դողացին, ճրագը 30

հանդավ: Եւ մութի մեջ հեղեղի վշշոցն ավելի պարզ լսվեց... Սալբին կանչեց, բոլորը վաղեցին դեպի երեխաները, և պատի ճեղքով ջուրը ներս վաղեց:

Երբ Արդումանը մոտեցավ նրանց տանը, նա մութի մեջ ջոկեց երկու կանանց ստվերը, որոնք բարձրանում էին դեպի մարազը:

— Արդուման,— կանչեց Սիմոնը,— Արդուման... տունս քանդվեց:

— Երեխերը...

10 — Տարա՛ն... Երեխոցը տարան... Տունս քանդվեց, Արդուման...

Եւ երկուսով ներս վաղեցին: Պատի ճեղքվածքից ջուրը հորդ աղբյուրի նման ներս էր թափվում: Թոնիրն արդեն լրջվել էր: Ջրի ալիքները կույր օձերի նման դես ու գեն էին վազում և լիզում հատակին ընկած իրերը, ասես փնտրում էին լափիկու ամենից թանկագինը: Սիմոնը կռացավ, գետնից վերցրեց ալյուրի պարկը: Քիչ էր թացացել. այդ վայրկյանին նա հիշեց այն սալաքարը, որ շորս օր առաջ դրել էր տանը, պարկի տակ: Մեկը ներս մտավ:

20 — Ճրագը վառե՛ք,— կանչեց Արդումանը: Նա կռացել էր և մութի մեջ փորձում էր ճեղքի հաստոցը որոշել: Մթնում լուցկին փայլատակեց ու հանգավ:

— Նավթը թափվել է...— Սալբին էր: Արդումանը լույսի տակ տեսավ նրան:

Կարծես բոլր մինչև օճորքն էր... Երեսն այնպես լուսավո՛ր էր: Գերաճանցի ծայրերը կռացել էին և կախվել: Մյուս պատն էլ երերաց, կտուրը ալիտի նստեր... Փամին էր, թե ծանրությունից էր, գերանները ճռճոռում էին, վերից ճլուփ-ճլուփ հող էր թափվում ջրի մեջ: Սալբին հավաքում էր գետնի թափած իրերը... Ահա պղնձի մեծ գավաթը: Կուժը չկա...

30 Արդումանը դուրս վաղեց: Մութի մեջ նա դիպավ Սալբոն: Աղջիկը կռացել էր: Ու բռնեց նրան, բռնեց, որ շնչիկն ու չղջիկն չկորն վաղեց դեպի մոտիկ մարազը... Տկո՛ւր էր Սալբին, շո՛ւր չկար հագին, թե այնքան թրջվել էր, որ շորը չէր շոշափվում: Խոտի երկու խուրձ թևի տակ նա ներս մտավ: Ու խուրձը հրեց ճեղքի մեջ: Մի հողի ներս եկավ, հետո երկրորդը:

— Նանի, նավթ չկա՞:

— Հը՞... հատել է՞... էս ո՞վ է... Հը՞... Արզուման...—
Մեկը դուրս եկավ, երևի գնաց նավթի... Կինն էլ սկսեց փրնտ-
րել ջրի երեսին լողացող իրերը... Նրա բոի մեջ լոբու հատիկներ
ընկան...

— Աղջիկ... լոբու պարկը կապած չէ՞ր...

— Հրես պարկը... էս չի՞...— ասաց Սիմոնը:— Կինը ծընկ-
ներին խփեց: Եվ հետո հարցրեց:

— Ձավա՞րը, ձավա՞րը...

— Օջախի քարին է...

10

— էս ինչ ղուլո՞ւմ էր...— Ով էր ասաց, Սիմոնը, թե կի-
նը: Մեկը խոր հառաչեց, ասես շատ ճանապարհ գնալուց բե-
ղարել էր:

— էս եղանը դիմհատ տու,— կանչեց Արզումանը: Սալբին
մոտեցավ ու բռնեց եղանի կոթից: Նրա մատները դիպան Ար-
զումանի ձեռքերին:

— էսպես բռնի,— ու թևից քաշելով ձեռքը մոտեցրեց
պատի մեջ խրած խուրձին... Կռացավ ու շեմքի սալաքարը պո-
կեց:

— Հեռու, ոտիդ կընկնի,— Սալբին զգաց, որ կարմրա- 20
տակում է: Ի՞նչ լավ էր, որ մութն էր տանը: Դող անցավ
մարմնով... Երևի շատ է թրջվել... Շապիկը ծեծում է մեջքն ու
կուրծքը, ծեծում է սառնությամբ, իսկ ինքը տաք է, ոտքերն
այրվում են:

— Ա խիզան, կաշու ձողը ձեռներդ չընկա՞վ,— հարցրեց
Սիմոնը, որ ձեռն ընկածը կախում էր պատի ցցերից, տեղա-
վորում դարակներում և շուտ-շուտ ալյուրի պարկին նայում:

— Դուռն վրա եմ քցել...— պատասխանեց Արզումանը:

Այս էլ դուր եկավ Սալբուն. ամոթխած մի զգացում էր
այդ մութի մեջ, երբ պատի այն կողմը թշշում էր հեղեղը և 30
տանը լսելի էր, թե ինչպես քարերը գոռալով իրար են զարկում...
Ուրեմն Արզումանն էլ խիզան է, մեր խիզանը,— մտածեց
Սալբին: Ժպտաց. ի՞նչ կա որ... Վաղն արև կանի ու կշորանա
ամեն ինչ... Նանու լոբիները շեն լինի: Իսկ այս մարդը, որի
տաք շնչառությունն այդքան մոտ է զգում, քրտնած ու թրջված
մարմնի հոտը, սապոգների հոտը... Եվ քանի գնում, ավելի

105

շատ է դալիս: Գալիս է, հոր հետ խոսում, աչքի տակով իրեն նայում: Ահա... ծունկն է՝ նրա ծունկը:

— Զուրը բարակում է, հա... Սիմոն ամի... բանդը պըր-ծել են, հրես կհանդարտի,— ասաց Արզումանը:

Ու քիպ մոտեցավ: Մի ծանր բան իջավ Սալբու ուսին. հաստ մատները սեղմեցին ուսը, թուլացավ ու ձգվեց դեպի քրտնած ու թրջված մարմինը: Ինքը մոտեցավ, թե՛ իրեն քաշեցին... Խալարն ավելի թանձրացավ. սենյակը գլխին շուռ էր գալիս, ասես հեղեղի բերանն ընկած գնում է... Տանում են: 10 Հետո տաք շունչը կոացավ այտերի վրա, ականջին մի բառ ասաց և շրթունքները դողացին:

— էդ ինչ էր,— ասաց մայրը:

— Ոտս սկաց, քիչ մնաց ընկնեի...— պատասխանեց աղ-ջիկը:

— Դե հիմա էլ փրփրա,— ասաց Արզումանը, հեռանա-լով պատից,— մի կաթիլ էլ չի կաթում:

Հարևանը ճրագով ներս մտավ:

Լուսաբացին գյուղն արդեն ոտքի էր: Անձրևը դադարել էր, միայն ծառերի ճյուղերից ու կտուրների գերաններից էր կաթ-20 կըթում ջուրը: Փողոցներով հոսում էին բարակ, զուլալ առ-վակներ, որոնց հատակի խիճերը մեկ-մեկ կարելի էր համրել: Հեղեղը վերի թաղում Շուղանց Իսոյի կալատեղն էր քանդել, քարերը գլորել մինչև եկեղեցու գավթի պատը: Փողոցներում, մի քանի տեղ խորխորատ էր փորել: Այս ու ալետեղ կիտած էր շոր ճյուղերի ու տերևների կույտ: Թելունց պառավի երկու հավը չկար, պառավը ծնկներին հարալ տալով բոլորին հավա-տացնում էր, թե գողացել են, թե ինքը ոտնաձայնին վեր է կա-ցել ու վախից դուռը բաց չի արել: Լսողները ծիծաղում էին:

— Ա՛յ պառավ... էն սև գիշերը ում դարձն էր քո լղար 30 ճտերդ:

— Ինչ ճուտ... Մինը թխսամբեր էր, էն մինն էլ տաբին եր-կու խախալ ձու էր ածում,— ասում էր պառավը, և մարդիկ, որոնք հավաքվել էին կտուրների վրա, և որոնց մեծ մասը գի-

շերվանից դեռ ոտաբոբիկ էր, փողքերը մինչև ծնկները վեր քաշած, մարդիկ ծիծաղում էին և ավելի շարացնում Թելունց պառավին, որ սպառնում էր տանուտերով, պրիստավով ու դատարանով:

Լույսը ըբացված մի քանի հոգի գնացել էին իրենց արտերը ու այգիների տեսության և վերադարձել էին: Կտուրներին հավաքված մարդկանց խոսակցության նյութը այդ մասին էր: Ասում էին, որ երկար տախտակների գարիքը թաղնել են, և էլ հույս չկա, թե վեր կենան, որ Սուլթանա ծովում ձվի մեծությամբ կարկուտ է եկել, մի նեղ շերտով խփել մինչև սարի սեռը, որ Եղնարածի առուն քանդվել է ու քշել Չանեն ծուռ Օհանի դորուղը, այնտեղից թափվել Ունանի խամը և փոսերը քարով լցրել: Այգիներից եկողներն էլ պատմում էին, որ շատ ծառ է ճղակտոր եղել, և իբր նռանձորում կայծակ է խփել ծառերին: Բայց ականատեսներից և ոչ մեկը կտուրի վրա չէր նրանք պատմել էին մեկին, այդ մեկը մյուսին, և ամենքն էլ հավատում էին՝ որ այդպես է, մանավանդ նրանք, որոնց արտըն ու դորուղը իբրև թե ամենից շատ էին վնասվել:

— Էդ լինելու բան չի, — ասաց դարբինը, — մենք հո սըխտորաշենցի չենք, որ մեր հանդը չիմանանք... Ա խալիսը, իսկի 20 կլինի, որ Եղնարածի առուն տրաքի, Չանեն ծուռ Ուհանի դորուղը քանդի, էնտեղից էլ տա Ունանի խամին... Առն ուր, դորուղն ուր...

— Է՛հ... սարսաղ-սարսաղ դուրս է տալիս, — վրա պրծավ մի ալևոր, — բա չի՞ լինի...

— Այ ալևոր, բա էդ լինելու բան է՞... Զուրը թե՞ ունի, թե երկնքի դուշ է, որ էն եքքա սարը բարձրանա:

— Բա հասնիլ չի՞... Զոռեց, կհասնի, էլի... Զրին ի՞նչ կա...

— Իմ խելքն էլ չի կտրում, որ հասնի, — ասաց մի ուրիշը, — գնացողը մեր Սողոմոնը չի՞... Մերը շմեռածի սուտը շատ է, քան դորթը... 30

Եվ վեճը շարունակվում էր... Նոր լուրեր էին բերում, որ Նռանձորում կայծակ չի խփել: Ոմանք նույնիսկ ասում էին, որ այնտեղ անձրև էլ չի եկել: Հեղեղի վնասներն ավելի ճիշտ ու մանրամասն էր պարզում յուրաքանչյուրն իրեն տան, բակի, այգու և բոստանի համար, երբեմն հետաքրքրվելով հարևանի

վնասուի: Կային, որ շար նախանձով էին նայում կողքի արտին, որ պատահամբ ավելի քիչ էր վնասվել: Սակայն եթե քիչ էին նրանք, որոնք շար նախանձով էին նայում հարևանի պակաս վնասին և կամ ընդհակառակը ներքուստ հրճվում, երբ տեսնում էին, որ հեղեղն իր արտի կողքով անցել է և հարևանի արտը թաղել ավազի ու տիղմի հաստ շերտի տակ,— եթե քիչ էին այդպիսիները,— մեծամասնությունը, ավելի ճիշտ բոլորը, իրենց վնասի մասին պատմելուց ավելացնում էին, մեկը տասը շինում և հայտնում, որ գյուղում նրա շափ ոչ ոք չի տու-

10 ժել:

Ավան ամին այգիներումն էր Շաղաթաթախ, տրեխներն ու գուլպաները թրջված, շուխայի ծայրերը գոտկում խրած, այդ մարդը այգիների ծանոթ կածաններով գնում էր, վեր նայում՝ ծաղիկների փնջերին ու կեռասի կանաչ գնդիկներին, դետինն նայում, որ տեղ-տեղ ծածկված էր կանաչ տերևներով, ձեռքով տնտղում, շտկում նոր ընկած շիվը, ստուգում՝ չի՞ ջարդվել պատվաստը: Կարմրաքարում միայն նա ճիշտ հաշիվ կարող էր տալ, թե ինչքան են վնասվել գյուղի այգիները: Եվ քանի հեռանում էր, այնքան վնասվածն ավելի քիչ էր. կարծես

20 հեղեղը թափվել էր միայն գյուղի գլխին:

Լուսաբացին Քառասնաջրի ուղղությամբ գնացողները չրամբարտակի մոտ տեսան Մկրտումին. կանգնել էր քարի գլխին ծիլավոր յափնջու մեջ կոխված և ինչպես ցինն է նայում վերից վար ու հետևում որսին, այնպես էլ նա նայում էր Քառասնաջրի սղտոր ալիքներին, որ թափով գալիս էին, ամբարտակին չհասած հանդարտվում, լճանում և ապա դեղնափուն փրփուրով թափվում ցած: Գիշերով մի քանի անգամ էր եկել: Մի անգամ, անձրևի վարար ժամանակ, նա Գողուն իջեցրել էր ներքև՝ ստուգելու հո չի՞ քանդվել ամբարտակը: Ամեն անգամ

30 վերադարձել էր ուրախ, սակայն հենց սանդուղքի գլխին մի կասկած փշի պես ծակել էր միտքը. չլինի՞ մի բան պատահի, հազար շառ ու դուշման, գան... Հը՞... Եվ նորից էր վերադարձել:

Մկրտումը քարի գլխից նայում էր ցած և անհամբեր սպասում, թե երբ պիտի երևա ամբարտակի պատը... Զուրը ամբարտակի մեջտեղից, շլուզի համար թողած բացվածքից ահ-

ռելի շառաշով ցած էր թափվում: Զուրն այնքան շատ էր, որ այդ բացվածքը հերիք չէր անում ու թափվում էր պատերի վրայով: Մկրտումը նայում էր համառ ու շեշտակի, նայում էր ջրի ընթացքին, ասես ուզում էր հանդարտեր նրա թափը: Եվ ինչքան բարակում էր, ջրի տակից դուրս էին ցցվում ամբարտակի սպիտակ քարերը, այնքան էլ նրա դեմքի լարվածությունը մեղմանում էր, մկանները թուլանում էին: Դիմացի քարափի կրաքարը ապակու պես շողշողաց... Նրա փայլն ընկավ ջրի մեջ, պղտոր ջրի մթությունը կորավ, ջուրը դարձավ դեղին: Մկրտումը ժպտաց: Մանր վտակները չբացան, և ջուրը խոնարհ գառան պես ընկավ շլյուզի բացվածքը:

10

Ամբարտակը դիմացել էր. այդ էր ասում նրա հաստ և բարձր պատը, որ բազկի պես այս ափից մյուսն էր մեկնված: Զրի տակից դուրս եկած քարերն ու կրածեփ պատերը պսպղում էին ճարպոտ փայլով: Մկրտումը վայր իջավ, կանգնեց պատի գլխին ու նայեց ջրվեժի ցնցուղներին: Ու նոր միայն զգաց, որ արևի սպիտակ սկավառակը արդեն բարձրացել է: Գոլորշի էր ելնում յափնջուց... Մկրտումը նայեց ջրին, մեկ էլ վեր բարձրացավ... Ներքևում գյուղն էր: Գոլորշին խառնվել էր կապույտ ծխի հետ: Եվ այդ քողի հետևից երևում էին կանաչք, որոնք արևի տակ փռում էին կարպետ ու վերմակ, երեսաները կտուրների վրա վազվզում էին... Տղամարդիկ չէին երևում: Մի կին վազում էր պոչը ցցած ու կետանող հորթի հետևից:

20

Մկրտումի նինջն եկավ... Հոգնել էր: Ու թիկնեց քարին. յափնջու մեջ կոլոլվելով: Ինչ լավ է՝ աշխարհը... Կարմրաքարը: Եվ ինչքան բան կա դեռ անելու այնտեղ... Մկրտումը հիշեց այն, որ գյուղում իրեն ու իրենց տունը շեն սիրում, թեկուզ երեսին չեն ասում... Վախենում են, հը՞,— մտածեց նա ու ձեռքը յափնջու տակից հանեց... Արևի շողերը խաղացին նրա կարճ ու մազոտ մասնեթի հետ:— Փողը, հը՞,— հարցրեց ու բուռը սեղմեց, ասես արևի շողերը ոսկի էին թափել բռան մեջ:

30

— Անհասկ մարդիկ... Ես ձեզ ի՞նչ եմ արել... Սպասեք մի քիչ էլ... կտեսնեք, թե ես ինչ կանեմ, ես՝ Մկրտում խոջա Հիբանի տղան... Ինչ կանեմ...

Թեկուզ հեղեղը վնասել էր գյուղին, և մարդիկ դառնացած էին այդ սոսափոտ,— բայց և այնպես արևի ելքը, նրա առատ ջերմությունն ու փայլը մոռացնել տվալ դիշերվա սարսափը: Փայլում էր ամեն ինչ. եկեղեցու պղնձյա խաչին նայել չէր լինում, և երբ սարյակները թռչում էին, որ նստեն նրա թևերին, թվում էր, թե ընկնում էին կրակի մեջ:

Տեղի Նորընծան սովորականից կանուխ էր զարթնել: Բաց արել երազահանը և կարդացել. «Երազն չար է և օրն կատարի»... Դո՛ւլացող ձեռներով շալն ուն էր գցել և Նուանձորի ճանապարհը բռնել: Վա՛տ, շատ վատ երազ էր տեսել... Իբր թե սլատարադի ծանր ժամին, սկիհը ձեռին, շրջվում է, որ խաչակնքի բաղմոթյանը, տեսնում է, որ բաղմոթյուն չկա, մարդ չկա եկեղեցում ու միայն իր աղջիկը՝ Հեղնարը, փայտին հենած, ռտները քարշ տալով մոտենում է հաղորդության սունելու... Եվ իբրև թե դրսում աղմուկ է, ներս են վազում մարդիկ: Խոջա Հիբանի տղան պար է գալիս ու կանչում՝ որ կայծակը վառել է նրա խնձորենին, Նուանձորի արքայական խնձորենին: Մինչև այստեղ սրտի դողով կարողանում էր հիշել Տեղի Նորընծան: Բայց շարունակությունը մտաբերելիս քիչ էր մնում դատողությունը խանդարվի... Իբրև թե սկիհից կաթ-կաթ արյուն էր թափվում ոսկենկար և ասեղնադործ շուրջառի փեշերին:

Այգիների ճանապարհով անցնելիս՝ նա տեսավ ջաղացպանին... Ուստա Նազարն էր, կանայք, որոնք նրան տեսնելուց գլխաշորով երեսի մի մասը ծածկեցին. ջաղացպանը տեղից վեր կացավ, «օրհնյա ի տեր» ասաց, բայց Տեղի Նորընծան չլսեց:

— Տեղի հայրը հիվանդի պես էր,— ասաց ուստա Նազարը ջաղացպանին: Նա չլսեց: Արդումանը պատասխանեց.

— Բաղի դարդն ընկել է ջանը, ուստա... Դու մեր դարդը քաշի...

Եվ մոտեցավ քարերին: Ուստան գոգնոցը կապեց, մալան առավ:

— Ուստա, մի պատ կշարես, որ Պորտ-Ալտուրի կրհպոստիցն էլ պինդ լինի... Դե երգդ ասի...

Տան առաջ Սիմոնի կիներ և Սալբին արևի տակ փռում էին թաց ձավարը, չորաթանը և բաբակ միթեղները:

...Կեսօրի մոտ գլուղում իրարանցում ընկալւ։ Կուրը կայ-
ծակի արագութեամբ կտուրից կտուր թռավ, հասավ մինչև այգի-
ները։ Ավան ամին մեղրաճանճի քթոցներն էր տեղափոխում,
երբ Բարիկոյին տեսավ այգիների ճանապարհով վաղելիս...

— Բարիկո, ախշի, էդ ո՞ւր...

— Զաղացը... Ավան ամի, դազախները գալիս են...

— Ի՞նչ դազախ... Կաց տեսնեմ,— սակայն Բարիկոն ար-
դեն կամրջի գլխին էր։ Ավան ամին գոտու տակ խրած արխա-
լուղի փեշերն արձակելով, ճանապարհ ընկավ, շուխայի մի
թևը կախ։

10

— Արզումա՛ն...

— Հե՛յ...

— Տերութեան մարդ է գալիս։

— Հե՛... Գալիս եմ հրե՛...

Տներից, բակերից դուրս էին գալիս տղամարդիկ, կանայք։
Երեխաները նրանցից առաջ էին վազում։ Գլուղը մրջնոցի
նման իրար էր խառնվել, բոլորը շտապում էին դեպի գլխավոր
փողոցը, ոմանք բարձրանում էին կտուրը և ձեռքները ճակա-
տին դրած նայում հեռուն, ուր մի բան սկին էր տալիս։ Երե-
վում էին երկու ձիավոր, որոնցից մեկը առաջ էր ընկնում, եր-
բեմն էլ ձիու գլուխը ետ դարձնում։ ...Մեկն ասում էր, թե վերի
գլուղի համար են գալիս, մյուսը՝ թե երեկ ձիավոր զորքը պի-
տի սարը բարձրանա, որովհետև նրա լսածով քաղաքում խոտ
չի ճարվում։ Արզումանը, խոր նայելուց հետո, բարձր ծիծա-
ղեց...

26

— Այ խամ հեյվան... էն հո մեր խաղեյինանց ստրումենտն
են բերում... Պիլնու համար...

— Ա հե՛... Սրա ասածը կլինի, հը՞,— ասաց մեկը։

— Ղաղախն էստեղ ինչո՞ւ պիտի, ի՞նչ բան ունի...

— Կարելի է՞... Սպասի տեսնենք... Հրեն գլուխը հասավ
Լուս Խաչերին...

36

— էն առաջինն էլ Եփրեմն է... Ես ձի քշելուցն եմ իմա-
նում,— ասաց Արզումանը... Ու մյուսն ավելացրեց,— հրեն
հա՛, կարմիր մադյանն է, էլի... Ես չեմ ճանաչո՞ւմ նրանց
մադյանը...

Եվ սկսեցին ծիծաղել ղազախների գալու լուրը տարածող-
ների վրա:

— Ա դե ես իմ, է՛... Բռիցս հոտ չեմ արել, որ իմանամ...
Ինձ էլ Մուքելի տղան ասաց...

— Ես էլ կտրանը կանգնած էի, ականջովս ընկավ...

— Առաջինը Թելունց պառավն ասեց...

— Էնենց է սսել, որ հավերը ճարի...

Ու ծիծաղն ավելի թնդաց: Թեկուզ արդեն համոզվում էին,
որ եկողները կավախներ չեն, դարձյալ չէին ուզում ցրվել: Հա-
վաքվել էին խումբ-խումբ, տղամարդիկ ջոկ, կին ու աղջիկ՝
30 ջոկ: Շատերը գրկել էին մանուկներին: Ու միայն երեսաներն
էին, որ այս խմբից այն խումբն էին անցնում, վազում շար-
քերի արանքով:

— Ա թուլա, դե դադար կաց, է՛,— ասաց մի ալևոր, որին
մի երեխա հրեց ու ձեռքի թութունից մի քիչ թափեց: Երեխան
վազեց ու բաղմոթյան մեջ գտավ մորը:

— Ինչ խաչը ջուրը քցելու ժողովուրդ կա,— ասաց մեկը:

— Հավատաս, որ ջրօրհնեքին էլ էսքան մարդ չի հավաք-
վի... Հրեն հա՛... Քաշալ Սային էլ է եկել...

20 Քաշալ Սային մի կույր ծերունի էր, որ կամ իր բոստանի
շվաքում էր պտուկում կամ տանը՝ քուրսու տակ: Ոչ գյուղա-
մեջ էր դուրս գալիս և ոչ էլ երևում էր գյուղական տոներին:
Կողքի գյուղերն էլ էին նրան ճանաչում, մի կարմրաքարցու
հանդիպելիս, եթե հարցնեին գյուղի անց ու դարձից, կարմրա-
քարցին ծիծաղելով պատասխանում էր, թե «Քաշալ Սային հլա
բոստանումն է», այսինքն գյուղում նորոթյուն չկա...

— Տեր Նորրնծան չկա՛...

— Գնացել է ստրումենտ սարքի, որ գա ժողովրդին օրհ-
նի...

30 — Տնաշեն, խաչը ջուրը քցելիս օրհնում է... Բա մենք
սաղ գեղով էս գիշեր ջրի մեջ ընկանք, ուրեմն չօ՞րհնի,— ասաց
Արվումանը:

Այդ խոսքի վրա փողոցի ծայրում երևաց Եփրեմը: Նա
ձիու գլուխը ձգեց, ձին հետևի ոտների վրա բարձրացավ ու պը-
տույտ արեց:

— Շան որդու փորսին տես...

— Մարդ է զարմացնում, կակ բուդտո ձի չենք նստել,—
ասաց Արդումանը:

— Էն մադյանը որ քու տակին լիներ, հավատա, ուրախու-
թյունից երկինք կթռչեր...

— Իմ տակին մին ռիսակ կար, որ քեզ պոչից կապած
կտանեի Սուտիկ պապիդ մոտ,— պատասխանեց Արդումանը
և խեթ նայեց Սուտիկ Ոսկանի թոռ Գրգըլ-Պուղուն, կարճիկ ու
հաստ մի երիտասարդի, որին գյուղում չէին սիրում: Նրան
անվանում էին «պրիստավի թագի»: Երկուսն էլ իրար աչքով
չափեցին. այդ բռնակն մեկը կանչեց.

10

— Տուրգունները...— և Եփրեմը ձին արագ քշելով անցավ
փողոցով, ցխի շիթեր շարտելով այս ու այն կողմ:

— Զիդ թրքեց... խազեին,— բազմության միջից կանչեց
մեկը. ոմանք ծիծաղեցին: Եփրեմը ետ նայեց ու գոռաց պա-
տերի տակ շար ընկած երեխաների վրա.

— Դենը փախեք, շան լակոտներ... Ընկնելու եք տակը,
սատկեք...

Եփրեմի բարկությունը մեղմելու նպատակով, թե բազ-
մության մեջ աչքի ընկնելու համար Գրգըլ-Պուղին հարցրեց.

— Եփրեմ, վերի կապովն եկա՞ք, թե ներքի ճամփով... 20

— Վերի կապն էլ քանդվի, ներքինն էլ... Սա երկիր է...
Շան օր քաշեցինք...— և ձին քշեց:

— Պո-պոպո... էս ինչ քոսակ է՞...

— Կրիբալդի... Կրիբալդի...

Փողոցի ծայրին երեաց մի ձիավոր, երկար պլաշը հա-
գին: Գլխին դրել էր գյուղի համար արտասովոր գլխարկ, որի
ծայրերը երկու կողմից լոշ-լոշ ականջների նման կախվել
էին: Մարդն անբեղ, անմորուս էր: Նա նստել էր ձիուն այն-
պես, ասես պարաններով կապկապած էր: Գլուխը մաղաչափ
անգամ աջ ու ձախ շէր դարձնում: Կարծես գյուղի փողոցը
նույն ձանձրալի ճանապարհի շարունակությունն էր, որով եկել
էր նա մի օր շարունակ: Այդ ձիավորը գերմանացի էր, ներ-
կայացուցիչն այն ֆիրմալի, որ փայտամշակման գործիքներ
ու ստանոկներ էր մատակարարում ռուսական առևտրական
տներին ու ստանոկների հետ միասին էլ առևտրական տների
տրամադրության տակ ուղարկում իր վարպետներին, որոնք

30

պիտի սարքեն սղոցարանները և սարքած հանձնեին տեր-
րին: Իր կյանքում նա շատ տեղեր էր ման եկել և ամեն տեղ
էլ տեսել նույն հետամնաց ու կիսավայրենի վիճակով մարդիկ
և եկել այն համոզման, որ աշխարհի աչքը՝ իր հայրենիքն է,
որ մյուս երկրներին մատակարարում է բազմաթիվ մեքենա-
ներ և իրեն նման մարդիկ, որոնք մեքենայի մի մասն էին:
Նա գլուխը շփեց հայելու ոչ Կարմաքարի եկեղեցուն, ոչ
այն քարաշեն տներին, որ խմբված էին հին եկեղեցու շուրջը:
Նա տեսել էր այդ մի անգամ և համոզվել, որ ինչքան էլ գնար
այդ երկրում, պիտի տեսնի նույնը՝ սարեր, ձոր ու անտառ,
10 ջրեր,— որոնց ուժով քանի՜ սղոցարան կբանեն և մարդկանց
խեղճ, ուսմիկ, մի քիչ էլ խորամանկ մարդկանց:

Այդ ու ձախ կանգնած ամբոխը զանազան նկատողությու-
ներ էր անում «Կարիբալդու» մասին, բայց հենց նա մոտենում
էր թե չէ, խոսողները լռում էին և պլշած աչքերով նայում նրա
տարօրինակ կոշիկներին, գլխարկին և կաշվե պայուսակին,
որ մեջքին էր կապել և ոչ ձիու թամբին: Այս էլ սրախոսության
նյութ դարձավ կտուրի վրա կանգնած տղամարդկանց համար:
Բայց հենց այն ժամանակ, երբ մեկն ականարկ էր անում խոջա-
20 նասրեղինի և էշի փալանի պատմությանը, «Կարիբալդին»
հանկարծ ձիու գլուխը բռնեց և վեր հանեց իր գլխարկը, ճո-
ճելով Արզումանի կողմը:

Կտուրի վրայից Արզումանը նրան ասել էր՝ «Գոռտտեն
մորզն»... Գերմանացին անշափ ուրախությամբ գլխարկը հա-
նել էր:

Նա գերմաներեն մի քանի խոսք ասաց, սակայն համոզ-
վելով, որ կտուրի վրայի մարդն ավելին չգիտե, գլխարկն նո-
րից հագավ ու ստնձը բաց թողեց: Բայց և այնպես այդ խոսքն
էլ նրան դուր եկավ:

30 — Մալադեց Արզուման...

— Արզումանը լեմսի լեզու է խոսում...

Եվ շուտով տարածվեց, հասավ մինչև կանանց բազմու-
թյանը, ու գունավոր շորերի, թաշկինակների ծովի մեջ մի դեմք
վարդագույն դարձավ, գլուխը խոնարհեց: Քանի՜ անգամ նրա
անունը տվին ու մատով ցույց տվին կտուրը, որի ծայրին նա

կանգնած էր, դինվորական բաճկոնն ուսին: Սալբին հիշեց գիշերվա հեղեղը...

Իրար հետևից երևացին ֆուրգոնները: Հոգնած ձիերը կապույտ փրփուրի մեջ վերջին ճիգերն էին անում ծանր բեռը քաշելու: Գոլորշի էր բարձրանում նրանց քրտնած մարմիններից: Ֆուրգոնի անիվները, ճաղերը, ձիերի ոտները, նույնիսկ կուրծքը ցեխոտ էին, ասես ճգփալով անցել էին ցեխի հեղեղի միջով: Առաջին ֆուրգոնի մեջ մի հսկա արկղ էր, երկաթե ձողերով կապկպած: Երկրորդ ֆուրգոնի հատակին ընկած էին երկաթե երկար ու զանազան հաստության ձողեր, որոնց ծայրերը ցեխի մեջ քարշ էին գալիս, ակոսներ քաշում: Երրորդ ֆուրգոնը երկրորդից բավական հեռավորության վրա էր: Զուգույնի պետտակներ էին, տարբեր մեծությամբ, կտրատված երկաթներ, փոկերի ծալ-ծալ կապեր, փայտի արկղներ և ուրիշ մանրուք: Վերջին ֆուրգոնը բերնե բերան լցված էր թիթեղներով, և դրա համար էլ ամենից շատ նա էր աղմկում, զրնգացնում:

Կարմրաքարն առաջին անգամ էր տեսնում այդքան ֆուրգոն և այդպիսի ապրանք: Ծիշտ է, մի քանի անգամ խոշա Հիբանի որդիների խանութի ապրանքը դարձյալ ֆուրգոնով էին բերել, բայց նրանք երկծի էին, սովորական սալից մի քիչ մեծ: Մի անգամ էլ պրիստավ Բեկտաբեգովն էր եկել այնպիսի փոքրիկ կառքով, որին գյուղում անվանել էին ծտի բուն: Բայց այս անգամ չորս ֆուրգոն, չորսն էլ քառածի և ինչ ձիեր, ինչ սարք ու կարգ: Կային այնպիսիները, մանավանդ կանանց մեջ, որոնք չէին տեսել նույնիսկ այն երկծի ֆուրգոնը, որ խանութի համար ապրանք էր բերում: Եվ զարմանքով, զմայլանքով էին նայում ֆուրգոնի ներկած ճաղերին, որ վրանի նման օրորվում էր:

— Այ, ինչ ուխտ կգնամ դրանով... Մեջը քնի, ոչ արևն այրի, ոչ կարկուտը տա...

— Լավ ալաշուխ կլինի դրա գլուխը...

«Աշխարհ տեսած» կանայք ծիծաղում էին նրանց վրա: Տեր Նորրնծայի կինը մի անգամ որդուն ուղեկցել էր քաղաք և տեսել կառքը:

— Անտերը ղուշի նման է զնում... Անսա ս... անսառ ար... էնքան էլ կակուղ...

— Բա որ Բաքվա վագոնը տեսնես,— վրա բերեց մի ուրիշը,— ոտդ տափից կտրում ես թե չէ, պոկ է գալիս... Մին Գյանջա ես տեսնում, աչքդ խփում ես թե ննջաս, ըհը Բաքուն...

Իսկ նրանք, որոնք ոչ կսուքն էին տեսել, ոչ Բաքվա վագոնը, ուշադրությամբ լսում էին թե՛ նրանց պատմածը և թե աչք չէին հեռացնում օրորվող ֆուրգոններից։

— Ձէ... Կարմրաքարն էլ լուսավորվեց... Զավոդ բերին շիրանի տղերքը...

10 — Բալադ մեռնի, փող... Տես ինչը որտեղ դուրս բերեց... Զորս ձիանի փրգոնը Կարմրաքար հասնի՛... Որ աչքովս էլ տեսնայի, էլի կասեի սա մեր գեղը չի,— վրա բերեց Ունանը, որ ցաքանը ձեռին ալգուց եկել էր մի կապ ցախ թևի տակ։

— Հմի կհավատա՞ս։

— Էլ չհավատա՞մ... — տխուր ասաց Ունանը։ Ասաց և հառաչեց, կարծես խոստովանեց մի դառն ճշմարտություն, որ ականջատ էր դարնան արևի նման, որի շողերն անտարբեր խաղում էին և պղնձե խաչի, և փայլուն թիթեղների հետ։

Հաղթական երթի նման էր ֆուրգոնների անցնելը։ Գեր
20 ձիերը, նրանց նոր սարքը, արծաթե կոճակները, որ շարված էին սարքի կաշիների վրա, ձիերի վզից կախած գունավոր փնջերն ու վանդուկները, որ ավելի զորեղ էին հնչում, երբ ձիերը ուժ էին անում ֆուրգոնը քաշելու, վերջապես ֆուրգոնների տեսքը, նրանց վրա դարսած իրերը, որոնք ֆուրգոնի նման նոր էին, առաջից գնացող ձիավորները,— այս ամենը մայիսյան արևի տակ փայլվում էին, շլացնում և հաղթական երթի նմանություն տալիս։ Արդումանը նայում էր ֆուրգոնների շարքին. նա մտքում ասաց. «Հիբանի տղորց բբողը»։ Մանյուլրի ժամանակ այդպես էին նրանք մտնում անձանոթ ավաններն ու
30 քաղաքները։ Եվ ժողովուրդը շարք կալմած թամաշա էր անում։ Իսկ ղինվորները, մանավանդ ձիավորներն, ավելի զիլ էին երգում ղյուղը մտնելիս։ Ինչ «հրեշտակներ» կային...

— Օհո... Խրվեց... Նո... — լավեց մի խուլ աղաղակ։ Ոմանք կտուրներից թռան և առաջ վազեցին։ Առաջին ֆուրգոնի շուրջը խմբվել էր բազմություն։ Խանութից քիչ ներքև, ճանապարհի այն տեղը, ուր տարին բոլոր ցեխը չէր շորանում,

որովհետեւ գետինը ջուր էր դուրս գցում, ինչպես հիվանդ ու միշտ ճպոռտ աչքը,— ֆուրգոնի առաջին անիվը մինչեւ սոնակը խրվել էր:

— Նո՛ւ... Ե՛... — կանչում էր ֆուրգոնչին, մտրակն օձի նման պտտացնում և շրափ իջեցնում միջի ձիերի գավալին: Ձիերն ուժ էին տալիս այնքան, որ պաստրոմկաների հետ միասին ասես իրենց ջլերը պիտի կտրատեին, ուժ էին անում, դես ու դեն ծռվում և չէին կարողանում մի քիչ էլ առաջ անել:

— Սրան փոսի ցեխ կասեն, է՛... Շատ նու մի անի... Ձիերը մեղք են,— ասաց մեկը:

10

— Սիմո՛ն, Արտե՛մ... Մոտեցեք, է՛... — կանչեց Ունանը, — բա էս ղարիբ մարդիկ ինչ կասեն: Արզուման, առաջ ընկի...

Երիտասարդները կարծես այդ խոսքին էին սպասում: Մինչ այդ նրանք վարանած կանգնել էին ու չգիտեին մոտենա՞լ, թե ոչ: Արզումանն առաջ քաշեց:

— Ձիերի գլուխը պահի,— ասաց նա ֆուրգոնչուն և ուսը դեմ տվեց:

— Հը՛... — և բազմաթիվ ձեռքեր հրեցին ֆուրգոնն ու անիվները: Կաս-կարմիր էին կտրել նրանց դեմքերը: Սալբին գաղտագողի դիտում էր: Նրա սիրտը թրթռում էր: Հանկարծ ֆուրգոնը շարժվի՛, հետի անիվը վրան գլորվի... — Շուռ չգա՞, — ասաց մի կին: Աղջկա սիրտն ավելի արագ բաբախեց: Այդ ըոպեին երիտասարդների խմբի մեջ նա տեսնում էր միայն Արզումանին, նրա թիկունքը և աղեղի պես ձգված ոտքը:

26

— Նո՛ւ,— և ձիերը դուրս քաշեցին ֆուրգոնը: Օգնողները ետ փախան: Միայն մեկի գլխարկը ընկավ անիվի տակ ու խոր թաղվեց ցեխի մեջ:

Ֆուրգոններն անցան:

Խանութի դիմաց, փոքրիկ հրապարակում շարժվելու տեղ չկար: Շարժար կապած ձիերը փռնչացնելով ուտում էին հարողախառն գարին, երբեմն էլ մոռութով փոքրորդ լայն տոպրակները և հարկը թափում ոտների տակ: Ֆուրգոնների վրա մուշտակների մեջ կոլոված պառկել էին հոգնած տերերը,

30

որոնցից մեկը երբեմն գլուխը վեր էր հանում, «նո՛ւ» ասում ուտելիս իրար հետ կովող ձիերին և նորից գլուխը դնում հարդի տոպրակին:

Ֆուրգոններից քիչ հեռու դարսված էր սուրանքը: Ինչեր չկա... Արկղներ, երկաթալարի կապեր, հաստ մեխերի կիտուկներ, թիթեղ, բարակ ուլսեր, վագոնետների երկաթե մասեր: Մեծ ստանոկը հինգ-վեց մարդու օգնությամբ իջեցրել էին և դրել խանութի դռանը: Զոդերը հենել էին խանութի պատին:

10 Տղամարդկանց մի բազմություն նայում էր յուրաքանչյուր իրը, տեղեկանում, թե ինչու համար է, ինչ գործ պիտի անի: Եվ հակասական բաներ էին ասում: Ոմանց ասելով վագոնետների պիտի փայտը սղոցեն, երկար ձողերը կամուրջի համար են, որի վրայով գերանները պիտի քարշ տան: Իսկ երեսանների խումբը չէր հեռանում վագոնետների մոտից. «Ի՛նչ կգլորվի դերեզմանատան բլուրից...», «Ի՜նչ արաբա է», ասում էին նրանք: Կանայք հեռվից էին նայում կամ փողոցով անցկենալիս քալերը դանդաղեցնում, որ մի քիչ ավելին տեսնեն: 20 Հարս ու աղջիկ իրենց տների առաջ փոքրիկ խմբերով կանգնած սպասում էին, որ երեսաններից մեկն ու մեկը գա, և նրանից տեղեկանան, թե ինչ «մաշիներ» կան արկղների մեջ, ճի՞շտ է, որ երկար ձողերով հոր են քանդելու, ինչպես ասում էր Շուղանց հարսը: Եվ երեսաններն ինչպիսի առասպելներ էին պատմում...

Թոռան ուսից բռնած, մահակը գետնին տափտափելով, հրեկոյան դեմ եկավ և կույր Սային: Ոմանք ծիծաղեցին նրա վրա, ինչ պիտի տեսներ նա. մյուսները սաստեցին ծիծաղողներին և հեռ-հեռ քաշվելով ճանապարհ բաց արին: Կույրը մոտեցավ, փայտն առջևն օրորալով, դիպավ ծանր պտուտակներին, կռացավ, սկսեց շոշափել: Ապա մոտեցավ վագոնետներին: 30

— Սայի դայի... Մեծ մաշինը հրեն դուքանի առաջը...— ասաց մեկը: Ծերունին ու թուր շրջվեցին այն կողմը: Ստանոկն արդեն բաց էին արել: Արևամուտի լույսի տակ պողպատի գորշ փայլով շողջողում էին նրա ողորկ լանջն ու ծանր ոտքերը: Ծերունին դրկեց, ականջը կախեց, ասես լսում էր, և բոլոր մասերը շոշափելուց հետո, տեղում ձգվեց:

— Մկրտում...

— Ի՞նչ է, Սալի ամի,— պատասխանեց Մկրտումը խանութից:

— էլ հունար ունե՞ս, թե էս է... Բե՛ր էն էլ տեսնեմ: Հոգի ունեմ տալու: Գնալու եմ, Հիբանը հարցմունք է անելու, թե ի՞նչ տեսար ինձանից հետո:— Ու քիչ անց հարցրեց.— սաս շունի՞ սրան...

— Ունի, Սալի ամի, որ սարքենք, կլսես...

— էդ էլ լսե՛մ...,— ու դարձավ թոռանը,— գնանք, բալաս... Տավարի գալու վախտն է:

10

Եվ փայտը գետնին խփելով ծերունին հեռացավ: Կանգնածները լուռ նայեցին նրա հետևից:

Մինչև մութն ընկնելը մարդիկ չէին հեռանում խանութի մոտից: Երեխաները, անսալով ծնողների կանչին, ֆուրգոնի ձիերի սանձից բռնած ութ-տասը հոգով, ձիերը տանում էին ջրելու: Ինչ հպարտությամբ էր քայլում սանձ բռնողը, իսկ մյուսները հետ ու առաջ էին վազում, զմայլանքով ձիերի փընջերն ու զանգուլակները նայում: Նրանք երբեք այդպիսի գեղեցիկ ձիեր չէին տեսել:

Գիշերով նրանց տանը հավաքվել էին տասը-տասնհինգ հոգի: Ֆուրգոնիներն էին, գերմանացին, պամոշնիկ Անտոնը, ուստան, Գրգըլ-Պուզին, Շալուն Սիմոնը և մի քանի մոտ աղդական ու բարեկամ: Երկու անգամ մարդ էին ուղարկել քահանայի հետևից:

20

Բակում, խարույկի առաջ մի մարդ կտրատում էր սյունից կախած ոչխարը: Սիմոնի կինը մեծ շերեփով խառնում էր կաթսան, շուտ-շուտ ածխակոթերը կաթսայի տակ հրում: Շողերը, եփրեմի կինը, նրա մայրը շտապ-շտապ սանդուղքով վեր ու վար էին անում, տանում հաց, գինի, միս, պանիր, կանաչեղեն... Ընթրիքը գնալով թեժանում էր: Լալն պատնոցների վրա դարսած խաշլաման ու խորովածն իրար հետևից էին տանում: Եփրեմը գինու մի փոքրիկ կարաս էլ էր բաց արել: Ֆուրգոնիները ձիու նման էին խմում քաղցր գինին և ճաքճքած մատներով, կեղտոտ եղունգներով բռնում մսի մեծ կտորները: Նրանց ձեռքերից ձիու քրտինքի և կաշվի հոտ էր գալիս, սակայն նրանք այդ չէին զգում: Գերմանացին էլ էր

30

տաքացել: Նա դեն էր գցել պլաշն ու պայուսակը և ագահությամբ դատարկում էր գինու դավաթները, ուշադրութուն չդարձնելով այն կենացներին, որ ասվում էին, և ոչ էլ խմելու կարգին: Ուստա Նազարը փորձեց երգ ասելու, բայց ֆուրգոնչիներից մեկը քթի տակ ծիծաղեց: Սիմոնը գլուխը կախ ուտում էր, ինչպես կուտի առատ սեղանի մոտ նստած աղքատը: Եփրեմը բացվել էր. շատ հազվագյուտ էր լինում նրանց տանը այդպիսի ճոխ ընթրիք: Եվ խմում էր առանց քաշվելու եղբորից, խմում էր ու պարտապաշտով գլխովայր շորջում: Իսկ գերմանացին հռհռում էր...

— Ես տեսնում եմ, որ հայերը գործունյա մարդիկ են,— ասաց նա:

— Ասա՝ հայի մեռել գետնի տակ էլ կբանի,— վրա բերեց ուստա Նազարը: Սակայն նրա ասածը Եփրեմը չթարգմանեց:

— Հենրիխ ջան,— ասավ Եփրեմը,— խմի, գործի ժամանակ էլ քրտնի... Խարաշո, էյ բող:

— Ես մի այդպիսի սղոցարան էլ սարքել եմ Լոռի... Ըմ... էլի հայ էր, հարուստ հայ... Թիֆլիս էլ տներ ունի...

— Եփրեմ, մի հարցրու տես նրանց մաշինն ինչ թավուր էր,— ասաց Մկրտումը:

— Սաղ մի ֆիրմայի է, բրատ ջան, արխեին կաց,— ասաց Եփրեմը գլուխն օրորելով:

Քեֆի տաք ժամանակ Մկրտումը վեր կացավ և աննկատելի դուրս եկավ:

— Էն տղայի համար մի քիչ հաց-մաց շինի,— ասաց նա կնոջը: «Էն տղան» Գողին էր, որ այդ գիշեր պահակ էր մնացել ֆուրգոնների և խանութի առաջ շարած ապրանքի մոտ:

Գողին յոթ-ութ տարի էր, որ նրանց տան մշտական ծառան էր: Նրա շեշոտ, անմաղ երեսին նայողը դժվար կորոշեր տարիքը: Վանող մի արտահայտություն կար նրա աչքերում: «Լորդուն ինչքան էլ վնասատու չի, բայց էլի կերպարանքն օձի է», ասել էր նրա մասին Ավան ամին: Եթե գյուղում մեկի շունը օր ցերեկով գետնին դարկեր իրեն, գետինը շանգուեր, փրսխեր և շնահանգձ լիներ, պիտի ասեին, որ Գողին է ասեղ տվել: Բայց մի քանիսն էլ ուրիշ կարծիքի էին՝ որ նա խեղճ է, վախկոտ է, «աստծու թակածը»: Համենայն դեպս նա Կարմրաքա-

րի առեղծվածներից մինն էր: Եվ ինչեր չէին ասում... Իբր թե, ինչպես ասում էին պառավներից մի քանիսը, Գոգու աչքերը հետևն էլ են տեսնում, և դրա համար էլ վախենում էին ափաշկարա նրա հետևից շանչ անել: Նա կարմրաքարցի շեր և այդ շրջանից էլ շեր: Տեր Նորընծան հաստատում էր, որ նրա «զրոց անունը» Գեղեոն է: Մի քանի անգամ հարցրել էին նրան այդ մասին, Գոգին ուսերը թոթվել էր և ծիծաղել սառն ու շար ծիծաղով: Նրա մասին հաստատել հետևյալն էր՝ նա օձ էր որսում, կարողանում էր առանց վախի ձեռք տալ նույնիսկ թունավոր օձին և ապա՝ սուլում էր այնքան հիանալի, որ ոչ մի հովիվ սրնգով նրան չէր հասնի: Եվ երբ գիշերները նրա սուլոցըն էին լսում՝ խեղճ, սիրտ կտրատող երգը, ասում էին, որ Գոգին «աստծու թակածն է»:

Գյուղը քնել էր, ու միայն Հիբսնի տանն էր աղմուկ, ծափ, հռհռոց: Խանութի մոտ, կրակի առաջ Գոգին նստել էր ու նընջում էր: Մկրտումի ոտնաձայնից վեր թռավ:

— Հը... հո սովել էես,— ասաց Մկրտումը,— առ:

— Մարդ-մուրդ հո չի երևացել,— հարցրեց:

— Ձէ... Համա խոսում էին Բոլոր քարի մոտ,— ասաց

Գոգին:

— Ո՞վ էր...

— Ավան ամին էր, Չետանց Ուհանը, Արզումանը...

— Հը՞:

— Ավան ամին ասում էր, թե սրա վերջը լավ չի լինելու: Ժողովրդական հողում բերես զավոդ սարքես, առանց մի թույլատրության, մի թղթի—չի կարելի... Ասում է ջամահաթի որոշը պիտի լինի, թե չէ, զակոնին անուն—դանակ է...

— Հետո...— անհամբեր հարցրեց Մկրտումը:

— Ասում է Ժողովուրդով պետք է մի քանի տանք, թող Քառասնաշուրը խաղնեն մեզ ծախի...

Մկրտումը քահ-քահ ծիծաղեց. գարու տոպրակի վրա կռացած ձիերը ականջները խլշեցին և մի պահ շժամեցին:

— Քառասնաշուրը...— Ու կամաց հարցրեց.— Հո քեզ չտեսան...

— Ձէ...

— Լավ: Դե մղալիթ կաց: Ֆուրգոնչիները մի քիչ քեֆով

են: Ուշքդ վրադ պահի, քնով չանցնես,— ասաց Մկրտումը և շրջվեց տան կողմը: Նա մի քանի քայլ էր արել, երբ Գողին հետևեց կամացուկ ասաց:

— Մկրտում ասի՛ր...— Մկրտումը հետ նայեց:— Բա մեր բանը կ'ըրբ պիտի գլուխ բերես... Ախր վախտ է անց կենում... Վախենում եմ, որ...

— Ինչը՞:

— Էն էլի, որ քեզ դոմումն ասի...

Մկրտումը ծիծաղեց:

10 — Զես դիմանում, հը՞... Լավ, իրիկունս անպատճառ կասեմ: Սիմոնին էլ, մորն էլ: Իմ հոգուս պարտքը: Էս անտերը մի խոդ քցենք: Հարսանիքդ ալբհալը գլուխ բերեմ: Մի հարսանիք անեմ ո՞ր...

Նվ գնաց: Գողին ժպիտն երեսին դեռ երկար ժամանակ նայում էր մուլին և լսում հետդհետե հանդշող ոտնաձայնը:

5

Փողին հաստ շերտով նստել էր ճանապարհի եզրին բուսած արևածաղկի թերթերի ու կարտոֆիլի թփերի վրա, առուն բարակել էր և օձանման պտույտներով բակերն էր մտնում, 20 շտապ կտրում փողոցի լայնքը և արևի տապից փախչելով, իջնում բանջարանոցները, ուր արևածաղիկն ու եգիպտացորենը բարդիների պես ստվեր էին դրում առվակի վրա:

Գյուղի փողոցներում անց ու դարձը դադարել էր, բակերում մարդ չէր երևում: Միայն Բոլոր քարի մոտ աշխատանքի անընդունակ երկու ծերունի, որպես լուծից բեղարած եղներ, նստել էին, ջրակալած աչքերը հառել առվակին: Ով գիտե ինչ էին մտաբերում ծերերը վազող ջրին նայելիս: Երիտասարդ օրերի կարոտն էին քաշում, երբ ամառվա տապին հանդից տուն չէին գալիս և քնում էին խորմ խոտի վրա՝ երեսն աստղկա 30 երկնքին, թե՞ հաշտ էին և դատապարտվածի նման սպասում էին անողորմին, որ պիտի: Դար և ուշանում էր: Գուցե և ոչ մի միտք պտույտ չէր անում նրանց ուղեղում, ինչպես կամքը կալում և հենց այնպես նստել էին՝ բարացած, իբրև արձան, իբրև Բոլոր քարի մի մասը:

Նրանց դիմաց, կիսաքանդ մարագի ստվերում, երկու հորթ ականջներն էին շարժում և որոճում: Եկեղեցու գավթում հոտից հետ մնացած ոչխարը, որի դմակը փաթաթված էր թաղիքի մեջ, պոկոտում էր պատերի տակ բուսած չոր խոտը: Գալլը ցրիվ էր տվել դմակը, տերը փաթաթել էր վերքը, որ շոգից ու կեղտից որդնոտել էր: Քաղցած ոչխարը և՛ պոկոտում էր խոտը, և՛ ցավից դմակը պատերին ու քարերին քսում: Գավթի ստվերում, փալանը փորի տակ կախ, շմած կանգնել էր մի էջ և նայում էր ոչխարի շարժումներին: Արթուն և առույգ էին միայն աքլորները, որ քրքրում էին փողոցի աղբն ու արուի 10 հպարտությամբ կանչում հավերին:

Ծառի տերեն էլ շէր դողում: Եվ տոթին, երբ մեղուններն էլ էին խմբերով իջնում առվակի խոնավ ափերին,— Բոլոր քարի մոտ նստած երկու ծերունի լսում էին Քառասնաջրում թափվող ջրի ձայնը և բարակ զրնգոցը: Նրանց համար նորության էր այդ. կարծես երկաթյա թևերով մի թռչուն իջել էր ձորը և նվում էր՝ թևն արնոտ բուխ նման:

— Էլ էն Քառասնաջուրը չի, հե՛յ... — ասաց ծերունիներից մեկը ննջացող բնկերոջը:

— Ասում է ձորի մասրիքը չորացել են,— պատասխանեց 20 նա և աչքերը՝ շողից, հոգնածությանից, ծերությանից փակվեցին:

Ծերունին ճիշտ էր ասում: Քառասնաջուրն էլ սուաջվա փոքրիկ ձորակը շէր, ուր այնքան առատ էր լինում մասուրը, իսկ քարերի արանքում՝ մանուշակի ու մորենու թփեր: Թիթեղյա ծածկոցը թուխպի պես թևերը փռել էր, հենվել սյուների վրա, որոնց արանքում վագոնետները բարակ ռելսերի վրա հետ ու առաջ էին գլորվում: Ծիշտ մեջտեղը, գերանների վրա ամրացված էր ստանոկը:

Պողպատյա սղոցը պտտվում էր, գերանը դժկամությամբ 30 էր իր սպիտակ բունը մոտեցնում, սակայն վագոնետը գլորվում էր և սղոցի սրածայր ատամները քրքրում էին փափուկ միջուկը, ավազի նման շպրտում: Սղոցը զիլ էր զրնգում, երբ դեմ էր առնում կարծր կոշտի, ավելի արագ էր պտտվում, տաքանում և կոշտը ճեղքում: Գերանը երկու կտոր անելուց սղոցն ավելի հանդարտ էր զրնգում, նեղ ձորից դուրս եկող գետակի

պես, և սպասում, որ մի այլ գերան, սպանդանոց քշվող եզան նման, վիզը մեկնի սուր դանակի տակ:

- Ամբարտակից ջուրը բաց խողովակով թափվում էր հըսկա անիվի վրա, որ հագցրված էր երկաթյա երկար ձողին: Քառասնաչրի երկու ափին գտնվող փայտի սյուներն իրենց վրա էին կրում ոչ միայն գլխավոր անիվի և ձողի ծանրութունը, այլև նույն ձողին հագցրած փայտյա մի ուրիշ անիվի, որի՝ բոխի փայտից շինած ատամները խրվում էին շուգունե պտուտակի ատամների մեջ: Տասը փութ ծանրություն ունեցող այդ պտուտակը, որ ավելի կարճ ձողի էր հագցրած և հենվում էր ցածր սյուների վրա,— իր հերթին դարձնում էր մի այլ պտուտակ, որի ձողին ամրացրած երկաթյա անիվը հաստ փոկերով միացված էր ստանոկին: Այդ ամենը շարժվում էր, վզում, դրնգում այն ջրով, որ ամբարտակի բարձրությունից թափվում էր մեծ անիվի վրա: Ինչքան մոտենում էին ստանոկին, այնքան պտուտակներն ավելի արագ էին դառնում, և մեծ անիվի ծանր պտույտը փոկերը հարյուրապատիկ արագ էին հաղորդում վերջին պտուտակին: Հերիք էր շլյուզի փականն իջեցնելու, որ նույն վայրկյանում դադար առնեին փոկերը, պտուտակներն ու անիվները, և սղոցները մնային գերանի մեջ խրված, ինչպես թափով նետած սկավառակ:

- Գերմանացին գնացել էր, պատմությունների և հիշողությունների մի շարան թողնելով գյուղում: Նրա մասին պատմելուց և՛ ծիծաղում էին, և՛ զարմանք արտահայտում: Նթե սղոցները չզրնգային, գուցե կասկածող լինեիր, որ նա ամենեկին Կարմրաքար չի եկել: Եվ այն, ինչ ասում էին, թե թույլուն էր ծամում, շարանալուց թքոտում, ոտը գետնով տալիս, թե նա մշակների ներկայությամբ նույնիսկ Մկրտումի վրա էր շարացել, «սուռակ» անվանել, որովհետև քանգել էր տվել ստանոկը, մաս-մաս Քառասնաչուր տեղափոխելու համար: Ըմբովի Թյունու բեղը կտրելու պահանջը,— ահա այսպիսի պատմությունները հավատալի էին դառնում, երբ մարդիկ տեսնում էին նրա «ձեռացագործը», ինչպես ասում էր Տեր Նորրնժան:

Բայց ինչ կարծիք էլ հայտնեին, ինչքան էլ զարմանային նրա հնարագիտության վրա, այնուամենայնիվ «Լեմսը» պար-

զամիտ և համարձակ մարդու համբավ էր թողել: «Զհինով մարդ էր, համա հալալ կաթնակեր էր»,— այս էր գյուղի ընդհանուր կարծիքը: Ամենից շատ պատմում էին Մկրտումի վրա շարանալու մասին, պատմում էին թուքը կուլ տալով, և քահ-քահ ծիծաղում, երբ պատմողը կրկնում էր Մկրտումի պատասխանը. «Շաշի մինն է, կտա՞ կկոտրատի...»:

Սղոցարանը նա սարքել էր քառասուն օրում: Այս էլ զարմանք էր պատճառում, որովհետև գալու երկրորդ օրն իսկ նա այդպիսի ժամկետ էր սահմանել, որ կասկածի տակ էին առել գյուղացիք: «Քառասուն օրում թե նա գլուխ բերե՞ց, ըհը, ես բեղս կկտրեմ»,— ասել էր Ըմբովի Թյունին, որի ավել անու-նը «Թարսի ձի» էր, միշտ հակառակ և շատախոս լինելու հա-մար: Այս մարդուն էր պահանջել գերմանացին, երբ ճիշտ ժա-մանակին առաջին գերանը սղոցել էր՝ Արղումանի և Գրգըլ-Պու-ղու հետ:

Գյուղում եղած ժամանակ նա մտերմացել էր միայն Ար-ղումանի հետ: Բացի քահանայից, որին տեսնելուց գերմանա-ցին պատկառանքով էր բարձրացնում լալնեղր զլխարկը, բե-րանից ծխամորձը հանում,— մնացածը մի հավասարի մար-դիկ էին նրա աչքին, գորշ պատ, որի աղյուսներն իրարից ոչնչով չեն տարբերվում:

Նրա շինած «զավոդը» խոսակցության նյութ էր ոչ միայն Կարմրաքարում, այլև սարերի վրա, ուր վրանների տակ Սալ-յանից, Մուղանից և Արաքսի տափարակներից հազարավոր մարդիկ էին ապրում: Ոմանք հատկապես, ոմանք էլ ճանա-պարհով անցնելիս, հետաքրքրությունից դրդված ձիու զլուխը դարձնում էին Քառասնաչուր, տեսնելու Մկրտում քիրվայի հարստության աղբյուրներից մեկը: Եվ նրանց աչքում Մկրտ-տումը դառնում էր խառնի շափ դորություն ունեցող մարդ. «Շատ առաջ կգնա էն հայը»,— ասում էին նրա մասին:

Բայց մարդիկ կային, որոնք ոչ միայն ոտ չէին դրել Քա-ռասնաչուր, այլև սղոցարանի մասին խոսք բացվելուց իրենց դժգոհությունն էին հայտնում: Ունանը հավատացնում էր, որ «զավոդի» պատճառով ձորի ջուրը համն ու գույնը փոխել է: Նրա ասելով բոստաններում լոբու գեղնելը ջրի «նադինջ լի-

նեկուցն» էր, ջուրը «հարաքաթ» շուներ, որովհետև ամբողջ ուժն անիվի վրան էր թափում:

Ավան ամին, երբ լսում էր կտրած ծառերի մասին, չէր կարողանում դայրույթը զսպել: Ավելի հաճախ նա Քառասնաջրի անտառի մասին էր խոսում և կարծիք հայտնում, որ սղոցարանի պատճառով մոտակա անտառը պիտի ոչնչանա, հոգերը պիտի ընկնեն Հիբանի տղաների ձեռքը:

— Է՛հ, Ավան ամի, դու էլ դադած կաշի ունեւ նրանց հետ, հա՛ բշտում ես,— ասում էր մեկը:

10 — Ձեւ թողալու քյասիբը հաց ուտի... Զավոզը որ չբաներ, Շալուն Սիմոնը Կաղնուաի ձորը կգնա՞ր,— վրա էր բերում մյուսը:

— Թե Քառասնաջուրն իրենցն է, դերանն ինչի՞ են Կաղնուաից բերում:

— Էն եղոտ պատառ է, որ կերան, հետո էլ Քառասնաջրի ջանին են ընկնելու,— պատասխանում էր մեկը, որի սրտում Ավան ամու սասածը կասկած էր հարուցում:

— Չորս օր է բոստանս ջրի համար բառաչում է: Որ մըթնում է, ջուրն էլ ցամաքում է:

20 — Այ քո բոստանը... Կատուն միջին թավալ չի տա:

— Նրանց ինչ կա՞... Օրենքից են վախենո՞ւմ, թե Կարմրաքարի տկլորներից: Միտդ չի՞ նփրեմը Բեկտաբեգովի հետ, Հիբանի մեծ արտի տակին, ոնց էին խտիտ-խտիտ արջապար տալի՞...

Խոսքը անցյալ տարվա կերուխումի մասին էր, որ սարքել էին Հիբանի որդիները պրիստավ Բեկտաբեգովի Կարմրաքար գալու առթիվ: Արտի ծայրին մնում էր այն կաղնին, որին հարբաց պրիստավը թրով զարկել էր: Հաստ շրթունքի նման հարվածի տեղում կեղևը սպի էր կապել:

30 Տարօրինակ էր ջաղացպանի վերաբերմունքը: Ով էլ ջաղաց դար, նա հարցնում էր.

— Հիբանի փաբրիկը ծուխ շունի, հը՞, այ կարմրաքարցի: Ձեր գյուղումն էլ ինչ մասխարովյուն կա...— հարցնում էր և ծիծաղում՝ սուր, սարկաստիկ ծիծաղով, կարծես ներսում մաղձը կաթ-կաթ թափվում էր, ինչպես դառը դեղ: Նրա վերաբերմունքի մեջ տարօրինակն այն էր, որ նա սղոցարանը

հիմնելուց հետո Կարմրաքարը համարում էր ուրիշ գյուղ, այդ հակադրում էր մի այլ Կարմրաքարի, որի բնակիչներից միայն ինքն էր մնացել:

Տեր Նորընծան խուսափում էր իր կարծիքը հայտնելուց: Սղոցարանը նրա համար ոչ միայն անհասկանալի «երևույթ» էր, ինչպես երկնքից ընկած մետեորը, այլև կապված էր հեղեղի գիշերվա, իր ծանր մտքերի, արքայական խնձորենու կայծակահարման և իր սարսափելի երազի հետ: Երբ խոսք էր բացվում Քառասնաչորի շուրջը, մի ծանր նախապաշարում ծխի նման բարձրանում էր նրա ուղեղում: Եվ նա սպասում էր փորձանքի, դաժան բոթի, որ կայծակնահար պիտի աներ իրեն՝ ցցաշոր կաղնու նման:

Իսկ սղոցները զրնդում էին, միանգամայն անտարբեր, թե Կարմրաքարում ով ինչ է ասում: Գիշերը շլյուղը փակում էին, Քառասնաչուրը մեռնում էր՝ ոչ ձայն, ոչ ծպտուն: Զուրը մըռուլով հավաքվում էր, բարձրանում և ապակյա հալոցքի նման ամբարտակից թափվում: Զորի բարակ քամին թաց տախտակների բուրբ տանում էր հեռու, մինչև լեռան լանջը, ուր խուլ խշշում էին ծեր կաղնիները...

...Արևը թեժացրել էր թիթեղյա կտուրը՝ ինչպես թոնրի պատ: Արդումանը շապկանց ու ոտաբոբիկ հրում էր վազոններ: Եզորը սեպերը գերանի բացվածքի մեջ էր խրում և մուրճով խփում: Մյուս սղոցի մոտ Պուղին և Վրիկեցի մի նրիտասարդ նույն աշխատանքն էին կատարում: Միայն երբ հարկավոր էր գերանը վազոնների վրա դնելու՝ շորսն էլ միասին էին բարձրացնում:

Զրիկեցին առաջին օրվանից զգացել էր այն խուլ հակամարտությունը, որ կար Պուղու և Նրդումանի միջև: Նա տեսել էր և այն, որ սղոցարան գալուց Մկրտումը Պուղուց է հարցնում տախտակների հաշիվը, գերանների շորն ու թացը: Իսկ Արդումանն առիթ չէր փախցնում խոցելու նրան: Նրանց միջև տեղի ունեցած սուր խոսակցությունը երբեմն պատճառ էր դառնում, որ իրարից խռով մնան: Բայց նույնիսկ այդպիսի օրերին Արդումանը հանաք անելուց չէր դադարում: Լավ տախտակին «մատուշկա» էր ասում, վատին՝ «ղարաշի», ծոված և ճարճքած տախտակին՝ «Թելունց պառավ»:

— Ծղոր ջան, էս երկու վերշոկանոցն էլ Սալի դայու համար քաշենք: Թող երկար լինի, որ հալիվորը ռաները սլաքոննի մեկնի... էնքան քոռ-քոռ քարերին է տվե՛լ...

Հանար անհիւսց զրիկեցին շէր կարողանում փռթկոցը պահել: Իսկ Պուղին զայրանում էր, աչքով սաստում: Արզումանը շարունակում էր.

— Ի՞նչ ես ծիծաղում, ա՛յ զրիկա զկեռ... Ձեր դյուղացի էն մի նստելում ութ լավաշ ուտողի համար զարաշուց մին ղութի շինեմ, որ կողքաճաղերը կոտրտի: Բ՛ե չէ Ջրիկը կերել է նա, մարսել...

Սըոցարանի մասին նա էլ իր կարծիքն ունէր:

— Պիլին զբորնի պունկտ է... Դյուղացու տղորց նման գերանները տաշում ենք, կլսում, փեշատը դնում: Դե ջոկի, թե որ ծառիցն էր...

Կացինը գոտու արանքը խրած մի մարդ ներս մտավ:

— Բո՛... Շինական, ա՛յ դու բարով... Մենակ դու չէիր եկել էս թաղա ուխտատեղը: Հը՞, ինչ կա...

Շինականը մտեցավ ստանոկին: Մի պահ զարմացած նայեց ու մոռացավ այն, ինչի մասին մտածելով գալիս էր:

— Հերոտ ես երեւում,— հարեց Արզումանը:

— Բա ոնց չհերոտեմ... Վեց ամիս է ինձ անկրակ խորովում է...

— Ո՞ւր:

— Հիւանի տղան, ուր: Հերոս դուքանից ոչ բարով տասը մանեթի կտոր առաւ տան աղւորության մասին... Քո աղիք արեւը, մի տարի է, շաբաթն երկու անգամ իմ իշով փետ եմ բերել, դռանը կիտել: Որ տեսնես, կասես քսան արաբա չի կրի: Հիմի ուրանում է, ասում է փետի փողն էն զլխիցն եմ տվել, դու իմ փողը բեր, թե չէ տունդ գրել կտամ: Ոտներն ընկա, աղաչեցի, ասի բանի ժամանակ է, մի քիչ խոտ ունեմ, խանձվում է, վերե Աստված, ներքե դու, ինձ ազատի: Ո՞ւր ես ասում, լսողն ո՞ւր է: Վերջը թե կացինն առ գնա Կաղնուտի ձորը:

— Պամոշնիկին գանգատ ես արե՞լ,— հարցրեց Արզումանը:

— Է՛հ,— և Շինականը հուսահատությամբ ձեռքն օդում ճռճեց:

— Փետն ուրիշին ծախի,— ասաց Եգորը:

— Ա՛յ որդի, որ անփող էլ տաս, ով սիրտ կանի նրա դռ-
նից փետ տանի:

— Մարդ քցի մեջտեղ, թող մի բան պակասեցնի,—
առաջարկեց Պուղին:

— Ինչ ասեմ, է՛... իմ հաշվով հիսուն մանեթի փետ եմ
բերել, բա զուր կորչի՞...

— Ոչ էն ես անում, ոչ էս: Դե գնա կաղնուտը,— բար-
կացած ասաց Պուղին և մոտեցավ վագոնին:

— Լա՛վ ես ասում,— ու մի քիչ մնալուց հետո դանդաղ 10
քայլերով ճանապարհ ընկավ:

Եգորի մտքերը խռնվել էին: Ե՛վ նեղսրտում էր, որ չօգնեց
Շինականին, և՛ չարանում ինքն իր վրա, թե ինչու չասեց
մտքինը: Հիշեց Բագրատին՝ Շինականի որդուն, որ «աղբե-
րացու էր»: Նրան ճանապարհ վրա մինչև կուս խաչերը... Բա-
ժանվելուց ասաց. «Հորս վիզը ծուռ չթողաս»... Գուցե հայրը
հենց իրենից էր եկել օգնության խնդրելու: Իսկ ինքը չհաս-
կացավ: Ինչ կասի, երբ Բագրատն իմանա... Ո՞վ գիտե ինչ
նեղումն է:

Եգորը հետ նայեց. կածանով Շինականը բարձրանում էր: 20
եվ հանկարծ կանչեց.

— Ամի, հե՛յ,— կանչեց ու վազեց: Արդումանը ձայն
տվավ, սակայն նա չլսեց:

— Տես ինչ կատաղած լակոտ է՛...— ասաց Պուղին, երբ
լռության տիրեց.— փոքր մի քիչ տաքացել է:

— Դու էստեղ ստարշի ե՞ս: Քո փորն ինչո՞ւ է ծակում,—
գոռաց Արդումանը, մի քայլ անելով նրա կողմը:

— Բա դո՞ւ ինչ ես...

— Ես քեզ նմանի աղրայելն եմ. շախ՛ն:

— Բերանդ հավաք պահի՛:

— Դե սո՛ւս, թե չէ սեպը բողաղդ կկոխեմ:

— Ո՛ւմ:— Եվ երկու ախոյանները մոտեցան իրար: Զրի-
կեցին գլուխը կորցրել էր:

— Քո,— և ծանր ապտակը լախտի նման տրաքեց Պու-
ղու երեսին, աչքերի առաջ մթնեց, օրորվելով ընկավ գետնի
վրա:

Արդումանը կանգնել էր հեացող կուրծքը դուրս ցցած։
Ձեռքի թաթը տռում էր։ Զրիկեցին վազեց Պուղուն բարձրաց-
նելու, բայց նա ճարպիկ ուսույունով թռավ և ամբողջ թափով
հրեց Արդումանին։ Իրար բռնեցին՝ պինդ, ինչքան ուժ ունեին
հաղթ բազուկներում։ Ու մեկ էլ Պուղու բթից արյունը շատըր-
վանի պես դուրս պոռթկաց։ Նա ձգվեց գետնին ընկած երկաթե
սեպը վերցնելու, բայց Արդումանը ամբողջ ծանրությամբ ըն-
կավ նրա վրա, ոտքով մեկնած ձեռքը սեղմելով։

10 Հանկարծ մեկը ձգեց Արդումանին։ Զրիկեցին մոտ վազեց։
Երկաթե ձողերի նման մատները սեղմեցին Արդումանի կոկոր-
դը, նա թուլացավ ու հետ-հետ քաշվեց։ Պուղին տեղը կանգնեց։

— Ի՞նչ եք իրար մսի էլել,— գոռաց Մկրտումը, Արդումա-
նին բաց թողնելով,— էս ի՞նչ է... Ես էլ ասեմ դորժ են անում։
էս սհաթին ոհելդ քաշի,— դարձավ նա Արդումանին։— Մշակ
ես, թե մարդասպան։ Քեզ էտապով քշել կտամ...

— Ես քո իմացած կարմրաքարցի չեմ,— պատասխանեց
Արդումանը։ Նրա աչքերը բոցկլտում էին, ունգները փնչաց-
նում՝ ասես օդ չկար։

— Բա ո՞վ ես... Գենեբրալ Կուտուլովի տղան ե՞ս։

20 — Արինը գլխիս է, հա՛, Մկրտում... Մարդդ ճանաչի։—
Արդումանի աչքերը այնպիսի կատաղությամբ ոլորվեցին, որ
Մկրտումն էլ ահ զգաց նրա արնակալած սպիտակուցներից։

— Եզորն ո՞ր է,— դարձավ նա զրիկեցուն։ Պատասխա-
նի փոխարեն նա կմկմաց։

— էս սաղ նրա գլխին չէ՞ր... Շինականն էր եկել էստեղ...
Գնաց նրա հետ։ Ես ասի առանցի հարցմունքի չի կարելի,
ասում է՝ դու ի՞նչ է, զավոդի ստարչին ե՞ս,— պատասխանեց
Պուղին, արյունը արխալուղի փեշերից բերելով։

30 Հենց այդ րոպեին Եզորն իջավ կածանով։ Նա ժպտում էր։
Շինականը շատ էր ուրախացել, երբ նա առաջարկել էր իր
մի ամսվա վաստակը՝ վեց ռուբլին։— Պա՛, պա՛... Ես հաց
կհավաքեմ, քո արյուն-քրտինքդ չեմ տա էն արնախումբին,—
պատասխանել էր,— մի քանի օր էլ կբանեմ, հալբաթ Բագրա-
տիս քյոմակը կհասնի։

Նրա դեմքին ժպիտը սառաւ։ Երբ տեսավ Արդումանի

պատուած շապիկը, Պուղու արնոտ երեսը: Մկրտումն ունքի տակից նայեց նրան:

— Մոտ արի,— ձեռքով նշան արեց: Եգորի ծնկները դողացին, աչքը գցեց Արզումանին:

— Մոտ արի, ասում եմ,— բղավեց Մկրտումը, մի քայլ անհլով նրա կողմը:

— Ի՞նչ ես ուզում էն երեխից,— մեջ մտաւ Արզումանը,— ես եմ ասել, որ գնա...

Լսվեց ոտնաձայն: Արզումանը հետ նայեց. արագ քայլերով գալիս էր պամոշնիկ Անտոնը: Թիփի մոտ կանգնել էր Գողին: 10

— Էս ի՞նչ շամաթա է... Ի՞նչ բունթ է, — կանչեց նա, մոտենալով Արզումանին: Մկրտումն առաջ ընկաւ: Ապտակի ձայն լսվեց, ասես ապակի ջարդեցին: Արզումանը փորձեց վրա վազել, բայց Անտոնն առաջը կտրեց:

— Էս օրե՞նք է, որ դու երեխուն թաղում ե՞ս... Ուժդ նրան պատեց հա՛... — բղավեց Արզումանը, Եգորը կանգնել էր տեղում, ախանջը վառվում էր: Այսի վրա մատներին կարմիր հետքը պարզ նշմարելի էր: Նա ղայրույթից պռոշն էր կրծոտում, հաղիվ էր զսպում արցունքը, որ մեկ լցվում էր, մեկ հալվում: 20

— Գնանք,— ասաց Արզումանը Եգորին,— համա էսօրը չմոռանաս հա՛, խաղեին ջան...

Մկրտումը շար աչքերով նայում էր հեռացողներին:

* * *

Արևը հասուն մրգի նման թեքվել էր: Ստվերները երկարում էին, ձգվում դեպի արևելք:

Ավան ամու ազգում կանաչի վրա նստոտել էին մի քանի հոգի: Դարբին Վանեսը մեկնվել էր մեջքի վրա, աչքը գցել գառան շափ սալիտակ ամպին, որ ասես արածում էր՝ մեկ հանդարտ, մեկ էլ սուրում ջինջ երկնքի վրա: Դարբինն ականջը կախել էր վրույցին: Ծվ միտք էր անում, որ իզուր են խոսում 30 Ավան ամին էլ, Շուղանց հալևորն էլ... Միայն ինքը գիտե ուղիղ ճանապարհը: Իսկ նրանց ասածը՝ ինչպես անտառի արահետը

թուխալ օրին: Կգնա՞ս, կգնաս, և մեկ էր տեսար էլի նույն տեղն ես...

Խոսակցությունն սկսվել էր Արզումանի և Եգորի հետ պատահած դեպքից: Արզումանը ինքն էր եկել Ավան ամուսնու և եղբւրյունը պատմել:

— Ես իմ հոր տղան չեմ լինի, եթե պիլնումը նրա գլուխը չմաշառեմ,— ասել էր Արզումանը, մի քիչ դայրացեղ, հետո դառնացած վերջացրել:

10 — Դուռակը ես եմ... Ասա ինչ ունես Կարմրաբարո՞ւմ: Չէ՞, ինչ պլան ուղում ես գյուղի համար քաշի, ես մնացողը չեմ: Կալը պրծնի թե չէ, հայդա, պիշի պրապա՛ւ,— հայտարարել էր և դնացել Եղնարածի առուի տակ ընկած չիմանները, ուր խոտ էին հարում:

— Քո ասելով ուրեմն անբան կովի պես սուս անենք էլի,— դարձավ դարբինը Շուղանց ալեորին:

20 — Ա՛յ որդի, որ սուս չանես, ի՞նչ պիտի շինես: Բզի գըլ-խին յումրուղով կտա՞ս, թե չաքճով: Էսպես եկել է, էսպես էլ գնալու է, մինչև պատանդ էլ մաշի, ոսկորդ էլ... Անբան կո՛վ: Բա ինչ ենք: Կթում էլ են, կուրծդ էլ են կտրում,— թեկուղ խոսելուց խզղացնում էր, շունչը երբեմն կտրվում էր, բայց ուշք չէր դարձնում:— Աստծու ճանապարհից դուրս ես գալի, սատանի ճանապարհը մտնում...

Սերունու վերջին խոսքը դարբնի ցույց տված ճանապարհին էր վերաբերում: «Մեկի փորը ծխով լցրու, տես քնց են խեղճի գալիս»,— հայտարարել էր դարբինը:

30 — Դե մի առակ ասեմ, լսի,— չիբուխի կրակը թեժացնելով ասաց Ավան ամին:— Տես վերջում ինչ եմ ասելու... Հա՛, հորթարածի առաջից հորթն ագին ցցում է, կեստ անում: Էս նաչարը շատ է չարչարվում, վերջը մի կերպ բռնում է: Հիմի բռնել է, էնպես է՛լաց լինում: Մի դարիբ մարդ ճանապարհով անց կենալիս տեսնում է հորթարածին. Ա՛յ տղա, ասում է, ագին ձեռիդ է, էլ ինչու ես լաց լինում... Ասում է սրա համար չեմ լաց լինում, հրեն մնացածների ագին էլ է ցից:

Ունկնդիրներին մի քանիսը ծիծաղեցին, բայց Ավան ամին շարունակեց:

— Հիմա մեր գյուղի բանը: Մի երեխու սիլլա տալով աշխարհը չի քանդվի: Նս էդ օրը չեմ լաց լինում: Հրեն Քառասնաչուրը մեր ձեռքից խլելու է... էն որ մալթուլներ է բերել, բա ինչի համար է: Վերի լավ հողերն իրանը, առուտունն իրանը, օրենքի մարդն իրանը... Բա մենք էլ ժողովուրդ ենք, չէ՞... Գեղովի խելք-խելքի տանք, մին էլ տեսաք ըհը, լույսը բացվեց... Թն չէ ես էլ գիտեմ, որ օձի ագին կտրելով, օձն էլի կհնդան է մնում:

— Ավան, ասում է, անողը պրծալ, ասողն ընկալ կրա-
կը... էդ խոսքն էլ մի ասի: Գյուղացին երբ է մի բան շինել, 10
որ հիմա շինի... Քանի մարդ թակած կլինեն հեր ու տղա, ի՞նչ արինք: է՛հ, էլի լուծը կմաշի, մեր վիզը չի մաշի: Նրանք էլ կարմրաքարի ցավն են, էլի՛... Բա առանց ցավի գյուղը կլի-
նի՞... — և հաղը բռնեց: Խոսակցությունը մի պահ դադարեց: Մերունին հաղում էր, խշշում էր կրծքի վանդակը, կարծես լու-
քերի փոխարեն ոսկորներով լի չոր պարկեր էին:

— է՛հ, մեր սիրտը մսից չէ. մենք մղկտալ չգիտենք,—
դանդաղ ասաց Ավան ամին, տխուր շեշտով, կարծես ծանր ու
դառն խոստովանություն էր ասում:— Զուրն ինչպես որ եկում
է, եփում, հովանում, անպետքանում, էնպես էլ մենք: Մեր մի- 20
սը կերիլ, ոսկորն են թողել, էլի համբերում ենք... Մեր ապ-
րուստն էլ ապրուստ է՞... Շան թեփով ենք սպրում: Մի քանի
տարի էլ սպրենք, մի պարկ թեփ էլ ավելի կուտենք...

— Զուրն արդեն հասել է կամուրջին: էսօր-էգուց կամուր-
ջը տանելու է,— լուսնյան մեջ, իբրեւ վճիռ, հայտնեց դարբին
Վանեսը: Զրույցն աննկատորեն մանր առվակների բաժանվեց,
կորավ շատ հասարակ առօրյայի ծանծաղուտում...

...Թալլյա թաթերի վրա՝ անշշուկ մոտենում էր ամառ-
վա լուսնյակ գիշերը: Մղրիդները դարթնել էին: Կամուրջի տակ
գորտերը մեկ-մեկ կռում էին, ջրից գլուխները հանում և 30
պլշած սպասում, թե երբ պիտի լուսինն արծաթ շաղ տա ջրի
երեսին: Հանդարտ ու խուլ աղմուկը, որ ելնում էր ճահճուտ-
ներից, թվերից՝ ուր ծտերն էին ճկում, ալգիներից,— մի աղ-
մուկ, որ ով գիտն էյուրավոր ինչպիսի՞ ձայներից էր գոյա-
նում,— նինջի նման իջնում էր գյուղի վրա:

Դաշտում տեղ-տեղ կրակներ էին վառել: Մի քանի գե-

բանգավոր իրիկվա կիսամթնում դեռ հարում էին: Արևից տաքացած գերանդին հովանում էր լուսնի դով շողերի տակ:

— Հրե՛հա, կասես գյուղը ձիավոր եկավ,— ասաց Արզումանը Սալբուն: Շների հաշոց լսվեց: Սալբին նայեց ու թիկըն տվավ խոտի գեպին:

— Պամոշնիկ Անտոնի դռանը վեր եկավ.— ասաց նա:

Քիչ հետո շները նորից կլանչեցին: Սև ստվելի նման ձիավորը սլացավ գետն ի վեր, գեպի վերի գյուղերը: Փոշու ամպը վազում էր ձիավորի հետևից, վազում էր ու չէր հասնում:

10 — Է հե՛հե՛յ... Վա՛սի՛լ... Վա-սի՛լ...— ալիքածե տարածվեց գլխի ձայնը: Կանչում էին զրադիր Վասիլին, որ ով գիտե որ շիմանում էր քնած:

Կանչում էին, որ կարգար ուրյազնիկ Նրոշի բերած շտապ և դադոնի գրոբյունը պատերազմի և զորահամարքի մասին:

Գյուղում այդ մասին ոչ ոք չգիտեր: Ծրարը դեռ փակ էր:

Պատերազմի լուրը պայթեց, ինչպես որոտը պարզկա երկրներում: Կարծես հրթիռ էր, որ պայթյունով վեր սլացավ. ճեղքեց խավարը, գյուղի վրա կրակե անձրև մաղեց և հալվեց: Առօրյայի մանր հոգսերը հանկարծ խառնվեցին, ինչպես կը-

20 ռունկի երամն ամպ գիշերին:

Շուղանց Իսոն դարպասի քարին նստած տրեխների հողն էր լնդի տալիս, երբ տեսավ Չանեն ծուռ Ուհանին՝ մի խուրձ կանաչ խոտ մանգաղին հագցրած:

— Հրե՛հ,— հարցրեց Ուհանը, խուրձն ուսից թջեցնելով:

— Ի՞նչը:

— Իսա լսել չե՞ս...

— Ա՛յ է՛. սուտ ելինի... Տեսես Վասիլին էսօր քանի փարչ է խմել, պրիստավի հրամանին զլիսու չի... Մեր Սղոմունն ասում է թուղթը խելի փեշատած էլ չի... Կարելի է, որ ուրյադ-

30 նիկը փոխա քցած լինի: Խելքդ ի՞նչ է կտրում,— դարձավ Ուհանին, ասես ուզում էր իր երկմտանքը վերացնել:

— Ի՞նչ ասեմ... Բանի էս փիս վախտը կռիվ քցողի տղան եթե՛մ մնա: Հռնձ բենենք, կալ ունենք: Բա մեր սրտից

շուր խմած մի մարդ չկա, որ մեծամեծաց հասկացնի ժողովրդի ավհալաթը...— Ու մի քիչ մտածելուց հետո հարցրեց,— Իսո՞, Ղարսա կռիւլը ձմեռնամուտին չէ՞ր...

— Բա ինչ: Էն էր, յապոնացունն էր: Չէ՞, էստեղ մի հնարք կա, ասենք գլխու շենք: Թե բեղարած չես, գեղամեջ գնանք, տեսներ ինչ են խոսում...

Բոլոր քարի մոտ այդ ժամանակ մարդիկ լսում էին քաղաքից նոր վերադարձած Հասրաթենց Սիմոնին, որին պրիստավը կանչել էր երկու տաքի առաջ պատահած սպանության գործով, իբրև առաջնակարգ և շատ «խորհրդավոր» վկայի, որն 10 ըստ նախնական քննության տվյալների, կապ պիտի ունենար դեպքի հետ, այնինչ Սիմոնը կտրականապես հրաժարվում էր ճանաչելու սպանվածին էլ, սպանողին էլ:

— Էստեղ են ասել, անողն պրծավ, ասողն ընկավ,— դառնացած ասաց Սիմոնը, թեկուզ ունկնդիրներից և ոչ մեկն էլ չէր կասկածում նրա անմեղության: Սպանությունը կատարվել էր գյուղից շատ հեռու, Վերի կապում, հենց ճանապարհի վրա: Սիմոնը քաղաքից վերադառնալուց տեսել էր և շտապել տեղեկացնելու պամոշնիկ Անտոնին: Այդ օրից էլ նրա անունը կապվել էր խորհրդավոր սպանության հետ: Սակայն այդ նույն օրից 20 էլ Սիմոնը հանդիպած յուրաքանչյուր մարդու պատմում էր իր գլխով անցածը, մինչև վերջին մանրամասնությունը և նրբ լսողը իր վերաբերմունքն էր արտահայտում, ասելով հին խոսքը, թե «Ցավ չունես, գնա վկա գրվիր»,— Սիմոնը նորից էր կրկնում իր պատմությունը, որպես ապացույց այդ հին ասացվածքի ճշմարտության:

Բոլոր քարի մոտ հավաքված մարդկանց հետաքրքիր չէր Սիմոնի վերջին հանդիպումը պրիստավի հետ: Բայց Հասրաթենց Սիմոնը երբեք այդքան ունկնդիր չէր ունեցել. և նա պատմում էր ի՞րը,— մինչև մեկն ու մեկը կանչեր. 30

— Դե՞ սպանեցիր, էլի՞... Բան ասա, բան լսենք,— և Սիմոնը դառնում էր պատերազմի լուրին.

— Մին էլ նաչալնիկը փոշտից դուրս եկավ, թե՞ ժողովուրդ, ուռա՞...— Հուռառ տվին, պատերից կարմիր, կապույտ թղթեր կացրին... Պրիստավն ինձ հետ էդ ժամանակ խոսում էր... Նա զեռ գլխու չէր...

— Սիմոն, թղթերը դու տեսա՞ր...

— Բա ո՞նց...

— Ի՞նչ էին խոսում քաղաքի մարդիկ:

— Ի՞նչ պիտի խոսեին, ամեն մարդ իր դուքանում, իր առևտուրի հետևից: Ինձ ճանաչ մի դուքանչի ասում էր՝ շաքարը շատ կթանկի, նմանապես կտորը:

— Ո՞ր թիվն են կանչում,— հարցրեց Շինականը:

— Էդքանը շտեղեկացա... Համա ասում էին, որ մեր մհալի ժողովուրդը հազար մարդ կտա:

10 — Հազար: Էլ տակին ի՞նչ կմնա:

— Ղալմաղալը որ չլիներ, շատ բան կտեղեկանայի պրիստավից, համա եկան, թե նաչալնիկը վաղ կանչում է:

— Ի՞նչ ղալմաղալ, Սիմոն:

— Ա ես իմ է՛... Մեկ էլ դուքանները կտակցին, զորքը ժողովուրդը մեկգան թափվեցին... Ուռուս... հա ուռուս: Հենց ուզում էի իմանամ, թե իմ գործը ոնց կլինի, ձեռքով արեց, թե գնա... Ես ասեմ մանեֆեստի տակով անեն:

— Սիմոն, տեղեկացա՞ր, լավ գերանդին քանի է,— հարցրեց մեկը:

20 — Անդարդի մինը, գերանդուի վախտ ես գտե՞լ,— վրա բերեց Իսոն: Մերունու հազը նորից բռնեց, ու վրախը տրմբատրմբացնելով ձեռքը կրծքին սեղմեց, որ ներսում մի բան պոկվեր ու հանդստանար:

— Տերտերն էն օրը դուր չէր ասում, թե երկիրս պիտի խառնվի,— ասաց Ավան ամին, որ մինչ աղ լուռ լսում էր խոսակցությունը: Բոլորը լռեցին, ու միայն ձերունի Իսոյի կուրծքն էր խզվում, ինչպես սղոցը: Ավան ամին շարունակեց:

30 — Էդ մեկ նման խավար ժողովուրդն է, որ բանից խաբարություն չունի... Թե չէ ուսումնագետ մարդիկ կանուխ էին իմանում... Տերտերն ասում է՝ սերբիացին որ թագավորի տղին սպանեց, էն օրը հայտնի էր, որ կռիվ պիտի լինի:

— Բա մեր ցանքը, մեր կալը,— հարցրեց Շուղանց Իսոն:

— Քարը որ գլորվում է, մամուռն չի պահում, ա՛յ Իսո... Տերտեղյան ինչ հոգն է, թե ձեռք նեղումն է: Հրաման հանեց՝ ետևը, տուր: Ի՞նչ պիտի անես,— պատասխանեց Ավան ամին:

— Լա՛վ, տանք... Թաղալորի հողից ո՞ւր պիտի փախ-
չենք: Ախր դե տակին մնացածը չի կառավարում: Էն խաչած
հողին ոչ արժանանամ, թե սուտ ասեմ, հրեա հանդից կոտ-
րատված եկել եմ, տանը մի քցելու չայ չկա: Բա որ մեր երե-
խուն տանեն, էն է քցեմ ինձ գետը... Սեւալն եկավ, կալատեղս
քանդեց, մինչի հիմա էլ խանդարված է մնացել:

— Ա՛յ Իսո, հաղար ասի, ո՞վ է լսողը:

— Բա վերջը, մի լուս չի՞ հասնելու մե՞զ: Էսպես խալար
պիտի մնա՞նք...

— Զաղացդ էս է, թեփն ալյուրի հետ կես է. կաղաս էլ 10
էս է, չաղաս էլ էս է... Բա՛, Իսո:

— Զրին ասին թե ինչի՞ ես խշշում, ասաց՝ տեղս քարոտ
է... Հիմա մեր օրն է:

— Լա՛վ, դարդ մի անի է՛,— ասաց դարբինը:— Սրան
ռուսի թաղալոր կասեն... Երկու ամիս չի քաշի՝ փափախներով
խոփկ կտա գերմանացուն, տանի ծով կածի: Շա՛տ-շատ երկու
ամիս դիմանան: Հերոս վարժապետն ասում էր, թե նրանց հացն
առնովի է: Հաց որ չունենա, ինչ պիտի անի: Դու ասա հացի
բանը լավ գնա:

— Հաղարաստեղծ Աստված, քո խեղճն ենք... Մեծ գե- 20
տի ճանապարհը մեծ է լինում... Դու ասա, որ մեր աղբյուրը
չցամաքի,— ասաց Շուղանց ալեորը:

— Իսո ամի, հարուստի տունը ղոնաղ եկավ, աղքատի ուր
մորթեցին: Տրաքոցը որ ընկավ, մենք հո էս գլխից ենք ոտան
տակի կորչելու,— տխրությամբ հարեց Ունանը:

Նա նստել էր անկյունում ու մտածում էր իր կրտսեր հղ-
բոր մասին, որ երկու տարի առաջ վերադարձել էր լինելորու-
թյունից: Ինքը Ծիրանի տափն էր վարում, երբ տեսավ իր փոքր
աղջկանը բլուրն ի վեր բաբձրանալիս: Մա՛ր բաց թողեց ձեռ-
քից. «չի՛նի՞ մի փորձանք է պատահել տանը»... Եվ մոտեցավ 30
աղջկանը. «հաչանը ե՛կել է՛...» կանչեց աղջիկը: Քիչ հետո
երեսաց և հաչանը: Ինչ ուրախություն էր: Մոտեցավ ու փա-
թաթվեցին իրար: Այս հիշելուց Ունանը ժպտաց, նրա աչքերում
սրբունք երևաց: Ի՞նչ լավ էր վարում հաչանը հենց առաջին օրը,
կարծես չորս տարի ղինելությունյան մեջ չէր եղել: Ունանը միտք
ունենր մաճկալությունը թողնելու: Ահա քեզ... հաչանը գնալու

է... կիներ, երեխան: Ինչպե՞ս պատահեց: Գուցե սո՞ւտ է. բայց մարդիկ խոսում են: Ու ոչ մի օր չի հիշում իր կյանքում, երբ աշխատանքի ելուն ժամանակ այսքան բազմութիւն հավաքվե՞ր Բոլոր քարի շուրջը: «Տրաքոցը որ ընկա՞ւ»... Եվ Ունանը հիշեց իր խոսքը: Էդ ո՞վ զցեց տրաքոցը... Հանդարտ վար էին անում... Երեկոյան դեմ եզներն արծակեցին: Փեշի հողը թափ տալով մոտեցավ առվին, որ ձեռքերը լվանա: Հանկարծ խաշանը մոտեցավ, թե հրաման է եկել... Եվ ձեռքերը մնացին անլվա. նստեց առվի եզին:

10 Փողոցում երեւոյ քահանայի կոացած սիւրեւոր: Նա դանդաղութեամբ էր քայլերը փոխում, կարծես կորցրել էր մի բան, որ ուր որ է, պիտի աչքին ընկնի իրիկվա կիսամթում:

— Հրեա տերութիւնը գալիս է: Նա խաբար կունենա,—ասաց Չետանց Ուհանը:

— Ո՞րտեղից պիտի: ունենա: Սաղ օրը Նոանձորի բաղից դուրս չի գալիս: Էսօր ասում էր, թե հեղեղի գիշերը փիս երազ եմ տեսել: Փառասունքը թամամելուց վախենում է գյուղի գըլխին փորձանք դա,— ասաց Ավան ամին:

— Սրանից էլ պինդ փորձա՞նք,—վրա բերեց ծերունի Իսոն:

20 — Տերտեր, էսօր շատ ես միտքարար,— ասաց Ավան ամին, երբ քահանան մոտեցավ քարին: Մի քանի հոգի իրար սեղմվեցին, նրան տեղ տալու համար: Տէր Նորընծան, քթի տակ ողջունելուց հետո, կանգնեց մի պահ, ասես միտք էր տնում, թե ում մոտ է իրեն վայել նստելու, և ապա ծխատուփը հանելով, նստեց Շուղանց Իսոյի և Ավան ամու մեջտեղը:

— Ա՛յ Իսրայել, մտքիս հետ ներհակ ընկած դալիս էի...

— Տերտեր, էդ դազեթներում ի՞նչ են ասում կովի մասին...— հարցրեց մեկը: Բոլորը շունչը պահած սպասում էին նրա պատասխանին:

30 — Օրհնյալ, ճրագդ միշտ վարդար մնա... Մեղքը պտույտքի պես մի փորձանք է, և ոչ եթե մարդ արարածը հոգին ծախի,— ասաց նա: Տերտերը քթումն էր խոսում, ձայնը դրնգում էր, ասես պարագա կարասի մեջ էր հնչում, և որովհետեւ միաւար էր խոսում ու մի քիչ էլ ծոր տալով, դրա համար էլ բառերն իրար էին խառնւում, լսվում էր այնպես, ինչպես գետի խուլ

վշտոցը մութ գիշերին: Քահանան կարծես ինքն իր հետ էր խոսում, և ոչ ոքի չբաւարարեց նրա պատասխանը: Ինքն էլ զգաց այդ և ավելացրեց.

— Առաջաբայլ և գիտակից անձնավորությունքը հողագրն-դիս երեսին պակասել են, էլ ո՞ւմ մեղապարտես էս խառնակչության համար: Եփեմեբրդին ասում է, թե եղիցի արյունահեղ պատերազմ, թաղավոր հյուսիսական ընդ արեւելս, կոտորած ժողովրդյան, քարեկարկուտ և սև անձրև, և սով մեծ...

— Եվ սով մեծ... — կրկնեց Շուղանց Իսոն: Ամենից շատ Ունանը սարսափեց այդ խոսքից: Ու դարձյաւ հիշեց եղբորը, 10 իրենց մեծ տունը, երեսաներին, որոնք ճտերի նման թխսամոր հետևից վազում են, հացն ուտում ալնքան ազահ, ինչքան շերամի որդը թթնուտ տերեւները... Շաբաթը մի տաշտ հերիք չի անում: Եվ ի՞նչ ցորեններ կան այս տարի, — մտածեց Ունանը: — Զաղացական լվուր չէր ասում, թե տարին գլխակեր է... Իմաստուն մարդ է չաղացականը... Միայն նա կարող է ասել, թե ինչ պիտի տենել, որ հաշանին դինավոր շտանեն:

— Յարաբ տեսնես մեր եղինքը ջրե՞լ են, — ասաց նա բարձրաձայն, և փեշերը թափ տալով վեր կացավ տեղից, իջավ ներքև: Նրա ականջին ընկավ Զետանց Ուհանի հարցը... 20

— Տերտե՛ր, գերմանացին խաշապաշտ չի՞... — Ունանը քայլում էր ու մտածում. գերմանացին խաշապաշտ չի՞... Հա՛, հաշանն էլ է ավազանում մկրտված... Ի՞նչ պարզ միտն է այն օրը: Կնունքին մի ոչխար մորթեցին... Ի՞նչ խաշապաշտ: Ունանն անցավ Էկեղեցու մոտով, մի վալրկյան կանգնեց ու գլուխը թեքեց վեր: Արդեն տարիքն առած մարդ էր, բայց չէր հիշում, թե երբեքից դիշերով նայած լիներ Էկեղեցու խաչին: Նրան տարօրինակ թվաց, որ գմբեթի գլխի խաչը փայլում է զոդած խոփի նման: Խաշապաշտ են հաշանը, գերմանացին, ռուսը... Այն մարդը, որ Քառասնաջրում զավոդ սարքեց: Նա 30 շատ հարգանքով բարևում էր տերտերին: Իսկ հիմա... Հը՞, իսկ խաչը... Հենց այնպես է դրված, որ Թեւոնց պառավն աղոթք անի, երեսաներին բերեն և ավազանում մկրտեն, պսակի ժամանակ Տեր Նորընժան օրհնի: Ու մի բան Ունանի ներսում պոկվեց, սուզվեց ինչպես քարը խոր լճի մեջ: Տեղը մնաց դա-

տարի, ծառի փշակի պես և թեթև, ինչպես քամու բերանն ընկած տերևը...

Իսկ բահանան պատմում էր, որ գերմանացիք ուրիշ տեսակի խաշապաշտ են, «ֆրանսացոց աղգարնակությունը» ուրիշ, «անգլիացու հավատքն աշակերպ է», յապոնացին կրակապաշտ է, ուսաց ժողովուրդը պրավասլավինի խաշապաշտ է, որովհետև խաչը ծուռ են կնքում: Չեստանց Ուհանի գլխում մի հարց պտույտք էր անում, ինչպես կամենը կալում: Երբ տերտերը լուց, նա անհամբեր հարցրեց.

10 — Տերտեր, բա էդ խաշապաշտ աղգերը ո՞նց են իրար մսի ելել... էնա թող զնան յապոնացու երկիրն առնեն, էլի...

Քահանան հանկարծակիի եկավ: Ու նորից հիշեց այն, ինչ ամենից սոսկալին էր նրա համար: Չեստանց Ուհանն էլ... — մտածեց նա: Եկեղեցու աջ կամարի տակ նրա մշտական տեղն է... Չմեռը մի կիրակի չի բաց թողնում, գալիս է, ծուռ դնում, փափախը գետնին ու գլուխը կախում: Բեմի վրայից քսոն՝ անդամ է խաշակներէլ նրա կողմը... Տեր նորրեման զգաց այն, ինչ ծանոթ է խրոնիկ հիվանդություն ունեցողին. ահա նշանը, առաջին ծանոթ նշանը, որից հետո երկրորդը պիտի երևա, սիրտը բաբախելու է, հետո սրարշավ վրա է տալու ծանոթ և սարսափելի ցավը:

20 — Հավատն էս բանի մեջ խառնվում չի, — վճռական հայտարարեց դարբին Վանեսը և օգտվելով այն աղղեցությունից, որ ունեցավ իր ասածը, մի րիչ առաջ եկավ և շարունակեց, — ամեն տերությունն իր հաշիվն ունի... Խուսը տաճիկի հետ է կռիվ անելու, գերմանացին ֆրանցուսի հետ: Թե չէ ինչ խաշապաշտ, ինչ կրակապաշտ... էս էն Շահ Իսմայիլի վախտերը չեն...

30 — Հա, դե դու Հնդստանու կոնսուլն ես, դու ամեն ինչ գիտես... — հեգնական տոնով ասաց Ըմբովի Թյունին, որի մշտական սովորությունն էր հակառակ խոսելու: Իզուր չէին նրա անունը զրեւ «Թարսի ձի»:

— Դե Վանեսի ասածն է, էլի... ինչ էս հակառակում, — մեջ մտավ Շինականը, — Լեմսը որ եկել էր զավոգ շինելու, քիչ էր մնում բեղդ պոկեր: Բա նա խաշապաշտ չէ՞ր... — Մոռացված այս դեպքը հիշեցնելը շատերին ծիծաղացրեց: Նույ-

նիսկ քահանան ժպտաց և մոռացավ այն, ինչի մասին համառ մտածում էր:

— Որտեղ սպաս տեսնես, գդալդ մեջ ես կոխում,— ղայ-րացած դարձավ թյունին Շինականին: Բայց նրա խոսքը չլրսվեց ծիծաղի աղմուկում:

— Է՛, մեր օրը լաց եղեք... Ի՞նչ եք մասխարի քցել,— ձայնը բարձրացնելով ասաց Ավան ամին: Նրա հանդիմանական խոսքը ծանր ազդեց լսողների վրա. նույնիսկ քահանան փշաքաղվեց: Նրան թվաց, թե հանդիմանություն մի մասն էլ իր ասածի առթիվ է:— Սրան յոթը տերության կռիվ կասեն: 10
Զորանի կռիվ չի, որ մահակներով իրար չափեն:

— Լավ, է՛, Ավան ամի, էդքանը հասկանում ենք, բա մեզ ի՞նչ ճանապարհ ես 'ցույց տալիս,— հարցրեց Չանեն ծուռ Ուհանը,— վեր կենանք ուտի թագավորի դեմ բռնթ անենք...

— Չէ՛,— ընդհատեց Ավան ամին,— էդուց էս գնացողների կալն ո՛վ պիտի կալսի, նրանց կարտուն ո՛վ պիտի հավաքի... Իսկի մին խորը մտածում ե՞ս: Սաղ գյուղն տակույն է լինում, մի քանի մարդկանց սիրտն է դինջանում: Լա՛վ սալքվեցին Բառասնաջրում... էս ջահելներն էլ որ գնան, Սային ու ես պիտի նրանց առաջն առնենք: 20

— Դրա ժամանակը չի, Ավան ամի,— պատասխանեց դարբինը: Ավան ամին դարմացած նայեց նրա կողմը: Ու չի-բուխը դողաց: Մթնում ոչ ոք չնկատեց այդ և ոչ էլ Չեստանց Ուհանի դառն ժպիտը:

— Էն ո՞ր օրվանից.— հարցրեց Ավան ամին:

— Էսօրվանից,— կտրուկ պատասխանեց դարբինը: Նրանք հասկացան իրար: Ի՞նչ պատահեց դարբնի հետ այդքան կարճ ժամանակում... Նա այգում հայտարարեց, որ կարճ ճանապարհը «մեկի փորը ծիսով լցնելն է»:

— Սա ասում եմ, որ բոլորս պետք է սեր միաբան լինենք: 30
Կույի ժամանակ հայերի մեջ խառնակչություն չպիտի լինի,— ասաց դարբինը՝ կռահելով Ավան ամու երկմտանքը:

— Դե փիս չի ասում հո՞,— վրա բերեց Շինականը: Դարբինը նրա ասածից խրախուսված՝ շարունակեց.

— Մենք էլ մին ժողովուրդ ենք, չէ՛... Մեր մեծամեծերը

մեղ համար պլան քաշած կլինեն: Էսօր-էգուց Տաճկաստանն էլ է կռվին հասնելու... Բա մենք սուս պիտի նստե՞նք:

- Ա՛յ հիմա «շաշ ուստա» ես,— վրա բերեց Ըմբովի Թյունին, նրանից վրեժ առնելու համար: Այս անգամ նրան հաջողվեց, որովհետեւ ծիծաղեցին այնպես, ինչպես «Թարսի ձի» ասելուց: «Շաշ ուստան» դարբին Վանեսի մականունն էր: Այդպես էին կոչում անկանոն և շփերթ աշխատելու համար: Նա շատ լավ գիտեր իր արհեստը, բայց քմահաճույքով էր աշխատում: Նրբեմն մաշված, ճաքճքված խոփն այնպես էր սարքում, որ տերն անգամ չէր ճանաչում. իսկ երբեմն էլ մուրճով այնքան էր ծեծում, որ խոփը կորցնում էր ձեւը: Թոնրից նոր հանած լավաշի համար տասը ուրբու աշխատանք կաներ և ընդհակառակը՝ գերանդուին՝ կցան տալու համար հանկարծ ավելի էր պահանջում, քան գերանդուն արժեր: Ինքնուս արհեստավոր էր. նա և՛ հյուսն էր, և՛ ատաղձագործ, և՛ դարբին: Նրա շինած կողպեքների նմանը քաղաքում էլ չէին կարողանում գտնել: Բայց ամենից լավ «ձեռացագործը», ինչպես ասում էր Տեր Նորընծան, հրացանն էր. նա այնպես շնորհքով էր հրացանի փողը փոխում, կտրում մանր, նորոգում, որ տեսնողը չէր հավատա, թե Կարմրաքարի դարբնի գործն է:

- Նրկու կիրք ուներ դարբինը, մեկը՝ որսորդությանն էր, մյուսը՝ զանազան արկածների պատմություններ լսելը: Նա ոչ միայն լավ նշան էր խփում, այլև գիտեր, թե ուր գաղանը ինչ տեղով է տնցնում ամառը, ձմեռը, գիշեր թի ցերեկ: Ամբողջ ձմեռը որս էր անում, երբեմն ձյուն ձմռանը երկու-երեք օրով տուն չի գալիս: Այդ օրերում գյուղում գիտեին, որ նա մեծ որսի է հանդիպել՝ արջի, քաբայծի, կիտարի... Նվ տուն էր գալիս մռայլ, երեսն ու ձեռքերը վառոդի ծխից սևացած: Նա հաղիվ էր ստորագրում իր անունը, բայց երկաթե կտորտանքի, ժանգոտած մեխերի և մանգաղների կողքին, դարբնոցի մուրից սևացած դարակի վրա շորս-հինգ գրքեր կային: Նրա սիրած գիրքը «Կայծերն» էր, բայց ամենալավը՝ «Բուղար ավաղակապետի պատմությունը»: Աշխատանքի ընթացքում, փողոցով անցնող աշակերտին կամ հենց նրան, ում երկաթն էր շիկացնում, ստիպում էր, որ մի քիչ կարգա: Շատ անգամ էր նա ծգորին կանչում իր արհեստանոցը: Նրա ասելով Կարմրաքարում ոչ

մեկը Շինականի տղայի՝ Բագրատի նման «սրտանց» չէր կարողում։ Դարբինը խոփը կրակի մեջ էր դնում և նստում կարդացողի մոտ։— Ուստա սիպտակում է...— ասում էր խոփի տերը։ «Հանի թող հովանա... Հրես էն տեղին ենք հասնում»։ «էն տեղը» արկածների հանգուցյուններն էին, երբ, օրինակ, բուլդար ավազակապետը շղթան սղոցում է, ու պիտի իրեն բանտի պատուհանից գցի... Եվ հանկարծ ծառս է լինում, կաս-կարմիր խոփը հանում ու զայրույթից թե հրճվանքից մուրճն այնպես զարկում, որ հնար չէր զարկերը հաշվելու իսկ խոփի տերը, սրտի դողով, մեկ խոփին էր նայում, մեկ կայծերին, որ թռնում էին ծանր մուրճի տակից։

Բոլոր քարի մոտ նստածների զրույցին նոր նյութ տվավ Մուրեկի տղայի գալը։ Նա քաղաքից էր վերադառնում։ Երբ նկատեց հավաքվածներին, նա գլխի ընկավ, որ պատերազմի լուրն արդեն գյուղն է հասել։ Եվ քայլերը փոխեց նրանց կողմը։

— Ո՞ր թիվն են տանելու, շիմացա՞ր,— հարցրեց Շուռլանց Իսոն։

— Ութ տարվա զապասն են հավաքում, Իսո դայի... Խոսք կա, որ աշունքն էլի կանչեն։

— Ուրեմն մինչև աշունքը կռիվ պիտի տա՞նք,— հուսահատ ասաց ծերունին։ Եվ ապա ինքն իր ձեռքն օդում տարուբեր արեց, մրմնջալով՝ «տարա՞ն... գնա՞ց»։

— Էլ ուրիշ ի՞նչ էին ասում... ճոթ ու կտորի կողմանից, թանգից, էժանից,— հարցրեց Ավան ամին։

— Խոսք չկա։ Դուքանները տրաքվում են ասրանքից։ Հա՛, զաղախները գնացին։ Մի թամաշա էր, որ...

— Ես էլ տեսա,— վրա բերեց Հասարթի Սիմոնը։

— Դե սուս, է, թող տեսնենք, ինչ է ասում.— սաստեցին նրան։

— Վարդապետը, քահանանքը, քաղաքի պաշտոնի առուտուրականները խաշով, խաշվառով տարան նրանց ճանապարհ քցեցին... Ղաղախների գեներալը կռացավ, վարդապետի աջն առավ։

— Հայր Սիմոնը շատ հարգևոր է մեծամեծաց ասպարեղներումը, ուսյալ մարդ է,— ասաց քահանան։ Նրան հաճելի էր այն, որ գեներալը համբուրել է հայր Սիմոնի աջը,

և քահանան պատրաստվեց հիշեցնելու այդ զեպքը, երբ Մուքելի տղան շարունակեց իր պատմությունը:

— Իսկանդարովը, Աբգարովները, Գեսրգ բեյի տղերքը, դաստա կապած, ոսկին մեծ պատնոցի վրա դարսած եկան նա-
չալիկի դռանը կանգնեցին... Նաչալիկը դուրս եկավ, ոռսե-
րեն խոսեց, էնքան շհասկացա: Համա ամեն խոսքին ուռա էին
կանչում: Հետո պատնոցը ներս տարան...

10 — Ուրեմն նվիրատվություն ենք անում զորքի հարկա-
վորության մասին,— մեկնաբանեց Տեր Նորընծան, որը մեծ
հիացմունքով էր լսում «Միջայեղի որդու» պատմածը քաղաքի
ոգևորության և եռ ու զեռի մասին:

— Այ հայություն,— ոգևորված բացականչեց դարբինը:

— Մի պատնոց կտան, փողբալից տասը դուրս կբերեն,—
կծու շեշտով հարեց Ավան ամին:

— Մինչի դուրս դալուս սհաթն էլ քաղաքն ուրախությու-
նից զրնգում էր,— եղբայրակեց Մուրելի տղան:

— Շաշվել են, ինչ է... Մարդ էլ կովի համար ուրախա-
նա... Խեղքս բան չի կտրում:

20 Ավան ամին զեռ խոսքը չէր ավարտել, երբ մի ձիավոր
ծին թափին քլած, անցավ փողոցն ու ծովեց դեպի «պամոշնի-
կի օթախո»:

— Զրիկա գլիրն էր,— հայտարարեց Շինականը:

— Վեր եկ գնանք Անտոնի մոտ,— ասաց Շուղանց Իսոն,—
բալքի թաղա հրաման կա...— և համարյա բոլորը տեղներից
վեր կացան:

— Տեսնես մեր մադյանի առաջը խոտ քցող եղա՞վ, թե չէ,—
ասաց Չանեն ծուռ Ուհանը, մթնումը մահակը տափտափելով:

— է, ինչի վրա ես միտք անում,— պատասխանեց Շի-
նականը:

30 — Քուռակամեր է ախր...

...Խարույկի վրա կախած կաթսայի մեջ քլթքլթում էր ջու-
րը, թշշալով ընկնում կրակի վրա: Ընթրիքի համար վաղահաս
կարտոֆիլ էին եփում: Խարույկի մոտ, գետնին խրած փոք-
րիկ զնդանի վրա ջաղացպանը մուրճով ծեծում էր գերանդու
ծռած բերանը: Սիմոնը, որ նոր էր վերադարձել Կաղնուտի
ձորից, դանակով քերում էր կացնի կոթին հենած կաշվի ձողը:

Նրա կողքին պառկել էր Արզումանը և ձեռքի ճիպոտով մերթ թեծացնում էր խարույկը, մերթ հեռու թռչող կրակները հավաքում: Երկու հնձվոր, երեկոյան սառնությանից պաշտպանվելու համար շուփաներն ուտերին դցած՝ թիկնել էին խոտի խուրձերին: Նրանցից մեկը ծխում էր, մյուսը՝ աչքերը բաց անում, նայում քլթացող կաթսային ու նորից փակում: Խարույկից քիչ հեռու ջաղացպանի կիներն ու Սալբին ավելուկից շարանուկ էին կապում: Սալբին երբեմն մասերնու ձողով խառնում էր կաթսան, մի կարտոֆիլ հանում, մատներով սեղմում ու կիսանփը մեջը դրում: Երբ աղջիկը ձեռքը մեկնում էր կաթսային, ննջողը դուրսը 10
վեր էր բարձրացնում, իսկ երբ Սալբին նստում էր իր տեղը, հնձվորը հողնած գլուխը թեքում էր խրձանը:

Արզումանը Սիմոնին պատմել էր սղոցարանի դեպքը: Պատմել էր ներքին հպարտությանը, մի քիչ ավելին, քան իրականում էր եղել, պատմել էր այն անխուսափելի ձեռք, որ հատուկ է երիտասարդ մարդկանց, երբ այդ պատմությանն ունկընդիր է և նրանց սիրելին: Սիմոնն անորոշ պատասխանել էր, թե չար մարդու վերջը լավ չի լինում: Անհայտ էր, թե ո՞վ էր այդ շարը՝ Մկրտումը, թե Արզումանը:

Հանդարտ էր խարույկի մոտ... Զուրը թշուրմ էր, մուրձի հարվածներից գերանդին այնպես մեղմ էր գրնդում, կարծես խոր սափորի մեջ ջրի կաթիլներ էին ընկնում... Արզումանը դուրսը վեր էր բարձրացնում, նայում Սալբուն, որի ստվերն ընկել էր խոտերի վրա: Աղջիկ երկայն արտահանունքներն ավելի էին թանձրացնում աչքի խոռոչի սեւությանը: Երեսը վառվում էր՝ հոգնածությանից ու կրակին հաճախ մոտենալուց:

Շուտով ընթրիքի կեստեն... Ապա գերանդիները, զնդանը, մուրձը, ջրի կուլան կապահեն խուրձերի տակ և կցրվեն տները: Զաղացպանն իր կնոջ հետ կգնա ներքին կամրջով, իսկ մայր ու աղջիկ կիջնեն գետի վրա և քարերի վրայով կանցնեն գետը. 30
կբարձրանան այգիների կողմը, կծուվեն փուլ եկած պատի կողքով, և տան զոնակը կճռճոռ: Դաշտում կմնան Արզումանը, երկու հնձվորները, որոնք ընթրիքից հետո պիտի թաղվեն չոր խոտերի մեջ և քնեն մեռածի քնով: Ու լուսինը մայր պիտի մտնի, խավարը պիտի թանձրանա... Արզումանն անցնելու է քարերի վրայով, ջրի միջով, նրանց հետքով և փուլ եկած պա-

տի մոտ կուշ դալու աչնքան, մինչև դոնակը նորից ճռռա, և շալի մեջ փաթաթված մի ստվեր անձայն, անշշուկ մոտենա իրեն... Մոտենա ինչպես երկու օր առաջ, երբ ճյուղքին քնած մի թըռչուն թևին արեց, աղջիկը դուրս պրծավ նրա գրկից և Արդումանին թվաց, թե պատի վրայից մարդ իջավ: Սպասեց, շատ սպասեց, և դուռը չբացվեց:

Սղոցքարանից վերադառնալուց Արդումանը կռացավ, որ աղջկա ոտքերի մոտ ընկած կիտուկը կապի,— կամացուկ նրան ասաց. «էսօր կգաս»: «Հերս տանն է»... «Կգաս, բան եմ ասելու»... Եվ Սալբին կարմրեց, եղանով շուռ տված արդեն շրջած կիտուկը:

Ներքևում շոր խոտերը խշշացին: Արդումանը տեղից վեր ելավ, Սալբին էլ նայեց... Մի ստվեր վազում էր մուծի կողմը:

— Եգորն է,— կամացուկ ասաց Սալբին, սակայն բոլորը լսեցին. բացի հնձվորից: Ու Եգորը հեհեհ պատմեց, թե ինչ հրաման էր բերել ուրյադնիկ Երոշը:

— Օ՛հ... Չթողին էլ էս խոտը տեղաց անենք... Ասի անձրե չգա, չթրջի,— ասաց Արդումանն աչնպիսի հանգստությամբ, կարծես ոչ թե պատերազմի լուրն էր լսել, այլ անախորժ բեղջառի, ու հարկավոր էր երկու օր գնալ «Յազավորական» ճանապարհում խիճ ջարդել: Միմոնը խոսք չգտավ ասելու. ջաղացողանը դադարեց գերանդին ծեծելուց: Նա մեկ Արդումանին էր նայում, մեկ՝ Եգորին:

— Կարմրաքարի գլխին հլա շատ փորձանք է գալու,— ասաց նա: Արդումանը նայեց Սալբուն: Երկուսի հույացքն իրար դիպան: Ասես ծիսածանի պես կամուրջ կապվեց, և շատված խոսքեր կամրջի վրայով սրտից սիրտ անցան:

— Էսպես Յազավորին ես... վախոք գտա՛վ,— ասաց Արդումանը:— Բե՛ր, կարտուր բեր ուտենք:

30 Լուռ ընթրեցին: Մոռացան հնձվորին էլ զարթեցնելու: Նա խոր քնի մեջ մշշացնում էր, ինչպես հողնած եղը ուռնու ստվերում:

Աստղադարդ երկինքը ջինջ էր, ինչպես լեռնային լճակը: Հնձած խոտերի մեջ ծղրիդները կանչում էին: Շատ մոտիկ մի լոր բռնալով թռավ խոտի միջից: Սալբին կլպում էր կարտոֆիլը, հոր առաջ դնում: Ու մի սպիտակն էլ ղզուշությամբ գլորեց

Արդումանի կողմը: Արդումանը նայեց նրան. աղջկա արցունքոտ աչքերում խարույկի կրակն արտացոլում էր:

— Եզո՛ր, վեր կաց... Տեսնենք ինչ թուղթ է ստացել պարոն Վասիլը:— Ու երկուսով իջան գյուղի վրա:

Պամոշնիկ Անտոնի «կանցելարը», որ Կարմրաքարում ավելի շատ հայտնի էր որպես «պամոշնիկի օթախ», որովհետև այն միաժամանակ և բնակարան էր, — գյուղական մնացած սենյակներից տարբերվում էր միայն ոտքը կոտրած սեղանով, որի վրա, ինչպես և պատուհանին, դարսված էին մի քանի մատյաններ, որոնց մոտ, պատուհանի հովին, — ուր կոտրած ապակու անցքը տրեխի քողով կապկպած էր, որ կատուն ու հավերը ներս շմոնեն, երբ տանը մարդ չէր լինում, — պատուհանին դրված էր մածնի մերուցքը:

«Օթախ»-ում կանգնելու էլ տեղ չկա: Անտոնը, որ նոր էր վերադարձել Հիբանի ամառաթից, գրագրին թելադրում էր սանուտերի ուղարկած գրության պատասխանը, որ պիտի ուղարկեր Զրիկից նկած գլխի ձեռքով: Տանուտերը գրել էր այն, ինչ հայտնի էր ուրյադնիկի հանձնած ծրարից: Բացի այդ, նա կարգադրել էր լուսաբացին կաղմ ու պատրաստ ունենալ ղորակոշի ենթարկվածներին:

Վասիլը դառնացած գրում էր պատասխանը, և թեկուզ գլխավերեք կանգնած Անտոնը թելադրում էր նրան, բայց նա գրում էր այնպես, ինչպես ինքը գիտեր: Նա դառնացած էր և նրա համար, որ «օթախ»-ում եղած մարդկանց մոտ թելադրում է Անտոնը, բայց ավելի շատ՝ իր հանգիստն այդպես անակնկալ կերպով վրդովելու համար: Պամոշնիկը նկատում էր այդ, սակայն շարունակում էր թելադրելը:

Այդ երեկոյան Վասիլը, որ գյուղում թունդ հարեցողի հրաշակ ուներ և, ինչպես քահանան էր ասում, «այդ տկարության կողմանից իրյան պապին էր քաշել», — Վասիլը հարբած քնել էր գեսափի ուռիների տակ, երբ թափահարելով նրան դարթեցրեց գոլիը: Գաղտնի գրության անունը նրան սթափեցրեց: Ու թոնթորալով վեր կացավ, բարձրացավ «օթախ»-ի կողմը: Գրության բովանդակությանը տեղեկանալուց հետո, խորիմաստ «հը՛մմ» արեց: Անտոնը դուռը փակել էր: — Հը՞, — անհամբեր հարցրեց նա: — Հե՛շ, պրիստամն է գրել... — ծուլ-ծուլ

10

20

30

ասաց Վասիլը, հաստատ իմանալով, որ իր պատասխանը շարացնելու է պամոշնիկին, նա սպառնալու է տանուտերին ռապորտ գրելով և վերջում՝ աղաչանքով խոստանալու է «էն զահ-րումարը» մի շիշ, երբ Վասիլը գրությունը կարդաց ու թարգմանեց, պամոշնիկ Անտոնի գլխին ասես տունը փուլ եկավ...— Ոնց թե կռիվ,— ասաց ու նստեց սկամուն։ Ապա մեկից ժլոնգ եղավ, դուրս եկավ ու դուռը փակելուց գրագրին պատվիրեց, որ ոչ ոքի չհայտնի գրության մասին՝ մինչև իր վերադարձը։

10 Իսկ լուրը տարածվեց կայծակի արագությամբ։ Վասիլն ինքն էր հայտնում ներս եկողին՝ կարծես նրան ուրախություն էր պատճառում այն արտահայտությունը, որ ունենում էր լուրաբանչուր լսող։ Վերադարձին Անտոնը զայրացավ, երբ տեսավ օթախում հավաքված մարդկանց։

— Այ խալիբ, չամիչ չեն բաժանում... Թողեք մի տեսնենք ինչ պատասխան ենք տալիս... Մի աշիրեկա լինի, նոմերը սխալմունք պատահի, դե եկ էդ դարադումեննու պատասխանը տուր... Սա թաղավորական գործ է, հանաք մասխարա չի...

Վասիլը շտամպր մոտեցնում էր բերանին, փշում, ռունգերը լայն բաց արած ներս ծծում օդու հոտը, որ ելնում էր իր
20 շնչի հետ։ Փշում էր, ծուլ-ծուլ շարադրում և քմծիծաղ տալիս պամոշնիկի խոսքերի վրա։

Արդումանը դառն մոտ կանգնածներին հրելով ներս մտավ։

— Չեստ իմելու յավիցա, վաշ բլադարողի,— բղավեց նա, պինդորական պատիվ տալով Անտոնին։

— Կանցիլարը շուտեկի տեղը չի,— զայրացած պատասխանեց Անտոնը և դարձյալ կռացավ սեղանին։

— Հա, լավ... Ռասպորտը գրի, թե չէ գիտե՞ս՝ պալետյ սուդ, կաշիդ մեջքիցդ կհանեն... վա՛յ, Վասիլ Պետրովիչ, դու էլ էստե՞ղ... Ուրեմն հանաք չի էլի՞, կանտորա պիշետու շե՛յ, մերը չմեռնի թաղավորի։ Չեռաց զլխի քնկավ, որ Կարմրաքարում գուր հաց ուտող շատ կա։ Սիմոն ասկեր,— դարձավ նա մի կարճահասակ ալեորի, որին սեղմել էին անկյունը,— դու էստեղ ի՞նչ գործ ունես։ Քո թայերը թանսվը կերել են, երաղ են տեսնում։

— Երախեն էլ է,— լացակումած ասաց ծերունին։

— Ստեփանը։ Նա ո՞ր թվի սալդաթն է որ...

— Ես ի՞մ... Վասիլի մոտ է թղթերը:

— Վասիլ Պետրովիչ, բա քեզ հետ ե՞րբ ենք մի կատիլուկից բորշ ուտելու: Թե մնում ես, վիզդ հաստանա, կուղի նման ընկնես խալխի կնանոց ջանին:

— Ասում եմ բերանդ շատ ցրիվ մի տա,— կանչեց պամոշնիկը: Իսկ Վասիլը գլուխը կախել էր թղթի վրա, իբր թե չի լսում:

— Դե լավ հա՛... Խանչալիդ քարը վեր չընկավ: Էնպես չի՞, Վասիլ Պետրովիչ... Դավթառում աղբոսս գրի. 117 պենզենսկի պոլկ, տրեսի բատալիոն, ավտարո ռոտա պալուչիտ 10
Արզումանու Եդիգարովու... Ադրես գրելիս հավից, ճուտից շատ չհավաքես, թե չէ մին էլ տեսար եկա դիմանիդ:

Մի քանի հոգի ծիծաղեցին, մեկը կամացուկ ասաց.

— Երանի Արզումանին: Գալլի սիրտ կերած է,— Արզումանը լսեց:

— Բա սուգ անե՛մ: Ինչ եք կարասն ընկած մկան նման թոսխել... Մին էլ տեսաք ցեպ կապած ետ հկանք, դավայ դավայը քցեցինք...

— Ուր է, լեզվիդ մատաղ, քո ասածը լինի,— մրմնջաց Սիմոն ապերը,— սաղ սալամաթ ետ դաք... Մենք էլ նաչար 20
ենք:

— Դե, ժողովուրդ, լսեցի՞ք,— դարձավ պամոշնիկը ներկա եղողներին: Դրսում հավաքվածները մոտեցան դռանը:— Սպիտակը սա է...— ու նորից կարդաց անունները:— Լուսը չբացված գլուղամեջին հավաքված լինեն, երեք օրվա պաշարով... Դե հիմա շաղ կկեք, տեսնենք ինչ ենք անում...

— Հա՛, արևիդ մեռնեմ,— աղաչանքով ասաց Սիմոն ապերը, որի որդու անունը ցուցակում չկարդաց, բայց մի մատույան էս պիտի քրքրեին,— մեր հոգատար իշխանը դու ես... Բոլորը քո ձեռքիդ են նայում...

30

Բազմությունն սկսեց ցրվել:

— Եզո՛ր, գնա տուն, ես մեր բաղովն անցնեմ,— ասաց Արզումանը և կորավ մթության մեջ:

Գյուղի վրա բացվեց մի պղտոր առավոտ: Մոխրագույն ամպերը ծխի նման բարդ-բարդ վեր էին ելնում, կարծես վիթխարի կրահորի բերան էին բացել:

Առավոտյան մուժի մեջ ծնդացին եկեղեցու դանդերը: Ժամհար Բարսեղը սովորականից կանուխ էր դարթնել և կաղ ոտը բարշ տալով բարձրացել զանգակատունը: Հեռվից նայողին այնպես էր թվում, որ ոչ թե ժամհարն է քաշում դանդի պարանները, այլ զանգերն են ձգում նրա թևերը, նախ՝ աջը, ապա՝ ձախը: Կաղ ոտը ձգած, գլուխը գետնին խոնարհած, Բարսեղը կարծես արծանացել էր, մոռացություն տվել ծանոթ գավիթը, պարանների կշկուռը, որ սեղմում էր բռան մեջ, զանգակատանը բուն դրած աղավնիներին, որոնք ամենօրյա ձևով թռան, երբ ինքը սանդուղքով վեր բարձրացավ, և շար ընկան գմբեթի ծայրին:

Ժամհարը կանուխ էր դարթնել: Գիշերն էլ անկողնում կողքից կողք էր շրջվել, կարծես ներքնակի մեջ փշեր էին լցված: Նա երբեմն գլուխը վեր էր հանում, նայում պատուհանին: Ինչ երկար էր ամառվա այս գիշերը...

— Սամսոն, քնել չե՞ս... — ձայն էր տալիս որդուն:

20

— Չէ՛...

— Քնի, բալաս: Երկար ճանապարհ ես կտրելու: — Իսկ ժամհարի կինը մթնում ման էր գալիս, պղինձները զրնգացնում, սանդուղը բաց անում, ինչ-որ բան հանում, կապում: Լսելի էր զսպված հեկեկոցի ձայն, որ դադարում էր, երբ Սամսոնն ու հայրը լուռ էին: Մայրը հեկեկաց բարձրաձայն, երբ խոսքի միջին ժամհարն ասաց.

— Հրես մեր տանն եմ ասում... նամակդ մշտական թող անպակաս լինի: Դու էլ քեզ մղայիթ կաց... Հաղար շառ, հալար փորձանք:

30

Մոր հեծկտոցի ձայնից երեսնաներն էլ զարթնեցին: Ամենափոքրը տեղերում նստեց ու կանչեց մեծ եղբորը: Երեսնան կարծում էր, թե նա գնացել է, ու իրան քնած են թողել:

— Բարսեղ, օրհնյալ... բավական է, — ասաց Տեր նորընծան՝ եկեղեցու բանալին գրպանից հանելով:

— էսօր շատ դարդոտ է դանգերը քաշում,— ասաց մի պա-
ռաւ:

— Նաչարն ինչ ունի: Մի տուն քուլփաթի պահողը Սամ-
սոնն է,— ու ներս մտան կիսամութ, խոնավ ու քարակոփ եկե-
ղեցին:

Շատ երդիկներից էր ծուխ բարձրանում: Կապույտ ծու-
խը վախվախելով՝ ձգվում էր վեր, ու սառը քամին նրա բաշից
բռնած, թռցնում էր, կտուրներից պոկում: Եփում էին, թխում:
Կանուխ էին վեր կացել և նրանք, որոնք դիմվորացու շունհին,
գնացողը մեկի փեսան էր, մյուսի հորաքրոջ տղան... Պառավ 10
կանայք, շալերի մեջ փաթաթված, դողացող ստվերների նման
մեկ-մեկ անցնում էին գյուղի դատարկ փողոցներով ու կորչում
եկեղեցու ներսի մթության մեջ: Բոլորն էլ համարյա նույն ձևով
էին ծնկադրում, փղծկում, ճակատը կուսնում եկեղեցու սառը
հատակին: Ոչ ոք չէր լսում Տեր Նորընծայի ձայնը, որ արձու-
գանք էր տալիս ծանր կամարների տակ, ինչպես հարվածը դա-
տարկ կարասում: Կանայք ու ծերերը երկար չէին մնում: Հենց
արցունքը ցամաքեր թե չէ, դուրս էին դալիս և շտապում տուն՝
մի բան էլ պատվիրելու գնացողին, մի քիչ էլ նայելու նրանց:

— Հիբանի տղերքը ինչ են լսել, որ առավոտ կանուխ դու- 20
քանը բաց են արել,— հարցրեց Թելունց պառավը ժամհարի
կնոջը:

— Է՛հ, նրանց սրտի խորհուրդն ով կիմանա,— պատաս-
խանեց կինը:

Այդ առավոտ Կարմրաքարում ամենից վաղ դարթնողը
Մկրտումն էր: Լույսը չբացված նփրեմը քաղաք էր գնացել
տեղեկանալու ապրանքի գներից ու կատարվող իրադարձու-
թյուններից: Մկրտումը նրան շատ հանձնարարություններ էր
տվել, մի քանի անգամ էր կրկնել իր ասածը, կրկնել էր ավել
եղբորը, ինչպես ուսուցիչն՝ աշակերտին: Գիշերով Մկրտումն 30
ինքն էր վեր կացել, իջել ներքև, նփրեմին դարթնացրել, Գո-
դուն պատվիրել ձին թամբելու և եղբորը ճանապարհ գցելուց
մի անգամ էլ ապսպրել քաղաքում անելիքը և գնացել խանութ:

Մկրտումը խանութի հատակին փռել էր գույնզգույն և էփա-
նանոց թաշկինակներ, որոնց մեջ բուռ-բուռ լցնում էր չամիչ,
պնդուկ, նոխուդ, ապա թաշկինակները կապոց էր անում, դար-

սում: Խանութում ոչ ոք չկար: Ամեն մի թաշկինակ կապելուց նա հրճվում էր, ինչպես մայրը, որ քնած երեխայի գլխավերեն ընծա է դնում: Մկրտումը մի վայրկյան մտածեց, ապա նտ դրեց կապած թաշկինակները, սկսեց բաց անել: Մրդեղենն իրար էր խառնվել: Ու նա ձեռքը մեկնեց, դաբակից վերցրեց մի կապ ծխախոտ, սկսեց մեկ-մեկ դարսել կապոցների մեջ: Մեկ էլ հավաքեց ծխախոտը, բարձրացավ վերևից ավելի աժանը և հասարակը վերցնելու:

10 Պատերազմի լուրը նրա վրա ևս շմեցուցիչ տալամորու-
թյուն էր արել: Բայց այդ տեղ էր միայն մի վայրկյան, ինչպես
թեթև գլխաւաւուցտ: Ու շատ հասարակ դասավորել էր այն բու-
լորը, որ բերիւ էր պատերազմը դուղի և իրենց տան համար:
Պամոշնիկ Անտոնին նա սառնասրտութեամբ պատասխանել էր.

— Սա պետք է լիներ... Անկարելի էր... էս տրաքոցին վա-
ղուց էին սպասում... — Զորակոչի ենթարկվածների ցուցակում
միայն Գրգըր Պուղու անունն էր, որ դժգոհութեամբ առաջացրեց
նրա դեմքի վրա:

20 — Բա պիլին՞ն, — մտածեց նա: — Ու մինչև Անտոնը
մյուսների անունները կթվարկեր, Մկրտումն իր անելիքը սրու-
շեց:

Փողոցներում անցուդարձն սկսվեց: Գրաստներին ուտե-
լիք ու գործիքներ բարձած մի քանի հոգի գնացին աշխա-
տանքի: Ինչքան էլ դաժան ու հանկարծակի էր պատերազմը,
բայց և այնպես հարկավոր էր խոտը հարել, հարածը կիտուկ-
ներ անել, այգին ջրել, դեղնած գարիներին նայել, որ հունձը
չուշանա: Երբեմն տներից երեխաները վազում էին Բոլոր քարի
մոտ՝ նայելու հո չեն հավաքվել. կամ թե բարձրանում են կտու-
րը և նայում պամոշնիկի «օթախի» կողմը, որի առաջ տկտր
ձին դեռ կանաչ էր ուտում:

30 Իրենց դարպասի անկյունում Ունանը եղբորը համոզում
էր այն, ինչի մասին երեկոյան խոսել էր, ու խառնը դուրսն
օրորելով ասել էր. «վախենում եմ...»: Ունանը եղել էր ջա-
ղացապան մուս. ճիշտ է, նա հայտնել էր միջոցը, սակայն ավե-
լացրել էր. «համա անտերն իսկական զահրումար է... Զանով
տղամարդ պիտի լինի, որ դիմանա... էն առաջ էր. հիմա Կարմ-
րաքարում ո՞ր է էդպես ոսկոր...»: Խառնից Ունանը պահել

էր շաղացականի խոսքը, թե տղամարդը միայն կարող է դիմա-
նալ այդ «զահրումարին...»:

Մի ներքին ձայն հաշանին ասում էր, որ միջոցը վտան-
գավոր է: Բայց սիրտը մղկտում էր... Ինչպես պիտի ապրեն
տունը, կինը, երեխան: Ամբողջ գիշերը կինը արցունք էր թա-
փել բարձին, օրորոցի վրա, երբ կռացել էր երեխային ծիծ տա-
լու: Ու հենց ուզում էր բերանը բանա, բարակ աղբյուրի նման
արցունքը ծլում էր: Այդ երկընտրանքը հաշանին ծանր մտա-
տանջության մեջ էր դրել: Իսկ եթե խմի մի գավաթ ծխախոտի
ջուր, ինչպես Ունանն էր ասում, կազատվի՞ ու տանը կմնա՞... 10
հաշանը կրկնում էլ մոլորվածի նման. «տեսնենք, կամիսիա
ընկնենք... Բալբի բրակ են դուրս բերում»:

Հանդում մենակ մնացած հղան բառաշի նման հանկարծ
լավեց գլխի: Հուժկու ձայնը.

— Հե՛յ, հե՛... գնացողը գա մեյդանը, հե՞յ...

— Բալդո՛ւշ,— ասաց Թելունց պառավն ու ձեռը շանշ
արեց ձայնի ուղղությամբ:

հաշանը տեղում ձգվեց: Այդ կանչը նրան ազատեց երկ-
ընտրանքից, պիտի գնալ: Ու շրջվեց դարպասով ներս:

— Կա՛ց,— ասաց Ունանը, ձեռքը գրպանը տանելով:— 20
Ձեռքի խաշուղ կանես, մինչև տեսնենք: Երեկ երկու բեռ խոտ
եմ ծախել զրիկեցի Բախշուն...— Ու նրա ձեռքին դրեց խոտի
վարձը:

— Գալիս ե՞ն,— ասաց մեկն ու վազելով իջավ ներքին թա-
ղը: Մի երեխա կտուրից կանչեց.

— Անտոնը ձիւն թամբում է...

Եվ իրարանցումն ընկալի: Սկսեցին կապել, կապկապել,
տնետուն վազել՝ թելի, պարանի, հաց փոխ առնելու, գրաստներ
սարքելու: Մի մայր ծնկններին խփեց, նա մոռացել էր պաշարի
մեջ աղ դնելու ու ճիգ էր անում հիշելու, թե ո՞րտեղ է աղի 30
պարկը:

Կարմրաքարից գնում էին Շուղանց Իսոյի տղան, հաշա-
նը, Սիմոն ամուսնուհին, որի անունը գտնվել էր վերջին ցու-
ցակում, և հայրը լացակումած վերադարձել էր տուն, մարդ
ուղարկել, որ ոչխարատեղից նրան կանչեն: Գնում էր և Դիլ-
բարի Թևանը, որ Արզումանի հետ էր գինյալորությունից վա-

բաղարձեց, իրեն հետ բերել նախշուն մի ցուցանակ, վրան գրած՝ «Ռաստովսկի պարիկմասեր»։ Թեանի միտքը, որպես կետ նպատակ, Կարմրաքարում վարսավիրանոց բաց անհիշ էր։ Պատերազմի լուրը լսելուց, նա անմիջապես կապուտել էր ցուցանակը, դործիքների մի մասը, պինդ մեխել և տնեցոց պատվիրել մինչև իր վերադարձը չբացել։ Իսկ մնացածը՝ ածելիները, մկրատը, գլուխ խուզելու մեքենան հետը տանում էր։ Կանչում էին Գրգըր Պուղուն, ներքի թաղից երեք հոգու, ժամհար Բարսեղի որդուն։

10 Գյուղի ծայրին, Զրիկից եկող ճանապարհի վրա, երևացին մի քանի ձիավորներ, որոնք քշելով եկան հրապարակը։

— Գալիս ե՛ն,— ձայն տվին հավաքվածները։ Լսվեց դմբդմբոց, ապա զուռնի բարակ ձայնը։ Երևաց տանուտերի սպիտակ ձին, ապա ուրյադնիկ Երոշը, որից հետո ձիավորների ու հափոտն մարդկանց խուռն բաղմուխները։

— Սարի արջերն եկա՛ն,— ձայն տվեց մի երիտասարդ ու վաղեց դեպի փողոց։ Կարմրաքարեցիք վերի գյուղացիներին աչք անունով էին կոչում անտառապատ լեռան տակ բնակվելու համար։

20. — Խալխի սրտին դանակ տաս, արշուն չի կաթի, սրանք էլ հարսանիք են դնում,— ասաց Ունանը։

Վերի գյուղից եկողները հասան Բոլոր քարի հրապարակին ու կանգ առան։ Անտեղ արդեն հավաքվել էր մի ուրիշ խումբ, որ ստվարացել էր զուռնա-դհուրի աղմուկից։ Մի քանի հոգի մոտեցան տանուտերի ձիու սանձը բռնելու։ Խռնված բաղմուխները ճեղքելով, նրան մոտեցավ պամոշնիկը։ Նրանց մոտ կանգնած մարդիկ լսեցին տանուտերի հարցը և Անտոնի պատասխանը՝ «Սավսեմ հազիր ենք»։

30 Ինչպես երկու հոտ խառնվում են իրար, երբ մակաղելու են քշում, այնպես էլ վերի գյուղից եկած բաղմուխներն ու Կարմրաքարի փողոցներում սպասողները իրար անցան։ Մեկը փնտրում էր իր բարեկամի որդուն, մյուսը Կարմրաքար գալու առիթից օգտվելով խոսում էր խոտի գնի մասին, պատվեր տալիս Կարմրաքարի բարեկամին, երրորդն իր հեռավոր ազգականի տեսուխյանն էր վաղել և շտապ պատմում էր, թե ովքեր են գնում իրենց գյուղից, ինչ են խոսում։ Զրիկում։ Անսո-

վոր եռուզեռ էր, և հրապարակն ու նրան միացած փողոցները սևացել էին ձիավորից ու հետիոտն մարդկանցից, որոնց մի մասը ուղեկցելու էր մինչև քաղաք, մյուս մասը վերադառնալու էր Կարմրաքարից:

Պամոշնիկը մեկ տանուտերի հարցին էր պատասխանում, մեկ՝ գզիրին կամ առաջին հանդիպած կարմրաքարցուն ուղարկում ուշացողներին շտապեցնելու Տանուտերը, որի տեսքին առանձին փառահեղություն էր տալիս երիտասարդ ու կայտառ ձին, մանավանդ երբ անհամբերությունից փռնչանում, ոտով գետնին դռփում և կարմրած ռունգերով օդը ծրծում, սանձը կրծոտում,— տանուտերը դիտում էր հավաքված բաղմոթյանը, և ավելի հեռուն՝ կտուրների վրա խումբ-խումբ կանգնած հարս ու աղջիկներին: Նրա վզից կախած պղնձե երկար շղթան ու կլոր նշանը լրացնում էին տեսքի հանդիսավորությունը: Գլխի թեթև շարժումով նա ընդունեց իր գյուղացիների բարեը, որոնցից մի մասը իրենց պարտքն էին համարում մոտենալ և լուռ սեղմել նրա ձեռքը:

10

— Բա ինչո՞ւ չես իջնում,— հարցրեց Մկրտումը,— դակուսկի կանեիր, մինչի հավաքվեին...

— Շնորհակալ եմ, Մկրտում... Տեսնում ես էլի, գլուխս ինչքան է խառնված: Ետ դառնալիս ղոնաղդ եմ:

20

Տեր Նորենձան հենվել էր եկեղեցու պատին: Նա սուսփոփա արարողությունը նոր էր ավարտել, ավելի ճիշտ համառոտել, որովհետև ղուռնա-դհուլի ձայնին եկեղեցում եղած ծերերն ու պառավները դուրս էին եկել, շտապել տները: Քահանան նայում էր ապակյա աչքերով, նայում էր խռնված բաղմոթյանը, ձիավորներին,— ինչպես գետափի շոր կոճղը գետի սրընթաց հոսանքին: Նրա կողքով շտապ անցնում էին մարդիկ, որոնցից ոմանք չէին նկատում նրան, ոմանք գլխով բարև էին տալիս: Նա գիտեր, որ սպիտակ ձիուն նստածը տանուտերն է... Ահա նրա հետ խոսում է Մկրտումը. նրա կողքին «Գեղեճուն» է Գոգին, մի պարկ շալակած:

30

— Տերտեր, ճանապարհից հեռու կաց... Մարդը շատ է, կվնասեն,— քահանան չիմացավ, թե ով ասաց: Եվ մերենայաբար քայլերը փոխեց դձալի դիմացի կտուրը: Ամբողջ գյուղըն էր հավաքվել: Եկել էր նույնիսկ կույր Սային, որ մեջքը

215

Բոլոր քարին հենած լսում էր խոսակցությունները, կանչը, ձիերի վրնջոցը, մանուկների լացի ձայները, մեկի զիլ ծվածաղը... Ավան ամու կողքին կանգնել էր ուստա Նաղարը և փափախով սրբում էր ճակատի քրտինքը: Ավան ամու այգուց նա երկու կողով խնձոր էր բերել և սպասում էր, որ բաժանի: Ուստան երեխայի նման ուրախացել էր և՛ նրա համար, որ գնացողներին Ավան ամին խնձոր է բաժանելու, և՛ նրա, որ ինքն է բերել կողովները:

10 — Ավան ամի, հենց հաղովել ես, ասես դու էլ ես գնալու,— ասաց Արզումանը, աչքը գցելով նրա կոկիկ ու պինդ կապած տրեխներին:

— Կոտորվելուն մենք ենք, որ չեն տանում,— ասաց ու բաց արեց կողովը:— Առաջինը քեզ,— ու բռնով լիքը լցրեց նրա գլխարկի մեջ: Խնձորների բաժանելն իրարանցում առաջացրեց: Շատերը մոտեցան: Գլխին էլ մեկնեց իր գլխարկը, իսկ Թելունց պառավը կտուրից կանչեց.

— Հրեն ծառերը կոտրատվում են էլի... Հասնելուց կուտես, երեխոց փայը մի կտրի:— Գլիրը փոշմանած ձեռքը ետ քաշեց, կորավ բազմության մեջ:

20 — Պա՛-պա՛... Կարմրաքարը զարգացել է՛... էս վախտ կարմիր խնձոր,— ասաց Արզումանը և խնձորները ձեռքին մոտեցավ կտրանը, որի վրա կանգնած էին ջաղացպանի կինը, Բարիկոն, Սալբին, իր խորթ մայրը, ու թվաց, թե պարտեզից խնձոր է քաղել, ինչպես մանկության օրերին և ծոցերը լցրած շտապում էր յուրայինների մոտ: Թեկուզ Սալբին գլխաշորը երեսի վրա էր քաշել, բայց և այնպես նրա կարմրեղն Արզումանը նկատեց:

— Տեսեք, է՛... Ավան ամին ինչ հոգևաբանուստ է ունեցել,— ասաց և խնձորով լի գլխարկը մեկնեց:

30 — Պահի՛, ճանապարհին կծարավես,— ասաց խորթ մայրը: — Զէ՛, վեր կալեք,— և դարձավ Բարիկոյին,— ախչի, Եղորին չես տեսե՞լ...

— Հրեն է՛, Խաչանի կողքին...— ջաղացպանի կինը խնձորներից մեկը վերցրեց և մեկնեց Սալբուն: Աղջիկը ամաչելով խնձորը պահեց գոգնոցի տակը:

Գզիրը տեղեկացրեց, որ բոլորը ներկա են: Վասիլը պատ-
րաստ ծրարը հանձնեց: Մկրտումը Գողոուն նշան արեց պարկը
մոտեցնելու:

— Էդ ի՞նչ է, Մկրտում,— ժպտալով հարցրեց գզիրը:

— Հե՛շ, ասում եմ տղերքը ուրախ գնան,— ասաց և մի
կապոց, որ վերև էր դրված, մեկնեց տանուաւերին, երկրորդը՝
ուրյադնիկ Երոշին, որ ձիու վրայից կռացել էր պառկի վրա.
վիզը ձգել, ասես ուզում էր մինչև տակը տեսնել:

— Իմ հոգուս պարտքը՝ տեղ հասնելուց նաշանիկին էս
մասին ռապորտով հայտնեմ,— ասաց տանուտերը, մատնե- 10
րով կապոցը տնտղելով:

— Էհ, սա ի՞նչ է որ,— կեղծ համեստությամբ պատաս-
խանեց Մկրտումը:

Գնացողները մեկ-մեկ մոտենում են, կապոցներն ստա-
նում: Խաչանը ստացած կապոցը դրեց փոքրիկի գրկին: Դիւ-
բարի Թեանը հենց տեղն ու տեղը բաց արեց մրգեղենը, ղգու-
շությամբ լցրեց գրպանը ու թաշկինակը տնտղեց:

— Փեշքեշ ձիու ատամին չեն նայի, է՛յ,— ձայն սովալ
մեկը: Թեանը թաշկինակը ծալեց ու տեղաւորեց պայտաւկում:

— Նս էլ ասեմ առավոտ կանուխ դուքանը ինչի էր բաց,— 20
ասաց Թելունց պառավը կողքին կանգնած մի կնոջ,— նա էլ
ջան է, չէ՛, ասենք մի քիչ շար նախանձ է...

— Հալբաթ նրա սիրտն էլ է մղկտում,— պատասխանեց
կինը: Եվ Մկրտումի ընծաների լուրը բերեցերան տաքած-
վեց:

— Արդումա՛ն, է՛յ, մոտեցի՛,— կանչեց պամոշնիկը: Մը-
կըրտումը վերջին կապոցը ձեռքին նայում էր նրան:

— Խաղեինս կոտր կընկնի, լավ չի՛,— բարձրաձայն ասաց
Արդումանը: Տանուտերն ու Մկրտումն իրար երեսի նայեցին:
Պամոշնիկը նրան ինչ-որ բան ասաց: 30

— Դե լա՛վ, բարիչեցե՛ք... Բա էսօր էլ մարդ իրարից
խռով մնա՛,— կանչեց տանուտերը: Մկրտումը մի քալ արեց:

— Վաշ բլաղաբողի, իմ առուն դրա աղբյուրից ջուր չի
խմի՛...— ասաց Արդումանը և շրջվեց, բաղմության մեջ Եգո-
րին գտնելու:

Տանուտերը Անտոնին մի բան ասաց ու ձին շարժեց: Ուր-
յադնիկն ու մնացած ձիավորները հետեւեցին նրան: Գլիրը
սանձից բռնած բերեց Անտոնի ձին:

— Ռոտա սորոյսա՛,— բղավեց Արզումանը,— դե լաց
եղեր, նանի, զիլի, հոբիր... Սար ու քոլերը ձեռք: էլ տեսնելու
չենք... Պա, պա՛, պոռշտին ջրի գին է,— ու վաղեց կտուրի վրա
հավաքված կանանց կողմը, շտապ-շտապ սեղմեց նրանց ձեռ-
քը: Սալբին երեսը շրջեց, արցունքները պահելու համար: Նգորը
մոտեցավ Արզումանին:

10 — Արի հետս, բան եմ ասելու...

Իրարանցումը գաղաթնակետին հասավ: Կտուրներից ի-
ջան ու խումբ-խումբ հավաքվեցին սրա-նրա մոտ: Զիավոր-
ներն ղգուշովյամբ առաջ անցան: Շուղանց Իսոյի հիվանդ կի-
նը, որ անկողնուց վեր էր կացել, ճշաց ու կախվեց որդու վզից:
Իսոն, արցունքը սրբելով, կնոջ թևից բռնեց.

— Ախշի, երկխի սիրտը խարաբ մի՛ անի, թող պարզա-
միտ զնա...

— Տերտեր, չեղավ էլի՝ մեր գլխին Ավետարանդ պահես,
տեսես համո՞ղ ես,— ծիծաղելով ասաց Արզումանը և սեղմեց

20 տերտերի ոսկրոտ մատները:

Արզումանը կտուրից նայեց սեպցած փողոցին: Մեկը հե-
կեկում էր, գլուխը պատին հենած, մի ուրիշը արցունքը սրբե-
լով հուսադրում էր գնացողին: Խաչանը երեսային դրել էր
ուսերին և լրուցում էր Ունանի հետ, իսկ կինը նրանից քիչ
հեռու կանգնել էր կապոցը ձեռին: Փողոցում երևաց շաղաք-
պանը: Նա աչք էր ածում մեկին. Արզումանը տեսավ նրան ու
մոտ վազեց.

— Անդրի ամի՛... — ու ջաղացպանը գրկեց նրան:

— Նս մեռած, դու սաղ... Արզուման, սալսմաթ վերադառ-

30 նաս, դու էլ խեղճ ես...

— Գալու եմ. Անդրի ամի: Հալա ի՞նչ օրեր ենք տես-
նելո՞ւ...

Կտուրի վրա խորթ մայրն էր, ջաղացպանի կինը, Սալ-
բին: Տերտերի կինը մի խմբից մյուսն էր վաղում: Թեքերը լայն
բաց արած, իբրև ծեր սագ, լնդնդալով մոտեցավ Թելունց պա-
ռավն ու փաթաթվեց Արզումանին.

— Մի մոր տղա էլ դու ես, բալա ջան, ինչ ես եթիմի պես կանգնել...— Արզումանը զգացվեց, աչքերը տաքացան:

— Չորտ եռ, խայտառակ են անելու հա,— ասաց նա թե-վով աչքերը սրբելով:

Պամոշնիկ Անտոնը ձգեց ձիու սանձը: Նրա առաջից գնում էին դճուղ-դուռնան ու հետիոտն մարդկանց խումբը: Եվ թափորը շարժվեց դանդաղ, անկանոն,— շարժվեց, ասես այդ զանգ-վածն իբր կենդանի միս պոկում էին գյուղի մարմնից, կտրատ-վում էին հաղարավոր թելեր, անասելի ցավ պատճառում թե՛ նրանց, որոնք պաշարը շալակած գնում էին ու կարոտով նա-յում ծանոթ տներին, կտուրի վրա հավաքված աղջիկներին, կա-նանց, և թե՛ նրանց, որոնք դատապարտված էին մնալու և սպասելու:

10

— Ավան ամի, է՛հ մնաս բարով,— ասաց Արզումանը:

— Չէ, գնանք... մինչի կուս խաչերը հետդ կպամ:

— Արդումա՛ն, Արդումա՛ն...— ուստա նաղարն էր վա-զում:

— Ուստա ջա՛ն...— ու փաթաթվեցին իրար:

— Բարով վերադառնաս,— մրմնջաց ուստան:

— Արխային կաց, մնացողը չեմ:

20

— Ավան ամի, նամակս քեզ վրա է գալու,— ու քիչ անց ավելացրեց,— աչքդ էս երեխու վրա պահիր, մինչև տես-նենք,— ասաց Արզումանը, ցույց տալով Եզոթին: Ավան ամին լուռ էր, մտքերի հետ:

Արզումանը Եզոթին մի կողմի վրա քաշելով, կամաց ասաց.

— Դլխի ես չէ՞ մեր բանը... Սիմոնի աղջկա հետ,— ու նա-յեց նրա աչքերին: Եզոթը շիկնեց:— Հա, լավ, հո երեխա չես... Դե վերջը, կարճ ասեմ: Ականջովս է ընկել, ու խաղեինը Գո-դու համար է ուզում առնի... Էդպես խոսք բացվել է: Հա՛, աղջիկը չի ուզում: Հիմա մեր բանն էլ էսպես գնաց: Չորտ եռ, կարող է դամ, կարող է չէ... Էդ մեր ֆելդֆելել Իվան Իվա-նովիչը կասի... Աղջիկ է էլի, մի քիչ լաց կլինի. վերջը գուցե կախ կգնա: Ի՛նչ պիտի ասի: Թե որ չեկա, ուրիշի մեղքի տակ ինչի ընկնեմ: Ես էլ սովեստ ունեմ, չէ՞... Հա, ինձ հանդամանք-ները մանրամասն կգրես: Ղուշի թևով էլ է կհասնեմ: Թե չէ, հո չէ...

30

Եգորի աչքերն արցունքոտեց:

— Տղամարդ կայց: Արղումանի գլուխը քարի տակին չի մնա...

Հուս խաչերում կանգ առան: Իրենց արտի կողքին կանգնել էր խաչանը: Արտը ծովի նման ծփում էր. ծանր հասկերը քսվում էին իրար, հնչեցնում տխուր լարի նման:

— Ունանը կհնձի, արի,— ասաց Արղումանը:

Եվ անխոս բաժանվեցին: Մնացին միայն նրանք, որոնք մինչև քաղաք պիտի ուղեկցեին:

10 Ճանապարհը շարունակեցին: Արղումանը ետ նայեց: Կողք-կողքի զնում էին Ավան ամին ու Եգորը... Հեռվում, արտի ելքին կանգնել էր Սալբին, կանգնել էր ու նայում էր: Հանկարծ արտերի միջից դուրս եկավ իրենց պառավ Բողարը տփսթաթվեց ոտներին:

— Բողա՛ր... Բողա՛ր, ետ դառ...

Շունը նստեց հետևի ոտների վրա, լեզուն հանեց շոգից: Արղումանը մի անգամ էլ սաստեց շանը վերադառնալու... Երեվում էին գյուղի ծայրի տները, եկեղեցին ասես փռալ մեջ էր: Արղումանը ձեռքով արեց լեզվանը և վազեց բնակչներին հաս-

20 նելու...

Բողարը մի քիչ էլ սպասեց, մինչև Արղումանը փոքրացավ սև կատվի չափ: Ու շունը վերադարձավ:

ԶԵՅԹԱՅԻ ԱՎԵՐՈՒՄԸ

(Մի գլուխ «Կարմրաբար» վեպից)

1

Կես գիշերին Զեյթաչի դիրքերը լռեցին:

Քյուրդ Մուրեն շվարեւ էր: Նրա հաշվով թշնամին պետք է ուժեղացնէր դիմադրությունը, սպասվում էր և հարձակում: Այնինչ թշնամին պատասխանեց լռությամբ: Նրա «ատրյաղը»
30 երկու վիրավոր էր տվել, որից մեկը՝ բառաչում էր ինչպես մորթվող անասունը, հայհոյում «մեռել, կենդան», հայհոյում ֆելզեր Եղիշեին, խմբապետին, թշնամուն, աստծուն, անհայտ մարդկանց, հայհոյում էր կատաղած,— կարծես հայհոյանքը

մեղմացնում էր ջարդված ազդրի վերքի մրմուռը: Մյուսը Զրի-
կի ձիավորներից էր: Նա ավելի ծանր էր վիրավորվել, և բա-
րեկամները նրան կիսամեռ վիճակում գիշերը տարել էին գյու-
ղը: Գնդակը ջարդել էր մեջքի ողնաշարը: Իսկ Մուրոն հայհո-
յել էր նրան.

— Հարիֆ, կոնակդ դարձրիր, հա... Հախն է քեզ, իման-
սըզ...

Այն կողմի դիրքերը լռել էին, բայց այս կողմից՝ սարսա-
փից և անքնությունից ջղախնացած զինվորները անկարգ կը-
րակում էին: Նրանք սողալով, ոմանք թփերի և քարերի հետևը 10
թաքնվելով, կամաց-կամաց բարձրանում էին լեռը: Կիսամթ-
նում երևաց Բեղլու Վարդազարի սպիտակ ձին: Երեք ձիավորի
հետ նա սլացավ լեռան դագաթը: Սլացավ գոռալով, աղմկելով:

Քյուրդ Մուրոն խուլ մռնչաց, երբ կիսամթնում տեսավ ձին
ու ձիավորը: Եվ մռնչալով երեսը շրջեց: Նա հիշեց խնջույքը,
Բեղլու Վարդազարի ծանր խոսքը: Հիմա էլ նա է գրավում դիրքե-
րը: Այդ միտքը ծանր մտրակի նման շառաչեց: Եվ նա ցանկա-
ցավ, որ թշնամու դիրքերից կրակեն, ձին ու ձիավորը դուրվեն:
Բայց դիրքերը լուռ էին, ինչպես քարերը: Սպիտակ ձիավորը
լեռան դագաթին կանգնել էր ու հեռագիտակով նայում էր դե- 20
պի ներքև:

Բացվում էր դարնանամուտի առավոտը...

Զյունը դիմացի սարալանջին սպիտակին էր տալիս, բայց
ձորերն ու գետահովիտները սև էին: Զյունի ջրերը քնքշալով
գնում էին, ցող շարում կանաչի վրա: Անտառը սևին էր տալիս:
Լուսաբացի խաղաղ օդը ճեղքեց ճնճղուկների երամը, որ քարե-
րի վրա պտույտ արեց, ապա թռավ դեպի անտառը: Շատ հեռ-
վում սպիտակ ծուխ էր բարձրանում: Կաղնուտի ձորում խո-
ղարածները վարթնել էին:

Քյուրդ Մուրոյի «ատրյադը» հեխհե բարձրանում էր լե- 30
ռը... Կարճ արահետներով գնում էին հետիոտն զինվորները:
Այստեղ, այնտեղ թփերի հետևը գլուխները հանում էին գյու-
ղացիները: Նրանցից մի քանիսը զենքով էին, իսկ մեծ մասն
ունեն շամփուրներ, երկաթե լինգեր, ջուալներ, պարկեր: Ամ-
բողջ գիշերը նրանց խումբը ցրտից դողալով սպասել էր կովի
և լիթին:

Երբ ձիավորները հետ էին նահանջել, այդ խումբը, որ մեծ մասամբ Զրիկից էր, ավելի շուտ էր վերադարձել գյուղ և լիզապատան պատմել, որ թուրքերը լուսադեմին կմտնեն գյուղը։ Աղմուկ-իրարանցում անելուց հետո, նրանք նորից էին վերադարձել դիրքերը, տաքացել խարույկների մոտ, ոմանք հսկել էին ձիերը, ձիերի տուպրակից ծածուկ գողացել էին զարի, լցրել գրպանները։

Քաղցածների այդ խումբը, ազդամյների երամի նման, սպասում էր, որ հաղթողը մաշկի որսը, որպեսզի իրենք ուտեն
30 լեշը։ Նրանք կրնակալու հետևում էին զինվորներին։ Նրանցից յուրաքանչյուրն իր մտքում վաղուց որոշել էր, թե ո՞ւմ տունը պիտի գնա, ի՞նչ կա այն տանը, որտեղ թաքցրած կլինեն տնամեջը։

Երբ լեռան գագաթից Քյուրդ Մուրոն բղավեց. «Հառաջ, տղերք» և կեռ թուրը շողշողաց լուսադեմին, ձիավորները սուսերամերկ սլացան դեպի գյուղը, թռան իբրեւ բաղեններ,— սակայն ոչ մի տան, ոչ մի պատուհանի և ոչ մի թփի հետևից զնդակ չարձակվեց։ Գյուղը լուռ էր, և միայն ներս խուժողների ձիերի սմբակներն էին դուրսում սառած գետնին։

20 Դեռ մութը ընկած, Զեյթան քոչել էր։

Նրանք վաղուց էին սպասում այդ հարձակմանը։ Չուլխ Պուլանի բերած տեղեկությունը միայն հաստատել էր նրանց սպասելիքը։ Նույն գիշեր առանց աղմուկի, քոչ ու քարվանսով գյուղը ճանապարհ էր ընկել դեպի լեռնաշղթայի ձյունոտ գագաթը, այնտեղից իջնելու տաք հալթալայրը։

Գյուղում մնացել էին 20—30 ձիավորներ, որոնց անակընկալ դիմադրությունը շփոթեցրել էր Քյուրդ Մուրոյին և հնարավորություն տվել, որ ժողովուրդը բավական հեռանա։ Կես գիշերին ձիավորները մեկ-մեկ իջել էին դիրքերից, վերջին անգամ նայել իրենց տուն ու տեղին և ինչպես գիշերահավը, անաղմուկ ասպանդակել ձիերը, առաջ անցած քոչին հասնելու։

Լուսադեմին «ատրյստդը» մտավ Զեյթան։

Նրանից առաջ հասել էին շամփուրավորները, լինգավորները, պարկավորները։ Հետնապահ ձիավորները դեռ գյուղը չէին մտել, երբ նրանցից առաջ անցավ կանաչի մի խումբ։ Կարծես քարերի տակից էին բուսել, այնպես անակնկալ էր նը-

բանց հրեալը: Նրանք էլ էին շտապում դեպի Զեյթա, դեպի թա-
լան:

Առաջին մտնողները սկսեցին բաց անել տների փակ դռ-
ները... Մի տեղ օջախը դեռ սաք էր ու մխում էր վերջին ա-
թարը: Օջախի մոտ ընկած էր մեծ կաթսան, որ չէին կարողա-
ցել տանել: Ինչքա՞ն խոսք ու ղրույց էր եղել այդ կաթսայի
շուրջը: Ով դիտի, տան պառաւ «կաճեն» ի՞նչ արտասուքով է
բաժանվել սկաղած պղնձից:

Մի ուրիշ տան դուռը պատել էին քարով: Նոր ծեփը մատ-
նում էր գիշերվա աշխատանքը: Մեկի մարագը կրնկահան **10**
բաց էր, կարծես տեղը դիտմամբ էր բաց թողել, որ թալանողը
միջի հարդն ու խոտը տանի և նրա աչքը չտեսնի ընկուղե
փայտից քանդակած դուռը. որի նախշերը հին էին, շա՛տ հին:

Կար մի գոմ, որ մարուր ավյած էր, ճրագն իր տեղը, ցա-
խավէլն ու թիակը կողք-կողքի. նույնիսկ հորթանոցում ամանի
մեջ ջուր կար: Կարծես հիմա հորթները սարից պիտի գային:
Մի ուրիշ տան ոչինչ չկար, սրբել, տարել էին, բացի երկխաչի
պատաստոված տրեխները, որ շարտել էին տան մեջտեղը:

Կես ժամ շանցած սկսվեց թալանը: Ինչքան բացվում էր
օրը, այնքան Զեյթայի փողոցներում ավելի շատ էին երևում **20**
մարդ ու կին, ձի, ձիավոր: Հարչուրավոր բաղմունքյան միջ,
եթև գոնե մի երեխա լինեք, կարելի էր կարծել, որ քոչողը հենց
նրանք են, որոնք փողոցում, տան բակերում կիտում էին այն
ամենը, ինչ մոռացել էին, կամ շտապելուց թողել տան տերերը՝
պղինձ, կարասի, արոր, ուրագ, մորթի, պանիր, մաշված կար-
սետ, ալյուր, ցորեն: Ավարառուները բաժանվել էին փոքրաթիվ
խմբերի. խմբի մի անդամը հսկում էր, մյուսները հավաքում և
դարսում էին ինչ ձեռք էր ընկնում:

Արդեն սրբել էին տնամեջը: Վերջին եկողները վերցնում
էին այն, ինչ առաջինները չէին վերցրել՝ անարժեք լինելու **30**
պատճառով: Սկսվել էր գետնի փորփրելը: Գործի էին լինդե-
րը, շամփուրները, սրածայր փայտերը: Մակծկում, խփում էին
գետնին, պատերին: Գետնի դրմբոցից գտնում էին թաքցրած
իրերի տեղը, հորի բերանները և ազահունքյամբ փորում գե-
տինը, ոմանք մատներով, ինչպես մարդագայլը գերեզմանը:

Շրջում էին հորի բերանի քարերը և դուրս հանում փախածների պահուստը:

Նրիտասարդ արևը ամպերի հետևից երեսը հանել և կամաց լողում էր սառը ոլորտում: Նրա շողերը խաղում էին սվինների հետ. շողշողում էին շամփուրները, պղինձները, սամալարները, սակայն այդ օրը բազմությունից ոչ մեկը գլուխը վեր չհանեց և արեին շնայեց: Կարծես ամաշում էին և վախենում, որ արևը կծակծկեր նրանց աչքերը և աչքերի ազահուլթյունը:

10 Անցել էին վերջին արարին: Հանում էին դռները, երկաթե փենջարաները, տան գերաններն ու սյուները: Փոշի էր բարձրանում փլվող տներից, աղմուկով նստում էին կուռերները, պատերը ճեղք էին տալիս, խնչպես երկրաշարժի ժամանակ: Ահա մի տեղից պատից քար ընկավ, ջարդեց մեկի գլուխը, որ գարու ծանր պաշկը շալակին անցնում էր պատի ստեղծ, հետևից նրա կինը՝ բռնալուրված չուլ ու փախստով:

Կինը ճշաց, սակայն ոչ ոք չվազեց նրա ճիշին: Արյունը խառնվեց հողին: Կինը հետ քաշեց մարդու դիակը, ուղղեց գարու պարկը: Մի քիչ դարի է թափվել: Եվ լալիս է, սգում մարդու համար, և՛ գարին բռնով լցնում պարկը: Նա մղկտում է աղիողորմ, անիծում էր դուռը վիճակը, աղքատությունը, տանը թողած երեխաների անուանները մեկ-մեկ հիշում, սակայն աչքը գարու պարկին է, որ ծածկել է փախստներով, որպեսզի ոչ ոք չտեսնի: Կինը արցունքն աչքերին նայում էր փողոցով արագ անցնող բռնված ու դատարկ մարդկանց. խնդրում, աղաչում է, բայց մարդիկ զբաղված են: Մեկը միայն մոտեցում և շտապ խոստացավ իր ձին բերելու, դիակը գլուղ տանելու:

Մի տեղ մոռացել էին շունը: Հավատարիմ պահապանը հաշել էր առաջին ոտնաձայնից: Շղթան արդեն սեղմում էր կոկորդը, բայց կենդանին դեռ խղացնում էր և ջղաձգությամբ առաջ նետում իրեն, բերանը բաց ու խուփ անում նրանց վրա, որոնք շան հաշոցին ոչ մի ուշադրություն չդարձնելով, երկաթյա լինդերով սեղմում էին գերանը՝ դուռը պոկելու համար:

Ջեթախի հրապարակում «ատրյադի» ձիերն խորթակով խոռում էին թալանած խոտը: Ինքը՝ Քյուրդ Մուրտն, մուշտակի մեջ փաթափված մեկնվել էր խալու վրա և ննջում էր՝ գլուխը

խորթին: Զինվորներից մի քանիսը հսկում էին ձիերը, մյուսները խառնվել էին շամփուրավորներին և հաղթողի իրավունքով սլահանջում ու խլում էին ավարի թանկագինը: Գյուղի շրջակայքն ուղարկած հետախույզները տեղեկություն էին բերել, որ թշնամու հետքը չի երևում: Նրանք ձյունի վրա տեսել էին նախիրի ոտնատեղ, բայց որովհետև ոտնատեղերի շատը ձյունով ծածկված էր, նրանք համաստիացնում էին, որ Զեյթան գաղթել է երեք օր առաջ:

2

Քյուրդ Մուրոն նոր էր աչքը փակել, երբ Անդրսակից և 10 կած ձիավորը նրան զարթնեցրեց և հայտնեց, որ պարուշիկ Կրասիլնիկովը շուտով պիտի գա, և որ նա կարգադրել է գյուղի շորս կողմը պոստեր ղենելու, որպեսզի առանց «մեր գիտության» ոչինչ դուրս չտարվի:

— Հարիֆ, պոստը մարդ կա՞, — բղավեց խմբապետը:

— Սերոբը հոն է, — պատասխանեց մի ձայն:

— Է լա՞վ, — և մուշտակը նորից քաշեց գլուխը:

Իսկ նոր եկած ձիավորը իր քրտնած ձիու սանձը մեկնեց պահակին ու շտապեց դեպի տները:

Օրը կեսօր չէր եղել, իսկ Զեյթան մրջնոցի նման սևացել 20 էր մարդկանց ու կանանց բազմությունից: Ամեն կողմից թափվել էին: Կարմրաքարից եկել էին Չոլախ Պուղանը, Մուրհիլի տղան՝ Սիմոնը... Պուղանը Ավան ամու հանձնարարությամբ եկել էր տեսնելու, թե ի՞նչ է կատարվում:

Նա աչքին չէր հավատում: Երեկ առավոտ նա այս գյուղումն էր: Այս պատին մի «կաճե» թրիք էր ծեփում: Ահա դեռ մասների հետքը մնում է: Այս ցախի մոտ ինքը խոսեց Թեմուրի շնտ: Ահա տաշեղների կտորները. Թեմուրը տաշում էր արորի սեպը: Օրերը տաքանում են, վաղը, մյուս օրը պիտի վարը սկսվի:

30

Եվ նա զարմացած դռնեդուռ էր րնկնում, խառնվում բազմությունը և դժվարանում էր ճանաչել ծանոթ տները: Նա մեկին հանդիմանեց, բայց մի ուրիշը հրեց նրան և մինչև ոտքի կկանգնե, երկու զինվոր հռհռալով անցան նրա կողքով:

— Թախ թոփալն էլ թալնի եկած է...

225

Չուխը բղավեց, որ ինքը թալանի չի եկել, բայց փլվող տան աղմուկը խլացրեց նրա ձայնը: Նա կաղեկաղ իջավ դեպի Թեմուրի աչքին: Նոր տունների բողբոջները սեպեցին, ուռնի էին: Մի տեղ բացվել էին առաջին մուգ-կանաչ տերևները: Պատից քար էր ընկել. երևի անցել էին պատի վրայով: Չուխը պատի քարերը բարձրացրեց, դրեց տեղը:

Ու հոգնած նստեց պատի տակ: Արեւը ջերմացնում էր քարերը: Բանջարի ծիւերը աղվամաղի նման սպիտակին էին տալիս: Կարմիր բողբոջները խոնավ էին քարերի տակ: Նրանք
10 զուգավորվում էին. ծանրած էդերը տաք ավազի մեջ թաղվում էին և շարում սպիտակ ձվերը: Քարի արանքից մի խլեղ գուլիւ չանեց, շարժեց լեզուն և համողվելով, որ վտանգ չկա, պառկեց քարի անկողնու վրա:

Զեյթայի իրարանցման աղմուկը հասնում էր նրան: Պարուհի Կրասիլնիկովը մի քանի սպանների հետ եկել էր: Նրանց միացել էին Անդրոսակի Կոլյան, կամիսար Տիգրանը և մի քանիսն, որոնք սեփական ձիեր ունեին, ձիեր, որոնք միշտ կերել էին ուրիշի քրտինքի դարին, ինչպես տերերն՝ ուրիշի վաստակը: Պորտաբույժ աչդ մարդիկ թղթի վրա հիշատակվում
20 էին զանազան պաշտոններում, սակայն մեծ մասը թրե էր գալիս սպանների հետ և կազմում էր, ինչպես Կոլյան էր անվանել, «ոսկե կամպանիա», որի թագուհին Իվան բեյի աղջիկն էր:

Աչդ «ոսկե կամպանիային» մի քանի հոգի միացել էին «ինտերեսի» համար: Նրանք կռիվ չէին տեսել, եկել էին տեսնելու «ահեղ պատերազմ»: Սակայն գյուղ մտնելու առաջին ժամից հիասթափվեցին և շտեման թշնամուց դերված բանակներ, թնդանոթներ, դիակի կույտեր: Սպանվել էր միայն մեկը և այն էլ ավարի ժամանակ: Սպանել էր ոչ թե թշնամու գնդակը, այլ պատից ընկած քարը: Մի քանիսն էլ նույն եղանակով ջարդել էին թևերը: Մեկի ոտքն էր վնասվել. հորի բերանի սալ
30 քարը ճեղքել էր թաթը: Իսկ թշնամին չէր թողել ոչ մի դիակ, ոչ մի վիրավոր: Եթե ունեցել էին սպանվածներ, կամ տարել էին դիակը, կամ հողին հանձնել:

Եկել էր պարուհի, և բերնբերան տարածվել էր նրա հրամանը՝ ոչ ոքի առանց խուզարկության գյուղից բաց չթողնելու: Գյուղի զանազան ճանապարհներին արդեն հսկում էին

ձիավորները: Գյուղացիներից նրանք, որոնք ճողուպրել էին մինչ այդ, մնացորդների նախանձի առարկան էին:

Նրանք իրար ականջի փսփսում էին այն կածանները, որոնցով կարելի էր ավարն անցկացնել ձիավորների օղակից: Սակայն ժամ առ ժամ շղթան պինդ էր սեղմվում: Մի քանիսը հետ էին վերադարձել: Պատվում էին լուրեր, որ պարուշիկը ձիավորներ է ուղարկել Զրիկ և մյուս գյուղերը՝ տները խուլարկելու:

Իսկ հրապարակում մի սպա և «ոսկե կամսանիա» կոչյան ցուցակագրում էին գորգերը, նախիրը, ցորենը, գարին, որ ամբողջ հանել էր գոմերից, հորերից, տներից: Այդ ամենը պետք է վնար «բանակի պետքերին», ինչպես հայտարարել էր պարուշիկը: Մուրոյի ձիավորներից մի քանիսն առաջ էին անում հավաքված տավարը դեպի Անգրսակ:

Գյուղի հրապարակը նմանվում էր արևելյան խառնիխառն շուկայի: Մի տեղ պղինձն էր դարձված, մեծ ու փոքր կաթսաները, կթերը, դորակները, մյուս տեղը՝ դանակաձևի հին ու նոր սամավարներ, երրորդ տեղը՝ մթերքը: Կայսպետների և գորգերի փողին երկինք էր բարձրանում և խառնվում փլված տների փողուն, ձիավորների խարույկների ծխին ու կրակին, որի շուրջը մորթած անասունների արնոտ կաշի էր, փորտոտիք, բաց ու սառած աչքերով եղան գլուխներ, որոնց երակներից դեռ կաթկթում էր արյունը:

Զինվորները մտրակի կոթով, գոռալով, հայհոյելով ավերակ դարձած տների թաքստոցներից և փողոցներից դեպի հրապարակ էին քշում մարդկանց ու կանանց: Ոմանք շտապում էին թաքցնելու այն, ինչ քիչ առաջ ահագին դժվարությամբ հանել էին թաքստոցից, ոմանք թողնում էին շալակը և մտածում գլուխն աղատելու:

Կանայք կախվում էին ձիերի վզից, մտրակներից, ասպանդակների երկաթից, և նրանցից յուրաքանչյուրը աղիողորմ ձայնով, լալով աղաչում էր «մի կոտ գարի», «մի բուռ աղ», «էս պարկ ալյուրը տանը մնացած եթիմների համար...»: Իսկ ձիավորները քշում էին մտրակով, ձիու գլխով, քշում էին ինչպես տեղին անվարժ նախիրը: Ոմանց հաջողվում էր ճողուպրել և՛ ծոր-ծոր քարերով, և՛ քարափներով. երես ու ձեռքերը ար-

յունւլի մայրը, ազատվելով թակարդից, վիրավոր գազանի նման շտապում էր որջը, քաղցից բերանը բաց արած ձագուկների մոտ:

Փողոցների աղմուկը հրապարակում ավելի էր սաստկանում: Մեկը գոռում էր, որ պարանը տնից է բերել, մյուսը հարեանին վկայութեան էր կանչում, թե գարու տերը՝ Իմրանը իրեն տալացուկ է երկու սոմար, և նա միայն մի սոմար է վերցրել, երրորդը խնդրում էր ամեն ինչ առնել, միայն կոռճ աղը թողնել նոր ծնած կովի համար:

10 Սակայն ոչ ոք ուշադրութեան չէր դարձնում ո՛չ նրանց բողոքին, ո՛չ աղերսին: Ամբոխի մեջ արդեն լսվում էին ինքնախոստինքի և անեծքի կանչեր.

— Հարեանի մալը հարամ է, ա՛յ խախը...

— Սրա տերը հրեն սարումը սառչում է...— Եվ կանչողը ձեռքը մեկնում էր կարպետին, որի մի ծայրից քաշում էր զինվորը, մյուսից՝ նոր տերը:

Ճշմարիտ էր կանչում մարդը:

Այդ բոլորին, երբ գլուղի հրապարակում խլիսում էին տղաներից հավաքած գուլքը, տերերի սուսապահ մասը մեծ. տանջանքով, բուք ու բորանը ճեղքելով արդեն անցել էր լեռնաշղթան, նրա ձյունոտ լանջերին թողնելով բուքից խոնաված և մոլորված անասուններին: Ինչ դեպքը չէր արել, կատարում էր դառնաշունչ բորանը: Երբ հալչեր ձյունը, լեռնաշղթայի կատարին բացվեր կանաչը, պիտի նրկային ձյունում խեղդված և գալլերից հոշոտված անասունների մարմաբի և ման սառն ու մաքուր ոսկորները:

Չուխան աղմուկի վրա դնաց դեպի հրապարակը:

— Օխա՛յ, ձեզ տեղն է,— ասաց նա: Երբ ձիավորը բռնունցրով խփեց Մուքելի սղային, Պուղան: Չուխան քաշած վերվեր թռավ:

30 — Հրեդ հա՛, մե՛կ էլ, մե՛կ էլ...— Չուխան բաղմութեան մեջ տեսավ Շինականին:

— Դու է՞լ,— ու հանդիմանքով նայեց նրան:

— Պուղան, էս մեր Ֆահրատի եթիմների պղինձեղենն է... Հավաքել եմ, շահ փայ չլինի: Հիմի ճանապարհը պաստաղոյ են դրել:

Պուղանը նրան գլխով արեց, Շինականը կապոցը շալակից իջեցրեց, Տների հետևով նրանք հասան Թեմուրի պարտեզը:

— Դի՛ր տափին... — Ու թռավ ցանկապատից, ցախերը հանեց, ծածկեց բեռը:

— Պուղան, ախր մեշոկը ի՛մն էր, — տրտնջաց Շինականը:

— Հետով, — խեղդված ասաց Չոլախը, — թող հանդարտվի հետով:

Շինականը չոր ցախերի մի կույտ ավելացրեց վրան, ապա 10 քար շարեց, որ քամին չցրեր ցախերի կույտը: Ու բաժանվեցին. Շինականը դեպի գյուղը, Պուղանը՝ Կաղնուտի ձորը:

3

Մարցա ջուրը Զեյթալի տակովն է անցնում: Բարակ առուններ են, որոնք ջրում են գյուղի բոստաններն ու չիմանները, ապա աստիճանաբար միախառնվում, միանում Զեյթալի ձորով եկող ջրին և Կարմրաքարին շհասած՝ անունն ու գույնը փոխում, մտնում Կարմրաքարի հանդերը, իբրև Մարցա ջուր:

Չոլախը ջրի փով իջնում էր ինքն իր մտքի հետ: Ինչպես 10 ալիքն ալիքին հրում էր ու չէր հասնում, այնպես էլ նրա մըտքերը վաղում էին, մեկը չլրացած, մյուսն էր ծնվում: Այդ խեղճ մարդը մտածում էր լսածի և տեսածի մասին: Կարծես այդ օրը Զեյթալում մնացել էր մի ուրիշ Չոլախ և նրա փոխարեն վերադառնում էր ծանր խոհերով մարդը, որ ելք է փնտրում, հազար դուռ է բախում ու ելքը չի գտնում:

Նա հիշում էր գյուղի խաղաղ առօրյան, ապա պղտորվելու: Առաջ փլվեց մի պատենշ, մի վարար ջուր մտա՛լ պարզ ծովը: Պղտորվեց ջուրը, հետո ուրիշը, երրորդը: Չտեսնված մարդիկ երևացին: Ո՞ւր գնաց Թեմուրը: Նա ծանր էր լսում. երևի կրակոցները չի լսել: Եվ ավելի լավ. խաղա՛ղ, անվրդով կմեռնի: Իսկ ինչո՞ւ նա պիտի մեռնի տաք հարթավայրում և ոչ թե 30 հայրենի տանը:

Նրա ուշադրությունը գրավեցին վերևից լսվող մի քանի ձայներ: Վերևի ճանապարհն էր: Երևում էին ձիերի և ձիա-

Վորենների գլուխները: Մի սպա կռացել էր ձիու դիմացը կանգնած կնոջ կողմը: Կինը մի պարկ էր շալակել: Չուլխը պատի տակով բարձրացավ դեպի վեր: Ճանապարհից քարեր էին թափվել, տեղը դառնալով մարդագետին էր, որի վրա բուսել էին մասրենու թփեր: Տերը կիտել էր քարերը, այդ անմշակ սառալանքը դարձրել խոտատեղ:

— էս Ֆահրատի եթիմների ղորուղն է,— հիշեց նա:

10 Վերևից ձայներն ավելի պարզ լսվեցին: Չուլխը տապարեց պատի տակ: Նրա ականջին էր հասնում խոսակցությունը: Ձիավորը բղավեց.

— Քալթա՛ռ, քեզնից ի՞նչ է գնում...

Չուլխը գլուխն զգուշությամբ վեր հանեց: Շալակով կինը ուսի պարկը մեկնեց պառավին: Պառավը երեսին խփելով գրնաց: Սպան իջավ ձիուց... Ձին գլուխը կախեց ճանապարհի վրա: Մարդը քաշեց կնոջ թևից և կինը ներքև իջավ: Ապա ներանք ծածկվեցին մասրենու թփի հետևը:

Չուլխն աչքերին չհավատաց: Ինչ տեսել էր այդ օրը, չբացավ այս տեսարանի առաջ: Նա ղայրույթից գունատվել, դողում էր:

20 — Պառավի հարսն էր... Մի պարկ ալյուրի համար...

Այդ ամենախոր վիճն էր, որ ճեղքվեց նրա առաջ... Ավելի հեռուն էլ ոչինչ չկար նրա գիտակցության համար: Սարսափելին էլ ուրիշ բարձունք չունեի: Չուլխը գլուխը կախել էր գետին: Նրա երեսը տաքացել էր, ուզում էր գլուխը վեր հանի, բայց չէր կարողանում: Ամո՞թն էր, վախը, թե՞ մի ուրիշ զգացում, որ նրան մեխել էր այդ դրությամբ: Նրա աչքն ընկավ քարերին: Այստեղ էլ տաքանում էին նույն կարմիր բողբոջները: Ամեն տեղ նույնն է, նույն գարունը, ջրերը... Ու հողի վրա մարդուն գծվար է ապրելը:

30 — Հայ է՞...— հարցրեց Չուլխը և գլուխը վեր հանեց: Սպան բարձրանում էր դեպի ճանապարհը, իսկ կինը գնում էր ճանապարհի տակով: Գնում էր և օրորվում, կարծես հիմա պիտի ընկներ:

— Հայ է՞,— նորից կրկնեց իր հարցը և աչքերը փակեց,— էս բողբոջ հայ է, էս ջրերը հայ են, Թեմուրը հայ է,

ես հայ եմ,— նա հայ չի՛, չի՛, ասում եմ:—Կարծես խոսում էր մի աներևույթ մարդու հետ: Եվ քար շարտեց դեպի ներքև:

Պատի գլխին մի այլ ձիավոր խոսեցնում էր մի ուրիշ կնոջ: Չուլիսը վեր նայեց. կինը շրջվել էր դեպի ջուրը և աչքերը լայն բաց արած, նայում էր անտառին: Չուլիսը ճանաչեց Վարսենիկին:

— Էս լիրբն է՞լ է հստեղ,— դարմացավ նա և աչքը չկարողացավ պսկել նրանից:

Ի՞նչ էր մտածում Վարսենիկը: Փոքրիկ բեղերով մի սպա նրա շորս կողմը շուռ էր գալիս, բարձրանում ոտների վրա, որ նրա ականջին խոսք ասի: Իսկ Վարսենիկը արձանի նման կանգնել էր: Ոտների առաջ, քարի վրա մորթե պալկն էր:

— Համոզում է,— մտածեց Չուլիսը:

Հանկարծ շառաչեց ապտակը, փոքրիկ բեղերով մարդու գլխարկը թռավ մի կողմ: Մի ձիավոր շտապեց: Կինն իրեն զգեց դեպի չիմանը. ձիավորը կրակեց երկու անգամ: Չուլիսը տեսավ Վարսենիկին թիփերի հետևը ու աչքից չքացավ: Ձիավորը ձին քշեց, բայց ձին վախեցավ լանջից, ետ քաշվեց ու ծառս եղավ հետևի ոտների վրա: Փոքրիկ բեղերով մարդը զրկարաց վազեց նրա հետևից: Ներքևից լսվեց ատրճանակի կրակոց: Քիչ հետո, մարդը հայհոյելով, իբրև հարբած բարձրացավ դեպի ճանապարհը: Թիփի վրա ծվեն-ծվեն դրոշակի պես օրորվում էր Վարսենիկի շալը: Մարդը մոտեցավ, նայեց ու մի անգամ էլ կրակեց: Գնդակը տրաքեց քարին ու քարից կտորտանք թռավ: Վերից մեկը ծիծաղեց, իսկ մարդը ռուսերեն խոսք ասաց: Երևի հայհոյում էր:

Չուլիսը սողալով իջավ ձորը, թռավ բարակ ջուրը: Երբ մտավ անտառը, մի քիչ հանգստացավ: Սպա գնաց ջրի ափով... Ոչ մի տեղ ոչ մի հետք: Փախել է կամ պահվել է անտառում:

Եվ կաղ ոտի կողմը ծռվելով, արագ անհետացավ մթին թավուտներում, ինչպես գաղանք: Նա զնում էր, կարծես իր կյանքում միայն մի անգամ էր մարդուն տեսել, նրա գործը, նրա կյանքը և սարսափահար շտապում էր տեսածը պատմելու Կաղնուտի ձորի միամիտ մարդկանց:

Երեկոն իշավ խաղաղ, ինչպես իջնում է դարնանամուտի մարտը և անփոշի երեկոն:

Խաղաղվեց Զեյթան, ձորը, անտառը: Ոչ տուն էր երևում, ոչ ճրագ, ոչ շան հաչոց էր լսվում: Միայն հրապարակի խարույկն էր, որի կարմիր լույսերի տակ, ծխի քողի արանքով երևում էին ձիու հաստ դավակներ, դուխաներ: Խուրձերի վրա նստոտել էին Քյուրդ Մուրոյի զիշերապահ ձիավորները: Կրակը կարմիր շողք էր գցում արծաթ թրերի ու պողպատի վրա:

- 10 Խարույկը հաստ գերաններից էր, որ հավաքել էին մոտավերջ տներին: Նրանց ծայրերը վառվելուց հորում էին: Երեք վիթխարի գերան եռոտանու ձևով դեմ էին արել իրար: Ու գագաթից, ճիշտ խարույկի վրա, կախել էին գոմեշի չափ խոշոր տավարի մարմինը, որ թեժ կրակից կարմրել ու ճարպ էր կաթկթում: Դրանից բոցն ավելի էր բռնկվում:

Երեկոյան դեմ, երբ Զեյթան դատարկվել էր, հանկարծ ձիավորները նկատել էին ամենհի ցուլը, որ սարից պոկված ժայռի նման, գլորվում էր դեպի գյուղը: Նա մոնչում էր կատաղությամբ, փորփորում ձյունը, ամուր ճակատը խփում քարին, սառած գետնին, կարծես ուզում էր դուխը ջարդել:

- 20 Զիավորներից մեկն ասել էր, որ ցուլը կատաղած է: Մի քանիսն իրոք հավատացել էին և մոտեցել ձիերին: Նվժ ցուլը հարձակվեւր, նրանք պատրաստվում էին ձիերը հեծնելու: Իսկ ցուլը գյուղի վերևը մոնչացել էր, թաց ռունգով հոտոտել գարնանամուտի գետինը: Նախիրի՞ց էր ետ ընկել, ճանապարհն էր մոլորել, թե՞ հրնջի հոտ էր ընկել քթովն ու վերադարձել էր գյուղը:

- Աղբյուրից ցուլը կուշտ ջուր խմեց, հանգստացավ: Զինվորներից մի քանիսը մոտեցան, ցուլն արնոտ աչքերով նայեց նրանց: Նրա ճակատից արյուն էր կաթում, կաշին քերծել էր: 30 Ցուլը նայեց, ապա հազթ վիզը կեռացրեց, գլուխը խոնարհեց, որպեսզի ոստյուն գործի: Այդ վայրկյանին երկու հրացան միասին պայթեցին ու նա ոստյունի փոխարեն գլորվեց մահվան ցնցումներով: Մեկի լայն թուրը վերջ տվեց նրա ցնցումներին ու խռոցին:

Այդ ցուլն էին կախել գերանների եռոտանուց: Նրա մարմինը կարմրել էր, և կրակի ցուրը խաղում էր մկանների ողորկ

խուրձերի վրա: Եթե զինվորներն շողշողուն զենքերը շինեին, հեռվից դիտողը կկարծեր, թե քարե դարի մարդիկ են հավաքվել խարույկի շուրջը և կրակի վրա կախել մի կենդանի, որից այժմ մնում են բրածո ոսկորներ:

Գիշերը թանձրանում էր: Խարույկի լույսը հասնում էր մինչև դիմացի անտառը: Լուռ տները շէին նմանվում ավերակների, որովհետև ոչ նրանց պատերն էին մամռոտ, ոչ սևացած գերաններ էին երևում: Կարծես համր տների տակ քնել էր հողի մշակների հոգնած բազմությունը, քնել էր վարուցանքից հետո ու գիշերապահների կրակն հսկում էր նրանց անվրդով քունը: 10

Սարից քամի իջավ: Քամին խաղում էր կրակի ալիքների հետ, մերթ կրակը պառկում էր գետնի վրա, մերթ ծուլ լինում մինչև եռոտանու գագաթը: Յուրը ոսկեգույն էր դառնում: Կրակի շուրջը հավաքվածների ստվերը ձգվում էր մինչև անտառը:

Ո Ր Դ Ի Ո Ր Ո Տ Մ Ա Ն

(Պահպանված հատված)

1. ՄԵՐ ԾԱՆՈԹԸ

Գիշերվա այն ժամն էր, երբ պոստի միլիցիոները չի կարողանում հաղթահարել հոգնությունը և նիրհում է ամայի փողոցում: Քամուց դժժում են հեռագրալարերը և լապտերներն օրորվում են, կարծես փողոցը թեքվում է մեկ մի կողքի, մեկ մյուս, ինչպես լույսերը հանգցրած նավը: Այդ ժամին ձիերը պառկում են և վիզերը երկարում գետնի վրա:

- 10 Քաղաքի վրա սառը լուսինն էր, նրա ցուրտ լույսն ան-նշմար էր էլեկտրական լապտերների լուսեղեն լճում: Միայն բարձր տների տանիքների թիթեղն էր ափսոսուղ շողշողում լուսնի լուսով: Այդ ժամին նիրհում էին և կատուները, նրանց ոչ մի զույգ չէր մնացել հաղանային կրթից: Լուսնին մնում էին քաղաքամերձ բանջարանոցները, որտեղ սպիտակին էին տալիս կաղամբի հասուն զլուխները, որովհետև արդեն աշ-նան դեմ էր,— և ջրերը, որոնք տխուր խոխոջում էին հնձած արտերի ամայի դաշտերում: Կարող էր պատահել, որ հեռվից մթնում մի սալ ճռնչար ու սելվորն ուրախ լիներ, որ լուս-
- 20 նյակ գիշեր է և ուրախությունից տխուր երգեր.— գուցե սառը լուսինը ողողում էր դետափնյա եղեգնուտը, որտեղ բաղերը մրսում էին հովից և խոր թաղվում տաք ճլկուտներում,— բայց այդ ամենը քաղաքամերձ էր, քաղաքից դուրս և ոչ քա-ղաքի ներսը, որտեղ, ինչպես ասացինք, լուսադեմի խաղաղու-

թյունն էր, օրորվող փողոցներ և փողոցի ծայրին նիրհող պահակը, ինչպես արագիլը քամուց շարժվող բարդու գլխին:

Մարդը, որի անունը և ով լինելը մենք հաջորդ գլխում կասենք, հա այդ ժամին նայեց ժամացույցին, ուսն առավ պայուսակը, լույսը մարեց և դռան բանալին գլորեց դրպանը: Հետո նա իջավ մաշված սանդուղքով, անցավ բակը, որ անձև էր, որովհետև երկու կողմից բաց էր, և զնաց դեպի անորոշույուն, այսինքն աղիքի նման ծալվածալ նեղ փողոցով, որ սկիզբ էր առնում հենց այդպիսի անորոշ բակերից և կալարան տանող փողոցին մոտենալով մի քիչ շտկվում, մի քիչ լայնանում, դառնալով ճանապարհանման մի փողոց, որտեղ տները համազգեստով են, այսինքն նոմեր ունեն և պատշաճ լապտեր, ոմանք նույնիսկ ցուցանակներ և ամենևին նման չեն այն խառնիխուռն հողակույտերին, որտեղից ելավ մարդը և որտեղ մի փոքրիկ լապտեր լույս է տալիս չորս-հինգ բակի, որտեղ խսիրով ծածկած արտաքնոցի կողքին հավաքունն է և անխուսափելի մոխրակույտը, որ ցերեկը խաղում են երեխաները, իսկ գիշերը թաղնում են մրսկան շները:

Մինչև կալարան նա համարյա ոչ ոքի չհանդիպեց: Մի տնից երեխայի լացի ձայն լսեց և օրորոցի թրխկոց: Լավաշի փռից մխի և հասած խմորի հոտ առավ: Նա նույնիսկ գլուխը բարձրացրեց և տեսավ ծանոթ թիթեղյա լավաշը, որ կախված էր ձողից՝ ցուցանակի փոխարեն և վրան կապույտ ներկով գրած՝ «Հաց կա», «Հաց չկա»: Փողոցին նայում էր «Հաց կա» երեսը: Դիմացը դալիս էր մի կառք: Ձիերը քայլում էին դեպի գոմը. նա տեսավ կառապանին, որ գլուխը կախել էր կրծքի վրա, փաթաթվել մուշտակի մեջ: Կարծես անգլուխ էր կառապանը, ձիերը քաշում էին մի խորհրդավոր մարմին:

Կալարանի հրապարակում նա շարժում տեսավ: Գիշերային կառապանները հավաքվել էին իրար մոտ: Նրանք թեթև կրակ էին արել և շուրջը նստել: Ձիերը խժռում էին հարդը: Մի քանի հոգի դուրս եկան կալարանից, գնացին քաղաքի կողմը: Մեկը նրանցից բաժանվեց և բաժանվելիս կանչեց՝ «Ալլո, էքվան թեղմ արի»:

Քթին խփեց վակիլալի հոտը: Նա անցավ հանդարտ դահլիճով, որտեղ նստարանների վրա փռվել էին ուղեորները,

որոնք ստիպված էին գիշերելու նա անտարբեր նայեց շուրջը, ահա մեկը խուրջինը գլխի տակ, ոտքերը փռել է և քնի մեջ քորում է մարմինը: Մի ուրիշը կռթնել է չեմոզանի վրա և դիրքն այնպես է, կարծես խոր միտք է անում. երրորդը դուրսը դրել է պատուհանին, շորորդը ոչ գետնին է փռվել, ոչ գլուխն է դրել պատուհանին և ո՛չ էլ խոր միտք է անում, այլ սլաքապուլթյունից, թե ձանձրույթից հագեցնում է քաղցը և ուղտի նման շոքած, բացել է սաշարը, ուտում է ձու, պանիր, հաց, խաշած միս և ուլ դիտե ինչ բարիքներ, որ հոգատար մի ձեռք եկել է, թխել, փաթաթել, կապել: Հինգերորդի քունը չի տանում և նստել չի ուզում, տասն անգամ կարդացել է չվացուցակը, քսանվեց անգամ մոտեցել ժամացույցին և հիմա հետաքրքիր նայում է, թե ինչպես է շոքած ուղտը լավաշները կլանում:

Մեր ծանոթը, որի հետ դեռ մենք պիտի դնանք և ահանատես լինենք նրա գլխով անցած դեպքերին մինչև հղերական վախճանը և նրա շնորհիվ ծանոթանանք շատ մարդկանց և մի պառավ ձիու հետ,— մեր ծանոթը բոլորովին անվրդով անցավ այդ տեսարանների կողքով և դուրս եկավ պերրոնը, սուղեկու ժամացույցը:

Այստեղ էլ խաղաղություն էր: Ռելսերի ղուլգերը շողշողում էին, և երբ լապտերները օրորվում էին, թվում էր, թե ռելսերը շարժվում էին, օձաձև դալարվում, ուռչում և փոս ընկնում, ինչպես ջրի մակերեսը: Մի շոգեմեքենա մանյովր էր անում, կարծես պարապուլթյունից մասն էր գալիս գծի վրա, աննպատակ հետ ու առաջ գնում: Հեռվում մի քանի շոգեմեքենա հանգցրել էին ճրագները և շար ընկել: Կահաչ լապտերով մի մարդ նրանց անիվների արանքում ինչ-որ բան էր սարքում:

Մեր ծանոթը գոհունակությամբ նկատեց, որ իր ժամացույցը ճիշտ է աշխատում և վերադարձավ մյուս դահլիճը, որտեղից լսվում էին աղմուկի խուլ ձայներ: Տոմսերի կասսի առջև խռնվել էին 40—50-ի չափ գյուղացիներ, որոնք իրար հրում էին, սեղմում երկաթե ոլոր-մոլոր այն միջնորմների արանքում, որ, ինչպես հայտնի է, կառուցված է հերթ սպասելը դյուրացնելու համար: Գյուղացիները բոլորն էլ տղամարդիկ էին, կաշին երիտասարդների: Տիրապետողը գորշ գույնն

էր, որ իշխում էր նրանց պատառուտած զգեստների և հողագույն դեմքերի վրա: Հերթում սպասելը դժվարանում էր և նրանով, որ յուրաքանչյուրն իր ձեռքին ուներ իր կապոցը՝ մեշոկ, ջուալ, փայտե սնդուկ և կամ նույնպիսի հողագույն քաթանի վերմակի մեջ պարանով կապված պաշար: Նրանցից յուրաքանչյուրն աշխատում էր ազատվել հարեանի բեռան անախորժ ծանրությունից, որ իջնում էր ուսերի վրա, կամ հրում էր մեջքը, ծակում էր, եթե հարեանը վերմակի մեջ փաթաթած ուներ «սալդաթի վախտը» բերած պղնձե թեյամանը (մեկի տուպրակի միջից երևում էր կացնի կոթը),— միաժամանակ յուրաքանչյուրն աշխատում էր կապոցը հարմար տեղ դնել: Բայց գլխավորը հերթն էր, և այն սպասումը, թե երբ պիտի բաց անեն կասսը, որի համար ոմանք բռունցքի մեջ պինդ բռնել էին տոմսակի մի քանի անգամ հաշված գինը:

10

Աղմուկը բարձրանում էր ոչ միայն նրանից, որ վերջինները հրում էին առաջիններին, և լսվում էին ասեղագույն աղաղակներ, թե մեկի ոտքը տրորվեց կամ մյուսի թևը մի բանի տակ մնաց,— աղմուկն սովելի անսովոր վիճակից էր. անասնական երկյուղից, թե կարող է մի բան պատահել, ինքը կըմնա, իսկ Օննիկը կերթա պովեզով: Կային և անհանգիստ երիտասարդներ, որոնք աննպատակ հրում էին և բռնում, ինչպես ջահել բուղան, երբ քթովն է ընկնում հողի առաջին խոնավությունը: Նրանք բռնում էին և ծիծաղում, իսկ նրանք, որոնք սեղմվում էին մարդկանց և իրերի միջև, սեղմվում էին երկաթե միջնորմի արանքում, հուսահատությունից թափում էին հայհոյանքների քարե կարկուտ և կատաղության սև ջուր:

20

Եվ ահա բացվեց այս տեսարանը մեր ծանոթի աչքերի առաջ, երբ նա պերրոնից ներս մտավ: Նայեց նա, ինչպես նկարիչը կնայի փրփրած ծովին: Սակայն նկարիչ չէր մեր ծանոթը, այլ կարգի և միօրոքինակության մոլեգին երկրպագու: Եվ շատ վրդովվեց նրա սիրտը, երբ տեսավ, որ գորշ բաղմությունը երկաթե միջնորմի մեջ, ինչպես անտառի գաղտնիները վանդակների մեջ, աննպատակ հրմշտում են, բոթում, բոթբոթում, աղմկում, այնինչ դեռ մի ժամ և քառորդ կար մինչև կասսը բացվեր և մի ժամ էլ՝ մինչև առաջին զանգը:

30

Եվ որոշեց սանձահարել հողմը:

Այն խոսքը, որով նա դարձավ հերթի կանգնածներին, կարճ եղավ, և մի պահ հանդարտվեց աղմկահուլզ ծովը: Նա առաջարկեց իրենից նոմերներ ստանալ այն կարգով, ինչպես կանգնել են, ապահովել հեռանալ ու հանգստանալ մինչև տոմսերի վաճառելը: Նրա խոսքից հետո նախ տիրեց լուռություն, որի ընթացքում հերթի կանգնածները կասկածախառն զննեցին նրան, ապա վերջինները աղմկելով համաձայնություն հայտնեցին. միջինները տատանվեցին, իսկ կասսային մոտ կանգնածները համառեցին: Մարդը հաստատ և հավասար քայլերով, ինչպես զինվորական, մոտեցավ նրանց և հարցրեց ամենաառաջինին, որը երկու ձեռքով ամուր գրկել էր կասսի դուռը.— հարցրեց նրա աղգանունը, հանելով բլոկնոտը: Միջինները միացան վերջիններին. այնտեղից մի քանիսը պոկվեցին և եկան հանդիմանելու առաջիններին: Բոպեն վճռական էր: Մեր ծանոթը համառությամբ կրկնեց իր պահանջը և մարդը վերջապես ասաց աղգանունը՝ հողագույն և հասարակ, ինչպես ինքը՝ Գրիգոր Կարապետյան, ինչպես պատի աղյուսներից մեկը: Նա տարիքով էր, աշխարհ տեսած չէր և այն հաստատ համոզմանն էր, թե ով հարցնի իր անունը և աղգանունը, նա «օրենքի մարդ է», այսինքն բարձր է իրենից:

Նա ասաց իր աղգանունը և ստացավ «պերվի նոմերը»: Մեր ծանոթը մտադիր չէր աղգանունները գրելու, նա միայն ուզում էր նոմերներ բաժանել, բայց առաջինի համառությունը պատճառ եղավ, որ բլոկնոտի շատ թերթեր սևանան: Երբ գրեց վերջին 47-րդ աղգանունը (43-րդը ավելացրել էր «կոմսոմոլ», իսկ 19-րդը՝ «Հինգ նաֆարից բաղկացած չքավոր եմ») և հանձնեց 47-րդ նոմերը, ոչ ոք դեռ տեղից չէր շարժվել, միայն աղմուկը և հրմշտելը հանդարտել էր: Նա առաջարկեց ցրվել և հանգստանալ: 43-րդը, որ իր աղգանվան դիմաց ավելացրել էր «կոմսոմոլ», առաջինը դուրս եկավ: 5-րդ նոմերի տերը առարկեց:

— Զի՞ ելնի, որ համ մեր տեղեն չհեռանանք, համ էլ նոմերը պահենք...

Այս առաջարկը կասկածներ ծնեց, և որովհետև կարող էր գործը քանդվել, մեր ծանոթը երկրորդ անգամ խոսեց. այս անգամ դառնությամբ, դեմքը խոթոռելով միայն 5-րդ նոմերի

կողմը: Ազդեցութիւնը փայլուն եղաւ: 5-րդ նոմերի տերն էլ նոմեր առաջինի պէս մտածեց, թէ ո՞վ դիտե, ինչ կարող է լինի, ինչո՞ւ վատամարդի լինել ուրիշների համար, գուցե այն մարդը, որ գրեց իր աղգանունը, «մենձավոր» էր: Նրան հանգիմանեցին հարեանները, որոնք դեռ շարունակում էին պինդ բռնել միջնորմի երկաթներից: Մեկը նույնիսկ 5-րդ նոմերի հասցեին բղավեց, թէ նա «քյալարեցի» է, իսկ քյալարեցիք իբրեւ թէ «իշու ախպե: են»: Իհարկե իզուր ասաց, որովհետեւ 6-րդ, 9-րդ և 10-րդ նոմեր ունեցողները ևս քյալարեցի էին, որոնց սաստիկ վիրավորեց «կախ շալվար» հոռոմեցին: Միջ- 10
նորդութեամբ մյուսների, որոնք ոչ քյալարեցի էին և ոչ ռո-
ռոմեցի, այլ դանաղանցի, քավթառքոսեցի, քուլուբուլաղցի և Մեծ Օքուլյաթաղ դուռում բնակված գաղթականներ՝ ջուրը պարզվեց, որը պղտորելու նպատակով էր հոռոմեցին ճշշա-
փել» քյալարեցու «պատիվը»: «5 նաֆարից բաղկացած չքա-
վորը» աղմուկի մեջ մի խոսք շարտեց բոլոր «եռականների» հասցեին և ապա ձայնակցեց նրանց, որոնք չեղոք մարդու լըր-
ջութեամբ հանդիմանում էին կռվող կողմերին:

Սակայն այս միջադեպը մեր ծանոթի առաջարկի օգտին եղաւ: Դիմադրութեան բոլոր միջոցները սպառված էին, չէր 20
կարելի ոչ նոմերը ձեռքին տեղը կանգնել և ոչ էլ դիմանալ այն հանդիմանութիւններին, որ անում էին հետինները և մի-
ջինները: Եւ 5-րդ նոմերի տեր քյալարեցին կատաղի վճռակա-
նութեամբ իրեն զգեց հերթից դուրս, կարծես ամենհի ցավով պոկվեց մի արշունոտ ող հերթի երկար ողնաշարից: Ապա նա հետ եկավ և սկսեց մյուսներին հանել հերթից: Նրան միա-
ցան ուրիշները, որոնք հռհռոցով քաշքշեցին մարդկանց և նրանց իրերը, միջնորմի երկաթների արանքում մի անգամ էլ ճխլելով (մեկի ձեռքից փողերը զրնգալով թափվնային, գլոր-
վեցին արծաթները և պղինձները և բազմաթիւ գլուխները կռա- 30
ցան, «րա-նրա ոտքերի արանքով անցան, գանկու փողը, որի տերը լեղապատառ բղավում էր): Բայց և այնպէս կատսի ա-
ռաջն ամայացաւ, և նոմերները պինդ բռնած մարդիկ օրհ-
նութեան և շնորհակալութեան անձրեւ թափեցին մեր ծանոթի գլխին: Իսկ նա այդ աղմկահուլզ իրադարձութիւնների ժամա-

նակ անշարժ նույն տեղն էր, որպէս մի քարե սյուն, որի ստորոտին զարնվում են պղտոր ալիքները և ամոթով հետ փշրվում:

Ի՞նչ էր մտածում նա, երբ հերթից դուրս եկածներից մեկը բարձրաձայն հայտնում էր իր գովքը մեր ծանոթի հնարագիտութեան կամ ինչպէս ինքն էր ասում, «Փահմ'ն» հանդեսը, մյուսը իղձ էր հայտնում ուտելու նրա ուսումի այն մասը, որ, ինչպէս հայտնի է, ուսումը շունի և միայն ոչխարի այդ մասն է համեղ, երբորը խորհրդածություններ էր անում այն մասին, թե «էշ ապրած, էշ մեծացած» են իրենք և դեռ չգիտեն «զակոնի պռավիլը»: Այս կարգի միտք վարձացնում էին և մյուսները, որոնք քիսաներից, «կութիններից» և ո՞վ գիտե որպիսի տուփերից հանում էին թութուն ու խորը ծխում, որովհետեւ հերթի հրմշտկոցը նրանց չէր թողել այդ պահանջին հաղորդ տալու: Սակայն ի՞նչ էր մտածում մեր ծանոթը, երբ նրա շուրջը քյալարեցիներ, դանաղաճիւղներ, քուլուբուլաղցիներ, քյավթառոսեցիներ և Մեծ Օքուլյաթաղ գյուղում բնակված գաղթականների բերանից ծխի հետ դուրս էին ելնում օրհնության, գովեստի և երախտագիտութեան քուլաներ...

Որքան էլ խուզարկու աչքով դիտում ենք նրա երեսը, չենք
20 նկատում մի նոր կնճիռ կամ մկանի որևէ շարժում: Աչքերը նույնպէս սառն են, հայացքը խոժոռ, այնպէս, որ մենք ինքներս երկար չենք կարողանում նայել նրան, առանց խոնարհելու մեր սեփական աչքերը: Եվ մի կասկած է ծնվում մեր մեջ, թե չի՞նք՝ նրա աչքերից ելնում են ահռելի հզորության քիմիական ճառագայթներ, որոնք չեղորացնում են մեր տեսողությունը և ենթարկում իրենց, ինչպէս օձի աչքերը երկշոտ գորտին: Ուրիշը նրա փոխարեն կապրեր հաղթանակի հաճույքը. գոնե անբարբառ կշոյեի և կմեծաբեր ինքն իրեն շրջապատված բարերարված բազմութեամբ, որոնցից ամեն
30 մեկը իր ձեռքին բռնել էր նրա նշանը, նրա դրոշմը, ինչպէս հայատակները թագավորական պասպորտը: Գուցե մի ուրիշը առիթից օգտվելով նոր քարոզ կարողար կամ թե մի քննադատ բարձրանար միջնորմի մեջքին և հմայված բազմությանը գերեր «ընդհանուր ակնարկներով» կամ «ներածական երկու խոսքով» — բայց այդպէս կաներ քննադատը կամ մի ուրիշը, մի երկրորդ ուրիշը, և ոչ թե մեր ծանոթ քարե սյունը:

Մակայն չի կարելի ասել, որ նրա գլխում այդ թոպերին մտքերը անշարժ և հանդարտ էին, ինչպես գլխի՝ խնամքով սանրած դեղին մազերը: Նրա սառը հայացքը միջնորմի կողմն էր, կասսի ուղղությամբ: Նա նկատել էր, որ ոմանք շատ են մտնոնում միջնորմներին, իսկ երկու հոգի փողերը որոնելու պատրվակի տակ չեն հեռանում կասսի առաջից, կարծես դրամները գլորվել են աջն կողմը՝ տոմսակի համար:

— Հեռացե՛ք,— և մեր ծանոթի ձեռքը թրի նման օդը ճեղքեց, կարծես յաթաղանով գլուխ կտրեց: Այս կանչի վրա վազեցին նրանք, որոնք կապոցները թողած դուրս էին եկել պերրոն, դահլիճ, փողոց: Եվ բոլորը հարձակվեցին դրամ որոնող երկուսի վրա և նրանց, որոնք շատ էլ չէին հեռանում միջնորմից: Այս լուրջ ընդհարում էր: 5-րդ նոմերի տերը իբրև տրիբուն մի կրքոտ ճառ ասաց նրանց «մոլխաննաթ» և ծուռ միտք լինելու մասին: Նույնիսկ կասկածներ հայտնեցին, որ ոչ մի փող չի ընկել, գրպանումն է զրնգացել: Իսկ փող կորցնողը կրկնակի վիրավորված բղավեց, որ «բլեթի» փողն է կորսվել և դեռ չի գտել երկու «աբբասի» և մի թաք շահանոց: Բայց և այնպես նրանց հեռացրին այդտեղից, և էլ ոչ ոք չկար կասսին մոտիկ:

Մեր ծանոթը հանեց ժամացույցը: Գնացքը պիտի դուրս գար մոտակա կայարանից: Հանկարծ հնչեց դրսի զանգը և նրա ղողանջը խլացավ մի զարհուրելի աղմուկի մեջ: Պերրոնից, դահլիճներից, փողոցից հետ եկավ բազմությունը, որպես պղտոր հեղեղ: Թռան նստաբառներին վրայով, թռան բազածի կշեռքի վրայով, թռան նույնիսկ իրենց շալակի կապոցների վրայով: Իբրև թև հրդեհվում է պերրոնը, դահլիճները, փողոցը, բոլոր պատուհաններն ու դռները, և մխի ու ծխի ալիքների մեջ իբրև փրկության փարոս կանչում էր միայն կասսի փոքրիկ դռնակը, որտեղով միայն պիտի դուրս գնար այդ բազմությունը: Եվ ով արագ թռավ, եղավ առաջինը, ով ճիւղեց մեկի ոտքը, մյուսի փորը, եղավ երկրորդը, ով խուրջինը բռնեց ատամներով, որ թևերը ազատ լինեն, եղավ երրորդը, ով իբրև սառցահատ կտրեց թևեր ու թիկունք, եղավ չորրորդը, և իրար հետևից մյուսները իբրև բարժ, բարկաս, առագաստանավ,

10

20

30

նապակ և հասարակ տախտակ, որպիսին եղավ 5-րդ նոմերի տերը:

Եթե ութնյակով գրած պոեմ լինեք այս ցործը և ոչ ար-
ձակ պատմություն, հեղինակը այստեղ ութ տող կամ ավելի
բաղմակեա կշարեր և ընթերցողին կթողներ հերթն էլ, աղմուկն
էլ, մեր ծանոթին էլ, և ինքը մի կողմ կբաշվեր: Թող ընթերցողը
պատկերացնէր, թե ինչպէս խառնվեց սահմանված կարգը,
ինչպէս հետինները եղան առաջին և առաջինները վերջին,
ինչպէս հարեան սենյակներից վրա հասան ուղևորներ, որոնք
10 մինչև այդ ուղտի պես շոքել էին լավաշի առաջ և կամ քնել էին
չեմոդանների վրա, եկան և գրավեցին տեղերը և իբրև նվաճող-
ներ չճանաչեցին ոչ մի կարգ, ոչ մի կանոն, որ սահմանել էին
նրանից առաջ, հերոսական ջանքերով սահմանել էր մեր ծանո-
թը և նրանով հմայված բաղմունքներ: Նվաճող բարբարոսնե-
րին միացան և դանաղոսանցի, քաղթառքոսեցի և քալարեցի դա-
վաճաններ, որոնք ոտնակոխ արին հայրենի կարգը, այսինքն
մեր ծանոթի բաժանած նոմերները և պոչում թողեցին միամիտ-
ներին, որոնք ուշացան, ինչպէս հիմար կույսերը:

Ընթերցողը նաև թող պատկերացնի այն ժխուրը, որ բարձ-
20 րացավ, երբ հնչեց շարաբաստիկ դանգը: Կանչում էին, որով-
հետև նոմերները խառնվել էր, կանչում էին, որովհետև կատա-
ղությունից ավելի անգութ էին իրար սեղմում (մեկի կացինի
կոթը արդեն մտել էր դիմացինի շքի մեջ): Վերջապէս կան-
չում էին խրար, որովհետև անակնկալի հետևանքով մեկի փողը
մնացել էր մյուսի ձեռքին, կապոցներն էին խառնվել, և թվում
էր թե թիփի բորան էր և թանձր մառախուղ, ու կոնչում են իրար
կորցրած կոունկները:

Ու կանգնել էր իբրև քարե սյուն մեր ծանոթը: Քունքերի
մոտ միայն դեղին մազերի երկու փունջ շարժվում էին, կար-
30 ծեա այդտեղից պիտի դուրս գային եղջյուրներ կամ ով գիտի
ինչպիսի շտեմնված բան և նորից պիտի սանձահարեր հողմը:
Նա ուղեց մի քայլ անի դեպի առաջինը և հանեց բլոկնոտը, որ
կարդար աղգանունները, երբ հանկարծ անեծքի, հայհոյանքի,
ատելության և նախատինքի մի ամբողջ ծով տրաքեց նրա կող-
մը: Կարծես ժխորի առաջին պաշին նրան չէին տեսել, և բլոկ-

նոտը եղավ կարմիր փալաս, և ծառս եղան գաղաղության ցու-
լերը:

Անհնար է մի առ մի գրել նրանց ասածները, որովհետև բո-
լորը միանգամից էին գոռում, և լսվում էին միայն առանձին
բառեր, ինչպես օրինակ՝ «Դժոխքի շուն, Կայնի կոտոր», և դա-
նազան թիկունքներից ցցվում էին բռունցքներ: Մեկը պինդ
թքեց և ասաց, որ իբր թե նրա ուսումի վրա է թքում: Այդ նա է,
որ կես ժամ առաջ իղձ ուներ ուտելու նրա ուսումի «որոշ մա-
սը»: Հայհոյում էին և նրանք, որոնք հուսախաբվել էին նրա
«մեննձրվոր» լինելու մեջ, սակայն դեռ պինդ բռնել էին նրա բա- 10
ժանած նոմերները, իբրև թալիսման:

— Քո կուլտ կերած օր զատկի իրիկուն էլնի,— ասաց
«հինգ նաֆարից բաղկացած չքավոր գաղթականը», որը բավա-
կան հետ էր ընկել:

— Իշալլահ հետ չդառնա...

— Խաբարդդ քոռ ակուարը բերի...

— Դաստեմ քուքուրդդ դնեմ հոգուդ, դժոխքի կոճ, ա՛յ օ-
ղու... էսման էլ բողբոթեն,— խանձված հոգով մղկտաց 5-րդը,
որը այժմ այդ հսկա ողնաշարի ամենավերջին ողն էր, մի
շնչին կճիպ:

Եվ ո՛վ հրաշք... Մեր ծանոթը հաստատ քայլեց դեպի ա-
ռաջինը, որ տիգի նման փակչել էր կասսի դռանը: Ամբոխը դա-
զազեց, ոռնաց՝ «հեռո՛ւ, հեռո՛ւ...»: Ներս մտավ միլիցիոները,
որ մինչ այդ դուրսը ֆայտոնչի Հաջի Գևոյի հետ «ուսուլ խո-
րաթա» էր անում:

Միլիցիոները մոտեցավ մեր ծանոթին, որովհետև միայն
նա էր հերթից դուրս:

— Քաղաքացի,— և թեև բռնեց,— օչերեդ կայնի...

Նրանք նայեցին իրար՝ կարգի և միօրինակության ուխտյալ
զինվորը և կարգապահության զինվորը: Նախկին 5-րդ նոմերի 30
տերը չարախինդ քրքջաց, երբ մեր ծանոթը դարձավ վերջին
ողը:

— Էլի քեզնեն առաջ եմ...

Կասսը աղմուկով բացվեց:

Սլուծքի պոավիլ է, հանաք մասխարութեն չի...

Կոնդուկտուր Արտաշ

Զորրորդ ռայոն, «հայոց ռայոն...»:

Ընթերցող, եկե՛լ եք դուք հեռու վայրերից արագընթաց գնացքով՝ կապույտ շոգեշարժը գլուխը, և չքնաղ, ապակե-
պատ վագոններով, որտեղ ամեն մի նստարան խնդրում է,
որ մի քիչ նստեք և մաքուր պատուհանից դիտեք սլացող
դաշտերը, ստանիցները և սարաֆանով աղջիկներին, որոնք
10 արծաթահնչուն ծիծաղով ճանապարհ են գցում ձեզ: Տեսե՞լ
եք այն դուստ ու կիրթ ձևերը, որով խոսում է ձեզ հետ վա-
գոնավարը, և ապա հետո մտե՛լ եք այն մյուս գնացքը, որ
ձեզ տանում է շորրորդ ռայոնի սահմաններով դեպի Երևան,
դեպի Զսլֆա...

Զորրորդ ռայոն, «հայոց ռայոն...»:

Որքան էլ պախարակեն քեզ վագոններիդ համար, որ-
քան էլ ասեն, թե երբեմն ապակիները ջարդված են, և կապ-
տահի, որ էլեկտրական լամպի փոխարեն ճրագուի մոմ վա-
ռեն, որքան էլ խիստ կոշտությամբ հրեն կոնդուկտորները
20 մթնում վագոնները փնտրող պասաժիրներին և խոսեն նրանց
հետ անըմբռնելի ժարգոնով— այնուամենայնիվ, բո երաժըշ-
տությունը չունի ոչ մի էքսպրես: Հողի՞ցն է, օդի՞ց, թե՞ այն
ջրից, որ խմում է շոգեշարժը,— չգիտեմ, միայն թե բո վագոն-
ները հագեցված են մի բույրով, որ հիշեցնում է քամուց և արե-
վից խանձված կավահողը:

Գուցե այդ բույրը ոչ հողիցն է, ոչ ջրից և ոչ էլ շոգե-
շարժի խմած ջրից, այլ այն յուղից, որով օծում են անիվները,
սոնիները, որոնք այնպես, «աղգային հանգով», ներդաշնակ
ճվլատում են, ճոճուում, սիրտ մաշելու չափ տնքում և մղկտում:

30 — Տա՛նում են, ադե ջան, տա՛նում են...

Ահա խոր մրափի մեջ է անպլացկարտ մի վագոն: Սլա-
գյաղը ամպերի մեջ է, և դուրսը անձրև է մաղում, և անձրևը
թմբկահարում է վագոնի թիթեղյա կտուրը, և ջուրը նովդան-
ներից թափվում է, ինչպես գյուղի աղբյուրի ծորակից: Լուսա-

դեմ է, լուսադեմի քաղցր քուն, այն էլ շորորորդ ռայոնի սահմաններում: Քնել են այնպես, կարծես մայրենի օդան է զլորվում ամայի դուրանում: Մեկը խուրջինը դրել է գլխատակը, պարաններով կապկպել և պարանի ծայրը սեղմել բռունցքում: Կուսկների կիսամթնում երևում են գլուխներ, առանց իրանի, որովհետև իրանը թաղված է կապոցների, սնդուկների, բալուլների, մաֆրաշների, բարձերի, տաշտերի և էլ ինչպիսի ամանների և բեռների կույտի տակ, աղդերը՝ ոտքերով և առանց ոտքի, իրաններ առանց գլխի, որովհետև գլուխը կապոցների արանքում մի տեղ է կոխել և խռոպում է՝ թևերը 10 փռած իրերի վրա: Ահա մայրը կերակրում է երեխային, օրորում է ճոճքը և մի տխուր երգ է դնում, մի ուրիշը փռել է լվացքը, իսկ մի խաթուն մարե, որ անքուն է մնացել ամբողջ գիշերը, միտքը դրել է սամավարը գցի:

Սակայն դեռ լուսթյուն է և խոր մրափ: Եթե կան արթուն պահակներ, որոնք հսկում են իրերը, նրանք ճակատները հենել են պատուհանի սառն ապակուն և նայում են դուրսը, ամպի մեջ կորած լեռներին, ամայի դաշտերին, ուր անձրևը մաղում է ցուրտ ախրովթյամբ: Միայն մի քանի հոգի, որոնց սիրտը մորմոքել է ինչ-որ հիշատակ, թախիծ և անձկություն, 20 կանգնել են տամբուրների վրա և փակ դռների ետևը, անիվների միալար շափով բարձր-բարձր երգում են խեղճ երգեր...

Եվ ահա ներս է մտնում ինքը, կոնգուկտորը, ներս է մտնում և բզավում:

— Վաշ բլեթ...

Վերջացավ լուսթյունը, քունը, նիրհը, անիվների օրորը: Ծրելիս բերանը պոկեց մոր կրծքից, խաթուն մարեի լյարդը ցամաքեց, քնաթաթախ վեր թռան նրանք, որոնք քնել էին կտուրի տակ և հանկարծ արթնանալուց գլուխները թրխկացրին կտուրին: 30

Սակայն ցավ չզգացին, որովհետև ներքեր կանգնել է ինքը, ֆանառով մարդը և կանչում է՝ «վաշ բլեթ...»:

Ահա շարժվեցին կապոցների կույտերը, գլուխները նըստեցին իրանների վրա, և իրաններին միացան ոտքեր և ձեռքեր, որոնք հուզված սկսել էին փնտրել տոմսերը, որ մի

հատ չէ, երկու հատ չէ: Ահա մեկը ներկայացրեց, և կոնդուկտորը քննում է տոմսը ֆանառի լույսով, նայում է ասեղով ծակծկված թվերին և տոմսի տիրոջը, կարծես ստուգում է, թե արդյոք նա՞ չի ծակծկել: Իսկ տոմսի տերը հլու-հնազանդ նայում է, կարծես գլխին կախվել է մի փորձանք, որ եթե անցնի, նա հանդիստ շունչ պիտի առնի և բաց անի ճանապարհի պաշարը: Մի ուրիշը փնտրում է բոլոր պապանները, ստիպում է, որ կինը, մայրը ևս փնտրեն. շարժում են ծանր կապոցները, կիսամթնում ձեռքերը քսում են գետնին, և բոլորի հուզմունքը բարդանում է, կոնդուկտորն անհանգստության նշաններ է ցույց տալիս, և հանկարծ երեխան հիշեցնում է, որ հայրը բլեթները շափղայի մեջն է կոխել:

10 Կոնդուկտորն անցնում է մյուս կուպեն և այնտեղ մի կին ուրախությունից բարձր կանչում է, որ կոնդուկտորն իր եղբոր հարսի եղբայրն է և թոթվում է ձեռքը:

— Քա կեցի՛, հաց կե՛, Արտաշ... — Թախանձում է կինը: Այդ լուրը տարածվում է ամբողջ վագոնում, և հանգստություն է իջնում մարդկանց հուզված հոգիների վրա, և իրար հաղորդում են, թե Արտաշը մեր եղանի հորեղբայրն է, Արտաշը օր-
20 թաքիլիսեցի սև Յագորի միջնակ տղան է, մայրը մաստարեցի: Իսկ Արտաշը կարծես դժգոհ է, որ միամիտ կինը պատռեց նրա խորհրդավորության վարագույրը, և նույն լրջությամբ շարունակում է ստուգել տոմսերը: Ահա նա անցնում է մյուս կուպեն և կինը, որ շտապ բաց է արել սուփրեն, նորից է կանչում:

— Չի եղնի, խնամի... Պռավիլը պալվոլիտ չի էնի... Սլուծբա է, հանաք մասխարութեն չի:

— Քա մի թիքամ...

Չորրորդ ուայոն, «հայոց ուայոն...»:

30 Որքան էլ սիրենք քո գնացքները, քո պասաժիրներին և «պռավիլը» պաշտպանող կոնդուկտորներին, այնուամենայնիվ, այստեղ մենք հրաժեշտ պիտի տանք բուրժին և մոտենանք միայն մի պասաժիրի, որ վաղուց է անշարժ նստել անկյունում, և չի իմացվում, քնա՞ծ է, թե արթուն, որովհետև, ինչպես ասաց Արտաշը, մերն էլ «սլուծբա է, հանաք մաս-

խարութեն չի», և չի կարելի այսպիսի լիրիկական զեղումներ ունենալով հեռանալ մեր ծանոթից, որին մենք վերջին անգամ տեսանք կասսի առաջ, իսկ այժմ ահա նստած է մի մութ անկյունում և չի իմացվում քնա՞ծ է, թե արթոն, լսո՞ւմ է. որ դուրսը մաղում է անձրև:

Վակզալի պատահարը նրա հիշողությունից ցնդել էր: Մեր ծանոթը, որին վերջին անգամ հենք այդպես կոչում, որովհետև մեկի հետ ծանոթանալու և նրա ով լինելը իմանալու ամենահարմար վայրն առհասարակ ճանապարհն է, մանավանդ չորրորդ ռայոնի երկաթուղին, որտեղ սրտակից բարեկամության շատ դաշինքներ են կնքվել,— մեր ծանոթը վերլուծել էր ամբողջ պատահարը և որակել իբրև «կազմակերպչական թերություն», գտնելով նաև «սկզբունքային տարածայնության որոշ տարրեր» (5-րդ նոմերի դիրքը): Բանն այն է, որ նրա համար այդ երկու բաժանումների վրա էին կոթնում աշխարհի, նրա շրջապատի և նրա գլխով անցած բոլոր իրադարձությունները: Նա ոչ միայն երկրպագու էր կարգի ու միօրինակության, մոլեգին սիրահար պատրաստի սխեմայի, այլև ուներ մտաճողության մի առանձին ընթացք, իրերը և երևույթներն ըմբռնելու մի յուրահատուկ ձև: Նա չէր մտածում, այլ առաջարկում էր և կամ առաջարկը կատարում: Նա մեծ երկրպագու էր վերջակետների, պարագրաֆների, թվերի և դիագրամների և մանավանդ ստորագրությունների: Եվ եթե պատահեր, որ ինքը ստորագրեր, մանավանդ այնպիսի թուղթ, որ սկսում է «սույնն ստանալուց առաջարկվում է ձեզ անհապաղ» և վերջանում «ժամկետ 3 օր» բառերով,— միայն այդ դեպքում նրա դեմքը պայծառանում էր և երկար ժամանակ ցցված էին մնում երկու բունքերի դեղին մազերը:

Բայց ո՞վ է նա, անունը, ազգանունը, սոցիալական դիրքը, հասարակական ծագումը և ո՞ւր է գնում, ինչո՞ւ համար,— կհարցնի ընկ. Քիթիպիոսը և լուսանցքում նշան կդնի, որպեսզի հանի այստեղից մի մեղադրական ցիտատ ի պետոս իմաստավորման և արժեքավորման: Մի բոպե, և մեր պատմության նավը կանցնի աշառության խարիրդայի և անտաղանդության Սցիլլայի արանքով:

Ահա բարձրացավ նա և հանեց ժամացույցը, հաշվեց հեռագրասլուկները և որոշեց դնացքի արագությունը, հետո նայեց անկարգ նստած պասաժիրներին, իրերի խառնափնթոր կոշտերին և հանեց բլեկնոտը: Ինչո՞ւ այս մեկը պետք է փովի, իսկ մյուսը նստի կրունկների վրա, ինչո՞ւ մեկը բաճկոնը հանած հանգիստ վրույի, իսկ մյուսը կուշ գա շինելի մեջ: Եվ նա որոշեց կարգ սահմանել: Սակայն հաղիվ էր մի քայլ արել, երբ կտուրի տակ պառկած մեկը գոռաց.

— էլի շարատվեցի՞ր...

10 5-րդ նոմերն էր: Մյուս կուպեից մեկը ձայն տվեց.

— Մացո, վե՞՞ր է...

— էս գիշերվա փեղեվանդը:

Երկու քյալարեցի իջան թախտերից:

— Կճանչե՞ս,— գոռաց նրանցից մեկը և նոմերը հանեց:— էսիկ էլ աշե,— և մեկնեց պատոված թևը: Քյալարեցին ուզում էր ասել, որ բլուզի թևը պատռել էր հերթի մեջ:

— Ընչի՞ հանեցի, դավթարը,— հարցրեց մյուսը:

Մարդը հետ քաշվեց և նստեց տեղը: Այստեղ կար և՛ «սկզբունքային տարաձայնություն», և՛ «կազմակերպչական թերություն»: Իսկ նրանք սկսեցին կուպեում պատմել, որ նա խաբեբա է, կարո՞ղ է և ջիբիի ի, առհասարակ մոլթ մարդ է: Խաթուն մարեն այս խոսքի վրա վեր կացավ և համրեց բոլոր կապոցները:

— Պլյոի մաֆրաշը չեմ տեսնի, մանչս,— և մարեն ձեռքերը ծնեներին խփեց: Իսկույն լուրը տարածվեց, որ վագոնից երեք ճաֆրաշ և երկու սնդուկ գողերը տարել են: Բոլորն սկսեցին իրերն ստուգել, ոմանք նույնիսկ սնդուկները բաց արին:

— Քա տակդ է, մարե,— կանչեց մանչը: Պառավն ուրախությունից օրհնեց «Յոթ վերքի» զոբությունը: Մի ուղեւոր, որ 30 պատահաբար անցնում էր այդ վագոնով, լուրը տարավ մյուս վագոնները և ավելացրեց, որ իբրև թե շորերի մեջ քնած է եղել մի երեխա և նրան էլ տարել են իրերի հետ, որ իբրև գողերից մեկին արդեն բռնել են: Եվ պասաժիրները պահանջում էին սոցիալական պաշտպանության գերագույն պատիժը:

Վերջապես եկավ ինքը, Արտուշը, որ վերջացրել էր «աբխոդը», եկավ և նստեց խաթուն մարեի՝ իր խնամու սուփրի մոտ:

Խորհրդավոր պասսաժիրի մասին նրան տեղեկացրին: Խաթուն
մարեն Արտաշի ականջին կամաց փսփսաց, թե չի՞ լինի նրան
մի Շանգուվ մյուս վազոնը կորցնի, որովհետև գիշերը վատ երազ
է տեսել ինքը, և սիրտը կասկածավոր է: Արտաշն ասաց.

— Զի էղնի, ինամի ջան... Սարիտ չի էնե, բլեթը թամամ,
ուրիշ նարուշեննի պռավիլ շունի, պրիչինմ չկա, որ էնեմ...

Ինչպես ցեխը չի կեղտոտում մարմարը, այնպես էլ այս
խոսակցություններին անուշադիր էր ընկեր Իգնատիոս Պեդե-
յանը, մետրիքական անվամբ Իգնատիոս Մատթևոսյանը կամ
«Ինքնահոս Մաթոսը», ինչպես կոչում էին նրան դասընկերները 10
այն վաղնչական ժամանակներում, երբ վտիտ երեսը միշտ պե-
պենոտ և պզուկապատ մի տղա էր ինքը, առանձնությունների,
խորհումների և պատանեկան մեղքերի երկրպագու: Նաև հայտ-
նի է, որ նրա հայրը եղել է դադադադործ, թե մեռելաթաղ, «ար-
հեստավոր», ինչպես գրում է իր անկետառներում Իգնատ Պեդե-
յանը: Բերանացի ավանդվում է, թե իբրև նա եղել է հանդուգն
աշակերտ և իր ուսուցչի կողմից անվանվել է «Որդի որոտման»,
դասերը շտմորելու և դասադուլ քարոզելու համար:

Բայց այդ բոլոր տեղեկությունները մութ անցյալին են
պատկանում: Ստույգ է, որ դեռ պատանի հասակում նա քայլում 20
էր գլուխն ամպերի մեջ, չէր ծիծաղում, չէր ժպտում, լաց չէր
լինում և չէր սիրահարվում, չէր կարդում, աշխատանք չէր սի-
րում և միայն քամի էր կուլ տալիս: Ստույգ է նաև այն, որ դեռ
շատ փոքրուց նա վարժվում էր մարդկանց հպատակեցնելու և
հպատակվելու նրանց առաջ, որոնք կարող են օգնել իրեն
մտքում դրած նպատակների համար: Նրա առաջին հպատակը
եղել է պառավ շունը, որ օր ծերության նրա հրամանով անցնում
էր հատուկ ձողի վրայով, կանգնում էր ետևի թաթերի վրա և
առաջին թաթով ղինվորական պատիվ տալիս: Հետո եղան ա-
ղավնիները, ապա թաղի մարդիկ, և մի օր էլ տեսավ, որ շորս- 30
շորս շարքերով մի բազմություն ինչ-որ տեղ է գնում, որ վեր-
ջի շարքում մեկի տեղը պարապ է, և ինքը՝ «Ինքնահոս Մաթո-
սը», Որոտման որդին, անխոս գրավեց այդ տեղը, և այդ օրից
փշրվեցին նրա բոլոր հին անունները, և նա դարձավ Իգնատ
Պեդեյան:

Երկար կլինեն պատմել նրա ամբողջ կյանքը, թե ինչպես աղվամաղը կոշտացավ, գլխի մազերն ավելի դեղնեցին, ինչպես նեղ ճակատի վրա շարվեցին բազմաթիվ կնճիռներ, որոնք նույնիսկ իջան քթի ուղղությամբ, և ինչպես այդ բոլոր արտաքին ավերածությունների և փոփոխությունների հետ անփոփոխ մնաց նրա ներքինը, ավելի ճիշտ, ամրացավ նրա մեջ այն համոզումը, թե մարդիկ նույն թվերն են. 9-րդն ունի 8 հսկատակ և խոնարհվում է 10-րդի առաջ, որ ավելի հեշտ է հրամայել, քան մատածել, «միջոցառումներ կիրառել», քան համառ աշխատել:

10 Ահա մոտենում է այն կիսակայանը, որտեղ նրան սպասում է մի պառավ ձի, և նրա տերը՝ Եթիմ Մանգասարը, որին այդ մասին կարդադրել էր «Ստավրապոլի» լիազորը: Ինչո՞ւ է գնում Որոտման որդին այն գյուղը, որ ընկած է շատ հեռու և որին: Հասնելու համար պետք է մի ձմեռվա օր ճանապարհ գնալ: Հողաշա՞փ է նա, բժիշկ, ազդոնոմ, ագիտատուր, ուսուցիչ,— ամենևին ոչ: Նա «կցված է սույն դյուղին աշխատանքները աշխուժացնելու», ինչպես ասված է նրա վկայականի մեջ:

20 Եվ գնում էր նա հեռվի գյուղը, գլխի մեջ սլաններ, թվեր, առաջադրանքներ և կազմակերպչական եզրակացություններ, տախտակներ տոկոսներով և առանց տոկոսի: Նրա գլխի մեջ պտտվում էր «միջոցառումների» մի շարիս, որ կառուցել էր ինքը մասերի դաժան միօրինակությամբ: Եվ այդ դարմանալի մի շարիս էր: Նրա յուրաքանչյուր ձողիկը կարթ ուներ, որ կարող էր միայն մի երևույթ կամ մի խնդիր դուրս հանել կյանքի աղմկոտ ծովից: Ձայն էր հանում ձողիկը, ինչպես բառաչում է ձուկը, և այդ ձայնից նա հասկանում էր անելիքը: Միայն երկու դեպքում ժխորբաձայն աղմկում էին Իդնատ Պեդեյանի շարիսի բոլոր ձողիկները. երբ կարթը հանդիպում էր «կազմակերպչական թերություն» կամ «սկզբունքային տարաձայնություն»:

30 Նրա հուշակալոր բլոկնոսի մեջ, եթե կարելի է ասել, Պեդեյան համակարգությամբ դասավորված էին բոլոր խնդիրները և նրանց լուծումը, ինչպես սրվակները դեղատան դարակներում: Եվ չի կարելի ասել, թե անօգուտ էր այդ սրվակների պարունակությունը. նրանց մեջ կային և բուժիչ միջոցներ: Սակայն փորձված ճշմարտություն է, որ ամենաթույլ հաբը մահաբեր է, եթե ընդունվի ձիու դողալով:

իշավ գնացքից, սառը նայեց ձիատիրոջը և, երբ գնացքը կիսակայանի վրա թողեց ծխի բարակ շերտ և հեռացող անիվներին խուլ դղրդոց, Որոտման որդին ձիու գլուխը դարձրեց դեպի հեռվի լեռը և ասպանդակեց ձին:

3. ՄՏԱՎՐԱՊՈՒԼ ԵՎ ՆՐԱ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԸ

Տեսե՛լ ես գյուղը հովտի մեջ մենակ
Ու շուրջը փոված հին աղբակույտեր...

Հովն. Թումանյան

Ծովի մակերեսից 2337 մետր բարձրության վրա ընկած է այն գյուղը, որի տեղը Շոպենի ժամանակվա քարտեզի վրա նշանակված է Քյառա-Հեյդար-Ուշաղի անունով: Այդ մասին կա և մի ավանդություն, թե իբրև առաջին բնակիչը եղել է Հեյդար անունով մեկը, որի ականջը կտրել է խանր և թաղել կուրդանի տակ, իբրև հողերի սահման: Եվ որպես թե այդ «Քյառա», այսինքն ականջը կտրած Հեյդարի սերունդն են գյուղի բնակիչները: Այս պատմությունը ստույգ կլիներ, եթե ընդունենք, որ Հեյդարը հայ է եղել, որովհետև դեռ Շոպենի ժամանակ այդտեղ հայեր էին ապրում: Սակայն մոտակա գյուղացիք այդ բնակավայրին անվանում են Զլուտ, իսկ բնիկները՝ Բովեր: Սակայն մեզ հաճելի է նրա մյուս անունը, որ արվում է 1917 թ. հետո՝ «Ստավրապոլ», որի գրգռատառնառը եղել են տեղացիներից մի զինվորի անվախճան կրկնվող պատմությունները Ստավրապոլ քաղաքի մասին, որ նա պատմել է մյուս գյուղերում ևս: Իսկ հայտնի է, որ գյուղերում իրար հանդիպ մնացած սովորություն կար՝ ավելացնելու ծաղրական «փակ անուն» կամ «մականուն», որի մի օրինակին մենք պատահմամբ հանդիպեցինք առաջին գլխում, Լրբ ականատես էինք «իշու ախպիր» քյալարեցու և «կախ շալվար» հոռոմցու բանակումին: Ինչևէ, կարելի է այս բոլորը մոռանալ, միայն հարկավոր է հիշել, որ «Ստավրապոլ» անվան տակ թաքնված է Բովեր գյուղակը, ծովի մակերեսից 2337 մետր բարձր:

Բովերը՝ գյուղ, գյուղակ... Մենք գրեցինք այս տողերը և զգացինք մի ներքին խայթ, որ ճիշտ չենք կատարում մեր

«սլուծբի պռավիլը», ինչպես կասեր օրթաքիլիսեցի Արտաշը, և թաքցնում ենք այն ճշմարտությունը, թե այժմ չկա այլևս «Ստավրապոլը», այսինքն՝ Բովները, բոլորովին չկա աշխարհի երեսին: Բայց մեկ հանգստացնում է այն, որ այն երեկոյան, երբ ընկեր իգնաա Պեղեկյանը, նույն ինքը Որոտման որդին, մտավ այս գյուղը՝ հեծած Նթիմ Մանգասարի ձին, դեռ շին էր «Ստավրապոլը», և նրա 21 երգիկից ծխի հորս քուլաները ողջունեցին նրա մուտքը՝ ձդտեղով ղեպի երկինք:

- 10 Այդ մի սքանչելի ժամ էր, երբ ներքևի խոր հովիտների վրա նստել էր աշնան ամպը, իսկ լեռների գագաթները ոսկով ողողել էր արևը: Հովիտի բնակիչները ամպերի միջից շէին տեսնում արևը, իսկ լեռան մարդիկ տեսնում էին, թե ինչպես է ծըխում և ծփում ամպերի ծովը և շարժվում, իբրև հրդեհվող անտառ: Այս և նման հրաշալի տեսարաններ այժմ էլ կրկնվում են և հավիտյան կլինեն, քանի մնա արևը, լինեն բարձրագագաթ լեռներ և անդնդախոր հովիտներ: Այժմ էլ կարելի է բարձրանալ Բովների սարը և այնտեղից դիտել արևածաղը, տեսնել, թե ինչպես դաշտն ընկղմված է լուսաբացի խավարի մեջ, և եղեգնուտների արանքում լույս է տալիս Արաքսի արծաթ գոտին, այնինչ
- 20 Արարատի սառույցներն արդեն հրդեհվում են արևից, դագաթը որպես պղնձածուլ վահան արտացոլում է արևի կրակը հալվող աստղերի վրա, ինչպես հնոցի բոցը մուլթ երկնքում: Այդ ժամին գուցե հանդիպեք մի լեռնային նապաստակի, սակայն էլ չեք տեսնի այն բարակ իրան և բարձր հասակ ձերտնիններին, որոնք լվացվում էին առվի ջրերում և փառք տալիս ծագող արեւիլին, ինչպես հին արևորդիներ:

- Հիուռ տտրավ մեղ քմահաճ գրիչը, և էթե նրա շնորհիվ գլխապատույտ արեց մեր միտքը, թող ներվի մեղ ի սեր արևի և
- 30 շօշ մետր բարձրության, որի դադաթին անվարժ մարդը միշտ զգում է հաճելի գլխապատույտ:

Ահա մայր մանող արևից հուզվել ևն «Ստավրապոլի» արաղաղները և «հին աղուսկուտերի» դադաթից փչում են հավաքի ժամը: Գերեզմանատանը մի կաղ ոչխար շշմած կաղնել է և չգիտն վերադառնա փարախը, թե՛ մի քիչ էլ արածի: Արդեն լվանում են կովկիթները երեկոյան կիթի համար, և վերջապես

մանր աղջիկները ավլում են տները,— սաղայն երկու ծերունի պառկել են արևադարձ պատի տակ, պառկել են իբրև հին գերաններ: Նրանցից մեկը նայում է ներքև, դեպի ձորը, իսկ մյուսի մարմինը ցնցվում է ծիծաղից և աչքերը ջուր են լցվում:

Այն մեկը, որ նայում է ձորին՝ Ղուրդի Իսոն է, նրա կողքին Առչանց Սիմոնը, որ «ավել» անունով հայտնի է նաև Շալվարի Սիմոն: Իբրև թե Սիմոնի հայրը ասել է, թե երբ ինքը խնձոր ուղի, ուրեմն մահն է: Ու մի օր հայրը գալիս է վարատեղից, եզները առաջ խոտ գցում և որդուն ասում.

— Սիմոն, հե՛յ... էգուց մի շելակ խնձոր բեր...

16

Տնեցիները լաց ու կոծ են անում, մաղերը քանդում, հրեսներն արյունլվա անում, իսկ նա անվրդով հանում է տրեխները և պառկում: Լուսաբացին Սիմոնը գնում է խնձորի: Սարի դագաթ է խնձորի կարոտ... Դնում է Սիմոնը դաշտի գյուղերը, մի ծանոթի բազ: Խնձորն առնում է, բայց որովհետև պալկը մոռացել էր հետը տանելու, հանում է բրդի շալվարը, փոխքերը կապում, լցնում խնձորով և բարձրանում սարը: Գյուղի մոտ նրան հանդիպում է հոր թաղման թափորը: Լացախառն գոռում է Սիմոնը:

— Ապի հե՛յ... Բա շլվարինս ո՞վ կոտի,— և անունը այդ 20 օրից մնում է Շալվարի Սիմոն:

Այդ երկու ծերունիները՝ Ղուրդի Իսոն և Շալվարի Սիմոնը, Բավերի հին բնիկներից էին: Արդեն վաղուց նրանք անաշխատունակ էին, մահը մոռացել էր նրանց, ինչպես ասում էր Ղուրդի Իսոն, և իրենց օրը անձանձրույթ մթնեցնում էին հին պատերի տակ՝ քանի արև կար և թոնրի կողքին՝ երբ սարերում ոռնում էր բուրդ: Նրանք երկրորդ մանկությունն էին ապրում, և հին օրերի միշտ պատմությունները լցնում էին նրանց խաղաղ առօրյան:

Քիչ առաջ այդպիսի մի դեպք էր պատմել Ղուրդի Իսոն իր 36 ընկերոջը և ծիծաղից Սիմոնը թալալացել, ցնցվում էր, թեև երևի հազար անգամ լսել էր այդ դեպքը հենց իր՝ Ղուրդի Իսոնի բերանից:

Դեպքը եղել էր առաջ, Իսոնի չոբան ժամանակ: Իսոնի շունը խեղդում է հարևանի կյոճուն՝ խոզի ձագին: Գործը հասնում է պրիստավին: Իսոնին կանչում են, հարցնում դեպքը:

— Աղա,— ասում է Իսոն,— դու որ մեր Բողարը լինես, ես էլ մի փափուկ կյոճի, առաջովդ անց կենամ, համա՛ չէ՞ս անի...

Այս է դեպքի եղելութունը, որից այնպես թուլացել էր Սիմոնը: Երբ ծիծաղը բարակեց, Սիմոնը կռթնեց արմունկի վրա և ծոր տալով հարցրեց.

— Իսո, յանի ղորթ ասեցի՞ր...

— Բա չասեցի...— և լռելուց հետո երանության հառաչով հիշեց իր շունը:

10 — Լա՛վ հեյվան էր մեր Բողարը,— և սչքերը, որ ձորի կողմն էին նայում, փոքրացան, նա լարեց իր տեսողութունը նշմարելու ձորի այն կողմը երևացող ձիավորին:

— Սիմոն, հե՛յ...

— Հե՛յ...

— Գեղը հըն ձիավոր ա գալի...

— Աղբրի փոսի է՞ն կողմն ա, թե էս:

— Հրեն կախ ընկավ Աղբրի փոսի վրա:

— Ճանապարհը շիլ ընկած չլինի՞:

— Քանի՛ շիլ գցեն, է՛... Մենք ժողովուրդ չենք, օրենքի դավթարում չկա՛նք:

20 Ղուրդի Իսոյի այս դառնութունն ուղղված էր Օրթոցի դեմ, որտեղ «նստում էր» նրանց գյուղխորհուրդը, որովհետև Բովերը միայն լիազոր ուներ, որ հենց Իսոյի թոռն էր, Ավագը: Օրթոցը մեծ գյուղ էր և դռնվում էր Բովերից ձախ, 11 վերստի վրա: Եվ ի՞նչ 11 վերստ, անլախճան ձոր ու ձորակ, բար ու քարափ. Օրթոցի բնակիչները նեղում էին Բովերին: Գոնե այդ համոզմանն էր Ղուրդի Իսոն, որը թուանը միշտ հորդորում էր «բաժանվել» նրանցից: Երբ Սիմոնը առարկեց, թե ձիավորը կարող է «շիլ» ընկած լինի, նա ակնարկում էր այն մասին, թե 30 ձիավորը պիտի զնար Օրթոց և սխալմամբ է Բովերի ճանապարհը բռնել: «Աղբյուրի փոսը» վճռական տեղ էր, այստեղ էր ճանապարհը բաժանվում: Սակայն փոսի այս կողմը ձորից դուրս եկան ձին ու ձիավորը:

— Արա Սիմոն, էս հո մեր Եթիմի ձին ա, էն էլ հրեն Եթիմը,— և հանկարծ ձեռքը գլխին խփեց այնպես պինդ, որ Սիմոնը տեղից վեր թռավ, կարծելով թե փորձանք պատահեց ձիավորի հետ: Նրանք այնքան մոտեցել էին, որ Սիմոնն էլ ճանա-

չեց Եթիմ Մանգասարի ձին։ Բայց Ղուրդի Իսոն չսեց նրա վկայությունը և գլխին նորից խփելով ասաց.

— Այ հուշ եմ ասել հա... Մեր բեխան երեկ իրա բերանով առաց՝ պապի, գեղը մարդ ա գալու։ էս ա որ կա... Հմի, որ գլխի եմ,— ասաց և փայտին հենվելով վեր կացավ։

— էդ ա, բո ասածն ա լինելու...

— Իմ ասածը ո՞րն ա, որ հենց էդ ա...— և Ղուրդի Իսոն պատի հետեն անցավ, կարճ ճանապարհով, այսինքն կտուրների վրայով հասնելու տունը, որպեսզի կտրի գլխից կանչի մոտակա բոստանում կարտոֆիլը փորող Ավագին։

10

Մինչև Սիմոնն էլ վեր կենար, ձիավորը հավասարվեց նրան։ Եվ սանձը պահելով հարցրեց.

— Ո՞վ եք։

— Բարի օր, գալուստդ բարի,— և Սիմոնը ձեռքը մեկնեց։

— Ձեռք սեղմելը արգելվում է,— պատասխանեց ձիավորը,— որովհետև շարխի մի ձողիկը զրնգաց այն աղբը, որը փակցված էր առբաժնի գրասենյակում։ Սիմոն ապերը լավ չսեց, ավելի ճիշտ չհասկացավ, և նրա մեկնած ձեռքը իջավ ձիու քրտնած բաշին։

— Ա՞յս գյուղից եք...

26

— Հրամմեր ես. էս գյուղից ենք, էս էլ մեր բինադարանը։— Լեզուն փոխեց Սիմոնը, փայտը մեկնելով մոտակա խրր-ճիթի կողմը, որի կաուրին ինչ-որ կարմիր բան էր փռած։

— Այն ի՞նչ է,— և ձիավորը դարձանքով տեսավ, որ մյուս կտուրներին էլ կան փռված։

— էն վյուլուկ ենք ասում, էն էլ հուն ա։

— Արդյունաբերական նշանակությունը...

— Դե էսպես ա դրա նշանակությունը, որ ձմեռը շորվա ենք եփում, վյուլուկը սխտորում ենք, ապրում է ժողովուրդը. թե չէ դա ինքը մի ոչնչություն է, ոչ թե մի նշանակություն։

30

Սակայն այդ ժամանակ մի ուրիշ ձողիկ աղգարարեց, թե գյուղացիները հաղորդած տեղեկությունների ճշտությունը կախված է նրանց որ խալին պատկանելուց։ Եվ ձիավորը հարցրեց։

— Ո՞ր կատեգորիայից եք...

— Կատեգորիայից...— և Սիմոնը ժպտաց,— դե բո ասումներ հողը մեր կողմերը չկա... Հողը Օրթոդոքս հողն է, էստեղ

255

քար երկիր է, բայց շնորհակալ ենք, էլի ամեն կատեգորիոց տվել են, բայց դե էլի քարը...

Եթիմ Մանգասարի ձիու քթովն ու վիտն ինչ հոտ ընկալ, գուցե լսեց դոմի դրան ձայնը և հանկարծ պոկվեց դեպի փողոցը: Սիմոնը նրա հետևից կանչեց, որ ձին աղբյուրը չտանի, որովհետև ձին քրտնած է, բայց ձիավորը չլսեց, ավելի ճիշտ չկարողացավ լսել, իսկ ծարավից նեղված ձին գլուխն առավ դեպի աղբյուրը:

10 Սղբյուրի մոտ հարս ու աղջիկ մի կողմի վրա քաշվեցին: Նրանք աչքի տակով դիտեցին օտարականի բոլորովին օտարոտի կերպարանքը, պայուսակը, որ մեջքին կապած էր այն բոպկից, երբ տնից դուրս եկավ, և նրանցից ոմանց ամոթխածությունը վզացվեց, երբ տեսան արագ և անվարժ քշելուց մինչև ծնկները վեր քաշած շավարը, վարախքի տուտը և բրդոտ սրունքները: Հանկարծ այն կողմից մի տղա վազեց և ձիու գլխին խփեց այն բոպկին, երբ ձին ծարավից տոչորված մոռթք կոխել էր սառը ջրի մեջ: Ձին հետ-հետ քաշվեց, ձիավորը, որ թույլ էր նստած մեջքի վրա, ծովեց, ապա ամբողջ մարմնով կախվեց մի կողմի վրա: Եվ բղավեց.

20 — Ի՞նչ ես անում,— բայց տղան շրջվեց և նրան բարձրացրեց, Կանայք ակնհայտ կերպով իրենց համակրանքը ցույց տվին ճարպիկ տղային: Ձիավորը ձեռքը տարավ բլոկնոտին՝ նշանակելու ներկաների թիվը, գուցե և ազդանունը, բայց տղան սանձից բռնեց և ձիու առաջն ընկավ:

— Սատկած, հրես ապին գա կողերդ շարդի...

Իսկ ապին, այսինքն Եթիմ Մանգասարը իր հորեղբայր Սիմոնին այդ բոպկին դանդատվում էր, թե ինչպես վաղեմադ է եկել, ինչպես «էն ընկերը» ձին բշտմ էր և չէր թողնում, որ խնքը ձորը բարձրանալուց ձիու պոչից կախվի:

30 — Ձէ, գորբով մարդ է երևում, Մանգասար... Լավն էդ ա, թող մի քիչ չար լինի, դրանից վնաս չկա:

Ձիավորը, նույն ինքը Իգնատ Պեդեյանը, այնքան էր հոգնել ճանապարհից, բաղմամբիւ տալովորոյթյուններ այնպես էին խոնավել նրա գլխում, որ խոսել անգամ դժվարացավ: Տղան ձին պահեց մի դարպասի առաջ, իջեցրեց նրան և ձին քաշեց: Հետո հեծն մոտեցավ մեկը և նրա ձեռքը թթվեց:

— Ո՞վ եք...

— Ես գյուղխորհրդի լիազորն եմ...

— Ավագն ա, մեր թոռը, — կտորից կանչեց Ղուրդի Իսոն:

— Վերջապես, — մտքում ասաց Որոտման որդին: Ահա նա, այն օղակը, այն սլաշտոնական օղակը, որից բռնած կարող է վեր բարձրացնել, շտկել, ուղղել, լրացնել կազմակերպչական ձեռնարկումների և միջոցառումների պլանավոր շղթան: Եվ նա մեկնեց իր վկայականը: Ավագը սրտնեղեց.

— Ներս մտեք, հանգստացեք... Մենք ձեզ վաղուց էինք սպասում:

10

Վկայականը ձեռքին ներս մտավ Իգնատը մի մութ օդա, և ներս մտնելուց թվաց, թե գլխին իջավ մի ծանր հարված: Նա հաղիվ բռնեց գլուխը և հենվեց պատին: Դող անցավ մարմնով, և մթնած գիտակցության մեջ մի կասկած հանկարծ դարձնեց, թե չլինի՞ իրեն ուրիշի տեղ են ընդունում կամ ինքն է կայարանում սխալմամբ նստել այն պառավ ձին և ոչ թե մի ուրիշը, որ, ով գիտե, նրան բոլորովին ուրիշ ուղղությամբ պիտի տաներ: Այս կասկածն այլ ձև ստավ, և թվաց, թե բոլորը սարքովի է, նախօրոք կանխամտածված սխեմայով, և կա այստեղ դավադրական պլան. որ այն ծերունին պարզապես լրտես էր և հետևից կանչեց, որ դուրս գա այն տղան, որ գուցե նրան աղբյուրի մոտ ուղեց սպանել, բայց երկյուղելով բերեց այս մութ որջը և շեմքի վրա փայտի բութ հարված իջավ գլխին:

20

— Ճրագ վառեք, — լսվեց մի ձայն...

— Էն անտերը մի քիչ տաշեիր... Տասն անգամ ասեցի, — հանդիմանեց Ղուրդի Իսոն, թեև առաջին անգամն էր հյուրի գլուխը տրաքում իր դռան սեմին:

— Դուք լիազորն եք, — հարցրեց հյուրը:

— Էհ, ինչ լիազոր, փոքր գյուղ է, էլի, կառավարում ենք...

— Ախի, շոր քցեք...

30

Մութ անկյունից դուրս եկան երկու կին, մեկը փրշոտ ավելով սրբեց ցածրիկ և լայն թախտը, մյուսը փոշոտ թաղիքը այնպիսի թափով փռեց, որ ճրագի լույսը նվաղեց: Հետո բերին հաստ և սղոլատի ծանրության ներքնալիւ: Հյուրը թիվնեց:

— Ախի, բարձ դրեք, — կարգադրեց ծերունին:

— Կներեք, է, ընկեր... — և Ավագը կմկմաց.

257

— Ինձ անվանում են Իգնատ Պեդեյան:

— Ընկեր Պետոյան:

— Պեդեյան:

— Հա, ասում եմ տեղներս մի քիչ անհարմար է... Հեռու տեղ է, ամեն բան չի ճարվում,— արդարացավ Ավագը:

— Ուրեմն օբյեկտիվ պատճառ,— և տեղը շտկվեց: Չարխը ֆուտաց, և մի ձողիկ դրնդաց. «անհուսալի հիմար է նա, ով ընդունում է օբյեկտիվ պատճառ»:

10 — Պատճառը նա է, որ սարի դուխ է,— բացատրեց Ավագը: Տիրեց լռություն: Ղուրդի Իսոն, որ միամիտ խորամանկությամբ ամեն կերպ աշխատում էր սիրաշահել հյուրին, համոզված էր, որ դրանից օգուտ կստանա իր թոռը՝ Ավագը, իր մոտիկ բարեկամները, որոնցից մի քանիսը արդեն ներս էին եկել և ողջունելուց հետո պատի տակ նստոտել: Ղուրդի Իսոն խոսքը դարձրեց Օրթոցի կողմը, գանդատվեց, որ Օրթոցի կոոպերատիվն ամեն ինչ ստանում է, իսկ իրենց բաժին չի հանում, որ այնտեղ «հակահոգի» մարդ շատ կա, իսկ իրենց գյուղում ամենքը «աստու դառներ» են՝ անհովիվ, անլեզու, և որ իրենք շատ ուրախ են, որ կառավարությունը Բովերը չի մոռացել և ուղարկել է «քեզ այնս» մարդու:

20 — Նեղություն էլ կտեսնես, աղքատություն էլ... Արդար աչքով նայի մեր ապրուստին, ևս գյուղի բոլոր հանգամանքներին և եղիր դու մեղ բարի դատավոր:

Սիրտ առնելով իր բարեկամների խրախուսանքի խոսքերից, Ղուրդի Իսոն իր ողջույնը վերջացրեց առակով:

— Չոբան կա, որ ոչխարը հետևից գնում է, թեկուզ ծովն էլ թափի: Չոբան էլ կա, որ աղ էլ տա, ոչխարը չի մոտենում, որովհետև իժի պողիին խփել է... Ավագ, քեզ էլ եմ ասում...

30 — է, պապի, ասել եմ էդ հին խոսքերը թող,— և Ավագը զայրացած նայեց պապի երեսին: Վերջինս, որ արդեն ոգևորվել էր և ուզում էր «երկու վագրի և Շահ Հյուսեյինի» առակն էլ ստի, սրտնեղեց և դնաց մութ անկյունը, որտեղ կանաչք ընթրիքի պատրաստություն էին տեսնում:

Ամբողջ այս միջադեպի ընթացքում Իգնատ Պեդեյանը ոչ մի ձայն չարձակեց: Նա պայուսակից հանել էր ընդարձակ հարցացուցակը, ինչ-որ անկետաներ, մի գրքույկ, որի վերնա-

գիրն էր «Հրահանգներ գյուղաշխատավորի», վերջապես՝ բլու-
նոտ և ուշագիր ընթերցում էր այն բացոր հարցերը, խնդիրները,
որ պիտի իրագործեն դաժան համառոտ թյամբ, պիտի քննեն, աշ-
խուժացնեն, թարմացնեն, շեշտ դնեն, խմաստավորեն և այլն,
և այլն:

Հոգնությունից էր, թե այն հարավածից, որ ստացավ գլու-
խը սեմի փայտից, գուցե և տան գաղջ օդից, որ ավելի էր ծառ-
րանում պատի տակ շարված գյուղացիների կծու ծխախոտից.—
գուցե մի ուրիշ պատճառ կար,— համեմատյալ դեպս Իգնատ Պե-
դեյանի աչքերը փակվում էին, զգում էր մի անսովոր վիճակ,
ինչ-որ խորհրդավորություն էր տեսնում մարդկանց շարժում-
ների և խոսքերի մեջ, և թվում էր, թե տեսնում է անիրական
երազ կամ երազախառն իրականություն:

Այլևս չէր դառնում շարխը:

Ահա այստեղից էլ սկիզբ են առնում այն դեպքերը, որ նկա-
յազրված են հաշորդ գլխում և որտեղ որպես իսկական հերոս
հանդես են գալիս Որոտման որդին ու տանտիրոջ հորթը:

ԽԱԶՍՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԵՊ

(Պահպանված հատվածներ)

«ԼԻԲԵՐ ԱՐՄԵՆԻԵՐ»

1

10 Ոչ Սուրբ Իոհաննի տաճարը, ոչ զրանիտե դղյակը, որ-
տեղ ըստ ավանդության ասյրել է շվեդների Գուստավ Ադոլֆ թա-
գաւորը և ոչ էլ Քարե կամուրջը, որ կապել էին Ստեֆան Բատո-
րիի ժամանակ,— չէին ստեղծել այն հռչակը, որ ուներ Դորպա-
տը մի դար առաջ: Օստդենի երկրներում կային այլ ուրիշ քա-
ղաքներ, որոնք ավելի հնամյա հնություններ ունեին, քաղաք-
ներն ավելի բաղմամարդ էին և բնակիչները կարող էին ցույց
տալ դաշտեր, որտեղ տեղի էին ունեցել այնպիսի ահեղ պա-
տերազմներ, որոնց հետևանքով ոչնչացել էին ամբողջ թագա-
վորություններ,— բայց այնուամենայնիվ հռչակն, ինչպես
անակնկալ փառք, բաժին էր ընկել այդ խուլ քաղաքին, որ ընկած
էր էմբախի երկու ափերի վրա:

20 Դորպատի այդ հռչակը ստեղծել էր արքայական համալ-
սարանը՝ կառուցված Ալեքսանդր I-ի կայսրության օրոք: Այլևս
չկային սուրբ Դիոնիսիոսի տաճարի ավերակները, որ երկու դար
կանգուն էին Դոմբերգի գագաթին և դեռևս հեռվից երևում էին
նրա կիսավեր սլաքիսպները: Տաճարի ավերակների վրա կառու-
ցել էին համալսարանի մատենադարանը, իսկ ավելի ներքև,

որտեղ եղել էր Գուստավ Ադոլֆի Academia Gustaviana-ն, բարձրանում էր Մայր Ճեմարանի սյունաղարդ շենքը, սպիտակ կրաքարերից, շրջապատված լոբիների և կաղնիների անտառով, որտեղ գուցե դեռևս մնում էր մի նահապետ կաղնի, որի սաղարթին աղմկել էր դեռ այն ժամանակ, երբ էմբախի ափերին չկար ո՛չ Խոհաննի տաճարը, ո՛չ գրանիտե դղյակը և Քարե կամուրջի փոխարեն գետի ափերն իրար էին միանում կաղնու գերաններով:

Երբ փորում էին նոր շենքերի հիմքը, փորողների բրիչները և բահերը գետնի տակից հանում էին դեղնած ոսկորների, հողով լցված գանդեր, որոնց աչքերի փոսերից դուրս էին սողում անձրևային կարմիր ճիճուներ: Նրանք կծկվում էին արևի տակ, ապա ներս մտնում զանգի խրոռչը: Փորողները դառնում էին տեղեր, նիղակների կտորներ և կավե կարասի: Եվ որովհետև ալիք-լոբդ էր նոր գերեզմաններ փորել նրանց համար, որոնք, ո՞վ գիտե, ինչ մարդիկ էին և ինչ աղգի էին և մեռել էին որպիսի մահով,— որովհետև ոչ մահաբձան ունեին նրանք և ոչ տապանադիր, ուստի բոլորի ոսկորները լցրին մի փոսի մեջ, ծածկեցին փոսը և հուշարձանի մարմարի վրա քանդակեցին հետևյալը:

«Այստեղ հանգչում են ոսկորները զանազան ժողովուրդների XIII դարից մինչև XVIII դարը: Դորպատը նրանց հողին հանձնեց սուրբ Մարիամի մատուռի մոտ: Նրանց դանգերի վրա Ալեքսանդրը կառուցեց մուսանների նոր օթևան: Նրանց է հատկացվում այս վայրն ի հանգիստ և ի խաղաղություս: Anno domini MDCCC VI»:

Դորպատն ուսանողների քաղաք էր («Burschenburg»): Վեց հազար բնակիչներից երեք հարյուրը ուսանողներ էին «ձեռնարկահարկի բնակիչները», ինչպես նրանց մասին արտահայտվում էր պոլիցեյմեյստեր գնդապետ Կրուչինսկին: Համալսարանի պրոֆեսորներին, սպասավորների և պեդեգոգների հետ միասին (այդպես էին կոչվում այն կես ոստիկան կատարածուները, որոնք ենթարկվում էին կուրատորին և որոնց պարտակառնությունն էր հսկել համալսարանի ներքին կարգապահությունը),— ուսանողները կազմում էին պետություն պետության մեջ, որոնցից զուրկ էին Ռուսական կայսրության մյուս համալսարանները:

10

20

30

Գուստավ Ադոլֆ Թագավորի սահմանած կանոններից մի քանիսը դեռ ուժի մեջ էին Դորպատի «ազադեմիական քաղաքացիների» համար: Բիմ կրած վիրավորանքների համար,— այսպես էր երգվում նոր ընդունվող ուսանողը,— ես վրիժառու չպիտի լինեմ ըստ անձնական քճահաճույքի ո՛չ հայտնի կերպով և ո՛չ գաղտնի. այլ թե այսպիսի, ինչպես և ինձ համար ուրիշ այլ դժվար դեպքերում ես պիտի ենթարկվեմ ռեկտորի կամ համալսարանի սենատի որոշման: Համալսարանից ես կարող եմ հեռանալ միայն ռեկտորի բարեհաճ համաձայնությամբ և, եթե ենթարկվեմ կալանքի, չպիտի խույս տամ այդ պատժից: Տնային կահ-կարասին և իմ բոլոր իրերը ես քաղաքից պիտի հանեմ միայն իմ պարտատերերին ինչպես հարկն է բավարարելուց հետո»:

- 10 Բայց և այնպես «ձեռնարկական բնակիչները», եթե առիթ լիներ, դերպատում էին իրենց կրած վիրավորանքների համար տեղն ու տեղը դատաստան անել, ըստ «անձնական քճահաճույքի» — բռնեցքներով, խրատաշուշներով և սուսերներով, քան ըստ տառի օրինաց դիմել համալսարանի ռեկտորին: Նրանց համար «Պատվո դատարանի» բանավոր վճիռն ավելի վերավոր էր, քան համալսարանի տրիբունալի սահմանած պատիժները, որոնց հանդիպ կար լուսյայն ընդունած այսպիսի վերաբերմունք. նա, ով կարցեր չի նստել, ում չեն դատապարտել concilium abiundi-ի («պայմանական վտարման») և, վերջապես, ում անունը թեկուզ մի անգամ չի արձանագրվել ավագ պեղելի մատյանում,— նա ոչ թե ուսանող է, այլ նպարավաճառի որդի, մի խեղճ հրեա, որին բոլորը կարող են արհամարհել — նրա հետ մեղրագինի չխմել, չգնալ նրա տունը և առհասարակ նրան ճանաչել հետևյալ մարդ:

- 30 Այն պրոֆեսորները, որոնք որևէ սրարքի հետևանքով ալլեա հաճելի չեն ստուգենտներին, լավ կանեն, եթե իրենց տան պատուհանները բացեն ոչ թե փողոցի, այլ բակի վրա», — գրել է պոլիցեյմեյստեր Կրուշինսկին Օստոլենկի գեներալ-նահանգապետ մարկիզ Լուչինին.— «Այստեղի ստուգենտն իրենից բարձր ճանաչում է Աստծուն, ապա Թագավոր կայսեր և ապա իրեն և ալլեա ուրիշ ոչ ոքի («Der Herr Goott, dann der Kaiser von Russland, dann der dörsptische Bursch...»): Պարաք

եմ համարում նաև հայտնել, որ նրանց վրա դաստիարակիչ ազդեցություն չեն թողնում այն պատիժները, որ երբեմն սահմանում է կուրատորների կոլեգիան և կամ թե համալսարանի սենատը: Նրանց համար կարգերը ոչ թե պատժարան է, այլ ղվարձության վայր և հազվադեպ չէ, երբ գիշերը կալանավորին այցելում են նրա ընկերները՝ խմիչքով, նվազով և նույնիսկ մարկիտանտ աղջիկներով, որոնց, աննկատ ներս տանելու համար, հազցնում են ուսանողական մունդիր: Հնարավորություն չկա մի առ մի թվել այն մանր հանցագործությունները, որ կատարում են «ձեղունահարկի բնակիչները», մասնավանդ, որ այդ հանցագործությունների մեծ մասը մնում է անհայտության մեջ, որովհետև տուժող կողմը, վախենալով նրանց վրեժխորությունից («Verschiss»), հաճախ իսպառ չի դիմում օրենքի պաշտպանության:

10

«Այսպես օրինակ, երբ անցյալ տարի մեղ տեղեկություն հասավ, որ աստվածաբանական բաժանմունքի ուսանող Կարլ Ֆոն Զիվերինգն իր էրեք ընկերներով, նոյեմբերի 14-ի երեկոյան, երբ փողոցում երթեկությունը դադարել էր, հարբած վիճակում մտնում է պաշտոնաթող կապիտան Կուրոշկինի բնակարանը և, օգտվելով սլարոն կապիտանի ժամանակավոր բացակայությունից, վերջինիս հրիտասարդ աղջկանը զրկում է կուսությունից,— տեղեկանալով այդ մասին հենց հոր, պաշտոնաթող կապիտան Կուրոշկինի բանավոր գանգատից, ես կամեցա գործին ընթացք տալ, ինչպես պահանջում է օրենքը: Բայց ի դարմանս մեր, մյուս օրը մեղ ներկայանալով, պարոն կապիտանը հայտնեց, որ այդպիսի պատահար չի եղել և որ ինքն առհասարակ շունի հրիտասարդ աղջիկ, և այն աղջիկը, որ ասպրում է նրա տանը, ոչ թե նրա աղջիկն է, այլ նրա օրինավոր կինը: Սակայն մենք ստուգելով իմացանք, որ պարոն կապիտանը հուզված վիճակում ընկել է դժբախտ թյուրիմացություն մեջ, շփոթելով իր կնոջը, որը նույնպես հրիտասարդ է, իր հարազատ աղջկա հետ, որ ծնվել է պաշտոնաթող կապիտան Կուրոշկինի աշխատող հանգուցյալ առաջին կնոջից: Իսկ որ աստվածաբանական բաժանմունքի ուսանող Կարլ Ֆոն Զիվերինգը, 27 տարեկան, չամուսնացած, Լիֆլյանդիայի ազնվականի որդի,— ունեցել է այդպիսի բռնադատ կենակցու-

20

30

թյուն, հաստատվում է նաև նրանով, որ վերոհիշյալ Կարլ Ֆոն Զիվերինգը Ֆրաու Ֆոգելշտանգի պատկերով ընկերներին պատմել է եղելությունը, խոստանալով ամուսնանալ թշվառ աղջկա հետ:

- «Փողոցներում նրանք երգեմն երեւում են անվայել և տարօրինակ զգեստներով, մազերը խճճված, գլուխներին ոչ թե գլխարկ ըստ սահմանված տարադի, այլ այնպիսի այլաձև և գույնզգույն գլխանոցներ, որ վայել է միայն թափառական գնչուներին, և ոչ թե արքայական համալսարանի ուսանողներին: Նրանք քայլում են սեղմ շարքերով, առանց կոճկելու մունդիրը, ոմանք նույնիսկ առանց ժիլետի և փողկապի. մայիներից հրում են նրանց, որոնց շեն սիրում և պատահում է, որ ծեծի են ենթարկում մի հանդուգնի, մանավանդ ռուս աստիճանավորի, որ ինքնասիրությունից և պաշտոնի պատվազգացությունից դրդված չի կամեցել ենթարկվել հարբած ուսանողների քմահաճույքին: Այսպիսով նրանք խանդարում են ոչ միայն կարգը մեր հսկողության հանձնված քաղաքում, այլ և անպատվում են կայսերական համալսարանի բարձրագույն անունը: Թեև նրանց արգելված է գիշերները վառած լապտերներով երևալ փողոցներում և կամ մի տնից մյուսը գնալ, բայց նրանք մինչև անգամ լապտերներից վառում են սիգարները, ինչպես և ծխամորճերը և օրենքի դեմ անպատկառ խոսքեր ասելով շարունակում են անպատիժ զրոսնել: Իսկ թե նրանք ինչեր են անում հասարակաց զվարճության վայրերում, դրա մի աննշան վկայությունը կարող է լինել հետևյալը, որին և մենք ահանատես եղանք:

- «Ազնվականների «Ա.Ֆրոդիտա» ժողովարանում, որտեղ ներկա էին բաղմաթիվ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ և զինվորականներ, նաև ժամգարմական գնդապետ Դոնցովը,—
30
երբ սկսվեց դիմակահանդեսը և վերոհիշյալ բարձրաստիճան պաշտոնյաների մեծ մասը առանձնացավ հարկան սենյակը վիստ խաղալու, թողնելով, որ մյուսները զվարճանան,— ներս է մտնում անհայտ ոմն, փաթաթված սև դոմինոյի մեջ: Այն ժամանակ, երբ դահլիճում յուրաքանչյուր ոք շրջում էր իր դիմակով և յուր ընտրած տարազով, սև դոմինոյի մեջ փաթաթված անհայտ ոմն մոտենում է մի խումբ

կանանց, որոնց մեջ լինում են ռատսհեր Ռոզենցվեյգի կինը՝
 ջալյամի նման հազնւլած, լանդգերիհտի ավագ դատավորի
 երկու աղջիկները՝ կապուցին վանականների ղգեստով, կուրա-
 տոր ֆոն Յանաուի կինը և դուստրը՝ առաջինն իբրև բե-
 ռային արջ, իսկ երկրորդը սուլթանի հարճի ղգեստով,— ան-
 հայտ ոմն հանկարծ դեն է շարտում սև դոմինոն և հարգելի
 տիկիններին, նաև նրանց դեռատի աղջիկներին ցույց է տալիս
 Ադամի ղգեստը: Կանանց աղմուկի վրա մենք դուրս թափվե-
 ցինք սենյակներից, բայց անհայտ ոմն արդեն չբացել էր,
 կուրատորի աղջկան, որ սուլթանի հարճի ղգեստով էր, 10
 թողնելով ուշագնա վիճակում, որպիսին,— ինչպես հավաս-
 տիացրեց նրա մայրը, նաև օգնության հասած զինվորական
 բժիշկ Վերետեննիկովը,— առաջացիլ էր սարսափից և ամոթ-
 խածության հարվածից: Արդեն ուշ էր, որպեսզի կալանավո-
 րեին շարագործին, որի ուլ լինելը մինչև օրս չի պարզված և
 միայն կուրատորի վերոհիշյալ դուստրը պատմել է, որ ան-
 հայտ ոմն է համալսարանի ուսանող Ֆրիդրիխ անունով,
 բայց ինչպես է ազգանունը՝ չի հիշում: Մեր մտադրությունը՝
 հարցաքննել համալսարանի 23 Ֆրիդրիխ անունով ուսանող-
 ներին, նաև 24-րդին, որի անունը Ֆրիդրիխ չէր, այլ Ֆրեդե- 20
 րիքս,— չի բաժանում ժանդարմական գնդապետ Դոնցովը,
 որը, հակառակ բոլոր իրական ապացույցների, այդ պատ-
 մությունը համարում է հետևանք կանանց ջղերի արտակարգ
 դրդովածության և ղգայականության, իսկ անհայտ ոմնին
 աննյութեղեն տեսիլք, որը երևացել է կուրատորի դստեր
 աչքին:

«Լինելով անհանգիստ բարբի տեր և ունենալով ազատ
 ժամանակ,— նրանք դուրաբորբոք են պարապությունից: Բու-
 վական է մեկը մյուսին անվանի «dummer Junge» և ահա 30
 պատրաստ են էսպադոնով մենամարտելու իսկ եթե անվանեց
 «Hundsfoth», այն ժամանակ էսպադոնին փոխարինում է
 պիստոլետը, որ շատերն ունեն և մինչև անգամ կան այնպի-
 սիները, որոնց բնակարանը բոլոր տեսակ զենքերի արսնալ
 է: Շատերի դեմքը պատած է սպիներով, նաև ծեփոնով, որ
 հետևանք է սուսերի կամ հրազենի հարվածի: Դժբախտա-
 բար տնատերերը, վախենալով ուսանողների բանադրանքից,

չեն հայտնում թե ղենքերի և թի տեղի ունեցող մենամարտերի մասին:

«Վերոգրյալն առաջանում է նախ այն պատճառով, որ պարոն պրոֆեսորները փոխանակ նրանց առաջնորդիլու գլխավորյան ճշմարիտ ճանապարհով, ոչ միայն թիրանում են իրենց պարտականությունների մեջ և չեն ներշնչում բարոյական դաստիարակության ոգի, այլ և նույնիսկ ոմանք հրահրում են իրենց սաների բնավորության հոգի կողմերը, և իրենք են հանդիսանում վատ օրինակ, ինչպես հանդուցյալ

10 ռեկտոր էվերսը, որը չնայած դառամյալ հասակին, սուսերամարտի դահլիճում մասնակցում էր վարժություններին, երիտասարդներին անընդհատ խրախուսելով սուսերը պատյան շղնիկ, մինչև այն շներկվի աստղանի արյունով:

«Երկրորդ պատճառը մեր հրամանատարության ներքո եղող ոստիկանական մասի խիստ սակավաթիվ լինելն է և վատ սպառազինումը, որի մասին անցյալ տարվա հուլիս 7-ի № 2206 ռապորտով պատիվ ենք ունեցել ղեկուցելու ձեզ: Զիհրը չեն ստանում հարկավոր ապուր, նրանց արտաքին տեսքն այնքան խղճալի է, որ երբ ձիավարժության ենք դնում

20 մանեթի դաշտը, մեզ վրա ծիծաղում են ոչ միայն ուսանողները, այլ և մնացած ամբոխը: Նույնը կարելի է ասել ձիասարքի, նաև ձիավորների մասին, որոնց մեծ մասին վաղուց պեսք էր քշել տները, որպեսզի նրանք հնգկացորենի դաշտում վախեցնեին ագռավներին և արևի տակ տաքացնեին իրենց կողերը:

«Ահա սրանք են երկու գլխավոր պատճառները, որ ես համարձակվում եմ ներկայացնելու Ձեզ ի բարեհաճ տնօրինություն»:

Մարկիզ Լուչինին ծածկաբար պատասխանել է. «Զեր

30 ռապորտը կարդացի հաճույքով: Ծրեում է, որ Դորպատի ուսանողները հասարակ շարաճճիննր են, և նրանց մեջ չկան քաղաքական ցնորամիտներ, որոնք ղբազվեին ժամանակակից քաղաքականությամբ և լրագիր կարդալին, ինչպես գերմանական համալսարաններում: Ինչ վերաբերում է նրանց հանցագործություններին, ապա դրանց մեծ մասն առաջանում

է անփորձ և տաքարյուն երիտասարդությունից, որի հանդեպ միշտ պետք է ներողամիտ լինել»:

2

Ուսանողներն ապրում էին առանձին թաղերում: Նրանք շատ հաճախ տներն զբաղեցնում էին ամբողջ կորպորացիաներով. այսպես Ռիդաշն փողոցում ապրում էին լեհերը, Պետերբուրգերշտրասսեի վրա՝ գերմանացիները, Էմբախի գետեզրյա տնակներում՝ էստերը: Ավարտողներին փոխարինում էին նորեկները, որոնց հանդիսավոր ծեսով էին ընդունում կորպորացիայի մեջ: Նորեկը՝ մինչև ձմեռային սեմեստրի վերջը «ֆուքս» էր, այսինքն ավագ ընկերների փոքրավորը. նրան էին ուղարկում դարեջրի, նրա վրա էին կրկնում այն կատակները, որոնց ժամանակին ենթարկվել էին նաև մեծերը: Դարնանային սեմեստրներին «ֆուքսը» դառնում էր «բրենդեր» և արդեն կարող էր ավագների հետ սեղան նստել, նա արգեն երգում էր տրադիցիոն երգերը, ուներ սուսեր և եթև ժրաջան էր, գուցե նույնիսկ մենամարտել էր «մինչև առաջին արյունը»: Այդպիսի մինչև «տարեդարձի կոմերշը», այն խնջույքը, որ լինում էր ապրիլի 21-ին: «Տարեդարձի կոմերշից» հետո բրենդերն իսկական ուսանող էր: Իսկ թե քանի տարի պիտի ուսաներ՝ հայտնի չէր ոչ իրեն, ոչ ուսուցիչին և ոչ այլ ոքի...

Կային ուսանողներ, որոնք զալիս էին իբրև երիտասարդ և տուն էին վերադառնում երեխաներով, կնոջով, զոքանշով և այնքան սնդուկներով, որ հազիվ էին տեղավորվում երեք դորմեդի վրա. կային, որոնք այլևս չէին վերադառնում, այլ մնում էին Դորպատում իբրև «մամուլապատ գլուխներ» («bemooste Häupter»), իբրև մշտնջենավոր ուսանող, և նրանք ծերանում էին այն թաղերում, ուտեղ հոսել էր նրանց ոսկյա երիտասարդությունը: Սակայն և՛ նրանք, որոնք վերադառնում էին ընտանիքով, և՛ նրանք, որոնք երբեք չէին վերադառնում, նաև նրա՛նք, որոնք Դորպատից հեռանում էին ոչ դեպի հայրենիք, այլ ով գիտե ուր, նրանք բոլորը Դորպատ-

տում, կազմելով ազատ եղբայրություն, ապրում էին ինչպես կալակներն անծայրածիր ստեպներում:

- Պատիվ, հայրենիք և ազատություն,— այս էր նրանց նշանաբանը: Կային ուսանողներ, որոնց համար դերագույնը միայն պատիվն էր, հայրենիքը՝ ծննդավայրը, ուր տոհմական զղյակում ապրում էր իշխանուհի մայրը և հայրը, որը շների ահագին բաղմունքամբ գնում էր ուրսի, ուներ անտառներ, հողեր, ջրաղացներ և ճորտ գյուղացիներ, որոնք մշակում էին նրա կալվածքը և ահա նրանց քրտինքի վաստակից հայրը տարին մի անգամ, մեծ մասամբ աշնանը, հնամենի դորմեզը բեռնում էր զանազան բարիքներով, կառապանի կողքին նստեցնելով ծերունի սպասավորին, որի ձեռքի տակ էր մեծացել տիրոջ որդին՝ Դոդպատի ուսանողը, որին ծերունի սպասավորը համարում էր դեռևս անփորձ մանուկ,— ահա այդ սպասավորին էր պատվիրում խստաբարո կալվածատերը. «կասես քո երիտասարդ պարոնին, որ մինչև հաջորդ բերքը մեղանից ոչինչ չըսպասի. ձմեռնամուտին կուղարկենք նաև վառելիքի փողը: Եվ թող ողջությամբ ապրի մինչև մյուս աշուն»: Եվ հին զղյակի ղոններից ձիերը զղրդոցով հանում էին ահագին դորմեզը՝ բարձած ալյուրի պարկերով, ապուխտած մսով, աղած և չորացրած սունկերի բղուղներով, եփած և դեռ կենդանի սագերով, որոնք վանդակների մեջ թափահարում էին թևերը, կռնչալով վերջին հրաժեշտը հայրենի ջրերին: Հին զղյակի պատըզգամբից պառավ իշխանուհին դեռ երկար էր նայում դորմեզին, որ կրքեմն հայտնվում էր անտառի եզրին, երբեմն կորչում էր, ինչպես միայնակ ուղևորը դեռ չհնձած արտերի արանքում,— և լաց էր լինում պառավ մայրը, որ ամուսնուց ծածուկ հավատարիմ սպասավորին հանձնել էր նաև մի փոքրիկ քսակ ոսկի և մի տաք շալ, որ դործել էին նրա պառավ նաժիշտները:
- ձմեռվա ցուրտ գիշերներին՝ բուխարու առաջ իշխանուհուն պատմելով միամիտ պատմություններ նրա հարսնության տարիներից: Դեռ լաց է լինում պառավ մայրը, այնինչ դորմեզը վաղուց չի երևում և հողնությունից ննջում է. ծերունի սպասավորը, մտքի մեջ ամուր պահելով իշխանուհու ծածուկ հրահանգը՝ իմանալ, թե այն հեռու քաղաքում «տղան» արդյոք չի՞ գտել հարսնացու և չի՞ սպասում ծնողների օրհնության:

Բայց «տղան», որ երեսունի մոտ տղամարդ է և արդեն համարվում է կանդիդատ «հավերժական շտուդենտի», չի սպասում ծնողների օրհնության, այլ անհամբեր է դորմեդին և հին սպասավորին, որպեսզի օձիքն աղատի նպարավաճառներից, որոնք երկյուղելով, բայց այնուամենայնիվ պարոն ուսանողին» հիշեցնում են նրա պարտքը. ուր որ է պիտի հայտնվի սպասավորը և երկու շաբաթ «տղան» պիտի լսի այն դողող ձայնը, որ նրան հիշեցնում է հայրենիքը և մանկությունը: Այդ ձայնը նրան պիտի պատմի այն ամենը, ինչ որ տանը պատահել է և որի մասին նրան չէին գրել, որովհետև իշխանը, ավելի 10 ճիշտ սենեկապետը՝ իշխանի անունից տարին երեք նամակ էր ուղարկում, երեք շնորհավորումն՝ Քրիստոսի ծննդյան, որդու անվանակոչության և դարձյալ Քրիստոսի հարության տոնի:

Աստվածաբանության ապագա բակալավորը երկու շաբաթ լսում էր այն մասին, որ Տուբո շունը իսպառ կուրացել է, և այլևս որսի չեն տանում, որ անցյալ ձմեռ իշխանուհու տաղավարում գայլերը հոշոտել են Մենտորի քուռակը, և դրա համար էլ իշխանուհին այլևս չի գնում տաղավար, որ այժմ հալըր ապրում է այն փոքրիկ սենյակում, ուր մի ժամանակ ապրում էր m-lle Annette-ն, որ... Բայց մի՞թե հնարավոր է 20 կրկնել այն բոլորը, ինչ պատմում էր ծերունի և շատախոս սպասավորը երբեմնի տղային, որին նա հանձնել էր հոր ուղարկած տարեկան ռոճիկը և մոր ծածուկ նվերը, և երիտասարդն արդեն վճարել էր իր բոլոր պարտքերը և նույնիսկ ֆրաու Ֆոգելզանգն էր ստացել իր բաժինը, պարոն աստվածաբանից հարցնելով նրա ծնողների առողջությունը, նաև թե չեն՝ ուղարկել լորենու մեղր, որ այնքան սիրում է ֆրաու Ֆոգելզանգը,— արդեն ամբողջ քաղաքում հայտնի էր դորմեզի գալուստը, և ծերունի սպասավորը հրեա կոշկակարի մոտ էր տարել «տղայի» մաշված կոշիկները և նրանից ծածուկ 30 հարցրել էր իր պարոնի մասին, թե արդյոք նա չունի՞ մի հարսնացու, արդյոք դեպք չի՞ եղել, որ կոշկակարը նրա պարոնի պատվերով պատրաստի նաև կանացի կոշիկներ: Եվ ստացել էր նույն պատասխանը, ինչ որ անցյալ տարի. «Պարոն ուսանողը բարբոժ առաքինի է, խոհեմ և չի պատահել այդպիսի դեպք, այլ պատահել է, որ ինքը կարկատել է նրա

այնպես մաշված կոշիկը, որ նույնիսկ ամոթ է ասել, թե ինչպես մաշված կոշիկ... Իսկ կանացի կոշիկ կամ այդ սեռի համար կոշիկ ինքը չի կարելի և աստված մի արասցե, որ դեպք պատահի, որովհետև...»։ Սպասավորն ու հրեա կոշկակարը հին ամուրիներ էին և իրար երեսի նայելով, հասկանում էին, թե ինչ ասել է «որովհետև»...

- Արդեն «հավիտենական շոտոգենտ»-ին ձանձրացնում էր ներկայությունն իր հին բարեկամի, որը ծերունու նվազած հիշողությամբ երկրորդ անգամ էր պատմել Տուբոյի կուրանալը և արդեն մաքրել էր «տղայի» կոշիկներն այնպիսի յուղով, որի գաղտնիքը միայն նրան էր հայտնի, և որի փայլը կմնար մինչև մյուս աշուն,— ծերունին արդեն մորթել էր սագերը և նրանց բմբուլով փափկացրել էր երիտասարդ պարոնի ներքնակը, անհայտ է, թե որտեղ լվացել էր նրա բոլոր շապիկները և կարելի կոճակները (նույնիսկ «տղան» էր հետաքրքրվում, թե արդյոք հենց ինքը՝ ծերունին չի՞ լվացել և չի՞ կարելի կոճակները գոմում, երբ քնած էր լինում հարբած կառապանը, ձիերը խժուում էին դարին, իսկ ինքը...), կոճակները, որոնցից մի քանիսը, ինչպես նկատում էր ծերունին, պոկվել էին վաղաժամ և անբնական եղանակով, իրենց հետ տանելով նաև ղեկստի կտորից մի քանի թել։

- Այդ բոլորն արդեն կատարվել էր, և ահա աշնան մի անձրևոտ օր ձիերը զլուխը դարձնում էին դեպի հայրենի գոմը, կայտառությամբ քաշելով* թևեացած դորմեզը, որի մեջ դասարկ վանդակներ էին, պարկեր, սնդուկներ և կողովներ, նաև «տղայի» մաշված շորերի կապոցը, որ ծերունի սպասավորը, իբրև թանկ նմեր, տանում էր պառավ իշխանուհուն։ Դորդում էր դորմեզը, իսկ ծերունին ննջում էր, փաթաթվելով խարխուլած քուրքի մեջ և աշնան տխուր անձրևի հետ միտք էր անում, թե այլևս քանի վերադարձ մնաց, և ի՞նչ պիտի ասի իր տիրուհուն հարսնացուի մասին, որ պիտի գար ու չէր գալիս։

- Նաև կային ուսանողներ, որոնց համար հայրենիքը միայն տոհմական զղյակը չէր և ոչ էլ ազատությունը՝ սանձարձակությամբ վատնելու այն բարիքները, որ անաշխատ կուտակում էին նրանց ծնողները և նույնքան հեշտ վատնում էին որդիները։ Այդ ուսանողներից ոմանք ամենեին շունեին հայ-

թենի կալված. նրանք աստիճանավորների ղալակներ էին,
 որոնց ծնողները կամ դժվարությամբ բարձրացել էին շինով-
 նիկության սանդուղքով և կամ կորցնելով երբեմնի կալված-
 քը, ապրում էին, վաճառելով վաղեմի հարստության փշրանք-
 ները. մի թուր, Դամասկոսի հաղվագլուտ գործ, որ իբրև թե
 նրանց էր մնացել նշանավոր նախահորից, որը կովի էր սա-
 րակինոսների դեմ, մի յուղաներկ նկար, որի վրայից նայում
 էր ադամանդե խուլքով մի չքնաղ կին, կրակե գույնի գան-
 գուրներով մի դարմանալի գեղեցկուհի, որի կիսաբաց կուրծ-
 քը դեռ այժմ էլ պղտորում է նայողի արյունը, և չի կարելի 10
 առանց նախանձի դիտել այն քորոցը, որի վրայի ոսկե արծի-
 վը մագիլներով պահում է ղգեստի եղրը և կնոջ ամոթխածու-
 թյունը: Ժառանգները չնչին գնով վաճառում էին Դամասկո-
 սի թուրը, նաև նկարը այն գեղեցիկ դշխուհու, որի արյունից
 քանի կաթիլ դեռ կար հետնորդների երակներում: Նրանք վա-
 ճառում էին հին մահճակալները, որոնց սնաբի վրա նկարել
 էին երջանիկ Արկադիա, և Պանը սրխնգ էր նվագում մի զուլգի
 համար, որ ծաղկած նշենու տակ վայելում էր սիրո գարունը:
 Երևում էին փոքրիկ փոսեր, որոնք վկայում էին, որ այդ ըն- 20
 տանեկան երջանկության նկարը երբեմն եղել է սադափներով
 եղբրված, բայց մի անարժան ձեռք սադափը հանել է և վա-
 ճառել ավելի կանուխ, քան կվաճառելին վերջին ժառանգները:
 Սակայն ամենից խեղճ ապրում էին թուշկառու ուսա-
 նողները: Առաջինները գիտեին, որ այնուամենայնիվ պիտի
 ժառանգեն հայրական կալվածքը և այդ հույսով զբաղեց-
 նում էին ոչ թե ձեռունահարկ, այլ ապրում էին հարուստ
 բնակարանում և նույնիսկ նրանցից ոմանք սպասավորներ
 ունեին: Երկրորդների համար հին հարստության մնացորդնե-
 րըն, այնուհանդերձ, ավելի լավ էին, քան ոչինչ շունհնալը:
 Միայն թողակառուներն էին, որ ծվարում էին ցուրտ ձեռու- 30
 նահարկում և իրենց գահի բարձրությունից արհամարհան-
 քով էին նայում և՛ աշխարհին, և՛ նրա գանձերին: Բայց նը-
 րանք մյուսներից ավելի մոլիզդին էին զվարճանում, որով-
 հետև ըստ այն ժամանակի սովորության, երբ սեղան էին
 նստում բոլորը, բոլորն էլ դատարկում էին գրպանները. ով
 հանում էր թղթի ասիգնացիաների կուլտը, ով կաշվի դրամ

«Կլուբեն-մարկա», ուլ պղինձ գրողներ և ուլ՝ դրամների այդ կուլտի վրա միայն դարձնում էր իր ունայն գրպանը:

Այդ ուսանողները կատաղի սուսերամարտիկներ էին: Պոլիցեյմեյստեր Կրուչինսկու հաղորդած «բոլոր տեսակի հրադենների արսենալը» գտնվում էր կղմինդրյա այն կտուրնների տակ, որի բնակիչը, երբ տխուր անձրևը թմբկահարում էր կտուրը, կարոտով էր նայում թրադաշույնին, ասպա առնում էր հին գերմանական երկար սուսերը և ձանձրույթից մենամարտում էր սյունի հետ: Նրանք ջերմ պաշտպաններն էին տրադիցիանների և երբ հանկարծ լսեին ընկերոջ օգնության աղաղակը, թռչում էին կատաղած վազրերի նման և վա՛յ թըշնամուն, եթե նա վաղօրոք չէր ապատի իրեն, ասպավինեիլով արագավազ ոտքերին: Նրանք ունեին մի շուր զլուխ, որ ամեն թույլ կարող էին փորձանքի տալ: Գուցե թե մի հեռավոր նահանգի խուլ գյուղում նրանք մայր ունեին կամ հայր և կամ այլ ավգական, բայց ոչ նրանք գիտեին ուղու մասին և ոչ որդին էր հիշում հեռավոր գյուղը: Նրանք ժառանգներն էին այն ըմբոստների, որոնք Վարութուրդում խարույկի բոցերի մեջ վառեցին խավարամիտ զրքերը և սուսերները մեկկացրին՝ երգվելով պայքարել հանուն պատվի, ազատության և հայրենիքի: Նրանց ականջների տակ դեռ հնչում էր որոտն այն գնդակի, որով Մանհեյմում ուսանող Զանգը սպանեց Ավգուստ Կոցերուին: Ու թեև նրանց օձիքների վրա ոսկեթելով գործված էր «Humanitas» բառը, բայց նրանք ավելի նման էին ծովահենների, և հաղիվ թե առանց պատժի նրանց ձեռքից ազատվեր մեկը, որ կհանդգներ անարգել նրանց հայրենիքը, Մայր Ճեմարանը և ուսանողների կորպորացիան:

Ընկերները նրանց ավանում էին «սև եղբայրներ», որովհետև նրանք հագնում էին սև «կրագեն»՝ երկար թիկնոցներ, որ իջնում էր մինչև կրունկը: Նրանց կարելի էր տեսնել տարօրինակ զգեստներով և դույնզգույն գլխարկներով, սրունց ծալերը կախվում էին ականջի վրա, մազերը մինչև ուսերը, — նրանք անցնում էին փողոցներով, հավաքվում էին հառապտվախտի առաջ և, ծխելով հաստ ծխամորճերը, բարձրաձայն հռահռում էին, երբ նրանց կողքով անցնում էր մի հաստլիկ ռուս կին: Նրանք խառնվում էին հրապարակների բազմության, եր-

բեմն տեղն ու տեղը դատաստան էին անում մի հրեա նպարավաճառի, որը կամ կշեռքի մեջ խաբել էր, կամ ապրանքը մի գրողի թանկ էր ծախել: Հենց որ փողոցի անկյունում նրանք երևային, նպարավաճառներն իսկույն դադարեցնում էին աղմուկը, որպեսզի որևէ կերպ չգրավեն նրանց ուշադրությունը: Վերջապես նրանց խմբերը վերադառնում էին իրենց թաղերը՝ երգով և ծնծղաների նվագով և եթե խումբը նույնիսկ տասը հոգի էր, այնուամենայնիվ, նրանք փողոցը լցնում էին այնպիսի աղմուկով, որ կարծես անսպասելից շարժվել և ահավոր դորությամբ անցնում է վաչկատուն թափառականների մի ամբողջ բաղմոթյուն, և փողոցում լսվում է զենքերի շալչուն, ձիերի դոփյուն, նախիրի բառաչ և ինչ-որ անծանոթ ոնգային հնչյուններ:

Փողոցի բնակիչները հետաքրքրությունից բարձրացնում էին պատուհանի վարագույրը կամ դուրս էին գալիս պատըշտամբ և գաղտագողի նայում էին տարօրինակ արտաքինով այդ երիտասարդներին, որոնց կրունկների պղնձ խթանները այնքան ախորժալուր էին դրնգում, և ղրնգոցն արձագանքում էր կանանց սրտերում: Պատուհաններից և պառչգամբից դիտողների մեջ կային, որոնք դժգոհում էին այդ աղմուկից, կային, որոնք միայն դիտում էին, բայց և կային, որոնք հիանում էին: Եվ երբ նրանք վաղուց արդեն անցել էին, պատահում էր, որ մի մանուկ աղջիկ դեռ չէր իջեցնում վարագույրը, երկար ժամանակ դեմքը չէր հեռացնում պատուհանից և տխուր աչքերով նայում էր փողոցին, որանդով անցավ այդ դարմանալի թափորը...

3

Ֆրաու Ֆոգելդանգի պանդուկը, որի մասին հիշատակում է պոլիցեյմեյստեր Կրուշինսկին, գտնվում էր Ռեելշտրասսեի վրա: Պանդոկն դբադեցնում էր ներքնահարկը մի խաբխուր տան, որի վերին հարկում ապրում էին նախկին ծովագնացներ, որոնք իրենց կյանքի արևմուտն անց էին կացնում ձկնորսությամբ և նավարկությամբ էմբախ դետի վրա: Գետը հոսում էր սլանդոկի կողքով և այն ժամանակ, երբ նավավարները

կամ տանն էին, կամ պանդոկի ներքնահարկում, նրանց նա-
վակներն օրորվում էին՝ կախված այդ հին տան պատերից:

Տունը թեև հին էր, և նշմարվում էին այն ճեղքերը, որ-
տեղից արդեն սկսվել էր շենքի մահը, բայց դեղեցիկ էր,
մանավանդ վերջալույսին, երբ Շլոսբերգի բլրակների վրայից
արևը ոսկեղօծում էր գետը: Արևի տակ մուգ կարմիր փայլում
էին մաշված աղյուսները, իսկ պատուհանների պղտոր ապա-
կիների մեջ արևն այնպես էր ցոլանում, որ կարծես ներսը վա-
ռել էին պղնձյա կանթեղներ: Այդ ժամերին ֆրաու Ֆոգել-
10 ղանդը սիրում էր ասել, որ տունը երբեմն եղել է Ստեֆան
Բատորիի դղյակը, որի զինանոցը իբրև թե գտնվում էր ներք-
նահարկում, ուր տեղավորված էր նրա նշանավոր պանդոկը:

Հաղիվ թե ճշմարիտ էր պանդոկի տիրուհին. դրսից դեռևս
երևում էր մի անհայտ նկարչի գործ, որով զարդալված էր
պանդոկի դռան ճակատը. մի թռչուն՝ նման անտառաբնակ
բուխ, քաշում էր զանգակի պարանը, մագիլների մեջ պահե-
լով մի երիզ, որի վրա գրված էր էպիկուրյանների վաղեմի
խոսքը՝ Dum vivimus, vivamus: Հազիվ թե ճշմարիտ էր ֆրաու
20 Ֆոգելզանգը, հավանորեն տունը կառուցված էր իբրև օթևան
այն վաղեմի առևտրականների, որոնք արևելքից ուղևորվում
էին դեպի Ռեյել:

Դորպատում այդ պանդոկից ավելի նշանավոր էր ինքը՝
ֆրաու Ֆոգելզանգը: Նույնիսկ դժվար է ասել, թե արդյո՞ք
այդքան սնվանի կլինե՞ր պանդոկը, եթե նրա տիրուհին չլի-
ներ ֆրաու Ֆոգելզանգը, որը ոչ միայն գարեջուր և մեղրագի-
նի էր վաճառում Մայր Ճեմարանի սաներին, այլ հենց ինքն
էր մի գթառատ մայր, մի մեծ մայր, որի գրկի մեջ սնվում
և զվարճանում էր անհոգ երիտասարդությունը: Նա գիտեր բո-
լոր ուսանողներին՝ նրանց բնակարանը, քանի որ ֆրաու Ֆո-
30 գելզանգն էր նրանց համար բնակարան վարձում, և նրա միջ-
նորդությունն էին հայցում տնատերերը, երբ կենվորն ուշաց-
նում էր բնակարանի վարձը, և կամ այնպիսի խռովահույզ
կյանք էր վարում, որ տնատերերը սկսում էին երկյուղել
իրենց դեռահաս աղջիկների համար, որոնք հասունանում էին,
ինչպես կաքավի ձագերն արծվի հարևանությամբ:

Ֆրաու Ֆոգելզանգը երկար տարիների ընթացքում լսելով ուսանողներին և նրանց խոսակցությունները, այնքան էր լավատեղյակ համալսարանի կյանքին, որ երբեմն, կտրտելով ապուխտած միսը կամ բաց անելով մեղրագինու նոր տակառ, խառնվում էր իր սաների վեճին. «Իսկ ես կասեմ, որ այս կուրատորը կարող է միայն թուղթ խաղալ... Ափսոս չէ՞ր ծերունի Դիտրիխը: Եվ քննություններն էին մեղմ, և ուսանողները ոչ մի էկզեգետիկա չէին սովորում, և չկային այսքան խստություններ, այլ միայն կար հոմեոլոգիկա, աստվածաբանություն և զվարճություն: Ահա թե ինչ կար, երբ կուրատորը բարի Դիտրիխն էր...»: Իսկ թե ի՞նչ է «էկզեգետիկան» և ի՞նչ «հոմեոլոգիկա», — միայն այդ չգիտեր Ֆրաու Ֆոգելզանգը, բայց գիտեր, որ ուսանողները մի ժամանակ ավելի շատ էին զվարճանում, քան այժմ: Եվ հրե այդպես էր ասում, ուսանողները հոգևոր էին ֆրաու Ֆոգելզանգի անկեղծ վրդովանքի համար նաև այն պատճառով, որ պանդոկի տիրուհին գիտություններն իրար էր խառնում, — և դադարեցնելով վեճը, երկու կողմերն էլ համաձայնում էին, որ զվարճությունն առաջ ավելի կատաղի էր և, նորից լցնելով գավաթները, խմում էին առասպելական կուրատոր Դիտրիխի լույս հիշատակին...

10

20

Ահա թե ինչպիսի նշանավոր կին էր Ֆրաու Ֆոգելզանգը, և ծերունի կրուչինսկին ամեն առիթով կարող էր ռատսհեր Ռոդենցվեյգին ասել, որ պետք է փակել այդ «անբարոյակա-նությունը որչքան որոհող պատանի մարդկանց մարմինը ծանրաբեռնում են ոգելից խմիչքներով և ապա, ինչպես կատաղած ցուլերի, բաց են թողնում անմեղ քաղաքացիների վրա...»:

Ֆրաու Ֆոգելզանգի պանդոկին ուներ այնպիսի ֆարմարություններ, որից դուրկ էին քաղաքի մյուս գինեմոները: Երբ պատահում էր, որ ուսանողների խրախճանքը երկարում էր և գինուց հաղթվելով նրանք զլուրվում էին գետին կամ սեղանից ալլա չէին կարողանում բարձրացնել ծանրացած գլուխները, ինչպես թրաղաշուշնով զարկված գինեմոներ, որոնք կռվի դաշտում փուլել են և մահվան քնի մեջ անշարժ են և միայն մեկը խռաացնում է, — ահա այդ ժամանակ ծիսի դուրշիների մառախուղի մեջ երևում էր ֆրաու Ֆոգելզանգը

30

սպիտակ գոգնոցով և անարատ գլխաշորով, նրա հետևից ծերունի նավավարներ, որոնք կերակրվում էին ուսանողների խնջույքի մնացորդներով,— և հետևի ղրնով դեպի նավակներն էին տանում նրանց անզգա մարմինները, որ ծանր բեռ էին ծերունիների համար: Եվ գիշերային խավարի մեջ դեպի վեր լողում էին նավակները, որոնց մեջ, ինչպես մեռած կոճղ, ընկած էին հարբած ուսանողները: Ձէր լսվում ոչ մի աղմուկ, միայն ճղփում էին նավակները, ցուռների վրա օրորվում էին լապտերները, և թվում էր, թե Աքերոնի գետով այդ նավակները լողում են դեպի մահվան թագավորությունը:

- 10 Իսկ այդ պանդոկից որքան հիշողություններ էր տանում «ակադեմիական քաղաքացին», երբ ընդմիջաւ հեռանում էր Դորպատից: Ինչպե՞ս նկարագրել հրաժեշտի ժամը, երբ ընկերները հավաքվել են վերջին խնջույքին, երբ այնքան են երգել, որ այլևս ձայն չի մնացել, որպեսզի երգեն վերջին երգը՝ «Երբեմն ես ունեի մի աննման հայրենիք», այն երգը, որ տարիներ հետո, ցուրտ մենակության մեջ սրտի երգեր Դորպատի նախկին սանը և նրա աչքերի առաջ, իբրև ծուխ, պիտի հառներ հրաժեշտի խնջույքը... Բայց ահա ոգու վերջին արիությանը երգում են նաև այդ երգը, և ճանապարհվողը մոտենում է ֆրաու Ֆոգելզանգին... Ինչպե՞ս է լաց լինում այդ կինը, ինչպե՞ս են ցնցվում նրա ծանր ուսերը, ի՞նչ խոշոր արցունքներ են զլորվում նրա թորշոմած այտերով, ինչպե՞ս է գրկում իր սանիկին, սեղմում է կրծքին, և դողում են նրա մսոտ շրթունքները, ոչինչ չի կարողանում ասել և միայն լալիս է, ինչպես մայրը, որի գրկից բարբարոսները խլում են նրա զավակին, և մորը մնում է միայն արցունքի միջից նայել հեռացող որդուն:

4

- 30 Այդպես էր այդ պանդոկը և նրա նշանավոր տիրուհին, որի ներքնահարկը Մայր Ճեմարանի անհրաժեշտ մասն էր, մի ասպարեզ, որտեղ երիտասարդը ձեռք էր բերում գիտելիքներ, որ կյանքում նրան հաճախ էին պիտք լինում, քան տեսական բանասիրությունը, ճարտասանությունը, աստվածաբանական բարոյախոսությունը, ուսումն սուրբ գրոցը և եկեղեցա-

կան պատմութիւնը և նույնիսկ էսթետիկան, որի դասախոսն անվանի ձիավար էր և ուսանողներին դասավանդում էր սուսերամարտի և ձիարշավի կանոններ, նաև լողանալու արվեստ։ Եվ դարմանալի չէր, երբ «ձեղունահարկի բնակիչը» մանավանդ կիրակի օրերը, առնելով «հերր» պրոֆեսորի թելադրած դասախոսութեան տետրը և կամ այն գիրքը, որից ընթերցում էր պրոֆեսորը, գնում էր բարի Ֆոգելզանգի պանդոկը, նախ ողջունում էր տիրուհուն, որը դեռ նոր էր լվացվում, կատակում էր սպասավորուհու հետ, նավավարներից լսում էր զանազան նորութիւններ և, պահանջելով մի գավաթ գարեջուր, քաշվում էր 10 անկյունը, և բարոյախոսութեան գրքի իմաստութիւնները համեմտում էր Մյունխենի գարեջրով։ Հետո ներս էր մտնում մի ուրիշ աստվածաբան, որը միայն ողջունում էր ֆրաու Ֆոգելզանգին և այլևս չէր լսում նավավարներին և ոչ էլ կատակում էր սպասավորուհու հետ, որովհետև պանդոկի խորքում նա նկատել էր միայնակ նստած ընկերոջը։ Նրանք երամի առաջիններն էին, որոնց հաջորդում էին ուրիշները՝ փոքրիկ խումբերով, և կարճ ժամանակից հետո պանդոկը լցվում էր երիտասարդ մարդկանցով, որոնցից անհամբերները արդեն հանում էին գրասններ, ոմանք կանաչ մահուդի սյուրտուկները, ոմանք 20 շլացնում էին գույնզգույն ժիլետով, և մշուշի մեջ ցոլանում էին կարճ սուսերները,— և բոլորը զվարճանում էին, ինչպես այն դարում գիտեին զվարճանալ երիտասարդ մարդիկ, որոնք ինքնազուլա էին, հոգսը դեռ չէր ծանրացել նրանց ուսերի վրա և որոնց առաջին դասը եղել էր այն, ինչ որ անհայտ նկարիչը գրել էր պանդոկի ճակատին՝ «Քանի ողջ ենք, պիտի ապրենք»։

Այդպիսի մի կիրակի, երբ խրախճանքը նոր էր բորբոքվել, և դեռ մի սեղանի շուրջ վիճում էին այն մասին, թե ուսներին կհաջողվի՞ գրավել Վիսլայի կամուրջը, և գտնում էին, որ երբ լեհացիները չդիմադրեն, ֆեյդմարշալ Դիբիչը կարող է գրավել և՛ Վիսլայի կամուրջը, և՛ Վարշավան։ մյուս սեղանի շուրջ խոսում էին ասիական խուլերի մասին և կարծիք էին հայտնում, որ այդ ժանտամահը իցիվ թե հասնի մինչև Դորպատ, քանի որ, ինչպես ասել էր պրոֆեսոր Շիմանը, Յուս-լանդիայի հողից բարձրանում է այնպիսի շունչ, որի մեջ կը- 30 խեղզվի հնդախտը. երրորդ սեղանի շուրջ ոչ վիճում էին Վիս-

լայի կամուրջի և ոչ ասիական խողերի մասին, այլ պատրաստվում էին «գինեմարտելու»։ սեղանի երկու ծայրում կապույտ բոցով արդեն վառվում էր մեղրագինու փունջը, սեկունդանտները ստուգել էին այրվող փունջի համը։ մեկ, երկու և երրորդ նշանին կողմերը պիտի մինչև վերջ խմեին դավաթները,— երբ հանկարծ դռներն աղմկեցին և դռների մեջ երևաց սև թիկնոցով մի մարդ։

Պանդուրը թնդաց աղաղակներից։ Ուսանողներից մեկը, որ արդեն օրորվում էր և առաջին թեկնածուն էր լողալու մոռացության գետով, դավաթը ձեռքին կանչեց։

«Մահվան դատապարտվածները ողջունում են արքային»։
«Արքան» Թոմաս Բրյուլլն էր՝ «սև եղբայրների» ալագը։ Նա մի պահ ետ նայեց և լիքավ սանդուղքով։ Նրա ետևից ներս մտան շորս հոգի, որոնք առաջինի նման ունեին սև թիկնոց, գլուխներին՝ գերմանական բերետներ և ցածր ճուղով սապոգներ, որ պարուրում էին նեղ տաբատի եզրը։

Թոմաս Բրյուլլը ողջունեց, բարձրացնելով աջ բազուկը։ Մի քանի «Ֆուլքս» մի անգամից ոտքի կանգնեցին, նրան առաջարկելով իրենց աթոռները։ «Սև եղբայրների» ալագը մոտեցավ մի բազմամարդ սեղանի, մյուսներն էլ միացրին սեղանները, և ստացվեց աչնալիսի մի սեղան, որի ծայրը չէր երևում ծիսի մեջ։

Թոմասն իրար հետևից դատարկից երկու գավաթ մեղրադինի։

— Աղբյուրներն անգամ ծարավ են, Թոմաս,— կանչեց նա, որ առաջինն էր նրան ողջունել։ Մյուսները ծիծաղեցին, որովհետև այդ ուսանողը Թոմասին հիշեցրեց հենց նրա խոսքը, որ խրախճանքի բորբոքված ժամին կրկնում էր Թոմաս Բրյուլլը, և այդ խոսքերից հետո բերում էին նոր շշեր։

30 Թոմասն այս անգամ նոր նայեց երիտասարդին, որի երեսը վառվում էր բաց կարմիրով և որի աչքերի մեջ կար երեսայական ժպիտ, և դեմքն ուներ մանկական մի գրավչություն։

Թոմաս Բրյուլլը գլուխը խոնարհեց։

— Մեր Թոմասն ինչ-որ ուրիշ է այսօր...

— Չլինի՞ բան է պատահել և մեզ չի ասում։

— Նրա հետ վերջերս լինում է մի ինչ-որ դանակ սրող...

— Ես նրան տեսել եմ: Նա ապրում է հին ղորանոցների մոտ:

— Իսկ ես Թոմասին երեկ տեսա հենց այն կողմերում:

Սեղանի շուրջ այդպես էին խոսում նրանք, որոնք դեռ գինով չէին: Իսկ որոնք գինով էին, ուրախանալով «սև եղբայրների» ներկայությունից, արդեն բաց էին թողել սանձերը և խմում էին, շփոթելով դավաթները, գինին և զարեջուրը: Սեղանի մի կողմը, ինչպես առաջին որոտ, հնչեց երգը՝ «Gaudeamus igitur» և հետզհետե ծավալվելով մեջ առավ բոլորին և վերջին բառերը՝ «Nos habebit humus», այնպես ուժգին 10
ղղրդացին, որ ֆրաու Ֆոգելզանգին թվաց, թե դավաթներ փշրեցին:

— Հըմմ... ամեն ինչ հող կդառնա,— լռության մեջ ասաց Թոմասը, թարգմանելով երգի վերջը:

Նա ոտքի կանգնեց:

— Burschen,— և բոլորը լռեցին: Թոմասը գլուխը թափահարեց և մազերը ծփացին ուսերի վրա:— Ես ձեզ հիմա այնպիսի խոսք կասեմ, որ հրեք չեմ ասել: Ես ձեր եղբայրն եմ և, եթե սեղանի շուրջը նստած են հայրենակիցներ, որոնց նոր ևնք մկրտիլ, բայց և նստած են ընկերներ, որոնց հետ 20
շատ տարիներ զվարճացել ենք և դժվար փորձություններից ենք անցիլ: Մենք բոլորս եղբայրներ ենք, մի մոր հարավատ սաներ... Բայց ահա լսեցեք, թե ես ի՞նչ եմ մտածել, և ասեք, ճշմարի՞տ եմ, թե՞ սուտ են իմ խոսքերը: Իսկ ես այն եմ ասում, որ մենք բոլորս սխալ ճանապարհի վրա ենք...

Նվ շունչը պահեց մի րոպե, սուր աչքերով նայեց բոլորի աչքերին և այնտեղ կարդաց և՛ տարակուսանք, և՛ հետաքրքրություն, և՛ զարմանք, նաև ոչինչ չկարդաց, որովհետև կային գինու ոգուց թմրած աչքեր, որոնք արդեն ննջում էին:

— Իսկ ինչո՞վ ենք սխալ ճանապարհի վրա: Որովհետև 30
մենք մեր օրերն անց ենք կացնում գինարբուղով, հրեման սուսերամարտում ենք, երբեմն արշավում ենք ձիերով, երբեմն ասավածաբանություն ենք սովորում, և այսպես կորչում է մեր երիտասարդությունը, մեր ժամանակը և կորչում ենք մենք: Մեզ հարկավոր չի այդպիսի կյանք:

— Ինչպե՞ս: Ուրեմն այլևս չզվարճանա՞նք, գինի չբխամե՞նք:

— Որեմն դառնանք ճղնաւորնե՞ր և շունենա՞նք սիրելի կին:

— Իսկ աստվածաբանության մասին լավ ասեցիր: Շատ լավ ասեցիր: Բոլորովին ավելորդ տեղը կորցնում ենք մեր ժամանակը: Իսկ զվարճության մասին՝ սխալ ես,— և Օտտոկար Դրիշը, որ ամենահին ուսանողն էր, և որի մագերը ճնրմակել էին անքուն գիշերներով, որ նա անց էր կացրել գինի խմելով, այդ խոսքն ասաց ու մոտ քաշեց դաւաթը, երկյուղելով, որ Թոմաս Բրյուլլի խոսքերից ոգևորված հանկարծ կջարդեն դաւաթները և շշերը կջարդեն, կջարդեն նաև պնակները և ամեն ինչ կջարդեն և կերգվեն այլևս չլսմել ոչ դարեջուր, ոչ մեղրագինի և ոչ այլ տեսակ գինի:

— Կսեք իմ խոսքը: Դեռևս բոլորը չեմ ասել: Ես չեմ ասում, որ այլևս չխմենք և շմենամարտենք էսպաղոնով կամ պիստոլետով և կամ այլ զենքով, եթե լինի թշնամի, որ անարգել է մեզ, մեր կորպորացիային և կամ որևէ ծանր խոսք է ասել մեր հոգևոր մոր մասին: Նաև չեմ ասում, թե այլևս մի գրկեք ձեր սիրուհիներին, նրանց համար կիթառ մի նվագեք և մի սլարեք սլարահանդեսներում:

— Հիմա որ միանգամայն ճշմարիտ ես, Թոմաս,— և Օտտոկարը բարձրացրեց դաւաթը,— ողջ լինեա:

Մյուսները ևս բարձրացրին դաւաթները:

— Դեռ սպասեք, սիրելի բարեկամներ: Թողեք, որ խոսքս վերջացնեմ և այն ժամանակ դատեք, որ դատաստանով կուղեք:

— Թողե՛ք վերջացնի, թողե՛ք...

— Շարունակիր, Թոմաս,— կանչեց «սև եղբայրներից»

30 մեկը:

— Հիմա կասեմ բոլորը,— Թոմասը ոտքը դրեց նստարանի վրա, ամբողջ մարմնով հենվեց ծնկանր և ասաց,— ինչի՞ նման է, երբ մենք այստեղ զվարճանում ենք, իսկ այնտեղ մեր ընկերներին, մեզ նման ուսանողներին ծեծում են, ինչպես օրգոնան-հաուզում ծեծում են անպաշտպան սոլդատներին...

— Ո՞րտեղ, ո՞վ,— և բոլորը վեր թռան, ոմանք ձեռքերը տարած դեպի սուսերները, իսկ Օստոկար Դրիշը, որ չէր համբերել և դատարկել էր գավաթը, բղավեց.

— Ասա, ո՞ւմ են ծեծել...

— Կասեմ ում են ծեծել... Ծեծել են խարկովի համալսարանի ուսանողներին: Նրանց չեն ծեծել իրենց ընկերները, և ոչ էլ ծեծվել են հարբած վիճակում որևէ շարաճճի արարքի համար: Նրանք ըմբոստացել են ռեկտորի դեմ, որովհետև նրանց հետ վարվում էին ինչպես ճորտերի հետ: Թքում էին նրանց հրեսին և օրը ցերեկով ուսանողին պատժում էին, 10 մեքկացնելով մարմնի աչն մասերը, որ ամոթ է ասել: Մեկացնում էին և ստիպում, որ ընկերները ճիպտաներով ծեծեն:

Ահա թե ինչպես են ապրում մեր եղբայրներն այնտեղ: Այդ կարգերից դժգոհ, նրանք ըմբոստացել են և փշրել ռեկտորի տան ապակիները...

— Այդ բանում նրանք մեղ նման են,— լսվեց մի ոգևորված ձայն:

— Նրանք շարդել և փողոց են թափել ամբիոններն այն պրոֆեսորների, որոնք ոչ թե դասախոս են եղել, այլ հարբած կազակ: Նրանք դուրս են եկել փողոց և խարույկի վրա հրդեհել ատելի գրքերը: Բայց այդ ժամանակ ռեկտորի հրամանով վրա են թափվել վայրենի կաղակները, կրակ են բացել և դիրի բռնել ուսանողներին, պատժել են սոսկալի պատիժներով: Իսկ ամենից համարձակներին հազցրել են սղղատի շինել և կնուտի տակ քշել են այնպիսի հեռավոր տեղեր, որտեղից ոչ ոք չի վերադարձել և չի վերադառնա... Ահա թե ինչի մասին է խոսքը: Իսկ մենք այստեղ միայն զվարճանում ենք և չենք հիշում մեր ընկերներին և ոչինչ չենք անում, կարծես մենք ստեղծված ենք միայն զվարճության և աստվածաբանության համար... 30

— Իսկ ի՞նչ անենք մենք:

— Մենք այդ մասին չէինք լսել:

Եվ այդ երկու ձայնից բացի, չլսվեց ուրիշ ձայն, տիրեց այնպիսի լռություն, որ լսելի էր ջրի կաթկթոցը մի ինչ-որ պղնձի մեջ: Բայց շուտով այդ էլ չլսվեց, որովհետև ֆրաու

Ֆոգելվանդը, որ սովորութիւն ունի խրախճանքի աղմուկի մէջ ննչելու, դարթնեց ահաւոր լուսթյունից, ինչպես ջրաղաց-պանը, որ վախեցած վեր է թռչում, երբ այլևս չի լսվում ո՛չ ջրի շառաշը, ո՛չ քարի աղմուկը: Ֆրաու Ֆոգելվանդը դարթնեց և ամրացրեց տակառի ծորակը, որից մեղրագինին կաթ-կաթ ընկնում էր պղնձե փարչի մէջ: Ապա զարմացած նայեց ուսանողներին և նույնիսկ վեր կացավ, որ մոտենա նրանց, մոտենա և հարցնի, թե ինչո՞ւ են խոնարհել զլուսնե-րը և ինչո՞ւ են լուռ ծխում ծխամորճերը, և այլևս չեն հնչում
10 այն զվարթ երգերը, որոնց շառաշի տակ ննչում էր ֆրաու Ֆոգելվանդը:

— Իսկ մենք ի՞նչ անենք, Բոմաս...

Բայց ոչինչ չկարողացավ ասել Բոմասը, իսկ մյուսները լուռ մտածմունքի մէջ էին, ոմանք իրենց մտքում արդեն մի բան էին վճռել և մոռալ նայում էին սառչող մեղրագինուն, երբ դռների մոտ լսվեց մի աղաղակ:

— Burschen, heraus— և ներս ընկավ մեկը, որ ո՛չ գդակ ուներ, ո՛չ թիկնոց, և որի ձեռքից արյուն էր կաթում, և արյունոտ էր ճակատը, և չէր իմացվում ճակատին և՛ս վերք
20 կար, թե նա արյունոտ ձեռքով սրբել է ճակատը:

— Արշինավորները մերոնց ջարդում են ֆարե կամրջի մոտ...

Ինչպես վագրը, որ ոստյունից առաջ պահում է շունչը և փախչում գետնին, ասպա ամհհի թափով թռչում է որսի վրա, և ահից որսը գողում է այնպես, որ սարսափում են մյուս գաղանները հեռու հռուներում, այնպես էլ «ձկունահար-կի բնակիչները» նախ ահաբեկվեցին այդ գոլծից և գունատ-վեցին, ապա կատաղությունից այնպես մոնչացին, որ գղըր-դացրին հին կամարները, և հաջորդ վայրկյանին այլևս ոչ ոք
30 չմնաց պանդոկում, և միայն վայր ընկած աթոռները և մի քա-նի լիքը դավաթներ վկա էին, որ այստեղ խրախճանք կար, և անսկնկալ պատահարից դուրս են թուլ վարճացողները, որոնք ուր որ է պիտի ետ վերադառնան և այն միայնակ թիկնոցը, որ դեռ պահում է տիրոջ մարմնի ջերմութիւնը, նո-րից պիտ հանգչի նրա երիտասարդ ուսերին:

Իսկ Քարե կամուրջի մոտ կանոնավոր ճակատամարտ էր:

Օրը կիրակի էր, և զբոսնելու էին դուրս եկել ոչ միայն «ակադեմիական քաղաքացիները», այլև մյուս քաղաքացիները, որոնց մի խումբ, մեծ մասամբ ուսւ վաճառականներ, հարբած վիճակում, կամուրջից ոչ հեռու, հանդիպել էին չորս ուսանողի և ոչ միայն կտրել էին ամբողջ մայթը, փակելով երթևեկութունը, այլև նրանցից մեկն ուսանող Ստեֆան Գյունտերին մայթից հրել էր և անվանել «լեհական մուլ»։ Եվ այդ կայծից բռնկվել էր հրդհհ, և արդեն վաղուց Ստեֆան Գյունտերին, որ առաջինը քաշեց սուսերը, ընկերները տարել էին տուն արյունլի վիճակում, արդեն հարբած բառաչում էր այն ուսւ վաճառականը, որի աչքերի առաջ երբեմն մթնում էր, երբեմն լուսանում, և նա տեսնում էր անկապ պատկերներ և զգում էր, որ իրենը չէին ո՛չ ոտքերը, ո՛չ ձեռքերը։ Հարբած բառաչում էր այդ վաճառականը, որի ընկերները ծանր բռնեցին երով դիմավորել էին առաջին ուսանողներին, որոնք օգնության էին հասել զբոսավայրերից՝ թողնելով կիթառները և աղջիկներին։

Վաճառականներն ևս օգնություն ստացան. գետի մյուս ափից մի ահագին բազմութուն՝ կոշկակարների, ներկարարների, կաշեպորժների, օղետան սպասավորների և ինվալիդ զինվորների, որոնք օղետներումն էին,— մի ահագին բազմութուն՝ «ուղղափառներ, մերոնց ծեծում են» բղավելով, վաղեցին դեպի կամուրջը՝ ցախավելներով, երկար ցուպերով և նույնիսկ մի պայտար վերցրեց այն պարանը, որով նա կապում էր անհանգիստ ձիու մուլը,— սակայն, տեսնելով ուսանողների խմբերը, որ հենց այդ բոպին զանազան փողոցներով վազում էին դեպի Քարե կամուրջը,— տեսնելով այդ, պայտարը պարանով կապեց մի ուսւ մահուդավաճառի, որին ընկերները դրել էին դրոզի վրա, նրան մի կերպ ազատելով ոտնակոխ լինելուց։ Այնինչ մահուդավաճառը գաղաղած ուզում էր դուրս պրծնել ընկերների ձեռքից և նույնիսկ նույնիսկ այն բազմության մեջ, որտեղից լսվում էին խուլ տնքոցներ, գոռոց, հայհոյանք։ Ռեաց թողեք ինձ, բաց թողեք, անխիղճ-

ներ», հետզհետե թուլացող ձայնով կանչում էր մահուդավա-
ճառը, բայց այդ ձայնից արդեն հայտնի էր, որ եթե նրան
բաց թողնեին, նա հավիվ մի քանի քայլ կաներ և կգլորվեր
դեսին, որովհետև շատ անխիղճ էին ծեծել նրան:

«Զթողնեք աղյուսներին մոտենան», — բղավեց Թոմաս
Բրյուլլը, որ հենց առաջին վայրկյանին նկատել էր թշնամու
մի փոքր խմբի: Այդ խումբն ուզում էր գերանների վրայով
բարձրանալ և գործի դնել աղյուսների այն կույտը, որ ինչ-
որ շինության համար գերանների հետ թափել էին հրապարա-
10 կի մոտ: Եվ ինքն իսկույն թռավ այն կողմը, նրա հետևից
«սև եղբայրները»: Օտտոկար Դրիշը, ինչպես գազաթից գլոր-
վող ապառաժ, ահադին թափով նետվեց բաղմության մեջ և
այնքան հեռու դնաց, որ հասավ կամուրջի կեսին, որտեղ
աղմկում էին հակառակորդի պահեստի ուժերը, որոնք վայրենի
աղաղակներով խրախուսում էին առաջիններին: Նրանք մի
վայրկյան ետ քաշվեցին, Օտտոկարը զրատը փաթաթեց իբրև
վահան և հարձակվեց այն ժամանակ, երբ շրջապատողները
վրա վազեցին: Այդ տեսարանը նման էր հողմի պտույտին,
20 երբ երկնասլաց սլունի մեջ իրար են խառնվել տերևներ, շյու-
ղեր, փետուրներ, և ամեն ինչ պտտվում է մի ահավոր արա-
գությամբ, ոչինչ չի երևում թանձր փոշու մեջ, և միայն հեռվից
մի հոգնած ուղևոր նայում է այդ սևակնած պտույտին և արս-
գացնում է քայլերը, որպեսզի փրկվի վերահաս փոթորկից:
Արդեն շատերն են զլորվել գետին, արդեն երևում են արյու-
նոտ երեսներ, ծվեն-ծվեն քրքրել են Օտտոկարի սյուրտու-
կը, փշրել են նրա սուսերը և ահա մի վիթխարի մարդ մեջ-
քից դրկել է Օտտոկարին և գետնից կտրելով, նրան տանում
է դեպի կամուրջի եզրը: Վայրենի հռհռում են մյուսները, իսկ
մեկը ծվծվում է. «ջուրը, ջուրը քցիր շան ձագին», բայց Օտ-
30 տոկարն արնամիսած աչքերով տեսավ կամրջի երկաթյա
վանդակները, ուքերով հենվեց երկաթին և թիկունքով այն-
պես հրեց մարդուն, որ տրաք-տրաքեցին նրա ձեռքերի մկան-
ները, և մարդն անզոր ընկավ: Օտտոկարը դուրս պրծավ նրա
դրկից և նորից բորբոքվեց բռունցքակռիվը:

Մի այլ տեղ ուսանողները շրջապատել են մսավաճառ
Կոլեսնիկովին: Գեր մսավաճառը գործի է դրել կարճ բալուկ-

ները, ոտքերը, մինչև անգամ հաստ գլուխը, որով նա պողահարում է այնքան գազազած, որ եթե հակառակորդը չթեքվի, այդ հարվածը պիտի փշրի նրա կրծոսկրը: «Կատաղեցրե՛ք, ավելի կատաղեցրե՛ք», բղավեց Թոմասը և բազմությունը ճեղքելով, մոտեցավ մսավաճառին: Ապա ընտրելով հարմար վայրկյան, հետևից այնպես զարկեց նրա ոտքերին, որ մսավաճառի ծնկները ծալվեցին և նա փլվեց, ինչպես խարխուլ պատը, որի տակից քաշիլ են հիմնաքարը:

«Ոստիկանները, տղերք»,— կանչեց մի ուսանող, որ բարձրացել էր գերանների վրա: Իրար հետևից լսվեցին սուղոցներ: 10
Կամուրջի գլխին երևացին ձիավոր ոստիկանները: Նրանք գալիս էին մյուս ափից և, որպեսզի հասնեին հրապարակը, պիտի ճեղքեին վաճառականների և արհեստավորների պատնեշը: «Մերոնց ծեծում են», լալահառաչ ասաց երկար մորուսով մի մարդ, բռնելով առաջին ձիու սանձը: Նա կուլին շէր մասնակցել, այլ միայն արձակել էր այնպիսի ձայներ, որոնցով որսորդը «քիս» է տալիս շներին: «Հեռու քաշվիր, քավթառ»,— և ձիավոր ոստիկանը բարձրացրեց մտրակը: Երկար մորուսով մարդը վաղեց դեպի վախմիստորը, բայց այդ վայրկյանին դեպի ձիավոր ոստիկանները թռան աղյուսի կտորներ: 20
— Pereat*,— որոտաց մի ձայն գերանների ետևից:

Մի ձի ծառս եղավ, և նրա ոտքին դիպավ այն աղյուսը, որ նետողը նշան էր բռնել ձիավորի կրծքին: Ձին հանկուտ ընկավ, ձիավորին թամբից դուրեկով: «Թրե՛րը պատրա՛ստ»,— գոռաց վախմիստորը և ձին խթանեց: Բայց այդ ժամանակ ուսանողները առաջ հրեցին հակառակորդներին, որոնք մնացին ձիավորների և ուսանողների արանքում: Ոմանք անցան ցանկապատի մյուս կողմը և կախվեցին վանդակներից: Գերանների հետևից սաստկացավ աղյուսների տարափը: Ձիերը ետ քաշվեցին: Ուսանողները նոր թափով սեղմեցին հակառակորդին, և բազմությունն ալիք-ալիք ետ նահանջեց կամուրջով, իրեն հետ տանելով նաև ձիավորներին: Վախմիստորը շրջեց ձիու գլուխը և անհայտացավ:

* Անկցի:

«Յրվեք տները»,— գերանների հետևից կանչեց Թոմաս Բրյուլլը և ետ դարձրեց նրանց, որոնք հակառակորդին քշել էին մինչև կամուրջի ծայրը։ Կամուրջը դատարկվեց։ Գերանների հետևից դուրս եկավ «սև եղջարներին» խումբը։ Այդ վայրկյանին լսվեց թմբուկների աղմուկ... «Յրվեք տները»,— բղավեց Բրյուլլը, «մուշկետյոռները գալիս են»։ Նրեաց պատրուգավոր հրազեններով զինվորների ջոկատը, որի առաջից գնում էր մի երիտասարդ սպա։ Նրա ղեմքին շողում էր ինքնագոհ ժպիտ։ Նա նայում էր պատշգամբներին և պատուհանների կողմը, որտեղից նրան էին նայում աղջիկներ և կանայք, որոնց այդ երիտասարդ սպան կարծես ասում էր. «Տեսեք, ինչ չքնաղ են իմ ուսադիրները, իմ սաղավարտը և իմ ձին և ես»։ Իսկ վերևից պատասխանում էին. «Ի՛նչ երիտասարդն է այն սպան... Հազիվ քսան տարեկան լինի, բայց արդեն փոխզրնդապետն է Ռեկլյան մուշկետյոռների զնդի...»։

Իսկ մսավաճառ Կոլեսնիկովը ոչինչ չասաց։ Նա սթափվեց թմբուկների որոտից և մի կերպ ոտքի կանգնելով, քայլեց դեպի գերանների կույտը, որտեղից դուրս թափվեց Թոմաս Բրյուլլը։ «Բռնե՛ք նրան, բռնե՛ք»,— աղաղակեց ռուսը։ Մուշկետյոռները շարքի մեջ ժպտացին. նրանցից մեկն ընկերոջն ասաց. «Քաջերը նրան լավ են փետրահանել...»։ Իրավ որ Կոլեսնիկովը նման էր սագի, որին ժլատ տանտիկինն այլանդակել էր, չափից ավելի պոկելով բմբուլը։ Նրա կափտանը քրքրված էր, և երբ նա օրորվելով անցավ կամուրջը, գետի բամբին աստառի բուրդը տարավ հեռու-հեռու...։

Հրապարակն ամայացավ։ Կամուրջի վրա երևում էին հատ ու կենտ անցորդներ, որոնք տուն էին շտապում։ Արդեն երևիկ էր։ Հեռվից լսվում էր թմբուկների խուլ աղմուկ։ Նրիտասարդ սպան հիացած իր գեղեցկությանը և իրենով, ղեռ շարունակում էր հեռավոր փողոցների բնակիչներին ցույց տալ իրեն և իր ուսադիրները և սաղավարտը, որ փայլում էր իրիկնային մթնշաղում։

6

— Դուք նորից ձեր հայրենակցի մո՞տ էիք,— հարցրեց տիկին էլոիզ Աուսենդերը մի երիտասարդի, որը ներս մտնե-

լով, արձանացալ դռան մոտ, որովհետեւ նրան անսպասելի էր եւ՝ այդ հանդիպումը, եւ՝ տիկնոջ անհամբեր հարցը:

Բայց տիկինն ավելի արագ զգաց իր անզգուշությունը՝ որով մատնեց իր անհանգստությունը երիտասարդի բացակայման առթիւ, քան կալատասխանի երիտասարդը: Եւ կարծես այդ անզգուշության հետքերը ծածկելու համար, նա դարձաւ իր խոսակցին՝ պրոֆեսոր Պարրոտի կնոջ, որն այդ ընկերին մոմի վրա կռացած թելում էր ասեղը:

— Ես այդպես էլ գիտեի, որ նրան ոչինչ չի պատահել... Բայց տեսնեիք Գերմանին... Աստված իմ, ինչքան էր նա հուզ- 10
վել, քանի անգամ հարցրեց...

Եւ կանացի հոտառությամբ տիկին էլոիզն զգաց, որ իզուր էր իր կասկածը եւ, որ բարեկամութիւն չէր նկատել նրա անհանգստությունը եւ ակնապիշ տեւ նայում էր ասեղի ականջին:

— Դե հիմա պատմեք,— եւ տիկին էլոիզն անսեթեւեթ նա-
ղանքով բարձրացրեց ձեռքը, խշշաց զգեստը, եւ լայն թևքի մի-
ջից ձգւեց նրա մերկ բազուկը, ինչպես քամին օրորում է եղեգ-
նուտը, եւ հանկարծ մերկանում է մի դալար հղեգ, որ չգիտի, որ
կողմը թեքվի եւ միայն խոնարհում է տերևները՝ ծածկելու իր
բաց կարմիր մարմինը: Նա սկսեց հարդարել կրակի գուլնի 20
խոպտալները, որ կախվել էին ճակատի կամարի վրա:

— Բայց ի սեր Աստուծո, ասացեք, ի՞նչ է պատահել... Ես
ոչինչ չգիտեմ,— եւ երիտասարդն իր խելոք աչքերը, որ ավելի
էին խռորացել եւ՝ ուրախութենից՝ տիկին Առաքինիների
տեսնելու համար, եւ՝ անհանգիստ կասկածից, որ հետեանք էր
տիկնոջ հանկարծակի հարցին,— երիտասարդն աչքերը հա-
ռեց նախ՝ տիկին Պարրոտին, ողջունեց նրան, եւ ապա սեղմեց
տիկին էլոիզի ողորկ ձեռքը:

— Ինչ- որ բան է պատահել... Նախասենյակում օտարո- 30
տի վերնադզբստ է կախված, դրսում ինչ-որ կառք է սպա-
սում... Չեմ հասկանում:

Տիկին Պարրոտը ժպտաց: Նրան եւ հաճելի էր երիտա-
սարդի հետզհետեւ աճող հետաքրքրությունը, նաեւ այն, որ նա
միաձիւտ երևալի նման իր աչքերն ուղղում էր մերթ տիկին
էլոիզին եւ մերթ իրեն, կարծես նրանց դեմքերի վրա գուշա-
կում էր պատասխանն իր կասկածի: Իսկ տիկին Առաքինիներն

առանց թաքցնելու իր հիացմունքը, նայում էր երիտասարդի մաքուր սափրած երեսին, որ վարդագույն էր երեկոյի սառնից, և նրա խելոք աչքերին, որոնց տիկին էլոիզն առաջին հանդիպումից հետո անվանել էր «մութ ծովեր»:

— Ո՞վ կա ներսը,— և երիտասարդը գլխով նշան արեց դիմացի սենյակի կողմը, որտեղից լսվում էին ինչ-որ խառն ձայներ:

10 — Տղամարդուն չի վայելում այդպիսի հարցասիրություն,— կեղծ լրջությամբ հանդիմանեց տիկին Աուսլենդերը և նրա վրա նայեց այնպես, ինչպես կնայի ամուսնացած կինը իրենից ավելի երիտասարդ տղամարդու, որի առնական միամտությունն ամեն ինչ ճաշակած կնոջը հիշեցնում է և այն, որ նրա համար անդարձ կորել է, և այն, որ դեռևս մնում է, ինչպես ծառի վերջին պտուղը՝ ցուրտ աշունքին:

— Ուրեմն դուք ոչինչ չե՞ք լսել այսօրվա դեպքերի մասին,— հարցրեց տիկին Պարրոտը:

20 — Ո՛չ, տիկին,— և նա ուզեց երդվել, բայց հիշեց, որ պրոֆեսսորն արգելել է երդվելը, իբրև «անվայել բան, որ հատուկ է միայն ռուս աստիճանավորների և վաճառականների», ինչպես ասել էր պրոֆեսսորը:

— Ես ճաշից հետո գնացել էի իմ հիվանդ բարեկամի մոտ...

— Ինչպե՞ս է հիմա այդ խեղճ մարդը,— և տիկին Պարրոտը թեթև հառաչեց:

— Նա երեի երեք այլևս չտեսնի իր հայրենիքը,— տխուր ասաց երիտասարդը: Մի պահ լռեցին, կարծես երերով էլ միտք էին անում, թե ինչքան ծանր է երեք չտեսնել հայրենիքը:

30 — Իսկ հետո ո՞ր գնացիր,— լռություներ խախտեց տիկին Աուսլենդերը:

— Այնտեղից ես գնացի Դոմբերգ, որովհետև այդ վրույցըն ինձ ևս հիշեցրեց իմ հեռավոր հայրենիքը,— նրա ձայնը դողաց, դողդողաց նաև ներքին շրթունքը: Տիկին էլոիզը խղճահարվեց և նրա սիրտը շահելու համար ասաց.

— Իմ երիտասարդ բարեկամը թող չտխրի... Դուք մի օր պիտի տեսնեք ձեր հեռավոր հայրենիքը... Այ, մենք երեք

չենք տեսնի ձեր հայրենիքը: Այդ անկասկած է... Իսկ դուք: Երբ դուք վերադառնաք, ով գիտե, մենք այլևս կհանդիպե՞նք իրար, թե՞... Եվ այն ժամանակ դուք մեզ իսպառ կմոռանաք... Եվ ո՞վ գիտի, թե ի՞նչ կլինի վաղը... — տիկին էլոիզը լռեց, աչքերը հռոտելով իր բարեկամուհուն, որն գրադված էր կարելով: Ապա նա ավելի խոր ընկղմվեց բաղնոցի մեջ և, գլուխը թիկնոցին հենած, ձգեց սպիտակ պարանոցը և նուրբ կզակը, որ թվում էր պարանոցի շարունակությունը. երևա-սարդը չէր տեսնում նրա գլուխը, այլ միայն տեսնում էր պարանոցը և սպիտակ կլակը, որ նրան հիշեցնում էր մարմարե վաղեմի անդրի, որի կանացի գլուխը ջարդել ևն բարբարոս-նեը, և մնացել է միայն պարանոցը, որն անուամենայնիվ վկայում է, թե ինչքան գեղեցիկ էր այն գլուխը:

10

— Իսկ այժմ մեր սիրելի Արմենիերին պատմենք այն, ինչ որ պատահեց այսօր... — և նա սթափվեց, ինչպես մի կայտառ աղջիկ, որ խռովում է մի վայրկյան, որպեսզի հաջորդ վայրկյանից սկսի պատմել զրնգան ձայնով:

Տիկին էլոիզը պատմում էր, ինչպես այդ պատահարի մասին կարող էր պատմել մի գերմանացի պրոֆեսորի կին, որը, չնչպես և նրա ամուսինը, չէր սիրում ռուսներին, մանավանդ ռուս վաճառականներին, որոնց մասին նա իր էստուհի աղախ-նից և հրեա նպարավաճառից լսում էր միայն արտասովոր պատմություններ:

20

Պատմում էր տիկին էլոիզը, պատմում էր այն, ինչ որ նրան հաղորդել էր աղախինը, որն, իբր թե ականատես էր եղել դեպքերին մինչև այն վայրկյանը, երբ «զորքը դուրս եկավ թնդանոթներով», որից հետո նա փախել էր, որովհետև «մի կադակ ձին քշում էր ուղղակի նրա վրա»: Նրիտասարդն ազահուլթյամբ լսում էր տիկնոջը և աչքը չէր հեռացնում սև ուլունքների շարանից, որ դրկել էր նրա պարանոցը և ճոճ-վում էր, երբ տիկին էլոիզը շարժում էր իրանը:

30

Տիկին Պարրոտը, որ ձեռագործի վրա գլուխը կախ լսում էր այն, ինչին արդեն տեղյակ էր, — երբեմն գլուխը բարձրացնում էր և նայում երիտասարդին: Ինչքան շուտ փոխվեց նա... Եվ ինչքան վարժ է խոսում գերմաներեն: Նա մի կա-

տարյալ Edelman է, և ոչ ոք չի մերժի նրան իր աղջկա ձեռքը... Իսկ Արմենիերն առաջին օրերը շփոթեց, ինչպես գործածի սլաւառաքաղը և չգիտեր կարտոֆիլն ուտելու կերպը:

Արմենիերն Աբովյանն էր: Դորապատում նրան այդպես անվանեցին այն օրից, երբ բնակիչները քաղաքի փողոցներում տեսան նրա օտարոտի դեմքը, հարավի մարդու վառվռուն և մեծ աչքերը և մանավանդ հայ դպիրի կապան և ջիբրուն, որ նա առաջին օրերը հագնում էր Պարրոտի տուն դնալիս: Նրա վրա նայում էին, ինչպես դարմանալի հրաշքի վրա, և ծանրամիտ բլուրգներն էին, որոնք երեկոները նստում էին դարպասների առաջ, երկար նայում էին նրա ետեից, և նրանցից մեկը, որ դիպվածով եղիլ է թաթարների երկրում կամ հասել էր մինչև Հաշտարխան, սլաւում էր սուլասպեխախան սլաւություններ հեռավոր հարավի մասին:

Կանայք և աղջիկները դադարագողի հայացքով ուղեկցում էին նրան, իսկ ամիսի համարձակները ժպտում էին, և երբ նրանց կողմն էր նայում Արմենիերը, հանկարծ զվարթ քլորիչով պատուհանը փակում էին նրա վրա: Ոչ մի կասկած, որ այդ սենյակում, ուր հավաքվել էին տանտիրուհու աղջիկները և նրանց բնկերուհիները, դեռ շատ պիտի խոսեին նրա մասին. աղջիկների մեջ պիտի հայտնվէր մի Գրետխեն, որը պիտի հանդիմաներ ընկերուհիներին, երբ նրանց շարձման շաղակրատությունն անցներ ամութխածության սահմանից: Ընկերուհիները պիտի հարձակվեին Գրետխենի վրա, նրան պիտի բամբասեին, այդ աղջիկը հուղմունքից պիտի կարմրեր և ապա առանձնության մեջ զգար մի քաղցր տառապանք:

Այդպես էին ճանաչել նրան և, ինչպես հաճախ է լինում, առաջին տպավորությունը մնացել էր անջնջելի: Այդ բանին օգնել էր նաև Մարյա Աֆանասևնան, ովս սարկավազի կինը, որի տանը մի քանի ժամանակ Արմենիերն ապրել էր: Անհանգիստ կաշաղակի նման մի բակից մյուսն էր մտնում այդ գնդիկ կինը, և երբ հարցնեին նրա տան կենտրոնի մասին, նա երգելով ասում էր. «Ի՞նչ կենտրոն, աստված իմ... Իսկական սուրբ: Ծոմ է պահում, գիշեր-ցերեկ կարդում է, և իրենց լեզվով աղոթում է... Եվ ինչպե՞ս է աղոթում, այդ ինչ ձայն է, ինչ լեզու է: Թեև չեմ հասկանում, բայց հավատում եմ, որ

սրբազան լեզու է... Իմ ամուսինն ասում է, որ նրանց լեզուն աշխարհի առաջին լեզուն է. նրանց լեզվով է խոսել Նոյը, հենց որ սարից իջել է: Ահա թե ինչ լեզվով է խոսում...»: — «Իսկ գինի խմո՞ւմ է, խոսո՞ւմ է կանանց հետ. պետք է, որ նրանց օրենքն արգելի այդ բանը», — հարցնում էին հետաքրքրված հարևանուհիները: «Սուտ խոսքեր են. նա կանանց հետ խոսում է, բայց խմել չի սիրում. ամբողջ օրն իմ աղջիկը նրա հետ է... Թեև փոքր է, բայց ես իմ աղջիկը նրան կին կտալի», — և Մարյա Աֆանասևնան խորամանկ ժպտում էր. «Ներանց մոտ սովորույթուն է փոքր աղջիկ առնելը... Բայց իմ 10
Օլգան շատ փոքր է, դեռ երեխա է և ոչինչ չի հասկանում այդ բաներից»: Եվ Մարյա Աֆանասևնան այնպես անկեղծ էր կսկծում, որ աղջիկը փոքր է և այնպես էր գովում իր տան կենսվորին, որ հարևանուհիներն ակամա նայում էին իրենց հասած աղջիկներին:

Բայց ոչ մի Մարյա Աֆանասևնա չէր կարող Արմենիերի համբավը Դորայատում այդքան տարածել, եթե այդ բանին հակառակ լինեին բարեհոգի տնատերերը և ուսանողները, այսինքն՝ Ֆրաու Ֆոգելզանգի բարեկամները: Պատահում էր, որ Ֆրաու Ֆոգելզանգի պանդոկում ուսանողներից մեկը, որ քաջ 20
գիտեր Արևելքի հին պատմությունը, նաև աշխարհագրություն, պատմում էր այն հեռավոր երկրի մասին, որտեղ գրտնըվում էր բիրլիական լյառը՝ Արարատը: Եվ ծայր էր առնում վեճը՝ կբարձրանա՞ «հերը» պրոֆեսորն այդ լեռան կատարը, թե՞ չի բարձրանա, արդյոք իրենց հայրենակցին կհաջողվի՞ նոյյան տապանի տեղը խրել այն խաչը, որ պատրաստել է իրենց քաղաքի դարբինը... Ֆրաու Ֆոգելզանգի պանդոկում նրանք նստում էին մինչև ուշ գիշեր, և հանկարծ ոտքի էր կանգնում մի ծերուկ ձկնորս, որը ղրուլցի ընթացքում առել էր առաջին դուրը, և բարձրացնում էր գավաթը. «Հաջողություն 30
մաղթենք մեր հայրենակիցներին, որոնք այժմ, ով գիտե, ինչ փոթորիկների մեջ են, որովհետև ինչպես ծովում, այնպես էլ հավիտենական սառույցների վրա...»: Եվ նույնիսկ հուզվում էր Ֆրաու Ֆոգելզանգը, երբ լցնում էր մաղթության գավաթները, որովհետև նրա համար ևս սարսափելի էր փոթորիկը հավիտենական սառույցների վրա:

Պրոֆեսոր Պարրոտին նրանք դիմաւորեցին, ինչպէս հազթանակից վերադարձող զորավարի։ Եւ շատ փառեջուր խմեցին այդ և հաջորդ օրերը, իրար հաղորդելով դժուար վերելքի այնպիսի մանրամասնութիւններ, ասես բոլորը, և մինչեւ անգամ ֆրաու Ֆոգելլանգը և նույնիսկ այն ձկնորս ծերուկը, — բոլորը բարձրացել էին Արարատի գագաթը և այժմ իրենց տանը, հարազատների շրջանում վերհիշում էին այդ վտանգավոր ուղևորութիւնը։

10 Դեռևս կենդանի էին զրույցները Արարատի վերելքի մասին, և առանձին ականածանքով էին գլուխ տալիս «հերր պրոֆեսորին», երբ հայտնվեց հայր իսկական բնակիչը Արարատյան աշխարհի, որ երկրորդն էր բարձրացել և գերմանացու կապարն խաշի կողքին Արարատի գագաթին խրել էր իր ձեռագործ փայտե խաշը։

Ահա ինչը նրա համար Դորպատում ստեղծեց համբաւ զարմանալի արագութեամբ, և հենց հաջորդ օրից նա դարձաւ մեկը, որին շատ աներում գրկաբաց կընդունէին, որի անցնելուն սպասում էին փողոցի բնակիչները, և որի մասին պատմում էին, թե մինչև Դորպատ գալը նա չգիտէր գարեջուրը, 20 և ինչպէս փոքր աղա նա հրձկանքով դիտել էր գույնզգույն թղթերից սարքած այն օդաւարիկները, որ ըստ այն ժամանակի սովորութեան տոն օրերին բաց էին թողնում օդի մեջ։

Բայց արդէն անցել էր այդ ժամանակը, և փոշի էր նստել սև կապալի վրա։ Նա հագնում էր մահուդե վերարկու և բարձրավիզ սյուբտուկ, որից ավելի էր երկարում հասակը։ Նա կասում էր ծաղկանկար կրծկալ և թաւշյա փողկապ։ Հյուսիսի սառն օդը փոխել էր նրա զեմքի ցորնագույնը, բայց աչքերը մնացել էին նույնը, հարավի մարդի խելոք և խորունկ աչքերը՝ «մութ ծովեր», ինչպէս անվանել էր տիկին էլոիզ Աուս-30 լինդերը, որն այլևս չէր հագնում նրանց հմայող գեղեցկութեամբ։

7

Տիկին էլոիզը դեռ չէր ավարտել դեպքերի նկարագրութիւնը (ուսանողներին նա անվանում էր «խեղճ երիտասարդներ») և հաճախ պատմին ընդհատում էր միջանկյալ դիտողու-

թյուններով ռուսների մասին, օրինակ, երբ հիշատակեց Քարե կամուրջը, նա, դառնալով տիկին Պարրոտին, ասաց. «Ես ձեզ չեմ պատմել, թե ինչպես իմ Գերմանը հենց երեկ Քարե կամուրջի վրա կովի է ռուս կառապանի հետ... Ճշմարիտ որ կովն է, միայն, իհարկե, ոչ ինչպես խեղճ երիտասարդները... իսկ մեղավորը՝ ռուս կառապանն է։ Նրա ձին կամուրջի վրա ընկնում է, և փոխանակ օգնելու խեղճ կենդանուն, հիմար ռուսն սկսում է ծեծել նրան և ինչպե՞ս՝ սապոգներով... Այդ ժամանակ իմ Գերմանը չի համբերում և սկսում է կառապանին հանդիմանել...», — տիկինը դեռ չէր ավարտել պատմելը, երբ դիմացի սենյակի դուռը բացվեց, և դուրս եկավ մի ալեհեր մարդ՝ կապույտ մուկերով և կարճ թրով, որի կոթից կախված էին կյարմիր ժապավեն և ոսկեկար ծոպեր։ Նա արդեն ալեհեր էր, և ծերությունից նրա մեջքը կռացել էր։ Նրա հետևից դուրս եկավ ռեկտորը՝ «հերը պրոֆեսոր» Ֆրիդրիխ Պարրոտը, նիհար և ցամաք երեսով մի կարճահասակ մարդ։

10

— Էվստարիս Իվանիչ, գուցե շմերժեիք մի փոքր հանգստանալու մեր համեստ սեղանի շուրջը՝ ի վարձատրություն մեր հոգնության, — ծերունուն դիմեց Պարրոտը։

— Որքան էլ հաճելի է ներկայությունը տիկինների և 20 բաղջր է ձեր հրավերը, բայց ես ստիպված եմ պատժել ինձ, գրկելով այդ հաճույքից, — և ծերունին, փափուկ սապոգներն իրար զարկեց ինչպես հին ասպետ, և մեղմ զրնգացին նրա սապոգների խմանները։ — Նաև ձեզ հայտնի է, Ֆրիդրիխ Գեորգեվիչ, իմ պաշտոնի իստապահանջությունը, եթե ոչ՝ մեծավ ուրախությամբ, — և նա ծիծաղեց շոր ու կեղծ ծիծաղով, որ փոխվեց հազի՛ անախորժ և նույնքան շոր։

— Միայն մի գտնվաթ իսկական ռեյնվեյն, Էվստարիս Իվանիչ։ Խնդրում եմ շմերժել, — և տիկին Պարրոտը մոտեցավ պահարանին։

30

— Մերժել հարգելի տիկնոջ հրավերը՝ այդ արդեն չեմ կարող։ Սակայն eine Minute, շատ եմ խնդրում, — և ծերունին թեթև հազաց, կոկորդը մաքրելով հոնոսյան գինու համար։

— Թույլ տվեք ներկայացնել Ձեզ իմ Liebling-ին... Հերր դիակոնուս Արովյան, որի մասին անշուշտ լսել եք։

— Օ, և այն էլ ինչպիսի պատմություններ... Ուրախ եմ սեղմելու Ձեր ձեռքը: Շատ ուրախ եմ,— Աբուլյանը մի քանի քայլ արեց և թեթևակի խոնարհելով գլուխը, սեղմեց ձեռունու ձեռքը:

— Կարծեմ, որ նա չի մասնակցել այսօրվա անկարգություններին...— Եվ ծերունին դեմքը կեղծ դայրույթով խըստացրեց, ուռցրեց այտերը, և բեղերը ցցվեցին՝ մեկը դեպի վեր, մյուսը՝ ներքև:

10 — Օ, ոչ, էլիստարիս Իվանիչ... Նա դբաղված է միայն իր դասերով,— և պրոֆեսորը ծերունուն մոտեցրեց գավաթը:

— Սիրում եմ, շատ եմ սիրում գիտությունը և կարգապահությունը: Դուք շատ առաջ կգնաք այդ ճանապարհով, երիտասարդ,— և ծերունին բարձրացրեց գավաթը, գլուխը թեթև խոնարհեց տիկին էլոիզ Աուսլենդերին, ապա տիկին Պարրոտին և Լադ դցեց գլուխը: Տիկին էլոիզին անհաճելի էր տեսնել ծերունու կոկորդի ձգված երակները և մկանները և չոր կոկորդը, որ կծկվում էր դինու յուրաքանչյուր ումպի հետ:

20 Այդ ծերունին պոլիցեյմեյստեր Կրուչինսկին էր, որը և կել էր համալսարանի ռեկտորին հաղորդելու օրվա պատահարի, կամ ինչպես նա էր ասում, «ձեղունահարկի բնակիչների անկարգության» մասին և պատժել տալու նրանց, որոնք «հակաօրինական բունս էին սարքել» («*учинили противузакононым бытъ*»), աղյուսներ շարտելով հեծյալ ոստիկանների վրա: Նա եկել էր մեծ պահանջներով և դեպքն այնպես էր նկարագրել, որ նրա ասելով, եթե վախժիստը խոհեմ չլինեիր, ապա անխուսափելի էին արյունահեղությունները երիտասարդ մարդկանց և ոստիկանների միջև, մանավանդ, որ վերջիններս պաշտպանում էին իրենց ազդակիցներին: Պոլիցեյմեյստերը հաղորդել էր նաև, որ զրգոված երիտասարդների խմբից լսվել են անթույլատրելի բացականչություններ, որոնց մասին եթե տեղեկանա ղեներալ-նահանգապետը և մանավանդ քաղաքի ժանդարմական զնդապետ Դոնցովը, ապա կարող են առաջանալ մեծամեծ անախորժություններ, և կրտուժի համալսարանի համբավը, և կարող են այդ բանից օգտրվել համալսարանի թշնամիները (իսկ թե ովքեր էին այդ

թշնամիները՝ ծերունին չասաց) և առհասարակ քաղաքի այն բնակիչները, որոնք իրեն՝ պոլիցեյմեյստեր Կրուչինսկուն հաճախ են գանգատվում ուսանողներից:

Իր խոսքին կշիռ տալու համար ռուսիկանապետն ականարկել էր մի ինչ-որ գաղտնի շրջաբերականի մասին, որ նա ստացել էր Սանկտ-Պետերբուրգից պրոֆեսոր Պարրոտին հայտնի անձնավորության ստորագրությամբ, և որով առաջարկվում էր հատուկ հսկողութուն սահմանել ուսանողների վրա, ի նկատի ունենալով այն, որ մի քանի զորագնդեր պետք է ձմեռին Դորպատում և ապա շուտով այդտեղով պիտի մայրաքաղաք 10
վերադառնար Պավլովյան գունդը, և երկու հետևակ գունդ, որոնք հետ էին գալիս Լեհաստանից և հնարավոր էր, որ երկար ժամանակով հանդստանային Դորպատում, որպեսզի վայելուչ տեսքով ներկայանան նորին կայսերական մեծության:

Ռեկտորը զգուշավորությամբ առարկել էր, որ երկուստեք են եղել անվայել բացականչություններ, և հարկավոր չէ կարևորություն տալ զրդոված վիճակում արտասանած խոսքերին: Ինչ վերաբերում է ռուսիկանների վրա աղյուս շարունակ փաստին, ապա ինքը համոզված է, որ ուսանողները մի քանի աղյուս են նետել ոչ թե ռուսիկանների, այլ իրենց հակառակորդների վրա և այն էլ ոչ թե որևէ մեկի մարմինն ծանր վնաս հասցնելու, այլ վախեցնելու դիտավորությամբ: Ռեկտորը հայտնել էր նաև, որ նախահարձակ են եղել հայրած վաճառականները և ուսանողները միայն ստիպմամբ պաշտպանել են իրենց և ընկերների պատիվը: «Այդ միանգամայն ճշմարիտ է, հարգելի Ֆրիդրիխ Գեորգելիչ»,— համաձայնել էր պոլիցեյմեյստերը,— «աչպես են վկայում նաև չեղոք քաղաքացիները»: «Շատ ուրախ եմ, որ այդպես է, սիրելի էվստարխ Իվանովիչ... Այն ժամանակ ներեցեք ինձ, եթե համարձակվեմ այսպիսի հարց տալու Ձեզ. ի՞նչ կասի պարոն դեներալ-նա- 30
հանգապետը, եթե տեղեկանա, որ Ձեր հսկողության հանձնված քաղաքում ինչ-որ հարբած մարդիկ օրը ցերեկով հարձակվում են անմեղ ուսանողների վրա և... կարո՞ղ է այդպես հարցնել: Կարող է: Եվ այն ժամանակ պարոն գեներալ-նահանգապետը կասի. իսկ որտե՞ղ էին ռուսիկանները և հարգելի պոլիցեյմեյստերը, այդ ինչպիսի՞ բարքեր են այդ քա-

ղաքում: Հավատացնում եմ, կասի և կավելացնի այնպիսի բաներ, որ կատարյալ անախտութիւն կլինի Զեւ համար, նաև համալսարանի համար, որն այսպիսով կարող է գրկւել Զեր այնքան օգտակար բարեկամութիւնից»:

- «Հերր պրոֆեսորը» միանգամից էր խառնել ծերունու բոլոր հաշիվները: Ռեկտորի ասածն այնքան ճշմարտանման էր, որ Կրուչինսկուն մի վայրկյան թվաց, թե այդ բոլորն արդեն կատարւել է, թե դեներալ-նահանգապետից արդեն ստացւել է այդ գրութիւնը, և օր ծերութեան պաշտոնանկ լինելով, նա
- 10 թողնում է Դորպատը: Սառը քրտինք երևաց նրա ճակատին, և թաշկինակը ճակատին սեղմելով՝ նա շշնջաց. «Դուք իրավացի եք, Ֆրիդրիխ Գեորգեիչ, միանգամայն իրավացի եք... Սատանան խնչի հետ ասես, որ չի խաղա... Եվ ինչ լավ է, որ չեմ գրել ռապորտը: Հավատացնում եմ, որ մի քանի անգամ կանչեցի քարտուղարին, որպեսզի թելադրեմ: Բայց ինչ-որ ձայն ինձ ասում էր, թե դնա Ֆրիդրիխ Գեորգեիչի մոտ, նրա հետ խոսիր և ապա նոր... Ինչպե՞ս ասեմ: Նու, կարծեք թե ես ուզում էի նստել աթոռի վրա և, կարծեք, ամեն անգամ աթոռի միջից, համարձակւում եմ ասել, ցցւում էր մի
- 20 բուր բան և չէր թողնում նստեմ... Շնորհակալ եմ, մեծապես շնորհակալ եմ... Ախր ես (և այդ խոսքի վրա նա ճակատին ձեռքով այնպես էր խփել, որ հարևան սենյակում լսել էին այդ ձայնը, և տիկին Պարրոտը մոտեցել էր դռանը), ախր ես կարող եմ ասել, հիմար եմ: Եվ սրտեղի՞ց ինձ խելք... Եվ առհասարակ ո՞վ է խելք տվել ռուսներին: Մեր բանն է աջ-ձախ կրակել, ջարդել, թափել: Աստված մեզ խելք չի տվել, և այդպես էր ասում նա իմ հանգուցյալ հայրը, թե Աստված խելք է տվել միայն գերմանացիներին...»: Այդպես նա երկար պիտի խոսեր, եթե նրան չընդհատեր պրոֆեսորը և շառաջարկեր, թե այնուամենայնիւ հարկաւոր է «մի բան անել»: Եվ համաձայնեցին, որ պոլիցմեյստերն այդ օրվա պատահա-
- 30 րի մասին տեղեկացնում է միայն իրրե պարզ անկարգութիւն և պատժում է առևտրականներից հանցավորներին («ես նրանց եղջյուրի նման կծռնեմ»,— կանչել էր Կրուչինսկին),— իսկ համալսարանի տրիբունալը կպատժի հանցավոր ուսանողներին և այդպիսով կվերջանա պատմութիւնը:

— Դե արդեն ժամանակն է ճանաչելու պատիւը...— և ծերունի Կրուչինսկին դատարկեց շորրորդ գավաթը: Նրա ցամաք երեսը զինուց առույգացաւ, և կայտառացան աչքերը, որոնց մեջ մինչ այդ կար մեռելային սառնութիւն:— Իսկ գինու մասին, կարող եմ ասել, որ արքայական գինի է: Հռնոսյան վարդաջուր, տիկին, կատարյալ և առաքինի գինի: Այնպես չի՞, տիկին,— դարձաւ նա տիկին էլոիզին, որը ոչ գինու համն էր ճաշակել և ոչ լսում էր պոլիցէյմէյստերին, այլ ասեղնագործում էր, մատներն արագ շարժելով. կարծես յաղում էր կլավիրի վրա:

10

— Այո, գինին անարատ է,— պատասխանեց Արմենիերը, նկատելով, որ տիկին էլոիզը հանկարծակիի եկաւ և կարմրեց:

— Եվ այլևս ոչ մի կարծիք: Այս կարծիքից հետո մենք լռում ենք, Ֆրիդրիխ Գեորգեիչ: Մենք լռում ենք, երբ խոսում է Արարատի որդին և, կարող եմ ասել, Նոյի երկրից: Շատ ուրախ եմ, որ այսօր ես բախտ ունեցա սեղմելու Ձեր ձեռքը, պարոն Օբուվանով, և կարող եմ ասել, որ երիտասարդը ուղիղ ճանապարհի վրա է շնորհիւ Ձեզ, ամենահարգելի Ֆրիդրիխ Գեորգեիչ, և նաև ես, որ իմ բարեբարն եք,— ուրեմն թույլ տւելք խոնարհւել և *au revoir*, տիկին, որին ես պատիւ ունեցա ծանոթանալու ի շնորհիւ Ձեզ, թանկագին Ֆրիդրիխ Գեորգեիչ, և ներողութիւն, մեծ ներողութիւն... Ես արդեն ծեր եմ, իսկ այս գինին կատարյալ է, իսկական սուբլիմանցիա...

20

Կրուչինսկին երկրորդ անգամ թոթվեց տիկին Պարոտի ձեռքը, սեղմեց նաև տիկին էլոիզի բարակ մատները և համբուրեց՝ մի քառի անգամ կրկնելով՝ «Շատ ուրախ եմ, շատ ուրախ եմ», որ կարելի էր հասկանալ և իբրև ուրախութիւն անցկացրած երկկոյի համար, և ուրախութիւն, որ նրա դողացող մատները հպել են տիկին էլոիզի փափուկ ձեռքին:

— Այժմ հնութիւն, դեպի գործ, դեպի գործ... Կարող եմ ասել,— բայց այս անգամ այլևս ոչինչ չասաց, այլ միայն աղմկելով թրով և սապոգների խթաններով՝ քայլեց դեպի դուռը: Կանայք լսեցին նրա ձայնը նախասենյակից:

30

— Ոչ մի դեպքում... ոչ մի դեպքում այդպիսի գոհակութիւն: Դուք իմ հովանավորն եք, Ֆրիդրիխ Գեորգեիչ, իսկ այս

երիտասարդը Արարատի որդին է և, կարող և՛ ասել, հերր դիա-
կոնուս... Ոչ մի դեպքում:

Կանայք հասկացան, որ պոլիցեյմեյստերի առարկու-
թյունը նրա գրատի մասին է: Ծերունին չէր թողնում, որ նրան
հագցնեն ո՛չ պարոն ռեկտորը և ո՛չ Արմենիերը: Նա ուրիշ
ինչ-որ բան ասաց, որից հետո բարձր ծիծաղեց, և շուտով
սանդուղքների վրա լսվեց նրա հեռացող ոտնաձայնը:

8

10 — Զարմանալի մարդիկ են ռուս աստիճանավորները,—
ասաց պրոֆեսորը ծերունուն ճանապարհելուց հետո,— իմ
սիրելի բարեկամն ի՞նչ կասի նրա վարմունքի մասին՝ դրսում...

Արմենիերը, որին վայրացրել էր և ծերունի պոլիցեյ-
մեյստերի գինարբուրը, և նրա խոսակցությունը և այն, որ
նա երկու անգամ սեղմեց տիկին էլոիդի ձեռքը և համբուրեց,
որից ցնցվեց տիկինը, և Արմենիերը նրա աչքերում զզվանք
տեսավ, որովհետև ծերունին առանց շրթունքները սրբելու էր
համբուրել այդ ձյունափայլ ձեռքը,— Արմենիերի վայրույթը
սաստկացավ, երբ պրոֆեսորը հիշեցրեց պոլիցեյմեյստերի
գոհհիկ վարմունքը դրսում, երբ մոտեցան կառքին:

20 Կառապան ղինվորը՝ երկար սպասելուց հոգնած քնել էր
ոչ թե իր տեղը, այլ այնտեղ, ուր պիտի նստեր Կրուչինսկին:
Այդ բանից սաստիկ բարկացավ ծերունին և այնպես բոթեց
քնած մարդուն, որ խեղճը քունը գլխին թռավ մի քանի քալ,
բայց սանձերը ձեռքից չթողեց:

«Քշիր... և ես ցույց կտամ»,— բղավեց ծերունին այնպիսի
ձայնով, որով չէր խոսել ոչ Ֆրիդրիխ Գեորգեիչի առանձնա-
սենյակում, ոչ տիկինների ներկայությամբ, և նույնիսկ ան-
հավատալի է, թե այդ դառամ մարմնից կարող է դուրս ելնել
այդպիսի ահավոր մռնչոց:

30 — Ես հիշեցի այն աղալարին, որ մեղ հրավիրեց իր
վրանը, երբ մենք գնում էինք դեպի սուրբ Հակոբի վանքը:
Հիշո՞ւմ եք, չկարողացանք վրանի տակ նստել, երբ լսեցինք
այն թշվառ մարդու աղիողորմ ձայները...

— Այն արդեն գազանային դատաստան էր,— և ապա ավելացրեց,— դուք ճշմարիտ եք. երկուսի մեջ նմանություն կա, և երկուսն էլ ասիացի բռնակալներ են, որոնք ստորադաս մարդու հետ բորենի են, իսկ մեծավորի առաջ՝ ազվես: Հիմար մարդիկ են... Այո՛:

— Իսկ ի՞նչ դատաստան էր,— հետաքրքրվեց տիկին էլոիզը:

— Ձեր ջղերը թույլ են լսելու այդ պատմությունը, որ իմ հայրենիքի բիրտ բարբերն է վկայում:

— Բայց ավելի սոսկալի չէ, քան այն, երբ խանձել են 10 ձեր մազերը:

— Ավելի սոսկալի է:

Եվ որովհետև տիկին էլոիզը խնդրեց, նաև խնդրեց տիկին Պարրոտը, Արմենիերը պատմեց, թե ինչպես ուղևորության ժամանակ, Արարատի ստորոտում նրանք հանդիպում են վաշկատուն քրդերի վրանների, որոնց գլխավորը (աղալարը)՝ ճանապարհորդներին հրավիրում է յուր վրանը: Երբ նրանք ներս են մտնում, վրանի հետևից լսում են ինչ-որ աղեխարշ բացականչություններ: Մոտենալով, նրանք տեսնում են մի կիսամերկ մարդու, ձեռքը և ոտքը ամուր կապած և 20 մեջքի վրա պառկած, այնպես, որ մարդը չէր կարող որևէ շարժում անել: Նրա վրա թափել էին մածուն և լոռի ջուր: Որովհետև շոգ էր, ուստի բազմաթիվ ճանճեր թափվել էին նրա վրա և ծծում էին մածունը և լոռի ջուրը: Երբ նրանք մոտեցան, ճանճերը մի կողմ թռան և պատժվածի մերկ մարմնի վրա նրանք տեսան արյան կաթիլներ: Ապա հետ եկան ճանճերը՝ մեծ և կանաչ թևերով, նաև փոքր ճանճեր և ուրիշ այլ ճանճեր, որոնք գաղազել էին շողից և առատ սնդից ու ծածկել էին մարդու մարմինը և վխտում էին կրծքի վրա, կղակի վրա, ականջների մեջ և ունգների մոտ ու աչքերի խոռոչում, — և անօդնական մարդն արդեն նվաղած միայն աղիոզորմ տնքում էր: Պրոֆեսորը զայրացավ և ուղեկից կազակներին կարգադրեց, որ անմիջապես արձակեն կապերը: Արմենիերը նկատեց, որ աղալարը դժգոհում է, և նրան մի կողմ քաշելով հասկացրեց, որ գերմանացին ավելի հզոր է, քան ռուսների «սարու փաշան» և հորդորեց, որպեսզի աղալարն ինքն արձակի 30

խեղճ մարդու կապերը: Բուրդը քրթմնջաց, բայց հանեց ահադին խանչալը և կտրտելով կապերը, կանչեց. «Այս աղանե-
րի դուլն ես, մոռնա՞ւ...»: Ամբողջ ճանապարհին նրանք խոսում էին այն մասին, թե քուրդը նորից չի՞ կապկալի այն մարդուն: Նրանք որոշել էին վերադառնալ նույն ճանապարհով և ստու-
գել, բայց երբ վերադարձան, ոչ վրանները կային և ոչ ոչ-
խարի հստեքը, այլ մնում էին միայն օջախի քարերը, մոխ-
րակույտը և հողի մեջ խրված այն սեւը, որից՝ կապկալել էին
մարդուն:

10 — Իսկ ինչի՞ համար էին պատժել նրան:

— Նրանց գլխավորն ասաց, որ իբրև թե նա վրանից
յուղ է գողացել:

— Ինչ խիստ են պատժում ձեր հայրենիքում,— ասաց
տիկին Պարրոտը:

— Ասիան ավելի խիստ պատիժներ գիտե: Այնտեղ գողու-
թյան համար ձեռք են կտրում, բողոքելու համար լեզու են
կտրում, իսկ սուս լուրի համար կտրում են ականջը: Այդպիսի է
Ասիան...

20 — Բայց ես լսել եմ, որ այդպես պատժում են նաև ռուս-
ներն իրենց ճորտերին,— առարկեց Արմենիերը:

— Իսկ ռուսների երկիրը ինչով Ասիա չի,— տխուր պա-
տասխանեց Պարրոտը,— և մենք դեռ ինչքան պետք է աշխա-
տենք, որպեսզի այդ երկիրը դառնա մեր հայրենիքի նման:
Լուսավորություն, ահա թե ինչն է պակասում ռուսներին: Լու-
սավորություն, և այն ժամանակ այս վայրենի ժողովուրդը
հրաշքներ կգործի:

— Իսկ մինչ այդ նրանք պիտի ծեծե՞ն խեղճ երիտասարդ-
ներին,— կծու ասաց տիկին Էլտիլը:

— Պետք է ասեմ, որ մերոնք էլ պակաս հանցավոր չեն:

30 — Նրանք միայն պաշտպանվել են:

— Երանի այդպես լինի... Ես միշտ ասել եմ, որ ֆրաու
Ֆոգելվանդի պանդոկը բարի վախճանի չի հասցնի,— և պրո-
ֆեսորը նայեց յուր սանին այնպես, կարծես այդ խոսքերով
նրան խրատում էր զվուշանալ այդ պանդոկից:— Գինին և
ճշմարիտ գիտությունն իրար թշնամի են:

— Բայց նրանք երիտասարդ են, և նրանց զվարճանալ է պետք:

— Այո, տիկին, սակայն ոչ այնպես, ինչպես այսօր զրվարճացան: Այդ զվարճության համար երեւի մի քանիսը պատրժվեն, և որքան էլ ես սիրում եմ նրանց, այնուամենայնիվ պետք է պատժել, որովհետեւ երիտասարդների համար ոչինչ այնքան կործանարար չէ, որքան վատ օրինակը:

— Ես զիտեմ, որ պարոն պրոֆեսորը ողորմած է:

— Եվ յուր պաշտոնի մէջ խէստ,— ժպտալով վրա բերեց պրոֆեսորը,— իսկ ի՞նչ կասի այդ մասին մեր սիրելի Արմենիկը: 10

— Այդ պատահարի մասին ինձ քիչ առաջ պատմեցին և ինձ շատ վրդովեցրեց հարբած վաճառականների անիրավությունը:

— Ուրեմն, եթե դուք այնտեղ լինելիք, անշուշտ կմասնակցեիք կովին և արեւելցու ձեր տաքարյունությամբ գուցե ավելի հեռու գնալիք, քան ուսանող Թոմաս Բրյուլլը:

— Ես չգիտեմ, բայց ես գութ ունեմ:

— Դրա համար այնքան դառնացաք ծերունի Կրուչինսկուց: 20

— Նա մի ասիացի բռնակալ է, ավելի բիրտ, քան այն քուրդը, որ յուր լեռներից բացի ուրիշ ոչինչ չի տեսել...— Նրա աչքերը բոցկլտացին ատելությամբ, և ազնիվ դայրույթից գեղեցկացավ դեմքը: «Այս հայի հոգին գանձեր ունի, ինչպես նրա խաւար երկիրը, և արդյոք նա չափից ավելի չի՞ բորբոքում յուր ատելությունը»,— մտածեց պրոֆեսորը, որ նրան խնամում էր, ինչպես անդրծովյան հրկրից բերած մի գազանի, որ ձեռնասուն էր դարձել և սիրում էր նրա խնամող ձեռքը, բայց ուներ նաև ճանկեր, և մի անհայտ ուժ նրա մէջ երբեմն արթնացնում էր այլ բնազդներ: 30

Տիկին էլոիզը վեր կացավ, գանգատվելով, որ հրկար է նստել, և երեւի արդեն անհանգստանում է նրա ամուսինը: Բոլորը ոտքի կանգնեցին:

— Արմենիկը կուղեկցի ձեզ, և ասա կվերադառնա յուր բնակարանը և կպատրաստի դասերը,— ասաց պրոֆեսորը:

— Ես նրան միայն ցույց կտամ Գերմանին՝ իբրև կենդանի ապացույց, որ նրան ոչինչ չի պատահել,— և տիկին էլոիզը ծիծաղեց, ձգեց իրանը, նրա թավշե ղզեստը ծալ-ծալ ծփաց, ինչպես կասովի մորթին, երբ տաք անկողնում զարթնում է կատուն:

Նրանք բարի դիշեր ասացին և հեռացան: Պրոֆեսորը սանդուղքի գլխին պահեց լապտերը, մինչև նրանք դուրս եկան փողոց:

Դուրսը մոլթ էր, և մարդաձայն չէր լսվում:

10 — Երկար նստեցինք,— և տիկինը դանդաղեցրեց քայլերը: Նրանք լուռ գնում էին կողք-կողքի:

— Դուք շեփ մրսում... Սառն է օդը:

— Ես ցուրտ չեմ զգում:

— Երիտասարդ եք և եռում է ձեր արյունը, իսկ ե՞ս,— և նրա ձայնը ղողաց: Տիկին էլոիզը յոթ տարով մեծ էր Արմենիերից, սակայն նա խնամքով էր պահել իրեն և տարիքից ավելի երիտասարդ էր:

— Դուք դարձյա՞լ զայրացած եք:

— Այն ծեբունու վրա՝ այո՛:

20 — Իսկ ի՞նչ էր պատահել դուրսը:

Արմենիերը պատմեց և ավելացրեց.

— Ինչպե՞ս կարելի է... չէ՞ որ նա էլ մարդ է: Եվ ես գիտեմ, որ ա՛յն թշվառին երևի ավելի սաստիկ է պատժել, երբ հասել են պոլիցեյհաուզ: Նա ինքն արդեն սպառնաց:

— Բարի է ձեր սիրտը, իմ բարեկամ, և թող միշտ այդպես մնա,— և մթնում տիկինը սեղմեց նրա ձեռքը, ապա թուլացրեց և ղղաց, որ ուղեկիցն այլևս չի թողնում այդ տաք և քնքուշ ձեռքը:

30 Նրանք այդպես լուռ գնացին՝ ջերմ անքանքի մեջ, և տիկինը միայն մտածում էր, որ շանցնեն իրենց տնակը, որովհետև երբեմն նրան թվում էր, թե ոչ թե քայլում են մոլթ փողոցով, ուր խավարի մեջ ուրվագծվում էին տները՝ սրածայր կտուրներով, փակ դարպասները և ծառերը, որ գեռ մերկ էին, և նոր էին ուռչում բողբոջները,— տիկին էլոիզին թվում էր, թե քայլում են մի անսահման դաշտով, որտեղ ոչ

մարդ կա, ոչ մարդաձայն է լսվում, այլ միայն խշշում են խոտերը, և եղեգնուտի մեջ քնել են երկու թռչուն՝ կտուց-կտցի:

Մանոթ դարպասին շուտ հասան:

Պրոֆեսոր Գերման Աուսլենդերը դռան մոտ գրկեց իր բարեկամին, կարծես նրան վաղուց չէր տեսել և երիտասարդը վերադառնում էր գերությունից: Նա ծալեց գիրքը և ուրախ բացականչեց.

— Էլոիզը մեզ հյուրասիրում է սուրճով... Առանց առարկության:

10

Մագիստրատի աշտարակից ժամացույցը խփում էր կես գիշերը, երբ նա տուն վերադարձավ: Չէր հիշում, թե ինչքան էր շրջել դուրսը: Ինչ-որ մութ բան դառնում էր նրա հոգու մեջ, խլրտում էր, ինչպես աճում է բողբոջը գարնան գիշերին: Նա մերթ հիշում էր Դոմբերգը, ուր եղել էր ցերեկը և առանձնության մեջ արտասվել էր մի անառիթ տխրությամբ, որ երբեմըն պատում էր նրան և նրան մղում էր դեպի բլուրները և անտառը և էմբախի լուռ գետեզրը, մերթ ականջին հընչում էր ձայնը այն հիվանդ լեռնցու, որին ցերեկով այցելել էր, մերթ դղում էր մի քաղցր ջերմություն և ուռչում էր կուրծքը, թվում էր իրենն է ամբողջ աշխարհը և ինքն աշխարհի ամենաներջանիկ մարդն է, բայց մի ուրիշ հույզ, ինչպես մշուշ, ծածկում էր գարնան պարզկա երկինքը, և ոչինչ չէր երևում և միայն ծնոտի վրա դղում էր նույն ձեռքի ջերմությունը:

20

— Հիմա արդեն սառն է և դուք կմրսեք,— տիկին Էլոիզը նախասենյակում բարձրացրել էր նրա օձիքը, ինչպես մայր, որ տաք փաթաթում է երեխային և այնպես դուրս թողնում:

9

— Մի դժբախտ մարդ ողջունում է քեռի Մարտինին և խնդրում է իրեն հյուրընկալել...

Այդ խոսքերով մոտեցավ Թոմաս Բրյուսլլը ծերունի Մարտինին, որը դեռ նոր էր տեղավորվել նստարանի վրա և քթախոտի տուփը ձեռքին ուզում էր ներս քաշել մի պտղունց,

որից հետո պիտի ընթերցիր երեկոյան ազոթքը: Բայց ամեն ինչ խանգարվեց: Նա նստարանի վրա թողեց ոսկրե տուփը, աղոթագիրքը, նաև ահագին թաշկինակը, որ ծիրոսնին արևի տակ փռել էր, որպեսզի փռտալուց հետո սուր թաշկինակով քիթը սրբեր:

Նա զոտուց արձակեց բանալիներն ի կապը:

— Բայց լավ չի, պարոն Բրյուլլ, լավ չի, որ այդքան հաճախ եք այցելում ինձ... Դեռ ձմեռ էր, որ ես ստորագրեցի ձեզ համար և հիմա նորից... Աստված վկա, լավ չի:

10 — Ավագից պարան ես հյուսում, քեռի Մարտին:

Նրանք ներս մտան մի նկուղ, որ ուներ միայն մի լուսամուտ ալեքան բարձր, որ երկարահասակ մարդու ձեռքը չէր հասնի և այնքան փոքր, որ այդ նույն մարդը հաղիվ կարող էր ձեռքը դուրս հանել, եթե բարձրանար աթոռակի վրա: Բա-կում մնաց միայն ավագ պեղելը՝ վիթխարի հասակով մի մարդ, որ թեև հազել էր կարճ կափտան և մինչև ծնկները բրդի գուլպաներ, բայց շարժ ու ձևերով հայտնի էր դարձնում, որ ժամանակին եղել է խստաբարո զինվոր և այդպիսին էլ մնացել է:

20 Պեղելը, որ ուղեկցում էր Թոմաս Բրյուլլին, թեև տակից հանեց մատյանը և քեռի Մարտինին ցույց տվեց ստորագրելու տեղը:

— Ընդունում եմ մի դուլս, որ իրեն մեղավոր չի ճանաչում, մի սիրտ, որ ատելությունք է լցված իր թշնամիների հանդեպ, մի զույգ ձեռքեր, որոնք մի օր պիտի շոշափեն նրանց կողերը և մի մարմին, որին յոթ օր, յոթ գիշեր պարտավոր եմ պահպանել հացով ու ջրով... Ստորագրի՛ր, քեռի Մարտին,— նկուղի դռան մոտ արտասանեց Բրյուլլը և միևնույն ժամանակ ձեռքով նշան արեց «սև եղջարներին», որոնք հեռվից հեռու նրան հետևել էին և այժմ փողոցից նա-յում էին դեսվի բակը: «Սև եղջարները» հասկացան, որ ավագ պեղելը հիմա պետք է վերադառնա և որպեսզի նրան չհանդիպեն, ցրվեցին՝ ինչ որ նշան անելով իրենց ընկերոջը:

30 Ավագ պեղելը լուռ հեռացավ, մատյանը թևի տակ, զլուխը բարձր բռնած և այնպիսի քայլերով, երբ ծնկները չեն ծալվում և թվում է, թե ոտքերը ձուլված են թուջից:

— Եվ ինչի համար հանդիստ չեք մնում, պարոն ստուգենտ... — Եվ քեռի Մարտինը տնքալով ներս բերեց ջրամանը, ապա մի հաստ ննրքնակ, որ երբեմն փռում էր արևին... — Հիմա ձեր ընկերների հետ կլինեիք, կարող էիք նավակով լքոսնել, մինչև անգամ կմտնեիք Ֆրաու Ֆոդեռլանգի պանդոկը և ուրիշ էլ ինչեր չէիք անի... Տեսեք, ինչ հիանալի երեկո է, ինչ գարուն է բացվում։ Մինչև անգամ իմ արյունս է եռում... Չէ, երիտասարդ պարոն, ափսոս եք, շատ ափսոս... Եվ ինչպես պիտի յոթ օր, յոթ գիշեր մնաք այս վանդակում։

Մերունին սրբում էր նկուղը և քրթմնջում քթի տակ։ Այդ 10 քեռի Մարտինի սովորությունն էր՝ խրատել սկզբում, ապա բարեկամանալ կալանավոր ուսանողի հետ, մինչև անգամ գաղտնի կերպով նրա համար հարմարություններ ստեղծել, պատճառաբանելով, որ ինքը քրիստոնյա է և չի կարող մերձավորի ծանր վիճակը չթեթևացնել։ Բայց միշտ սկսում էր հանդիմանություն և նախատինքով։

Թոմասը կանոնել էր նկուղի մեջտեղը և անտալբեր լսում էր ծերունուն, բաց դռնից նայելով երկնքին, որտեղ արևն արդեն մանիշակագույն էր ներկում վերջալույսի ամպերը։

Համալսարանի տրիբունալը այդ օրն էր սահմանել վճիռը 20 և, ինչպես կարդն է, վճռի ընթերցումից հետո ավագ պեղելը մոտեցել էր նրան, հասկացնելով, որ այժմ հարկավոր է զնալ ոչ թե գետափ կամ այգի և կամ էլ դվարճության, այլ պետք է յոթ օրով մնաս բարով ասել այդ բոլորին՝ և քայլել դեպի ռեդուի Մարտինի տնակը»։

Գործի քննությունը տևել էր մի շաբաթ։ Կուրատորը հարցաքննել էր նաև այն ուսանողներին, որոնք Քարե կամուրջի կռվին չէին մասնակցել։ Շատերն էին երդմամբ վկայել, որ նախահարձակ եղել են ուսանողը, իսկ Ստեֆան Գյունտերը, ցույց տալով իր մարմնի վերքերը, կուրատորի երեսին բղավել 30 էր, որ եթե ուսանողին չպատժեն, ապա ինքը կբողոքի լուսավորության մինիստրին և կգրի, որ Դորպատի արքայական համալսարանը չի պաշտպանում ուսանողի կշանքը հարրաժամբողից։ Թոմաս Բրյուլլի հանցանքը թեթևացրել էին նաև այն մի քանի հարվածները, որ ստացել էին ուսանողներից ոմանք բռնցքամարտի ժամանակ, հարվածներ, որոնց հետքե-

րը դեռևս երևում էին նրանց դեմքի վրա, իբրև կապտած ուռուցքներ: Այդ ակներև փաստերը անառարկելի էին դարձրել այն, որ հարձակվել էին ռուս վաճառականները, իսկ ուսանողները միայն պաշտպանել են իրենց և եղբայրության պատիվը: Բայց սրովհետև Թոմաս Բրյուլլն առաջինն էր բռնցքակովից անցել աղյուս նետելուն, և աղյուսներ նետել էին ամբոխի կողմը (այդպես էին վկայել բոլոր ուսանողները), որից կարող էին վնասվել պատահական մարդիկ, ուստի տրիբունալը որոշեց Թոմաս Բրյուլլին, իբրև ղեկավարի, յոթ օրով նստեցնել կարգեր:

— Հապա, այդպիսի բաներ, սլարոն հրիտասարդ... Չեք լսում ծեբունուս, չեք լսում, և ահա թե ինչ է լինում վերջը:

— Քեռի Մարտին... Այդ բոլորը բարի... Բայց չե՞ս կարծում, որ այսպես մի քիչ կոշտ կլինի պառկել, մանավանդ, որ հիանալի երեկո է, հա՞, քեռի Մարտին:

— Տեսնեմ, գուցե մի բան ճարվի... Միայն թողեք, որ մթնի, թե չէ այն դժոխքի պահապանը երբեմն դալիս է հոտ քաշելու, թե չլինի քեռի Մարտինը մոռացել է կանոնները և մեղմ է վարվում կալանավորի հետ... Իսկ այժմ՝ վառեմ ճրագը, և տանք կեսարինը կեսարին:

Քեռի Մարտինը ճրագը վառեց և կողպեց դուռը:

— Իսկ մենք նորից թերթենք այս հին «ալբոմը», — տխուր ասաց Բրյուլլը, երեսը դարձնելով պատին:

«Ալբոմը» հինց այդ նկուղն էր, որ տրիբունալի վճիռների մեջ կոչվում էր criminal carcer, իսկ ուսանողներն անվանում էին «ալբոմ», որովհետև տարիների ընթացքում կալանավոր ուսանողները նկուղի պատերի վրա գրել և փորագրել էին իրենց ազգանունները, կալանքի թվականը, ամբողջ ուսանավորներ, «հիշատակներ», նկարներ և մինչև անգամ հայհոյանքներ:

Ահա հենց դռան մոտ մի քաջ լատինագետ գրել է Լամաբոս զորավարի խոսքը՝ Non licet in bellis bis peccare, իսկ մի ուրիշը, իրեն մեղավոր ճանաչելով, ավելացրել է. «Հայր, մեղանչեցի»: Մի ուրիշ տեղ, մի կալանավոր երևի տըխրության ժամին գրել է՝ «Վայ մեռակյաց մարդուն»... Ահա մի ամբողջ արձանագրություն գոթական սրածայր տառերով, «Հիշեցեք Թեոդոր Հերման Վյուրտեմբերգից, որ 1823 թվի հոկ-

տնմբեր 12-ին ենթարկվեց կալանքի ութ օր, որովհետև նա քաջ սուսերամարտիկ էր»... «Այստեղ ապրել է Կազիմիր Կոստոշը, կուրատոր ֆոն Յանաուի մահացու թշնամին»։ Այս արձանագրությունների արանքում բազմաթիվ էին միայն ինիցիալները՝ երկու կամ երեք տառ։ Ահա միայն մի անուն՝ «Կարոլինա», և մի սիրտ, որի մեջ խրված է սուսերը։ Ո՞ւմ սիրտն է այդ, ո՞վ էր Կարոլինան, ի՞նչ էր մտածել կալանավորը այն աղջկա մասին. արդյոք նա՞ է խոցել երիտասարդի սիրտը սուր սուսերով, թե մի ուրիշը, որ խլել է աղջկա սիրտը, և կալանավորը երկար մտածել է սիրո և դավաճանության մասին և ապա որոշել է աղատվելու հենց առաջին օրը մենամարտի կանչել խոցանին։ Ոչինչ չի ասում ո՛չ այդ անունը և ո՛չ խոցված սիրտը...

10

Բայց պատերի վրա ավելի շատ էին ծաղրանկարները և այնպիսի նկարներ, որոնց մասին չի կարելի գրել։ Ահա մեկը գրավել է պատի կեսը, նկարելով դանադան դեմքեր և արկածներ Դորպատի ուսանողների կյանքից. մի խումբ ուսանողներ կանգնել են մի տան դիմաց, իսկ նրանցից մեկը պարանոսանդուղքով բարձրացել է երկրորդ հարկը և պատուհանից ներս է նայում։

Երևում է, որ գիշեր է, որովհետև ներսը, սեղանի վրա վառվում է մեմբը։ Սենյակում քնած են ըստ երևույթին ամուսիններ... Հանդուգն ուսանողը բաց պատուհանից զմայլանքով է նայում անկողնում պառկած գեղեցկուհուն, որ քնի մեջ դեն է շարտել մետաքսի ծածկոցը, և մոմի լույսով ցոլանում են դեռահաս մարմնի բոլոր սքանչելիքները և մանավանդ նուրբ ոտքը, որով ծունկ է արել կինը, ինչպես նժույզը՝ որ բարձրացնում է ոտքը՝ կաքավաքայլ սուրալու։ Նրա կողքին քնած է մի ահագին մսագունդ, որ բարձի վրա երկարել է բրդոտ ձեռքը, և նրա հաստ մատները հազիվ են հասնում կնոջ մերկ թիկունքին, որի վրա, ինչպես ողկույզներ, կախվել են գեղեցկուհու գանգուրները։ Մի ուրիշ նկարի վրա նույն սենյակն է, բայց արդեն ցերեկ է. ուսանողներից մի բանիսը սպասում են միջանցքում, իսկ այն երիտասարդը, որ պատուհանից էր նայում, ներս էր մտել և խոնարհ գլուխ տալով տախտիկոսին, ինչոր բան է հարցնում։ Բրդոտ մսագունդը ձեռքերը խաչել է կրծքին և վախեցած նայում է. իսկ մարմաշեն վարագույրի ետե-

20

30

վից կիսով չափի դուրս է հկել այն երիտասարդ կինը և ամոթ-
խած ծածկում է հոլանի պարանոցը և կուրծքը: «Կարլ Բրայ-
տը փնտրում է ազատ ձեզունահարի», — նկարի տակ ածուխով
գրել է անհայտ կալանավորը:

Մի այլ տեղ նկարել են հրեա նպարավաճառին, որ երեկ
գնացել է ուսանողներից հավաքելու ստանալիքը... Նա սար-
սափած հետ է փախչում. փոփոռում են կաֆտանի երկար փեշե-
րը, նա արդեն ցեխի յնշ է թողել մի կալոշը, բայց վազում է,
որովհետև նրա հետևից են ընկել զազազած ուսանողները՝ թրա-
գաշույններով և երկար փայտերով, պատուհաններից դուրս
են թափվել ուսանողները և խեղճ նալարավաճառի վրա շար-
տում են զատարկ շշեր, ձվեր, կաղամարներ, իսկ մեկը պիս-
տոլետը նշան է բռնել և ահա ուր որ է պիտի բռնկվի հրա-
զենը:

Ահա սեղանի շուրջը բոլորել են չորս հոգի: Նրանցից եր-
կուսը կեղծ ծամով են, երրորդի գլխին փոշուպիական թասակ է,
իսկ չորրորդը գրել է խեղկատակի գլխարկ երկու բոժոժներով:
Սանդուղքի գլխին երևում է մի ուրիշը, որ ուղղվել է դեպի
այն սենյակը, ուր սեղանի շուրջ բոլորել են չորս հոգի: Այդ
մարդը շալակի է գինու տակառը, որի վրա նստել է մի գեր
խոճկոր. նրան հետևում է մի երիտասարդ տղա, որ գրկել է
կողովը՝ բաժակներով, ափսեներով, դանակ-պատառաբաղով.
Նրանից հետո բարձրանում է մի ավելի փոքր տղա, որ ձեռքերի
վրա տանում է մի կարկանդակ, ապա բարձրանում է նրանից
ավելի փոքր տղա, որ տանում է մի այն աղամանը և նրա հետե-
վից, առանց աղամանի, չորհրթյաթ բարձրանում է մի երեխա
և վերջապես՝ այդ բոլոր երեխաների մայրը և կլինն այն մար-
դու, որ կքել է տակառի ծանրության տակ: «Per aspera ad
astra»*, — նկարի տակ գրել է անհայտ նկարիչը, հավանորեն
կամենալով պատկերել այն անցած ժամանակները, երբ Դոր-
պատի բուրշը քննություն տալու համար գնում էր պրոֆեսորի
տունը, նախօրոք այնտեղ ուղարկելով գինի և կոշիկ և թեյ և շա-
քար, և ենթարկվելով խստագույն քննության, տուն էր վերադառ-
նում հարբած, սակայն որպես մագիստրոս աստվածաբանության:

* Դժվար է հանապարհը դեպի աստղերը:

Եվ դեռ ուրիշ շատ նկարներ կային այդ գետնահարկ ղընդանի պատերի վրա, որտեղ, ինչպես գերեզմանատանը, կողք-կողքի շար էին ընկել իրար անհարիր գրություններ, որոնց հեղինակները հաջորդաբար քնել էին նույն սառն անկողնում: Եթե մեկը կամենար գրել Դորպատի համալսարանի պատմությունը, ապա ամենահետաքրքիր էջերի նյութը կարող էին կազմել այդ հիշատագրերը՝ ածուխով, երկաթի կտորով, մատիտով և նույնիսկ եղունգնիրով, որոնց տերերը բոլորը երիտասարդ մարդիկ, թողել էին իրենց թաքուն մտքերն այնպես սեղմ, ինչպես տապանագիրը: Ոչ ոք չէր ավերել և ոչ մի նշան, կուրատորների կողմից և ոչ մի անդամ ներս չէր մտնում այդ խավար կալանատունը, պեղելները կալանավորներին դռան մոտ էին հանձնում քեռի Մարտինին, որի աչքերը չէին նշմարում գրությունները պատերի վրա, իսկ կալանավորները և՛ հեղինակներն էին, և՛ ընթերցողները այդ զարմանալի գրքի, որով նրանք մեղմում էին մենակության ձանձրույթը:

Թո՛մաս Բրյուլլը դանակով մի ազատ խորշում փորագրեց. «Ծա գիտեմ, որ իմ սիրտը մի օր ինձ պիտի տանի՝ դեպի հունարկան Ու տառը», — բայց և այնպես կեցցե հաջորդը»:

Ապա գրատը փռեց և պառկեց մեջքի վրա:

10

Պատի վրա խաղում է ինչ-որ ստվեր. կարծես թարթում է մի վիթխարի աչք, որի բիբն է լուսամուտը, հասնել նշմարվող լույսով... Ոչ. այդ ճրագն է պատրույգի ուրախ աղմուկով: Ուրեմն մայր է մտել արևը... «Արևը մայր է մտել, ինչպես մեռնում է դյուցազնը»: Երևի քնել է մի ժամ, երկու ժամ, գուցե ավելի: Նա չի հիշում... Ինչ լա՛վ էր Բոհեմիայի անտառներում. թռչնորս վախերը ցույց էր տալիս այն ավերակ դղյակը, որտեղ ապաստանել է Կարլ Մոորը: Ինչ խավար գիշեր էր. անտառի վրա կարկտախառն անձրև էր, և գլորում էր որոտը, կարծես տրաքվել էր հեղեղը և գալիս էր զարհուրե-

* Դեպի կախաղան, որին նման է Ու տառի պատկերը:

լի դորությամբ... Այն ինչ աղմուկ է դրսում. լսվում են ոտնաձայներ, ապա մի վայրկյան լռում են: Պատուհանից ոչինչ չի երևում: Լսվում է մետաղի ձայն. քեռի Մարտինը բանալին դարձնում է կողպերի մեջ, և հանկարծ ներս են խուժում չորս հոգի՝ փաթաթված սև թիկնոցների մեջ: Նրանք լապտերներով են:

— Տիդեհեն... Դու է՞լ, Մորից... Նաև ինքը՝ Մունչ Արքան: Եւ Թոմասը գրկեց իր ընկերներին, որոնք դեն նետեցին օտարոտի թիկնոցները և գլխարկները, որ հագել էին կալանավորին հանկարծակիի բերելու:

— Տես, թե ո՞վ է եկել մեզ հետ,— ուրախ կանչեց Տիդեհենը, ցույց տալով մի երիտասարդի, որը դռան մոտ կանգնած նստում էր ընկերների գրկախառնվելուն և միաժամանակ զարմացած դիտում էր համալսարանի հռչակավոր criminal carcer-ը:

Թոմասը մի քայլ մոտեցավ.

— Արմենիե՛ր, իմ սիրելի եղբայր...— Երիտասարդը ձեռքի կապոցը վայր դրեց, և նրանք իրար գրկեցին:

Արմենիերի աչքերը լցվեցին: Նա ոչինչ չասաց և աչքերը խոնարհեց գետին:

— Մենք դեռ հեռվից լսեցինք ինչ-որ աղմկալի խոսակցություն,— արագ-արագ ասաց Տիդեհենը, որ մի բոլորում տասն անգամ արդեն չափել էր կարցերն անկյունից անկյուն:

— Մի քիչ հանդարտ, պարոնայք ուսանողներ... Դրսից կարող են լսել,— բայց քեռի Մարտինի աղերսին ոչ որ ուշադրություն չդարձրեց, և ծերունին բարձր համարեց զուրը ծածկել և հեռացավ՝ շարունակելու քունը, որովհետև նրանց կապոցներից և կողովներից, որ ուսանողները ներս էին բերել լայն թիկնոցների տակ, քեռի Մարտինը եղրակացրեց, որ նրանք դեռ երկար պիտի նստեն...

— Ես մերոնց պատվիրեցի սպասել փողոցի անկյունում: Մոտենում եմ և ինչ եմ տեսնում... Արմենիերը կռվի է բռնվել քեռի Մարտինի հետ: Նա նրան ներս չի թողնում՝ պահանջելով ցույց տալ մատրիկուլի թերթը: Այդ ժամանակ ես քեռի Մարտինին մի կողմ քաշեցի. «Դիտե՛ս սա ով է, քեռի Մար-

տին... Սա Արմենիերն է, ռեկտորի սիրելին և Արարատ քարձրացողը. բացի այդ, նա հոգևոր կոշումից է...»:

— Դու կարող ես առյուծին դիմակով վախեցնել, բայց քեռի Մարտինն առյուծ չէ, այլ մի հեղ գառ,— ծիծաղեց Թոմասը:— Իսկ ինչ նորություններ կասի իմ բարեկամը,— և նա Արմենիերին թևանցուկ մոտեցավ մահճակալին,— այլ պայմաններում ես բոլորիդ կմեծարեի, ինչպես վայել է, բայց այժմ երեսկայեցեք, որ սա մի զղյակ է...

— Եվ մենք ավաղակներ,— ասաց Տիգելենը, որ արդևն կապոցից հանել էր երշիկ, եփած միս, ձու և փետրում էր դանակը,— ամբողջ օրը բան չեմ կերել և քաղցած եմ ինչպես ժլատ մարդու շունը:

— Բայց մենք մեզ հետ մի ամբողջ կրպակ ենք բերել,— և Մորիցը կապոցի կողքին դրեց մի խորունկ կողով, որի մեջ խառնիխուռն դարսված էին բազմատեսակ ուտելիքներ, կարծես նրանք իրոք կողոպտել էին մի նպարավաճառի կրպակ:

— Իսկ ես բերել եմ տիկին էլոիզ Առալենդերի նվերը և նրա ողջույնն անարգար պատժվածին,— և Արմենիերը բաց արեց իր կապոցը, մեջը՝ մեղրահաց, կարկանդակներ և շաքարով պատրաստված մրգեր:

— Երևում է, որ պրոֆեսորի տնից է այս հարուստ նախաճաշը: Մեր ամբողջ թաղում չես գտնի այսպիսի ասեղնագործ սփռոց,— և Տիգելենը բաց արեց սփռոցը,— այս վիպյում է նաև տիկին Առալենդերի ձիրքը...

— Նաև նրա վեհանձնությունը: Ես երբեք չեմ մոռանա այս շնորհը,— և Թոմասը ձեռքերը կրծքին խաչելով, խոնարհեց գլուխը,— կհայտնեք տիկին Առալենդերին, որ երախտապարտ եմ ողջույնի և նվերի համար:

— Տիկինը նաև ջանք թափեց թեթևացնելու ձեր պատիժը... Նա մի բարի հրեշտակ է...

Արմենիերի մարմնով մի ջերմ գրգիռ անցավ, երբ այդ խուլ նկուղում, որ նման էր ձգնավորի խուցին, հնչեց տիկին էլոիզի անունը: Նրան հաճելի էր նաև, որ Թոմասը,— նրա համար մի մեծագործ հերոս,— տիկնոջ մասին խոսեց այդպես գործվալի:

— Իսկ քաղաքում ի՞նչ են ասում այսօրվա մասին...

— Վասիլ Սերգեյիչը՝ ռուս սարկավազը, ցնծովյան մեջ է... Արշինավորները վճռից դժգոհ են. նրանք սպառնում են բողոք ուղարկել Ռիգա: Իսկ մերոնք վրդովված են և եթե մենք չսաստեինք, նրանք բոլորը կթափվեին այստեղ: Քանի դու կալանավոր ես, այգրան ժամանակ լսարանում քո նստարանի վրա կդնեն հղե՛յա սլսակ, իսկ սուսերամարտի դահլիճում քո սուսերի վրայից կկախեն սև ժապավեն: Նաև այն են ասում մերոնք, որ այսօրվանից ֆրատու . Ֆոգելզանգի սլանդոկում առաջին դավաթը կբարձրացնեն հանուն քո և մեր հղբայրության... Ահա ինչ են ասում մերոնք:

— Միայն Օտտոկարը, որ դեռ նստած է պանդոկում,— Տիգելենի խոսքը շարունակեց Մորիցը,— մեզ բոլորիս անվանում է վախկոտ միաբնակներ: Նա անվերջ դողում է, թե քեզ պիտի կարցերից փախցնել և վրեժ լուծել...

— Անմիտ ծրագիր է,— տխուր ժպտաց Թոմասը,— «Արի գնանք Բոհեմիայի անտառները և ավաղակ դառնանք, մի գաղափար, որ արժանի է աստվածարման...»,— արտասանեց Թոմասը՝ հիշելով իր անկապ մտքերը, երբ սլառկած նայում էր ճրագի թարթող ստվիլին, չկարողանալով որոշել՝ քնած է, թե արթուն:

— Անմիտ ծրագիր է... բայց Օտտոկարն ըմբոստ է և բորբոքվելով մի օր կարող է ժայթքել:

— Ֆրատու Ֆոգելզանգն էլ գթառաս մայր է և նրան այնպիսի մեղրագինի կտա, որ աշխարհը շուռ կգա նրա գլխի մեջ, և ամեն ինչ կցնդի գինու գոլորշու հետ:

— Եվ վատ կլինի, Մորից... Իսկ գիտե՞ս ինչ կանեն Օտտոկարը, եթե այլ աստղի տակ ծնվեր. հիշո՞ւմ ես Կարլ Մոորն ինչ է ասում Շպիգելբերգին. «Օրենքը կրիայի քայլեր է անել տալիս այն մարդուն, որ կարող էր թռչել արծվի պես. օրենքը հրեք մի մեծ մարդ չստեղծեց, միշտդեռ ազատությանը հսկաներ է առաջ բերում և դյուցադուններ... Տուր մի գունդ ինձ նման կտրիճներ, և Գերմանիան կդառնա մի հասարակապետություն, որի առջև կուսանաց վանքեր կթվան Հոռմն ու Սպարտան...»: Օ՛, Մորից, ահա այդ կտրիճներից է Օտտոկարը, և հարկավոր չի, որ ֆրատու Ֆոգելզանգի մեղրագինին թմբեցնի նրա ըմբոստ հոգին...

— Նա մի արջ է, որ կարող է ամենատուր լինել, եթե միայն սեղմես նրա ականջը... — Այդպես խոսեց Յան Ինդուանիսը՝ Մունջ Արքան, ինչպես կոչում էին ընկերները։ Նա մի վիթխարի տղամարդ էր, ինչպես քարե սյունը, որ ցցված էր Պետերբուրգերշտրասսեի վրա՝ ի հիշատակ կոմս Շերեմետևի հաղթանակի։— Ինդուանիսն ազգով էստ էր, ուներ մոնղոլական տափակ երես և շեղ աչքեր։ Նրա ներքին ծնոտը նման էր ձիու ծնոտի և երբ խոսում էր, կարծես ատամները տակ դարի էր փշրում։ Մինչ այդ նա անշարժ կանգնել էր, հագին արջենի քուրք, որ իջնում էր մինչև կրունկները։

10

Արմենիերը, որ նրանից քաշվում էր, կարծելով թե նա ուսանող չէ, այլ Թոմաս Բրյուլլի դրսի ծանոթներից, ասաց.

— Օտտոկար Դրիշն իմ հարևանն է և շատ սիրելի, շատ համեստ եղբայր է... Եվ ես նրանից աշխարհագրություն եմ սովորում։

— Օ՛, նա քաջ դիտի աշխարհագրություն և պուլետիկա և լեզուներ էլ լավ դիտի, բայց և այնպես կատարյալ արջ է...

— Սիրելի Արմենիեր, չվիճենք Մունջ Արքայի հետ, — կիսակատակ ասաց Թոմասը, — նա մեծ վարպետ է արջաբանության և ինքը կես մարդ, կես արջ է, ինչպես վկայում է նրա արտաքինը, որ այսօր ավելի ուռած է։

— Իմ արտաքինը թող ձեզ կրկնակի ուրախություն պատճառի, — և Մունջ Արքան, քանդելով քուրքի կապերը, թևերը տարածեց։

— Herr Gott, sacramentum, — բացականչեց Տիդելենը։

— Ահա քեզ հրաշք։

— Այժմ հասկացա, թե ինչու աչքիս ուռած երևացիր։

Իսկ Մունջ Արքան կանգնել էր քուրքը լայն բաց արած։ Քուրքի աստառի վրա, բազմաթիվ գրպանների միջից երևում էին շշերի գլուխները, ինչպես գինետան դարակների վրա։ Տիդելենն ու Մորիցը վրա վաղեցին. նրանք շշեր ֆանեցին այդ գրպաններից, քուրքի այլ խորշերից, նրա տաբատի գրպաններից և էլ որտեղից ասես, որ նրանք գինի չհանեցին։

30

— Այսքանը ե՞րբ կարողացար հավաքել. չէ՞ որ ամբողջ օրը մենք միասին էինք, — և Տիդելենը նայեց գինու շշերին, որոնց մի մասը դրել էր գետնին։

— Ես երեկվանից եմ Բիաս հուշն փիլիսոփան*... Հուշս ունեի, որ Թոմասը կաղատվի, և մենք սանդուղքի վրա նրան կողջունենք: Բայց ֆորտունան այլ կերպ դարձրեց անիվը:

— Այժմ ի դործ, magister bibendi...*: Բախտավորի համար ամեն տեղ երջանկություն է, նույնիսկ քեռի Մարտինի տնակում:

Տիդեկենը, որ հայտնի էր նաև իբրև նկարիչ, մահճակալի վրա ըստ իր ճաշակի սարքել էր սեղան, մեջտեղը տապակած խոճկորը, շրջապատված եփած ձվերի օղակով: Զրազի լույսի տակ խոճկորն այնպես էր փայլում, կարծես դեղին մարմարե քանդակ էր փղոսկրյա շրջանակի մեջ: Նրա կողքին ձկների վտառն էր, որի մեջ երկու տափալածուկ՝ բերանները բաց ահա պիտի կծեին խոճկորի յուղոտ ոտիկը: Իսկ կարմիր խավիարի հատիկները այնպես էին փայլում, ասես մարջան հուլունքներ էին: Ապա երշիկները... Լիվոռոնյի երշիկ, ծխահար երշիկ և երշիկ, որ հորթի մսի համ ունի, նաև երշիկ, որը ոչ ծխահամ ունի և ոչ հորթի մսի համ, այլ հիշեցնում է ֆլամանուհու մերկ բազուկը: Եվ այդ ամենի մեջ իրարից պատշաճ հեռավորությամբ Տիդեկենը շարել էր գինու շշերը, որոնցից մեկը նման էր կաթուղի աբբահոր, մյուսը՝ կապույտ պլետակով և ոսկե դմուռով հիշեցնում էր մուշկետյոռների գնդի այն երիտասարդ սպային, որի ոսկե սաղավարտը ցոլանում էր մթնշաղում:

Նրանք մի կերպ տեղավորվեցին, որովհետև հինգ հոգու համար կար միայն մի աթոռակ: Արմենիերը նստեց պարսկական ձևի՝ ծալապատիկ, մեծ ղվարճություն պատճառելով ընկերներին: Մունջ Արքան կամեցավ նմանվել նրան, բայց տաբատի կարերը քանդվեցին և քիչ էր մնում նրա մարմնի ծանրությունից մահճակալը չոքեր: Միակ լաթոռակը նրան տվին:

Առաջին դավաթները դատարկեցին հանուն եղբայրության: 30 Արմենիերը դժվարությամբ խմեց. գինին ծառի համ էր տալիս, ավելի ճիշտ՝ կուպրի համ: Քներակներում արյունն արագ դո-

* Մի անգամ հուշն փիլիսոփա Բիասը բաբեկամների այն հարցին, թե ինչու հրդեհից չաղատեց իր գույքը, պատասխանեց. «Իմ ունեցածը ես հետս եմ ման ածում»:

** Խմելու վարպետ:

փեց: Եւ Հաճելի, և դառն մի բան ներսը ճմլւում էր, նա զգում էր մի տարտամ երկվութուն, մի տարակուսանք:

— Իմ սիրելի եղբայր, բաժանիր մեր խորհրդավոր ընթերիքը,— ասաց Թումասը:

— Նրան դուր չեկաւ մեր գինին... Իհարկե, նոյն երկրից հետո...

— Ամենին ոչ,— և Արմենիերը դժգոհեց, որ մատնեց իր տարակուսանքը,— ես դատարկել եմ իմ գավաթը:

— Մենք երկրորդն ենք դատարկել: Իսկ Մունչ Արքան արդեն մի շիշ լցրել է իր ներսի գրպանը:

— Թողեք, որ մեր բարեկամն իրեն ազատ վագ մեր ընկերության մեջ:

— Այս ամենն ինձ համար այնքան նոր է, որ ես... ես նույնիսկ չգիտեմ, թե այն ինչ է,— և մատով ցույց տվեց խավիարը: Նա այդ ասաց միամիտ ելարդությամբ և այնպես ժրպտաց, որ անհնար էր չվարակվել:

Մունչ Արքան զարմացած նայեց, և սառեցին նրա շեղ աչքերը, և ծանր ծնոտը շարժվեց:

Թումասը մոտ քաշեց պնակը:

— Ձկնկիթ է, կեր և տես...

— Ինձ չի կարելի,— և Արմենիերը զգաց, որ երեսն ամսթից այրվում է: Ապա իսկույն բարձրացրեց գլուխը և արագ ասաց.— ես ձուկ և ձկնկիթ չեմ սիրում:

— Այն ժամանակ խողի միս կեր:

— Կուշտ եմ:

— Ա...— ծոր տվեց Մունչ Արքան, ինչպես հորանջում է քաղցած դադանը,— չէ՞ որ նա հայ է, և նրանց կրոնը արդելում է ուտել օտարի ձեռքով պատրաստած կերակուրը և հացը:

Արմենիերը վրդովվեց.

— Այդ մենք չենք, այդ պարսիկներն են... Իսկ մենք քրիստոնյա ենք և շունենք այդպիսի օրենք:

— Դու կշտացա՞ր, իմ սիրելի եղբայր... Գուցե քեզ վիրավորեց մեզնից մեկի ավելորդ խոսքը: Ինդուանիս,— դարձավ նա Մունչ Արքային,— այսօր դու խոսեցիր այնքան, որքան չէիր խոսել մի ամսուս, այնինչ, եթե լոնի, փիլիսոփա կլինեիր:

10

20

30

— Ինձ ոչ որ չվիրավորեց, եղբայր Թոմաս... Ես հանկարծ մի բան հիշեցի... Եվ... ես անշափ ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ:

— Այն ժամանակ կեր և խմիր,— ասաց Մորիցը:

— Մորից, երբ խոսում է Հոռմը, լռում է աշխարհը,— սաստեց Թոմասը, և բոլորը հասկացան, թե ներկաներից ով էր Հոռմը և ով աշխարհը,— Տիգեյեն, լցրու գավաթները...

Տիգեյենը գավաթները լցրեց:

— Եղբայրներ,— և Թոմասը բարձրացրեց գավաթը,— այս գավաթը դատարկենք մեր սիրելի Արմենիերի երջանկովյան: 10 Նա ոչ ֆուքս է, ոչ բրենդեր և ոչ մեղ նման սոսովածաբան կամ փիլիսոփա: Բայց նա բարձր է մեղանից: Որքան ես գիտեմ, նրա ժողովուրդն է *misera contribuens plebs**, ինչպես Սպիտակ արջի բոլոր հպատակները... Եվ նա գավաղն է այդ ժողովուրդի, առաջին արծիվը, որ Արարատի երկրից թռել է այսքան հեռու: Նրա համար իր հայրենիքի ծովիը պայծառ է օտար երկրի կրակից... Սիրելի Արմենիեր,— և Թոմասը նրա կողմը թեքեց իր գեղեցիկ զուլիը,— իմացիր, որ մենք գժբախտներին սովորեցնում ենք արյունով և քրտինքով հասնել ազատության և թող շատերից վախենա նա, ումնից շատերն են վախենում: Բո 20 հայրենիքում ես կատարվում են բռնություններ, ինչպես ամեն տեղ Ռուսիայում... Ահա մենք այստեղ խնջույքի ենք, բայց Պոլոնիայում հոսում է ապստամբների արյունը, իսկ ցուրտ Սիրիերիայում սառչում են առաջին ըմբոսաները: Արիասիրտ եղիր. ամեն սկիզբը զժխար է, բայց հավատա, որ սաստիկ ձգված աղեղը մի օր կտրաքվի, և այն ժամանակ սուրբ է նա, ով կռվել է իր հայրենիքի համար՝ քրտինքով և արյունով: Mensch, bezahle deine Schulden**, — ասել է Վեյմարի իմաստունը: Այժմ հասել են այդ ժամանակները... Արիասիրտ եղիր, Արմենիեր:

30 Նվ Թոմասը մի ումպով դատարկեց գավաթը:

— Pro patria***, — և Տիգեյենը դատարկեց գավաթը:

* Թշվառ և հարկատու դամիկներ:

** Գյոթեի խոսքը՝ «Ով մարդ, կատարիր քո պարտականությունները:

*** Հանուն հայրենիքի:

— Pro patria cemper*, — և Մորիցը դատարկեց գավաթը:

— Սիրելի եղբայր... — և ուրիշ ոչինչ չկարողացավ արտասանել Մունջ Արքան, որ Թոմասի խոսքի վրա երեք անգամ դատարկել էր գավաթը, որովհետև այդ հսկա տղամարդը բարակ սիրտ ուներ և երբ սաստիկ հուզվում էր, ներքին բոցը հանգցնում էր մեղրագինու ջրվեժով:

Արմենիերը գունատ էր: Նրա թավ արտևարունքները շրջարշի նման ծածկել էին աչքերը: Կարծես ննջում էր: Ապա նա գլուխը ցնցեց և նայեց պարզ աչքերով:

— Լորու գավաթները, եղբայր Տիգելեն: Ըստ իմ հայրենիքի սովորության ևս պատասխանի խոսք ունեմ: 16

Տիգելենը գավաթները լցրեց:

— Իմ հոգու եղբայրներ: Ինչ որ ասաց Թոմասը, ես չեմ մոռանա հավիտյանս հավիտենից: Ես որդի եմ մի հին ժողովրդի, որ խավար է ապրել, և եկել եմ այստեղից լույս տանեմ այդ հեռու երկիրը: Այստեղ գտա իմ երկրորդ հայրենիքը: Բայց ես մի օր պիտի վերադառնամ իմ հին հայրենիքը, որ սպասում է ինձ, ինչպես մայրը որդու վերադարձին: Ես չպիտի մոռանամ իմ լեզուն, իմ սովորությունները, որպեսզի վերադարձին ինձ օտար չհամարեն: Ա՛խ, եթե դուք իմանա-

լիք այն ամենը, ինչ որ եկել է իմ գլխին, իմանայիք իմ կյանքը և տեսած լինելիք իմ հայրենիքը և նրա մարդկանց, — 70
դուք կներեիք և իմ անբուխներ և իմ մեծ կարոտը: Բայց ես երբեք չեմ ների իմ թշնամիներին, որոնք միայն իմը չեն, այլ ժողովրդի թշնամին են: Տեսնո՞ւմ եք այս սպին, — նա հետ քաշեց մաղիքը և ցույց տվեց ճակատի սպին՝ արասու մեծություն, — ես է՛ի տասը տարեկան, երբ ինձ տարան վանք, գուցե լսել եք անունը՝ էջմիածին: Այնտեղ ես, — չգիտեմ ինչպես Բարգմանեմ այդ բառը, — այնտեղ ես մոռնի էի, հասկանո՞ւմ եք, մոռնի, որ հոգևորականի ծառան է, 30
ջուր է բերում նրա համար, ավլում է նրա խուցը, կերակրվում է ինչ որ կտա Տերը, քնում է խսրի վրա, և այդ ամենի դիմաց հոգևորականը մոռնին սովորեցնում է գրել, կարդալ: Հիմա էլ իմ հայրենիքում դեռ այդպես են սովորեցնում: Ես էի

տասը տարեկան և այդպիսի մոնթ էի, ծնողներից հետո, ինչ-
 պես գերի տարած հրեխա: Գիշերները ծածուկ լաց էի լինում
 և կարոտում էի մեր հողե տնակը, իմ սուրբ մարը: Մի գիշեր
 ես պետք է կարգայի Դավթի սաղմոսները: Իմ ուսուցիչը քնի-
 լուց առաջ սիրում էր սաղմոս լսել: Այդ օրը ես փայտ էի
 կրել և հոգնել էի: Սկսեցի կարգալ, կապելով վանկերը և եր-
 գելով, ինչպես մեղ սովորեցրել էին կարգալ: Հետզհետե քունը
 հաղթում էր իմ ուսուցչին, իսկ ես կուլի մեջ էի քնի հետ,
 բայց քունը գերեց ինձ, և ես միայն հիշում եմ այն մեծ մոմերը,
 10 որ վառվում էին զրբակալի երկու կողմը: Հանկարծ ահագին
 ցավից վեր թռա. ինձ թվաց, թե գլխիս հալած երկավթ թափե-
 ցին: Գլուխս այրվում էր... Ես մի ծանր հարված զգացի մեջքիս
 և ընկա խսրի վրա: Խավար էր և խավարի մեջ, ինչպես Երի-
 քովյան փող, որոտում էր իմ ուսուցչի ձայնը: Նա ինձ անի-
 ծում էր, գլուխս այրվում էր. զգում էի խանձված մազերի և
 այրած մսի հոտ: Ամբողջ գիշերը լաց եղա, և երկու շաբաթ
 ցավը տանջում էր ինձ: Հասկանում եք ինչ էր ևղել. քնել էի,
 և իմ ուսուցիչը հանկարծ զարթնելով, քնիս մեջ ճակատիս էր
 խփել վառվող մոմը, և մազերս բռնկվել էին: Տեսնում եք այս
 20 սպիհն:

Արմենիները խոսում էր՝ երբեմն դժվարանալով գտնել հա-
 մապատասխան բառ, երբեմն սխալ արտասանելով: Նա պատ-
 մում էր իր կյանքը գունեղ և զարմանալի: Հետաքրքիր՝ ինչ-
 պես արևելյան հեքիաթի Եվ խոսքի վերջում՝ բոլորովին ան-
 կեղծ և դողացող ձայնով նա իր եղբայրներին ասաց, որ ինքը
 հոգեոր կոչումի լինելով, պահում է հայ եկեղեցու ծեսը, ըստ
 որի այժմ ծոմ է, որովհետև մեծ պատն է, և շուտով կլինի Զա-
 տիկը: Ահա թե ինչու նա բերանը չի առնում ոչ ձուկ, ոչ յու-
 ղահաց և ոչ երշիկ, այլ խմում է միայն մեղրադինի: Նա
 30 ասաց նաև, որ առանց այդ էլ իր հայրենիքում նրան արդեն
 համարում են հերետիկոս, ուստի ինքը պետք է անարատ պա-
 հի իրեն, ինչպես պատվիրել է նաև պարոն ռեկտորը և արդար
 հոգով վերադառնա հայրենիք:

— Իսկ դու հիմա կեր և խմիր... Այստեղ քեզ ոչ ոք չի
 լրտեսի,— ասաց Տիգեկներ խղճահարված, որ ինքն արդեն

կերել է խոճկորի կեսը և հարթել է երշիկների բլուրը, այնինչ նույն սեղանի մոտ ընկերը կիսաքաղց նստած է:

— Հապա իմ խի՞ղճը,— մեղմ առարկեց Արմենիերը:

— Արիասիրտ եղիր, Արմենիեր, և պահիր քո հայրենի ծեսերը, եթե նրանք հարկավոր են՝ քո գործի հաջողութ՜յան... Բայց և մի մոռանա, որ դու ընտրյալ ես:

Նրանք դեռ երկար պիտի նստեին և դեռ լիքն էր այն շիշը, որ նման էր կաթուղիկ աբբահոր և այն շիշը, որի ոսկե զմուռը սաղավարտ էր հիշեցնում,— երբ հանկարծ դուռը բացվեց և ներս մտավ քեռի Մարտինը՝ գիշերային զգեստով, 10
ղրսից լսվեց մեկի գոռգոռոցը՝ կիթառի հնչյունների հետ:

— Խնայեցեք քեռի Մարտինին, սիրելի Լրիտասարգներ,— բայց քեռի Մարտինը խոսքը չվերջացրեց, որովհետև նրա հետևից ներս մտավ Օտտոկարը հարբած և աչքերն արյուն կոխած:

— Գնանք Բոհեմիայի անտառները... Ավաղակներ դառնանք,— և կիթառով զարկեց ու վայր գլորեց ճրագը և քիչ մնաց, որ ինքը գետին փռվեր:

— Խնայեցեք քեռի Մարտինին,— աղեխարշ կանչեց ծերունին,— սրա գոռգոռոցը հասնում է մինչև Ռեկել, և վաղը 20
կուրատոր ֆոն Յանաուն ինձ պիտի պատժի:

Օտտոկարին մի կերպ դուրս տարան՝ «Սև եղբայրները» հրաժեշտ տվին իրենց առաջնորդին, և բոլորը դուրս եկան դռան մոտ. Թոմաս Բրյուլլը նայեց խավարի մեջ օրորվող նրանց լապտերներին:

Իսկ Օտտոկարը քնած փողոցներում մոնչում էր ինչպես կրկեսի ցուլը, որին խմացրել էին մի տակառ մեղրագինի և բաց էին թողել քաղաքում:

— Կարթագենը պետք է կործանուի,— գոռում էր Օտտոկարը:

30

11

Նրան տանջում էր հայրենիքի կարոտը:

Գարուն էր բացվում, և առաջին գարունն ավելի էր զորացնում այդ կարոտը: Իսկ ոչ ոք չկար այն հեռու երկրից, որ նրա հիշողության մեջ պայծառ էր, ինչպես մութ գիշերին հո-

վիժվանքի խարույկը լեռան վրա: Այդ մի անմարմին կարոտ էր՝
նման այն գոլորշուն, որ դարձնանք բարձրանում էր ճահճու-
ներից, անտառներից և էմբախի ջրերից: Այդ մի ձայն էր, որ
նրա ականջի տակ հնչում էր երբեմն մանուկ օրերի երգը, եր-
բեմն պարզ լսում էր մոր ձայնը՝ «խաչե՛ր, խաչե՛ր...»: Եվ
հանկարծ ետ էր նայում, բայց նախին չէր երևում, այլ երևում
էր պարտիզպանը, սանդուղքը շալակին կամ փողոցով անց-
նում էր մի ֆրաու, որ կովի ճապաղ հայացքով նայում էր Ար-
մենիերին:

- 10 Երբեմն ձայնը չէր լսվում, այլ նայում էր զիմացի պատին
և չէր տեսնում պատը, այլ տեսնում էր սպիտակ բարդիներ,
նրանց խորքում Եսի Եսայու ջրաղացը՝ դռնակը բաց և մուտքի
մոտ ջրաղացալանի ծխացող օջախը: Կամ բացվում էր մի բա-
րակ ճանապարհ, որ բաղերի արանքով իջնում էր ձորը՝ դեպի
Գոշգոշան... Ահա այն ընկուղենին, որից հետո կգա Նովավոր
աղբյուրը, որի շուրն այնպես տխուր խոխոջում է աշնանը, երբ
այլևս մարդ չկա բաղերում, հնձանները դատարկ են, և ծառերը
կտցահարում են կարմրած մասուրը, նաև մի դեղին բոլոմ,
որ մոռացել են քաղել: Զորով իջնում է քամին, և խշշում են
20 ընկուղենիները՝ թափելով խնկաբույր տերև, և ամբողջ ձորում
կոնչում է միայն մի ագուսվ, մի ծերացած սպառա՛վ, որ տեսել
է բուր և բորան և ցուրտ ձմեռ, երբ սառչում է Նովավոր աղ-
բյուրը և այլևս չի երգում Զանգուն:

Երբ միտն էր գալիս Նովավոր աղբյուրը, ծարավում էր.
ականջի տակ աղբյուրի ձայնն էր, նրա գով վշշոցը, աչքերի
առաջ թափվում էր կապույտ ջուրը, որ զըլգոլ գալիս էր ոսկե-
կանաչ մամուռների միջով: Ա՛խ, եթե միայն մի անգամ ձեռ-
քիրը բուռ աներ և կռանար այդ հստակ ջրի վրա, խմե՛ր,
խմիր կում-կում՝ ականջի տակ ջրի ձայնը, ընկուղենիների
30 խշշոցը, Գոշգոշանի շառաչը...

Զարթնում էր այդ կարոտը, և նա փոքրում էր ետ վանել,
դասը սերտում էր բարձրաձայն կամ գնում էր Պարբոտի տու-
նը կամ դուրս էր գալիս աննպատակ շրջելու փողոցներում,
գնում էր շուկայի հրապարակը, որտեղ առավոտից մինչև երե-
կո նպարավաճառների և արհեստավորների մի ահադին բաղ-
մություն կրպակների առաջ կամ բացօթյա առնում կամ ծա-

խում էր, գովելով ապրանքը և որտեղ դարբիններ, անիվագործներ, կոշկակարներ և այլ արհեստավորներ այնպիսի աղմուկ էին հանում, որ այդ աղմուկը և այլադղի ժխորը նրան մոռացնել էին տալիս Նովավոր աղբյուրի ձայնը և ընկուղենիների խշշոցը:

Բայց երբեմն այդ կարոտն այնքան էր նեղում նրան, որ չէր հանգստանում, լսելով հրապարակի աղմուկը կամ քրքրելով այն իրերը, որ հետն էր բերել: Նաև չէր հանգստանում, երբ Պարրոտի տանը տեսնում էր խորասանի այն խալին և ղալյանը, որ նրանք միասին գնել էին Երևանի Չարսու բազարում: Ինչպես մայրը, երբ հանկարծ մտաբերում է մեռած որդուն, միայնակ լաց է լինում, և թեև մանում, ողբ է ասում՝ մաքրելով ցորենը, այնպես էլ նա գլուխը տետրակի վրա կախած արտագրում էր օրինակներ Երից կանոնի և ինքն իրեն դնդնում էր:

Շորորա, Շուշան, շորորա,

Շորորա, ծաղիկ, շորորա...

Երգում էր մեղմ ինչպես սայլապանը, որ լուսնյակ գիշերով ճանապարհ է ընկել, երկար գնացել է սարերով, ձորերով, և ահա սայլը խուլ աղմկում է գլուղի փափուկ դաշտում, հոգնած օրորվում են եղները, արդեն մի կաքավ կանաչ սաղմոս է կարդում քարերի մեջ, և լուսաբացի հովը բերում է իրենց դեղի բույրը... Երգ է երգում սայլապանը, այնքան մեղմ, որ հազիվ են լսում եպները և այնպես հստակ, ինչպես լուսաբացին կարդում է կաքավը:

Նա մեղմ երգում էր և աշխատում: Եվ երգի միջից ինչպես ծուխ այդ կարոտը հետզհետե բարձրանում էր, պատում նրան, աչքերի առաջ շաղվում էին զրերը, հնչում էին այն հին ձայները, նանին կանչում էր՝ «խաչատուր, հե՛յ...», ինչպես տղա ժամանակ, երբ փախչում էր բաղը, իսկ նանին ղզլբաշ հարամիներից վախենցած՝ քարափի գլխից ձայն էր տալիս:

Այլ ի՞նչ գիրք, ի՞նչ Երից կանոն...

Այդ ձայները նրան կանչում էին բաղաբից դուրս, դեպի էմբախի գետափը, որտեղ ուռիները ստվեր էին արել ջրերի վրա և կամ դեպի Դոմբերգ, ուր աղմկում էին ծեր կաղնիներ-

րը: Նա թաքնվում էր մի խորշում, և արահետներով պատահաբար անցնող մարդիկ լսում էին անծանոթ նվազի հնչյուններ, որ ելնում էին Արմենիերի հայկական սրինգից:

10 Հայրենաբաղձությունը նրան մղում էր պատմել հայրենիքի մասին: Նվ նա պատմում էր Պարյուտին, ավելի հաճախ նրա կնոջը, պատմում էր տիկին էլոիզ Աուսլենդերին, նույնիսկ երեխաներին էր պատմում: Երբեմն պատմում էր իր տանտիրուհուն և նրա հարևանուհիներին, որոնք մի գործով գալիս էին նրանց տուն և, լսելով այդ անծանոթ պատմությունները հրաշալի Արևելքի մասին, մոռանում էին, որ սուրճը թողել են կրակի վրա:

20 Իսկ Արմենիերը զարմանալի պատմող էր: Ժամանակը և հեռավորությունը նրան մոռացնել էին տվել այդ եղևությունների սուլորակները և ամեն ինչ դարձրել էին արտասուվոր և առասպելական: Հենց իրեն Արմենիերին այդ պատմությունները երբեմն թվում էին առասպել, որ կարդացել է հին գրքերում: Մի՞թե գրքից չէր պատմությունն այն գերի աղջկա, որ սարդարի հարեմից իրեն նետում է կամուրջի վրա, երբ հարեմի պատուհանից տեսնում է իր սիրած տղային, որ հուսահատ ետ էր վերադառնում: Նվ կամ մի՞թե առասպելանման չի այն, որ իր հայրենիքում կանայք շարսավտլ են, աղջիկներին հարս են տանում, երբ նրանք դեռ անմեղ երեխա են, և շտոսկան հարսը սկեսուրի հետ խոսում է մատներով, աչքերով: Ապա այն պատիժները, որ կային նրա հայրենիքում, ապա Մոսին, որին դաշտից փախցրել էին՝ լեզգիները, ֆառաշները, թե՞ վաչկատուն թաքաքյամանները, երբ գյուղի երեխաները գնացել էին Մուրադ Թափալյի բլուրը՝ սինձի:

30 Հաճախ նա համեմատում էր այն հին երկիրը և նրա բարքերն իր նոր հայրենիքի հետ: Ահա լալիս է մի փոքրիկ երեխա, բայց մայրը նրան չի ծնծում, այլ ուրախացնելով լացը կտրում է. «Եյաս հայեցեալ, իսկոյն թռևան միտք իմ առ վիճակ մերոց երեխայից, թէ զիա՞րդ ծնողք աշխարհին մերոյ անհոգ կան վասն զտակաց իւրեանց և զիա՞րդ երեխայք աշխարհին մերոյ առանց ինչ միտքարութեան զարգանան, որով վասն արտասուալից աչօք, պղտորեալ սրտիս սկսայ հոգ հանել...»:

Ահա ձեռք է բերել Ռոբերտ Բեր Պորտերի ուղեգրությունը և շտապում է իր բարեկամին ցույց տալու գիրքը և գրքի նկարները՝ Թրևանի բերդը և Արարատը, պարսիկ սարքազներին և հարեմի մանկամարդ պարսկուհուն, որ զուգլած կանգնել է՝ ձեռքին Գյուլիստանի վարդը. ասես հարցնում է, ո՞վ է գեղեցիկ՝ ինքը, թե վարդը: Եվ նորից խոսք է բացվում հեռավոր Իրանի և Արմենիայի մասին, և նրա բարեկամը, նաև նրա դուստրերը հավանում են Ֆաթալի շահի նկարը, նրա հանդերձը և նույնիսկ շահի հուշակավոր միտուքն են հավանում, բայց չեն հավանում պարսիկ կնոջ հանդերձները և «ծածկելն նոցա զերեսս ամենքին անհաճոյ հրեւիին. և յիրաւի անհաճոց»:

10

Նրա հիշողության մեջ հետզհետե պայծառանում էր այն, որ քաղցր էր և սիրելի. մայրը, Միրզամը և քույրերը, փոքրիկ եղբայրը, նույնիսկ իրենց Բողաբը, որի հետ խաղացել էր մանկության տարիներին: Ինչքան մանր և աննշան հիշողություններ էին զարթնում. պռուկը կոտրած պղնձե ջամբ նայում էր նրան երկար, շատ երկար և խնչպես հին ծանոթ նրան ասում էր. «գու ինձ չես մոռանա, խաչեր, ինձ երբեք չես մոռանա...»: Այն կողմից դրնգում էր կարասը, որ ընկած էր էյվանի տակ. «ապա ի՞նձ... հիշո՞ւմ ես՝ գլուխդ կռացնում էիր ներս և կանչում՝ դոն-դոն, իսկ ես միշտ արձագանքում էի քո ձայնին՝ դո՛ն... դո՛ն... դո՛ն...»: Այսպես խոսում էին բակի քարերը, աղաքաբը՝ որի վրա հայրը աղ էր ցանում, և տավարը լիզում էր աղը, հետո եղները քարն էին լիզում իրենց փշոտ լեզուներով՝ խըշշ-խըշշ, կարծես դերանդիով հնձում են չորացած խոտը: Երգում էին դռներն ու դռնակները, ամենքն իրենց հանգով. հացատան դռնակը՝ բարակ ու մեղմ, տան դուռը՝ ինչպես պառավ շուն՝ խռպոտ ու բամբ, իսկ ձմեռը, երբ դռան հետևից կախում էին թաղիք, տան դուռը խլանում էր: Բայց ամենից զիլ երգում էին դրսի դռները, որոնց սունին որձաքարի մեջ էր. դռներն իրար էին գալիս, աջը միայն դամ էր պահում, իսկ ձախը զլում էր պարկապկուն, մինչև դռներն իրար դային և այն ժամանակ երկուսը միասին՝ դոմբ հա դոմբ խփում էին Աթա Թևանի քմբուվը:

20

30

Նրա հիշողության մեջ հետզհետե պայծառանում էր այն, և դառնը մոռացվում էր և մնում, որ քաղցր էր և սիրելի՝ քարե-

րը, հին կարասը, պղնձե ջամբ, հայրենի խեղճ խրճիթը, պառավ շունը, Գողգոթանի ջրվեժը, ընկուզենիների խշշոցը, նովալոր աղբյուրի ոսկեկանաչ մամուռը և Զանգուն, սիրտ մաշող Զանգուն:

12

Հետո երկար ժամանակ վառ մնաց ձմռան այն օրը, երբ անհանգիստ կարոտով թափառել էր փողոցներում, ապա անկատելի ընկել էր այն փողոցը, որով առաջին անգամ մտել էր Դորպատ: Նա հասել էր քաղաքի դռներին, որից այն կողմ անսահման դաշտն էր, ձյունով պատած, դեպի արևմուտք՝ եղենիների սև երկրը, այս և այն կողմ կաղնիներ, որոնք հիշեցնում էին ձյունի մեջ մոլորված դրենադերներին. ահա այս մեկը փռել է սառած թևերը, որոնցից մամուռը կախվել է ձորձերի նման, մի քիչ հեռու երկուսն այնպես են փաթաթվել իրար, որ մահն անգամ նրանց չի բաժանել, իսկ երրորդը համարյա թաղվել է ձյունի տակ, և ձյունի մեջ ցցվել է նիզակի նման մի չոր ձող: Հորիզոնի խորքում ժողովների գյուղն էր, և ծովը վախվխելով կծկվում էր խրճիթների վրա:

Նա կարոտով նայում էր ճանապարհին: Ոչ հեռու երևում էր առաջին շապհաումը, որի մոտ խարույկ էր վառել պահապանը՝ ալեբարդով մի ղինվոր: Եվ ուրիշ ոչինչ չէր երևում այդ անեղր տափաստանում, բացի խարույկը և միայնակ պահապանը, ծառերը և հեռվի գյուղը, որտեղից չէր լսվում ոչ շան հաչոց և ոչ աքաղաղի կանչ:

Արևը խոնարհվում էր եղենիների ետևը, և այն կողմում հրդեհվել էին բաց կարմիր ամպերը. եղենիների պարիսպը հետզհետե ավելի էր մթնում, և միայն մի շող թափանցել էր անտառի սևի մեջ և դողդողում էր այդ ոսկի շողը, կարծես վախենում էր բեկվել սառը ձյունի վրա: Նա զմայլած նայում էր անտառին և մայր մտնող արևին, երբ լսեց դանգակների ձայնն այնքան հստակ և մաքուր, ինչպես քարավանի դողանքը, երբ ուղտերն անցնում են արշալույսին:

Քիչ հետո նրա աչքերը ճանապարհի խորքում նշմարեցին մի սև կետ, որ հետզհետե մեծանում էր: Բացատի միջով արևը ճեղքել էր անտառի ստվերը: Երբ սև կետը հասավ արե-

վում ողողված ճանապարհին, նա տեսավ երեք ձի, որոնք սլանում էին բարձրացնելով ձյունի փոշի, որ արեւից փայլում էր արծաթի գույնով: Զանգակների ձայնը հետզհետե հզորացավ: Արդեն պարզ երևում էր կողքի ձին, որ պարանոցը կեռ պահած թռչում էր՝ խաղացնելով ոտքերը և ծածանելով երկար բաշը: Ահա նրանք մոտեցան շլազբառամին. ծերունի պահապանն արդեն բարձրացրել է ուղեկալ գերանը, ղգալով, որ միևնույն է, այդ ձիերը կանգ չեն առնելու և նույնիսկ կարող են թռչել գերանի վրայով... Ձիերը սլացան նրա մոտով՝ ձյուն թափելով նրա վրա: Ձյունի փոշու մեջ հնչեց մի ծիծաղ՝ զվարթ, 10
ինչպես զանգակների ձայնը: Սահնակի մեջ նա նշմարեց կանացի մի դեմք՝ կապույտ աչքերով և այտերը բաց վարդագույն: Հանկարծ այդ կինը ձեռքը օդում թափահարեց: Կարծես քուրքի միջից կինը հանեց մի սպիտակ աղավնի, որ ձյունի փոշու մեջ թպրտաց և նորից մտավ տաք բունը: Արմենիերը բարձրացրեց գլխարկը, վազեց սահնակի ետևից, բայց սահնակը քաղաք մտնելով, անհրեույթացավ:

Նա գնում էր գլխաբաց, գլխարկը ձեռքին... Այդ փողոցները նրան օտար էին... Քաղաքի այդ մասում նա չէր եղել: Նա լսեց ուրիշ զանգակների ձայն և նայեց երկրորդ սահնակին: Անցավ նաև երրորդը... Սակայն ոչ ոք չնայեց նրան, և այլևս չերևաց այն ցնորական տեսիլքը: 20

Նա ուշքի եկավ, գլխարկը ծածկեց և սկսեց հետաքրքրությամբ դիտել սահնակներին: Իր կյանքում նա առաջին անգամ այդ օրն էր տեսնում սահնակը և նրա հիշողության մեջ առաջին սահնակը մնաց ինչպես դարմանալի հրաշք:

Հասավ զինվորական հիվանդանոցին: Այդտեղից երևում էր գերմանական եկեղեցին, որից այն կողմ փողոցները նրան ծանոթ էին: Հիվանդանոցի դարպասը բաց էր: Բակում երեւում էին գլխաբաց զինվորներ, որոնցից մի քանիսը հենակ- 30
ներով էին: Մեկի գլուխը փաթաթված էր դեղին շորով:

Մի ռուս կին դարպասի մոտ վաճառում էր արևածաղիկի բոված սերմեր: Մի քանի զինվորներ նրան շրջապատել էին, և երևում էր, որ նրանք տատանվում էին՝ գնել, թե ոչ: Գուցե թե նրանք կատակում էին կնոջ հետ, փարսուղում իրենց ակամա ձանձրույթը:

Արմենիերը դիմացի մայթով տեսաւ նրանց, տնտղեց գր-
պանները և անցաւ մյուս մայթը: Հիւմանդ վինւորները նրան
տեսնելով լռեցին և ետ քաշւեցին, իսկ կինն սկսեց գովել իր
ապրանքը: Արմենիերը նայեց ղինւորներին և խղճահարւեց...

Նրանք գեղնած և նիհար երեսով մարդիկ էին: Բոլորը
մեծ միրուքով էին, մեկը ալեհիւր էր, իսկ մյուսը երիտասարդ
էր: Սակայն բոլորի դիմքին դրոշմւած էր ստրկության կնիքը:

— Որտեղացի՞ եք, հայրենակիցներ,— հարցրեց Արմե-
նիերը:

10 — Հեռւից ենք, ձերդ բարեծննդություն,— պատասխանեց
ալեհիւր ղինւորը, դժկամելով, որ ընդհատուեց իրենց ղրույցը,
նաև այն սառնությամբ, որ նշանակում է. «շարունակիր ճա-
նապարհդ, բարին, ոչ մենք ենք քո հայրենակիցը և ոչ էլ քեզ
է հետաքրքրում, թե մենք որտեղացի ենք»:

— Արեւածաղիկ ուզո՞ւմ եք...

— Ինչո՞ւ չէ, կարելի է... Կարելի է ձերդ մեծություն,—
և առաջինը մոտեցաւ ալեհիւր ղինւորը, ապա մյուսների դիմ-
քին ևս երևաց կես միամիտ, կես քծնող ժպիտ:

— Լազարեթում շա՞տ ղինւոր կա:

20 — Ո՞վ գիտե... Մենք չգիտենք...

— Իսկ ձեր վինւորների մեջ հայ չկա՞...

— Հա՞յ,— և նրանք իրար երեսի նայեցին:— Կարելի է,
որ լինի, ձերդ մեծություն. այստեղ ամեն ցեղից էլ կան, ով
Դոնից է, ով Կալուգայից, մինչև անգամ Օրենբուրգից կա, և
կարող է հայ էլ լինել... Ո՞վ գիտե:

Արմենիերի աչքերը փայլեցին:

— Նս ձեզ համար էլի արեւածաղիկ կառնեմ... Տեսեք, եթե
հայ կա, կանչեցեք դուրս:

30 — Կարելի է նաև առանց արեւածաղիկի,— ասաց ալեհիւր
ղինւորը:

— Դու քեզ համար պատասխանի, պառաւ, ուրիշների հետ
ի՞նչ գործ ունես,— ղայրացաւ ռուս կինը,— կարող է, որ նո-
րին բարեծննդությունն ուղղում է այսօր բարեգործություն անել:

— Իսկ խիղճ կա՞... Թե՞ ոչ: Քոնը միայն փողն է, լիւրք...—
և դարձաւ Արմենիերին,— կարելի է... Բայց հայն ինչպիսին է:
Մեզ մոտ ամեն ցեղից էլ կան, ով Դոնից է, ով...

— Կա՞ սև մարդ, սև աչքերով, քիթը՝ մեծ:

Ալեհհեր զինվորը միտք արեց՝ նայելով իր ընկերներին: Նրանք էլ էին միտք անում, կրծքով բռնած արևածաղիկը:

Մի զինվոր ասաց.

— Իսկ որ վերջին ֆլիդելում է տպրում, նա հայ չի՞...

— Ո՞րը,— հարցրեց ալեհհեր զինվորը:

— Նա, որ հաց էր դողացել... որին ծեծեցին:

— Սատանի ավել, մի՞թե նա սև է, աչքերը սև՞ են, քիթը մեծ է... Աղբով է լցված գլուխդ: Չհասկացար ի՞նչ պատվիրեց նորին բարեծննդութունը՝ որ գլուխը սև լինի, աչքերը սև լինեն, ամեն ինչ սև լինի և քիթը սև լինի... 10

— Ա՛ա,— հրկար ծոր տվեց այն զինվորը, և դժվար էր հասկանալ, թե ի՞նչ էր նշանակում այդ բացականչությունը:

— Քեռի Միտրիչ,— կանչեց երիտասարդ զինվորը,— իսկ եթե մազերը սև են և քիթը մեծ է, բայց աչքերը սև չեն, այլ...— և երիտասարդը դժվարացավ ասել, թե ինչ գույճի են աչքերը և հանկարծ բռնեց կնոջ գլխաշորից և ուրախացած բղավեց.— այ այս գույնի, աստված վկա, ճիշտ այս գույնի են աչքերը... 20
Զի՞ լինի:

Կինը զայրացավ և խփեց զինվորի թևին:

— Թաթդ քեզ պահիր... Ես ամուսնացած կին եմ և ոչ թե ֆրաու... 20

Բոլորը նայեցին Արմենիերին: Եվ նույնիսկ ալեհհեր զինվորը նայեց, կարծես ուզում էր ասել, որ այդ հարցին պատասխանել կարող է միայն «նորին բարեծննդութունը»:

— Բայց նա քրիստոնյա՞ է... Հայերը քրիստոնյա են:

— Աստված վկա, չգիտեմ: Միայն գիտեմ, որ ուսերեն չի խոսում, միշտ մենակ է շրջում, հռչակալուծ իր երկրացի մարդ չունի: Եվ անուռն ինչ-որ ուրիշ տեսակ է, մերիկներից չէ... կամ էանդայ է, կամ էամդայ է, այդպես մի բան է: Եթե կլինի, զնամ կանչեմ: Նա միշտ պատի տակ մենակ ման է գալիս... Իսկ մազերը՝ սև, ինչպես, հիշո՞ւմ ես, Միտրիչ, մեր զենգապետի ձին: 30

Երիտասարդ զինվորը մտավ բակը և քիչ անց վերադարձավ: Նրա ետևից գալիս էր միջահասակ մի մարդ, փաթաթված պատառոտուն զրատի մեջ: Երևում էր, որ նա մրսում է: Նա

դալիս էր զգույշ քայլերով: Դեմքի մկանները լարված էին. կարծես նա խուլ և մունջ էր և լսում էր լայն բացած աչքերով: Նրա դեմքն արտահայտում էր դժկամություն. դալիս էր, բայց և կասկածում էր, թե չլինի՞ իրեն խաբում են:

— Ահա՛,— և երիտասարդ զինվորը հեռու կանգնեց: Մյուսներն էլ լուռ ետ քաշվեցին:

Նրանք նայեցին իրար: Ինչ-որ հարազատ ցուր կար այդ մարդու բաց կապույտ աչքերում: Արևը նույն արևն էր, հարավի տաք արևը, բայց այդ արևը շողում էր բաց կապույտ մը-
20 շուշի միջից:

Զինվորը հայ չէր:

— Թաթար,— նա զլուխը տարուբերեց:

— Լեկվի՞,— զինվորի աչքերը փայլատակեցին:

— Զերքյադ,— ասաց նա:

Արմենիերը փաթաթվեց նրան:

— Ղարդաշ էրմենի՞:

— Էրմենի զարդաշ...

— Փառք քեզ, Տեր,— մեղամաղձոտ ասաց ալեհեր զին-
վորը,— ինչպես հանկարծ բախտ ես տալիս մարդուն և բախտ
20 ես խլում... Տես ինչպես լուսավորվեց երեսը... Իսկ շրջում էր
մենակ, ինչպես անտառի բու... Տես ինչպես բացվեց լեզուն...
Նրանցն էլ լեզու է, նրանք էլ ցեղ են և Աստված ունեն, և հող
են վարում, և մանր երեխաներ ունեն:

Զինվորները տխրեցին: Գուցե նրանք հիշեցին իրենց
տնակները և մանր երեխաներին և իրենց կանանց, որոնք, ով
զիտե, քաղցած են, ցուրտ է տնակում, և գուցե նրանք այլևս
կենդանի չեն: Մեկը մոռալ նայեց հիվանդանոցի բակին: Նա
ձեռքը զայրույթով թափ տվեց և ներս մտավ: Իսկ մյուսները,
30 թեև տխուր, բայց լսում էին նրանց զրույցը:

Նրա անունը Համզայ էր: Նա գիտեր մի քանի բառ թուր-
քերեն, մի քանի բառ ռուսերեն և գիտեր միայն իր մայրենի
լեզուն, որին Արմենիերը անծանոթ էր: Եվ այդ խառն լեզվով
Համզայը պատմեց, որ ինքը մասնակցել է պատերազմին,
բայց այլևս «սիրտը չի ուզել» (նա ցույց տվեց սիրտը), վիրա-
վորվել է և ահա երրորդ ամիսն է հիվանդանոցում: Ուրիշ այլ
բաներ ևս պատմեց Համզայը իր մայրենի լեզվով և Արմենիերը

մի կերպ հասկացավ, որ Համգայն կարոտում է իր հայրենիքը, բայց այլևս այնտեղ չի վերադառնա, որովհետև «Թուրուխանը» նրա թշնամին է:

Հնչեց զանգը և եկան դարպասը կողպելու: Արմենիերը նրան մի անգամ էլ տեսավ բակի մեջ, շերքեզը ձեռքով արեց, և դարպասը փակեցին:

Այդ օրից նրանք մտերմացան: Յուրաքանչյուր կիրակի Արմենիերը գնում էր հիվանդանոց, իր բարեկամի համար նա տանում էր քաղցրավենիք, միրգ: Եւրեմն բաժին էր հանում իր աղբատիկ գրպանից: Հետզհետե ավելի էր հասկանում նը- 10
րան: Այսպես, օրինակ, նա առաջին օրերը կարծում էր, որ «Թուրուխանը» Համգայի թշնամին է այնտեղ, նրա հայրենիքում: Բայց հետո հասկացավ, որ Թուրուխանը մայրը Տեր-յոխինն էր՝ կայազորի պետը: Նա իմացավ նաև, որ Համ-գային դեռևս պիտի պատժեն, որովհետև իբրև թե նա ինքն էր վիրավորել իրեն, այլևս պատերազմ չգնալու համար: Եվ սպասում էին, որ նա կաղդուրվեր: Այդպես էր սպառնացել մայրը Տերյոխինը մի այցելության ժամանակ:

Արմենիերի համար շերքեզն ուներ մի անպատմելի հը- 20
մայք: Այդ լեռնականի դեմքի վրա, նրա լեզվի մեջ մի բան կար, որ չէր հաղեցնում Արմենիերի ծարավը, բայց հնչում էր ինչպես Նովամուր աղբյուրի ձայնը: Նրա աչքերի մեջ կար մի հարազատ ցուր: Այդ մի ծաղիկ էր, որ չէր բուրում, բայց հի-շեցնում էր այն դրախտային ծաղիկը, որին օրորում էր Զանգուն:

Համգայն մի անգամ երգեց: Այնքան քաղցր էր այդ եր-գը հեռու հյուսիսում: Կարծես լեռան ետևից բարձրանում էր արևը, և ձև էին առնում թփերը, ձորում շողում էր սպիտակ ջուրը: Նրա երգը օտար առարկաներին գույն էր տալիս, և դարպասը փոխում էր տեսքը և նմանվում իրենց տան դար- 30
պասին, որի դռները երգում էին. ահա դիմացի գորշ պատը պայծառանում է ինչպես Զվարանցի քարաժայռը, երբ նրա լան-ջին բացվում է մայր մանուշակը:

Համգայն նաև պատմում էր հիվանդանոցի կյանքից... «Շունը մեզնից լավ է ապրում, դարդաշ... Ա՛խ, եթե շուն լի-նեի, գնայի այս երկրից, գյուղերով գնայի, արտերի միջով

գնայի, ցիրեկը քնեի խոտերի մեջ, գիշերը մինչև լույս գնայի և հասնելի մեր սարերին, մեր դյուղը, ոչխարը սարը տանեի... Հիմա արդեն սարերը կանաչում են, զարգաշ...»:

Արմենիերը Համգայի վիճակը թեթևացնելու համար դիմել էր Պարրոտի միջնորդութան: Պրոֆեսորը սառը պատասխանել էր.

— Ավելորդ է դիմել մայոր Տերյոխինին: Նա գաղան է, և հետևանքը կարող է լինել այն, որ ձեր երկրացու վիճակն ավելի կծանրանա...

10

13

Սենյակում մոմերը վառվում էին, դեղնավուն լույսի հետ սփռելով խաղաղութուն: Իրենն ընկղմվել էին կիսասուղիների մեջ. միայն պատից կախված նկարի ապակին էր իր մեջ հավաքել շողերը և արտացոլում էր, հիշեցնելով մի նեղ պատուհան, որից ներս է ընկել աստղալույսը: Խաղաղ էր նաև փողոցը, որտեղից հորհմն միայն լսվում էր մի անհայտ անցորդի ոտնաձայն:

Տիկին էլոիզը նայում էր պատուհանի կողմը: Երբ դըրսում հետզհետե հանգչում էին ոտնաձայնները, սենյակում լուծթյունն ավելի էր թանձրանում, և լսվում էր մոմերի ճարճատյունը, կարծես մեկը դիրք էր թերթում: Իսկ երբ անցնում էր քամին, մոմերի բոցերը մեկ ձգվում էին, մեկ ծալվելով նըստում: Պատուհանի վարագույրները խաղում էին, և տիկին էլոիզին թվում էր, թե մեկը դրսից իրեն է նայում:

Նա մոտեցավ կլավիրին: Ստեղների ուրախ հնչյուններից սենյակը զվարթացավ: Նա աննպատակ նվագեց մի ինչ-որ կոնտրոպանս, կարծես չէր լսում նվագը, այլ ավելի հիանում էր իր մատների գեղեցկությամբ, ինչպես մի երիտասարդ աղջիկ, որ սրսփալով մտել է ջուրը և չի հիանում ոչ շարաճճի ալիքներով և ոչ ափի ծաղկներով, այլ հիանում է միայն իր պատկերով, որ ճոճվում է ջրի մեջ:

Ապա հնչեց հնամենի վալսը՝ հիշատակն այն օրերի, երբ դեռահաս աղջիկ էր, այն տարիքում՝ երբ ոչ անմեղ երեսխա էր և ոչ կյանք ճաշակած կին, մի տարիք, երբ առաջին տպավորություններն անշնչելի դրոշմ են դնում հոգու վրա:

Այդ տպավորութիւնները նման են դեղնած տերեւների, բայց ոչ խոր աշնան, երբ մերկանում է ամբողջ այգին, չկան թիթեւները, և տխուր խոխոջում է առուն,— այլ նման են այն առաջին տերեւներին, որ դեղնում են աղմկոտ ամռանը և վայր են ընկնում կանաչ խոտերի վրա, որտեղ հրգում են ճպուռնե-րը, բզեզները հարսանիք են սարքել և ամբողջ այգին, ինչպես մի երգահոն հնչեցնում է պտղաբերութեան հավերժական երգը: Եւ ավելի զվարթ է հնչում այդ կանաչ երգը, երբ ընկնում են մահւման առաջին տերեւները:

Տիկին էլոիզն այլևս չէր լսում ոչ դրսի ոտնաձայները և ոչ էլ նայում էր պատուհանի վարագույրներին, որ քամուց բարձրացնում էին հղերը և իսկույն իջեցնում, կարծես մեկին ցույց էին տալիս այդ գեղեցիկ պատկերը՝ տիկին էլոիզին, մոմերի լույսով, բատիստե սև զգեստով և վառ կարմիր ժապավենի փնջերով, որ վարդերի նման բացվել էին նրա թևերի վրա և իրենց կարմրավուն ցոլքով երևացնում էին նրա ականջները՝ մոխրագույն գանգուրների մեջ:

Իսկ մաշված ստեղները լալիս էին: Նրանք անձրևում էին կարոտի հնչյուններ. երբեմն մեկը և երկուսը թավ դողանջում էին հեռվից, կարծես նալը գնում էր ծովի հեռուն, և այնտեղից այդ ձայները հրաժեշտ էին տալիս ամիսին:

Երբ նվազը վերջացավ և օդի մեջ դեռևս չէին հալվել վերջին ելեջները, տիկին էլոիզը լսեց խուլ խշշոց: Հեռվում աղմկում էր անտառը: Նա մոտեցավ պատուհանին: Երկինքը խամար էր: Նա լսեց ավելի խուլ աղմուկ, քան անտառի խշշոցը: Կարծես շատ հեռվում դղրդում էր փոթորկած ծովը:

Տիկին էլոիզը ցուրտ զգաց: Նա կծկվեց բազմոցի վրա և ձեռքն առավ սեղն կաղմով գիրքը:

Երբեմն այդ գիրքը նրա բարեկամն էր: Ընթերցելով այդ գիրքը՝ նա արտասովել էր, ինչպես այն ռոմանտիկ դարում գիտեին արտասովել երիտասարդ աղջիկները և երիտասարդ պատանիները, որոնք զգում էին անգո մի վիշտ տերեւների սոսափի և իրենց հոգու մեջ: Այն կախարդական գիշերը, երբ լիալուսնի տակ ցցվել էր աշտարակը մի լուռ դղյակի, որտեղ կոնչում էր բուն: Ինչպե՞ս այն դարի դուստր՝ էլոիզը ևս

առանձնության մեջ լաց էր եղել մի անանուն գերեզմանի վրա, միտ դնելով, որ այդպես է նաև Վերթերի գերեզմանը կաղնիների սյուրակում, որտեղ նա սպասել էր Շարլոտային: Այդ գրքի ծալքերում դեռ մնում էին չոր ծաղիկներ և տերևներ, մոռացված տարեթվերով, մի ծվեն այն մետաքսից, որից կարել էին նրա հարսնության ղգեստը և թելի նման բարակ ծամ, որ ինքն էր հյուսել, որպես սովանիւր:

10 «Օ՛, ինչքան երեխա ենք մենք... ինչպես թանկ է մեզ համար սիրածի մի հայացքը... Օ՛, ինչքան միամիտ երեխաներ ենք մենք...»:

Տիկին էլոիզը շրջեց մի այլ էջ:

— Ինչո՞ւ է այս կարոտը, այս սիրտ մաշող սպասումը... Մայր է մտնում արևը և ուղում է վերջին անգամ իր շողերով ողողել դաշտերը և անտառը և ջրերը, ցուք տալ և այնպես կորչել... Ուրեմն ծերացե՞լ է արդեն և վերջին հրաժեշտն է տալիս: Եվ այլևս չի լինի այլ սեր...

Տիկին էլոիզը նայում էր բաց էջին և չէր կարդում:

20 Նա տխուր նախազգում էր, որ այլևս կյանքը վերջանում է, և այն, որ նրան գարուն է թվում, չէ այն երիտասարդ գարունը, որ խլրտում է դրսում, այլ խաբուսիկ գարունն է ձմեռնամուտին, երբ դեռ չի մաղել ձյունը և աշնան արեից խաբված երկրորդ անգամ խոտը կանաչում է: Բայց հենց այդ ղգացումն ավելի էր բորբոքում նրա կիրքը, նրա կանացի ծառավը՝ այս վերջին դավաթը ըմպելու կաթիլ առ կաթիլ և մինչև վերջ:

30 Ձմռան սկզբին էլոիզը վերադարձել էր Ռեելից: Առաջին հանդիպումին ամուսինը՝ պրոֆեսոր Դերման Աուսենդերը, ի շարս այլ նորությունների, նրան հաղորդել էր նաև Արմենիերի մուտքը Դորպատ: Տիկին էլոիզը նրան հանդիպել էր Պարրոտի տանը այն երեկո, երբ գնացել էր առաջին այցելության: Նրիտասարդը, ծանոթանալով, մի քիչ դժկամությամբ էր խոնարհել գլուխը և մի քանի բոպե լուռ մնալուց հետո հեռացել էր:

— Նա դեռևս բիրտ է և իրեն խորթ է զգում,— ասել էր պրոֆեսորը, տիկնոջը հարց ու փորձ անելով Ռեելի ծանոթներից:

Իսկ մի շաբաթ հետո պրոֆեսոր Աուսլենդերը կնոջն ասել էր, որ ինքը Արմենիերին երկրաչափություն է դասավանդելու: Նրանք այիտի սլարապիին տանը, ինչպես խնդրել էր պրոֆեսոր Պարրոտը:

— Որովհետև նա մեծ է տարիքով և թույլ է գիտությունամբ, որպեսզի հաճախի սեմինարիա և կամ համալսարան: Նա պետք է արագ սովորի այն պարզ գիտելիքները, ու շեն սովորեցնում նրա հայրենիքում, ինչպես ասաց հերը ռեկտորը:

Այդ օրից շաբաթը երկու անգամ Արմենիերը գալիս էր նրանց տուն, տետրակները և քարե տախտակը թևի տակ, ինչպես զպրոցական տղա: 10

Պարրոտի կինը տիկին էլոիզին պատմել էր, որ երիտասարդը դյուրաբերբեր է, երբ խոսում են նրա հայրենիքի մասին: Նա պատմել էր Արմենիերի ընդհարումը մեկի հետ, որը գռեհիկ էր արտահայտվել հայ աղջիկների մասին: Տիկինն ասել էր նաև այն, որ նա բարձրաձայն է խոսում, ինչպես լեռնցի, որ հոգևոր կոշումի լինելով, նա խիստ բժախնդիր է իր հավատի և ծեսերի անաղարտության: Տիկին Պարրոտը հատկապես խնդրել էր ուշադիր լինել նրա արտասանության, շարժ ու ձևերի և նրա բնավորության դաստիարակության, 20 կանացի բնազդով զգալով, որ ոչինչ այնքան գեղեցիկ չի հրդեհում երիտասարդին, որքան միջավայրը կիրթ և ազնվամիտ կանանց:

Սակայն այլ էր տիկին էլոիզը: Այն ամենը, ինչ բիրտ էր Արմենիերի բարբի մեջ, նրա համար առնականի կատարելատիպն էր: Նա սիրում էր նրա կոշտ լեզուն, հնչեղ ծիծաղը, որի համար տիկին Պարրոտը նրան խրատում էր, թե վայելուչ չէ այդպես աղմկալի ծիծաղելը տիկիներների ներկայությամբ,— նրա պարզ միամտությունը, զգացմունքների անմիջականությունը, նույնիսկ հայ դպրի տարազը, որով Արմենիերը առաջին օրերը գնում էր նրանց տուն,— սիրում էր նրա կախարդական պատմությունները Արևելքի մասին, որտեղ խիստ են սիրում և խիստ են խանդում,— սիրում էր Արմենիերի ոճավոր խոսքերը և նրա զարմանալի երգերը, որոնց մեջ կար և վիշտ, և վախ: 30

Տիկին էլտիզը սիրում էր նրան: Սիրում էր ինչպես մայր, որ կրքով գութոտւում է որդուն, սիրում էր և ինչպես կին, որ ղգում է, թե այդ է վերջին դավաթը կենաց խնջույքի, որից հետո այլևս ոչինչ չկա և չի լինելու: Նա և ուրախ էր, որ կյանքի ցուրտ միգում անակնկալ բոցավառվել էր այդ խարույկը, և ախրում էր, նախազգալով, որ կփչեն զորեղ հողմեր, կհանդչի կրակը և այլևս չի լինի ոչ սպասումի կարոտ, ոչ ջերմացնող մտերմություն և նույնիսկ մոխիրը կսառչի:

10 Նրան թվում էր, թե որ շատ վաղուց աղչկային երազների մեջ երևացել էր այդպիսի մի երիտասարդ: Երբ թերթում էր «Վերթերը», զրքի ծալքերում մուռցված ծաղիկները և ծամը նրան հիշեցնում էին այն թեթև սերերը և հանդիպումները, որ կանուխ չորացան, ինչպես առապարի ծաղիկները, որոնք միայն վաղ գարնան և շատ կարճատև շքեղացնում են առապարը... Ապա հանդիպեց Գերմանին, որի վարժությունը ցամաքել էր նույն օրը, երբ նա հրաժեշտ էր տվել ուսանողական կյանքին Ենայի համալսարանում: Այդ օրից սկսվել էր նրանց կյանքը՝ տաղտկալի և միօրինակ, ինչպես օրերը այն համեստ բյուրդերների, որոնք ծնվում և մեռնում են միևնույն փողոցում և որոնց կյանքում՝ ծննդից մինչև մահ միակ նշանավոր դեպքը ամուսնությունն էր դրացուհու հետ:

Փողոցում ոտնաձայն լսվեց: Նա է... Գալիս է: Տիկին էլտիզը ոտքի ելավ: Մի տաք դող անցավ նրա մարմնով: Ահա նա բախում է դուռը: Միայն նա է այդպես բախում՝ ամուր և երեք անգամ:

— Մի՞թե անձրևում է:

— Անձրևում է:

30 Արմենիերը զարմացած նայեց տիկին էլտիզին, թվաց թե ուրիշ դուռ էր ձեծել և ներս էր մտել ուրիշ տուն, որտեղ ապրում էր ամենաչքնաղն այն գեղեցիկուհիներից, որոնք բարձրացնելով վարազույրի եզրը, հետաքրքիր նայում էին արեւելցուն:

Նա աչքերը հառել էր ժապավենի կարմիր փնջերին:

— Ինչո՞ւ այսօր այդպես եք հագնվել:

— Իսկ ձեզ դուր չի՞ դալիս:

— Յուրտ է... կարող եք մրսել,— ասաց նա կոշտ և առնական գորովով, ապա նայեց մյուս սենյակի դռներին, որտեղից սովորաբար ներս էր մտնում պրոֆեսոր Աուսլենդերը, լսելով նրա ձայնը:

— Գերմանն այսօր ուշ կվերադառնա...

— Ինչ մութ գիշեր է... Իսկ ո՞րտեղ է Մատիլդան:

— Նրա հղբայրը հկել է գյուղից: Խնդրեց այցելության գնալ:

Արմենիերը լռեց: Արտասովոր և քաղցր մի բան կար էլոիզի ձայնի մեջ: Եվ պրոֆեսորը տանը չէր, տանը չէր նաև աղա- 10
խինը՝ Մատիլդան, և տանը ուրիշ ոչ ոք չկար:

Իսկ տիկին էլոիզն այնքան գեղեցիկ էր, այնպես էին այրվում այն պիսիները նրա սև զգեստի վրա:

— Ինչպես չեք երկյուղում մութին տանը մենակ մնալ:

— Մեր տունը մութ չէ... Տեսեք քանի մոմ է վառվում,— հնչեց նրա ջղային ծիծաղը:

— Իմ հայրենիքում կիներ կվախենա մութ գիշերով տանը մենակ մնալ:

— Բայց ես մենակ չեմ: Դուք այստեղ եք,— և նորից հնչեց նրա հեզոտ ծիծաղը, որով տիկին էլոիզը ուզում էր 20
խայթել նրան:— Այնպես չէ՞, դուք ինձ կպաշտպանեք, եթե չարագործները հարձակվեն մեր տան վրա, ինչպես հարձակվում են ձեր երկրում:

Արմենիերը ոչինչ չասաց. նա կանգնել էր կլավիրի մոտ և փորձում էր վերհիշել այն գամման, որ հնչում էր ինչպես վանքի դանգերի ղողանջ:

— Ուզո՞ւմ եք ձեզ սովորեցնեմ կլավիրի վրա նվագել: Արմենիերը տխուր պատասխանեց.

— Ինձ համար ուշ է արդեն... Մեզանում ասում են քա- 30
ռասունի մեջ սովորողը գերեզմանում կնվագի:

— Բայց դուք շատ հեռու եք քառասունից:

— Համբերություն չունեմ, տիկին էլոիզ:

— Հենց դրա համար էլ պիտի սովորեք նվագել:

— Կիթառի վրա գուցե, թե չէ իմ հայրենիքում ո՞րտեղից է այս գործիքը, և ո՞վ գիտի, ես պիտի ունենա՞մ տուն և ընտանիք:

— Այստեղ այնքան լաւ աղջիկներ կան... Ընտրեցեք մեկնումեկին և տարեք ձեզ հետ:

Արմենիերը չլզաց տիկին էլութի ոչ դողացող ձայնը և ոչ տխուր շեշտը:

— Նրանցից ոչ ոք ինձ հետ չի վերադառնա իմ երկիրը:

— Այն ժամանակ դուք մնացեք այստեղ:

— Չեմ կարող, ես պետք է վերադառնամ:

Ստեղծերը միալար ղողանջում էին այն պամման, որ հիշեցնում էր վանքի զանգերը:

10 — Իսկ ձեր եկեղեցիներում չե՞ն նվագում...

— Ոչ, տիկին: Մեզանում միայն երգում են:

— Եվ երևի սքանչելի է խումբը երգիչ աղջիկների և տղաների:

— Աղջիկներին և կանանց արգելված է երգել մեր եկեղեցիներում: Նրանք կարող են միայն աղոթել և այն էլ պետք է առանձին կանգնեն:

— Խեղճ աղջիկներ:

20 — Այո, տիկին, նրանք խեղճ են: Նրանք ոչ միայն չեն կարող եկեղեցում երգել, այլև չեն կարող սիրել և գուցե թե իրենց սրտում գաղտնի սիրեն մեկին, բայց չեն կարող այդ մասին հայտնի ասել: Նրանց շատ կանուխ են ամուսնացնում: Մեզանում ասում են՝ դղակդ դարկիր աղջկա մեջքին, եթե աղջիկը վայր չընկաւ, ուրեմն ժամանակն է ամուսնացնելու...

— Եվ ամուսնացնում են:

30 — Եվ ամուսնացնում են: Իմ աղգականհոհին, որ հիմա հաղիվ լինի տասներկու տարեկան, արդեն երկրորդ տարին է, որ կինն է մի վայրենի մարդու, որը նրան հայր կսաղբեր: Իսկ ինչքան կայտառ աղջիկ էր Մայրանը: Ամուսնության հենց առաջին դիշերը նա վախից մունջ դարձաւ, մունջ և անդամալուծ... Եվ այդպես էլ ես թողի նրան:

— Աստված իմ...

— Ահա թե ինչպես են նրանք խեղճ:

Արմենիերը լուռ մոտեցաւ պատուհանին: Մութ էր. դրսից լսվում էր միայն անձրևի աղմուկը. մի չորրդանից թափվում էր անձրևաջուրը... Ինչո՞ւ հիշեց Մայրանին... Այն երկրում էլ խավար դիշեր է և ա՞յս անձրևն է գալիս, թե պարզկա

գիշեր է, գարնան սպիտակ աստղերով... Տեսնես հիմա ի՞նչ է անում նանին: Երեկ քուրսու վրա ոսպ է փռել և հոգնած աչքերով ջոկում է քարերը: Հանկարծ դռան ետեւից կամաց կանչեր. «Ես եմ, նանի... խաչերն եմ... Դուռը բաց»:

Տիկին էլոկոն աչքերը չէր հեռացնում նրանից: Արմենիերը ձեռքերը կրծքին խաչել և նայում էր մուկ խավարին: Տիկինն ղգաց, որ նա մտքով հեռու էր: Եվ ինքն իրեն հանդիմանեց, որ ավելորդ հարցասիրույթյամբ պատճառ եղավ վերհիշումներին:

Այդ ըոպեին եթե Արմենիերը գլուխը շրջեր և նայեր տիկին էլոկոն, նա կտեսներ այնպիսի հայացք, այնպիսի աչքեր՝ սիրով և քնքշանքով լի, որ կմոռանար ցնորքը: Բայց նա անշարժ նայում էր խավարին: Թվաց թե լսեց շան խուլ հաշոց շատ հեռվից, գուցե ժմուղների այն գյուղից կամ ավելի հեռվից:

— Ինչքան միանման են հաշում շները... Կարծես թե մեր Բողարի հաշն էր:

— Ուզո՞ւմ եք ձեզ համար մի բան նվագեմ... Գերմանն ուշանում է:

Արմենիերը շրջվեց: Նա կարծես մոռացել էր, որ օտարի տանն է, և այդ տանը մարդ կա...

— Նվագեցեք:

Երբ տիկին էլոկոն վեր կացավ և քայլեց, այնպես քաղցր խշշաց նրա զգեստը:

Հնչեց նույն վալսը... Երբեմն թվում էր. թե մուկ գիշերին ստեպի վրայով անցնում է եռաձի կառքը և ղրնդում են բոժոժները, երբեմն մեկը և երկուսը թավ ղողանջում են: հեռվից, կարծես նավը գնում էր ծովի հեռուն և այնտեղից այդ հրնշյունները հրաժեշտ էին տալիս սիրելի ափին:

Պատի վրա այն նկարն էր, որի ապակին իր մեջ էր հավաքել լույսի շողեր և արտացոլում էր ինչպես պատուհանից ներս ընկնող աստղալույս: Արմենիերը նայեց նկարին և իսկույն աչքերը դարձրեց դեպի տիկին էլոկոն, որ ինքնամոռացության մեջ ետ էր թեքել գլուխը, և մոմերի լույսով ցոլանում էր նրա նուրբ պարանոցը: Նկարը պատճենն էր այդ պատկերի... Նույն մոխրագույն գանգուրները, նույն փոքրիկ քիթը,

շքեղ ունեղերով, որ փքւում էին կրքով, լույսի տակ երեւալացնելով վարդազուն արյունը,— նույն հրեական շրթունքները՝ հազիվ նշմարելի աղվամալով։ Նույնաձև էր նաև ղզեստը, այն տարբերութեամբ, որ երկնագուն էր և ոչ սև, բայց փնջերը նույնն էին, նույն վառ կարմիր վարդերը։ Նկարի էլոիդըն ավելի երիտասարդ էր։ Նա նստել էր բաղմոցին և ծընկնիրի վրա պահում էր բացված գիրքը։

Արմենիերը նորից համեմատեց մեկարը... Տիկին էլոիդը չունեի այն կանաչ ուլունքը, որի ծայրից կախված էր քնկույզի մեծութեան սև և տափակ մի քար։ Իսկ այդ քարը և ուլունքի կանաչ շարանն ստվերագծում էին նկարի կնոջ երիտասարդ և գեղեցիկ դեմքը։

Երբ տիկին էլոիդը նվաղը վերջացրեց, Արմենիերը մոտեցավ նրան.

— Իսկ որտե՞ղ են այն ուլունքները,— և մատը մեկնեց նկարին։

— Ուլո՞ւմ եք ցույց տամ,— նրանք կողք-կողքի գնացին դեպի փոքրիկ պահարանը՝ կարմիր փայտից և սաղաֆներով զարդարած։

Այդ ընդհանուր անձրևախառն քամին հանկարծ խփեց պատուհանին, և կաթիլներն աղմուկով թմբկահարեցին։ Նրանք լուռ նայեցին իրար։

— Ծեծո՞ւմ են պատուհանը։

— Ոչ, անձրևն էր...

Տիկին էլոիդը դարակից հանեց ուլունքների շարանը։

— Մայրս է նվիրել իմ հարսնության օրը,— մեղմ և թախծոտ ասաց տիկին էլոիդը, կարծես կարոտեց և՛ մորը, և՛ հարսնության երջանիկ առավոտը։

— Ինչ-որ բան է փորագրված քարի վրա,— և Արմենիերը քարը պահեց լույսի դեմ։

— Այո... գրված է amor vincit omnia, որ նշանակում է սերը հաղթում է ամեն ինչի... շոտլանդական քար է։

Քարի վրա քանդակված էր նաև մի աղջիկ, որի ոտքերի առաջ ննջում էր պարտված առյուծը։

Արմենիերը ձեռքերը մեկնեց, նա կամեցավ ուլունքները կախել տիկնոջ պարանոցով, ինչպես նկարի վրա էր։ Նրա

մատները շոշափեցին էլոփզի ջերմ պարանոցը: Տիկինը խոնարհեց գլուխը, և նրա գանգուրները շոյեցին Արմենիերի այտերը: Նրանք իրար չէին տեսնում, աչքնայն մոտ էին աչքերը: Պատուհանի տակ նստից աղմկեց քամին և ծառերը խշշացին:

— Իմ սիրելի երեխա...

Տիկին էլոփզը գրկեց նրան, համբուրեց և ամուր սեղմեց կրծքին, կարծես վախենում էր, որ գարնան քամին նրան կխլի իր գրկից:

Առավոտյան Մատիլդան, աղախինը տիկին էլոփզի, եկավ այրի կին Աշինգերի տունը Գրունշտրասսեի վրա, որտեղ բնակվում էր Արմենիերը: Մատիլդան տանտիրուհուն հարցրեց. «Վե՞ր է կացել պարոնը...»: Տանտիրուհին բախեց նրա սենյակի դուռը և ներսից պատասխան շառնելով՝ դուռը կամաց հրեց: Ներսը ոչ ոք չկար. սեղանի վրա բաց էր այն գիրքը, որին հավատո գիրք էր անվանում Արմենիերը, տանտիրուհուն արգելելով ձեռք տալ գրքին, երբ նա հավաքում էր սենյակը: Սեղանի վրա մոմը մինչև վերջը վառված էր. հատակին թափված էր ծխախոտի մոխիր: Աթոռի թիկնոցի վրա 20 փռված էր նրա սյուրտուկը, որից ջուր էր կաթում:

— Չկա մեր երիտասարդը,— և տանտիրուհին դուռը դրեց:— Նրեում է, որ նա շատ ուշ է վերադարձել, որովհետև ես քուն չունեմ և շատ ուշ եմ քնում... Իսկ երեկ գիշեր այնպիսի անձրև էր, ծառերն այնպես էին աղմկում, որ ես անկողնում երկար ժամանակ արթուն էի և ինչեք չէին երևում իմ աչքերին: Իսկ նա չեկավ, որովհետև եթե գար, ես նրա ոտնաձայնը կլսեի: Մինչև անգամ անկողին չի մտել, այլ պառկել է շորերով: Այ կտեսնեք, որ այդպես է եղել... Փառք Աստծո, տասը տարի է այրի եմ և շատ կենվորներ եմ տեսել և 30 նրանց այնպես եմ ճանաչել, որ նույնիսկ ոտնաձայնից եմ ճանաչել, ինչպես իմ հանգուցյալ ամուսինը ճանաչում էր նամակները, թե ով է գրել և ում են գրել և ինչ է գրված նամակի մեջ...

Մատիւդան զարմանքից բերանը բաց էր արել, կարծես պոստմեկյատեր Աշինգերի այրին նրան հրաշք էր պատմում, ինչպես երեկոյան իր եղբայրը, որ գլուղից էր եկել, պատմում էր, թե հարեան գլուղում մի կով ծնել է ոչ թե իսկական հորթ, այլ հորթի գլուխ, միայն մի գլուխ, առանց իրանի և ոտքերի, և որ հորթի գլխին կպած է եղել պոչը, նույնպես իսկական պոչ, և հորթի գլուխը ծնւելուց հետո երեք անգամ բառաչել է ու մեռել:

Իսկ տիկին Աշինգերը պատմում էր.

- 10 — Պատահում էր, որ հոգնած տուն էր գալիս հանգուցյալը: Հանում էր մի նամակ և ասում. «Մարթա, այս նամակն ուղարկել են կառապան Հանս Տրաուբեին, որի տունը ռուսներին նոր աղոթատան դիմացն է... Եվ նրանք գրում են, որ հայրը մահացել է գլուղում»: Եվ իսկապես այդպես էր, հշմարիտ աստված: Նա հաղնում էր սև ֆրակը, հաղնում էր նաև սև ձեռնոցներ, որովհետև գիտեր, որ կառապան Հանս Տրաուբեն կարգաւ չգիտէ և իրեն պիտի խնդրի կարգաւ այդ նամակը, որից հետո բոլորը պիտի ողբային ծերունու մահը: Եվ իմ հանգուցյալ ամուսինն առաջինն էր ասում մխիթարանքի խոսքը, նույնիսկ պատուիրից առաջ: Եվ կառապան Հանս Տրաուբեն այդ օրից դառնում էր իմ ամուսնու բարեկամը և եթե նրան փողոցում հանդիպեր, նա հեռվից կանչում էր. «Բարև ձեզ, պարոն պոստմեկյատեր»,— և մինչև անդամ առաջարկում էր կառք նստել, որովհետև հոր մահվամբ Հանս Տրաուբեն ժառանգություն ստացաւ... Այդպիսի մարդ էր իմ հանգուցյալ ամուսինը: Կամ բերում էր մի փոքր ծրար, այնքան փոքրիկ, որ կարելի էր ասել, թե տասը խոսքից ավելի չէր տեղավորի, բայց նա ցույց էր տալիս ծրարը և ժպտում. «Մարթա, վաղը կարող ես շնորհավորել դատավորի կնոջը... Ինչպե՞ս է նրա կրտսեր աղջկա անունը»: «Ամալյա է անունը, տեր իմ...»: «Այս ծրարի մեջ Ամալյայի երջանկության բաճախն է... Հիշո՞ւմ ես այն թնդանոթաձիգ կապիտանին, որ այս ամառ դնդի տոնին ողջ ողջ կուլ տվեց տասներեք ձուկ»: Եվ իսկապես, նա կուլ էր տվել տասներեք կենդանի ձուկ, և ամբողջ քաղաքում խոսում էին այդ մասին: «Ահա այս նամակով պարոն կապիտանը խնդրում է դատավորի դուստր Ամալյայի ձեռքը»: Եվ ինչ. մի շաբաթ

հետո դարձյալ իմ ամուսնու ձեռքով ուղարկում էին պատասխանը և ամիսը չբոլորած, մեզ ևս կանչում էին հարսանիքի։ Ահա թե ինչպիսի պոստմեյստեր էր իմ հանգուցյալ ամուսինը. նստում էինք երկուսով, քանի որ աստված մեզ արժան չհամարեց զավակ ունենալ,— նստում էինք, նա խմում էր երեկոյան թեյը (նա սիրում էր ծաղկով թեյ, և հիմա էլ դեռ այդ ծաղկից պահում եմ), և միասին զրուցում էինք։ Ամբողջ քաղաքում դեռ ոչ ոք չգիտեր, թե ով է դժբախտացել և կամ ով է, որ պիտի երջանկանա, և միայն մենք գիտեինք... Այդպիսի մարդ էր իմ ամուսինը։

10

Արդեն Մատիլդան զգացվել էր այրի Աշինգերի պրուցից, և խեղճ աղջկա աչքերի մեջ արցունք էր երևում, այնինչ տանտիրուհին դեռ պատմում էր, մեծ եռանդով սրբելով ափսեները, որ ամենևին յուզոտ չէին, այլ միայն փոշոտ էին, և այդ փոշին վկայում էր, որ պոստմեյստեր Աշինգերի մահից հետո ափսեներն այլևս չեն փայլել սեղանի վրա։

— Իսկ ինչ երիտասարդ է Արմենիերը, Աստված իմ... Կարող եմ ասել, որ ահա տասը տարի է այրի եմ և այդպիսի երիտասարդ չեմ տեսել։ Ինչքան եմ երախտապարտ տիկին Պարրոտին, նաև երախտապարտ եմ տիկին էլոիզին։ Շնորհակալ եմ, որ չեն մոռացել երախտիքն իմ հանգուցյալ ամուսնու... Իսկ իմ ամուսինը պատահում էր, որ բուրին, երբ փողոցներում կրակ էին վառել, որպեսզի մարդիկ կարողանան շարժվել, իմ հանգուցյալ ամուսինը, որի նման պոստմեյստեր մինչև անգամ Պետերբուրգում չկար...

20

Այդ զարմանալի Աշինգերը ձյունամրրիկին ծրարներն անձամբ էր տանում ռեկտոր Գևորգ Ֆրիդրիխ Պարրոտին («այն ժամանակ որդին՝ Ֆրիդրիխը, որ ռեկտոր է այժմ, դեռ երիտասարդ էր...»)։ Այդ հեռավոր ժամանակներից Աշինգերի այրին ինչպե՞ս պիտի հասներ եկեղեցի, որտեղ նա հանդիպել էր երկու տիկիններին և ապա տիկին Պարրոտը նրան հարցրել էր.

30

— Զգիտե՞ք մի հարմար սենյակ առաքինի տան մեջ մեր բարեկամ Արմենիերի համար... Եվ որ տանտիրուհին հոգանրան, դաստիարակի, որովհետև նա խնամքի կարոտ է...

Մի ժամից հետո տիկին Աշինգերի խոսքը նորից դարձավ Արմենիերին։

- Ահա շուտով կլրանա վեց ամիս, ինչ նա ապրում է իմ տանը և ես միշտ փառք եմ տալիս Աստծուն, որ հանդիպել եմ այդպիսի մարդու: Ո՛չ աղմկում է, ո՛չ նրան հարբած եմ տեսել, ո՛չ ուրիշ անիրավություններ է անում, ինչպես օրինակ՝ նա՛,— և տանտիրուհին այս խոսքի վրա ձայնը ցածրացրեց, մատը մեկնելով դեպի ձեղունահարկը,— նույնիսկ ամոթ է նրան պարոն ուսանող ասել... Նա լավ կաներ շրջեր տոնավաճառներում և բռնցքակալով փող աշխատեր: Ա՛յ, եթե ողջ լիներ իմ հանգուցյալ ամուսինը, նա նրան ցույց կտար: Բայց ես, այդիս, ի՛նչ կարող եմ անել: Իսկ Արմենիերը՝ անմեղ աղավնի է... Դեռ ամիսը չլրացած ծեծում է դուռս և ասում. «Կարելի՞ է, տիկին Աշինգեր... Ահա այս ամսվա վարձը՝ յոթ ուրբլին»: Եվ վճարում է: Ես գիտեմ, որ նրա թռչակը քսանհինգ ուրբլի է և յոթ ուրբլին ինձ է վճարում, բայց դրա փոխարեն ես նրան հատկացրել եմ ամենալավ սենյակը՝ երկու պատուհանով և ծաղիկներով,— տիկին Աշինգերը բացեց սենյակի դուռը,— նաև ինքս եմ հավաքում սենյակը, լվանում եմ նրա ներքնաշորը և խնամում եմ, ինչպես մայրը որդուն: Հենց մի շաբաթ առաջ նա ինձ՝ թե «Տկար եմ, տիկին Աշինգեր»: Եվ ես նրան այնպիսի մուգ թեյ տվի և իմ տղրուկներով արյուն առա նրանից, և նա մյուս օրը ոտքի կանգնեց... Իմ տղրուկները մինչև անգամ բուրգմեյստերի կնոջն են առույջացրել... Նաև պատահում է, որ մի տեղ կարը քանդվում է, և թեև սոսեղ է հարկավոր: Տղամարդ լինելով նա անհոգ է և մինչև անգամ չի նկատի, եթե կարը քանդվելով հասնի Ռիդա, և կամ մի կոճակ այնպես է կախվում, որ խղճահարվում հս, թե ինչո՞ւ է նա այդպես կախվել, ինչպես իմ ամուսնու ֆրակի կոճակները, և ամոթ է ասել տաբատի կոճակները, որոնցից մեկն ու մեկը միշտ օրորվում էր թելի վրա, ինչպես հարբած գլուխ, և ես դեռևս միտք եմ անում, թե արդյոք նրա բոլոր կոճակները վայելուչ տեսքո՞վ էին, երբ հանգուցյալին գրին դադադի մեջ...

Մատիլդան հառաչեց, որովհետև ղգայուն էր և չէր կարող առանց հառաչելու լսել մահվան մասին:

— Եվ առանց խոսքի առնում եմ նրա տաբատը կամ ժիլետը, կարում եմ քանդված կարը, ամրացնում եմ կոճակը, որովհետև մտածում եմ, մեր քաղաքում նա հարազատ մայր

չունի և քույր չունի և կին չունի և մինչև անգամ խղճի ընդդեմ է, որ այդպիսի մարդը շրջի առանց կոճակի... Իսկ սենյակը ոչ մի պակասություն չունի: Եթե Դոմբեյդի դագաթին արև կա, արևն այս սենյակի մեջն է: Իսկ այն բազմոցը, որ տեսաք, իմ ամուսնու սիրած բազմոցն էր: Ես այս սենյակը տեղափոխեցի, թեև կոնտրակտի մեջ չի հիշատակված,— տեղափոխեցի, որպեսզի Արմենիերի օթեանը բուրդովին շքեղ լինի, ինչպես բարոնի որդու բնակարանը: Եվ ամենևին չեմ փոշմանել, քանի որ նա արժանի է... Իսկ այն մեկը,— տանտիրուհին մատը նորից վեր բարձրացրեց,— չեմ կարող ասել, թե ինչպիսին է... Ամբողջ ձեղունահարկն զբաղեցնում է տարին տասնութ ոտքով և ինն ամիս է ոչինչ չի վճարել: Եվ մինչև անգամ վախենում եմ նրան խոսեցնել... Իսկ Արմենիերը, չեմ կարող ասել, ինչքան բարեհոգի է: Երբեմն այնպես է երգում, այնպիսի քաղցր ձայնով է երգում, որ պատի ետևից ես լսում եմ, լաց եմ լինում, հիշելով իմ հանգուցյալ ամուսնուն: Իսկ թե ինչքան խելոքն է, այդ մասին էլ խոսք չկա: Իզուր չէ, որ պարոն պրոֆեսորը բոլոր հայերից միայն նրան է ընտրել:

— Այո, իմ պարոնն ևս ասում էր, որ նա խելոք է,— ընդհատեց Մատիլդան,— ես ինքս եմ լսել նրա զրույցը տիկնոջ հետ... Նա ասում է, որ եթե այսպես զնա, հերր Արմենիերը կարող է մինչև անգամ պրոֆեսոր դառնալ:

— Եվ կդառնա... Անպատճառ կդառնա: Նա գիշերները համարյա չի քնում և շարունակ կարդում է: Տեսա՞ք մոմը, մինչև վերջ վառված էր: Իսկ երեկոյան դեռ բուրդովին նոր էր մոմը:

— Իսկ իմ տիրուհին ևս նրան շատ է սիրում:

— Օ՛, տիկին էլովզը հրեշտակ է... Ամեն անգամ նրան ուզում եմ այցելության գնալ և շնորհակալ լինել նրա բարեխոսության համար, բայց դեռ չեմ գնացել:

— Երբ տանը քաղցրավենիք է լինում կամ կարկանդակ, իմ տիրուհին ինձ հարցնում է. «Մատիլդա, պահե՞՛ր ես Արմենիերի բաժինը...»:

— Հապա Արմենիերն ինչպիսի գովեստով է խոսում տիկնոջ և պարոն Աուսլենդերի մասին: Նա ասում է, որ հավիտյան չի մոռանա այդ տունը:

10

20

30

— Տիկին Աշինգեր, միայն ձեզ եմ ասում,— և Մատիլդան շնչաք նրա ականջին,— իմ տիրուհին ասեղնագործում է տղամարդու այնպիսի կրծկալ, որ ամբողջ քաղաքում ոչ ոք չունի։ Սև թավիշ է, վրան ոսկեթելերով և մարգարիտներով այնպիսի շուշաններ, որ կարծես նոր են քաղել։ Իսկ վզի վրա՝ վարդերի ժանյակը և երկու թիթեռ. մեկն սպիտակ, մյուսը՝ դեռ չի սկսել, այլ միայն նշան է արել...

— Ա՛յ-ա՛յ-ա՛յ,— և այրի Աշինգերը հիացմունքից փափուկ ձեռքը խփեց իր այտին և այդպես էլ պահեց ձեռքը։—
10 Եվ ո՞ւմ համար է գործում։

— Ես այնպես եմ միտք անում, որ պարոն պրոֆեսորի համար չի գործում, քանի որ գույները և նախշերը երիտասարդի են։

— Ուրեմն... Ա՛յ-ա՛յ-ա՛յ...

— Միայն խնդրում եմ, տիկին Աշինգեր, ոչ ոքի... Որովհետև դեռ չի վերջացրել և կարելի է, որ ուզում է անսպասելի նվիրել...

Տիկին Աշինգերը ոչինչ չպատասխանեց, այլ ճապաղած աչքերով նայեց Մատիլդային, ձեռքն այտի վրա... Նա խոր
20 միտք էր անում, թե առաջ որի՞ն պատմի՝ կողովագործի կնո՞ջը, որ ասլուում էր նրա տան ներքնահարկում, թե՞ հարևան վարսավիրի կնոջը։ Եվ որոշեց, որ ավելի լավ է սկսել մահուղավաճառի կնոջից, քանի որ նա տիկին Աշինգերի տղրուկներն ավելի զորավոր է համարում վարսավիրի տղրուկներից։

— Իսկ շուտո՞ւմ պետք է նվիրի,— սթափվեց պոստմեյստերի այրին։

— Չեմ կարող ասել։ Այս առավոտ իմ տանտիրուհին թեև գունատ էր, բայց երբ պարոն պրոֆեսորը դնաց, վերցրեց թավիշը և սկսեց ասեղնագործել։ Առաջ նա ճաշից հետո էր գործում, երբ քնում էր պարոն Գերմանը, իսկ այսօր առավոտյան
30 կանուխ սկսեց...

— Ուրեմն շտապում է։

— Եվ ինձ ասաց, որ ծնկները փաթաթեմ, որովհետև իրեն վատ է զգում։ Երեկ նա թեթև էր հագնվել և երեկ մրսել է։

— Երեկոսները դեռ ցուրտ է... Իսկ ես ինչպես եմ մրսում։

— Երբ նրան փաթաթեցի, իմ տիրուհին հարցրեց, թե Մատիլդա, դու գիտե՞ս տիկին Աշինգերի տունը Գրունշտրասսեի վրա: Ես պատասխանեցի՝ այն տունը չէ՞, որտեղ հերը Արմենիերն է ապրում... Հիշո՞ւմ եք, տիկին Աշինգեր, ձմեռը ծննդյան տոնին մի անգամ եկա և պարոնի համար կարկանդակ բերի:

— Հիշում եմ, սիրելիս, և հիշում եմ, որ համեղ կարկանդակ էր...

— Ես այդպես էլ ասացի իմ տիրուհուն: Իսկ նա այնպես մանրամասն նկարագրեց տունը, թե երկու պատուհան ունի, 10 որ նայում են փողոցին, կարմիր աղյուսե տուն է, դարպասը կանաչ գույնի և դարպասի առաջ երկու լորենի...

— Եվ ի՞նչ լորենիներ...

— Իմ տիկինն այնպես նկարագրեց, որ առանց մոլորվելու գտա ձեր տունը և ղեռ հեռվից տեսա երկու լորենիներ...

— Որ տնկել է իմ հանգուցյալ ամուսինը, Մատիլդա, իմ և նրա լորենիները, երբ մենք նորապսակներ էինք և...

Բայց արցունքը նրան խանգարեց և պոստմենյատերի այրին գոգնոցով սրբեց արցունքը:

— Իմ տիրուհին ասաց. «Մատիլդա, գնա Արմենիերի առողջութունը հարցրու, նաև ողջունի տիկին Աշինգերին և իսկույն վերադարձիր»: Նա ասաց, որ վատ երազ է տեսել և սիրտն անհանգիստ է: 20

— Բայց ո՞ւր է Արմենիերը, — զարմացած հարցրեց տանտիրուհին և կարծես միայն այդ վայրկյանին նա հասկացավ, որ տիկին էլտիզն աղախնին ուղարկել էր Արմենիերի մասին տեղեկանալու:

— Ո՞ւր կարող է լինել, — և նորից բացեց դուռը, երկուսով ներս մտան, կարծես ենթադրում էին, որ Արմենիերը կարող էր սենյակում լինել և կամ աննկատ ներս մտնել այն 30 ժամանակ, երբ պատշգամբի վրա այրի Աշինգերը Մատիլդային պատմում էր հանգուցյալ պոստմենյատերի մասին:

— Ուրեմն նա հագել է կապույտ սյուրտուկը... նաև գրքատը չկա: Իսկ այդ սյուրտուկը գեռ լաց է...

Մատիլդան հետաքրքրությամբ նայում էր պատից կախված նկարին:

— Այդ նրանց գլխավոր տաճարն է... Ինքը Հիսուսը դի-
շերով իջել է երկնքից, մուրճով խփել է գետնին և ասել է.
«Այստեղ կառուցել մի տաճար...»: Եւ այդտեղ էլ կառուցել
են: Իսկ այն սարը, որ հեռվում երևում է, Մատիլդա, օուրբ
սար է... Դա Արարաան է... Որտեղ Նոյի տապանն է իջել,
իսկ այժմ այնտեղ հերթ պրոֆեսորը ցցել է մի խաչ, որ ինքս
տեսել եմ, որովհետեւ այդ խաչը պատրաստել է Իոհան Յիզ-
լերը, իսկ նրա կիսն իմ հանգուցյալ ամուսնու հորեղբոր աղ-
ջիկն է...

- 10 Մատիլդան նայում էր այնպիսի սնահալատ երկյուղով,
կարծես այդ նկարն էլ սուրբ էր, և նա տատանվում էր՝ խա-
չակնքե՞լ, թե՞ համբուրել:

Բայց այդ ժամանակ ձեղունահարկից լսվեցին ինչ-որ
ձայներ: Տիկին Աշինգերը ձեռքը դարկեց ալդրին:

- Ա՛յ... Արմենիերը այնտեղ է: Այդպես էլ է, Մատիլ-
դա... Երևի ես մառախումն եմ եղել, որ նա բարձրացել է
վերև: Մատիլդա, — և նա ձայնը մեղմեց, կարծես վախենում էր
վերևից լսելին, — ինձ դուր չի գալիս նրանց բարեկամությու-
նը... Իհարկե, ինձ անհարմար է Արմենիերին ղգուշացնել,
20 բայց դու ասա տիկին էլոիդին, ասա իմ անունից, և թող Ար-
մենիերն այլևս նրա հետ, — տանտիրուհին ցույց տվեց ձեղու-
նահարկի կողմը, — բարեկամ չլինի... Այ, տեսնո՞ւմ ես, — և
ձեռքը մեկնեց դեպի տրորված անկողինը, — վերևի կենվորի
շնորհքն է: Իսկ մինչև այդ, Արմենիերն այնպիսի բան չէր
անում... Բոլորը նա է սովորեցնում: Ինն ամիս է վարձը չի
վճարել և դեռ ճանապարհից հանում է աղնիվ երիտասարդին:

Տիկին Աշինգերն սկսեց հարդարել անկողինը: Նա Մատիլ-
դային խնդրեց բարձրանալ ձեղունահարկը, ուր համանորեն
պետք է լինեիր Արմենիերը:

- 30 — Ես այնտեղ ոտք չեմ դնի, մինչև հարգելի պարոնը չ'ը-
ճարի իր պարտքը... Կսուրն էլ կաթի, ես դարձյալ չեմ բարձ-
րանա:

Մատիլդան փայտն սանդուղքով վեր ելավ:

Դեռ սանդուղքի վրա լսեց, որ մեկը կարծես գողգոռում էր:
Երբ մոտեցավ դռնակին, Մատիլդային թվաց, թե ներսը խո-
սում են անժանոթ լեղվով: Նա դուռը բախեց:

— Դուռը բաց է,— նորից դղրդաց մի ձայն:

Աղջիկը ներս մտավ: Ծխի մեջ նա տեսավ մի վիթխարի մարդ, որի գլուխը հասնում էր առաստաղին: Նա առանց շապիկի էր, և նրա մերկ կրծքի վրա ինչ-որ սև գծեր կային: Մարդը ձեռքին բռնել էր երկար սուսեր: Նկատելով աղջկան, նա թիկնոցով իսկույն ծածկեց մարմինը և երկու քայլ արեց դեպի աղջիկը: Բայց այդ վայրկյանին Մատիլդան անկյունում նըշմարեց ուրվականի պես դարհուրելի մի բան, որ գլխին ուսանողի գդակ ուներ և ատամներով բռնել էր այրվող ծխամորճը:

10

Մատիլդան սարսափից ճշաց, փակեց դուռը և իրեն նետեց պատշգամբ:

Տիկին Աշինգերը դուրս վազեց սենյակից: Պատշգամբ բարձրացավ նաև կողովագործը, որ բակում կիտել էր կողովները և այդ րոպեին ուղում էր դարպասը բաց անել կողովները շալակով տանելու համար: Նա առաջինը նկատեց աղջկա վայր իջնելը, բայց մինչև բարձրանար, տիկին Աշինգերն արդեն գրկել էր ուշագնաց Մատիլդային:

— Ջուր, մի գավաթ ջուր,— կանչեց տանտիրուհին:

Կողովագործը ջուր բերեց:

20

Տանտիրուհու կանչին դուրս վազեց նաև կողովագործի կինը, նրա հետևից երկու երեխան: Նրանք բոլորը բարձրացան պատշգամբ:

Մատիլդան ուշքի եկավ:

— Այնտեղ... Կտուրի տակ սատանա կա... Նա ծխում էր ծխամորճը, իսկ մի ուրիշը թուրը ձեռքին պահապան էր կանգնել:

— Հիսուս Քրիստոս,— և տիկին Աշինգերն ահից այլևս ոչինչ չասաց: Կողովագործի կինը գիրկն առավ փոքրին: Բոլոր կանայք լուռ նայեցին միակ տղամարդուն՝ կողովագործին, որը նույնպես լուռ էր:

30

Ձեղունահարկի բնակիչը, որից այնքան գանգատվում էր տանտիրուհին, Օտտոկար Դրիշն էր, մեկը այն առաքինի ուսանողներից, որոնք մեղրագինին խմում էին ձիու պես, բռնցքակուլի մեջ առուծ էին, զվարճանում էին խնչպես աղատ թռուն, բայց և դիտեին եղի նման չարքաշ աշխատել:

Մոտենում էին քննությունները և մի շաբաթ էր, որ Դրիշը ձեռնամուկում, ուր լույսն ընկնում էր կտուրի մեջ բացված կլոր պատուհանից,— սերտում էր *anatomia regionum...*

...Այն, ինչ որ Մատիլդայի աչքին երևաց, որպես զարհուրելի ուրվական, մարդու կմախք էր՝ ոչ բոլոր ոսկորներով, որ հավաքել էր Օտտոկար Դրիշը սուրբ Մարիամի մատուռի մոտ, այնտեղ, ուր Ալեքսանդր I-ը հողին էր հանձնել «ուկորները զանազան ժողովուրդների»։ Եվ որովհետև պակասում էին մի քանի կողոսկրներ, ուստի Դրիշն իր մարմնի վրա

10 ածուխով նկարել էր այդ ոսկորները։

Իսկ մնացածը՝ ինչ տեսել էր Մատիլդան, իրական էր։ Օտտոկարը իր բերետը հագցրել էր գանգին և ծխամորճը կոխել էր նրա բերանի խոռոչը և ոչ միայն դոց արտասանում էր հարյուրավոր ոսկորների անունները և սուսերով ցույց էր տալիս ոսկորը, այլև կմախքի հետ բարձրաձայն խոսում էր։

— Օ, *maxilla superior* (և սուսերի ծայրով դիպչում էր վերի կզակին), որը տիկին Աշինգերին նմանեցնում է զառամյալ կապիկի, նաև դուք *vertebrae collus*, որ թաղվել եք նրա ճարպի մեջ... Ապա այդ նիհար *costae*-ները (և սուսերի

20 ծայրը ցատկոտում էր կրծքի վանդակի ոսկորների վրայով և ոսկորները ստեղծների նման ձայն էին հանում), այս ոսկորն վանդակի մեջ, ով անհայտ *homo sapiens*, քո սիրտը արդյոք ըմբոստացե՞լ է երբեկից, բարախե՞լ է մի վսեմ նպատակի համար, թե եղել է հում մսագունդ։

Օտտոկար Դրիշը այդպես էր ուսանում ոսկրաբանությունը և *pelvis*-ի ոսկորների հետ խոսում էր այնպիսի քնքշությամբ, որպիսին ոչ ոք չի խոսել սիրած կնոջ հետ։

Նկատելով անծանոթ աղջկա հանկարծակի աներևութանալը և լսելով նրա ճիշը, նաև աղմուկը պատշգամբի վրա,— Օտտոկարը շտապ հազնվեց և իջավ ներքև այն ժամանակ, երբ բոլորը լուռ նայում էին կողովագործին, իսկ նա նայում էր

30 կողովների կույտին, մտածելով, որ իդուր կորչում է ժամանակը, և այսօր հազիվ թե վաճառի երկու կողով։

Մանդուղքի վրա տեսնելով Օտտոկարին, կողովագործը բարեկեց նրան և հանդարտ ասաց։

— Լավ կատակ չեք անում, պարոն ուսանող...

Եվ իջաւ բակը՝ դարպասը բաց անելու:

— Ի՞նչ է պատահել,— Օտտոկարը սիրալիր նայեց Մատիլդային, զգալով, որ դուռն այդ աղջիկը բացեց: Մատիլդան հարդարեց մազերը և գոգնոցը, նույնիսկ թեթև շիկնեց: Նա աչքերը դետին խոնարհեց: Այնքան անմեղուօթուն կար նրա դեմքին, որ Օտտոկարը խղճահարվեց:

— Ձեզ երևի վախեցրեց կմախքը և իմ անհամեստ տեսքը: Ներեցեք ինձ...

Մատիլդան թաքցրեց ժպիտը: Տիկին Աշինգերը ակնհայտ դժգոհ էր այդպիսի վախճանից: Նա սպասում էր, որ Մատիլդան նախահարձակ լինի, ապա կխառնվի կողովագործի կիներ և ապա ինքը մի անգամից կթափի կուտակված մաղձը:

Բայց այդպես չեղավ: Մատիլդան ամոթիաժ ասաց.

— Ես բարձրացա տեղեկանալու Արմենիերի մասին և հանկարծ... Աստված իմ:

Այդ ժամանակ դարպասով ներս մտավ մահուղավաճառի կինը, նրա ետևից վարսավիրի կինը, ապա մի կին, որի ամուսինը ոչ մահուղավաճառ էր և ոչ վարսավիր, այլ վաղուց խեղդվել էր ջրում, նաև շորորոգը, որ կին չէր, այլ ձկնորս էր և ապա հինգերորդը՝ ընկնալոր Վասիլիսան, և երբ վեցերորդը երևաց, որը հայտնի չէ, թե ինչու ներս մտավ ճիւղավր գլխին գցած, կողովագործի կինը իսկույն նկատեց բացակայումը իր երկրորդ տղայի և հասկացավ, որ նա էր փողոցում հրդեհ գցել: Կինը դուրս գնաց, գնաց և Մատիլդան, սլառզամբի վրա թողնելով տիկին Աշինգերին, որը հետզհետե բորբոքվելով հանկարծ ժայթքեց:

Օտտոկարը մի պահ նայեց բազմության, ապա վեր բարձրացավ և քիչ հետո վերևից կախվեց կմախքը, գանգի վրա կանաչ բերետը, ծնոտների մեջ՝ ծխամորճը և ձեռքին սլիստոլետ: Կանայք վախից ճչացին և դարձրին երեսները, իսկ որոնք երիտասարդ էին, գոգնոցները քաշեցին դեմքներին և աչքպես փախան: Միայն ձկնորսը, որ կին չէր, այլ սլառավ տղամարդ, ծխամորճը բերանից հանեց և թքեց:

Տրաու Ֆոգելշանդի պանդոկում այդ ձկնորսը հետո սլառմում էր, որ իբր թե կմախքից կախված է եղել նաև հուլան-

դական երջիկ և այնպես է կախւած հղել, որ ձկնորսը ամաչել է պատմել:

15

Գիշերը շէր քնել և արդեն լուսադեմն էր, երբ փակեց գիրքը: Անձրեւը դադարել էր: Պատուհանից երևում էր լուսաբացի պարզկա երկինքը:

Նա տնից դուրս եկավ: Փողոցը լուռ էր: Տների վրա ծրփում էր գաղջ մշուշը: Աղլուս բարձած մի դրոզ երևաց փողոցի ծայրին և անհետացավ: Թեև դրոզը հեռու էր, բայց նրա աղմուկը գեռ լսվում էր, ինչպես խուլ որոտ: Նա ծովեց դեպի գետը: «Ռուսական ծայրամասում» (այդպես էր կոչվում ռուսների արվարձանը) նա հանդիպեց մի մարդու, որ միայն շապիկով կանգնել էր դռան առաջ և ծխում էր: Երբ անցավ նրա կողքով, զգաց թարմ հացի հոտ... Իրենց թոնիրը հիշեց: Այնքան քաղցր էր այդ ծխահամ հոտը լուսաբացին:

Մարդը զարմացած նայեց նրա հոտից և մտածեց. ո՞վ գիտե ով է... Տեսքից՝ պարոն է, բայց ինչու առավոտ կանուխ թրե է գալիս այս կողմերը: Երևի լուսացրել է մի վաճառականի կնոջ հետ:

«Ռուսական ծայրամասից» այն կողմ քաղաքը վերջանում էր: Էստ ձկնորսների ցաք ու ցրիվ խրճիթները, որ նման էին անտառի մրջնաբների, նաև քանդված հողմաղացը ավելի էին հաստատում, որ այն կողմը ոչ միայն քաղաք չկա, այլև չկան այդպիսի խղճուկ տնակներ, և կան միայն ծառեր, բլուրներ և տխուր դաշտեր, որոնց միջով սահում է էմբախը:

Նա բռնեց գետակի արահետը և գնաց, մինչև արահետը կորավ չոր խոտերի մեջ: Արևը խփեց դիմացի բլուրին: Նա հասավ մի փոքրիկ բարձրության, որտեղ ծառերը շրջապատել էին ինչ-որ ավերակի ձգնարան էր, թե հին եկեղեցի, գուցե և մնացորդ մի բերդի, որ ով գիտե, երբ էր ավերվել: Դեռ մնում էր դռան հետքը. մի կաղնի բուսել էր ավերակի ներսը և հեղհետե խաբխել էր պատերը:

Չորս կողմը խաղաղ լռություն էր: Ներքեւ՝ հանդարտ ծրփում էր էմբախը, երբեմն միայն մի ալիք խշշալով լիղում էր գետափի ավազը: Այդ խաղաղ լռությունը պատեց նաև նր-

րան: Բնության այդ խորշը նրան հարազատ թվաց. կարծես այդտեղ եղել էր նաև ուրիշ անգամ, շատ վաղուց, այն տարիները, երբ հորթարածի հետ հանդ էր գնում, հորթերը հանգըստանում էին գետի հովում, մտնում էին զով քարայրները և կամ ջրի մեջ կանգնած ննջում էին: Իսկ հորթարածները հավաքվում էին ուռիների տակ կամ Եղնախաչի ստվերում, և հասակավոր հորթարածը պատմում էր, թե իբրև շատ առաջ եղել է մի որսորդ, և ամբողջ ձորերը և բլուրները խիտ անտառ են եղել... Իբրև թե որսորդը հալածում է եղնիկներին, որոնք երբ հասնում էին այդ տեղը, իսկույն աներևութանում էին: Այն ժամանակ որսորդը գլխի է ընկնում, որ այդ հողը սուրբ է, այլևս որսչի անում, այլ դառնում է ձգնավոր և կառուցում է Եղնախաչի մատուռը... Այնտեղ էլ ավերակի մեջ բուսել էր մի սալորենի, որ արգեն ցցաչոր էր, և ճյուղերին կապել էին գունավոր թելեր՝ շար աչքի դեմ... Նրան նույնիսկ թվաց, որ այս ավերակի ներսը բեմ կա, բեմի վրա՝ կարմիր խաչքար: Պատերի ճեղքերում պետք է լինեին հողե ճրագներ՝ առանց ձեթի, և պատերը պետք է սևացած լինեին վառած մոմերից:

10

Արևը հետզհետե բարձրացավ: Գիշերվա անձրևից թաց ավազահողը տաքանալով գույնը փոխեց: Միայն երբեմն ծառերից վայր էին ընկնում անձրևաջրի կաթիլները: Հեռու երևվում էր Դորպատը... Ահա համալսարանի սպիտակ սյուները, սուրբ Իոհանի տաճարը, աշտարակը Սիգիզմունդ Վադայի և Քարե կամուրջի աղեղը: Նավակներն իբրև սև կետեր անկարգ լողում էին գետի վրա: Քամին քաղաքի կողմից հրբեմն բերում էր այնպիսի խուլ աղմուկ, որ չէր լինում ջոկել ոչ մի ձայն: Նա գտավ նաև Գրունշտրասսեն...

20

Տիկին Աշինգերի լորենիները միացել և երևում էին, ինչպես մի սև թուփ: Գուցե հենց այդ վայրկյանին տիկին Աշինգերը Մատիլդային պատմում էր լորենիների և իր հանգուցյալ ամուսնու մասին:

30

Նա նստեց քարի վրա: Մի գորշ խլեզ քարի վրայով բարձրացավ վեր՝ արևի տակ տաքանալու: Դուրս սողաց նաև մի ուրիշը և կանգ առավ առաջինի կողքին: Ավերակի մեռած քարերը կարծես կենդանացան: Նա մի քանի բույսեր նայեց խլեզներին, որոնց փոքրի տակը բարախում էր:

Քամուց ծառերն օրորվեցին, և անձրևաջրի կաթիլները վայր ընկան... Նա հտ նայեց. կարծես ծառերի մեջ մեկը ման էր դալիս, խշշացնելով խոտերը: Այդպես էր նաև գիշերը, երբ դուրսը վարար անձրև էր, իսկ տիկին էլոիզը փոքրիկ աղջկա նման գլուխը դրել էր նրա ծնկներին և ննջում էր: «Մի գնա, դեռ մի պնա», — կարծես երազի մեջ աղերսում էր նա: Իսկ ինքը հարթում էր նրա ժապավենի կարմիր փնջերը, որ այլևս նման չէին բացված վարդերի, այլ հիշեցնում էին անձրևածեծ և հողմից քրքրված կակաչներ: «Դու նորի՞ց կգաս... Դու ինձ չե՞ս անիծի, իմ սիրելի երեխա», — և գրկում էր նրա պարանոցը, նորից էր համբուրում, ապա սեղմվում էր նրան, կարծես սենյակում ցուրտ էր, տիկին էլոիզը մրսում էր: Իսկ ինքը լուռ էր... Թվում էր թե հաշմ է, ընդարմացել է և ոչինչ, ոչինչ չի հիշում:

Այդ ամենն այնպես անակնկալ եղավ... Մոմերը վառվում էին. սեղանի վրա իր տեսրակներն էին և քարե տախտակը: Նկարն արտացոլում էր կապույտ աստղալույս... Ահա կգա պրոֆեսոր Գերմանը, ուրախ ձայնով կողջունի Արմենիերին, կհամբուրի տիկին էլոիզի ձեռքերը, բաց կանի նրա տետրը և կբացականչի. «Ինքը էվկլիդեսը այսպես չէր նկարի: Բայց և այնպես այս եռանկյունին մի քիչ ծուռ է, այնպես չէ, իսկ այս գիծը ավելորդ է, հավասարեցնում եմ, որ առանց այս գծի էլ կարելի էր ապացուցել, որ ճշմարիտ էր ծերունի Պյուլմագորոսը...»: Սակայն պրոֆեսորն ուշանում էր, և Մատիլդան չկար: «Հա՛վ է ինձ հետ», — և տիկին էլոիզը այնպես էր նայում, որ Արմենիերը պատասխանում էր այնպիսի հայացքով, որ երկուսն էլ հասկանում էին, թե այդպես շատ լավ է, և այդպես կարելի է տարել նույնիսկ եղեգնյա վրանի տակ, մի հեռավոր լճակի ափին, որտեղ ուրիշ ոչ ոք չկա և աշխարհում ոչ ոք չկա, այլ միայն ծառեր կան, որ աղմկում են, որպեսզի 30 քաղցր լինի շշուշալը և քամին շաշում է, որ ցուրտ լինի, և ջերմությունը մնա միայն նրանց գրկի մեջ և իրար գրկած լսեն, թե ինչպես քորոզանի մեջ երգում է անձրևը:

Պատուհանը ծեծեցին: Տիկին էլոիզը վեր թռավ: Արմենիերը դուռը բացեց: Նախասենյակի կիսամութի մեջ նա նշմարեց Մատիլդային, որ հեծն և ներս մտավ:

— Ինչ անձրև է, Աստված իմ,— Մատիլդան սենյակի շեմ-
քում կանգնեց:

Նրա դեմքը կարմրել էր: Անձրևը քրքրել էր աղջկա մա-
զերը և ղգեստն այնպես էր փակցրել մարմնին, որ գծադր-
վում էին մարմնի բոլոր մասերը: Կարծես մարմարե արձան
էր, որին հագցրել էին մարմաշե ղգեստ, և անձրևն ավելի էր
ղեղեցկացրել աղջկա մարմինը: Տիկին էլոիզը նախանձով նա-
յեց այդ պարզ և երիտասարդ գեղեցկության:

Արմենիերին նկատելով՝ Մատիլդան շփոթվեց.

— Իսկ ես կարծեցի, թե դուռը պարոն պրոֆեսորը բաց 10
արեց... Բարի երեկո: Ինչպիսի անձրև է...

— Մատիլդա, զնա և շորերդ փոխի...:

Աղջկա մուտքի հետ կարծես ընկավ մի ինչ-որ շղարշ, և
ամեն ինչ մերկացավ: Արմենիերը նայեց տիկին էլոիզին: Նրա
աչքին նիհար և գունատ երևաց տիկին էլոիզը: Առաջին անգամ
նա նկատեց նրա երկար մատները: Նրանք չոր էին և ոսկրոտ:
Ինչո՞ւ է նա այդպես դուխը թեքել և ձեռները հուսահատ դրել
է ծնկների վրա:

— Իսկ ինչպե՞ս պիտի գա պարոն պրոֆեսորը,— խո-
հանոցից ասաց Մատիլդան և երևաց քաթանե ղգեստով, որի 20
մեջ նա նման էր գյուղական աղջկա:

Արմենիերը ամոթ զգաց: Նրա արևելցու գիտակցության
մեջ պատահածը հանկարծ թվաց նամարդ գործ: Դիմացը
կանգնեց բարի պրոֆեսորը, որ ահա ու՛ր գիտե ինչ դժվարու-
թյամբ խավար փողոցներով տուն է գալիս և թրջվում է շտա-
պելով, որ հարցնի նրա դասը: Իսկ ինքը... Արմենիերը նայեց
Մատիլդային, և կարծես աղջիկը ևս հանդիմանում էր նրան.

— Լավ չէ, պարոն Արմենիեր... Ձեզ այնքան է սիրում պա-
րոն պրոֆեսորը, նաև իմ տիրուհին է սիրում, բայց դուք... Ահա 30
վշտացրել եք իմ տիրուհուն, և նա լուռ է. կգա պարոն պրո-
ֆեսորը և նա էլ շատ կվշտանա, որովհետև նա շատ է սիրում
տիկին էլոիզին, շատ է սիրում, բայց դուք...

Հետզհետե այդ գիտակցությունը սաստկացավ: Նա նույ-
նիսկ վախ զգաց, ինչպես միամիտ տղան, որ խաղ է արել
և խաղի ժամանակ փշրել է մի թանկագին սկա՛հ և խաղով

տարված դեռևս չի ղգում, թե ինչ է փշրել, և թե որքան նվիրական էր այդ անոթը մոր համար: Բայց ահա զգաց, նկատելով բեկորները... Զգաց և խաղը վերջացնելով՝ ուզում է իրար միացնել բեկորները, բայց մատները ղողզողում են, և չեն միանում բեկորները...

— Մատիլդա, կրակ արա... Ցուրտ է,— տիկին էլոիզը շալը փաթաթեց ուսերին: Շալը ծածկեց ժապավենի կարմիր փնջերը և ուլունքի շարք:

Արմենիերը հավաքեց տետրերը և քարե տախտակը:

10 — Դուք արդեն գնո՞ւմ եք,— և տիկինը նրան նայեց համբարանալի:

— Ուշ է:

— Սպասե՛ք մինչև անձրևը դադարել:

— Տաք անձրև է,— և նա տրորեց զխարկի եղբւր,— կարո՞ղ եմ խնդրել այս գիրքը...

Երբ Մատիլդան մոմը բռնած բաց արեց դուռը, քամու ալիքը ներս խուժեց, և անձրևի կաթիլները թրջեցին տիկին էլոիզի դեմքը: Մոմի լույսով նա խավարի մեջ միայն մի ակնթարթ տեսավ Արմենիերի սիլուետը, և այլևս ոչինչ չհրեաց:

20 ...Գիշերը չէր քնել և ընթերցել էր «Վերթերը»... Նրա գրգռված երևակայության մեջ իրականը և այդ գիրքը, և հիշողությունները խառնվել էին: Երբեմն աչքին երևում էր տիկին էլոիզը, երբեմն այդ գրքի կիներ՝ Շարլոտան, նրան պատկերանում էր տեսիլքի նման, ինչպես այն կինը, որ ձյունափոշու մեջ ձեռքով արեց և սահնակով սլացավ:

Երբ ծառերն աղմկում էին, նրանց կատարներն իրարից հեռանալով բաց էին անում երկնքի կապույտ շերտը: Արտեւլանունքների միջից նա վեր էր նայում, և թվում էր, թե ծառերի բարձր ճյուղերը ճոճվում են ջինջ կապույտի մեջ: Խոտերը սվսվում էին: Խշխշան շորերով մի կին ման էր գալիս ծառերի արանքում, և հոր հանդարտվում էր քամին, այդ կինը թաքնվում էր մթին ավերակում: Երբեմն պատահածը նրան երազ էր թվում, մեկը այն շողշողուն երազներից, որոնցով նա զարդարել էր իր աղբատ պատանեկությունը: Եվ միտն էր գալիս Հաղպատի վանքը, ժամերգությունն ուխտի օրերին...

Նիհար, դեղնած երեսով մի պատանի դպիր, որի ուրարը
 չիաթաթվում է ոտքերին, նիհար դպիրը խնկարկում է ուխտա-
 վորներին: Բուրվառից թռնում են ածուխի կայծեր, և խունկի
 ծուխի հետ բարձրանում է բորբոսնահոտ, որից գլուխը պը-
 տըտվում է: Ծոմ է, և ոտքերը քաղցից դողում են... Արդեն
 երեք անգամ խնկարկել է սրբոց պատկերներին և խորանին
 և քարե ավազանին, խոնարհելով խնկարկել է նաև եկեղեցա-
 կան դասում՝ Անտոն եպիսկոպոսին, որ փափուկ բարձերի վրա
 չոքած ննջում էր, խուլ Հովհաննես վարդապետին, որ խոժոռ
 է նայում երիտասարդ դպրին և փնթփնթում է, որ դպիրը չի
 թեժացրել կրակը, և կայծերը ճայթում են, գրավելով ուխտա-
 վորների և ժամասացների ուշադրությունը՝ ահա արդեն խոն-
 կարկել է նաև աշխարհական դասում՝ Լոռվա մեկիք Փարսադա-
 նին, որ չուխայլի թևերը վեր քշտած ձեռքերը կոխել է արծա-
 թակուռ գոտու մեջ, գոտի, որ ահագին ծանրություն ունի և որի
 մեջտեղից բարակ շղթաներով կախված են ոսկեզօծ գնդեր:
 Նա արդեն խնկարկել է մյուս տղամարդկանց, որոնց բորբոս
 փափախները և բռի արտաքինը կիսախավարի մեջ հիշեցնում
 են քարափի ցից քարերը, նաև ինչ-որ կոճղեր և ցցաչորի,
 երբ անտառում աղջամուղջ է: Նա քաղց է զգում, գլուխը պը-
 տըտվում է: Վերջին բուրվառն է բարձրացնում դեպի վերնա-
 տան տախտակամածը, որտեղ շար են ընկել կանայք: Վանքի
 նեղ լուսամուտից հանկարծ ներս է ընկնում արևի շողը: Խոն-
 կի ծուխը ոլորվում է շողի վրայով: Արևի շողով ցոլանում է
 այն լոռեցի աղջկա երեսը: Նա գլուխը փաթաթել է ծաղկավոր
 աղլուխով և վերնատան մահաջառի մոտ կանգնած նայում է
 երիտասարդ դպրին: Բուրվառի ծուխը շղարշում է նրա դալար
 մարմինը. աղջիկը կարմրում և ցած է խոնարհում աչքերը,
 զգալով, որ իրեն երկար է նայում դպիրը:

10

20

Այդ աղջիկը երկու անգամ էլ ուխտ եկավ Հաղպատ և
 այլևս չերեաց: Հետո, Համբարձման տոնին, երբ ուխտավոր-
 ներն աղբյուրի մոտ քեֆ էին անում, իսկ հարս ու աղջիկ ըն-
 կուզենու ճյուղից կախել էին ճոճքը և զվարթ կանչերով ճոճվում
 էին անդունդի վրա, նա տեսավ մի նորահարսի, որի լաջվարդ
 զգեստը փոփում էր քամուց, ընկուզենու ճյուղը ճռռում էր,
 երբ հարսը թափով բարձրանում էր ընկուզենուց էլ վեր և

30

բարձրերում կանչում էր արտույտի նման: Երիտասարդ դպիրը ճանաչեց այն աչքերը, որ մի անգամ ամոթխած խոնարհվել էին:

Երբեմն միտն էր գալիս այդ լոռեցի աղջիկը, ինչպես մանկության ցնորք: Նրա հետ դարձնում էին լոռվա սարերը՝ գագաթներն ամպերի մեջ, լանջերին մթին ծածկներ... Ապա ծռերը խշշում էին, և գալիս էր այն կինը, որի մարմինը թափուտաց նրա զրկի մեջ, զալարվեց ինչպես կրակը, որ վաղուց է բռնկվել տան ներսը, հետզհետե լափիլ է մերձակա իրերը, ապա շարագուշակ բոցերով լուսավառել է խավար պատուհանները, մոլեգնած խփել է առաստաղին և ինչպես հրեղեն սյունահաս աշրվում է խավարի մեջ...

Գարնան արևը բորբոքել էր նրա արյունը, և արյունն անզուսպ հոսում էր, ինչպիսի կյանքը տաքացած հողի մեջ: Ժրջան մրջյունները դես ու դեն վազվզելով կրում էին ծղոտներ և սերմեր, որ մնացել էին հողի երեսին: Կարմիր զատիկները շղթայվել էին ձու դնելու մոլուցքով: Ոսկեփորիկ իշամահուն երբեմն կնճիթը թաթախում էր քաղցր խեժի մեջ և խեժի բույրով արբած թռչում էր՝ լողանալու արևի շողերով: Ծառերի մթին խորքում սուր ձայնով կտկտացնում էր կտցարը:

Այնտեղ հիմա վար են անում, հարաքաշ են իրենք, Միրզամը, Ղլիճ Ղադարի խալխը: Ամբողին լծել են իրենց Զիյրան հզը և Ղլիճ Ղադարենց Ծիրանը: Մալաղունդի Ղևոնդը չովան մեջքին քլավանդ արած բռնվել է վեսկու պողկերից, իսկ հայրը հորովել է ասում, և նրա ձայնից թնդում են Քանաքեռի քարափները: Ագռավները ծանր-ծանր գնում են ակոսների հետ և կտցում են արևերես ընկնող ճիճուներին: Նոր ակոսներից տաք գոլորշի է բարձրանում: Նանին աղլուխի մեջ հաց է կապել և ասում է. «Խաչեր, սիրտս հանդի հաց ուղեց...» Ղադեդ առնի նանին, մի էս հացը տար հանդին նշանց տուր, բիր: Հրեն զաղարակի արտերը վարում են... Տար, բալա ջան»: Հացն առնում էր և չէր գնում զաղարակի արտերը, այլ գնում էր Ասյրանքափոսի բաղը՝ պարսատիկով քար գցելու կաշաղակի բներին կամ քջջան առվի վրա ջաղաց շինելու...

Իսկ ինչ կասեն վանքում, եթե իմանան այդ պատմությունը, եթե՝ Խաչատուր դպիրին տեսնեին տիկին՝ էլիպի հետ... Նա հեղնոտ ժպտաց: Նվալ աչքին պատկերացան խցիրը, վան-

քի գամիթը, ձիթհանքի քարերը, որտեղ հիմա արևկող են արել վանականները... Ահա կարծես գետնի տակից դաշտամուկի նման դուրս եկավ Կուզ Բաղդասար վարդապետը՝ հըղը օղլին: Նա հոտոտեց մուկի նման և մանր քայլերով արագ-արագ գընաց և իսկույն մտավ Շիրաճի Բարսեղ սարկավազի խուցը. «Խաբա՞ր ես, խաբա՞ր ես, քանաքեռցի խաչատուր չի՞ք-դպիր լյուտերականաց հետ... միանգամայն է...»: Իսկ Շիրաճին դեռ նոր է դարթնել քնից և կեղտոտ եղունգներով քաղցր քորում է մարմինը և միայն մնչում է... Մուկը դուրս է վազում մի ուրիշ խուց, որտեղ ամբարապետ Կյուրեղ հայր-սուրբը վիթխարի քրեղանի մեջ մածնաբրդոշ է արել և թոնրի կրակով խորոված ուլի մսերը բրդոշի հետ մատներով մղանում է բերանի քարանձավը: «Ինքյար օլանըն իմանը*...» և ամբարապետն ավելացնում է այնպիսի բառ, որ խցի մոնթը, որը ջրամանը ձեռքին կանգնել է, — ամոթից շրջում է երեսը: Եվ ի վերջո հըղը օղլին լուրը տանում է ձիթհանքի քարերի վրա արևկող արած վանականներին՝ Զրպուն Բարսեղ եպիսկոպոսին, Մարտիրոս վարդապետին, որ կոչվում է «կենդանի նահատակ», տիրացու Իգնատիոսին, որ ճան է խաղում դուքանչի Դանել վարդապետի հետ, ապա գալիս են Շիրաճի Բարսեղը, ամբարապետ Կյուրեղ հայր-սուրբը և ահագին աղմուկով բոլորը դողում են, բամբասում, քրքրում են նրա անունը, ինչպես ագռավները լեշի միսը...

Հետզհետե մտքի թելը բարակեց: Քնի և երազի սահմանում նորից երևաց տիկին էլոիզը... Ինչքան չքնաղ էր նրա դեմքը կիսաստվերում... Աչքերի մեջ պղտոր փայլ կար, շրթները փակում էր և կույրի նման շոշափում նրա գլուխը, դեմքը, կարծես ուզում էր հոգու մեջ հավիտյան դրոշմել նրա պատկերը: Երբեմն մոտ էր պահում նրա գլուխը և նայում էր առանց աչքերը թարթելու, կարծես ասում էր. «Ի՞նչ կա քո աչքերի մեջ, սիրելի երեխա, որ գրավել է ինձ... Ասա, ի՞նչ կա...»: Բայց նա բառ չէր արտասանում, այլ երբ այդպես մոտ նայում էր նրան, ամուր գրկում էր և երկար-երկար համբուրում...

* Ուրացողի հավատը...

Շոգ էր... Վանքի հարավային դարպասը փակ էր: Ինքն իջնում էր դիվանատան նարդիվաններով: Ատենադպիր Թադե վարդապետը նրան ուղարկել էր ձեթի: Վանքի դավթով արագ անցավ թվանքչի Թումասը... Նրա ետևից հաղիվ էր հասնում կոնդեցի Սահակ եպիսկոպոսը: Նա գնում էր, և վեղարը փոփոտում էր: Նրանք մոտեցան դարպասին: Թվանքչի Թումասը դարպասի փոքր դուռը բաց արեց, իսկ կոնդեցին ամբողջ մարմնով դուռը կալնեց: Կարծես ուզում էր դուրս գալ, և դուռը նեղ էր: Նա հետ քաշվեց...

10 Իրար ետևից ներս մտան վեց-յոթ օտարականներ, տարօրինակ ղզեստներով: Ապա թվանքչին բացեց մեծ դարպասը և ձիերը քաշելով՝ ներս մտան հրացանավոր մարդիկ: Նրանք ձիերը տարան ախոռատան կողմը, իսկ օտարականները՝ կոնդեցուն շրջապատած եկան դեպի վանք... Ինքը ձեթի ամանը ձեռքին կանգնել էր: «Է՛յ, տանձի դող քանաքեոցի,—բղավեց կոնդեցին,—ի՞նչ ես ճանառի նման ռեխդ բաց արել... Մեռա նիզնայք ասելով: Արի ջուղաբը տուր է, ուսյալ անդգամ»: Մոտեցավ նրանց: Այդպիսի դիմագծեր նա իր կյանքում չէր տեսել... Ռուսներ չէին... Մի նիհար մարդ խմրից անջատվեց և նրան ռուսերեն հարցրեց. «Դո՞ւք եք հերր

20 դիակոնոս Աբովյանը...»: «Այո, ես խաչատուր դպիրն եմ, գրագիր դիվանատան և թարգման»: «Ձեր ուսուցիչը՝ հայր Ալեմդարը, Թիֆլիսում մեղ ասաց, որ վանքում միայն դուք կարող եք թարգման և ուղեկից լինել մեղ: Ես պրոֆեսոր Պարրոտն եմ...»: «Էս դարիբականներին տար աթոռակալ սրբազանի կուշտը, տես ինչ կասի... կարող են զիանլու մարդիկ լինեն, մղաչիթ կաց»: Պարրոտը նայում էր մեկ դպիրին, մեկ եպիսկոպոսին և ոչինչ չէր հասկանում: Ձեթի ամանը դրեց նարդիվանի վրա և նրանց առաջնորդեց Մաղկավոր էյվանի հայաթը:

Շոգ էր: Արևն այրում էր: Նա գրատը քաշեց քարի ստվերը և կողքի վրա դարձավ: Շորի մեջ փաթաթած դիրքը դրեց գլխատակին... Քունը հաղթում էր: Մտքի մեջ հարավային դարպասն էր: Ամառվա շոգ ցերեկը, երբ վանքի բակում օբմին չէր երևում, թվանքչի Թումասը մեկնվում էր դարպասի ստվերում: Նա ասում էր, թե դարպասի տակով զլզլան հով է փչում... էլոիղը երեկոյան ինչքան նման էր իր պատկերին: Նրիտասարդ, բոլորովին երիտասարդ աղջիկ էր, երբ պռոշները կարմրել էին.

ուսը շափաղ էր տալիս, սպիտակ ուսը... Գնում են՝ ինքը և աղ-
 ջիկը... Թվանքի թումասը դուռը բա՞ց կանի, թե՞ ոչ։ Դուռն
 ինքն իրեն բացվում է և փակվում։ Բոլորովին մենակ կանգնել է
 վանքի բակում։ Աղջիկը չկա... Բայց ո՞չ վանքն է երևում, ո՞չ
 խցերը, ո՞չ Ղաղարապատը։ Մացառներ են, վայրի խոտ և ուղ-
 տափուռ... Այնպես են խճճվել, կարծես երբեք արորի խոփը չի
 առել այդ հողը։ Մի բարակ ճանապարհ է նշմարում խոտերի
 մեջ... Գնում է ճանապարհով, օձ է երևում՝ կանգնում է։ Մի ձայն
 ասում է. «Խաչատուր, վանքի քանքանի օձերն են, մի վախի...»։
 Գնում է նեղ արահետով։ Լափուի փշեր են՝ վրան սև թրթուրներ... 10
 Թրթուրե բարակ ուտայնի թելով կախվում է մի կարմիր կա-
 րիճ։ Վախեցած առաջ է վազում և ինքն իրեն հարցնում. «Կա-
 րիճը մի՞թե կբարձրանա ծառը...»։ Ետ է նայում՝ կարիճը
 գալիս է, ոնց է գալիս, պոչը մեջքի վրա պահած վազում է,
 ինչպես բրդոտ շուն... Բողարն է... Բողար, անիրավ, էս ո՞ր-
 տեղից... Այլևս արահետը չկա, այլ կանաչ բլուր է, գագաթին
 մի քար։ Բարձրանում է քարի վրա, ուզում է տեսնի, թե ո՞ւր է
 վերջը մացառուտի. չորս կողմը մարդու հետք չկա, ո՞ւր է ըն-
 կել ինքը... Կանգնել է ոչ թե քարի վրա, այլ մի ավերակ եկե-
 ղեցու բեմի վրա։ Ո՞չ զարդ կա, ո՞չ ջահ, ո՞չ վարագույր... 20
 Եկեղեցին սյուներ չունի և գմբեթ չունի։ Բաց դռնից նայում է
 դուրս։ Հանկարծ թփերը շարժվում են, խոտերն օրորվում են։
 Եվ մեկ-մեկ թփերի արանքից, խոտերի միջից դուրս են գալիս
 երեսնաներ և մտնում են դռնով։ Նրանք երկար ճանապարհ
 են անցել և չարչարվել են։ Ահա մեկի ճակատը փուշն արյու-
 նոտել է, այն մյուսի թշերն է շանգռել, երրորդը քրտնած
 հեղձ է... Բոլորը նայում են խելոք աչքերով։ Նրանք դեռ գա-
 լիս են, գալիս են և վերջը չի երևում... Ինչքան գալիս են, այն-
 քան եկեղեցու պատերը հեռանում են։ Ներս մտնողները նըս-
 տում են քարերի վրա և լուռ նայում են իրեն։ Ինքը թևի տակ 30
 ունի մի գիրք... Բաց է անում այդ գիրքը։ Բոլոր բառերը կար-
 միր են, միայն իր անունն է սև թանաքով։ Կարդում է, և կար-
 դացած բառերն իսկույն չքանում են, կարծես իր շնչով
 այրվում են կարմիր բառերը և կայծերի նման թնոնում են...
 Հանկարծ երեսնաների միջից ոտքի է կանգնում պրոֆեսոր
 Պարրոտը և ձայն է տալիս. «Բարձր կարդա...»։ Եվ նա ձայնը

բարձրացնում է... Բայց ինչո՞ւ թեւ ծանրացավ և այլևս չի կարողանում շրջել էջը: Գիրքն էլ ծանրացավ: Մատեներն այրվում են, գիրքը կարծես պղնձից է ձուլած և տաքացել է... Նա ուղում է գիրքը վայր դնել, բայց մատները ձուլվել են զրբին: Ու մեկ էլ բռնկվեց գիրքը: Շորերի վրա կաթկթում է կարմիր պղինձը... Կաթում է և այրում: Ծուխ է... էլ ոչ ոք չի երևում: Ուղում է կանչել, բայց ձայնը կոկորդից չի ելնում... Նա բարձր է պահում վառվող գիրքը, որ կրակը հեռվից տեսնեն... Կապույտ ծուխի մեջ երևում է նանին... Գալիս է դանդա՞ղ, պառավ կնոջ քայլերով: Գալիս է և հաճախ կռնում. կարծես «ծուխ պաշար» է քաղում: Նրա հետ գալիս է մի աղջիկ, զառ մանղիլը գլխին... Ինչո՞ւ է այդպես հագել էլոիզը: Եվ ո՞րտեղ է հանդիպել մորը: Կանչում է, բայց ձայնը նրանց չի հասնում, կանչում է ոչ յուր ձայնով, այլ բարա՞կ ու քաղցր ձայնով: էլ չի կանչում, բայց այդ ձայները դալիս են, այդ ձայները դեռ հնչում են:

Նա աչքերը բաց արեց: Ի՞նչ ձայներ են... Երազի մե՞ջ է, թե արթուն է... Աչքերը տորեց և նստեց: Իսկ այն ձայներն ահա սլարզ լսվում են և հնչում են ինչպես երազի մեջ: Նա

20 շուրջը աչք ածեց, ապա նայեց վերև:

— Կռունկները, կռունկները...

Եվ ձեռքերը վերև սլարզեց:

Կռունկների երամը գնում էր բարձրելով: Նրանց կանչերը զրնգում էին ջինջ օդի մեջ, և երկնքի յոթ կամարն արծազանքում էր այդ ձայներին:

16

Էմբախի վրա լողում էր մի նավակ:

Արմենիները վերևից ձայն տվեց, և նավավարը, որ կարծես նիրհել էր, գլուխը բարձրացրեց վեր: Այդ ամայի ափերին նրա համար անակնկալ էր որևէ մեկին հանդիպել: Նավակը նա մոտեցրեց ափին:

30

Արմենիներն արագ իջավ, ցատկեց նավակը և միայն այդ ժամանակ նկատեց մի փոքրիկ աղջկա, որ անշարժ նստել էր նավավարի դիմաց: Արևը ողողել էր նրա մուգ դեղին մա-

ղերից մինչև բոբիկ ոտքերը։ Առաջին հայացքից փոքրիկ աղ-
ջիկը թվաց դեղնամոմից սարքած տիկնիկ, որ չի թարթում
աչքերը, չի խոսում, այլ միայն նստում է՝ ձեռքերն անշարժ։
Սակայն աղջիկն աչքերը թարթեց և միամիտ անմեղությամբ
նայեց պղտոր ջրին, որի երեսին լողում էին տերևներ և շոր
ճյուղեր, որ ո՞վ գիտե ինչ դաշտերից հավաքել էր գիշերվա հե-
ղեղը։

— Աղջիկս է,— ասաց նավավարը, որսալով նրա ուշադիր
հայացքը.— հիվանդ է, պարոն... Ասում են արևը և գետի զովը
ներան օգտակար է։

10

— Իսկ ինչո՞ւ է հիվանդ։

— Չգիտեմ... Այսպես մոմի նման հալվում է, հալվում է
և մի օր էլ... Ի՞նչ ասեմ։ Չորրորդ երեխաս է, պարոն...

— Եվ շորսն էլ այսպե՞ս են։

— Չորսից երեքն այսպես էին և հիմա չկան։ Սա շորրորդն
է։— Հայրական այնպիսի քնքշանք կար նրա դեմքին,— ասում
են, որ պետք է լավ սնել, կաթ և յուղ և ձու տալ։ Իսկ ո՞վ է
մեզ տվել կաթ և յուղ և ձու... Ահա իմ ամբողջ օրվա աշխա-
տանքը,— և նա ոտքով հրեց ուռկանի կույտը, որի տակ, նա-
վակի հատակին, թարմ ձկներ էին,— այս էլ դժվար է... Հիմա 20
ծուկը սիրում է ծանծաղ ափ, որտեղ և արև կա և խոտ։ Իսկ
ծանծաղ ափերը մերը չեն...

— Հապա ո՞ւմն են։

— Պարոններին են... Այ, տեսնո՞ւմ ես այն կաղնին։
Նրանից այն կողմ բարոն Կելենբախի հողերն են։ Եվ գետն է
նրանը, և ձուկը, և հողը, և անտառը, և մարդիկ էլ նրանն են...
Իսկ ի՞նչ ձուկ կա, ի՞նչ ձուկ կա,— նա լռեց, հասկաց-
նելով, որ այնտեղ շատ լավ ձուկ կա,— ձուկն էլ գիտի, թե
որտեղ է ապահով։ Այս կողմերում այնքան սոված մարդիկ են
շրջում... Եվ ձուկը մեր կողմերով խորքով է գնում և այնպես 30
դգույշ է, որ չես բռնի։ Իսկ այնտեղ՝ այնտեղ ուրիշ բան է։
Կարող ես ձեռքով էլ հանել, ինչպես թե տալիսից հանես։
Այդպես է։ Աստված այդպես է բաժանել. լավ հողերը և դաշ-
տերը տվել է պարոններին, անտառներն արջերին է տվել,
իսկ մեղ... Այ թե ինչ է տվել,— և նա թիակը թողնելով օդի
մեջ, ձեռքով կիսաշրջան գծեց։ Նա պղտոր գե՞տն էր ցույց

տալիս, գետի աղքատ ափերը, դիմացը նստած հիվանդ աղջկան, թե՛ այդ ամենի հետ միասին նաև իր ցնցոտիները:

— Իսկ մեղ մոտ այդպես չէ... Այնտեղ ամեն մարդ կարող է ուղած ջրում ձուկ բռնել:

— Ո՞րտեղ ձեզ մոտ:

— Հայերի երկրում:

Նավավարն այդպիսի երկրի անուն չէր լսել: Եվ այդ նրան ճնշեց այնպես, ինչպես հասարակ մարդկանց ճնշում է խրթին բառը:

10 — Չեմ լսել և չեմ կարող ասել,— մոմռաց մարդը,— բայց կարող եմ ասել, որ ես էլ օտարական եմ, և այս կողմերի մասին էլ ասում էին, թե աղատ երկիր է և ասլերը հեշտ է... Բայց այդպես չէ: Աշխարհում որտեղ մի կուշտ կա, այնտեղ հարյուր քաղցած կա: Ահա ես հիսուն տարեկան եմ և շատ աշխարհներ եմ տեսել, Մոսկվայի հրդեհն եմ տեսել, եղել եմ Բերեզինայի կովում և նույնիսկ մինչև Պրուսիա քշել եմ ֆրանսիացիներին և երկու ձմեռ ձմեռել եմ Ստոնեկում... Կա այդպիսի տեղ կհաստատնում: Այնտեղ է, որտեղ, ասում են, պան Տվերնիցկին մերոնց լավ ջարդել է... Տոնավաճառի մի

20 ղինվոր պատմեց ինձ: Նա էլ մեր կողմերից է և վիրավորվել է, բայց ոչ Ստոնեկում, այլ Կավրենիշկի մոտ... Եվ ահա,— բայց այդ խոսքին մի ուժեղ ալիք խփեց նավակին, ջուր ցայտեց, և փոքրիկ աղջիկը վախից աչքերն արագ թարթեց.— վախեցա՞ր, Մարֆուշա,— աղջիկը թույլ ժպտաց:

Նավավարը լռեց, մոռանալով ասելիքը: Նրա հայացքը պղտոր և մութ էր, ինչպես էմբախը, որ անաղմուկ հոսում էր, լուռթյան մեջ թաքցնելով մի ահավոր ուժ: Նավակն էլ հնադարյան էր, նավավարն էլ քրքրված և թրջված զգեստով, նույնիսկ ուռկանի շատ հանգույցներ կապկպված էին դանազան թելերով,— բայց և այնպես թե՛ նավակը և թե՛ նավավարը դեռևս այնքան դիմացկուն էին, որ այդպես կարող էին լողալ թեկուղ մի դար:

Արմենիերը նայում էր աղջկան. «...Մոմի նման հալվում է, հալվում է և մեկ օր էլ...»: Նրա մանկական ուսերն այնքան նիհար էին: Աղջիկը բոբիկ ոտքերը մեկնել էր արևի տակ և չէր հագնենում ջրին նայելուց: Երբ երկու ալիք իրար էին դարնվում,

նա ժպտում էր, ինչպես հիվանդ երեխան, որին մայրը մոտեցրել է պատուհանին, և պատուհանից նա նայում է իր ընկերներին, որոնք բակի մեջ խաղում են շան լակոտի հետ: «...Ճըշմարիտ որ հավիում է... Եվ շուտով կհանգչի նրա ճրագը...»:

Նա մի ինչ-որ նմանություն տեսավ այդ աղջկա և Նոսան հոքիրի Մայրանի միջև. երկուսն էլ վտիտ էին, համարյա հասակակից, երկուսն էլ պատառոտված շորերով և ոտաբոբիկ: Մայրանի հյուսերը սև էին, իսկ Մարֆուշան ուներ մուգ դեղին մազեր: Բայց երկուսի աչքերը նույնն էին արտահայտում: Կարծես այդ մանուկներն իրենց կյանքում տեսել էին մի ահավոր սարսափ, որ նրանց մինչև մահ պիտի հալածեր: 16

Արմենիերը երեսը շրջեց: Գետը հետզհետե հանգստացրեց նրան... Այլևս չէին լսվում կռուներին կանչերը: Միայն երբեմն մանր կոհակները գետի միջից երամ-երամ վազում էին դեպի ափերը և երբ ընկնում էին ավազի վրա, ավազը խուլ զնգում էր:

— Իսկ նա ուզում էր մեղ առատություն տալ,— ինքն իրեն խոսելով մտածում էր նավավարը.— և կտար, բայց մեր թագավորը չթողեց, և պրուսացին չթողեց, և անգլիացին չթողեց... Այսպես էլ մնացինք, պարոն... 20

— Ինձ ինչո՞ւ պարոն ես ասում,— սրտենդեց Արմենիերը:

— Ինչո՞ւ,— նավավարը դառն ժպտաց,— որովհետև այդպես է... Ամեն բանից երևում է, որ պարոնը ես չեմ:

— Ծա գյուղացու որդի եմ:

— Կարող է... Այժմ ասում են այնպիսի պարոններ են դուրս եկել, որոնք ժողովրդի հետ են: Այ հենց նրանք, որոնք Պետերբուրգում կրակեցին թագավորի վրա: Իսկ Վարշավայում նույնը չի... Դպրոցի աշակերտները և պարոն ուսանողներն առաջինն են հարձակվել բերդի վրա: Իսկ Վարշավայի բերդը, կարող եմ ասել, որ բերդ է, և ոչ թե հողե ֆորտեցիա... Իսկ ժողովուրդը տեսել է, որ պարոններն իրենց հետ են, ուրեմն տվե՛ք զենքերալներին... Դեռ երկար կքաշի այս պատերազմը... Եվ ո՞վ է իմանում, գուցե մի բան լինի: 30

— Ի՞նչ ես սպասում, որ լինի:

Նավավարը շեշտակի նայեց Արմենիերին:

— Պարոն... Եվ կամ եթե այդ ձեզ հաճելի չէ՝ եղբայր, սիրելի եղբայր, այստեղ ես եմ և դու ես, վերև Աստված է լսում, ներքև միայն այս խեղճ երեխան: Եվ ուրիշ ոչ ոք չի լսում մեզ,— նա կոացավ դեպի Արմենիերը,— ինչի՞ է սպասում աղքատ գյուղացին: Աղքատ գյուղացին սպասում է մի կտոր հողի և աղատության: Եվ ուրիշ ոչինչ չի սպասում: Եթե նա հաղթեր, մեզ կտար և՛ հող, և՛ աղատություն:

— Ո՞վ կտար:

— Կատակ եք անում, պարոն եղբայր... Դուք ինձնից լավ

10 գիտեք, թե ով կտար:

— Պատվովս եմ երդվում, որ չգիտեմ: Եվ որտեղի՞ց պետք է իմանայի: Ութերորդ ամիսն է այս երկրումն եմ և ուսանում եմ միայն գիտությունների: Իսկ այդպիսի բանի տեղյակ չեմ...

— Եվ տեղյակ չեք լինի, ձեր գրեթե չեք գտնի իմ ասածը: Իսկ ով գիրք չի կարդում, այլ ժողովրդի մեջ է, նա գիտի, թե ով կտար հող և աղատություն,— և կարճատև լռությունից հետո շարունակեց.— ֆրանսիացին կտար, ինքը՝ Նապոլեոնը կտար... Ստույգում, որտեղ մեր գունդը ձմեռել էր, կար մի գե-

20 րդի ֆրանսիացի: Նրա մի ոտքը ցուրտը տարել էր, և նա մեր գնդի խոհանոցում սպասավոր էր: Իսկ անունը Միշել էր, Միշելա, եթե մեր լեզվով ասենք... Մի գիշեր ես պահակատեղից վերադարձա խոհանոց, որ տաքանամ: Տեսնեմ Միշելան կրակի առաջ նստել ծխում է: Ծխում է և միտք է անում: Իսկ թե ի՞նչ է միտք անում, հայտնի բան է, թե ինչ միտք կանի գերի գին-վորը, որը չգիտե, թե ինչպես են տունը, երեխաները, արդյոք մեռե՞լ են, թե՞ դեռ հիշում են... Վերջապես: Իրար ողջունեցինք, և ես էլ սկսեցի ծխել: Խոհանոցում մեղնից բացի ոչ ոք չկար, այ ինչպես հիմա...

30 Եվ այսպես էլ դիմաց-դիմաց նստած էինք: Ի՞նչ ասաց Միշելան: Նա հաւաչեց և ասաց. «Ե, Վասիլիյ (այդպես են կոչում ինձ), հիմարացաք, դուք շատ հիմարացաք: Ախր արդեն գրված պատրաստ էր մանիֆեստը: Եվ նա պետք է ինքը կարդար Կրեմլի հրապարակում: Իսկ դուք լսեցիք Կուտուզովին և թաղավորին լսեցիք: Գոնե սպասեիք մի տարի, աղատու-թյուն ստանայիք և հող ստանայիք և ապա մեղ խոհիք»... Միշելն էլ այսպես ասաց, և այս իսկական ճշմարտություն է, որ ոչ մի գրքում չի գրված:

Նա պատմում էր հմայիչ ձայնով: Նրա խոսքերից ճառագում էր մի ջերմություն, որ հետզհետե գրավել էր Արմենիսին: Նրա պարզ բառերի մեջ ինքը՝ իմաստուն ճշմարտություն էր՝ արևի նման հստակ... Նա քաղցր էր պատմում, ինչպես Միրզանը ձմռան գիշերին պատմում էր Շարմաղ աղջկա և յոթ եղբոր հեքիաթը:

— Ճշմարիտ է և այն, որ հասել է ահեղ դատաստանի օրը: Ամեն տեղ կոիվ է, պատերազմ: Ժանտախտը, որ ուղղակի հնձում է... Ասում են, Տուլայի նահանգում դյուղացիները հրդեհակ են իրենց տներին ագարակները, որովհետև հայտնվել է մի սուրբ, որ քաղաքի հրապարակում երեք անգամ ասել է. «Հրդեհեցեք հարուստ տները և վաճառատները, որովհետև Նեոը այնտեղ է բնակվում»: Ինքը նահանգապետը հրամայել է սպանել խռովարարին, բայց ժողովուրդն սկսել է կրակի սալ խանութները և հարուստ տները... Իսկ Խերսոնի նահանգում, ասում են, ժողովուրդը փախել է ստեպաները, փախել է թաթարների երկիրը, և ամբողջ քաղաքում մնացել է միայն քաղաքապետը, և նա էլ հրամանի է սպասում, թե ում հանձնի պաշտոնը: Դոնի կաղակները իրենց ատամանին գաղտնի ուղարկել են անգլիական թագավորի մոտ՝ «չենք ուզում այլևս հպատակ լինել ռուսաց թագավորին, այլ կամենում ենք քեզ ենթարկվել...»: Իսկ Վոլգայի կողմերում սով է. ժողովուրդն, ասում է, ամեն ինչ կերել է, ծառերի կեղևն է կերել և կավ է կերել, և հիմա բոլորը ճանապարհ են ընկել դեպի Մոսկվա, ամբողջ ժողովուրդը՝ ծերեր, երեխաներ, կանայք, աղջիկներ, ռուսներ, թաթարներ, ղալմիսներ, բաշկիրներ, բոլորը, բոլորը... Եվ գալիս են ասելու՝ կամ հող տվեք, հաց տվեք, կամ մենք մորեխի պես կոշնչացնենք ձեր քաղաքները: Հապա, այսպես է... Թեև մենք գիրք չենք կարդում, բայց տեղյակ ենք աշխարհի բաներին: Պատահում է, որ տոնավաճառում ենք լսում, պատահում է, որ զինվորներից ենք լսում, իսկ անցած օրը, երբ ես Քարե կամուրջի առակ պարապ կանգնած էի, մոտեցան երկու լեհ ռուսանոջ և կանչեցին ինձ: Ես ասացի, որ իմ նավակը նրանց վայել չէ, որովհետև ես ալյուր էի տեղափոխել: Նրանք զայրացան և համառեցին: Այն ժամանակ ես նրանց տարա մինչև հին զորանոցները... Իսկ նրանք, տեսնելով, որ ռուս եմ, սկսեցին

10

20

30

խոսել իրենց մայրենի լեզվով: Ես թիավարում էի և լսում... Ես մինչև անդամ դանդաղ էի թիավարում, որովհետև շատ էի ուղում լսել նրանց խոսակցությունը: Իսկ նրանք պատմում էին, որ պրուսացիք միացել են ռուսներին և ուրեմն լեհացիների բանը վատ կլինի, և որ իբրև թե պաշտպանական վերավորվել է, բայց և մարշալ Դիբելն է լավ կերել... Եվ ասում էին, թե մի ուրիշ գեներալ է դալիս և որ Դիբելին կանչել են Պետերբուրգ, գլուխը կտրելու, որովհետև նրա պատճառով շատ ժողովուրդ է փախել:

- 10 Արդեն երևացին ձկնորսների հյուղակները և այն ավերակ հողմաղացը, որ այդպես էլ պիտի մնար մինչև ինքն իրեն փտեր: Նրանք հանդիպեցին մի քանի նավակների, որոնք վերադառնում էին քաղաքից:

— Վասյա, Վասիլիչ... — և մեկը ձեռքով արեց:

— Սատանա, դե... Առանց լակելու շի կարող, — մոմաց նավավարը:

Շուտով երևաց «ռուսական ծայրամասը»:

— Այ, մայրիկը... Տես, — և աղջիկը ձեռքը մեկնեց, — մա՛... — թույլ ձայնով կանչեց նա:

- 20 Մոտեցան ավիին:

— Գուցե ձեզ տանիի մինչև Քարե կամուրջը, — առաջարկեց նավավարը:

Մի կին գրկեց աղջկան և նավակից հանեց: Արմենիերը ոտքը դրեց ցամաքին: Մայրն աղջկա հետ զնաց դեպի գետնափոր տնակը:

Նավավարը նավակը քաշում էր ցամաքի վրա:

Արմենիերը դատարկեց բոլոր գրպանները և ամաչելով մոտեցավ նրան:

— Շատ եք վճարում, պարոն...

- 30 — Ավելին չունեմ, որ վճարեմ, — ապա արագ հեռացավ:

Արվարձանի ցխոտ փողոցներով նա գնում էր գլուխը կախ: Նույն ճանապարհով նա տուն էր վերադառնում: Այլևս չկար լուսաբացի մշուշը: Փողոցներում գորշ առօրյան էր... Ահա այստեղ նա զգաց թարմ հացի հոտը: Բաց դռնակի մոտով նա անտարբեր անցավ: Նրա գլխում ուրիշ մտքեր էին...

Նշխշան շորերով աչն կինը մնաց ծառերի մթին խորքում։
Նույնիսկ արևը այն չէր, այն ոսկի արևը, որի տակ կողք-կող-
քի պառկել էր խլեզների զույգը և կարմիր զատիկները շղթայ-
վել էին ձու դնելու մոլուցքով։

Քաղաքում ուրիշ արև էր, գնդիկ և սպիտակ երեսով մի
տանտիրուհի, որ շորացնում էր գուբերի ջուրը, եղաններով
ցանցում էր խոնավ խոտը։ Լվացքը փռել էր ցանկապատի
վրա, նայում էր լվացքաջրի գոլորշու միջից և չէր թափանցում
գետնափոր տնակները։

ԴԵՊԻ ԼՅԱՌՆ ՄԱՍԻՍ

Դեմը դաշտն էր անծայր, իսկ հեռվում—Մասիսը,
Լյառն այն վսեմ, որի ճանապարհով մի օր
Բարձրացել էր ինքը և սառցանիստ
Դեղեցկությամբ դերվել:

Ե. Զարեկ

1

Ընթրիքից հետո պրոֆեսորը երիտասարդին դիմելով,
ասաց.

— Այժմ անցնենք մեր գործին, սիրելի դիակոնուս...

10

Նրանք քաշվեցին պրոֆեսորի առանձնարանը: «Գործը»
— ծխելն էր և այն զվարճալի զրույցը, որ ծխելու հետ սկսում
էր պրոֆեսոր Պարոտը: Բայց այս անգամ նա սենյակի
դուռը ամուր փակեց և երբ ընկղմվեց վոլտերյան բազկաթոռի
մեջ, չասաց, ինչպես միշտ. «Ծուխ է և ունայնություն աշ-
խարհը, Սաադի,— և թե քեզ ճիշտ է թարգմանել իմ *Liebling*-ը»:
Նա վառեց պարսկական կեռասյա կոթով ծխամորճը: Մոմը
լուսավորում էր նրա դեմքի կեսը, և երբ կապույտ ծուխը
բարձրանում էր այդ լուսավոր կողմով, թվում էր, թե շարժ-
վում էին նրա գանգուրները՝ ծխագույն և ծխի նման ոլորուն:

20

Երիտասարդը նստել էր մոմակալի մոտ, ձեռքին՝ ունե-
լին, որ այն ժամանակ անբաժան էր մոմի ճրագից, որով-
հետև նրանով էին սարքում ճրագի պատրույգը: Երբեմն ծխի
միջից երիտասարդին էր նայում մի զննող աչք: Դիակոնուսը
հիշեց, որ այդ երեկո պրոֆեսորը տուն եկավ մտազբաղ և
մռայլ: Նա ամբողջ օրը եղել էր Դոմբերգի գազաթին՝ նոր

աստղադիտարանում... Երբ տուն եկավ, նույնիսկ չգզվեց երեխաներին: Երիտասարդը ծուխի մեջ որոնեց նրա աչքը: Բայց աչքը փակ էր... Պրոֆեսորը ննջում էր... Գուցե ցավում է մի տեղը: Երիտասարդը կարեկցանքով նայեց այդ փոքրիկ և թեթև մարդուն, որի նիհար և ոսկրոտ դեմքի վրա շատ պարզ երևում էր մոմի լույսը և ստվերը: Նա այլևս չէր ծխում:

Պարրոտը խուլ ձայնով ասաց.

— Ես ձեզ, սիրելի Աբովյան, այժմ կհայտնեմ մի տեղեկություն, բայց պետք է խնդրեմ, որ ոչ ոքի չասեք, նույնիսկ տիկին Առալենդերին:

10

Այդ ամենը հանկարծակիի բերեց երիտասարդին: Կար մի սառնություն պրոֆեսորի խոսքի մեջ: Նա ուրիշների ներկայությամբ էր նրան ազդանունով կանչում: Իսկ ինչու հիշատակեց տիկին էլիզին: Կարծես թե ներս մտավ այդ կինը, և խշշաց զգեստը, ինչպես թե քամի անցավ չոր խոտերի վրայով... Ոչ, այդ պատրույզն էր, ճարճատեց մի վայրկյան, թրթռացին ստվերները, և նորից լույսը խաղաղվեց:

— Իմ սիրելի Արմենիեր, այսօր ես նամակ ստացա իմ մի բարեկամից, որը վերջերս եղել էր ձեր երկրում և այժմ Սանկտ-Պետերբուրգումն է: Նա ինձ միանգամայն ծածկաբար տեղեկացնում է, որ ձեր հայրենակիցները հետ են առել իրենց երդումը և նոր վկայություն են տվել, որ մենք Արարատի գագաթը չենք բարձրացել...

20

— Ինչպե՞ս, — ճշաց երիտասարդը և թռավ ոտքի: Նա նման էր դատապարտյալի, որին հայտնում են, թե վեր կաց, ահա գալիս են քեզ տանեն այնտեղ, ուր պատրաստ է գերեզմանի փոսը: Նա լսում է դահիճի քայլերի ձայնը և մի վայրկյան սառած կանգնում է, բռնեցները սեղմած, աչքերի մեջ և՛ ահ, և՛ ցասում:

— Ինչպե՞ս թե չենք բարձրացել, — բռնորովին մեղմ հարցրեց երիտասարդը, սակայն այդ մեղմությունն ավելի զարհուրելի էր, քան առաջին ճիշդը:

30

— Ես խնդրեցի, որ չվրդովվեք, իմ աղնիվ բարեկամ, — կարեկցանքով ասաց պրոֆեսորը:

— Գուցե լուրը սխալ է:

— Դժբախտաբար ճիշտ է:— Նրանք լռեցին: Մոմն ուրախ վառվում էր: Պահարանի ետևը մի մուկ սղոցում էր տախտակը: Նա ևս լռեց, իր համար մի շարագուշակ բան ղգալով ընդհատված ձայների մեջ:

— Այնուամենայնիվ, հարկավոր չէ հուսահատվել, — և պրոֆեսորն սկսեց քայլել մանր և համաշափ քայլերով, ձեռքերը մեջքին բոռնցք արած: Նա մոտեցավ պահարանին և դառնալով երիտասարդին՝ հանդարտ և ինքնավստահ ասաց, — Ճշմարտությանը մի օր կհաղթի... Մենքից հետո ուրիշները կբարձրանան, և նրանք կախնեն մեր հետքերը: Իսկ մինչ այդ ես կարագացնեմ իմ դրքի լույս տեսնելը, և թող այն ժամանակ խոսեն, որքան կամենան:

Դիտկոնուսը լուռ մտածում էր: Ինչքան մտածում, այնքան նենգ և սուս էր երևում այդ դավադրությունը: Ո՞վ կազմակերպեց. Հովհաննես վարդապետը, լուսարար Սիմեոնը, թե՞ այն կիսախելագար եպիսկոպոսը, որ կատաղի հայհոյանքով հարձակվեց նրա վրա, երբ ներս մտան վանքի բակը: Հայհոյեց, բայց երբ վանքի դպիրը ծոցից հանեց այն սրվակը, որի մեջ արդեն հալվել էր Արարատի գագաթից վերցրած սառույցը, այդ կիսախելագար վանականն առաջինը հարձակվեց նրա վրա և սրվակը խելելով, սկսեց ճակատին և ձեռքերին քսել այն ջուրը, որ բերել էին Նոյյան տապանի սառցադաշտից: Հետո հարձակվեցին ուրիշ վանականներ՝ ճպուռտ և թարախոտ աչքերով, ինչոր անդամալույծ մուրացիկներ, այլանդակ մարմնով խենթեր, որոնք անտիրական շների նման թափառում էին վանքի բակում և շուտով բորբոսնած կիսամերկ և դարհուրելի մարմինների մի գունդ խլրտում էր ահռելի գոռում-գոչյունով, կարծես՝ թպրտում էր մի վիթխարի մորմ, որի մարմնի վրա վիստում էին նրա անթիվ ձագերը:

Վանքի երեքմեկի դպիրը մոռացել էր այդ և այդպիսի դառնություններ: Նրա հիշողության մեջ սլարգվել էր պզտոր դիրտը, և ինչպես քարից ընկնող կաթիլներ, մաքրվել էր հինը ժամանակի ընթացքում, և նա հիշում էր վանքի շինարիները, որից այն կողմ անկող դաշտն էր՝ Բարդուղյան լեռները, դեպի արևմուտք՝ մի այնպիսի հարթավայր, որ նման էր ծովի, և որի մեջ ընկղմում էր արևը: Նրա աչքերի առաջ հառնում

էր վանքը՝ դարմանի և ցորենի շեղշակույտերով, նախիրներով, որոնց բառաշը խլացնում էր երեկոյան զանգահարությունը, և այդ ժամանակ վարժատան սաներն ու խցի մոնթերը լիազում էին դեպի գոմերը, որպեսզի մածոնատան պառավներից խնդրեն մի-մի քրեղան թարմ կաթ: Նա հիշում էր զրույցներն այն թափառական գլորներէրի, որոնք ձմեռներն ապրում էին ճգնավորի անմարդաբնակ խուցերում, գզում էին բուրդ և բամբակ, և միալար աղմուկի մեջ գզարը պատմում էր երգելով և երգի հետ ալիք-ալիք դիզվում էր բամբակը...

16

Նրա աչքերն արցունքով լցվեցին. նա սեղմեց շրթունքները և ջանաց, որ արցունքները սառչեն և չթափվեն: Ձախ այտի մկանները խաղացին:

Մի քիչ հեռու կանգնել էր պրոֆեսորը և ինչ-որ բան էր մտածում. գուցե և աննպատակ նայում էր դարակի գրքերին:

Հանկարծ երիտասարդը գրկեց նրա երկու ձեռքը, և նրա ձայնը դողաց.

— Ես խնդրում եմ ներեք իմ հայրենակիցներին... Այս գործի մեջ խառն է մեկի շար ձեռքը, և իմ հայրենակիցները իրենք էլ չեն իմացել թե ինչ են արել: Իսկ ես գիտեմ, թե ինչքան են ծեծել այն խեղճ գյուղացիներին, մինչև նրանց ստիպել են հետ առնել առաջին երդումը... Բայց ե՞ս եմ վկան, ե՞ս, — և նա ուժգին զարկեց կրծքին: Նրա ջինջ աչքերի մեջ արցունքի շղարշի միջից ցուլանում էր անխարդախ կիրքը, — պատվո խոսք եմ տալիս և երդվում եմ իմ կյանքով...

20

— Ես քանի անգամ խնդրել եմ, որ այդպիսի բառեր չասեք, — ընդհատեց պրոֆեսորն այն տոնով, որով նրան սովորեցնում էր պարզ հնչել բառերը, բարձրաձայն ընթերցել, արտահայտությունների մեջ զուսպ լինել, չերգվել ո՛չ Աստծո անվամբ և ո՛չ ազնիվ խոսքով, այլ ասել միայն ճշմարիտը, — մի խոսքով դաստիարակի այն սառն եղանակով, որով գերմանացի պրոֆեսորն անխնա մկրատում էր արևելցու հախուռն բնավորությունը, համարելով այն հետեանք ասիական խավար միջավայրի: Դիակոնուսն ուրիշ ժամանակ դպրոցականի նման կուղղեր իր սխալը, բայց այս անգամ նա աղատ արձակեց սան-ձերը.

30

— Ես կապացուցեմ, որ մենք բարձրացել ենք դագաթը, որ նրանք անազնիվ ստախոսներ են... Եվ ես կիմանամ, թե ո՛վ է ստիպել զյուզացիներին ուրանալ իրենց երդումը... Միայն խնդրում եմ ներքե նրանց, իմ խեղճ, իմ անբան հայրենակիցներին...

Եվ զսպված արցունքները ցայտեցին։ Նա հեկեկաց, ինչպես երեխան, որ լսում է մոր հանդիմանությունը, բայց հանկարծ բաց է ընկնում մի ջիղ, մի մկան, ամեն ինչ խառնվում է և այլևս չի կարողանում արցունքները պահել...

10

2

Նա վերադարձավ յուր սենյակը... Փորձեց դասերը պատրաստել և շկարողացավ։ Այս փերցրեց մատիտը, որպեսզի շարունակի պծագրել այն քարտեզը, որի վրա նա աշխատում էր մեծ եռանդով, միտ դնելով իր գծած հայերեն առաջին քարտեզը («աշխարհացույցը» — ինչպես ծաղկանկարել էր արդեն), որ նվիրել էր բարերարին՝ Յրիզրիխ Պարրոտին, — բայց աչքն ընկավ այն վանդակին, որտեղ պիտի գծագրեր Մասիսները, և մատիտը մի կողմ դրեց։ Նա ընդոստ թռավ տեղից և գնաց դեպի անկյունը։

20 Այնտեղ «մյուշրին» էր, գույնզգույն թիթեղներով զարդարված սնդուկը, որ Միրզամի հետ միասին գնել էին Երեվանի Չարսու բազարում։ Կողպեքի լեզվակը մի քանի անգամ զրնդաց տխուր և երկար ելևէջով, ինչպես թռչի սիմը։ Մյուշրին բացվեց և բարձրացավ մի հնամենի բույր։ Այդ սնդուկի մեջ էր այն ամենը, ինչ նրան մնացել էր իբրև հիշատակ հեռու հայրենիքից. քաթանե մի շապիկ, որ ուներ մոխրաչրի և աթարի ծխահոտ, մի դուլզ քորաբ, որ պաշարի հետ դրել էր հորաքույրը՝ Օսան խաթունը, մի քանի զրքեր, որոնցից խոնավության և խոնկի հոտ էր գալիս, ճրագուի մոմեր, խոնկ, որ հետն առել էր օտար աշխարհում ծխելու, երբ բուլորենին հայրենի տոները։ Կարմիր աղլուխի մեջ փաթաթված էր ուրարը, սարկավագի ջիբրուն և, սաղրի քոշերը, որոնցով տնից ճանապարհ էր ընկել։

372

Նա մի կողմ հրեց այդ բոլորը և անդուկից հանեց սև զեյթանով կապած թղթերը: Քանդեց ղեյթանը, և աչքին ընկան զմուռսով կնքած ծրարները, մի դեղնած թուղթ, որի վրա հաղիվ ընթերցվում էին կիստորի թանաքով գրած ասաջին ընդօրինակումը Մաշտոցից: Կար և սպիտակ թերթ, որի եզերքը ծաղկագրել էր վանքի դիվանատան ծաղկարարը: Թղթերի այդ կապոցից նա վերցրեց մի տետր և մոտեցավ սեղանին:

Այդ տետրի մեջ էին նրա ճանապարհորդական տպավորությունները, գրված թարմ հետքերով... Նա ազահույթյամբ սկսեց կարդալ... Յուրաքանչյուր տողը, նույնիսկ ջնջված բառերը նրա հիշողության մեջ արթնացնում էին ամբողջ ուղևորությունը՝ Մսրա դռներից մինչև լեռան գագաթը...

10

«Ծխայր, խաղայր հորձանուտն Արաքս... Որդն կարմիր, ըստ տաճկաց հնչմանն՝ ղըրմըզ»: Դիտում էին Արաքսի կուհակները, երբ Շիմանը նրանց կանչեց: Նրանք տեսան նախիրը, որ գալիս էր, և բոլորի կճղակները, մուկները, նույնիսկ մի քանիսի կուրծը, և փոքրի տակ ներկված էին կարմիր, ալ կարմիր. կարծես կովերն անցել էին արյան լճերով: Թուրք նախրապանը հասկացրեց օտարականներին, որ նախիրն անցել է սեզ խոտերի միջով, որոնց վրա վխտում են կարմիր որդերը: Նրանք գնացին նախրապանի ցույց տված կողմը և տեսան որդերով ներկված դաշտը, կարծես իրարից հեռու մորթել էին մատաղացու եզներ և արյունը շաղ տվել խոտերի վրա: Բեհագել ֆոն Ադլերսբերունը, որ հավաքում է ղանազան տեսակի խոտեր, ղեռուններ և քարեր, մի փոքրիկ սրվակ լցրեց այդ որդերով, իսկ Արմենիերն ասաց, որ երբ վերադառնան, նա վանքում ցույց կտա մի ծերունու, որն այդ որդերից պատրաստում էր ոսկեգույն կարմիր:

20

— Այս երիտասարդը մեզ շատ օգտակար պիտի լինի,— գերմաներեն ասաց պրոֆեսորը: Իսկ ինքն ամաչեց, ենթադրելով, որ նրանց ձանձրացնում է իր անտեղի զրույցով. «հեծեծ-մունք և ահ. սիրտ իմ ահ է մաշեր...»:

30

Արեն արշավում էր դեպի մուտքը, երբ նրանք մոտեցան Սուրբ Հակոբի վանքին:

Եվ նրա մտքի առաջ հառնեց խոժոռ վանահայրը՝ բիրտ, ինչպես շրջապատի ապառաժները, քրձագեեստ և բոկոտն,

կողտ մազերով, որ դուրս էին ցցվել մինչև իսկ ականջներից: Միրուքի սև մազերի միջից երևում էր ահագին բերանը: Վանահայրը մի կիսավայրենի մարդ էր, որին աքսորել էին այդ հեռավոր մենաստանը, և էջմիածնում վաղուց էին մոռացել նրա գոյության մասին: Այդ մենակյաց մարդը զարհուրեց, երբ այդքան բաղմունքուն տեսավ և նրանց մեջ՝ օտարոտի արտաքինով գերմանացիներին: Նա իսկույն փակեց վանքի դարբասը և ներսից ինչ-որ բան գոռաց: Շնորհ, որոնք իրենց կյանքում ավելի հաճախ դաղանների էին տեսել, քան մարդկանց, վանահոր մոռնոցի վրա այնպես գաղազեցին, որ քիչ էր մնում վանքի պարիսպներից թոնին ցած և նրանց բզկտեին: Այն ժամանակ դարպասին մոտեցավ հայ դպիրը. նա խնդրեց, սպառնաց, ապա նորից խնդրեց, մինչև վանահայրը բաց արեց դարպասը, շներին նախօրոք փակելով դոմի մեջ: Բայց և այնպես այդ մենակյաց վանականը հրաժարվեց օրհնել այն խաչը, որ «անհավատներն» իրենց հետ տանում էին դեպի գաղաթ:

«Սեպտ. 27—Հայելի լեռան շողա ի թևս մարմանդաբեր Զեփյուռոտի...»:

20 Նրանք ծվարել էին Քրիզոստոսի բարձր, ժայռերի խորշում: Երրորդ վերելքն էր: Ետ էին դարձել նրանք, որոնք սարսափել էին՝ շնչելով Սրարատի ցուրտ մառախուղը և տեսնելով խորանդունդ վիհերը, քարանձավները, որտեղ երբեք չէր թափանցել արևի շողը: Սահակը՝ Ակուռի գյուղացիներից մեկը, չէր վախենում ոչ ցրտից, ոչ սառցակույտից: Նա սարսափում էր լեռան կատարից: Նրան թվում էր, որ մարդ արարածը չի կարող ոտք դնել այնտեղ. կամ կայծակը կզարկի, կամ դետինը մի ահավոր ղորությամբ կչորացնի այդ ոտքը, կամ հանկարծ քարափը կճեղքվի և մեղավոր մարդը կլնկնի: դեհեն:

30 Քրիզոստոսի բարձր, ժայռերի խորշում վառվում էր նրանց խարույկը, առաջին կրակը, որ լեռան լանջին այդքան բարձր վառել էր մարդը: Փայտը քիչ էր. շալակով էին բարձրացրել, և դրա համար նրանք աշխատում էին կլանել ողջ ջերմությունը: Լուռ էին. կրակի լույսով պրոֆեսորն ինչ-որ նշումներ էր անում: Նա նույնիսկ դուրս սողաց խորշից և սկսեց դիտել աստղերը:

— Զանաւարի սիրտ կլինի կերած,— ասաց ակուռեցին, սեղմվելով Աբովյանին, որի հոգեւոր կոշումը նրան հավատ էր ներշնչում, թե գուցե Աստծուն ընդունելի է այդ վերելքը, և ուրեմն այն կյանքում նրան կարմրած շամփուրներով շեն խարանի, ինչպես սպառնում էր վանահայրը:

Լուռ էին: Խարուկը հանգչում էր: Ինքը ձեռքերը պահել էր տաք մոխրակույտի վրա... Այն ի՞նչ էր փշրվեց և դարհուրելի զորդոցով գլորվեց անդունդը, սառցակույտ էր, քարածաճ, թե՛ լեռան կատարը ցնցվեց: Լսում են. կարծես ծղրտում են ձորում. հավար են կանչում՝ ահե՛... հե... և արծազանքը զորոգ դրնգում է ձորի քարանձաւներում, քրքշում են, ծիծաղում են, ծափ են տալիս, և նույնիսկ պարզ լավում է սուրմաների զրնգոց, զազմայի արծաթների ձայն: Իսկ հիմա վշշում է, միայն վշշում է. ինչ-որ մոտիկ տեղ սառցաջուր է կաթում՝ զրնգ, զրնգ, կարծես կաթիլներն ընկնում են պղնձե կուժի մեջ: Սահակի ականջները վշշում են. նա գետին է խոնարհում ականջը: Պրոֆեսորը դիակոնոսին հարցնում է, թե ինչու է այդպես անում «Իսահակը...»:

— Նրան թվում է, թե ժայռերի տակով ջուր է գնում...
Հանկարծ դարձյալ հասգին աղմուկ: Էլի փվեց մի բան: Քամին բերում է ձյունավազի հատիկներ:

— Բարձրանա՛նք, պարոններ, արդեն լուսաբացը մոտ է,— ասում է պրոֆեսորը: Նա նորից է շափում: Սահակը զարմացած նայում է ծանրաշափին: «Ի՞նչ տեսակ մարդիկ են էս նեմեցները... Նրանք էլ խաշապաշտ են... փառք քեզ Աստված, փառք քեզ»: Ապա Սահակը գոտիկից հանում է կացինը և սկսում է սառույցի վրա ոտնատեղ փորել, առնում են ձեռնափայտերը և սկսվում է վերջին վերելքը:

Քամին վրա է հասնում և ի սփյուռս աշխարհի ցրում մոխիրն առաջին կրակի, որ վառել էին նրանք մարդու ձայն չլսած բարձունքում:

Բարձրանում են: Լուսադեմի խավարն է՝ Աղամա մութը, այն ժամը, երբ թանձր խավարից ճառագում է լույսը: Աստղերը գունատվում են: Խորունկ երկնքում դեռ վառ են մի քանի սպիտակ աստղեր: Նրանք ավելի մեծ են, ավելի շինջ... Ահա Լուսաստղը... Կապույտ սառույցների մեջ ցլանում է աստ-

ղերի սպիտակ դեղնավուն լույսը: Թվում է, թե ոտքերի տակ ոչինչ կարծր բան չկա և բարձրանում են՝ կոխելով սառած ամպերը, բարձրանում են դեպի անհունը, ուր կան միայն աստղեր:

Նա սկսեց տրորել քունքերը: Հոգնել է. քնելու ժամը վաղուց է անցել, բայց այս գիշեր քունը հեռացել է: Սառնության է զգում: Կարծես հոգու մեջ է ցուրտ լուսթյունը, լուսթյունը՝ անեղր, անպարփակ, ինչպես այն լուսադեմին:

10 Մի ինչ-որ թերթ է ընկած տետրի արանքում... Ինքն է գրել. ահա պահել է ճրագի վրա, և նույնիսկ մի տեղ թուղթը դեղնել է...

«Ի հանդարտասլուզ մարմանդս հողմաբեր մեղմիկ զեփյուռին:

«Դիմեցի երբեմն զբոսնուլ ի ծոց Մասսյաց սուրբ լերին...

«Ո՛ւր ես առավոտ, քաղցր արշալույս, արև գերարփին...»:

Արևելքում ամպերը շարժվում են: Ահա մեկը ձգվում է ինչպես հաղարամյա կաղնի. երկու սև ամպ կանգնել են դիմաց-դիմաց, դոյացնելով ամպեղեն կիրճ: Ավելի խորունկ՝ դանդուրների նման ամպեր են, կարծես սպիտակ ոչխարներ են մակաղել: Բայց ահա մոխրագույն են դառնում ամպերը, 20 կապտում են. նրանք նման են միսկարների պղնձին: Ահա ամպերի սև կիրճի մեջ շողաց առաջին ճառագայթը, և, ինչպես կաս-կարմիր անիվ զլորվելով, դալիս է արևը, շողում է կատարը, ինչպես պղնձյա վահան, և ցոլքերի մեջ անէանում են աստղերը:

Ի՛նչ ահալոր վայրկյան է, ի՛նչ խորհրդավոր ժամ... Ամբողջ դաշտը խավարի մեջ է. ինչպես կապույտ վրան երևում է Արագածի դազաթը, և ուրիշ ոչինչ չի երևում՝ բացի արևի գունդը և Արարատի սկավառակը:

— Ահա կատարը, — բղավեց Պարրոտը:

30 Արև է, անդորր. սառույցների, լուսթյուն, սպիտակ լուսթյուն: Նա փակել է աչքերը և դեռ չի նայում, չի ուզում նայել. դեռ դողում է սիրտը հուզմունքից, և հոգնությունից դողում են ոտքերը: Ապա հանկարծ ետ է քաշում ձեռքը, տեսնում է արևով ողողված սառցադաշտը, վազում է խելագարի նման թևերը սլարդած, վաղում է դեպի արևի կարմիր գունդը, դեպի սառցածալները: Ապա փոփում է գետնին, համբուրում է գե-

տինը, ինչպես ուխտավորը համբուրում է հայոց լեռան նախաստեղծ կատարը...

Նա ժպտաց: Վերհիշեց այն վայրկյանը, երբ ինքնամոռացության մեջ գրկեց ակուռեցուն, ասլա փաթաթվեց Պարրոտի վզով:

Գերմանացին ասաց.

— Զգուշ, ծանրաշփոթ կջարդեք:

Իսկ ակուռեցին, որ բերանը բաց նայում էր սառցադաշտին, ահ ու դողով հարցրեց.

— Հայր սարկավագ, բա ո՞ր ա տապանը...

Նրանք իրար նայեցին խոր, շատ խոր:

— Տապանը չի՞ եղել,— պատասխանեց վանքի դպիրը:

Ակուռեցի Սահակը ցնցվեց այդ պատասխանից: Նա մոտեցավ իր հարեանին, որ սառույցների մեջ ամրացնում էր պրոֆեսոր Պարրոտի կապարե խաչը: Նրանք իրար հետ խոսեցին, ասլա աներկյուղ նայեցին արևից լուսավոր սառցադաշտին: Նրանց աչքերից ընկավ խավարի վարսդույրը և պարզ աչքերով էին նայում այդ երկու ռամիկ նախավկաները:

— Մենք չե՞նք բարձրացել լեռան դագաթը,— հանկարծ մոռնաց նա և լռեց: Սարսափելի էր այդ ձայնի արձագանքը գիշերային լռության մեջ:— 'Ի ուք չեք հաղթի, խավարի որդիք...

Նա դեն դրեց տետրը և առավ փետուրե գրիչը:

Նա գրում էր զայրույթի սրբազան կրակով, և աչքերի մեջ վառվում էր ատելությունը: Նրբեմն կծկվում էր դեմքը, երբեմն ժպտում էր արհամարհանքով, և մաղձ էր կաթում դեմքից: Այդպիսի բոպենները սովորեցնում են ցմահ ատել, և այդպես է սկիզբ առնում ճամփաբաժանը:

«Որպես դրեմ, որ սիրելիդ իմ հասկանա ալեկոծումը հողվույս: Օ՛, խստապարանոց և սոնքացյալ ջլբուրակերքն առաքելաշարվի: Դ, աթոռո, որ զանազանեն միայն օգուտ որկորի և ի մեջ թանձրացյալ խավարամտության մնան իբրև անմաքուր խող ի տիղմն: Անարգեցին, ձաղկեցին և դարձրին ինձ իբրև խսիր արտաքո դրանն, երբ ես էի և մնայի խոնարհ դպիր: Անհաց, անշոր և անպաշար տարագրեցին ինձ, երբ ի կատարումն ցանկության իմ բարեբարի, որ և իմ կամքն էր,

10

20

30

ուղի ընկա առ ի սովորել դուշդն ինչ գիտություն ի պետս
հայ մանկանց: Որպես բորենի մի կամ լավ է ասել շնագայլ
Սահակ վարդապետի նարդիվանի մոտ հարձակվեցին ինձ
վրա չիք վարդապետն Հովհաննես, Ղազար վարդապետն խոզ
կոչեցյալ, Ենոք տիրացու Քյորօղլուն և այլք, որք առավել
հպերեկի են, քան որ զրեցի: Չամաշեցին հոգևոր կոշումից
և թուք տեղացին իմ երեսին, ստորացնելով ինձ, որպես անար-
ժան զավակի, նղովյալ լուտերականի և այլ աշտպիսի անար-
զանաց խոսքեր, որ չեմ մոռացել և չեմ մոռանա, որքան
10 շունչ իմ կա և կմնա: Եվ, այժմ փոխարեն մխիթարության
և սփոփանքի առ ի մեղմել մենակյաց գոյություն իմ ի մեջ
օտարաց, որք, ճշմարիտ է, սիրեն ինձ առավել, քան կոչեց-
յալքն եղբայր ի Քրիստոս,— այժմ լուր հասավ ինձ, որ սեա-
սիրտ և սեազուխ էջմիածնեցիք երդամբ ուրանան վերելք
մեր, որ է մեծագործություն և պարծանք միանգամայն ոչ
միայն իմ, որ կամ և կը մնամ նվաստ որդի Հայաստանի,
այլև համայն ազգին: Այստեղ անվանի գիտնականք ոչ
դադարեն փառաբանել սխրագործություն մեր, իսկ այդտեղ
հայրենիքն իմ իբրև վեհերոս և խարդախ ոմն ուրանա երդումն
20 առաջին: Օ՛հ, մեղանչին, մեղանչին չարաչար. քանզի ան-
պարտ է հայրենիքն իմ հայսմ ամենայնի, և ինքն ևս տառա-
պի ի բարբարոս ձեռաց այնոցիկ, որք իբրև վարձկան հովիվ,
միաբանելով զայլերին, հոշոտեն և լլիեն զանմեղ հոտն: Աղո-
թիր առ Աստված, որ սիրելին քո՝ հաշիկն անհայրենացյալ
մնա ցայն օր մինչև իսպառ չքասցին հաստապարանոցք...»:

Թեթևություն իջավ սրտին: Տեսորը դրեց սնդուկի մեջ:
Երբ ետ եկավ, սեղանի վրա նա տեսավ սուսամբարի մի շոր
տերև, որ ընկել էր թղթերի արանքից: Նա վազուց չէր տեսել
այդ տերևը, որ մի օր ինքն էր դրել «Գիրք Պիտոյից»-ի մեջ
30 իբրև անավարտ ընթերցման նշան: Ապա տերևը կորել էր
թերթերի մեջ: Նա կռացավ տերևի վրա, ձեռքերը բոլորեց
չորացած տերևի շուրջը: Նա շնչում էր հազիվ զգացվող բույ-
րը նույն ազահությամբ, ինչպես լեռան լանջին կլանում էր
սառչող մոխիրի ջերմությունը:

Վեր կացավ: Հոգնած էր: Այլևս չէր բուրում տերևը: Նա
ձեռքերը գրպանում՝ սկսեց քայլել: Նայեց պատից կախված

մի նկարի, որի վրա էջմիածինն էր, զույգ Մասիսները և ուղ-
տերի հեռացող քարավանը: Նա երկար նայեց այդ նկարին,
ասլա աչքերը փակեց: Նրա առաջ պատկերացավ այն, որ
իսկականն էր, այն առանձինը և ուրույնը, որ չէր նկատել
օտարական նկարիչը: Այն, որ և՛ սիրելի էր, և՛ դառն:

Ասլա ջուր խմեց, մոտեցավ, որ բաց անի պատուհանը:
Հանկարծ նկատեց դպիրի իր սև կապան, որի վրա արդեն
փոշի էր նստել: Նա նայեց դարմանքով. կարծես սենյակ էր
մտել մի օտարական, որ նման էր իր հին ծանոթին, որի
դեմքն ինչ-որ վաղուցվա բան էր հիշեցնում: Նա կապան 10
առավ, շուտ ու մոտ տվեց, ինչպես հնավաճառը, որ ուզում է
որոշել գինը մի հնացած ղզեստի, որ վաղուց է վայր ընկել
տիրոջ ուսերից:

Սև կապան նա գցեց պահարանը: Սենյակը կարծես
զվարթացավ:

Ասլա հանգցրեց մոմը:

ԳՈՐԾ ՄԱՅՐԱՆԱ, ԴՍՏԵՐ ՄԿՐՏՈՒՄԻ

1

Այդ օրը Երևանի հայոց վիճակային կոնսիստորիան, որի
ատենապետը թեմական առաջնորդի փոխանորդ Ստեփանոս 20
արհին էր, Մսաբլուր մականունով, քննել էր չորս գործ:

Առաջինը խոյեցի ոմն չորս աստիճան ջահընկալ տիրա-
ցու Թադեոսի «ապօրինի շաղաչարության» գործն էր «մեղա-
վոր աղախին» այրի Աննայի հետ: Երկրորդը վերաբերում էր
Քրդեանի քահանա տեր Ղազարին, որը բինայում մի նորածին
մանուկ մկրտել էր ոչ թե սրբալույս մյուռոնով, այլ կովի ար-
դար յուղով: Ավելի հետաքրքիր էր երրորդ գործը՝ «հաղազս ոչ
հոժաբելո ժողովրդականաց Երևանա քաղաքի տալ զտերունի
կողոպուտս ննջեցելոց յուրյանց»:

Գործը հարուցել էին քաղաքի ծխատեր քահանաները, 30
որոնք Երևանի բնակիչներից պահանջում էին չխախտել
«կողոպուտի» վաղեմի սովորությունը, ըստ որի մեռած մարդ-

կանց ղգեստը պատկանում էր թաղող քահանային: Երեան-
ցիներն այդ նոր սովորութիւնը քահանաները համարում էին
նաև սրբապղծութիւն, հիշեցնելով, որ ինքը՝ Քրիստոս թաղ-
վել է բոլորովին մերկ: Այդ «գործի» մեջ մինչև այժմ մնում են
բնակիչների խնդրագրերը, նաև քաղաքի ավագների բանավոր
դանգատները: Աւագներից մեկը՝ մշուկադար Սահակ Տեր-
նդիավարովը հայտնել է, որ իրենք ամառում են ցույց տալ
ննջեցյալների մերկութիւնը, մանավանդ, երբ մեռածը իգա-
կան սեռի է: Հոգևոր ատյանի անդամներին նա հիշեցրել է,
10 որ «այլադիւնները» լիտիաբար ծիծաղում են, երբ քամին
շարտում է դիակի մահւման սավանը: Մյուսը՝ ուստաբաշի
(«պարագլուխ արհեստավորաց») Սաղաթել Իսկանդարովը
հայտնել է, որ իրենք մեռելներին թաղում են նոր ղգեստով,
իսկ հները նվիրում են աղքատներին և կամ մահացածի մեր-
ձավորներին: Վիճակային կոնսիստորիան դժարանալով կամ
չկամենալով վճիռ արձակել, գործը մատուցանում է ի վերջ-
նական տնօրինութեան «առ ոտս նորին ամենաբարձր վեհա-
փառութեան առաքելաշաղկի եպիսկոպոսապետ և պատմական
հայրապետ ամենայն հայոց Տեառն ներսեւի ամենաիմաստ
20 կաթողիկոսի»:

Չորրորդ գործը ժամանակին նշանավոր գործերից է և
հայտնի է «Գործ Մայրանա, դստեր Մկրտումի» անունով:
Ստույգ է, որ դեռ 1838 թվի օրագրութիւնների մեջ հիշատակ-
վում է այդ պատմութիւնը, որի բուն սկիզբը պիտի ընդունել
1829 թվի ձմեռը, Մայրանի ամուսնութեան գիշերը:

Գործի բովանդակութիւնը հետևյալն է:

1829 թվի ձմեռը, քանաքեռցի այրի Եղսանը իր զուտը
Մայրանին տասը տարեկան հասակում («ի 10-րդ հասակի»)
բռնութեամբ ամուսնացնում է երեանաբնակ ոմն Նիկողայոս
30 Սուքիասովի մոտ: Պսակի գիշերը՝ եկեղեցում, ինչպես հայտնի
է առաջին քննութիւնից, Մայրանը պսակող քահանային չի
տալիս իր համաձայնութիւնը: Ըստ Մայրանի ցուցմունքի,
քահանան բռնադատում է նրան համաձայնութեան և մինչև
իսկ փայտով ծեծում է Մայրանին («գանայաց զնա փայտիվ»):
Վկաներից մեկը պատմում է, որ Մայրանը եկեղեցում աղաղակ
չի բարձրացրել, իսկ եթէ նա գլխի նշանով է հայտնել իր

անհամաձայնությունը, ապա ինքը չի տեսել, քանի որ հարսի երեսը ծածկված էր քողով, և նա կանգնած էր երեսը դեպի պսակող քահանան: Ինքը փեսան՝ Նիկողայոս Սուքիասովը, հայտնել է, որ Մայրանը սուրբ սեղանի առաջ անհամաձայնություն չի հայտնել, այլ թե պսակող քահանան տեսնելով, որ աղջիկը չի կամենում խոնարհել գլուխը, բռնությամբ խոնարհեցրել է:

Պսակից հետո, երբ նրանք մտնում են ամուսնության առադաստը, Մայրանը փախչում է և մի քանի օր թաքնվում ձյունի տակ («տարիքի անկատարելության պատճառով չկարողանալով դիմադրել յուր ամուսնու՝ Սուքիասովի արական զորության,— երբ նրանք մտել էին ամուսնության առադաստը,— Մայրանը փախչում է և թաքնվում է ձյունի տակ»): Վկաներից երեքը՝ Քանաքեռի տանուտեր Վիրապը, Հարություն Աբովը և մի ուրիշը, որոնք կանչված են եղել հարսանիքի «վասն հացակերության», առանձին խնդրագրով վկայել են, որ Մայրանն աչն ժամանակ չէր հասկանում, թե ինչ է ամուսնական կյանքը, և այդ գիշեր «աղջիկը դարձավ լալ և անդամալույծ երկար ժամանակ և հետ առողջանալույն ոչ գնաց առ այրն»: Եվ այդպես նրանք բնակվում են «անսեր և անջատ ի միմիանս»: Մայրանի երկարատև հիվանդության փաստը չի հերքել և ինքը՝ Նիկողայոս Սուքիասովը, որը երեք տարուց հետո Ձեյվա դյուղում գտնում է մի այրի կին՝ դարձյալ Մայրան անունով և «մտանելով ընդ նմա յամուսնութիւն», այդ անպսակ և ապօրինի հաղորդակցությունից ունենում է երկու դավակ: Այդ ժամանակ մահանում է Մայրանի մայրը՝ Եղսանը, և աչջիկն այդ օրվանից դառնում է կատարյալ որբ:

Հոգևոր ատյանը աներկբա է համարում, որ Մայրանին անկատար հասակում ամուսնացրել են բռնի և հակառակ սեփական ցանկության: Ինչ վերաբերում է պսակող քահանայի գանահարության փաստին, անհավատալի չհամարելով աղջկա ցուցմունքը, ատյանը կարծում է, որ Մայրանը ամոթխած եղանակով է հայտնել իր անհամաձայնությունը, և պսակող քահանան, չնշարեկով այդ, բռնությամբ առ իրար է խոնարհեցրել նրանց գլուխները: Ատյանը հաստատում է նաև Մայրանի երկարատև հիվանդության փաստը, և այն, որ Նիկո-

դայոս Սուբիասովը տեսնելով, որ իր օրինավոր կին Մայրանը բազմադիմի հնարներից հետո չի համաձայնվում կենակցության, Զեյլա գյուղում ամուսնանալու մտադրությամբ «բնակություն» է սկսում նրա վրա սիրահարված այրի Մայրանի հետ, առանց պսակի և առանց հոգևոր կառավարության թույլտրվության:

- 10 Կոնսիստորիայի վճիռը, ինչպես ընդունված էր այն ժամանակ, դրված է չափադանց ընդարձակ և մանրամասն: Յուրաքանչյուր կետ հաստատված է եկեղեցական և արքունի օրենքների ճշգրիտ հիշատակությամբ: Օրինակ. սուրբ Սահակ հայրապետի սահմանած 27-րդ հոդվածը պատվիրում է ամուսնություն չանել՝ մինչև միմյանց հաճությամբ տեսնելը, սուրբ Բարսեղի 219-րդ հոդվածն արգելում է պսակադրելը՝ մինչև տղան հասնի յուր չափին և ճանաչի յուր հաճույքը: Այդ բոլոր հոդվածները բերված են համոզելու, որ Մայրանը իրոք մանուկ էր և պատրաստ չէր ամուսնության: Հոգևոր ատյանի օրագրության մեջ հիշատակված են Լևոն և Կոստանդիանոս բարեպաշտ թագավորները, Եղեկիել մարգարեն, Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը և Նիկիայի ժողովի վճիռները, կարծես
- 20 ատենադպիրը կամեցել է փայլել եկեղեցական և արքունի օրենքների դարմանալի գիտությամբ:

- Սրդար ճանաչելով Մայրանին, հոգևոր ատյանը որոշում է թույլատրել նրանց նոր պսակադրությամբ կենակցելու միմյանց հետ, եթե կամենան, իսկ եթե ոչ՝ ազատ արձակել ամուսնանալու, որոնց հետ կամենան. Նիկողայոս Սուբիասովին ենթարկել եկեղեցական ապաշխարության երկու տարով՝ մյուս Մայրանի հետ ասօրինի կենակցելու և այդ շաղկապից երկու դավակ ունենալու համար. երկամյա ապաշխարության ենթարկել նաև մյուս Մայրանին, որ համարձակվել է ունենալ
- 30 ամուսնական կապ Սուբիասովի հետ, գիտենալով առաջին Մայրանի կենդանությունը, իսկ պսակող քահանա տեր Մարգարին կարգալուծ անել, որովհետև նա տեղյակ էր Մայրանի անկատար հասակին: Սակայն տեր Մարգարի մահվան պատճառով սույն վճիռը թողնվում է «Աստծոյ կամքին»: Նաև ապացուցված համարել Մայրանի մոր ալրի Եղսանի մեղավոր բռնադատությունը և նրա մահվան պատճառով պատիժը թողնել

ոչ թե Աստծո կամքին, այլ նրա ահեղ վրեժխնդրության: Եվ որովհետեւ, համաձայն տերունական Կոճղ Օրինացի հոգված 43-ի (հատ. 10) պսակի լուծման դորժերը ենթակա են Սյուն-հոգոսի անբեկանելի վճռահատության, ուստի Երեւանի հայոց վիճակային ատյանը սույն վճիռը առանց ի կատար ածելու, մատուցանում է ի հաստատություն Սյունհոգոսին էջմիածնի:

Ուրեմն Մայրանը դեռ պիտի մնար «օրինավոր կին» Սուքիասովի, որի արական դորությունից նա սարսափահար փախել էր մի ձմռան գիշեր, փախել էր ինչպես եղջերուն ահավոր վտանգից: Նա պետք է դարձյալ լսեր անարգ նախատինքը, որ այն խաղար դարում թափում էին ամուսնաթող և անպաշտպան կնոջ վրա: Նա պիտի լուեր, եթե մի չար կին բամբասեր նրան և անվաներ անառակ լիբո: Կանաչք դարձյալ պիտի խուսափեին նրանից, որովհետեւ այդ կապը կարատավորեր նրանց անունը: Տղամարդիկ երես պիտի դարձնեին՝ բամբասանքի ահից: Եվ, մինչև չէր լինի Սյունհոգոսի վճիռը՝ նա պիտի շղթայված մնար առաջին հարսնության առագաստի կալմին:

Նյդպես էր այն դառն ժամանակ, որի մասին հայ ոմն Շամախի քաղաքից անստորագիր նամակով գանգատվել է իրեն՝ «երկոց երանեալ» Ներսես կաթողիկոսին. «դու գիտում ես ժամանակիս շարությունը, որ դուր տեղից մարդոց վնասում են... Ես մին օրեր անցրած շատ բան տեսած մարդ եմ, ահա հիմիկ իմ մխիթարությունս սուրբ եկեղեցին է, որ իմ հեգուս փրկությունը խնդրեմ, բայց որ տեսնում եմ էդ սուրբ տեղերն էլ պիղծ մարդերով ապակախված, էն ժամանակ հուսահատվում եմ և վալ ինձ, չեմ իմանում որտեղ գնամ...»:

Ապակախված էր եկեղեցին և նրա մարդիկ: Ուրքից մինչև գլուխ ախտավոր էր և մարմնավոր իշխանությունը: Արքունի և հոգեոր օրենքները գոյություն ունեին այդ ապակախությունն անխախտ պահելու: Անլեզու մշակների բազմությունը հեծում էր ահեղի ծանրության տակ, և հաղարները սուզվում էին դեպի չքավորության հատակը: Երկրի և մարդկանց վրա հետզհետե թանձրանում էր ասիական խավարը, որի մեջ, ինչպես վկայել է մի տաղանդավոր ժամանակակից, հաղիվ խլրտում էին առաքինության կրակները:

Քանաքեռցիներն Աբու Հայաթի մոտով բարձրանում էին դեպի գյուղը: Նրանց հետևում էր մի մանկամարդ կին, փաթաթված սպիտակ շարսավի մեջ: Ամայի էին այգիները և բարակ ճանապարհը, որով գնում էին: Այդ ամայության մեջ շարսավով կինը նման էր սրածայր գերեզմանաքարի, որ պոկվել էր մահմեդականների հանգստարանից և գնում էր գյուղի վրա: Ավելի մոտ թվում էր, թե սպիտակ դերեզմանաքար չի շարժվում, այլ գերեզմանից դուրս է եկել մի թարմ
10 դիակ, որին հենց նոր փաթաթել էին սպիտակ քաթանի մեջ և իջեցրել մոռացության խորքը:

Վերադառնում էին բոլոր քանաքեռցիները, բացի Հարություն Աբուլը, որը նույն ժամին Չորագյուղի կողմից իջնում էր Չարսուի վրա: Նա քայլում էր նեղ փողոցներով, որոնց երկու կողմը կավե ցածր և կիսախարխուլ պատեր էին, կիսով չափ գետնի մեջ ցածր դռնակներով, որ համարյա միշտ փակ էին: Պատերի ետևից մարդաձայն չէր լսվում, կարծես ամայի էին տները, որոնց բնակիչները հեռացել էին, ով զիտե, որտեղ: Տասնհինգ տարի էր ուսները գրավել էին երեւոնը և միայն
20 Շհարի մահլալում էին կառուցել քարաշեն երկու տուն և մի զորանոց՝ ոչ հեռու սարդարի ջավահիր ամարաթից: Չարսուն և մանավանդ խուլ թաղերը ավելի էին խարխուլ, որովհետև բնակիչները դժվար էին բարձրացնում այն աղյուսը, որ հին կամարներից ընկնում էր ժամանակի հետ: Շատ տներ ավերվել էին ուս-սարսկական պատերազմին, մի մասն անմարդաբնակ էր, որովհետև նրանց տերերը ուսների ահից փախել էին և օտարության մեջ հիշում էին իրենց հին բակի ուռիները: Մնացողները ևս չէին նորոգում իրենց տները. կյանքի թանկության հետ միասին ժամանակն առհասարակ անհանդիստ էր: Ոմանք
30 ակնկալում էին սարդարների վերադարձը, իսկ ոմանց համար կյանքը դառնության հին լուծն էր, որ պիտի մաշվեր այդ լուծը քաշողի պարանոցի հետ:

Փողոցների կեղտոտ լճակներից բարձրանում էր դարչահոտություն: Շատ թաղերում կիսավեր էին առուները, և այլևս չէին ծաղկում բախշաները: Զկային և պարսիկ միրաբները,

որոնք ջուրը, իբրև կենսարար դեղ, բաշխում էին մինչև վերջին կաթիլը: Կանաչ էին միայն հին բարդիները և շինարները, որոնք անտերությունից ավելի փարթամացել և վայրենացել էին, երբեմնի մշակված պարտեզները դարձնելով մութ անտառ:

Անմարդաձայն փողոցներով իջնում էր Հարություն Աբովը՝ լեզվիներ: աշխարհից եկած առասպելական Աբով պապի ժառանգը, որին ազգականներն անհայտ է ինչու անվանում էին «Միրզա ամի» կամ «Միրզամ»: Նա ավագն էր Աբովների հին տոհմի:

Քաղաք գալու առթիվ նա հագել էր տոնական իր միակ 10
դեղնասեր՝ Քիրմանի շալե շուխան: Բուխարա սրածայր գլխարկըն ավելի էր բարձրացնում նրա հասակը, իսկ մեջքի արծաթ գոտին երևացնում էր ճկուն մարմինը: Նրա հուշիկ քայլերից զրնգում էին գոտուց կախ հրահանը և հովվական մեծ դանակը:

«Միրզամի» ողջ արտաքինի վրա հս երևում էին խանության հետքերը: Կարծես ամեն ինչ, նույնիսկ գոտու զրնգոցը, վկայում էր, որ երբեմնի թարխանը այլևս չի հագնելու նոր դեղնաս: Այն, ինչ վրան էր, պիտի մաշվեր տիրոջ հետ և այդ մաշված շորերի մեջ տերը պիտի գերեզման իջներ: Ինչ էին ասում գդակի մաշված մորթին, դալամքյար արխալուղի 20
կտրտված թելերը և մանավանդ շուխայի խունացած կուրծքը, որ ծերունին ծածկել էր նույն շուխայի փեշով: Ամենից նոր նրա ծաղկանկար զուլպաներն էին՝ զարմանալի նախշերով: Մանր քառակուսիների մեջ գունավոր թելերով սպիտակի վրա վարպետուհին գործել էր վարդեր ու գույնզգույն նարդիղներ: Կային և հեքիաթալին կենդանիներ, թռչուններ և զանազան նշաններ, որոնցից յուրաքանչյուրը երբեմն ունեցել է իր իմաստը: Գուլպաների եղբրքին սև թելերով ծուռ ու մուռ ձգվում էր մի բարակ գիծ, որ կտրատվում էր և մանր կետերի հետ միասին նմանվում արաբական գրերի: Կարծես «Միրզամը» 30
մեծ մանուկ էր, որին մայրը հագցրել էր այդ «նորափեսայի» գուլպաները և ահա նա մոլորված գնում էր խուլ փողոցներով, և այդ փողոցներում փնտրում էր մի սիրելի դուռ:

Հևողհետև մեղմանում էին նրա խղճի խայթերը, Մայրանի հետ կապված այն ներքին վրդովանքը, որ ինչպես ամոթ ալրում էր նրա դեմքը: Այն ձմեռ Եղսանը՝ Մայրանի մայրը,

ի թիւս ուրիշ բարեկամների, խնդրել էր նաև Միրզամի խորհուրդը՝ Մայրանի ամուսնութեան մասին: Եւ Միրզամը չէր հակառակել: Նա նույնիսկ վկայել էր, որ փեսացուն՝ Նիկողայոսը կայքով մարդ է: Իսկ հարսանիքին, ինչպես հայտնի է գործից, «վասն հացակերութեան» ներկա էր եղել նաև Հարություն Աբուլը: Սակայն Միրզամը գիտակցում էր և մի ուրիշ հանցանք, որ նրան խարաղանում էր առաջինից ավելի անխընայ: Նա գնում էր իր մտերիմ մարդու մոտ, մի մարդու, որին ծերունի Միրզամը սիրում էր ավելի, քան հարադատ որդուն: Միրզամը պարծենում էր նրանով, այդ երբեմնի շարտղայով, որին քանի անգամ ուսերի վրա Ապրանքափոսի բաղից տարել է տուն: Այդ սիրելի մարդը դեռ երիտասարդ ժամանակ ամբողջ հոգով հակառակ էր Մայրանի ամուսնութեան: Նա Միրզամին սպառնացել էր զլուխ առնել և այլևս չվերադառնալ Քանաքեռ, եթե մանկահաս աղջկանը («քյորփա րեխուն») ստիպեն հարս դնալ: Միրզամը չէր լսել նրա աղերսը և սպառնալիքը, նրան ևս համարելով դեռահաս տղա, որ դեռ չի ճաշակել դառն կարիքը: Եւ ահա կյանքը հաստատեց, որ ճշմարիտ էր ոչ թե ինքը՝ հազար շար ու բարի տեսած ալեհեր մարդը, այլ այն սիրելի տղան, որի անփորձությունն ինքը ծաղրում էր:

Առաջին հանցանքի գիտակցությունը Միրզամը մեղմացնում էր շվաք անելով անպաշտպան որբի վրա: Անարդանքի թունավոր ծովում Մայրանի համար նրա տունը միակ կղզին էր: Միրզամը համառութեամբ հետամուտ էր Մայրանի «գործին», կարծես իր խղճի վրայից սեփական մատներով քերում էր արշունոտ կեղտը: Նա այգայիսով զգում էր հոգու թեթևություն, սակայն ոչ մի կերպ չէր դիմանում իր հարադատ մարդու հանդիմանող հայացքին:

Միրզամն ահա գնում էր այդ մարդուն պատմելու հոգևոր ատյանի վճիռը: Նրան մերթ թվում էր, որ այն մարդը դո՛հ է լինելու վճռից, մերթ կասկածում էր հիշելով վճռի վերջին բառերը.

— Ի վճռահատ վննություն Սյունհոգոսին էջմիածնի...

Կարծես այդ բառերը գալիս էին դետին մթին խորքերից, որտեղ հավերժական խավարն է և մեռելները երկիրը:

Գնում էր Միրզամը ծանոթ փողոցներով և ինչքան ավելի էր մտնում փողոցների լաբիրինթի խորքը, այնքան խաղաղվում էր նրա անհանգիստ միտքը: Տների, պատերի և փողոցների դանդաղ մահը, որին ականատես էր, նրան կարծես հաշտեցնում էր մի այլ մահվան՝ մոռացության հետ: Երբ մտածում էր Մայրանի և այն հին ժամանակների մասին, նրա հիշողության մեջ բացվում էին հենց այդ փողոցները, միայն շատ-շատ տարիներ առաջ: Նրա միտքն ընդհատվում էր, երբ տեսնում էր հնամյա փառահեղ մի դարպաս, սակայն առանց պատերի, առանց ներսի տան և ծաղկած բախշայի: Անցնում էր 10 քարե կամրջակի վրայով և ջարդված քարերը վկայում էին, որ շատ վաղուց ջուր չի հոսել այդ առվակով: Նթե այդ խուլ փողոցում նա շտեմներ մի իշապանի, որ անիծելով հրում էր իշին, պառավ թրքոհիներին, որոնք պղտոր լճակում ողողում էին հին կարպետներ, կիսամերկ մանուկների, որոնք խաղում էին մոխրակույտի վրա, վերջապես եթե մի բախշայից չլսվեր թառի լացող նվազը, մի փակ դռան ետևից աղչկային մի ձայն ղվարթ չըրքջար, ենթացրելով, որ մարդ չի անցնում փողոցով,— եթե այդ ամենը չլիներ, Միրզամը կմտածեր, որ հրաշքով ընկել է մի այլ քաղաք, որտեղ նույն խանձված մոհրապատերն են, նույն նայիզ քարերը, դռնակների նույն թաղբանդ կամարը, բայց չբացել է արևելյան քաղաքի շքեղությունը, և այն մարդիկ, որոնք ծաղկած պարտեզներում վայելում էին այդ շքեղությունը:

Մի փողոցում դիմաց-դիմաց երկու շինարի սաղարթը խառնել էին իրար: Նրանք փողոցի վրա կապել էին կանաչ կամար և սարյակների ժիր երամբ ճովողում էր սաղարթի թանձրության մեջ: Պատի տակ սալ քար էր: Նրանից էր, որ հազար-հազար մարդ նստել էր այդ քարի վրա, թե անձրևն ու քամին էին լվացել,— ստվերի մեջ քարը կապույտ ցուլ էր տալիս, ինչպես ջնարակած կավե անոթը:

Միրզամը նստեց քարի վրա: Նա շատ լավ գիտեր այդ տեղը: Պատի ետևը սեյիդ էհսանի տունն էր, այն նշանավոր սեյիդի, որի անվան հետ կապված պատմությունները աշուղական երգերի նյութ դարձան: Սեյիդ էհսանը Միրզամի հոր քերվան էր: Անանը, երբ նրանք վերադառնում էին ուխ-

տից, մի գիշեր հյուր էին մնում այդ տանը: Ամեն տարի նույնն էր ու թեև ուղղափառ մուսուլմանները նդովում էին այդ բարեկամությունը, սեյիդ էհսանը շարունակում էր այն, յուրաքանչյուր տարի Միրզամի հորը պարգևելով նոր խալաթներ և նրանից ստանալով նույնքան և ավելի արժեքավոր ընծաներ: Սեյիդն ուներ մի աղջիկ, անունը Ֆաթմա: Աշուղի երգը նրան անվանում է «դրախտային հավ և դաշտի շուշան»: Միրզամն աղոտ հիշում էր աղջկա նշաձև աչքերը և սպիտակ ատամները, որոնք լույս էին տալիս թուխ երեսին: Եվ ահա տեղի է ունենում մի սովորական դեպք, որով այնքան հարուստ էր սարդարների Արևելքը: Քոռ-Հուսեյն խանը փախցնում է Ֆաթմային: Սեյիդ էհսանը հնար չի գտնում հարեմից ազատելու Ֆաթմային: Գալիս է մի դերվիշ և սեյիդին սովորեցնում հմայելու գաղտնիքը: Նրանք երկուսով դուրս են գալիս դաշտը, ուր կանայք խմբերով շանաքում էին բամբակը: Կախարդությունամբ և, ով գիտե, ինչ կերպ դերվիշը կանանց աչքերի առաջ («առ աշոք տեսիլ», ինչպես նույն մարդու մասին գրել է Ժամանակակից մի գրիչ) երևացնում է պղտոր գետ... Կանայք բարձրացնում են փեշերը և սրունքները մերկ քայլում, իբրև թե անցնում են պղտոր ջրով: Քաղաքում իրար են խառնում, և ամբոխը վազում է տեսնելու հրաշքը:

Մյուս օրը այդ անմեկնելի և խորհրդավոր ուժը դուրս է հանում սարդարի կանանց Զավահիր ամարաթի ներսից ելնում են չքնաղ վրացուհիներ, խափշիկ կանայք, հայուհիներ՝ ցորնագույն մորթով, կաղստանից գերի առած աղջիկներ, չերքեզ կանայք և պարսիկ գեղեցկուհիներ,—մի խոսքով Քոռ-Հուսեյն սարդարի ամբողջ հարեմը: Սեյիդ էհսանը սրունքները մերկ կանանց մեջ ճանաչում է իր աղջկանը և վազում է դեպի ամարաթի դուռը: Բերդի պահակները հազիվ են փակում դարպասները, որպեսզի անդիմադրելի այդ դուրությունը չխաշտառակի սարդարին:

Դերվիշը նույն գիշերը փախչում է քաղաքից: Սեյիդ էհսանին կուրացնում և քշում են Ղազվին: Ասում են, որ դեռ շատ տարիներ ապրել է կույր սեյիդը՝ նա դուրս է գալիս Ղազվինից և նստում հյուսիսից եկող ճանապարհի եզրին: Երբ գալիս էր քարավանը, նա ողջունում էր քարավանի պե-

տին և հարցնում «Իրավան շհարից»։ Եվ այդպես շատ տարիներ նա ողբացել է իր գերությունը։

Այդ պատի հետևն էր սեյիդ էհսանի տունը, և երբեմն հենց այդ քարի վրա նստում էին Միրզամի հայրը և նրա քրվան։

... Փողոցով անցան երեք թուրքեր, որոնցից մեկը թաբաղի մեջ գլխի վրա տանում էր խոնչան։ Միրզամը լսեց, թե ինչպես նրանք ասացին իրար.

— Մեր քուշաներում ինչ գործ ունի էս հայը...

Ապա նրանցից մեկը հետ նայեց։ Նա տեսավ Միրզամի դեմքի ալեղարդ խաղաղությունը և գլուխը կրծքին կախեց։

Ծերունին վեր կացավ։

10

3

Դեպի Կոնղը Գյուրջի քարվանսարան էր, դդակ կարողների և մաշակարների փոքր ու միանման կրպակներով։ Դեպի հարավ՝ բերդի կողմը, խուրդավաթ վաճառողների մրջնոցն էր։ Այդտեղ էին նաև պղնձագործները, դարբիններն ու պայտարները, որոնց մուրճերի աղմուկը, քուրաների բոցը, պողպատի ու պղնձի սուր զրինգը խլացնում էր Չարսուի բաղմաձայն ժխորը։ Առանձին թաղ էին կաղմում ներկարարները, համետ կարողները, բրուտները և կաշեգործները։ Երբ իջնում էր մառախուղը, դարբինների և պղնձագործների կրակները մառախուղների մեջ առանձին խորհրդավորություն էին տալիս մրից սևացած մարդկանց, որոնք ծանր մուրճերով կարծես գետնին էին զարկում, և գվվում էր գետինը, կայծերի շատրվանով լուսավորում մառախուղը։ Արհեստանոցների մյուս թաղերն ընկղմում էին մառախուղի մեջ։

20

Եվ ընդհակառակը, արև օրերին առաջինները նման էին հրդեհից խանձված գետնափոք տների, այնինչ ներկարարների թաղում ծփում էին լաջվարդ, ալաջա «գյուղյազ» և այլ գույնի կտավե ղոլերը։ Անխտիր բոլոր թաղերն էլ կեղտոտ էին, պայտարների առաջ աղբի և սմբակների քերվածքի դեղեր էին, կաշեգործների դիմաց մազեղեն, հում և բորբոսնած կաշվի կտորներ։ Ներկարարները քացախած ներկերը թափում էին հենց արհեստանոցի առաջ, և այդ գունավոր ջրերի գուբերից բարձ-

30

րանում էր կծու զարշահոտ: Նույնիսկ անաիրական շները, որոնք հարյուրներով էին վխտում, մանավանդ ղասաբխանայում, չէին մոտենում այդ աղափոխությանը և բաղնիսների տաք մոխրակույտը գերադասում էին բորբոսնած կաշվի դեղերին:

- Հազարավոր արհեստավորների մեջ չէր կարելի տեսնել առողջակալամ և վարդերես մեկին: Նրանք վտիտ էին, մեռելագույն և անկրակ աչքերով: Միայն դարբիններն էին հաղթամարմին, բայց նրանք էլ կուղ էին. կաթծիրից այրված նրանց աչքերը ուռել էին ցավագար կարմրությամբ և ավելի ահարկու էին մրից սևացած երեսի վրա: Ոմանք, ինչպես ներկարարները, համարյա ամբողջ օրը արևի երես չէին տեսնում, նրանք գետնի տակն էին, որտեղ թաղված էին ներկի խոր կարասները: Մշտական խոնավության մեջ ներկերի թույնը հյուծել էր նրանց: Նրանք ավելի: նման էին վհուկների, որոնք գետնի խավարից երկար ձողերով դուրս էին քաշում վառ գույներով ներկած կերպասներ, կտավ և բրդե գործվածքներ: Առավոտից մինչև մութը աշխատում էին, ոմանք՝ ինչպես կաշեգործները՝ մինչև ծնկները ջրի մեջ, ոմանք՝ գլուխը վեր չհանելով, ոմանք՝ թանձր ցեխի մեջ, ինչպես բրուտները: Նրանք նման էին թիապարտների, որոնց անողոր կարիքը ցմահ շղթայել էր անուրախ և անհուսաշող կյանքին: Շատ հազվադեպ էր հնչում երգը, և եթե այնուամենայնիվ երգում էին, ապա կսկծում էին իրենց օրերի գառնությունը, երգում էին լացի և անել կյանքի երգը, սիրտ մաշող արևելյան մի երգ այն մասին, որ կյանքը փակ դուռ է, ուղում ես լաց եղիր, ուղում ես ծիծաղիր, միևնույն է, նա երբեք չի բացվի: Եվ պատահում էր, որ մի ծեղ դարբին ծանր մուրձին կոթնած լսում էր այդ երգը և կաշվե գոգնոցով սրբում կարմրած աչքերը:

- Բայց միայն այդ չէր երևանի հռչակավոր Չարսու բաղարը: 30 Ավելի ճիշտ՝ խլուրդի այդ բները ամենևին էլ բազար չէին համարում նրանք, որոնց կրպակները ծածկված շուկայումն էին: Նրանք ծաղրում էին այդ խեղճ արհեստավորներին և նրանց շուկան անվանում «Քյուլխանե», այսինքն՝ մոխրանոց և կամ «Բիթ-բազար», այսինքն՝ ոչլի բազար, որովհետև այդ արհեստավորները գործ ունեին չունեոր մուշտարիների հետ, և բացի այդ, նրանց թաղումն էին գտնվում այն մանր սա-

րաֆները, որոնք չնչին գնով գնում էին պարտքի տակ խեղդ-
 վող գյուղացիների վերջին թաղիքը, միթեև վերմակը, չուխան,
 Սախայն տարբերությունը միայն այն չէր, որ ծածկված Չարսուֆ
 սովաքյարները արհեստավորների շուկային անվանում էին
 «Բիթ-բազար», իսկ իրենցը՝ «Խան-բազար»։ Տարբերությունն
 ավելի խորն էր. մաշակարի համար մուրազ էր խմել Չարսուֆի
 չախսանեի թեյը՝ ծաղկավոր և ոսկեակար ֆինջաններից, այն
 նշանավոր թեյը, որ ուներ վարդաշրի բուրմունքը։ Նա խմում
 էր առվի սղոտոր ջուրը և կամ այն հասարակ թեյը, որ ինքը
 չաչխին էր պատացնում արհեստանոցից արհեստանոց։ Այնտեղ 10
 նստում էին խորասանի խալիների վրա, այստեղ՝ մաշված
 փոստի կամ խսրի վրա։ Այնտեղ օդը հագեցած էր շորացած
 մրգերի, հնդկական հիլի, պարսկական դումաշ կտորների, հո-
 տալեւտ թութունի, շալեպի սապոնի, քեհհրաբահրի, ռահաթ
 լոխումի, Զուղայի ջավղի, քաղզի բաղամի և այլ տեսակ
 քաղցրավենիների, օծանելիքների և թանկարժեք կերպասների
 բույրով... Նույնիսկ անօթեան շները, որոնք ցնկնում էին
 տաք աղբակույտերի մեջ, — նույնիսկ շներն էին երկյուղում
 նշանավոր Չարսու բազարից։ Նրանք մթնով մոտենում էին
 նրա բարձր կամարներին, և հարբեցած այն եղեմական բույ- 20
 րով, որ ելնում էր կողպած դարպասների ճեղքերից, — շները
 ոռնում էին և հուսահատությունից հաչում լուսնի վրա։

Անհայտ ճանապարհորդ Անտոնիո Զիովանելլին, կապու-
 ցին վանական, որ ճանապարհորդել է Տրապիզոնից մինչև
 Պարսից ծոցը, այսպես է նկարագրում Երևանի նշանավոր շու-
 կան. «Դիսավոր դարպասից կարող են ներս մտնել ղուլզ ուղ-
 տեր կողբ-կողքի, եթե նույնիսկ նրանք բարձված են բեռնե-
 րով։ Մի հույն ոսկերիչ, որ բազմաթիվ անգամ ճանապարհոր-
 դել է Թավրիզից Տրապիզոն և հակառակը, ինձ վկայեց, որ
 իբր թե դարպասի ճակատին զարդերով քանդակված է Շիր- 30
 խոսրով շահի ֆերմանը, որով շահը սահմանել է առևտրի կա-
 նոնները։ Իսկ մի տեղացի վաճառական, որի խանութում ես
 եղել եմ շորս անգամ և տեսել եմ այնպիսի գորգեր, որոնք
 արժանի են իմ հայրենի Ֆլորենցիայի։ Santa Maria Novella
 տաճարի հատակը զարդարելու, — ինձ ասում էր, որ հույնը
 խաբել է և որ ճակատի զարդերը ոչինչ չեն վկայում, բացի

կառուցող վարպետի շնորհքը: Ես ավելի եմ հավատում այդ տեղացի վաճառականին, որ հայ էր աղգով, քան հուլնին, որովհետեւ, ինչպես հիշատակեցի իմ ուղեգրության սկզբում, հուլները ինձ նենգությամբ խաբեցին, ինչպես նենգ և խար-դախ է նրանց հավատը:

«Ես ականատես եմ եղել, թե ինչպես քարավաններն ան-վերջ մտնում էին դարպասներից ներս, և նրանց բեռները գո-յացնում էին բլուրներ: Մի անգամ նույնիսկ հաշվեցի, թե քա-նի ուղտ եկավ մի քարավանի հետ: Ես հաշվեցի մինչև շորս 10 հարյուր տասը, բայց իմ բարեկամը խանգարեց ինձ, հայտ-նելով, որ իրենց երկրի սովորությունն արգելում է օտարին հաշվել ուրիշ վաճառականի քարավանի ուղտերի թիվը:

«Շուկայի ընդհանուր ձևը նման է քառակուսու, բայց ունի երեք զլխավոր գուռ, որոնք դիշեր-ցերեկ բաց են: Մեջ-տեղն ընդարձակ տարածություն է, որտեղ կարող են նստել մինչև տասը հազար ուղտ և դեռ ավելի: Կան անհամար շա-տրվաններ և ավազաններ. բացի այդ, կան անասունների ջրի ամբարներ՝ զանազան բարձրության, նայած անասունի վզի երկարության: Ես չեմ կարող պատմել բոլոր հրաշալիքները, որին ականատես եմ եղել այս քաղաքում: Այսպես, օրինակ, մի անվանի պարսիկ: խանութ, որի տերը հսկում էր նաև արքունի գանձարանին,— նման էր գոհարի: խանութի առաս-տաղը գունավոր ապակի էր, իրար շատ սեղմ հագցրած: Ապակու վրայով հոսում էր ջուրը. վերևից արևն ընկնում էր ջրի վրա, և ջրի ու գունավոր ապակիների միջով հատակի գոր-գերի վրա նկարում էր այնպիսի տեսարաններ, որ միանգա-մայն կախարդական էին: Յուրաքանչյուր ակնթարթ նրանք փո-փոխվում էին, և երկար նայելուց չէր զգացվում հատակը, կարծես գտնվում եք երկնքի խորքում, և ձեր ոտքերը կախ- 20 ված են տիեզերքի վրա:

«Շատ վաճառականներ այնքան ոսկի և ակնեղեն ունեն, որ կարող են գնել ամբողջ քաղաքներ: Սակայն նրանք զուրկ են

* Տրապիզոնում մի հուլն, որի տանն էր իջել Անտոնյո Զիովանելլին, փոխում է խալաղու մատանիի թանկարժեք քարը, և տերը միայն էրգրում հասնելուց է նկատում այդ Ակնարկը դրա և նման պատահարների մասին է: Ա. Բ.:

նախաձեռնության ոգուց: Այդ առաքինությունից մասամբ
օժտված են հայ վաճառականները, բայց բնությունը միաժա-
մանակ նրանց այնքան թերություններ է ընծայել, որ ընդհանուր
առմամբ նրանք ավելի վատթար են, քան պարսիկները: Հա-
յերը ծածկամիտ են, ձեռնում են թշվառ, որպեսզի իրենց գան-
ձերը փրկեն իշխանության արթուն աչքից: Նրանք ինձ հիշեց-
նում են այն միայնակ ծառը, որ բուսել է անտառի ելրին, և
որին առավել զայրությունը խփում է հողմը և շար կայծակը,
որին կրծում են որդերը և բզեզները, և որը ենթակա է անտառի
եղրով անցնող անասունների հարձակման: Բայց և այնպես նա 10
մնում է, թեև անպտուղ և առանց նոր ընձյուղների»:

Անտոնիո Ջիովաննելլին պատմում է սիրամարգների և
դրախտային թռչունների մասին, որոնք ազատ շրջում էին
Չարսու բազարի բակում: Նա գրում է, թե շուկայում այնքան
ուտելիք կար, որ կբավարարեր քաղաքին հինգ տարի, եթե
այդքան ժամանակ քաղաքը պաշարված մնար: Նա գրում է և
շատ միամիտ բաներ. նկատելով գորգերով պատած մի ընդար-
ձակ տարածություն, որտեղով անցնում էին ուղտերը, ձիերը
և մարդիկ, Ջիովաննելլին աննկարագրելի վրդովվում է, որ 20
ասիացիները շոպյությունը հասցրել են խելագարության: Նա
այդպես էլ չի համոզվում, որ գորգերը հնացնելու ընդունված
ձևն էր այդ՝ փուկ արևի և անձրևի տակ, որպեսզի ավելի պայ-
ծառանան գույները: Հետաքրքիր է այս անհայտ ճանապարհ-
հորդի դիտողությունն այն մասին, որ Չարսու բազարում գողու-
թյուն չկար, և սինիների մեջ ոսկին թողնում էին խանութում
և միայն մի գույնզգույն թել, որ կապում էին որմից որմ, ցույց
էր տալիս խանութի տիրոջ բացակայությունը:

Իտալացի վանականի նկարագրությունը վերաբերում է
18-րդ դարի առաջին կեսի Երևանին: Ու թեև անցել էր մի
դար, այնուամենայնիվ, մնում էին այդ անհուն հարստությունը 30
վկայող բաղմամբիվ կիսախարխուլ կրպակներ, որոնց մի մասն
խսպառ քանդել էին ռուսները և աղյուսներն օգտագործել բերդի
նոր դորանոցի համար: Քառասնական թվականներին դեռ շատ
բան էր մնում այդ երբեմնի շահաստանից: Ծշմարիտ է, այլևս
չէին դարկում շատրվանները, բայց Չարսու բազարի ներսը դեռ
երևում էր այն բակը, որտեղ իջևանում էին քարավանները

և օտարերկրյա վաճառականները: Այդ բակի ներսն էին նաև առևտրական տների պահեստները, որոնց արտաքինը բոլորովին չէր մատնում դետնահարկ նկուղներում դարսած սհադգին հարստությունը: Անփոփոխ էին առևտրի կարգը և առևտրականների սովորությունները: Շարք-շարք կրպակները կազմում էին միջանցքների լաբիրինթոս, ծածկված աղյուսների բարձր թաղ-բանդով, որի կտոր լուսամուտներից արեւը կախում էր ոսկե սյունիք:

- 10 Միջանցքներում լուսավորությունն ավելի չէր, քան ասիական բաղնիսում: Եվ այդ անբջական լույսի մեջ օրորվում էին բարակիրան և դանդաղաքայլ պարսիկները. նրանք քայլում էին օրորալով, դորում էին ոսկեհատ թաղբհները, կարծես զբոսնում էին մղկիթի բակում: Խանութները ցուցանակ չունեին. ապրանքը կիսով չափ դուրսն էր, և նրանց շողշողուն գույները զվարթացնում էին հինկամարների մռայլությունը: Պատերից կախված էին զառ լաշակներ, վարդագույն աղլուխներ, դալամքյար և եղբրքը հաշյա կերպասներ. դանավուղի և պարսկական թավիշի թուիքը կազմում էին բարձր սյուներ: Կրպակների մի շարքում ոսկերիչներ էին, մյուսում վաճառում էին արծաթե կոճակներ, արմավե թասեր, ուլունքի քսակներ, պարանոցի մարջան, էբենոսյա սանրեր, յահուդ մատանիներ, սուրմա-դուզմա, կրծքի քորոցներ և օղեր, նաև այն յաղուղ ոսկիները, որով այն ժամանակ գեղեցկուհիները վարդարում էին իրենց լույս ճախատները: Կային խանութներ, որտեղ կարելի էր տեսնել բոլոր տեսակի թրերը և դաշույնները. Դամասկոսի պողպատյա թրից, որի փղոսկրե կոթի վրա փորագրված էին տիրոջ բաղուկը ղորացնող աղոթքներ,— մինչև ղարափափախ թարաքյամանների ահարկու խանշալը:
- 20 Ինչպիսի գորգեր չկային Չարսու բաղարում՝ Բայբուրթի խորանավոր խալիչայից մինչև Թաքյահամադի թաղիքները: Կային խալիներ, որոնց լայնքը ավելի էր քսան խան արշինից. կային և մետաքսե թելերով հյուսած մանր գորգեր, որ կարելի էր թաշկինակի նման դնել գրպանը: Շատ գորգերի վրա կարելի էր տեսնել մի ամբողջ դիցաբանություն, բոլոր մանրամասնություններով. կարծես չնաշխարհիկ նկար էր, որ հարկավոր էր շրջանակել և դնել ապակու տակ: Ինչպիսի՝ ծա-

ղիկներ, ի՞նչ մրգեր, ի՞նչ անդրծովյան թռչուններ, որոնք ասես կենդանի էին և թաքնվել էին կախարդական պարտեզներում։ Մի քանի գորգերի վրա հյուսել էին որսի տեսարաններ, անապատ ուղտերի հեռացող քարավանով, բաշը կրակե գուլյն առյուծ, որ դուրս է գալիս որջից ավելի ահավոր, քան ինքը կենդանի առյուծը։ Բայց ամենից ավելի բազմություն հավաքվում էր այն գորգերի առաջ, որոնց աչքում էր կանացի մերկ մարմինների նկարը։ Նույնիսկ մորուքները հինայած և պատկառելի խոտոնդները չէին կարողանում անխռով անցնել առանց մի ակնթարթ նայելու։ Երիտասարդները երազում էին նրանց, ինչպես այն փերիներին, որոնք ապրում են ջեննաթի մշտադալար պարտեզներում։ Հաշիշից դեղնած մի դերվիշ ժամերով նայում էր այն դորգին, որի վրա հյուսել էին մերկ տղայի վարդագույն մարմինը, ձեռքին ոսկեթև բազե։

Կրպակների առաջ ծփում էր բազմազդի և բազմալեզու մարդկանց ծովը։ Հայեր, թուրքեր, պարսիկներ, սելջուկի թաթարներ, թարաքյամա՝ որոնք աչքի էին ընկնում գլխի սև ապարոշներով, եզիդի քրդեր, վերջապես լեռնական հրեաներ, որոնք տարբերվում էին իրենց քաղցեական ծալ-ծալ միութեներով և երկար ջյութբաներով։ Արևելյան խայտաբղետ տարազներին չէր մերվում «կվարտալնի դեսյատնիկների» գորշ մունդիրը։ Բոլորը նրանց անվանում էին «սալդաթ» կամ «ղաղախ»։ Այդ ոստիկանները մեծ մասամբ նախկին զինվորներ էին, որոնք մասնակցել էին ռուս-պարսկական պատերազմներին։ Նրանք արդեն հասակավոր մարդիկ էին, և ոմանց կործքը զարդարված էր արծաթյա մեղալներով։ Նրանք ունեին մինչև ականջները հասնող փաթեմ բեղեր և ճյուղավոր մորուք, որ ծփում էր կրծքի վրա։ Մանր թուրը և ալեբարդն ավելի էին խստացնում նրանց անհրապույր արտաքինը։ Նրանցից մի քանիսը հանդարտ ննջում էին գլխավոր մուտքի պահականոցում, իսկ մյուսներն իբրև օրենքի պահականներ, շրջում էին միջանցքների լաբիրինթոսում, իսկ ավելի շատ այն կրպակների առաջ, որտեղ վաճառում էին չոր մրգեր։ Նրանք կերակրվում և ապրում էին Չարսու բաղարում։ Հաղթողի գերագույն իրավունքով նրանք մտնում էին չախանե և իսկույն տերը ինքն էր մատուցում մի բաժակ։

Նրանք անցնում էին մրգավաճառի խանութի մոտով, և մի անհաղթահարելի ուժ նրանց մղում էր հաճելի նախուռնայի: Եվ վերջապես պարապ ձանձրույթից նրանց բռնեցքն իջնում էր մի համշարու վղակոթի, և պարսիկ մշակն առանց բողբոջի գետնից բարձրացնում էր գդակը, իսկ նրա շուրջը հնչում էր ստրկական քծնող քրքիջը:

Նրանք չէին մոտենում ո՛չ գորգավաճառի, ո՛չ ոսկերիչի և ո՛չ էլ ճոթեղենի խանութներին: Այդ շարքերում ավելի հաճախ, մանավանդ ճաշից հետո, թափառում էին մանր շինուկ-
10 նիկները՝ ջերմախտից դեղնած ուռսներ, որոնց, ու՛ վիտի, որ հանցանքի համար ներքին նահանգներից քշել էին «աշխարհի ծայրը»: Վաճառականները նրանցից չէին վախենում, այնինչ «ուռուս սալդաթները» քաշվում էին շինուկիկներից, որոնց ներկայությունը ստիկաններին ստիպում էր ավելի հարգել օրենքի տառը: Այդ շինուկիկներից ոմանք ունեին իրենց սի-
րած իրը՝ մի թանկարժեք գորգ կամ արծաթյա գավաթ և կամ պարսկական թուր: Նրանք երազում էին դնել այդ իրը, որպես հիշատակ ասիական աշխարհից: Սակայն չէր գալիս այդ երջանիկ օրը, որովհետև թղթախաղն ու գինին կլա-
20 նում էին նրանց ոռճիկը: Այնուամենայնիվ, նրանք հույս ունեին, իսկ մինչև այդ երբեմն դիտելով բավականություն էին ստա-
նում և կամ սև պղնձագրամով գնում էին պարսկական պարզ մի շիբուխ, դարձյալ որպես հիշատակ: Չարսուի սովորաբար-
ները նրանցից այլ օգուտ էին ստանում: Այդ կորած մարդիկ չնչին վարձով վաճառականներին ցույց էին տալիս օրենքը ու-
նահարելու ամենադուրին ձևը, երբեմն նրանց համար խընդ-
րագրեր էին գրում և առհասարակ իրենք ևս աշխատում էին բարեկամություն պահել որևէ խանութպանի հետ՝ ավելի հեշտ
ապրելու համար:

30 Վերջապես, նրանցից ոմանք Չարսու էին մտնում իրենց կանանց հետ: Նրանց հետ գալիս էին և այն կանայք, որոնք ըստ հին սովորության կրնկակոխ գնում էին ղորմասերի հետևից, կաղմեղով բանակի անխուսափելի մասը, ինչպես այն մարկիտանները, որոնք անհայտ է, թե ինչ կերպ երե-
վում էին դեռ ծխացող ռազմադաշտում՝ ասեղներով, հայե-
լինքով և հաղար մանրուքով: Ահա այդ կանայք, ինչպես և

իրենց ամուսինների հետ եկող կանայք էին, որոնք, կարելի է ասել, կենդանացնում էին Չարսու բազարը, որի կամարները հաղիվ թե մինչև ռուսների մուտքը տեսած լինեին որևէ կնոջ: Նրանց բոլորին անվանում էին «մաթուշկա», երբեմն «հանրմ», ինչպես բոլոր ոստիկաններին՝ «սալդաթ»: Հին Չարսու բազարում օտարոտի և դարմանալի էին այդ կանանց զգեստները, բաց երեսները և այն, որ ուրիշները տեսնում էին շարժվող մարմնի ձևերը: Նրանց մեջ կային շեկ ու կապուտաշյա կանայք, որոնք բարձր ծիծաղում էին առողջ կրծքով: Այդ ծիծաղը հնչում էր սանձարձակ կրքով. կարծես կանաչ մարդագետնի վրա վրնջում էր էգ ձին: Եվ այդ ժամանակ երիտասարդ վաճառականներին թվում էր, թե գորգի միջից դուրս է եկել այն կինը, որի մարմինը հրդեհվում էր գորգի գույների հետ...

10

Չարսու բազարում կար և մի խորշ, որտեղ չէին մտնում ոչ միայն ոստիկանները և ռուս շինովնիկները, այլ նույնիսկ տեղացի վաճառականներից ոմանք: Այդ մասում ևս նույն ձևի կրպակներ էին, ինչպես մյուս միջանցքներում: Սակայն կրպակների առաջ ապրանք չկար, և չէր աղմկում մարդկային ժխորը: Սովորաբար շքեղ չէր և այդ կրպակների ներսը: Գորգերի վրա նստած մարդիկ կամ քաշում էին դայլանը և կամ դանդաղ զրուցում թեյի բաժակները դատարկելով նույն դանդաղ կոտուրվածքով: Երբ մտնում էր հաճախորդը, նրանք առաջարկում էին թեյ կամ մոտակա սրճարանից բերել էին տալիս մի գավաթ սուրճ:

20

Այդ անշուք արտաքինով կրպակները ողջ շուկայի կենտրոնն էին, այն ժամանակվա բորսան: Այդտեղ սարաֆներն էին, որոնք իրար էին փոխանակում բազմատեսակ դրամները՝ պաճախ ոսկի, մինալթուն, աբասի, դռան, արծաթ մանեթներ, ռուսական թղթադրամ՝ «ասեղնացի»: Նրանց մոտ կարելի էր գտնել անգլիական, հոլանդական և այլ երկրների դրամներ: Սարաֆները և փոխանակում էին, և մանրում, և դրամ փոխադրում Տրապիզոնից մինչև Բուշիր և ավելի հեռու: Միաժամանակ և այդ խանութները քաղաքական լուրերի կենտրոն

30

էին, և նույն ճանապարհներով, որոնցով նրանք ստանում էին այդ լուրերը, Երևան էին մտնում և դուրս գալիս մաքսանկեզները:

Թաւրիզ—Տրապիզոն առևտրական ճանապարհի Բայազետի վրայով ընկնելը,— որով օտարերկրյա վաճառականներն ազատվել էին ուսաներից սահմանված տրանզիտային բարձր մաքսից,— սաստիկ հարստացել էր Չարսու բազարի առևտրականներին: Եվ միայն սարաֆներն էին, որոնք ոչ միայն տեր էին մարսանենգների խոտոր ուղիներին, այլև ճարպկութեամբ օգտվում էին բաղմաթիւ զրամների անընդհատ փոփոխվող արժեքից: Նրանցից շատերն իրոք ունեին այնքան հարստութուն, որ կարող էին պնել ամբողջ քաղաքներ, ինչպես նկատել է Անտոնիո Ջիովաննիլին:

* * *

— Ի՞նչ եկար, սաֆա եկար, Արթին քիրվա...

Այդպես ասաց Միր Բաղիր Իսֆահանլին, Երևանի հայտնի սարաֆներէից մեկը, երբ Միրզամը կոանալով ներս մտաւ նրա կրպակը:

— Ղայֆե բերիք Արթին քիրվայիս... Ինչպե՞ս ես, հալդ, ալհալդ...

20 Միրզամը հրաժարվեց սուրճից: Նա հարցրեց սարաֆի ողջութունը:

— Ի՞նչ հալ, Արթին քիրվա... Մերը գնա՛ց. գնդակ էլ գցես չի հասնի անցածին: Գնաց խեղ բարարյաթը...

Միրզամը բարի և միամիտ նայեց սարաֆին: Մի՞թե նրա համար ես ցամաքել է երբեմնի լիությունը: Միրզամը կսկիծով հառաչեց: Կարծես սարաֆը նրան հիշեցրեց մեռած հարազատի սիրելի սնունդը: Սպա նա դրպանից հանեց մի մեծ ոսկեղրամ, որ հայտնի էր «պոլումպերյալ» անունով: Սարաֆը ձեռքի փոքրիկ կշեռքով կշռեց դրամը և պահեց ծնկի տակը: Նա փոխա-
30 րենը համրեց արծաթե և սղնձե դրամների մի բուռ և ուսսական մի քանի ասիդնացիաներ:

— Սա՛ կոտորեց մեր մեջքը, Արթին քիրվա,— և սարաֆը խշշացրեց թղթադրամը.— Ի՞նչ կա սրա մեջք, ախր...

— Հեշ գատ, Միր Բաղիր, հեշ գատ...

Եվ Միրզամը հրաժեշտ տվեց հին ծանոթին:

Թելումով Սիմոնի «մաղաղայում» նա գնեց սաղրի քոշեր, մի կապ թթախոտ և երեխաների համար խոշկյաբար: Երբ նա հասնում էր նոր քոշերը, Թելումով Սիմոնը նկատեց նրա զարմանալի գեղեցիկ գուլպաները:

— Թաղա փեսայի ջորաբ ես հագել, Միրզա ամի...

Միրզամը թափ տվեց գուլպաների փոշին և ինքն էլ հիացավ, կարծես գուլպաները նոր էր տեսնում: Եվ նորից հիշեց Մայրանին: Առավոտյան, երբ նրանք պատրաստվում էին քաղաք գալու, երևաց Մայրանը՝ մաշված շարսավի մեջ: 10
Կինը շարսավի տակից մեկնեց այդ գուլպաները և ձեռքերով հասկացրեց, որ գործել է Միրզամի համար:

Ծերունին գնեց նաև մի գլուխ աղլուխ և դուրս եկավ Չարսու բազարից: Կարծես մի ծանրություն ընկավ այդ ալեհեր երեխայի սրտից, երբ մտածեց, որ երեկոյան, երբ խոշկյաբարը կբաժանի մանուկներին, քթախոտը կտա պառավին, ծաղկավոր աղլուխն էլ կտա Մայրանին, որ ինչպես ամաչկոտ օտարական, նրանց էյվանում սպասելու է մինչև Միրզամի վերադարձը:

...Միրզամը գնում էր ճահճուտների միջով՝ այն բարակ ճանապարհով, որ Չարսու բազարից անցնում էր դեպի Շիլաշի մահլան: Շուրջը՝ կիսավերակ այգիներում փոքրիկ տնակներ էին՝ հնձանների նման: Բարդինների արանքից նշմարվում էր Պողոս Պետրոս եկեղեցին: Ծահճուտի մեջ նստել էին դոմեշները: Միում էր այն բաղնիսը, որի ջրերը գալիս էին ճահճուտներից: 20

Միրզամն արդեն մոռացել էր Չարսուն, սեյիդ էհսանի տան կապույտ քարը, իր սրտի մորմոքը՝ հին քաղաքի և նրա լիության հանդեպ, որ թռել էր ինչպես Չարսուի սիրամարգը: Նորից զարթնել էր Մայրանի հոգսը, այն, որ ճնշում էր նրան, սրտի արյունոտ այն խոցը: Մի անբացատրելի վախ կաշկանդում էր նրան. թվում էր, գնում է մի մութ անտառով, որտեղ հազար հարամի նրան սպասում են ծառերի ետևը: 30

Գնում էր վախից ու կասկածից խեղճացած, կարծես քաշում էին ահեղ դատաստանի:

Երևանի արքունի դպրոցի («նահանգային վարժարան») արտաքինը դաժան և անհրապույր էր, ինչպես Նիկոլայ կայսեր կադարման: Մի հարկանի քարե տան երկու թևերին ոռոսների օրոք կառուցել էին ֆլիգելներ, որոնք դպրոցի շենքից անջատված էին ներսի բակով: Թե՛ ֆլիգելները և թե՛ դպրոցի շենքը շրջապատված էին հաստ պարսպով, որի վրա, ինչպես փայտե զինվորների տողան՝ երևում էին սուր ցցերը: Այդ պարիսպը և ցցերի շարքը դպրոցը նմանեցնում էին նաև բանտի:

10 Դարի ոճն էր այդ, դպրոցը բանտ էր, երկուսը միասին՝ արքունի զորանոց՝ ծանր, մուսլ և ամենը unheimlich, ինչպես ասել էր էմիլիա Լոռվեն՝ նահանգային վարժարանի տեսչի գերմանացի կինը, երբ ամուսինը նրան ցույց էր տվել իրենց բնակարանը՝ ներքևի ֆլիգելում:

Բոլոր պատերը դրսից ծեփած էին զեղնակարմիր կրաքարով, որ արևից կորցրել էր կարմիրը և նման էր վառած կավի: Բայց ամենամուսլը ծանր դարպասներն էին և պողպատե զինանիշները, որոնք ամրացված էին դարպասների ճակատին: Երբ արևը խփում էր դարպասներին՝ զինանիշի երկ-

20 գլխանի արծիվների ստվերը բաց պատահանից ընկնում էր դասարանի ներսը: Արծիվներն անցնում էին պատերի վրայով, և երկյուղած աշակերտները չէին համարձակվում նրանց ձեռք տալ: Իսկ Իվան Բոնդարչուկը՝ առաջին կլասսի վայելչագրության դասատուն, ձգվում էր ճակատի, կարծես պատի վրայով անցնում էր իմպերատորի ստվերը:

Սովորաբար երկաթե դարպասները կողպ էին: Անցուդարձը լինում էր այն փոքրիկ դռնակներով, որ բացվում էին հենց դարպասների մեջ: Աշակերտներից շատերը դպրոցի բակն էին մտնում կողքից, որտեղ պարիսպն ավելի ցածր էր և մի քանի տեղ փշրվել էին փայտե ցցերը:

30

Դպրոցի երեք կողմն անմարդաբնակ սարածություն էր: Հետևի մասում պարիսպը սահմանակից էր մի կիսավեր այգու: Շրջապատի ամայությունն ավելի էր խստացնում շենքի մուսլությունը, մանավանդ ամառը, երբ աշակերտները ո՞վ գիտե որտեղ էին, իսկ դիմացի հատ ու կենտ մացառները և արևից

խանձված խոտը ծածկվում էին փոշու ծանր շերտով: Միայն կանաչ էր մի հին շինարի, որի կլոր ստվերում հանգստանում էին հիվանդ հորթերը և էշերը, որոնք խանձված խոտի համար ամառվա շոգին դալիս էին նույնիսկ Զորավորի թաղից:

Այդ ամառի տարածությունը, որ բազաբի կամերալ մատ-
յանում արձանագրված էր իբրև «ոչ ոքի չպատկանող անապատ
առանց սահմանի», — կենդանացնում էին ուղտերի: քարա-
վանները, որոնք նախիջևանից բերում էին աղ և բրինձ, Օր-
դուբագից՝ շոր միրգ: Ուղտապանները այդտեղ էին գիշերում
և նրանց խարույկը բարձրանում էր մինչև շինարու ճյուղերը: 10
Ընթերցելով Անտոնիո Զիովանելլու ուղեգրությունը, կարելի
է կասկածել, թե արդյոք նրա նկարագրած ծառը այն շինարին
չէ՞ր, որին խանձում էր խարույկի բոցը, մաշկում էին ուղտերը՝
իրենց կեռ պարանոցները քսելով նրան և բազմաթիվ կեղևա-
կեր բղբղներ ձմեռում էին նրա կեղևի տակ: Երևանի արքունի
դպրոցի գործերի մեջ դեռ մնում են գրություններ՝ ուղղված
այդ շինարու դեմ: Տեսուչ Կադարիյ Հաջի-Ֆոտիկը գրում է, որ
այդ մենավոր ծառը աշակերտների մեջ առաջացնում է «թա-
խիծ և հանցավոր ցրվածություն» («наводит уныние, а так-
же преступную рассеянность»), իսկ առաջին կլասի վերա- 20
կացուն տեղեկացնում է տեսչին, որ աշակերտները գերադա-
սում են դուրս փախչել դեպի շինարին, քան թե խաղալ
դպրոցի բակում՝ ըստ դպրոցական կանոնադրության: Կա և
գրագրությունների մի ամբողջ կապ, որ կոչվում է «գործ
անտիրական ուղտի, որ հայտնվել է դպրոցի բակում անհայտ
կերպով»:

Հետկեսօրյա ժամն էր: Դասարանները դատարկ էին. դա-
տարկ էր և դպրոցի բակը: Վերի ֆլիգելից լսվում էր աղմկալի
խռմփոց, Իվան Բոնդարչուկը՝ առաջին կլասի դասատուն,
խմել էր կես փարչ պղտոր գինի և ընկել մեջքի վրա: Զերմախ- 30
տի «չար ոգուն» նա հալածում էր այդ ձևով, միաժամանակ և
կարճելով երկար օրը: Նրա ծառան՝ յասաուլ Ֆեդրոն, լիգել էր
պնակները, խմել գինու մնացորդը և գլուխը կախ ձայնակցում
էր տիրոջը՝ խռոացնելով նրանից ավելի սաստիկ: Նրանց եր-

կուսի դիրքը, ինչպես և սենյակի խառնիխուռն իրերը հիշեցնում էին ռազմադաշտը, որտեղ Իվան Բոնդարչուկը կարծես խփվել էր մեջքից և միանգամից սառել, իսկ նրա թիկնապահը զբրկել էր փշրված ոտքը և արդեն ավանդում էր վերջին շունչը:

Դպրոցի բակում արթուն էր միայն մի մարդ՝ ոմն Հովհաննես, որ յուրաքանչյուր ամիս «մի մանկե արծաթը ստացա» նախադասության դիմաց դրոշմում էր բուլթ մատը: Նա լվացել էր դասարանների հատակը, հոլանդական վառարանները և հորի մեջ դատարկում էր արտաքնոցի աղբի սալլակները, որոնք Երևանում նշանավոր նորամուծութուն էին և իբրև այդպիսին՝ ծաղրի առարկա:

Հանդարտ էր նաև ներքևի ֆլիգելում: Սենյակներից մեկում, որի պատուհանները նայում էին դեպի շինարին,— այդ ժամին մի մարդ գորգի վրա շորեքթաթ գնում էր: Մարդը հանել էր սյուրտուկը և շտիբլետները: Նրա մեջքին, ինչպես ձիու վրա, նստած էր կապուտաշյա մի երեխա՝ սալիտակ և կլոր երեսով: Երեխան քաշում էր մետաքսե դեյթանը, որ սանձի նման հագցրել էր հոր գլխին և միաժամանակ հոր երկար ծխամորձով խփում էր «ձիուն», որ պտույտ էր անում, երբեմն մեջքը ցնցում, որից երեխան գվարթ ծիծաղում էր: Ներսի սենյակից լսվում էր կանացի ձայն և օրորոցի թրխկոց: Մայրը կռացել էր օրորոցի վրա, օրորում էր և երգում:

Այդ մարդը արքունի դպրոցի տեսչի պաշտոնակատար Խրիստաֆոր Արտեմիչ Աբովյանովն էր, խաշատուր Աբովյանը, իսկ երգող մայրը՝ նրա կինը՝ էմիլիա Լոռե-Աբովյան:

«Ձին» գլուխը դարձրեց դեպի լոյդ քարտեղները, որ ծածկում էին սենյակի մի պատը, երբ ղգաց, որ հեծվորն այլևս չի քաշում սանձը: Երեխան նույնիսկ փորձեց իջնել: Հայրը գլուխը բարձրացրեց: Դռան մոտ կանգնել էր Միրզամբ. կանգնել էր և բարի ժպիտով նայում էր այդ անմեղ տեսարանին:

— Միրզա ամի,— և նա վազեց դեպի դուռը: Ներսի սենյակից կինը գլուխը դուրս հանեց, աչքերով բարեկեց, ապա փակեց դուռը, որպեսզի աղմուկ չլսվի:

Տիկին էմիլիան արևելցիներին չէր սիրում: Նրանք բոլորը բարձրախոս էին և շունենին հանդարտ ու խուլ ձայն, ինչպես

ինքը և յուր ազգակիցները: Գերմանուհին չէր սիրում մանավանդ ամուսնու գլուղացի բարեկամներին, որոնք նրա սենյակների մաքուր հատակին թողնում էին տրեխների փոշոտ հետքը, ծղնտի փշրանք, իսկ ներսը՝ կծու և անախորժ հոտ, որ բարձրանում էր նրանց շուխաներից, կեղտոտ փափախներից և տրեխների հում կաշվից: Նրանց հեռանալուց հետո նա քթին էր մոտեցնում վարդաշրի մեջ թաթախած թաշկինակը, իսկ սպահանցի Ասատուրը՝ նրանց տան սպասավորը, բաց էր անում պատուհանները, հատակը սրբում, մինչև «այլադգի կինարմատը» հանգստանար և այլևս քթի տակ շասեր անհասկանալի բառեր, որ մոգական զորություն ունեին Ասատուրի համար: Բայց նույնիսկ խստապահանջ գերմանուհու համար Միրզամը բացառություն էր: Նրան նույնիսկ հաճելի էր Edelmänn Mirsaam-ի ներկայությունը:

Դռան մոտ Միրզամը բոշերը հանեց և մաքուր գուլպաներով մոտեցավ ցածր թախտին: Նա հանեց և մեծ թաշկինակը, որ կապած էր գոտուց, և սրբեց երեսի քրտինքը: Փոքրիկ երեխան նստեց նրա ծնկանը: Մերունին զգուշությամբ գրկեց երեխային. կարծես փխրուն իր էր, որ ամուր սեղմելուց կփշրվեր: Տարվա այդ ժամանակ հազվագյուտ էր թարմ միրզը, բայց Միրզամը գրպանից հանեց երկու կարմիր խոնձոր: Մաքուր և շողշողուն էին խնձորները, որոնց կարմրությունը ավելի նկատելի էր՝ սպիտակ և փափուկ ձեռքերի մեջ: Նույնիսկ հայրը, որ արագ հագավ շտիբլետները և կոճկեց ժիլետը, — նույնիսկ հայրը հիացած նայեց այն բարիքներին, որ դեռ ընծայում էր Աբով պապի այգին, այն հին այգին, որի ծառերի տակ խաղալով անցել էր նրա կանաչ մանկությունը:

— Միրզամ, էս մեր ճաքած ծառի խնձորը չի՞:

— Զէ, որդի, սրանք շահալմասի են: Սամթով պահես, մինչի աշուն կմնա...

— Դի, պոպոշ ջան, գնա, բալիկս, — և ձայն տվավ կնոջը: Սենյակի դուռը բացվեց, տղան գնաց՝ քարշ տալով մետաքսե ղեկթանը:

— Ո՞նց եղավ, — անհամբեր հարցրեց նա, մատները խորելով մաղերի մեջ: Միրզամը շփոթվեց և նորից հանեց թաշկինակը... Ինչքան խաղաղ էր այդ մի քանի րոպեն, երբ դռնից

10

20

30

նայում էր, երբ խնձորները հանեց, «արքայական» խնձոր-
ները: Կարծես սկսվում էր սովորական զրույց: Միրզամն ափ-
սոսաց, որ երեխան գնաց: Մենակ՝ երես առ երես, ավելի
դժվար էր: Ապա նայեց նրա կապտավուն աչքերին, նրա պարզ
աչքերին, որ մարմանդ ցուում էին, ինչպես աստղերը ջրհորի
սև ջրի մեջ՝ խորը, խորը: Ու թեև այդ աչքերը նայում էին ան-
համբեր հետաքրքրությամբ, բայց նրանց խորքում Միրզամը
տեսավ հին, շատ հին, իրեն շատ ծանոթ և սիրելի պատանու
պատկերը: Եվ ծերունու հիշողության մեջ զարթնեց այդ պա-
տանու վաղեմի անունը, որ այլևս չէր արտասանվում: Այդ մար-
դը՝ շրջապատված գրքերով, օտար և նրան անծանոթ իրերով և
նույնքան օտար զգեստով, այդ մարդը իր խաչերն էր, չար խա-
չերը, խաչոն, խաչատուրը, ծիծեռնակի բուն քանդողը, այն
չար տղան, որ ուներ մի ծեր շուն, շանը կապում էր ձիերի ա-
խոռում և ստիպում, որ շունը խոտ ծամի:

Միրզամի ձայնը դողաց.

— խաչեր, բալա ջան, էսպիս եղավ հղիությունը...

Երբ նա լսեց իր կորած անունը, մի ինչ-որ բան պղտոր-
վեց ներսը, կարծես մի ձայն կանչեց նրան հեռու արտերից, և
20 նա դգաց իրենց հողերի հոտը, իրենց տան հացի համը, լսեց
իրենց նարգիլի բառաչը և Զանգուի վշտոցը Քանաքեռի ձորում:

Ինչ-որ մկաններ դողում էին Միրզամի հոգնած դեմքին:
Դողդողում էին նաև ձեռքերը, որ ծերունին դրել էր դրասեղա-
նի ծայրին: Նրան թվաց, թե փոքրացել է այդ սուրբ ծերունին,
փոքրացել է ինչպես չորացող ծառը: Ինչքան փոքր էր նրա դեղ-
նած ձեռքը, որ դողում էր մրսող թռչունի նման: Ապա անա-
րատ ակնածությամբ նայեց նրա ալեհեր մաղբիին:

Իսկ Միրզամը հանդարտ ձայնով պատմում էր «գործի»
քննությունը, նրա ընթացքը: Մեծ պատմող էր ծերունին:
30 Շատ օտարականներ են վկայել նրա պատմելու արվեստը:
Բարոն Ավգուստ Ֆոն Հաքստհաուզենը Միրզամի հեքիաթները
հիշում էր նույնիսկ Պետերհոֆում. «Բարեկեցեք նաև Հարու-
թյուն բեյին,— գրում էր նա իր նամակի մեջ,— որի հեքիաթ-
ները մեծ զվարճություն պատճառեցին պալատական զբոսահի-
ներին, որոնց հաղորդեցի ես մի անձրևոտ դիշեր, որքան իմ

հիշողութիւնն ընդունակ էր դեպքերը շարադրելու այնպես հմուտ, ինչպես Ջեր Միրզամը»:

Նրա գլխով շատ դեպքեր էին անցել, որոնց նկարագրութիւնը նա, հետզհետեւ զարդարելով, դարձրել էր կիսաիրական առասպել: Մայրանի «գործի» քննութիւնը ևս նա պատմում էր իբրեւ հին զրույց: Պատմում էր, և ինչպես վարպետ պատմող, ընդհատում էր հետաքրքիր տեղում, սրբում էր ճակատը, երբեմն խառնում էր մանրամասնութիւնները և հանկարծ ինքն իրեն հարցնում.

— Ո՞րտեղ մնացի... Հա՛, էն էի ասում, որ էդ խոսքի 10
վրա աղբաթը խեր Վիրապը թե՛ սրբազան հայր սուրբ, ամբողջ Քանաքեռի ջամահաթը աղաչանոք պաղատում է ազատութիւն անլեզու երեխի համար. վերեւ Աստված, ներքեւ՝ դուք,— և Միրզամը պատմելու ժամանակ ևս երեսը դեպի վեր բարձրացրեց, ձեռքերը տարածելով:— էն կողմից «Կոնսիստորի ղալամդանը» (այդպես էր հոգեւոր ատշանի ատենադպրի ավելորդ անունը) մի խոսք ասաց տեր Մաթեոս վարդապետին, նա էլ նրան գլխով արեց: Հա, էն էի ասում...

Միամիտ պարզութեամբ Միրզամը կարծում էր, որ վճիռը 20
փշացրել է «Կոնսիստորի ղալամդանի» գաղտնի խոսքը: Ատենադպիրը երեւոյցի էր և հակառակ կողմի՝ Նիկողայոս Սուրբիասովի հեռու ազգականը: Այդ էր նրա կասկածի աղբյուրը: Եթե չլինէր «ղալամդանի» ապօրինի միջամտութիւնը, այն ժամանակ հոգեւոր ատշանը վճիռը կսահմաներ ավելի կտրուկ, և Մայրանը գերութիւնից կազատուեր:

— Վերջը, քեզ գլխացսովանք չլինի, այ որդի, շատ շալիշ եկանք ես էլ, մեր օրհնած Վիրապն էլ. էն եթիմն էլ արտասուքը աչքերին արդա արեց,— վերջաբանը եղավ էսպես, որպես քեզ պատմեցի: Հիմա ինչ բանի գլուխ ես դնում, ինչ ճանապարհ ես շանց տալի, էդ էլ դու ասա: 30

«Ուրդին» նրա պատմութիւնից հետզհետեւ հուզվելով՝ սենյակում անհանգիստ քայլում էր: Նա երբեմն մոտենում էր պատուհանին և պարսպի ցցերի արանքից նայում դուրս:

Նրանք դնացել էին այն բլուրով, որի վրա սպիտակին էր տալիս ճանապարհը: Վաղո՛ւց, շատ վաղուց նա շէր տեսնել Մայրանին: Վերջին անգամ նա իրենց բակով անցավ իբրեւ

ստվեր: Ինքը կանգնել էր էյվանում, բարեկամները դիլիջան-
սի վրայից վերցնում էին նրա իրերը: Էյվանից նա էմիլիային
ցույց էր տալիս իր հայրենի աշխարհը՝ մինչև կապույտ մշուշի
մեջ երեացող Արարատի գագաթը, որի մասին նա նրան
այնքան էր պատմել: Երկու անգամ բախվել անցավ մի բա-
րակ կին՝ չարսավի մեջ: Այդ կինը մոտեցավ նրանց, շարսավի
տակից երևաց կնոջ մաշված ձեռքը, և կինը համբուրեց բարե-
կամի ձեռքը, որպես խոնարհ հարգանքի նշան: Այդ անցավ
բախվել որպես ստվեր: Իսկ նա չճանաչեց իր քեռու աղջկան,

10 պատանեկության օրերի Մայրանին:

— Ճանապարհ, Միրզամ... — և զլուխը տարուբերեց. —
էլ ճանապարհ չկա՛: Զկա՛, Միրզամ...

Ծերունին տեղը ձգվեց: Ինչպե՞ս թե ճանապարհ չկա.
հապա խաչերի անունը, նրան ճանաչող բազմաթիվ մեծամեծ-
ները, Հովհաննես Լալիսկոպոս Սահառունին, որ երգվում է
նրա անունով, Սինոդի պրոկուրորը, վերջապես ինքը՝ Աշտա-
րակեցին, Հայոց կաթողիկոսը, որ ճանաչում էր Աբով պապի
ուսումնական ժառանգին, վանքի նախկին դպիր և այժմ «աղա
սմատրիտել» խաչատուրին, որի անունը հայտնի էր մինչև ան-
գամ Պետերբուրգի շհարում:

20

Միրզամը պարծենում էր այդ կապերով: Նաև շոյում էր եղ-
բորորդու ինքնասիրովյունը:

— Դու որ շանես, էլ ո՞ւմ ոտն ընկնենք: Քո արինդ ա,
խաչեր... Դու որ դարիբ զուբբանի համար, եղբոր յադի հա-
մար էդքան չալիշ ես դալի, բա մեր ջանին յարա կուղևու
Ախր ջանի յարայից էլ բեթար է էս ցավը: Մի թուղթ գրի
Բարսեղ արքեպիսկոպոսին, ես իմ ձեռք տանեմ, աջը առ-
նեմ, ասեմ՝ սրբազան, էսքան լավություն եմ արել էս սուրբ
օջախին, օր ծերության մուրազս անկատար մի անի: Ի՞նչ
30 պիտի ասի որ... Կանի, խաչեր, կանի... Դու թուղթ գրի: Զէ՞
ախր մեղք է էն բառաչող եթիմը:

Միրզամը լռեց: Նա վախեցավ, որ խաչերը կդառնա և իր
երեսով կտա հանդիմանության և նախատինքի մուրը: Եվ տե-
ղը կուշ եկավ: Իսկ եղբորորդին Միրզամին չէր լսում: Նա կըշ-
ռադատում էր այն միակ ելքը, որ ցույց էր տալիս ծերունին:
Նրա համար իրոք որ դժվար էր այդ ճանապարհը: Նա այդ

ուղին բռնել էր շատ անգամ, և միշտ նրա առաջ ցցվել էր հաստ պարիսպը և փակ դուռը: Նա բախել էր այդ դուռը, և աղերսել, և արտասվել, և հուսահատությունից վայրացել էր: «Աբովյանն ասաց ինձ,— գրում է գերմանացի բանաստեղծը,— երբ նա ինձ ուղեկցում էր դեպի էջմիածին, թե կարծեք նրա գլխին սառը ջուր էին մաղում, երբ նա ոտք էր դնում հին պարիսպներից ներս: Այսպես մեծացավ նա լացի, աղոթքի և սահճի մեջ, մի վայրենի, ամեն աղնիվ բանի համար բթացած և անքնական հեշտությանց մեջ ասպականված շրջապատում»:

10

— Միրզա ամի, քանի անգամ գրեմ, քանի ասեմ... Աբի-խը որ գնում էր Ամարաթ, դեռ էն ժամանակ խնդրեցի: Դրանից առաջ վեհափառը Ջանիբեգովի միջոցով ինձ իմաց էր արել, որ Մայրանի արձակման թուղթը կտա: Ո՛ւր է, տվե՞ց: Խերողինով Սոլոմոնի ոսկիները պիտի լինեին, որ Սինոզը չհասը հաս աներ: Շամախեցի Բարխուդարը Թոմա Ղորղանովի ջերերը լցրեց և էն բյուրփա աղջկանը առավ: Էս էլ քանի անգամ է, որ կոնսիստորը քննում է Աստծո լույսի պես պարզ էս գործը: Ասում ես գրի. ախր ո՛ւմ գրեմ, ի՞նչ գրեմ...

— Այ որդի, դե խնդրելով կլինի, բա ո՞նց: Մին էլ գրիր: Բա պտի դրես, որ ռահմի գան,— և նրան համոզելու որպես վերջին միջոց՝ Միրզամը ձայնին տխուր շեշտ տալով ասաց:— Նանիդ էլ թամբահ արեց, թե կմտնես Խաչատուրի մոտ, կասես, որ մի ճար անի:

20

— Նանի՛ն... Մաջալ չեմ գտնում, որ վերեանամ տուն:

Նվ նրա աչքի առաջ պատկերացավ կուշ եկած մայրը, միշտ ինչ-որ աշխատանքի՝ օջախի առաջ, տանը, գոմում, ցախատանը,— ոտքերին հին քոշեր, միշտ ինքն իրեն խոսելիս: Ամեն ինչից դժգոհ այդ կինը կարծես դառնացել էր, որ մահը նրան մոռացել է: Ահա պառավ նանին՝ սև խորշոմներով, մի քիչ անփուլթ հագնված, ինչպես պառավները,— ավելում է քակը և անիծում հավերին, հորթերին, շանը, որ հետևում է պառավին, ինչպես ստվեր և սպասում է, որ պառավը լցնի լոռաջուրը:

30

— Էն էլ խեղճ է, Խաչեր... Ոտքերի սանջուն էլի բռնել է: Առաջներս կիրակի է, ուզում ես ձին ուղարկեմ, արի:

— Հազար հոգս, հազար ցավ: Կիրակի են թողնում: Ինսպեկտորից հրաման կա, որ վեդոմոսաները վերջացնեն, ուղարկեն: Վերջացնեն, կվերևանամ:

Մյուս սենյակից ներս մտավ էմիլիան: Նա ձեռքը մեկնեց Միրզամին: Մերունին բարեկեց, ինչպես բարեկամ էին այդ ժամանակ՝ մատնեքը հաղիվ հպելով:

— Լա՛վ ես,— հարցրեց էմիլիան: Այդ նրա իմացած հայերեն խոսքերից մեկն էր, որ գերմանուհին արտասանում էր ճիշտ:

10 Միրզամը ժպտաց:

— Ինչի չես գալի դեպի մեզ: Նանին քեզ համար փոխինձ ա մաղել...

Միրզամը և խաչերը ծիծաղեցին: Փոխինձի հետ կապված էր մի զվարճալի դեպք, որ այն օրից Քանաքեռում հիշում էին: Երբ առաջին անգամ նրանք մտան Քանաքեռ, նանին հյուրերի համար խաշիլ եփեց: Զիմանալով ուտելու կերպը՝ էմիլիան վառել էր շրթունքները և վեր կացել:

Գերմանուհին բնազդով զգաց, որ ծիծաղը իրեն է վերաբերում: Նա ներս քաշվեց, ինչպես խխունջը և նորից անցավ ննջարանը: Միայն ամուսինը նկատեց նրա զուսպ դժգոհությունը:

20 Խոսակցությունը դարձավ ուրիշ նյութերի: Միրզամը հաղորդեց, որ եղանակը շորային է, գիշերները կանաչը մրսում է: Դյուղացիները երկյուղ էին կրում երաշտից: Այնինչ շատերը դեռ չէին վճարել «օդունիություն» և ոչ էլ ցորենի տասանորդը:

30 — Էսպես որ դնա, շատերի ծուխը կհանգչի: Հիմա որտեղի՞ց տան մի խավար դազարակ, տասնութ խավար ցորեն: Էնպես տուն կա, որ կրակը տաս խանձահոտ չի լինի: Ընկել են հետին չքավորության գուռը: Մի շաբաթ սուռք քյոխվան ստացավ թաղա խարջի պուբլիկացիան. էս սհաթին ասում է, ստիպմամբ խարջը հավաքի, տուր խաղեն: Բազավորական ճանապարհի բեգյառն էլ մի կողմից: Տասը թուման վեց մինալթուն էլ պիտի աթոռահաս տանք: Մի խոսք, ամեն կողմից նեղությունը ժողովրդին խեղդում է, չենք իմանում ոնց կլինի:

Նրա սիրտը ճմլվում էր, երբ նրան գանգատվում էին կոռու բեգյառի ծանրությունից: Բայց դրանով էլ վերջանում էր նրա վերաբերմունքը: Նման խոսակցություններ նա չէր սիրում, որովհետև ներքնապես զգում էր, որ անօգնական է նույնիսկ խորհուրդ տալու: Սակայն նա ինքնասեր էր և չէր սիրում ուրիշներին ցույց տալ, որ ինքը չի կարող նույնիսկ խորհուրդ տալ: Նա նրանցից չէր, որոնք չոր սառնությամբ անդամահատում են միջավայրը իբրև կենդանի մարմին, մերկացնում են մաշկը, մկանները և փնտրում ավտի բուներ, որպեսզի մաքառեն այդ ավտի դեմ: Միրզամի առասպելախառն պատմություններն ավելի գեղեցիկ էին, քան նրա չոր վրուց-ցը խարչի և բեգյառի մասին: Բռնկվող խարույկի նման նրա կրակները խավարի մեջ շքեղ լույս էին տալիս և հանկարծ իջնում: Թվում էր, թե խավարը նրան կլանեց:

Այդ օրը նա Միրզամին ոգևորությամբ պատմեց Վաշինդատոնից բերած բամբակ մաքրող առաջին մեքենայի մասին, որ տեղափորել էին բերդի պարսպի տակ, և որի մոտ կանգնած էր «ղրուզինսկի 4-րդ բատալիոնի» պահակը: Ոչ մի գյուղացի չէր մոտեցել այդ «հրաշքին», ումանք բերդի և պահակի ահից, մեծ մասը՝ անգիտությունից և անհետաքրքրությունից:

Միրզամը ևս անտարբեր լսեց: «Վաշինդատոն շահարի մաշինը» ոչ նրան էր վերաբերում և ոչ էլ Քանաբեռին: Ուստի նա ոչ մի բան չհարցրեց, այլ խորհրդավորությամբ, որպես գաղտնիք, նրան հայտնեց գյուղի նշանավոր նորությունը:

— Սև Ղահրամանի տղան էս մի շաբաթ է չի երևում: Դուռնիս առել ա փախել Բայազետի կողմերը:

Սև Ղահրամանի տղան առաջինն էր, որ փախել էր Քանաբեռից, երբ քոթավան ստացել էր խարչի «պուլիկացիան»: Նրան սպառնում էր կամ բերդի ղնդանը կամ սովաքյարի շրջ-թան, որ նրան ցմահ պիտի շղթայեր պարտքի մուրհակին, և այդ օղակը հետդհետե պիտի սեղմեր նրա և նրա երեխաների վիղը, քանի որ ամեն տարի նույն ձևով «ստիպմամբ խարջը պիտի տար խալնային», ինչպես պատմեց Միրզամը:

— Բա տունը, երեխերը...

— Դուռը վրաները փակել է, գնացել...

Նա ուսերն իրար քաշեց, կարծես ցուրտ էր, և մրսում էր։ Ապա դանդաղ մոտեցավ պատին։ Նրա աչքերն աննպատակ սահեցին ծովային քարտեղի վրայով։ Նույն անտարբերությամբ թերթեց դարակի վրա ընկած դիրքը։ Մի պատահական էջի վրա կարդաց.

«Օ՜, նպատակ, բարձր նպատակ... Առ իմ բոլոր ուժերը և ցանկությունները։ Նա մոլորված շրջում եմ աշխարհում, ինչ փուլթ, եթե ես չպիտի անմահանամ...»։ Նա դարմացած դարձրեց առաջին էջը՝ Հերդեր, «Lebensbild», երկրորդ հատոր...

10 Հետո շրջվեց և լուռ նայեց Միրզամին։ Ինչքան հեռու էր այն, որ կարդաց. հեռու, ինչքան Օստդենի երկիրը, որտեղ ապրել է Հերդերը, հեռու էր Երևանից։ Այն երկիրը, որտեղ եղել է և ինքը...

— Արևը թռավ, խաչեր... Նա գնամ։ Գնամ։ Մինչև հասնեմ, մութը կկոխի։

Միրզամը քոշերը հագավ։

Նրան ուղեկցեց մինչև դարպասի դուռը։ Հրաժեշտ տալուց Միրզամը նորից հիշեցրեց նամակի մասին։

— Կգրեմ, Միրզամ, էս գիշեր կգրեմ։

...

20 Նույն գիշեր նա կասարեց իր խոստումը։ Նա գրեց մի նամակ ամենայն հայոց կաթողիկոսին։ Բայց անհայտ է, թե ինչու, այդ նամակում նա գործածեց կոշտ ոճ և սուպոնական խոսքեր։ Արդյոք նրան հուզե՞լ էր Միրզամի սլառամածը, դայրացե՞լ էր էմիլիայի դժգոհության համար, Հերդերի զի՞րքն էր պղտորիկ նրա մտքերը, թե՞ աչքի առաջն էր Սև Ղահրամանի տղան, որ սարսափից իրեն դցել էր Արաքսի մյուս ափը և իր անունը դարձրել ավելի ահավոր սարսափ։

«Զերդ Բարձր Սրբազանություն,

Ողորմած Տեր,

30 «Ահա երեք անգամ դրով և մի անգամ բերանացի խնդրամատույց եղա Զերդ Բարձր Սրբազանության քանաքեռցի ողորմելի կին Մայրանի մասին, բայց, ինչպես նկատում եմ, քանի որ այսօր ամիսների ընթացքում ոչ մի կերպ չլճովեց այս

գործը, ուրեմն և տարիները կլրանան և նույնպես կմնա անկատար: Թողնում եմ և այն, որ իմ ամբողջ կյանքում հարկից և կարեկցությունից ստիպված միայն մի անգամ սուլյնօրինակ խնդրով դիմեցի Ձերդ Բարձր Սրբազանության և Ձեր միջնորդությամբ Սյունհոդոսին. բայց որովհետև չեմ գտնում ոչինչ բավարարություն այս արդար և աստվածահաճո գործի, օտարի և ոչ անձնական, ուրեմն թող ների ինձ Ձերդ Բարձր Սրբազանությունը վարվել տերության օրենքների համեմատ, ոչ իրերև խաչատուր Ձեր որդի, այլ իբրև աստիճանավոր արքունական: Այն ժամանակ, կարծում եմ, ինչպես և հայտնի է Ձեզ, 10 կուսակալը և տերությունը, որոնք ինձ քաջ ճանաչում են, կըհարգեն իմ արդար բողոքը և կբարեհաճեն ինձ տալ բավարարություն: Եվ սուլյնօրինակ զանգատներից միայն կառաջանան անսլատեհություններ սուրբ Աթոռիդ համար, որ ես չեմ կամենում և լինելով հայազդի, մի անգամ ես պահպանելով իմ հարգությունն առ սուրբ Աթոռը, այս վերջին անգամ խնդրում եմ ժամանակ նշանակել՝ թե երբ կվերջանա գործը և կամ միանգամայն մերժել, որպեսզի արդար իրավունքով և տերության միջոցով աղատեմ այս ողորմելի որբ և այլի կնոջը:

«Ապասելով պատասխանի՝ մնամ ամենայն հարգությամբ 20 և ջերմնուանդությամբ որդի՝

Ձերդ Բարձր Սրբազանության

Խոնարհ ծառա

Խաչատուր Աբովյան»:

Նամակի լուսանցքի վրա մեկը մակագրել է՝ «Ընկալայ 17-ին մայիսի»:

Եվ ուրիշ ոչինչ:

Այս նամակի հետ վերջանում է Մայրանի պատմությունը: Միայն շատ տարիներ հետո մի անգամ ես հիշատակում են Մայրանին: Բայց այդ ժամանակ արդեն կենդանի չէին ո՛չ 30 Միրզամը և ո՛չ նրա եղբորորդին:

Կ Յ Ո Ր Ե Ս

O tempora, o mores...

Օ՛ Զանգեզուր, օ՛ Կյոթեհ...

1

Քաղաքն ուներ երկու անուն՝ Գորիս և Կյոթեհ: Երրորդ անունը՝ Կ ո Ր ի ս, — տալիս էր միայն մի մարդ՝ դեղավաճառ Քյալլա Մատուրը, որը քաղաքում հռչակված էր որպես փիլիսոփա և հին գրքերի սիրահար: Գուցե այդ գրքերից էր նա հանել քաղաքի Կորիս անունը, որ իղուր ճգնում էր տարածել: Նրան համա-
միտ էր միայն ժամհար Պարսեղը, որը և միակ ունկնդիրն էր Քյալլա Մատուրի ձեռագիր խորհրդածությունների՝ ճշմարիտ հավատի, ամուսնալուծության և «Երից տարրի փոխակերպման մասին»:

Քաղաքն ուներ երկու անուն, և այդ երկու անվան մեջ, ինչպես ընկույզի երկու կճեպի մեջ, պարփակվում էր մի քաղաք երկու իմաստով, մի բնակավայր՝ երկու տարբեր ժողովրդով, որոնք ունեին իրենց առանձին սովորությունները, առանձին շահերը, և մինչև անգամ նրանց անունները տարբեր էին, և պատահում էր, որ այդ երկու աղգերը իրար լեզու չէին հասկանում: Մի կողմը «օտարականներն» էին, կամ ինչպես կյոթեհցիք էին ասում՝ դ ա Ր ի բ ա կ ա ն ն ե Ր ն էին, — մյուս կողմը բուն Կյոթեհն էր և նրա միջնաբերդը՝ Շենը, և նրա նշանավոր պարագլուխները՝ Ղաթրինի Աղալոն, որ բռնած էր գետնից բարձրացնում էր, Պարան-Պարան Ավանեսը, որի ձայնը հասնում էր մինչև Դրնդանի ձորը, Գյուրջի Օբին, որի լեզ-

վից վախենում էր մինչև անգամ քաղաքագլուխ Մաթևոս բեյը:

Ղաթրինի Աղալուն, Պարան-Պարան Ավանեսը, Գյուրջի Օբին և շատ ուրիշ կյորեսեցիներ, լինելով բուն Կյորեսի պարագլուխները, ժամանակակից շեն եղել: Այդ մի դինաստիա էր հողագործների, բրուտների, ներկարարների, դարբինների և տավարածների, ցեղային դինաստիա, որ ի դեպ գլխավորում էր բուն Կյորեսի և նրա միջնաբերդ Շենի կռիվը Գորիս քաղաքի և նրա «օտարականների» դեմ: Ղաթրինի Աղալոյի ժամանակ Գորիսը դեռ քաղաքագլուխ չուներ, և քաղաքը դեռ չէր տարածվել մինչև Մեծ կամուրջը: Ղաթրինի Աղալուն դեռևս կարող էր Գորիսի վաճառականներից երեքին խուրձի թոկով շալակել և սպառնալ նրանց թափել ձորը, եթե վաճառականները թավրիզի կտավը չծախեն յուզի հետ բարաբար: Նրա ժամանակը հեշտ էր. ինքը՝ Շենն ուներ իր կտավագործները, իր դերձակները, իր իջևանատները, որտեղ գիշերում էին ուրիշ երկրներից քարավաններ: Վերջապես, Ղաթրինի Աղալոյի ժամանակ վաճառականների մեծ մասը դեռ «ղարիբական» չէր, այլ կյորեսեցի էր, այսինքն վար ու ցանք ուներ և մինչև անգամ ապրում էր Շենում, առևտուրն անելով Գորիսի շուկայում:

Այլ էր Գյուրջի Օբին և նրա ժամանակը... Գորիս քաղաքն ուներ երեք հարկանի բանտ, այնքան ընդարձակ, որ կարող էր Շենի կեսը մեջն առնել, ուներ ուրիշ կալանատուն՝ ս ու բ ա հ ա ն ո ց, միայնակ կալանավորների համար,— այնտեղ էր նստում դավառապետը, այնտեղ էր ձիավոր պահակների ղուրսմասը և Պենդայի 686-րդ դրոժինան: Գյուրջի Օբին զգզված շորերով, ինչպես հետին մուրացկան, հարբած դուրս էր գալիս Շենի միջնաբերդից և ծածանելով զգեստի ծվենները, քաղաքի հրապարակում հայհոյում էր քաղաք հիմնողին, նրա գլխավորին, Կյորեսը կ ու լ յ ը դ ա ն ա կ ո Վ մ ո թ ո ղ ն ե ռ ի ն ...Այն ժամանակ իրենց մաղազաններից դուրս էին գալիս Գորիսի առևտրականներ Եփրատ Երեմը, Մալակրովնի Նիկոլայը, Բադիրին Չանթա-Ռեխ Գալուստը, եղբայր Բադիրովները և զվարթ ծիծաղում էին, ինչպես եթե հրապարակում կապիկ պար ածեին: Բայց երբ Գյուրջի Օբին սկսում էր խաղ ասելով տ ե ս ն ե լ Գորիսի անվանի քաղաքացիներին, այն ժամանակ

նրա շուրջն էին հավաքվում հացթուփները, խմոր հունցողները, կոշկակարի աշակերտը, որին վարպետը ջրի էր ուղարկել, մշակները, որոնք անկյուններում սպասում էին, թե նրանց ով հացափոր աշխատանք կտա և մինչև անգամ քաղաքապետի Մատվեյ Մատվեյիչը, նույն ինքը՝ Մաթևոս բեյը էլ էր կարող կտրել Գյուրջի Օբու այդ լեզուն:

10 Կար Գորիս և կար Կյորես: Երկու տարբեր ժողովուրդ էին, և տարբեր էին նրանց լեզուն, սովորությունները, անունները, և մշտաբորբոք կրակի նման նրանց միջև վառվում էր հին կոփ-
վք: Թե ինչ ազգի մարդիկ էին և ինչ լեզվով էին խոսում նրանք, այնքան էլ հեշտ չի պատմել: Շենում ասում էին, որ գորիսեցիք խոսում են շա՛ն լեզվով:

— Խոջա Բաղիրի թոռները մեր Բողարի նման են հա-
շում... Նրանք ի՞նչ մարդիկ են: Մեր կծոտողի ճակատը նրանց ճակատից արդար է,— այդպես էր ասում Աթա ապերը, երբ Գորիս քաղաքից վերադառնում էր:

20 — Կյորեսի լեզուն շինավարի է... Ափսոս չի մեր բլա-
ղարողն ի լեզուն,— այդպես էր ասում աիկին Օլինկան՝ Մատվեյ Մատվեյիչի կինը, Անիկա տյուտյային, երբ նրանք
30 նստում էին ֆրասյ խաղալու:

— Հայ Գրիշա, Միշա, Մաշո, չեմ իմանում էլ ինչ շաշո...
Ափսոս չի մեր Մանգասարը, մեր Մանուշարը, մեր Սոնան...
Հերս որ հարսին կանչում էր Մանիշա՜կ, Մանիշա՜կ, տասը
մանիշակ էր բացվում,— այդպես էին խոսում ամենամոլե-
ռանդ կյորեսեցիք, որոնք ծաղրում էին Գորիսի օտարականնե-
րի ոմանց շլյապան, անվանելով կ լ ի բ ո և ծ զ ա մ ա ն, ոմանց
կանանց՝ անվանելով շ ի ն ո վ ի տ ի կ ն ի կ, ոմանց միրուքն
էին ծաղրում, անվանելով կ ու տ ու ու ու զ և այլ աշնպիսի խոս-
քերով, որ զրբի մեջ ընդունված չեն: Կյորեսեցիք ծաղրում էին
30 քաղաքացիներին, հորինելով մականուններ՝ Պրիստավի Թազի,
Թեփոած Եփրեմ, Ամբարի կատու Սողոմոն՝ ավագ եղբայրը
Ավագիմովների, որոնք վաճառում էին ալյուր և բրինձ:

Եթե մի այդպիսի հին կյորեսեցու հարցնեիր, թե ինչ ազ-
գից ես, նա կասեր տոհմի անունը՝ Ավետանց, Շալունց, Բա-
կունց և ո՛վ գիտի ինչպիսի ազգանուններ,— որովհետև նրանց

լեզվով ազդ նշանակում էր տոհմ, գերդաստան, տուն, որի բոլոր անդամներն իրար հետ կապված են արյան կապով: Իսկ եթե նրան բացատրեիր, որ ազգությունն ես հարցնում, այլ ոչ թե տոհմը, նա կալատասխաներ.

— Կյորեսեցի եմ... Զանգեզուրի մարդ եմ,— կարծես «Զանգեզուրի մարդ» այդ նույնպիսի ազգ է, ինչպիսին ռուսը, անգլիացին, թուրքը:

— Աթա ապեր, բա դու հայ չես:

— Ա քեզ մատաղ, դե ես ի՞նչ իմանամ ինչ եմ, է՞... Թողնում են գլխիս մեջ հուշ մնա, որ իմանամ, թե ես ինչ եմ... 10
էսպիս որ գնա չեմ իմանա, թե ես Աթան ե՞մ, թե՞ էն աղբանոցում հաշոդը...

— Վերջը, Աթա ապեր, բա դու հայ չե՞ս...

— Դե հայ եմ մի տակով մի գլխով: Որ ավազանում մկրտված եմ, ուրեմն հայ քրիստոնյա եմ, էլի: Հո անհավատ նասրանի չեմ... Հիմա որ հայ եմ, ի՞նչ եմ արել: Գլուխս հո մեղրոտ չեմ արել: Ոչ ու փուշ լինի խոջա Բաղիրի թուրը, երկու բևռ ցորեն տարա...— Բայց ընդհատենք Աթա ապոր զրույցը, որովհետև բնիկ կյորեսեցի լինելով, նա խոսում է ծոր տալով և ծանր-ծանր, կարծես բառերը ձուլելով թափում է և դեռ երկար կատմի, թե ինչպես խոջա Բաղիրի թուրը նրան խաբեց և երկու բևռ ցորենի զիմաց տվեց մի ոչ ինչ բան՝ մի քանի արշին չիթ, պառավի համար հալավացու, երկու գրվանքա շաքար, մի քիչ բոնոթի, այն էլ կեսը հող: Ընդհատենք Աթա ապորը և հարցնենք, թե խոջա Բաղիրի թոռներն ի՞նչ ազգից են: 20

— Շան ազգից են խոջա Բաղիրի ձեռները... Նրանք էն ազգիցն են, որ խիղճ ասածդ չունի: Նրանք նասրանի են, նրանք մոլթանի են, նրանք մարդ պլոկող ազգից են...

— Աթա ապեր, նրանք էլ հայ են, տեղացիներ են, հայ վաճառականներ են Գորիս քաղաքից, մինչև անգամ կարող է, 30 որ խոջա Բաղիրը քո Օհան պապի խաչեղբայրը եղած լինի:

— Որ նրանք հայ լինեն, ես հայությունից դուրս կգամ,— Աթա ապերը սկսում է դայրանալ,— հայը ես եմ, Ղուրդանց Իսոն է, որ ցամաք հացին Աստված է կանչում,— չկա՞, Հայը վար կանի, ծառ կտնկի, շալակով փայտ կբերի, քերժ կբանդի,

հայը խեղճ ու կրակ ուսման է էս ձորերում բառաչող: Խոջա Բաղիրի ժառանգներն ի՞նչ հայ են, կամ Ավագիմովներն ի՞նչ հայ են, ասենք նրանց պապի անունը հայ է: Իսկ եթե ասում ես, որ խոջա Բաղիրն իմ Օհան պապի խաչեղբայրն եղած լինի, ուրիշն էլ ասի, չհավատաս: Իմ Օհան պապի խաչեղբայրը եղել է Բակունց Վիշապը, որ մի նստելում յոթ հաց կուտեր... Ա՛յ, թե ով է եղել իմ Օհան պապի խաչեղբայրը... Իսկ խոջա Բաղիրը ուրիշ ազգից է, և կարող է, որ զիլանի եղած լինի:

10 Կյորեսն ուներ իր սուրբերը՝ Կանաչ եկեղեցի, սուրբ Մարտիրոս (գիմ երեսս նրա ոտի տակ) — կասեր Անա Ղիզին, երբ սուրբի անունը տար), Եղան Սուրբ, Ճգնավոր և այլ այսպիսի ուխտատեղեր հին և հնավանդ, ինչպես այն ընկուզենիները, որ ով գիտե, քանի հարյուր տարի աղմկում էին Մատուռի ձորում: Ոչինչ եկեղեցական չկար այդ ուխտավայրերում՝ ոչ գիր, ոչ խաչ: Քարափոր այրեր էին բարձր քերժերի լանջին և կամ խուլ ձորում խոխոջող մի աղբյուր և մի քարակույտ: Միայն Կանաչ եկեղեցին ուներ ժայռի մեջ փորած սանդուղքներ, որ իբր թե յոթը տարի փորել էր մի մենակյաց, թեև Սայու Մաղին, Կյորեսի նշանավոր քերժ քանդողն ասում էր.

20 — Զորս փութկ կորեկ տվեք, թե յոթ շաբաթում էղքան չքանդեմ, իմ հոր տղան չեմ:

Կյորեսն ուներ այդպիսի ուխտատեղեր, մրոտած պատերով, հողե սև ճրագներով, օջախի քարերով, որ երբեմն տաքանում էին մետաղների կրակից, և երբ ծուխը բարձրանար, մի ծերունի նայում էր, թե քամին որ կողմն է քշում ծուխը: Այդ միամիտ ծերունին հավատում էր, թե ծուխը որ կողմը գնար, այն կողմի արտերն այդ տարին շատ բերք կտային...

30 Եվ պատահում էր, որ ծուխը գնում էր դեպի Ծլանգի տախտը, որտեղ խոջա Բաղիրի քսան օրավար արտերն էին: Ծերունին բարկանում էր.

— Ես պիտի իմ ոչխարը քեզ մատաղ անեմ, որ դու հացը խոջա Բաղիրի որդիներին տա՛ս:

Եվ ասում են, որ մի անգամ, երբ մատաղի ծուխը փարթամ քուլաներով գնացել է քաղաքի վրա և մինչև անգամ փրկվել է քաղաքի շուկայի վրա, Զդին Հաբուդ անունով մի բնիկ

կյորեսեցի սուրբ Մարտիրոսի մատուռի առաջից կիսանփի կաթ-
սան դրկած տարել է Յվան Սուրբի ձորը, ասելով.

— Եղան Սուրբ, եթե հո՛ւ էլ սուրբ Մարտիրոսի նման լիրբ
ես, մատաղը կածեմ շնորի առաջ...

Երբեմն պալատոնավորը, այսինք Գորիս քաղաքա-
ցիք Եփրատ Երեմը, Անիկա տյոտյան, տիկին Օլինկան, Կի-
զակով Իսակը հանդերձ ընտանյոք, Սահակ Սերոբյիչը՝ թագա-
վորական ուսումնարանի տեսուչը, Ալագիմով եղբայրները,
Ճաղարին Մուղրովը՝ արծաթյա մեղալներով, Կարճիկ Կեեր
բեյի աղջիկները, նավթավաճառ Գեորգին, Լալաղարանց տունն 10
իրենց նշանավոր աղջիկներով, որոնցից մեկը՝ Հերսելյան
ամենաչնչագույն էր քաղաքում և կոչվում էր «թեք կոտրած հրեշ-
տակ», որովհետև Հերսելյան քայլում էր ձախ ուսը մի քիչ
բարձր, — երբեմն այդ ահագին բազմությունը լիքը զամբյուղ-
ներով ուխտ էր գնում սուրբ Մարտիրոս, գնում էր զուգված-
զարդարված, գույնզգույն հովանոցներով, որոնցից ամենա-
գեղեցիկը՝ երկնագույն մետաքսե, — հով էր անում օրիորդ
Հերսելյային, և երիտասարդ շինովնիկների ու զործակատար-
ների մի խումբ, որ հետևում էր Լալաղարանց աղջիկներին և
մանավանդ թեք կոտրած հրեշտակին, — հիանում էր Հերսել- 20
յայի խշխշան շորերով, բարակ մարմնով և նրա երկնագույն
հովանոցով:

Երբ պալատնավորն ուխտ էր գնում, Շենը դժգոհում էր: Կար-
ծես եկողներն այլադավան էին: Գորիսեցիք էլ էին մատաղ ա-
նում. մինչև անգամ Լալաղարանց Հերսելյան, բարձրացնելով
զգեստի փեշերը, ծնկաշոք մտնում էր Կանաչ եկեղեցին և այդ
ժամանակ երիտասարդ շինովնիկներից մեկը փռում էր մի
թերթ, որ ավազը շճակծկի նրա մարմար ծունկը: Նրանք էլ էին
մոմ վառում, ոչ այն ղեղին մոմը, որը ճրագուից թափում էր
սապոն եփող Սավաղը, այլ սպիտակ և զառ նշանով մոմեր: 30

Պատահում էր, որ օրիորդ Հերսելյան և կամ Սահակ Սեր-
գեյիչի դուստր Սուսաննան, համբուրում էին մատուռի քարը
և մինչև անգամ խաչակնքում էին:

— Հողս գլխիդ, — նրանց հետևից ասում էր մի կյորեսեցի
պառավ, — տեսնես բուլվարում քանիսին ես պաշպչել: Էլ
սուրբը քեզ հի՞նչ անի...

Եվ դուրս էին գալիս եկեղեցուց, գորիսեցիք ընկուզենի-
ների տակ մատաղը մորթում էին, իսկ նրանք, որոնք կյորեսե-
ցի էին, քաշվում էին վեր իրենց ղուռնա նաղարայով, հին պա-
րերով և հարս ու աղջիկ ծառերից կախելով պարանները, ճոճ-
վում էին խոր անդունդի վրա, փոփոացնելով զգեստները: Քա-
ղաքացիները նայում էին նրանց, և օրիորդ Հերսելյան ստու-
ղենտ Ռուբենին ռուսերեն ասում էր.

— Երանի նրանց...

10 Երբեմն կյորեսն ու Գորիսն ընդհարվում էին հենց ուս-
տավայրում: Եվ նույնիսկ քահանաները չէին կարողանում
հաշտեցնել նրանց: Ծաղրով, ծիծաղով կյորեսեցիք քշում էին
բ ու լ կ ի ու տ ո ղ ն ե ի ռ ի ն: Այդ ժամանակ մի հարրած բրուտ
մտնում էր Կանաչ եկեղեցու քարանձավը և այսպես էր գոռ-
զոռում.

— Ապա դու սո՞ւրբ ես... էն որ նավթ ծախող Գևորգը քո
պատին մոմ կալցրեց, ինչի՞ նրա մատները չբռնեցիր չկալցրե-
ցիր քո պատին: Ապա շե՞մ ասել քեզ, որ քսան մանեթի դի-
մաց երկու եզս տարավ, ինձ սոված թողեց: Ի՞նչ է, նրա մոմը
ռսկի զառով էր, հա՞... է՛, Կանաչ եկեղեցի, դու էլ ես զալբա-
20 ցել,— և հարբած բրուտն սկսում էր հանգցնել քաղաքացի-
ների մոմերը, գետնուրի էր զարկում մոմերը և շարունակում
էր նախատել սուրբին,— ա՛յ, ասում եմ, դրա վերջը որ չտաս,
դուռդ կպատեմ... Դու սո՞ւրբ ես, թե յոթը դուռն հաշող շուն...

Այդպես ամեն ինչով տարբեր էին Գորիսն ու կյորեսը և
մանավանդ Շենը՝ կյորեսի միջնաբերդը: Տարբեր էին նրանց
լեզուն, սովորությունները, տարբեր սղդ էին, և նույնիսկ նրանց
հավատն ուրիշ էր: Նրանք կողք-կողքի ապրում էին, և նրանց
միջև կոխվն անպակաս էր, հին կոխվը, ինչպես հին էր ձորը և
ձորի գետը:

30

2

Ինչպես ձորը և ձորի գետը...

Բայց նույնիսկ ձորի գետը քանդում էր, կյորեսի կողմը,
որովհետեւ Գորիսը փռվել էր բարձրագիւր տափարտիկի վրա
միանման աներով, որոնք բաժանվում էին հավասար քառա-
կուսիների և ամբողջ քաղաքը նման էր զինվորական ճամբա-

քիւ Այնտեղ ամեն ինչ այնպես էր, ինչպես քաղաքի Սպիտակ բանտում: Փողոցներն ուղիղ միջանցքներ էին՝ հավասար լայնությամբ, տները միանման կամերներ՝ մեծ ու փոքր, երկու-երեք կամ չորս պատուհանով, որոնք պատած էին երկաթե խիտ վանդակով, ինչպես բանտի պատուհանները: Փողոցներում մայթերը նույն չափի էին՝ նույն քարով սալած: Տների առաջ միանման ծառեր էին՝ ուռենի, բալ, ընկուղենի և երբեմն դեղին ակացիա: Յուրաքանչյուր տուն զբաղեցնում էր չորս հարյուր քառակուսի սաժեն, որի անկյունում, փողոցի վրա, տունն էր, մի կամ երկու միանման հարկ,— իսկ մնացածը՝ 10 պարտեզն էր նույն ծառերով, ինչ որ փողոցում՝ ուռենի, բալ, ընկուղենի, խնձոր և երբեմն դեղին ակացիա:

Գորիսն ուներ մի թագավորական ուսումնարան՝ ուսաց շէկ ու և մի հայոց դպրոց: Ուներ մի բանտ, մի ռուսաց ժամ, մի հայոց եկեղեցի, մի բիլիարդանոց, որի պատուհանները փակ էին, որովհետև անտիրակա՛ն կատուները սիրում էին օթեանել այգ ապահով ներքնահարկում,— մի հյուրանոց երեք սենյակից, մի բաղնիս, որի դուռը ժանգոտել էր իբր թն ներսի գոլոր-շուց, բայց դռան առաջի խոտերը վկայում էին, որ այլ էր պատճառը. գուցե ճշմարիտ էին նրանք, որոնք իբր թն բաղնի- 20 սի ավաղանների մեջ տեսել էին կանաչ գորտեր: Քաղաքն ուներ մի ժամագործ՝ Սահաթսաղ Սանդրոն, որը նաև ոսկերիչ էր և սրում էր թարաքամա քոշվորների դաշույնները: Կար մի կան-դիտեր, որ սրճատան հետևի մասը դարձրել էր զինետուն, որովհետև Գորիսի ընակիչները սուրճը համարում էին տիկին Օլին կայի խմիչք, իսկ տիկին Օլինկան միայն կիրակի օրերն էր սուրճ խմում: Քաղաքն ուներ լիմոնադի մի գործա-րան, որ հիմնել էին Շոր աղբյուրի կողքին: Երեք տարուց հետո տերը գործարանը ծախել էր ուրիշին և գնացել Բաքու՝ պատ- 30 րաստի հագուստեղեն վաճառելու: Քաղաքում պատմում էին, որ նա իր հետ փափուկ փող էր տարել և իբր թն հեռանալուց առաջ նա համբուրել էր Շոր աղբյուրի քարը և ասել էր. «Շեն մնաս, Շոր աղբյուր, իմ հարստությունը դու տվիր»... Քաղաքն ուներ միայն մի գործարան և այն էլ լիմոնադի գործարան՝ առանց ծխնելույզի, և երջանիկ այգ քաղաքում ուրիշ ոչ մի ծրխ-նելույզ չէր մրուտում փիրուղե երկինքը:

Բայց ոչ այդ գործարանը, ոչ հյուրանոցը և ոչ նույնիսկ «Սասուն» տպարանը, որտեղ տպում էին հարսանյաց հրավերներ, գավառային վարչության բլանկներ և ղանադան սլուրփկացիաներ տուրքի, քոչի և ղինվորակոչության մասին,— ոչ այդ ամենը և նույնիսկ տիկին Օլինկայի Հայ կանանց միությունը բաղադր չէին կազմում, Գորիսը չէին, որի միջուկը, այսպես ասած պարունակութունն էին վաճառականները և շինովնիկները, դ յ ու ք յ ա ն դ ա Ր Ն Ե Ր Ը և մ Ե Ժ ա մ Ե Ժ Ե Ր Ը, ինչպես կասեր Աթա ապերը: Նրանք էին բուն օտարականները, որոնց դեմ կռվում էր իսկական Կյորեսը և նրա միջնաբերդը՝ հին Շենը:

Ինչքան էլ ձորի գետը քանդեր բուն Կյորեսի կողմը, և Գորիսը բարձրագիւր լինելով ղերծ մնար, այնուամենայնիվ գետը չէր քանդում կյորեսացիներին, այլ «պալտոնաւոր օտարականները», որոնք հետզհետե ղուրս էին մղում Շենը իր հին հողերից և ջրովի խոտհարքներից, փակում էին ճանապարհները և այլևս ոչ Ղաթրինի Աղալու կար, ոչ Պարան-Պարան Ավանես, որ ղիմաղբեր նրանց, այլ մնացել էր մի խեղճ Գյուրջի Օբի՝ շորերը գզգզված, աղքատ, արքա՝ օրավարձ մշակների, ջրկիրների, ալրիների և որբերի, որոնք դեռ մնում էին Կյորեսի միջնաբերդում, իբրև պաշարված ղորք, որ սպառնւ է հացը և վերջին կաթիլ ջուրը և դեռևս մի քանի ղինվորների շարունակում են կրակել՝ իրենց աղաղակներով խլացնելով բերդի մեջ մեռնողների կանչերը:

Գորիսը հաղթել էր: Ու թեև հին կռիւլը շարունակվում էր, բայց այդ պաշարվածների հուսահատ ղիմաղրութուն էր և ոչ թե հավասարների պատերազմ: Պատահում էր, որ Կյորեսի տղաները դետում լողանալու ժամանակ ընդհարվում էին «բուլկի ուտողների» հետ, մինչև անգամ նրանց ծեծում էին, քարերով քշում էին ղեպի քաղաքը,— բայց այդ մանկական խաղ էր, ինչպես արդեն խաղ էր և այն, երբ Կյորեսի հարբած ուխտավորները ծաղրով և ահագին գոռում-գոչւնով Կանաչ եկեղեցու ուխտից քշում էին Կիզիկով Իսակին՝ հանդերձ ընտանյոք, նաւթավաճառ Գեորգուն, Ծիրատ Ծրեմին, Ավագիմով եղբայրներին, և մինչև անգամ քշում էին ճաղար Մուղրովին, որի կուրծքը ղարդարված էր մեղալներով:

Կյորեսը մեռնում էր, ինչպես մեռնում էր Խուռուփի ձորի վերջին կաղնին... Ամեն տարի մի ճյուղ շորանում էր, անձրևները մերկացնում էին անտառի հողը, և հողի խորքից հետըհատեց ցցվում էին տձև ժայռեր՝ սապատավոր և ահռելի:

Տեսնելով վերջին կաղնին, ոչ ոք չէր ասի, որ երբեմն Շհարի Տախտը, որտեղ քաղաքն էր, և նաև Տախտի հարևան ձորերը պատած են եղել խիտ անտառով, որից մնացել է միայն մի կաղնի Խուռուփի ձորում: Այդպես էլ ոչ ոք չէր ասի, թե երբեմն Կյորեսը, նրա միջնաբերդը՝ Շենը իր թաղերով եղել է աղմկոտ փեթակ, և այնտեղ, ուր միայնակ խոխոջում է Ղաթրինի աղբյուրը, մի ահագին գյուղ կար քարանձավների մեջ, քերծերի գլխին... Որ Սալ կամուրջը, որից մնացել է միայն մի կամար, — եղել է ժողովուրդների կամուրջ, քարավանների կամուրջ, և անհամար բազմություններ են անցել այդ կամուրջով, ինչպես հետո անցնում էին թագավորական ճանապարհով:

10

Հետզհետե ամայանում էր Կյորեսը: Անդունդն էր սուզվում հողագործների աղբը: Ով մեռնում էր, առանց բարձրացնելու այն քարը, որ ընկնում էր հին տան պատից, ով ծախում էր վերջին հորթը պարտքի դիմաց և կամ գերի էր գրվում մի վաճառականի կամ գլուխը փեշի տակ դնում էր օտարություն՝ Բաքու և Անդրկասպյան հրկիր, մինչև Քերքի, մինչև Բուխար և ավելի հեռուններն էր դնում քարանձավում ծնված կյորեսեցիներ: Այսպես «օտարականները» բնիկներին մղում էին օտար երկրներ, և իդուր էր Գյուրջի Օբին սպառնում, թե մի օր նրանք գերությունից հոտ կզան և բուլվարի ծառերից մեկ-մեկ կկախեն «պալատնավորներին»:

20

Այդ սպառնալիքը վաճառականներին միայն զվարճություն էր պատճառում, և երբեմն Բաղիրին Չանթա-Ռեխ Գալուստը՝ ճոթի մաղաղայի տեր, մի շիշ օղի էր խոստանում Գյուրջի Օբուն, և թե նա խանութի առաջ կանգնեի և երգեր «Գորիսի գովքը», — մի երգ, որ կապել էր Նիադանց Անդրին և որով ծաղրում էին Գորիսի վաճառականներին և շինովնիկներին՝ ո՛րի ազահությունը, ո՛րի պարտք ուրանալը, ո՛րի կաշառակերությունը և ո՛րի ընտանեկան կեղտը...

30

Հատ ու կենտ կյորեսեցիներ էին մնացել, որոնք հավատում էին, թե Գորիսի վերջն էլ կգա. բայց թե ի՞նչ վերջ կլի-

ներ այդ,— նրանք չգիտեին: Միայն Աթա ապերը, մի հարգելի ծերունի, իբրև տեսիլք նկարագրում էր այն ժամանակը, երբ բազարի տեղն ինքը կամ մի ուրիշ կյորեսեցի վար կանի, պրիստավ Վասիլի տներից վեր նորից խոսհարքներ կդառնան, և Կանաչ աղբյուրը, որի ակը խցկել են Սպիտակ բանտի տակ,— նորից կհորդա: Այդպես էր ասում Աթա ապերը՝ ծոր տալով և երգելով, ինչպես երգելով խոսում էին հին կյորեսեցիք: Բայց ո՞վ պիտի բացեր Կանաչ աղբյուրի ակը և ինչպես պիտի բացեին,— Աթա ապերը չէր ասում, այլ միայն պատմում էր

10 այն օրերի մասին, երբ ինքը հոտաղ տղա էր և եղները պահում էր այնտեղ, ուր հիմա Սպիտակ բանտն է... Պատմում էր Սալ կամուրջի և կորած ճանապարհների մասին և պատահում էր, որ նրան լսելով մեկը մոռանում էր առօրյայի հոգսը:

Իսկ Կյորեսն այնուամենայնիվ մեռնում էր: Մի կողմից գետն էր քանդում գետափի պարտեզները, երբեմն փլվում էին քերծերը՝ ծածկելով լանջերի փոքրիկ արտերը. հողը հողագործի ձեռքից գնում էր, և այդ անխուսափելի էր, ինչպես մահը, ինչպես արևի մայրամուտը... Բայց նրան ամենից ավելի մաշում էր Գորիսը՝ վաճառականների և մեծամեծների քաղաքը,

20 որի մոտ Կյորեսը՝ ինչպես մի բուռ ձյուն խարուկի մոտ:

Մի անգամ Կյորեսում եղավ մի դեպք, որից հետո նույնիսկ Գյուրջի Օբին այլևս չերևաց քաղաքի հրապարակում, և այնպիսի ահ պատեց Կյորեսին, ինչպես՝ եթե հանկարծ պայթեր Լաստի խուֆը:

Խաչի անունով մի մարդ՝ բուն Կյորեսից,— որին անվանում էին Ծմակի Խաչի, որովհետև տարին բոլոր նա շրջում էր անտառներում և վաճրի ձորերում և այնքան էր մեռնակ շրջել, որ ասում էին, թե Ծմակի Խաչին խոսել չգիտե, այլ մոռնում է դադանի նման,— Ծմակի Խաչին աղվեսի, կզաքիսի և լիսեմնի մորթիների մի շալակ տանում է Միրումովների մաղաղան: Շատ վաղ ժամանակ Ծմակի Խաչին նրանցից պարտք էր առել տասնմեկ մանեթ: Եվ այդ ժամանակից տարին երկու անգամ՝ գարնանը և խոր աշունքին, Ծմակի Խաչին երկու շալակ մորթի էր բերում:

— Նրա վիզը կմաշի, բայց Միրումովների դրած լուծը չի մաշի,— ափսոսում էին կյորեսեցիք, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ իր լուծը և իր մաշվող վիզը:

Ծմակի հաշին մտածում է, որ այս անգամ կազատվի պարտքից, որովհետև մորթիների մեջ կային երկու աղվեսի արծաթափայլ մորթի, որ հազվագյուտ է: Միրումովների մաղաղայում նրան ասում են, որ պարտքից դեռևս մնում է քառասունչորս մանեթ և երեք աբասի:

— Երեք աբասին էլ քո գլխին մատաղ,— և Միրումով կյուքին, որին անվանում էին Կույր գայլ, համրիչը դնում է 10 տեղը:

Ասում են Ծմակի հաշին գոռացել է, ինչպես՝ եթե վրան կրակ թափեին: Եվ փախել է առանց ետ նայելու...

Երեք օր փնտրել են նրան: Փնտրել են որսորդ ընկերները, փնտրել են եղնարածները, մինչև անգամ տանուտերին են հայտնում, երբ մի օր մի հորթարած լուր է բերում, թե կաշին քերծի տակ երևում է մի դիակ: Գնում և քերծի գլխից ճանաչում են Ծմակի հաշու դիակը: Ձորն այնքան խորն է և անառիկ, որ հնար չի լինում իջնել՝ ոչ պարանով և ոչ այլ կերպ: Եվ վերևից հող են թափում դիակի վրա:

20

Այդ օրերին ջրաղացպանը պատմել է, որ ինքը գիշերով կաշին քերծի կողմից լսել է մի ամեհի զոռոց:

— Քանզվե՞ս դու, Գորիս,— լսել է ջրաղացպանը:

Այդ դեպքից հետո Գյուրջի Օբին այլևս չերևաց քաղաքի հրապարակում, և այնպիսի ահ պատեց կյորեսին, ինչպես՝ եթե հանկարծ պայթեր կաստի խութը:

3

Գորիս քաղաքի միջուկը, այսպես ասած պարունակությունը կազմում էին վաճառականները և պետական պաշտոնյաները՝ դոլքյանդարները և մեծամեծները,— ինչպես նրանց անվանում էր Աթա ապերը: Այդ մի ամբողջ բանակ էր, որ իր քարաշեն զորանոցները կառուցել էր գետահովտում և Շհարի Տախտից ռմբակոծում էր մինչև խուլ գյուղերը՝ անտառների խորքում, բարձր լեռների լանջին և այնպիսի խոր ձորերում,

30

որի բնակիչներն իրենց գյուղի ճանապարհի մասին այսպես էին ասում.

— Մեր շենի ճանապարհը կարգին ճանապարհ է... մինչև անգամ բեռնած էշն էլ կանցնի:

Գորիսը կենտրոն էր՝ վարչական, ռազմական և տնտեսական կենտրոն մի լայնածավալ գավառի, որ ամենաընդարձակըն էր Անդրկովկասում և տարածվում էր Սևանա լճի հարավային լեռներից մինչև Արաքս: Լեռնաշղթաներով և խոր ձորերով կտրտված այդ աշխարհում ապրում էին այլացեղ և այլադավան ժողովուրդներ՝ նստակյաց և վաչկատուն, խաշնարած և հողագործ և այնպիսի ժողովուրդ, որ ոչ հողագործ էր և ոչ խաշնարած, այլ անտառաբնակ էր, և ոչ ոք նրանց մասին ստույգ բան չգիտեր, և նույնիսկ ասում էին, որ նրանք առանձին ազգ են՝ ա յ ղ ու մ են և երկրպագում են բարձր ծառերի և իբր թե մութ ծմակներում նրանք շրջում են առանց զգեստի:

Այդ ընդարձակ գավառը՝ Զանգեզուրը լեռնաշղթաներով և խոր ձորերով բաժանված էր բազմաթիվ մասալներով: Իրենք՝ մահալները բաժանվում էին իրարից անջատ մանր գյուղախմբերի և հաճախ կարելի էր լսել այսպիսի խոսք.

— Մինչ սարի սեռը մեր երկիրն է, էն երեսը Աղվանու երկիրն է:— Նույն գյուղացիներն իրենց գյուղին «հայրենիք» կամ «երկիր» էին ասում, հարևան գյուղին՝ «օտար երկիր» կամ «ղարիբ տեղ»:

Շհարի Տախտի բնակիչները գրավել էին այդ ամեն «երկիրները»,— ինչպես մի իրական պետություն զենքի ուժով գրավում է իսկական երկրներ: Մահալները և գյուղերը՝ մինչև վերջին բնակավայրը, որ նույնիսկ գյուղ չէր հաշվում, այլ ձմեռանոց,— այդ ամբողջ երկրներն իրար մեջ բաժանել էին Գորիսի վաճառականները և շինովնիկ մեծամեծերը: Բաժանել էին կովով, և ուժեղին բաժին էր ընկել ամենից հարուստ մահալը: Այսպես՝ Միրումովները հնուց անտի տիրում էին Մինքենդի բոլոր գյուղերին,— այն լեռնային մահալները, որոնք այժմ կաղմում են Բյուրդղիստանի հյուսիսային մասը: Բայանդուրից մինչև Շոթանան սեփական ժառանգությունն էր

Բաղիրովներէ առևտրական տան: Սիսիանի մի մասը՝ Որոտան գետից ձախ, տիրում էին Ֆրանգովները: Զորերը՝ Ավագիմովների միահեծան թագավորութունն էր, Կյորեսը և քաղաքամերձ շորս գյուղ բաժանված էին առևտրական երկու տների միջև: Յուրաքանչյուր առևտրական տուն իր մահալի գյուղերում ուներ մանր ու մեծ խանութներ և ահագին թվով մանր վաճառականներ, որոնք խանութ չունեին, այլ ձիերի վրա, երբեմն սեփական մեքէի վրա այդ խանութների ապրանքը բարձրացնում էին մինչև լեռան ծերպը, եթե այնտեղ ծխում էր մի օջախ:

16

Նրանք ոչ միայն վաճառում էին շիլեյ, մահուդլարի, Իրանի դադաք, փոնձա, շալ, շաքար, նալ ու մեխ, սաղսի, նալթ, սաղրի քոշ և այլ այսպիսի ապրանքներ, որ քարավաններով ստանում էին Բավրիդից, Շուշուց (ռուսական մանուֆակտուրան՝ Պրոխորովի, Կրատնիկովի, Վիտովի, Յինգելի և ուրիշ ֆիրմաների մեծաքանակ պահեստները Անդրկովկասի հարավի և Հյուսիսային Իրանի համար կենտրոնացված էին Շուշի շահաստան քաղաքում),— ստանում էին Բաքից և մինչև անդամ Տրապիզոնից էին ստանում,— նրանք ոչ միայն վաճառում էին, այլ յուրաքանչյուր առևտրական տուն իր մահալում մենաշնորհ իրավունքով դնում էր բուրդ, ցորեն, անասուն, յուղ, պանիր, հավաքում էր գորգեր՝ թիրմահի, եան, խորասան, մարդաշենք, պատնոց,— կարպետներ՝ դարախլու, շղթաշղթա և առանց դարգի,— նրանք հավաքում էին սղնձե ամաններ՝ կուժ, կուլա, ջամ, մարթաք, սինի, բադիա, կաթսա,— ինչ որ ձեռք ընկներ և հալելով՝ իբրև կարմիր պղինձ, ուղտերի նույն քարավանով ուղարկում էին Թավրիզ, հորասան և Եզդան շահար:

20

Այդ առևտրական տները նաև յուրատեսակ բանկեր էին: Նրանց ձեռքում էր դրամը. նրանք վաշխ էին առնում՝ մանեթին երեսուն, քառասուն և ավելի: Միրումով Կյուքին, որին անվանում էին Կույր գալ, իր որդիներին սիրում էր ասել պապից լսած խոսքը.

30

— Որտեղից լացի ձայն լսես, ներս մտիւ. կամ մարդ է մեռել, կամ սոված են, կամ տան տիրոջ ձեռքը նեղ տեղն է:

Տո՛ւր, պարտք տուր, շա՛րմեխիր, էնպես մեխիր, որ հուր հա-
վիտյան դռանդ կլանչի:

Եվ մեխում էին, շղթայում էին ծանր շղթաներով, և որոնք
սարերում աղատ վրնջացել էին, նրանք դառնում էին բեռան
ծիւ Հետդհետե ուռչում էին ս ա ն ա դ ի դ ա վ թ ա ր ն եր ք և
դ ա բ զ ի մ յ ու ջր ի ն եր ք, այն փոքրիկ սնդուկները, որոնց
մեջ հազար մուրհակ և հազար անուն կար:

Պատմում են, որ Ֆրանգուլով Բադալ ապերը մի անգամ
նստած, բաց ու խուփ էր անում աջ բուռը:

10 — Ապեր, էդ ի՞նչ ես անում,— հարցնում է որդին:

— Ա՛յ որդի, նայում եմ բռիս և փառք եմ տալիս աստ-
ծուն, թե էս ահագին մահալը ո՞նց եմ պահում բռիս մեջ...

Ջամբա Մատուրը՝ հռչակավոր վաշխառուն, երբ բաց էր
անում մյուջրին, մուրհակների դարսը զսպանակի նման վեր
էր թռչում:

— Կարդա՛, — ասում էր որդուն: Եվ որդին առնում էր
առաջին մուրհակը.

— Վեր առիմ և պարտ եմ քառասունվեց մանեթ... էյվադ
խղբը օղլի...

20 — Էդ չի,— ընդհատում էր հայրը:

— Վեր առիմ... Հիսուն մին մանեթ... Գիշունց Տանիել...

— Է՛դ չի...

— Վեր առիմ... Մեհտի Ղուլի իմամվերդի:

— Թիվը քանի՞ է,— հարցնում էր Ջամբա Մատուրը:

— Հուլիսի 25-ը:

— Էսօր 16-ը չի՞:

— 15-ն է:

— Էդ մեկը հանի... աբում են Մեհտի Ղուլի իմամվեր-
դին երկու լավ մատակ ունի,— և այդ մուրհակը հանում էին:

30 — Կարդա՛, — և շարունակում էր ընթերցումն, ինչպես
միալար ժամերգություն:

Կային այնպիսի առևտրականներ, որոնք իրենց մահալում
միահեծան տեր էին, բառիս լրիվ իմաստով: Նրանք դատ էին
անում, եղբայրը եղբորից բաժանում էին, խառնվում էին ա-
մուսնություն գործերի, կալանավորում էին, ծեծում և արյան

գին էին որոշում,— մի խոսքով մահալում խան ու սուլթան էին։ Նրանց ձեռքի տակ էին գյուղական գրագիրները, տանուտերերը, և մինչև անգամ պրիստավը լսում էր նրանց,— որովհետև նրանք բոլորը կերակրվում էին խոջայի հարուստ սեղանից։

Առևտրականների չափ, գուցե և ավելի, Գորիսն ուներ բեյեր և պաշտոնյաներ։ Կային երեք Ներսես բեյ՝ Հաստ Ներսես բեյ, Խուրդա կամ Կարճիկ Ներսես բեյ և Պրիստավի Ներսես բեյ։ Կային Կեվեր բեյ՝ Ճաղար, այսինքն կապուտաչյա և Բալասան Կեվեր բեյ։ Կային երկու Զիլֆուղար բեյ՝ հայ և թուրք, որոնց միջև կար միայն մի տարբերություն. տարին երկու անգամ հայ Զիլֆուղար բեյի տունն օրհնում էր տեղի Զավեն քահանան (Տեղի բազումը՝ ինչպես նրան անվանում էին), իսկ թուրք Զիլֆուղար բեյի տունն օրհնում էր մոլլա Մուսին։ Ուրիշ և ոչ մի տարբերություն չկար երկու Զիլֆուղար բեյերի միջև։ Վերջապես կային բեյեր, որոնք մի հատ էին, ինչպես Գորիսում մի հատ էր տիկին Օլինկան, Փոշտի Անտոնը, Եփրատ Երեմը, նավթավաճառ Գեորգին և ուրիշները... Կար մի Ասատուր բեյ, որ ասունաս չէր խաղում, այլ սիրում էր որձ այծի միս, կար Պավլի բեյ որ «Մշակ» թերթի անխափան բաժանորդն էր, կար Վաղարշակ բեյ՝ զար գցող, կար Խանլար բեյ՝ շուն պահող, կար... և այլ ինչպիսի բեյեր չկային երանելի Գորիս քաղաքում։

Այդ բեյերից ոմանք շառավիղն էին աղնվական հին տոհմերի և ունեին կալվածքներ, որոնց հասույթով անկարող ապրում էին։ Այդպիսին էր, օրինակ, Պավլի բեյ Օրբելյանը, «Մշակ» թերթի հավատարիմ բաժանորդը, որ առանձնացած ապրում էր իր տանը, ինչպես իշխանը դղյակում, հագնվում էր հին տարադով, և ասում էին, թե իբր գավառապետը նրան չի սիրում, որովհետև Պավլի բեյը իր այգում վեճի էր բռնվել ռուս քահանայի հետ և հաստատել էր, թե հայոց կրոնն ավելի հին և ավելի ճշմարիտ է։ Այդպիսին էր նաև Համբարձում բեյը, որ երբեմն գյուղ էր գնում՝ տաք աքաղաղ թան ուտելու իր ազգի տանը։ Այդ ժամանակ նրա շուրջն էին հավաքվում ազգական ծերունիները, և մունդիրը հանելով Համբարձում բեյը ննջում էր բարձերի վրա, իսկ ծերունիները շարունակում էին պատմել վաղի ժամանակներին։

Կային այդպիսի բեյեր՝ հին տոհմերից, բայց բեյերի մեծ մասը կեղծ ազնվականներ էին, որոնց հայրերը 1851 թվի բեկական հանձնաժողովին (бeкская комиссия) ներկայացրել էին ինչ-որ թղթեր իրենց ծագման մասին՝ Տաթևի վանքից, խանի ժամանակներից, և նույնիսկ գնդապետ Սարոկլինի ձիապան խուղին հաջողացրել էր բեյի կոչում ստանալ և վերադարձել էր իբրև խուղաբախշի բեյ։ Բեյերի մի մասն այդպես էր ձեռք բերել կոչումը, իսկ մյուսները նախկին տանուտերերի, գրագիրների և հարուստ հողատերերի որդիներ էին, որոնք պետական ծառայության մտնելով, կոչվել էին բեյ. մի սովորություն, որ մնացել էր պարսկական տիրապետության ժամանակից։

Առևտրականների նման բեյերը ևս ունեին իրենց ազդեցության մահալները և գյուղերը։ Ոմանք այդ ազդեցությունն ունեին ի ծնե, որովհետև այդ գյուղերի ջրարբի հողերը նրանց հայրական սեփականությունն էր։ Ոմանք այդ ազդեցությունը ձեռք էին բերել «քրտինքով», և մի անգամ ձեռք բերածն արդեն անքակտելի էր։

Բեյերի բույլը բոռերի նման վխտում էր գավառային վարչության դիվանում (դ ա վ թ ա ր խ ա ն ա), զինվորական և հաշտարար ատյաններում (ս ու դ ա ր ա ն), հարկային տեսչության մեջ, — վխտում էին՝ աղմկելով սապոգների պղնձե խթաններով, ոմանք թրերով, ոմանք ճուռացնելով սապոգները։ Ընդարձակ սենյակներում գործաւար, սեղանապետ և քարտուղար բեյերի խմբերը մինչև ճաշ հնչեցնում էին իրենց ձայները՝ թավ, երբ Համլա բեյ Մահմուդբեկովը պատմում էր մի «անառակ» անեկդոտ, խապոտ, երբ Հաստ ներսին բեյը վերջացնում էր ռապորտի պատճենը և մեջքը հենելով աթոռին, ասում էր. «Դա՛-աս..., երեկ լավ ժամանակ անցկացրինք... и не скучала душа моя...»: Իսկ մի հեռու սենյակից լսվում էր աղվեսահաշարագ-արագ և սուր ձայնով, ինչպես հաչում է տնային շնիկը կատվի վրա, որ նայում է պատի գլխից և բեղը չի շարժում։ Եվ բոլորն էլ ճանաչում էին ավագ գրագիր Նազար բեյի ձայնը և առանց տեսնելու գիտեին, որ նա բարկացել է շ ի ն ա կ ա ն ի վրա...

Գորիսը կենտրոնն էր Զանգեզուրի ընդարձակ գավառի, որտեղ ապրում էին այլացեղ և այլադավան բաղմաթիվ ժողովուրդներ: Բայց այդ կենտրոնն ուներ իր կենտրոնը, այսպես ասած քաղաքի միջուկը և այդ՝ Գորիսի շուկան էր:

Գորիսի շուկան...

Ո՞ր ծայրից սկսել և ո՞ր ճանապարհով մտնել շուկա, որովհետև յոթ ճանապարհ էր մտնում շուկան՝ յոթ միանման և լայն փողոցների, որոնցով մտնում և դուրս էին գնում ահագին քարավաններ, բեռներ, մալականի ֆուրգոններ, խաչենի սալեր և մարդիկ՝ հաղար, տասը հաղար մարդ, — մանավանդ ամառը, երբ Սալյանից, Մուղանից, Լենքորանից հաղար-հաղար քոչվոր բարձրանում էր Զանգեզուրի ամառային արոտները, — և ամբողջ ամառը նրանք առնում և ծախում էին Գորիսի շուկայում:

Ո՞ր ճանապարհով մտնել շուկա և ո՞ր ծայրից սկսել... Մտնել լեռա՞ն ճանապարհով, որտեղ բերում էին պանրի և յուղի բեռներ, բուրդ, հաղարավոր ձիեր, ոչխարներ, — և այդ ամենն այնպիսի աղմուկով, որ մինչև անգամ շներն իրար էին խառնվում, և հենց քաղաքային ինքնավարության առաջ բարձր գոռոցով թեմիր-միսկյանլու մի շոբան ժխորի մեջ կանչում էր իր շանը՝ «Ալաբաշ հե՛յ, Ալաբաշ, Ալաբաշ...», կանչում էր այնքան բարձր, որ քաղաքագլուխ Մաթևոս բեյը դուրս էր գալիս քաղաքային դռամայի պատշգամբը, որպեսզի հանցավորին պատժի, բայց հանցավոր չէր գտնում, այլ գրտնում էր անասունների հեղեղ, որ սարերից տրաքված մտնում էր քաղաք:

Արդյոք սկսե՞լ հարավից, որտեղից շուկա էին բերում ձրմերուկի և սեխի սարեր, Բարկուշատի բրինձ, Օրդուբադի չիր, թուզ և ուրիշ ինչ մրգեր չէին բերում, ուղտերի մեջքին, գրնդ-հա-վրընդ՝ վանգերով, բոժոժներով և փնջերով զարդարված ուղտերի մեջքին: Բայց առաջին քարավաններն արդեն վայր են դրել բեռները, ուղտերը նստել են և փակել են ճանապարհը: Ուղտերը տուն գում են, և մի ուղտապան կեռգլուխ մահակով խփում է նստած ուղտին, կատաղած խփում է, և ուղտը կեռ ու

մեռ ոլորում է վիզը և, հեռվից այնպես է երևում, թե մի վիթ-
խարի օձ դալարվում է բեռների արանքում... Արդեն այնտեղ է
քաղաքային ոստիկան դ ա ր ա դ ա բ ու լ դ ի Մուխանը՝ որին
հրամայված է կարգ պահել հրապարակի այդ մասում և բաց
պահել ճանապարհը: Բայց Մուխանը տեսել է Օրդուբադի չիրի
և թուղի բեռները, լցնում է դրամաները և նույնիսկ գլխարկի
մեջ է լցնում:

Ո՞ր ճանապարհով մտնել այդ հարուստ շուկան...

- 10 Լավ է շուկա մտնենք ոչ լեռներից իջնող ճանապարհով, ոչ
հարավի և ոչ թ ա գ ա վ ո Ր ա կ ա ն ճանապարհով, որով Շուշի
քաղաքից բերում էին շաքար, մանուֆակտուրա և երկաթեղեն:
Մենք շուկա մտնենք Կյուրեսի ճանապարհով,— այն հին ճանա-
պարհով, որով Գորիս էին մտնում ձորերի մեջ կտրած գյուղե-
րից՝ ցաքուտեցիք, մեղարցիները, նորուեցիք, ձորկեցիները և
ուրիշները:

- 20 Գետից այն կողմ ճանապարհը բարձրանում է ջրաղաց-
ների կողքով: Այստեղ դեռևս հին Կյուրեսի հետքերն են... Ահա
կանաչ ընկուզենու տակ ննջում է ալրոտ ջրաղացպանը: Մառից
կապած երկու էշ գլուխ-գլխի կանգնել են, կարծես խոր մտքի
են և այնքան են խորասուզված, որ չեն զգում ճանձների խայ-
թոցը: Այստեղ դեռևս հին Կյուրեսն է... Ճանապարհին ընկած է
մի կոտրած նալ, այստեղ-այնտեղ թափված են խուլձերից
վայր ընկած հասկեր: Շենից մի աղքատ կին ջրաղացի առաջ
փռել է վերջին պարկ ցորենը, այն ցորենը, որին ջրաղացպանն
անվանում է հ ա վ ի կ ու տ...

- 30 Արդեն հետ մնաց վերջին ջրաղացը այն իմաստուն ջրա-
ղացպանով, որ հազար հեքիաթ գիտեր: Նա իր կյանքը անց էր
կացրել այդ ձորում և ձորի ջրաղացում: Գիշեր մինչև լույս
ջրաղացը բանում էր, իսկ ջրաղացպանը եթե չէր ննջում,—ջրա-
ղացի դռանը նստած կամ օջախի մոտ՝ պատմում էր իր հե-
քիաթներից մեկը,— պատմում էր հայերեն և թուրքերեն, որով-
հետև նրա ջրաղացն աղուն էին բերում և՛ հայերը, և՛ թուրքե-
րը: Նա հնազույն կյուրեսեցի էր և նրա ասելով Ղաթրինի Աղա-
լոյի մահից հետո Կյուրեսում ապրելը հ ա ր ա մ էր: Նրա կար-
ծիքով առհասարակ մ ա ր դ -օ լ ա ն ը քանի գնում ժ ե ո ա -
ն ու մ էր, այսինքն փոքրանում և վայրենանում էր... Մարդ՝ ա-

ռաջվա մարդն էր, ոսկորը հաստ և դորեղ: Մարդ էր Ղաթրինի Աղալոն, մարդ էր Յուլ Օհանը, որի ձայնից Դրնգանի ձորում գաղանհները թաքնվում էին: Եվ նա պատմում էր Յուլաքարի և Յուլ Օհանի մտախն, որ և մենք կպատմենք, լսած լինելով ջրադացյալանից,— որովհետև՝ այդ վերջին ջրադացից մինչև քաղաք ուրիշ նշանաւոր բան չկա և երկրորդ՝ մի անգամ լսած լինելով այդ պատմությունը, չի կարելի չվերհիշել,— երբ դեպք է լինում անցնել Կյորեսի վերջին ջրադացի կողքով:

Վաղ ժամանակ Շենում՝ հին Կյորեսում ապրել է մի մարդ, անունն Օհան: Այն ժամանակ Շենն այժմվա ձորերում չէր, այլ 10
ալիլի հյուսիս, այնտեղ, ուր ձորի մեջ երևում է մի կոտրած վանք, որի ճակատաքարին դեռևս կարդացվում է. «Թիւ ՌԺԴ ...Ես Մելիք էգան կառուցի]...»: Այդ ձորի գյուղում ապրել է Օհանը, որ կոչվել է Յուլ, նախ որ նրա ձայնից Դրնգանի ձորում գաղանհները թաքնվում էին և ապա նույնիսկ երեցկինը նրանից հանդիստ շուներ: Եվ մի պատարագի երեցին հայտնում են, որ Յուլ Օհանը քշել է վերի թաղի կողմը: Քահանան շուրջառն ուսին, ինչպես պատարագում էր, թռչում է դեպի տուն և ձեռքն առնելով բահի կոթը՝ վազում է: Նրա ետևից վազում են վերի թաղի մարդիկ, որոնց կանանց նույնպես շար- 20
չարել էր Յուլ Օհանը: Քահանայի անից նրանց դեմ է դուրս գալիս Յուլ Օհանը, գրկի մեջ երեցկինը, որի կիսամերկ մեջքը դեպի քահանան էր: Այդ տեսնելով, երեցը բացականչում է. «Յուլ Օհանի բահի կոթն իմից զորեղ է, ժողովուրդ, և քանի այդպես լինի, աշխարհում շատ մարդու կին իմ կնոջ նման կնստի՝...»: Երեցը շուրջառք գետնին է դրում, հեռանում է գյուղից: Այլևս նրան չեն տեսնում: Իսկ Յուլ Օհանն ապրում է շատ տարիներ, և այդ տարիներում, երբ զորդար նրա ձայնը, կանայք անհանգստանում էին՝ նույնիսկ իրենց ամուսինների գրկում:

Նրան միայն ծնունդից հաղթեց: Բայց նույնիսկ օր ծն-
րության, երբ աչքերը պարզ չէին տեսնում և քայլելու ուժ չու-
ներ, Յուլ Օհանը չէր մոռանում կանանց: Իրենց տան առաջ նա
ցցել էր մի քար, աղբյուրի ճիշտ դեմը: Երբ կանայք աղբյուրն
էին գալիս կամ աղբյուրի ջրում լվանում էին ցորեն, բուրդ,
Յուլ Օհանը պառավ գայլի նման քարանձավից դուրս էր գա-

լիս և քարի գլխից նայում էր աղբյուրի կանանց, որոնք բարձրացնում էին կուժը և օրորւելով գնում, ոտքերը մերկ մտնում էին ջուրը և թևերը քաշած ցոբեն էին վաճառում: Ասում են քարի գլխից Յուլ Օհանը տեսնելով աղբյուրի կանանց, հիշում էր նրանց մայրերին և ոմանց անունը շնչում էր*:

10 Ահա ետ մնաց և վերջին ջրաղացը, նրա հետ և այն ամենը, ինչ մնացել է Ղաթրինի Աղալոյի և ավելի վաղ ժամանակներից: Այստեղից սկսվում է քաղաքը: Առաջինը՝ հենց քարափի գլխին, նալթի պահեստն է: Զորս-հինգ գլուղացի երեխաներ, շները մատոներից կախած կանգնել են: Նրանք մի քանի անգամ համրել են իրենց սև փողը, ստուգել են խցանը՝ կարտոֆիլից կամ մասուրի փայտից,— բայց դարձյալ սպասում են, որովհետև նալթավաճառ Գեորգին նարդի է խաղում Բալասան Կեներ բեյի հետ.

— Սե-բիր Սիբիրստա՛ն, Գեորգի Մինայիչ... Զա՛ռ, դուբարա, քարերը թուփ արա:

Իսկ նալթավաճառը միայն կրկնում է.

20 — Զառ, քեզ տեսնեմ, զառ,— և ղառերը «դուշեշ» շեն բերում: Երեխաներն սպասում են և դեռ կսպասեն այնքան, մինչև խաղից կշտանա Բալասան Կեներ բեյը, և կամ երևա մի հաճախորդ, որ նալթ է գնելու բեղունով...

30 Նալթի պահեստից մինչև Նաղար բեյի տունը հին շուկան է, շուկայի այն մասը, որ վաղ ժամանակ միակ շուկան էր, բայց արդեն դարձել էր իսկական շուկայի արհամարհված ծայրը, որտեղ առևտուր անելը հավասար էր կոտոր ընկնելուն: Հին շուկայում մեծ մասամբ բնիկ կյորեսեցիներ էին, որոնց Գորիս քաղաքի իսկական շուկան քշում էր դեպի Շենը և վաղ թի ուշ նրանք պետք է կամ օտարություն գնային, կամ ետ վերադառնային հայրենի տունը ձորերի մեջ: Ներկարարներ, համետ կարողներ, սաղրի շմուշկի վարպետներ, հնակարկատներ, դարբիններ, որոնք զոգում էին խոփը, բայց անիվ չէին կապում, ո-

* Ղաթրինի ձորից հյուսիս, Երրորդ ձորում, որտեղ մնում են անհայտ գլուղի քարայրները և կոտրած վանքը, դեռ մնում է Յուլ Օհանի ցից քարը, որին անվանում են Յուլաքար: Մի ժամանակ չքերը կանայք ուխտ էին գնում, և ինչպես օմանք վկայել են, Յուլաքարը դեռ զորավոր էր, ինչպես ինքը՝ առասպելական Յուլ Օհանը:

րովհետեւ շինականները՝ ցաքուտեցիք, մեզարցիները, նորուեցիք
 և ձորկեցիները սալ չունեին,— փափախ կարողներ, որոնք
 փափախ էին կարում ոչ թե բովսարայի, այլ գառան հասա-
 րակ մորթուց («մոթալ փափախ»), եղան, էշի, ձիու և ջորու
 պաշտարներ, որոնք գիտեին ձիու մաշված նալը հարմարեցնել
 էշի մանր ոտքին,— հրկու վարսավիր՝ Դալլաք Բոզին և Քթեան
 Ասրին, որոնք մանգաղի նման ածելիներով թրաշում էին շի-
 նականներին, տղրուկ էին պահում և աշնանը՝ կալի ժամանակ
 իբրեւ մուրացկաններ շրջում էին տնե-տուն, հավաքելով ամբողջ
 տարվա վարձը,— և այլ այսպիսի վարպետներ զարդարում էին 10
 հին շուկան։ Միակ ճոթավաճառը Մանգասար դային էր...
 Նրա խանութի նման երկրորդը չկար ամբողջ Գորիսում, և կար-
 ծես Մանգասար դային խանութն այդպես պահել էր, որպեսզի
 ցույց տա, թե ինչպես էին ճոթի խանութները Աղա Մամադ
 խանի ժամանակ։ Կամարակապ թաղ բանդի հատակը ծած-
 կըված էր գորգերով։ Գունագեղ կտորները դարսված էին իրար
 վրա՝ մինչև առաստաղը։ Ինքը՝ Մանգասար դային, նստում էր
 գորգի վրա՝ մի ծունկը ցցած... Գալիս էր մի մուշտարի,
 նստում էր նրա կողքին, և նրանք զրուցում էին։ Ապա մուշ-
 տարին հարցնում էր զանափուլ արխալուղացուի գինը։ 20
 Մանգասար դային չէր շտապում.

— Կտամ է՞, կտամ տանես... Վերջին թոփն է, տար հագի։
 Մանգասար դային որ մեռնի, էլ պրծավ դանալուզը, թռավ
 թիրմահին,— և զրույցը շարունակում էին։

Այդ հին շուկայում կային և մի քանի խանութներ, որոնք
 ցուցանակ ունեին, ինչպես իսկական շուկայի խանութները,
 բայց ներսը դարակները դատարկ էին, եթե չհաշվենք ճրագի
 յոթանոց ապակիները՝ ծղոտների մեջ, զաղախ սա-
 պոն, մի ձրկու կապ պարան և այդ ամենը թանձր փոշու մեջ,
 որ նշան էր, թե այդ ապրանքներին վաղուց ձեռք չէին տվել։ 30
 Բայց խանութները ցուցանակ ունեին. նրանցից մեկի վրա ռու-
 սերեն գրված էր՝ «Մանրուքի խանութ թեյ շաքար
 Ակոբ Ապինցև» և ինքը՝ Ափունց Ակու ամին առավոտ
 կանուխ խանութը բաց էր անում, ինչպես մյուսները, բարի
 լույս էր տալիս հյարկաններին և անցնում դախլի գլուխը,
 ինչպես մյուս խանութպանները։

Ափունց Ակու ամին վաղուց էր մոռացել զազանի սապոնի և ճրագի յոթանոց ապակիների առքի գինը: Նա ապրում էր այն նամակներով և ծանրոցներով, որ օտարութեան տեղից հայրենիք էին ուղարկում ձորկեցիները: Յուրաքանչյուր փոստի Ակու ամին իր դրացուն խնդրում էր «աչքը խառնութի վրա պահել», ինչպես առաջ, երբ Ակու ամին գնում էր խոջա Բաղիրի մաղաղայում մ ա ղ ա ն դ ա ի մանալու... Ակու ամին գնում էր փոստը և ստանում նամակների և դրամական ծանուցագրերի մի կապ, ապա վերադառնում էր խանութը և աչքի էր անցկացնում հասցեները.— «Գորիս քաղաք մանրուքի խանութ Ակոբ Ապինցեկին» ուսերեն և տակը՝ ծրարի վրա, հայերեն՝ «Ակու դայի նամակս շուտ հասացնես մեր գյուղը իմ հայր Առաքել Գիշունցին» («Երևի խեղճի ականջով դիպել է Առաքելի մեռնելը»,— ասում էր Ակու ամին, վերցնելով մի ուրիշ ծրար): «Նամակս հասնի ի ձեռն Վարդաղարի Տերակուպին ի գյուղն Ձորեկ» («Երեկ հենց Վարդաղարն էստեղ էր...»): «Շատ բարևս կհիշեմ քեզ Ակու ամի» և ուրիշ ոչինչ,— բայց Ակու ամին ձեռագրից ձանաչում էր, որ զրոզը երբևայրի Հերիքնագի փոքր տղան է:

20 Ակու ամին ստանում էր նամակները, դրամը, ծանրոցները: Ձորկեցիները դալիս էին և առնում իրենց նամակները, դրամը և ծանրոցները: Ակու ամին դիտեր, թե որ ձորկեցին է գրագետ: Եվ նամակների մեծ մասն հենց այդտեղ էլ կարդում էր Ակու ամին միալար ձայնով և միայն, երբ դժբախտ լուր էր, նա ցամաք հաղում էր և ակնոցների վրայից նայելով նամակատիրոջ գունաթափ երեսին, կարդում էր. «որ իմանաս ապեր մեր Անդրեասի աջ կուռը մնաց չարխի տակ, և նա լաղարեթում պառկած է...»:

— էս լավ է, որ լաղարեթում պառկած է,— ընդհատում էր 30 Ակու ամին,— ուրեմն փորձանքն անցել է, որ լաղարեթում պառկած է,— և շարունակում էր ընթերցել. «Շատ բարև մեծ քեռակնոջ, Ավանին և երեխաներին և շատ բարևս նմանապես Ավետիսին, Ոսկանին և Ասար բիրտուն առա Կաքավ շաբուրը դեռ միտս է և նաև բարի կամեցողաց...»:

— Զա՛ն որդի,— ասում էր նամակատերը, անհայտ է նրա՞ համար, որ տղան դեռևս կարոտում է գյուղի Կաքավ աղ-

բյուրը, թե՞ նրա՝ որ «մեր Անդրեասի աջ կուռը մնաց շարխի տակ...»:

Ափունց Ակու ամին ստանում էր ձորկեցիների նամակները, հարեանը՝ ցաքուտեցիների, նրա հարեանը՝ Բազամ Բախշին, ստանում էր նորուեցիների նամակները... Այդ խանութներում նամակները կարդում էին, ուրախանում էին, եթե լուրը բարի էր, դժբախտության դեպքում մխիթարում էին, և բոլոր դեպքերում նամակների պատասխանն ինքը՝ Ակու ամին գրում էր ձորկեցիների համար, հարեանը՝ ցաքուտեցիների և Բազամ Բախշին՝ նորուեցիների համար:

10

Ի՞նչ վարձ էին ստանում նրանք,— հայտնի չէր: Միայն հայտնի էր, որ Ակու ամին, նրա հարեանը և Բազամ Բախշին երբեմն տասը-տասնհինգ օր, նույնիսկ մի ամիս ժամանակով ինչ-որ դումարներ շահով տալիս էին մյուս մանրավաճառներին, և նրանք ճիշտ ժամանակին վերադարձնում էին ձեռաց փոխ առած դումարը: Երբեմն էլ, երբ գյուղից Բաքու կամ Անդրկասպյան հրկիր ուղարկում էին մի ծանրոց, մեջը չորաթան, ձառար, փոխինձ, բրդե գուլպա,— ուղարկողը մի թաշկինակ ձավար կամ մի տասնյակ ձու բերում էր Ակու Ամուն, ասելով:

20

— Էս էլ քո բաժինը, Ակու ամի... Քույրդ խնդրեց երեսույթի հասցեն լավ գրես...

Այսպես էր այն հին շուկան՝ նալթի ամբարներից մինչև Նաղար բեյի տունը, որ արդեն դարձել էր Գորիսի իսկական շուկայի արհամարհված ծայրը, որտեղ դեռ բուրում էր հին կյորեսը և Շենը՝ նրա մեռնող միջնաբերդը...

5

Այլ էր իսկական շուկան՝ Գորիսի սիրտը:

Նաղար բեյի տնից մինչև դավթարխանան, այնտեղից ուղիղ գծով մինչև Մաթևոս բեյի տունը, ապա մինչև դրոժինայի զորանոցը և հայոց եկեղեցին,— մի կատարյալ քաղաք էր, փոքր Մոսկվա, ինչպես ասել էր քաղաքագուխը մի խնջույքի,— Այս րկ ու լկ ա ս ի Հ ա յ դ ե լ բ ե Ր գ ը,— ըստ բժիշկ Տիկրան Պետոխի («բժիշկ Տիկուշ»),— որը նույն-

30

պես քաղաքի զարդն էր, ինչպես «Սասուն» տպարանը, լիմոնադի գործարանը, ինչպես Սպիտակ բանտը և ռուսաց եկեղեցին:

10 Այդպես էին քաղաքի հռչակավոր վաճառատները, ինչպես, օրինակ՝ Կիզիլիսի մագաղինը («Նաղեժդա»), Ֆրանսիական ապրանքների մագաղինը, «Դրուժբա» ընկերությունը, Ավագիմովների վաճառատունը և Պասաժը՝ նորագույն շուկան, ակնեղենի և գոհարեղենի խանութներով: Իրար ետևից ձգվում էին հարյուրավոր խանութներ միայն ռուսական մանուֆակտուրայի, ապա գալիս էին մանրուքի խանութներ, այնպես ճոխ զարդարված, որ մինչև անգամ խանութի դռներից կախված էին ժանյակներ, մետաքս թել, գույներգույն երկղներ և ուլունքներ՝ այնքան առատ, որ խանութի դուռը չէր երևում: Շատ խանութների առաջ, հենց հրապարակում դարձված էին ապրանքի հակերը, որովհետև խանութները լիքն էին, և լիքն էին պահեստները... Շուկայի բաղմությունը խոնավում էր հարուստ խանութների առաջ, մոլորվում էին անցքերի լաբիրինթի մեջ, գնում էին հակերի կամարների տակով և հանկարծ դեմ էին առնում ամելի շքեղ խանութի:

20 Մի խանութի առաջ ռուսական ալյուրի բուրգեր են՝ այնքան բարձր, որ խանութից երևում է միայն գավառապետի դիվանի վերին հարկը: Բուրգերի շուրջը խոնված մարդիկ մրջյունի մեծություն և մրջյունի պես կրում են ալյուրը, որ թեև մի քիչ կծված է, բայց Ամբարի կատու Սողոմոնը, Ավագիմովների ավագ եղբայրը, երգվում է, որ ֆուրգոնները ջուրն են ընկել, և ալյուրը մի քիչ խոնավացել է, «ղն չէ ալյուրն իսկական Կուբան է և սամեռնի, եթե վնասով չեմ ծախում»... Ամբարի կատուն ասում է «սամեռնի» և ձեռքը խփում է մսոտ այտին: Նա երգվում է, ըստ սովորության, ինչպես բոլոր վաճառականները, թեև կարող է շերտվել, որովհետև հետև գիտի, որ Սիսիանի, Տաթևի և Գորիսի մահալներում արտերը խանձվել են, և հաց չկա: Ամբարի կատուն այդ շատ լավ գիտե, ինչպես և լավ գիտե, որ յուրաքանչյուր փութի մեջ ունի երեսուն կոպեկ մաքուր շահ: Նրա գործակատարները կշռում են, վաճառում են, իսկ ինքը դախլի գլխին՝ առավոտից մինչև երեկո մատները խաղացնում է փողի մեջ:

— Քեզ թաղեմ, խնամի, եթե մի քոռ կոպեկ օգուտ ունեմ էս գործում... իմ օգուտս այ էն առաջին տեսակ ալյուրի մեջ է, որ շեն առնում,— խոսք է ասում մի մարդու, որն ուզում է խնամի Սողոմոնին առանձին տեսակ ալյուրը ապառիկ խնդրել։ Ամբարի կատուն վաղուց է նկատել այդ, բայց ուշացնում է առանձին խոսելը և խոսում է նրանց հետ, որոնք դժակ ու վեհն։ Նա և՛ դրամ է ընդունում, և՛ հաշվում է, և՛ խոսում է հաճախորդի հետ։

— Չե՞ս երևում դայօղլի... վեց աբասի, վեց աբասի երկու մանեթ, վեց աբասի, էս էլ մի վեց աբասի։ Կնունքն էլ մենակ կերար... վեց՝ աբասի... Ա՛յ բարով, հաղար բարի...— և Ամբարի կատուն ձեռքը մեկնում է վեջվեջի Իսաջանին.— որ սա էլ է եկել՝ ուրեմն Ղափանի մահալում էլ հաց չկա,— և գործակատարին կարգադրում է.— Տաբուրետ տուր Իսաջանին... Ո՞նց ես, քեֆ, հալ... Վեց աբասի, վեց աբասի...

Իսաջանը դեռ անտարբեր նայում է դախլի առաջ հավաքված մարդկանց, որոնք վճարում են ու վերցնում փութի, ու վերցնում նույնիսկ մի փութի գին։

— Դու ես պահում էս հացապակաս ժողովրդին... Օրինյալ լինես, Սողոմոն...— Ամբարի կատուն ժպտում է։

— Կարո՞ղ եմ չպահան, Իսաջան... Շան շարշարանք եմ քաշել, մինչև Արմավիրից ալյուրը բերել եմ... Տալի՞ս են որ։ Չեն տալիս, ասում են չկա։ Էնտեղ էլ պինդ սով է։ Բայց ի՞նչ արած. որին խնդրելով, որին տեսնելով, մի կերպ հասցրել եմ էստեղ, թե ինչ է բարեկամներս կուշտ մնան։ Էն կանաչ մեռուները վկա, որ վնասով եմ ծախում։

Ավագ գործակատարը քթի տակ ժպտում է։ Միայն նա դիտե, որ Ավագիմովները ալյուրը Կուբանից շեն բերել, այլ Շուշի քաղաքից և ջրի գնով զնել են կայազորի համբարակից, որը զորքի համար ստացել է նոր ալյուր... Միայն գործակատարը դիտե և քթի տակ ժպտում է։

Մանուֆակտուրայի խանութներից ելնում է լաստիկի, սատինի և գունավոր շիթերի բուլր։ Ներսում հատակը, դիմացի պատը և երկար դաստոյկան պատած են հաստ գորգերով։ Դրանից է, որ այդ խանութներում ձայները խլանում են և նույնիսկ լեռնցի մարդիկ շշնջում են, ինչպես մեռելա-

տանը: Գորգերի վրա փափուկ աղմուկով փռում են կտորների հակերը, ապա մի թոփի ծայրից բռնելով ծաղկավոր շալը ծալ-ծալ նստում է, և գույները ծփում են: Լսվում է մկրատի զնգոց. «Շնորհավոր լինի, բարով մաշես...». և ուրիշ անկյունից է լսվում խուլ աղմուկը, չթի կտորի ծաղիկները մարմանդ փայլում են, և նորից է ծփում գույների ծովը:

Ներսը կիսամուժ է: Արևի լույսը մինչև խորքը չի հասնում. խորքում կապույտ ցուքով վառվում է մի ճրագ, որից ալելի խորունկ է թվում ճոթի մաղաղան: Այնտեղ ինչ-որ դռնակ բացվում ու փակվում է: Զայներն իջնում են գետնի տակ, ձայները կորչում են և ապա նորից բարձրանում են խորքից: Մաղաղաների տակ խորունկ պահեստներ են, որտեղ գիշերցերեկ մուժ է: Ի՞նչ գանձեր կան այնտեղ... Ահա հեռու անկյունից, որտեղ կապույտ ցուքով վառվում է ճրագը, դեպի դուռն է գալիս գործակատարը, ուսին կտորների հակեր: Հաճախորդներին այնպես է թվում, թե գետնի տակ մաղաղայի չափ տասը մաղաղա կա՝ խորունկ, շատ խորունկ, որտեղ դառ-ատլասները մթնում լույս են տալիս, ինչպես ոսկու շեղջեր: Զրբնգ-ղրբնգ ոսկին և արծաթը և պղինձը կաթկթում են դրամարկի մեջ, թղթադրամը խշխշում է, ինչպես ծաղկավոր չիթը:

— Դրեի չորս շարեք... իսկական Ֆինդելի՝ արջանշան: Սրանից լավ վերմակի երես կլինի: Ուղո՞ւմ ես բութա-մախմուր տամ,— և բաց է անում թավիշը՝ կանաչ-ոսկեգույն, նշաձև պուտերով: Մի այլ գործակատար ձեռքին խաղացնում է պարսկական թաշկինակների փունջը: Ինչպե՞ս են խշխշում, ի՞նչ նախշ, ի՞նչ բույր: Մի հաճախորդ, որ հարսանիք ունի, գնել է ինչ որ տանը պատվիրել են և դեռևս նայում է դարակներին՝ չի՞ մոռացել ոչինչ, իր պառավ մոր համար արդյոք չգնի՞ր այն սև շալը, թե մայրը հին շալը մինչև մահ հաղիմ մաշի...

Գործակատարի աչքից վրիպում է նրա տարակուսանքը: Եվ ահա փափուկ քայլերով մոտենում է ինքը, մաղաղայի տերը, անվանի խոջա Մակիշը: Նա բրդի նախշուն գուլպաներով է, ինչպես տանը,— քայլում է՝ ասես ման է գալիս իր պարտեզում:

— Անխիդճ, էսքան ապրանք որ ծախել ես, ինչո՞ւ մի վարդ թաշկինակ չես նվիրել,— գործակատարին հանդիմանում է խոջան: Հաճախորդները հետ են քաշվում: Խոջա Մակիչը գործակատարի ձեռքից խլում է թաշկինակների փունջը:

— Էս էլ իմ խալաթը... Ուրախ ժամի լինի,— և նա, որ հարսանիքի համար ամեն ինչ գնել էր, ընդունում է նվերը, խոջա Մակիչին և նրա ձեռքի մարդկանց հրավիրում է հարսանիքի,— պառավ մոր համար գնում է սև շալը, նաև ուրիշ ապրանք, խոջա Մակիչի նիսիացի դավթարում իր անվան դիմաց թողնելով մի թեթև պարտք:

10

— Հաղար անգամ ասել եմ, մի թողնեք մուշտարին դատարկ ձեռքով խանութից գնա,— խոջա Մակիչն ինքն է անցնում զաստոյկայի ետևը, իսկ մուշտարին, որ արդեն մոտեցել էր դռանը, ետ է վերադառնում:

— Առքի գնից էլ պակաս տուր, միայն դատարկ ձեռքով մի թուղնի գնա... Մեզ համար է ամոթ: Գինը քանի՞ ես առել...

— Գյաղը վեց շաշի,— վախեցած պատասխանում է գործակատարը:

— Բա սրա գինը վեց շաշի է՞, որ ասել ես,— խոջա Մակիչը զայրանում է, որ գործակատարը գյաղն ութ շաշանոց մահուղվարի ռեբենակը առաջարկել է վեց շաշի:

20

— Սխալմունք է, կպատահի, Մակիչ ապեր,— այն կողմից միջնորդում է ավագ գործակատարը:

Իսկ նա, որ այդ գնից դժգոհ գնում էր ուրիշ խանութ, արդեն տնտղում է կտորը:

— Սա խալիս մահուղվարի է, քո իմացած թանձիֆը չի: Դե որ բերանից դուրս է թռել վեց շաշի, թող վեց շաշի լինի: Էդ էլ քո բախտը: Ես կհամարեմ, թե ջեբիցս փող եմ կորցրել. քանի՞ գյաղ կտրեմ:

— Կտրի ինը գյաղ...

30

Խոջա Մակիչը գյաղը շուլալում է կտորի մեջ, ծալ-ծալ թափվում է կարմիր հալավացուն: Ասլա խոջան վերադառնում է մաղաղայի խորքը, որտեղ մարմանդ ցուր է տալիս կապույտ ճրագը:

Իսկ ի՞նչ է կատարվում արհեստավորների խանութների առաջ և խանութների մեջ... Կարծես լեռներից մի ամբողջ դո-

րաբանակ է իջել՝ բոբիկ, մերկ և առանց գլխարկի, և մի օրում հարկավոր է այդ բանակը հագցնել:

Ահա թափվել են դերձակների խանութների վրա: Քսան-
երեսուն կարած արխալուղ է դուրս հանել Դարգի Հանեսը.
«Պահ-պահ-պահ... Եղար խանի տղա»,— կանչում է դեր-
ձակը, արխալուղը հագցնելով մի լեռնցու: Իսկ նա ղմայլված
կանգնել է, և շողում են նրա առողջ ատամները:— «Իսկը քեզ
վրա է կարած...»: Լեռնցին թևերը չի շարժում ու թեև թևերի
տակ սեղմում է, բայց արխալուղն այլևս ուսերից չի հանում,
10 այլ ուզում է այդպես, իբրև խանի որդի երևալ հայրենի լեռնե-
րում:

Մի ուրիշ տեղ Ջաքմաչի Վեսկանը նստեցրել է մի թուրք
սարվորի, և երկու հոգով նրա ոտքին են քաշում սապոգը.
«Հը...»,— և երկուսով տնքում են, տնքալով քաշում են:
«Մտավ հա՛, մտավ... Մատներդ մեջը խաղացրո՛ւ, խաղաց-
րո՛ւ...»— և նորից են քաշում, զոռով հագցնում են, և ահա
սարվորը ղարմացած նայում է, թե ո՛ւր կորան ոտները:

«Մի քիչ ման դաս կբացվի»,— քրտինքը սրբելով ասում
է Ջաքմաչի Վեսկանը, մի ուրիշին նստեցնելով:

20 — Վեսկան քիրվա, ա՛յ Վեսկան քիրվա,— ներս է մտնում
մի վիթխարի հովիվ, ետևից շունը.— կոշիկ կկարե՞ս...

— Կարեմ, կարեմ... Մատներդ մեջը խաղացրո՛ւ, խա-
ղացրո՛ւ— և Ջաքմաչի Վեսկանը քաշում է ութհորոդ ղույզը.—
կարե՛մ, կարե՛մ...

— Համա մի քիչ ճրռճրռ կղնես տակը:

Ճռճռան կոշիկն առանձնապես հարգի էր սարվորների
մոտ: Նրանք սիրում էին, երբ կոշիկը ձայն էր հանում, և հո-
վիվը, որ շունն ետևից մտել է խանութ, այդ է խնդրում:

— էդ մի քիչ դժվար է:

30 — Ինչի՞ է դժվար, շաքմաչի քիրվա:

— Դրա համար հարկավոր է քսան ձու, մի գրվանքա
յուղ...— և հովիվը բերում է քսան ձու և մի գրվանքա յուղ:

— Հիմա կլինի՞:

— Հիմա որ կլինի... Երեք օրից կոշիկներդ պատրաստ են:
էնպես ճրռճրռ դնեմ մեջը, որ մինչի Ղարաբաղ ձայնը լսվի,—

և հովիվը, ոտքի չափը թողած, պնում է: Իսկ Չաքմաչի վես-
կանը աշակերտներից մեկին պատվիրում է «մի լավ ձվածեղ
քսան ձվից»: Հովվի բերած ձվերը և յուղն ուտում են, ապա
կոշկակար վարպետը դանակով կտրատում է մի բարակ կաշի,
թաթախում կեղտոտ նավթի մեջ և շարտում աշակերտին:

— էս կղնես էն հայվանի կոշիկի տակ: էնպես ճոճոս որ...

Մայր հրապարակում ուրիշ առևտուր է: Սարերից և գյու-
ղերից քշած բերել են հազարավոր ոչխար, կով, ձի, եղ: Չ ո-
ղ առնե՞րը գործի են: Նրանք մոտենում են ոչխարի հոտին,
ձեռքով տրորում են ոչխարի մեջքը և կողքը, մի ակնթարթում 10
հաշվում են հոտը և հարցնում են. «Հիսուն ոչխարին ի՞նչ
տամ»... Միջնորդները, որոնց ձեռքով են առնում և վաճառում
անասունները, իսկույն մոտենում են:

— Աստված բարի տա, — և իրար են միացնում չոգառի
և ոչխարատիրոջ ձեռքը:

— Հատին չորս մանեթ, որը հավանեմ:

— Հատին հինգ մանեթ:

— Կավ գին է, ես իմ աստված: Առավոտյան Հաջի Բաղիրը
ծախեց չորս մանեթով:

— Չորս մանեթ մի աբասի:

— Աստված բարի տա, — և միջնորդը համարյա ղուռով
իրար է միացնում նրանց ձեռքերը և բղավում է:

— Չորս մանեթ երկու աբասով հիսունը ջոկիր:

Կանչ, աղմուկ, շների կլանչոց: Հովվական շները, որոնք ոչ-
խարի հետ սարից իջել են, անհանգիստ են, երբ օտար մարդիկ
քշում են ոչխարը, և տերը նրանց չի կանչում՝ «Չամբար քո՛ւս,
Ալաբաշ հասի», — այլ բարկանում է շների վրա և նույնիսկ նը-
րանց վրա մահակ է բարձրացնում: Շները լռում են և գլուխը
կախ միտք են անում, թե ի՞նչ կատարվեց, որ սերը իրենց վրա
մահակ բարձրացրեց, այնինչ ուրիշները ոչխարը քեցեցին: 20

Մի այլ անկյունում ձիերը վրնջում են, և նրանց հետ զիլ
և արծաթահնչյուն վրնջում են քուռակները... Շո՞գ է, ծարավ
են, նրանց ճնշում է բազմության աղմուկը, անհանգիստ են
այն խորթ ձեռքերից, որ ահա քանի անգամ բաց արին ձիու
բերանը, — թե՛ նրանք կարոտել են լեռնային արոտները, որ-
տեղ փոփոխում է խոտը, և ոչ սանձ կար, ոչ այսքան մարդ: 30

Հրապարակում կլանշում է մի շուն, կով է բառաշում, մարդիկ բարձրագույն ազազակում են հայերեն, թուրքերեն, ժխորը հետզհետե սաստկանում է, ժխորը հասնում է մինչև Մեղրաքերձ, և ժխորին խառնվում է զինվորական փողը, որ հնչում է զորանոցի կողմից... Երբեմն հանկարծ լռում են, ինչպես ճնճղուկների երամը, երբ գետնի երեսով անցնում է անգղի սավերը: Զիալոր ոստիկանների դուլին անցած, հրապարակը ճեղքելով սլանում է գավառային պահակախմբի պետ Ավթանդիլ Խուրշուդ բեյը... Ավազակները սարից նախի՞ր են
10 քշել, մա՞րդ են սպանել, հարձակվել են փոստի վրա՞, թե՞ ուրիշ գեպը է եղել,— դեռ ոչ ոք չգիտե, և ժողովուրդը ճանապարհ է տալիս. «Խուրշուդ բեյը Բարկուշատ գնաց»,— ասում են իրար և բոլորը հասկանում են, որ այն կողմերում «բան կա»...

Երբեմն շուկայի հրապարակով անցնում էր Պենզայի 686-րդ զրուսթինայի ջոկատը՝ թմբուկի սուր կատոցով, բահերի ու զենքերի զրնդոցով... Առջևից գնում էր երիտասարդ սպան, որ դիտմամբ ծռել էր ճանապարհը, որովհետև ձանձրալի էր անցնել Գորիս քաղաքի խուլ փողոցներով:

Զոհատը վերադառնում էր զինվորական վարժությունից,
20 կամ երևում էր բանտարկյալների խումբը գորշ խալաթներով, ոտներին շղթա (նրանց տանում էին հող փորելու) կամ սլանում էր Ավթանդիլ Խուրշուդ բեյը՝ հտեից ձիավորները,— հրապարակում աղմուկը զազարում էր, ինչպես ճնճղուկների ծվծվոցը, երբ գետնի երեսով անցնում է անգղի ահարկու սավերը:

Այդ ժխորից՝ մարդկանց և անասունների կանչերից ազատ էր Պասաժը: Այնտեղ ազնիվ լուսթյուն էր: Այնտեղ ամեն ինչ աղնվացեղ էր և առաջին պրորի: Ակնհղենի և գոհարեղենի խանութների կողքին կային խմիչքի և նպարեղենի մեծ խանութներ, որտեղ չէին վաճառում ոչ տեղական գինի և ոչ տեղական ձուկ, այլ վաճառում էին ֆրանսիական լիկյորներ, Հավանայի սիգար, Հոենոսի գինի և ալյուրիսի կոլոնիալ ապրանքներ, որոնց գնորդները բեյերն էին և չինուլնիկ մեծ ա-
30 մեծ երբ, նաև ուս քահանան, որի մասին ժամհար Պարոն-դը լուր էր տարածել, թե նա եփած խխունջ է ուտում:

Երբեմն մի լեռնցի կամ քոչվոր մի թուրք մոլորված մտնում էր այդ խանութներից մեկնումեկը, օրինակ, Կոլոդը բեթա, որ Պասաթի հարուստ խանութներից էր.— «Բաշլըդ ունի՞ս, քիրվա»,— և հովիվը շժամ չնայում էր շողշողուն դարակներին։— «Ա՛յ, էնտեղ կա...» Կոլոդը բեթայից ցույց էին տալիս ժամագործ Սանդրոյի խանութը.— «էնտեղ լավ բաշլըդ կա, լավ ծամոն կա, էշի փալան էլ կա...»:

Պասաթի վաճառականները բուխարա փափախ չէին ծածկում, ինչպես բուն շուկայի առևտրականները, որոնց ժողովուրդը վաղեմի սովորությամբ անվանում էր խոջա: Պասա- 10
թում մահուդ չուլա չէին հաղնում, այլ կոստյում և ծածկում էին շլապա, իսկ Եփրատ Երեմը խանութ էր մտնում սպիտակ ձեռնոցներով և աչնպես անթերի հաղնված, որ Լյուդմիլա Լվովնան, դավառային նոտարի կինը, ամուսնուն հանդիմանում էր, օրինակ բերելով Եփրատ Երեմին: Պասաթում ամեն ինչ աղնիվ էր և աղնվացեղ. այնտեղ ռուսերեն էին խոսում, և նույնիսկ Հայոց կոնսիստորիայի քարտուղարը, որ ռուսերեն չգիտեր, Պասաթի կողքով անցնելիս խոսում էր այդ լեզվով:

Երբեմն խոջաներից մեկն այցելում էր Պասաթի խանութը, 20
որի տերը նրա որդին էր՝ նոր վաճառականը, հին վաճառատան ոսկե ճյուղը: Խոջան նստում էր... վենսկի աթոռի վրա, որ նրան մատուցում էր որդին.— «Ապեր, լիկյոր բաց անե՞մ...»: Ապերը լուռ նայում էր դարակներին՝ անհայտ, անծանոթ իրե-
րին:

— Ա՛յ տղա, էն զիզի-բիզի բաներն ի՞նչ են,— և խոջան մահակը մեկնում էր դեպի ժորժ Բորմանի շոկոլադները:

— Ապեր, շոկոլադ են... էս էլ Դեզի կանֆետ է, էս էլ Դվարժոդլու հալվա է Ադեսից,— և որդին արծաթե պատա- 30
ռաքաղով մեկնում էր մի կտոր Դվարժոդլու հալվա:

— Հալվան ի՞նչ է, նրա տված օգուտն ի՞նչ լինի,— ապերը վերադարձնում էր հալվայի կտորը.— դանավուդ կտոր լինե՞ր, Իրանի դադաք լինե՞ր հա՛... Կանֆետ ծախելով մարդ չես դառնա, ա՛յ որդի...:

Բայց այդ խոսքին ներս էին մտնում Լյուդմիլա Լվովնան և բժիշկ Տիկրան Պետրիշի կինը՝ Սառա Կասպարովնան, նաև

մի փոքրիկ շնիկ՝ կապույտ ժապավենով: Ապերը զարմացած նայում էր շնիկին:

— Փառքդ շատ, աստված... Սա էլ կասի, որ շուն է և շան ազգից է...— Շնիկն սկսում էր հոտոտել կանֆետի թղթերը՝ վաղվղկով խանութում, ապա հաշում էր մի տղայի վրա, որ դրսից պատուհանով ո՞վ գիտի ինչու նայում էր խանութին:

— Պուշոկ, նե սմե՛յ, Պուշոկ... Երեմ նիկիտիչ, խավիարը հիանալի էր...

10 Խոջան զարմացած նայում էր տիկիններին. նրանք բուրում էին ինչպես խանութը, և նրանցից յուրաքանչյուրը մի ոսկեզառ կանֆետ էր:— «Երեմ նիկիտիչ...» և խոջան ինքն իրեն մի քանի անգամ կրկնում էր. «Ուրեմն խոջա Մակիչը, Մուգումին Մկրտիչը դառավ նիկիտ... Քեզ փա՛ռք աստված...»: Եվ աթոռի վրա խոջան ննջում էր, ու նրան օրորում էին կանանց և յուր որդու կշկշան ձայները:

Այդպես էր Պասաժը, Գորիսի բուն շուկայի ոսկե զարդը:

10 Բայց և այնպես նա բուն շուկայի ճյուղն էր, ինչպես հին շուկան՝ ներկարարների, համետ կարողների և պաշտարների գետնահարկ խանութներով հին շուկան արմատն էր, արդեն 20 զառամյալ արմատը, որ այնուամենայնիվ կապված էր բունի հետ: Եվ այսպիսով, նավթի պահեստներից մինչև Մաթևոս բեյի տունը, այնտեղից դրուժինայի ղորանոցը և հայոց եկեղեցին՝ մի ամբողջություն էր, մի ամբողջական շուկա, որ կենտրոնն էր Գորիս քաղաքի և կենտրոնն էր Զանգեզուր ընդարձակ դավառի՝ Սևանա լճից հարավ, մինչև Արաքս:

6

Բացվում է առավոտը:

30 Չորերի մթնում հաղիվ է նշմարվում Շենը: Բարակ ծուխը խառնվել է գիշերվա մշուշին, և չեն երևում ոչ քարափոր տնե-րը, ոչ Կյոթեսի հին եկեղեցին, այլ միայն նշմարվում են ժայռերի կատարները մշուշի մեջ: Իսկ քաղաքում արև է... Տների թիթեղյա կտուրները ցուցուլում են, պոյացնելով կաթնագույն լույսի ծով, որի մեջ, ինչպես դեղին յուղագունդ, լողում է ռուսաց եկեղեցու ոսկե գմբեթը:

Հետզհետե ղարթնում է Գորիսը:

Մսավաճառներն առաջինն են բացում խանութները: Ահագին կեռերից գլխավալը կախված են եղներ և ոչխարներ, որոնք դեռ երեկ մսւում էին: Արեն ընկնում է նրանց կարմիր մսերին, և ահագին դմակները, ինչպես սղոճե վահաններ, արեւի ցոլքը նետում են դեռ քնած տների վրա: Խանութի հատակին ընկած են եղների գլուխներ՝ վիթխարի եղջյուրներով: Մեկի շնչափողից կաթկթել է արյունը: Մի ոչխարի գլուխ՝ սառած աչքերով ղարմացած նայում է արեւին: Եղան կճղակի մեջ դեռ կանաչ է խնձորախոտի տերեւը:

10

Ահա գալիս են առաջին գնորդները, որոնք միս չեն առնում, այլ փորոտիք, աղիքներ, ոտքեր և գլուխ: Շուկայի պահակ Կետանը խսիրի մեջ փաթաթում է մի գլուխ և ութ ոտք: Մսավաճառ Պետրուսը նրանից դրամ չի վերցնում, այլ միայն Կետանին պատվիրում է ցերեկով իրենց այգին ջրել: Գալիս է հարչ և նի պա՛ռղ Թեաւորոսը, որի ճաշարանում երկու կոպեկի «կես պորցի» բոբբաշ են ուտում Ամիր Աստանը, սալղաթ Երանոսը, ձորուն Կէին, Քյաթառան, քարահունջեցի Ճաղար Պետին և այս կարգի մարդիկ, որոնք գիշերում էին կիսավերակ քարանձավներում, խոտի գեգերի մեջ և բուլ-վարի ցանկապատի տակ: Գալիս է Թեաւորոսը և յուր ճաշարանի համար շալակած տանում է ճարպի կտորներ, աղիք և եղան գլուխ:

20

Մսավաճառների խանութների առաջ գլխահակ շրջում են շները, որոնք դեռ գիշերն են զգացել թարմ մսի հոտ և անհանգիստ խլրտացել են մսի խանութների շուրջը: Շները գլուխը կախ ման են գալիս, կարծես նրանք ինչ-որ լուրջ բանի են, ինչպես Սպիտակ բանտի պահապանները, որոնք գիշեր-ցերեկ պարիսպների վրա դնում գալիս են: Շներից ոչ մեկը չի հանդրգնում մոտենալ մսի խանութներին: Շները հին են, ինչպես Գորիսում հին է «գաւթարխանան»: Նրանք սեփական կողերի վրա փորձել են, որ եթե մոտենան մսավաճառների խանութներին, դասաբ Պետրուսը կարող է նրանց գլխով ղարկել տասը զրվանքանոց կշռաքարը, քիթը մեծ իվանը՝ կշարտի մեծ դանակը, իսկ Գանգաւ-Բուռուն Ասրին իր երկար ոտքով շանն ալնպես կխփի, որ շունը երեք անգամ օդի մեջ կպտտ-

30

վի և այլևս երբեք չի պտտվի: Շնեքն այդ լավ գիտեն և դրա համար հեռու են շրջում և կամ շեն շրջում, այլ սովից լիդում են իրենց ոտքը կամ կլափելով բերանը՝ ճանճ են որսում, այն ուռած ճանճերը, որ մինչև անգամ դավթարխանայից առավոտն երը հավաքվում են մսի խանութների վրա... Միայն երկու շուն հեովից հեռու, ինչպես հուղարկավոր, հեռեում են խարշենի Թևատորոսին, որ տանում է եզան մորթած գլուխը:

- Արեք հետզհետե բարձրանում է, և արդեն երևում են առաջին միս առնողները:— Պետրուս ամի, մի լավ կ ո լ ո լ ա-
10 կ ա ց ու կ տրի,— ասում է բախկալ Այադը: Ահա եկավ Փոշտի Անտոնը, որից հետո մեկ-մեկ երևում են մանր աստիճանավորները: Շուկայում խանութներն իրար ետևից բացվում են: Առավոտի ջինջ օդում լսվում են մետաղի սուր և անդուրեկան ձայներ: Այստեղ մի դուռ ծալեցին և կպցրին պատին, այնտեղ աղմուկով հետ քաշեցին երկաթե կապը (և բոլորը գիտեն, որ խանութն աղմուկով բացողը մ ե լ ո չ ն ի Բախշին է), մի այլ տեղ զնգաց ցուցանակի թիթեղը, վերջապես ահա Պասափի խանութների դռներն էլ բացվեցին, բայց ոչ կողքի, այլ դեպի վեր, որովհետև նրանք հ ն ա ռ ո վ են շինած և հնարով էլ
20 զնգում են:

- Արդեն միս, հաց և կանաչի է առել ուս քահանայի աղախինը՝ քոծ Մառուսյան, որի և ուս քահանայի մասին անառակ լուրեր էր տարածում տիրացու Պարսեղը՝ Տեր զի բազումի հավատարիմ օգնականը, մոլեռանդ հավատացյալ և խիստ ուսասացաց: Արդեն միս, հաց և կանաչի են առել Մառուսյան, ս տ ռ ա ժ ն ի կ Վասիլի կինը, Պաշխտի Ավանեսը, կոնսիստորիայի դ ա լ ա մ դ ա ն ը, Վաղարշակ բեյի ծառան, ֆայտոնչի Իբիշը, Չաքմաչի Վեսկանը կես ո շ խար է տարել, որովհետև երեկոյան նշանդրեք կա: Ահա հայոց ուսումնարանի
30 վարժապետ պ ա ռ ու ն Արշակը ևս երկու գրվանքա միս առավ և ոսկորից բռնած սփուն է տանում՝ ետևից մի պառավ շուն, որը ճանաչում է մսավաճառ Պետրուսի բոլոր հաճախորդներին, որոնց մեջ ամենաբարին պարուն Արշակն է:

Հայոց ուսումնարանի վարժապետ Արշակն էլ միս առավ, և հանկարծ մսավաճառի խանութի սուռք ծանր-ծանր քաշվեցով երեաց ինքը՝ Ներսես բեյը, ոչ այն Ներսես բեյը, որ կոչվում

է Խուրդա կամ Կարճիկ Ներսէս բեյ և ծառայում է դատարանում և ոչ էլ այն Պրիստավի կոչված Ներսէս բեյը, այլ Հաստ Ներսէս բեյը՝ գալառային վարչութեան սյունը:

— Պետրոս,— կանչում է Ներսէս բեյը և կես րոպե այլևս ոչինչ չի ասում:

Եվ կարիք չկար, որ ասեր: Նրա փոխարեն ասում էին նրա ուռած և արյունով լցված աչքերը, հաստ շրթունքը, որ կարծես չորրորդ կզակն էր, ձյունափայլ բրյուկը և նույնպես ձյունափայլ տուփուրկան՝ խնամքով արգուկած և կոճկած մինչև վերջին կոճակը: Հանդարտ ծիւղում էր նրա մարմինը, ինչպես 16
ահագին ժայռ, որ ցցվել է ծովի մեջ և շողշողում է արևից: Ներսէս բեյը ոչինչ չէր ասում և չէր նկատում այն մանր շինովնիկներին, որոնք նրա կողքից ասիւլ են անցնում: Գարադաբուլդի Մուխանը, նա, որ գրպանները սիրում էր լցնել Օրդուբադի շիրով, արձանացել է և այդպես մի շաբաթ արձանացած կմնա, եթե Ներսէս բեյը հրամայի: Բայց Ներսէս բեյը ոչ մանր շինովնիկներին է նկատում, ոչ տեսնում է Մուխանի արձանը, այլ խոր հաղում է՝ խռոալով և շատ խոր,— Ներսէս բեյը դեռ հաղում է «հարուստի հաղով», իսկ մտավաճառ Պետրոսը բարձրացրել է սպիտակ քաթանը, որի ետև, մյուս գնորդների աչքից հեռու, կախված էին երկու ուխտ՝ ոսկեգույն դրամակներով:

— Դուժացու ուղարկի,— և Ներսէս բեյը երեսը շրջում է դեպի դավթարխանայի շենքը՝ շուկայի դիմաց: Ներսէս բեյը գնաց, և գալառային վարչութեան առաջ խռնված ժողովուրդը պատկառանքով դեռ նոր է նրան ճանապարհ տվել, այնինչ դոժմացուն արդեն նրա տանն է և դարադաբուլդի Մուխանը քրտինքը սրբելով իսկան ու մի՛ տիկին վարսենիկի, առաջ գովում է միսը:

Մտավաճառ Պետրոսը Հաստ Ներսէս բեյից ևս դրամ չէր առնում, ինչպես շուկայի պահակ Կետանից, որը ոչխարի մի գլխի և ութ ոտքի դիմաց ցերեկը պիտի ջրեր Պետրոսի այգին: Իսկ դոժմալի, կոլոլակի, բոզբաշի, յալսնիի մսացուի դիմաց Հաստ Ներսէս բեյը տարվա սկզբին, երբ բոլոր առևտրականները պատենտ էին առնում, հարկային տեսչին ի միջի այլոց ասում էր. 30

— Ի՞նչ առևտրական է այդ Պետրոսը ի՞նչ... խեղճ աղքատի մեկն է, սիրելի Նիկիֆոր Վասիլիչ, և դուք ինքներդ եք իմանում...

Ահա երևաց ինքը՝ քաղաքի հայրը, քաղաքագլուխ Մաթևոս բեյը, նրա ետևից կիսահամր-կիսախուլ Կիրին, որ քաղաքային այգու պահակն է, քաղաքային ինքնավարության (դոմա) ծառան և միաժամանակ տիկին Օլինկայի սպասավորը՝ ծանրություններ տեղափոխելու, գորգերը լվալու, Շոր աղբյուրից կժերով ջուր բերելու շաբաթ օրերը, երբ տիկին Օլինկան իբրև երեք լվացարարուհու կարգադրիչ, սկսում էր լվացքը... Այն ի՞նչ էր կատարվում քեզ հետ, իմ հայրենի քաղաք։ Այդ օրերին չէր կարելի անցնել ոչ միայն նրանց տան առաջով, այլ նույնիսկ հարևան փողոցով չէր կարելի անցնել... Անհամար բարձրից միլիոն բմբուլ թռչում էր քաղաքի և տների վրա, ինչպես ուռնետ սերմերը մայիսին։ Բմբուլը թռչելով հասնում էր մինչև դատարանի շենքը և նստում էր խեղճ գրագրի ունքերի վրա։ Եվ ամբողջ քաղաքը գիտեր, որ նրանց տանը լվացք կա։ Իսկ երբ բմբուլի ամպերն անցնում էին, բակը, ցանկապատը, նույնիսկ փողոցի պատերը սպիտակում էին փռած լվացքից։

Մինչդեռ մենք զբաղվեցինք տիկին Օլինկայի լվացքով, արդեն շուկա մտավ քաղաքագլուխը և նրա անբաժան թիկնապահ Կիրին։ Մաթևոս բեյը, մոտենալով մսավաճառների խանութին, միայն վերահասու է նրանց մաքրության։ Նա զերադասում է մրգավաճառների խանութները, որոնց տները, նրա անձնական թույլտվությամբ, զրավել են նաև հրապարակի և մայթի մասը՝ ձմերուկի և սեխի դեղերով և խալոզի կողովներով։ Խանութի ճակատից մինչև հրապարակը, որտեղ ձմերուկներն են,— փոված է հաստ կտավ, մրգերն արևից պաշտպանելու համար։ Այդ անուշահոտ բուրգերի և մրգավաճառի խանութների միջև ընկնում է մի նեղ անցք, այնքան նեղ, որ երկու մարդ կողք-կողքի դժվար են անցնում։ Բայց հենց այդ նեղ անցքն էլ քաղաքագլխի սիրած վայրն է ամբողջ քաղաքում։

Մաթևոս բեյը, նրա հետևից Կիրին շտապում էին ոչ թե մսավաճառների մոտ, այլ անմահության այդ դրախտը։ Առանց զմայլանքի չի կարելի նկարագրել այն տեսարանը, երբ

Բիժո Ակյալը, նշանավոր մրգավաճառը, Մաթևոս բեյի քթին էր մոտեցնում դեղին կանաչ սեխը, որի վրա դեռ մնում էր ցողի մի քանի կաթիլ: Եվ Մաթևոս բեյը, որ ալեհեր էր, երեսայի նման հիանում էր, Բիժո Ակյալի ձեռքից սեխն առնում և հոտոտում էր: Ապա այդ սեխը խանութպանն առանձնացնում ու բերում էր ձմերուկ, ինչ ձմերուկ... Իսկ Մաթևոս բեյն արդեն մտել է հարեան խանութը, որովհետև նրա աչքին են ընկել մուգ մանիշակագույն սալորները: Եվ նա մանրամասն հարցնում է, թե ո՞ւմ այգուցն է, արդյոք սառը մառանում կղիմանա՞ մինչև նոյեմբերի 4-ը (տիկին Օլիսկայի ծննդյան օրը), կարելի՞ է մուրաբա եփել այդ սալորից, այդ ֆենոմենալ շուրից, ինչպես ասում էր Մաթևոս բեյը:

Օրվա այն ժամն էր, որին ժողովուրդն կոչում էր դատավորի թեյի վախտ, այսինքն ժամը 11-ը անց էր և դատավորները դեռ նոր էին գնում դատարան, որի առաջ խռնված սպասում էր հազար մարդ: Դատավորի թեյի վախտըն էր, բայց Մաթևոս բեյը դեռ չէր հասել մրգավաճառի վերջին խանութին: Հակառակի նման այդ խանութները շատ էին, բոլորը մի շարքի էին և կարծես դիտմամբ՝ հավաքվել էին, հենց դումայի շենքի տակ, քաղաքագլխի ճանապարհի վրա: Քաղաքում՝ դումայի մի քանի անդամներ, որոնք պրոգրեսիստ էին, բամբասում էին Մաթևոս բեյի այդ պակաս կողմը և պատրաստվում էին նոր ընտրություններին նրան սև քվե տալ: Բայց այդ միայն բամբասանք էր, իսկ Գորիսում ո՞ւմ չէին բամբասում, մինչև անգամ նավթավաճառ Գեորգուն էին բամբասում, թե իբրև նավթի պահեստը նա կառուցել է ջրաղացների առվի մոտ, որպեսզի... Զարմանալի քաղաք էր Գորիսը:

7

Առավոտից լսվող առանձին ձայները՝ մի անհանգիստ շան հաչոց, քաղաք մտնող նախիրի բառաչ, քարավանների ղողանջը, ներսես բեյի հաղը, խանութների բացվող դռների աղմուկը, վերջապես այն ձայները, որ հետզհետե բարձրանում են դարբնոցներից և թիթեղագործների արհեստանոցներից, — այդ ամենը, դեռևս անախորժ աղմուկ են, նման այն աղմուկին,

որ արձակում է նվազախումբը վարագույրից առաջ: Բայց ահա դիրիժորը բարձրացնում է ձողիկը, և նվազախումբը ներդաշնակ հնչեցնում է բարդ սիմֆոնիան:

- Այդպես էլ ժամը 11-ից անց, երբ բաղաբազուխն ստորագրում էր առաջին թուղթը, քաղաքի անկարգ ծայններն իրար հարմարելով սկսում էին ներդաշնակ հնչել, գոյացնելով մի քաղցրալուր նվագ: Պատահում էր, որ մի ծայն դուրս էր թռչում այդ աղմուկից, ինչպես կեղծ հնչյուն նվազախմբում: Պատահում էր, որ մի հովիվ սարերից իջնող մարդկանց և անասունների հեղեղի մեջ կորցնում էր իր շանը և հենց փողոցում կանչում էր. «Ալաբաշ, հե՛յ, Ալաբաշ...»: Այդ ծայնին իսկույն պատշգամբ էր դուրս գալիս քաղաքագլուխը, որպեսզի խլացնի այդ աննկողաշնակ ծայնը և մինչև անգամ զայրանում էր, ինչպես զգայուն դիրիժորը, բայց նույն մարդկային ժխորըն ինչպես հեղեղ խլացնում էր այդ անպատեհ և անհարիր կանչը: Եվ նույնիսկ եթե այդ ժամանակ բոլորովին մոտիկ մի աքլոր շոգից կատաղած կանչեր, եթե երկու չարածճի դիմնադիստներ, անցնելով դալլաք Բողոս վարսավիրանոցի կողքով, կանչեին՝ «դալլաք Բողի, գլուխդ խողի» և ինքը՝ հին շուկայի պատվելի վարսավիրն ընկներ նրանց հետևից և բարձրաձայն ասեր. «Այ, ես ձեր խրատողի...», — միևնույն է, ոչինչ այլևս չէր խանգարի այն ռիթմը, որով ընթանում էր քաղաքի աղմուկը:

- Նա շուկա էր մտել յոթ ճանապարհով, նա հոսում էր դավթարխանայի, քաղաքային ինքնավարության, դատարանի, ոստիկանական վարչության, հարկային տեսչի, պետական զանձարանի և սուբաճանոցի՝ նախնական կալանատան յոթ դարպասներից, որոնք բացվում էին շուկայի վրա: Ինչպես բարակ առու, այդ աղմուկը գալիս էր ճոթի մաղաչանների խորունկ խորքերից, որտեղ լեռնյիների խրոխտ ծայնները խլանում էին... Եվ ինչքան արեւ բարձրանար, այնքան զորեղանում էր նվագը և արևի թեքվելու հետ, երբ գեպի լեռներն էին վերադառնում գյուղացիները և քոչվորները, — այդ սիմֆոնիան մոտենում էր իր վախճանին:

Այդ պահին քաղաքի ամենահետաքրքիր անկյունները ոչ մանուֆակտուրայի խանութներն էին, ոչ պետական հիմնարկ-

ները և ոչ էլ նույնիսկ Պասաժը: Դատարանում դատավորներն առանձնացել էին խորհրդակցության, և մի ամբողջ ժամ նրանք չէին կարողանում քրեական դատավարության կոճղ օրինացի մեջ գտնել այն հոգւածը, որով կարելի է հարեանի գոմշի պուշը թրով կտրող հանցագործին պատժել, և արդեն երգվյալ հավատարմատար Ֆեոկտիստ Իվանիչն առաջարկում էր գործն ուղարկիլ նոր քննության, որովհետև շատ մ ու թ էին հանցագործության հանգամանքները... Գավառային ինքնավարության մեջ այն ժամն էր, երբ Համգու բեյ Մահմուդբեկովը թավ ձայնով «անառակ» անեկդոտներ էր պատմում, իսկ Նազար 10 բեյը աղվեսահաչ էր տալիս... Այդպիսի ժամ էր քաղաքային ինքնավարության մեջ և հայոց վիճակային կոնսիստորիայում, այդպիսի խաղաղ ժամ էր, որովհետև Տեր զի բազումը վաղուց էր կնքել ծննդյան երկու վկայականները:

Նույնիսկ փողոցները խաղաղ էին: Ծառի շվաքում կարելի էր հանդիպել մի քանի գյուղացիների, որոնք կամ սեխ էին ուտում, կամ փռել էին դնած ապրանքը և նորից նոր հաշվում էին՝ անընդհատ կրկնելով. «Հո չխաբե՞ց մեզ էն շան որդին...»: Բայց հետաքրքիր չեն սեխ ուտող գյուղացիները և կամ նրանք, որոնք իրար երեսի նայելով դժվարանում են գրտնել, թե գյաղը 27 կոպեկով մահուդավարին ինչքա՞ն կանի, 20 եթե իրենք դենկ են 5 գյաղ և մի շարեք:

Քաղաքում այդ պահին ամենահետաքրքիր տեսարանը խոհանոցներումն էր և ոչ թե սենյակներում, որտեղ նույնիսկ Հերսելյան՝ «Թեք կոտրած հրեշտակը» շրջում էր սնային զգեստով և շուներ այն հմայքը, որ ուներ, երբ հագնում էր խշխշան շորերը և պահում էր երկնադույն մետաքս հովանոցը:

Ամենահետաքրքիրը խոհանոցներում էր...

Ներս մտնենք Հաստ Ներսես բեյի տան դարպասով: Արդեն դարպասի մոտ զգացվում է այն բույրը, որով անսխալ 30 կարելի է որոշել, թե ի՞նչ վիճակումն է դուման: Արդյոք ա՞յն, երբ փակ կոկոսի նման հաղիվ է երևում մի կտոր վարդագույն միս, երբ հետզհետե փքվելով իր մեջ է կլանում շոգին և չոր մրգերի հյութը, և խաղողի տերևների արանքներում բրինձի հատիկները խաղում են... Կաթսան փրփրում է, շոգին հրեմմն բարձրացնում է կափարիչը պ ու Ֆ անելով, և կափա-

րիշը ղնգալով իստում է: Կաթսայի ալյ. շնչառությունը հիշեցնում է ներսես բեյի հետկեսօրյա քունը, երբ հաստ շրթներնէրը ուղցնելով քնի մեջ նա պուֆ էր անում, արծաղելով հոտավետ շունչ:

10 Մեծ կաթսայի կողքին շար են ընկել բազմաթիւ ջամեր, բաղյաներ, կոթաւորներ, պղնձե պնակներ, որոնց պարունակությունը և կհա նպատակը նույն գուման է: Մեկի մեջ տաքանում է սերկերիլի և նռան ջուր, որ պիտի եռա միայն միանգամ, ապա ծաղկավոր կոթամանի մեջ աղախներ պիտի իջեցնի մառանը, սառեցնելու նա պիտի երեւա այն բոպին, երբ մեծ ափսեի մեջ խոհանոցից դուրս կգա գուման, և ներսես բեյը նրա գոլորշին կհանգցնի նռան և սերկերիլի սառած ջրով: Նրա կողքին տաքանում է հիլի և դարչինի լուծույթը, ավելի հեռու շորանում է այն կարմիր հացը, որ ներսես բեյը մատներով պիտի փշրի գումայի ջրալի հյութի մեջ: Խոհանոցում այլ պընակների մեջ կանաչի է՝ քաղցր սոխ, կինձ, կոտեմ, տառնձին դարսւած են սպիտակ բողկի պահունակները,— ոչ այն բողկի, որ հասնում է մի ամսում, այլ այն, որ մի տարում հազիւ է հասնում, բայց երեք տարի համը պահում է:

20 Խոհանոցում ներսես բեյի կինը ձեռքի աղացով սուրճ է մանրում և դանգատւում է, որ ֆրանսիական ապրանքների մագաղինից այլևս հարկավոր չէ սուրճ առնել, այլ հարկավոր է առնել Եփրատ Երեմից, որի սուրճը կյուզմիլլա կովնան շատ է հաւանել: Նա զանգատւում է, բայց ականջը կաթսայի կողմն է. յուրաքանչյուր քլթոց, կափարիշի յուրաքանչյուր զրնգոց նրա համար նշաններ են գումայի ձև տւում ան Տանտիկինը ձեռքի փոքրիկ շերեփով չափ է տալիս ալյ. բարդ շարժման: Ինչպես նաւավար նա վարում է ճաշի նաւը մինչև վերջին նաւահանգիստը, մինչև...

30 Բայց այդպես էր բախտը Գորիսի շատ առաքինի և անվանի տիկինների, նրանց ալյ էր վիճակված՝ բմբուլի բարձրք փքված պահել, անկողինը փափուկ, ճաշն անթիւրի և առատ, տունը հարուստ,— իմանալ սուրճ եփել և հյուրերին զբաղեցնել մինչև սուրճը և ապա լոտո կամ թուղթ խաղալ: Ալյ էր նրանց վիճակը, և նրանցից շատերը նույնիսկ ամուսնու պաշտոնը չգիտեին, այլ միայն գիտեին, որ նա դավաբար խա-

ն ա յ ի մ ե ծ եր ի ց է և նրանից բարձր միայն երկու բնյ կա՝
այսինչը և այնինչը, իսկ մնացած բոլոր բնյերը նրանից քաշ են,
նրանց կանայք՝ իրենից քաշ են, նրանց երեխաներն ի՞նչ են,
որ խաղան իր երեխաների հետ: Նրանք կարող են ունենալ գի-
լան առի մուրաբա, իսկ իրենք՝ սերկևիլի, նրանց սերվիզն
արծաթից է, իրենցը՝ արծաթ ոսկեջրած,— մի խոսքով, մի աս-
տիճան պիտի բարձր լինեին այն բնյերից, որոնցից աստիճա-
նով բարձր էր տան տերը:

Այդպես էին այդ կանայք՝ բազմաթիվ երեխաների մայր,
խոհանոցի տնօրեն, հյուրընկալուհի և դեռևս ինչքան պարտա- 10
կանություններ ունեին նրանք... Ահա դիմաց-դիմաց պատու-
հանից խոսում են երկու այդպիսի տանտիրուհի.

— Վարսենիկ, էդ ինչո՞ւ ձեր լույսերը ամբողջ գիշեր
վառվում էին... Հյուրերդ ուշ գնացին, հա՛...

— Ի՞նչ ուշ, սհաթի տասներկուսին չարեք էր պակաս, որ
գնացին... Աղջի, տաք էր, տաք... Միրոս ուղում էր ճաքի:

— է, տաք ասում ես պրծնում... Գիշերը աչքերս չեմ փա-
կել: Դու հեռ լավ ես: Ուղում եմ գնամ Շուշի. ասում են պրո-
ֆեսոր Բահաթուրովը եկել է... Ժե՛նսկիյ հիվանդությունից
նա լավ է... 20

— Բախտավոր ես... Ես էլ կգայի, թե երեխան չլիներ...

Պատուհանները փակում են, և երկու սիրելի հարեանուհի-
ները իրար հասցեի շնջում են.

— Հողեմ գլուխդ, թե քո մարդը քեզ Շուշի կուղարկի...
Դու երեխան մահանա բռնի:

— էդ դեղնած կերպարանքիդ Բահաթուրովն էր պակաս...

Եվ միայն կարելի է զարմանալ, թե որքան խելոք էին այդ
կանայք և ինչ եռանդի տեր էին, որ այդքան զբաղմունքից հե-
տո դեռևս ժամանակ էին գտնում կտրելու փողոցը, որպեսզի
փորձեն հարեանի մուրաբայի համը, այն մուրաբայի, որի եփե- 30
լու կերպը քաղաքն երից բերել է Վարվառա Մինանյան,
տիկին Վառլենիան, Վառի-բաջին, ինչպես նրան կանչում
էր լվացարարուհի Մինան: Նրանք ժամանակ էին գտնում վեր-
ջին մոդայի պեղեբրինաչի ձևսն ընդօրինակելու, նույնիսկ
մտնում էին կանացի դերձակ Մացակի տունը, իբրև թե պա-

տահմամբ, բայց նպատակ ունենալով տեսնել այն կոֆտան, որ պատվիրել է տիկին Օլինկան և որի մասին այնքան շատ էին խոսում կալազարանց տանը: Եվ ինչի՞ մասին կարծիք չէին հայտնում և ինչ կարծիքներ չէին հայտնում նրանք...

— Ստուգենա՛ Ռուբենը շատ կսխալվի, եթե Հերոելյային առնի՛ր նրա մեջն առողջ չի...

— Ամբրումովի տղան չի բարիշում խորթ մոր հետ: Ասում են տեր Զավենը գնացել է հաշտեցնի...

10 — Սահակ Սերգեիչի մեծ աղջիկը լկատված է... Երեկ գիշեր նրան բուլվարում տեսել են ռուս օֆիցերի հետ...

— Է՛, ժամանակս փոխվել է, դարդացել են, լուսավորվել են... Մեզնից ծնվածն էլ մեզ չի հավանում...

— Տեղն է, Սահակ Սերգեիչի կնոջ տեղն է... Ասում էին աղջկադ հեռու մի ուղարկի, կ'լկստվի, թե թող ուսումը տեղ տա, բժիշկ պիտի դառնա: Դե հիմա թող բժիշկ դառնա... Կդառնա՛, ինչպես չէ:

20 Այդպիսի կարծիքներ հայտնում էր նաև տիկին Վարսենիկը, ոչ միայն պատուհանից դրուցելով հարևանուհու հետ կամ այդ նպատակով հյուր գնալով մի տուն, որտեղ իրար էին փոխանակում լուրերը, լուր էին փոխ առնում, ինչպես փոխ էին առնում մի աման նավթ, որովհետև ցերեկով մոռացել էին գնել, — առժամանակով առնում էին լուրը, ինչպես մի անգամի համար հարևանից վերցնում էին փլավ քամելու պղնձե մաղը: Տիկին Վարսենիկն այդ բանով զբաղվում էր նույնիսկ խոհանոցում, դոլմայի ձևավորման ամենապատասխանատու բաղադրիչները, երբ կրակի հզորացումը կամ մի ավելորդ համտես կարող էր փչացնել ամեն ինչ, ինչպես եթե նավավարը՝ աչքը դեպի ծովային ճայերը, նավը հանկարծ դարկեր ստորջրյա քարի...

30 Բայց տիկին Վարսենիկի ձիրքն էլ հենց այն էր, որ նա կարող էր ֆրանսիական ապրանքների մագազինի սուրճը վատաբանել և նույն ժամին կրակից հանել մի փայտ, որի ջրմուխյունից նուան և սերկելիի ջուրը կսևանար: Տիկին Վարսենիկն իր աղախինին պատմում էր.

— Ասում են երեք օր առաջ Շենում մի կին գնացել է քանչարի, հասել է մինչև Մատուռի ձորը... Քանի միտս է, գի-

նու փարչը դիր առվի մեջ, մի քանի էլ դամբուլ քաղի էն ծայրի ծառից,— իսկ ինքը բաց է անում կաթսայի կափարիչը և գոլորշուց, բույրից, ավելի ճիշտ, եռացող ջրից հասկանում է, թե ինչ է կատարվում կաթսայի խորքում:

— Գալիս է, պապան գալիս է, հետն էլ մի մարդ կա,— ճշալով ներս է վազում տիկին Վարսենիկի փոքրիկ աղջիկը, որին մայրը պահակ է դրել փողոցի անկյունում:

— Գալիս է, պապան գալիս է և հետն էլ Նազար դյադյան է,— ճշալով ներս է վազում տիկին Վարսենիկի փոքր տղան, որ ավելի հեռվում էր դիրք պահել:

10

— Գալի՛ս են,— ճշում են երեխաները, ինչպես նավաստիները կկանչեն.

— Ցամաքը երևաց, ցամաքը...

Այստեղ տիկին Վարսենիկի ձիրքը հասնում է կատարելության, մինչև տանտիկնության արվեստի բարձրունքները:

— Կաթսան մի կողմ դիր,— և հյուրի համար ավելացնում է ճիշտ այնպիսի գավաթ, ինչպիսին դրել է ամուսնու համար:

— Բողկը ջրից հանի,— և շտապում է հինգ բոպեում դգեստը փոխել, հարդարել իրեն, փոքր աղայի գոտին շտկել, աղջկանը հիշեցնել, որ Նազար դյադյային հարկավոր է բարեվել և այդ տաղնապի մեջ մոռանում է բուժ մատի մուրը, որ կնկատի երեկոյան, երբ շարունակի պատմել այն կնոջ մասին, որ երեք օր առաջ գնացել էր Մատուռի ձորը...

20

Ներսես բեյի և նրա հյուրի՝ Նազար բեյի, ներս մտնելուց հետո ճաշն իսկույն չի սկսվում, թեև Ներսես բեյը դեռևս ռապորտ գրելուց էր քաղց զգացել, ավելի ճիշտ նրա քթովն էր ընկել դոլմայի հոտը, ինչպես տիկին Օլինկայի բարձերից մի բմբուլ հասել էր մինչև դատարան և նստել խեղճ գրագիրի ունքին: Ներսես բեյը բաղցած էր, բայց կային անխուսափելի ծեսեր, ինչպես բողկը անխուսափելի էր դոլմայից: Այդ ծեսերից վեհագույնը կատարվում էր այդու, երբ Ներսես բեյն իր սեփական ձեռքով, վարունգի թփերի մեջ փնտրում էր երկու-երեք փոքր վարունգ, ծաղիկը դեռ պոչին, փոքրիկ փշիկներով, ինչպես երեխայի աղվամազը, այն նուրբ վարունգը, որ բերանի մեջ հալվում է և որին Ներսես բեյը մեծարում էր տասնյակ

30

փաղաքշահան բառերով՝ պիկոլիա, կոլոլիա, պի-
ծի-միծի Բաղդասար, Կլապիդոն Իվանիչ, բի-
բուլի և այլ այսպիսի բառերով, որոնցից մի քանիսը յուր
ժամանակ ուղղված էին տիկին Վարսենիկին: Բայց ահա նա
գտավ այն վարունդները, որոնց, Ներսես բեյի ասելով, աստ-
ված Քարահունջի օղու հետ միաժամանակ աշխարհ է ուղար-
կել, որպեսզի մարդկային հողին չձանձրանա...

Եվ ճաշը սկսվում էր...

- 10 Սկսվում էր այն ճաշը, որից հետո տիկին Վարսենիկի
աղախինը կանչում էր լվացարարուհի Մինային, և երկուսով
միասին առվի ջրում մոխրով լվանում էին սլնակները, կաթ-
սաները, մեծ ու փոքր ափսեները... Եվ մինչև արևը մայր մըտ-
ներ, նրանք լվանում էին: Իսկ ներսը, հով սենյակում, դի-
վանների մեջ ընկղմած քնել էին Ներսես բեյը և Նազար բեյը,—
տիկին Վարսենիկը գնացել էր իմանա, թե արդյոք չն՞ն աչյուկ
տիկին Վառինկայի գաթաները, մեծ տղան պապայից ծածուկ
ընկուզենու տակ ծխում էր, փոքրը փետում էր թիթեռի թևերը,
մեծ աղջիկը պատուհանից ո՞վ գիտի ինչու նայում էր դուրս,
իսկ փոքրն սպառնում էր պապային ասել, որ Ժորժիկը ծխել է
20 և մամային ասել, որ մեծ բույրը դարձյալ պատուհանից չէր
հեռանում:

Փողոցում լռություն էր: Կսվում էր միայն ամանների
զնգզնգոցը և Ներսես բեյի միալար պուֆերը, կարծես
դեռևս կաթսայի մեջ դոման եռում էր:

8

- Ամբողջ քաղաքում բեյերը քնել են հետկեսօրյա քնով, և
քանի նրանք քնած են, հարկավոր է պտույտ անել քաղաքի փո-
ղոցներում, որովհետև շներն էլ քնած են: Իսկ Դորիս քաղաքի
շները կատվի ձագեր չէին, ինչպես Լյուդմիլա Լվովնայի շնիկը,
30 որի մասին խոջա Մակիլը մի անգամ ասել էր.

— Փառքդ շատ, աստված... Սա էլ կասի, որ շուն է և շան
աղվից է:

Դորիսում հայտնի շներ կային, ինչպես օրինակ՝ Սիմոն
բեյի Թոբուշը, որից ամբողջ թաղը դողում էր, և նույնիսկ մու-

րացկանները սիրտ չէին անում նրանց բակը մտնել: Նրանք շներ չէին, այլ շղթայած առյուծներ և վագրեր, ինչպես խան-
լար բեյի Զինդառ շունը, որ տիրոջ հետևից դնում էր դյուղե-
րը հավ հավաքելու, այսինքն աչքին ընկած հավը կուլ էր տա-
լիս և մնում էր անպատիժ, կարծես թագաւորական
խարջ հավաքող էր: Հապա պրիստաւ Աղալոյի Զանգի-
Ջրանգին. նրանց փողոցով անց ու դարձը դադարում էր, երբ
լուր էր տարածվում, որ պրիստաւ Աղալուն էլի մեղք է եկել
շներին և նրանց արձակել է: Վերջապես փաստ է, որ 1913 թվի
դեկտեմբերի 4-ին Գորիսի քաղաքային դուման քննության 10
առավ շների հարցը, որովհետև Սիմոն բեյի Թոբուշը կծել էր
Փողտի Անտոնի բիթը՝ պարտականության կատարման, այ-
սինքն նամակատարության ժամին: Այդ առթիւ դումայում մեծ
կռիւ ծագեց պրոգրեսիստների և հետադիմականների միջև,
և միայն արհեստավորության դեպուտատ Չաքմաչի Վեսկանը,
որ ոչ առաջադիմական էր և ոչ հետադիմական, այլ պագավա-
լական էր (նա այդպես էր ասել Բարի աջողումի գինու նկու-
ղում),— և միայն Չաքմաչի Վեսկանի առաջարկով դուման
որոշեց դեղամահ անել քաղաքի անտիրական շներին (պարոն
Արշակի ասելով՝ այդ էլ ուներ իր բուն արմատը. շներից 20
մեկը ցերեկով գողացել էր դուրսը տակառի մեջ թրջոց դրած
պագաշը):

Այդպիսի անվանի շներ կային Գորիսում, որոնք որդոց
որդի ապրելով միևնույն տանը, վարժվել էին իրենց տերերի
բնավորության, իսկ մի քանիսն այնքան էին երես առել, որ
իրենց վարքն ու բնավորությունը նմանեցնում էին տերերին:
Օրինակ, Նազար բեյի շունը, երբ գյուղացին փափախով մըտ-
ներ նրանց բակը, աղվեսահաչ էր տալիս՝ արագ-արագ և սուր
ձայնով և ձայնը կտրում էր, երբ գյուղացին փափախը հանում
էր: Տեր զի բազումի Չամբարը ոռնում էր, երբ լսում էր ու- 30
սաց եկեղեցու դահգերի ձայնը: Զիլֆուղար բեյը (հայ) մի շուն
ունեւոր, որ երբեք չէր հաչի, եթե նույնիսկ կես գիշերին գյուղա-
ցիները թափվեին նրանց բակը: Բայց եթե նրանք գային առանց
ոչխարի, առանց պանրի և յուղի, շունը քիչ էր մնում շղթան
կտրել, կարծես նա էր կաշառք հավաքում:

Գործիսում այնպիսի շներ կային, որոնք լափում էին դռ-
մայի մնացորդը և տիրոջ նման հետկեսօրյա քնով քնում էին
և նույնիսկ քնի մեջ պ ու ֆ էին անում, ինչպես Ներսես բեյի
շունը: Շները զարթնում էին, երբ հնչեր տիրոջ ձայնը: Այնու-
հետև նրանք արթուն պահակ էին մինչև լուսաբաց: Տերը կա-
րող էր կ ա ն ա շ ս ե ղ ա ն ի շուրջը նստել մինչև վերջին ուր-
լին, կարող էր բիլիարդ խաղալ, կարող էր հարբած տուն
գալ,— ամեն ինչ ապահով կարող էր անել, քանի շունը կար...
Մի խոսքով, եթե դատական հին դործերում ձեզ պատահի
10 հանդիպել այսպիսի արտահայտության՝ «Նա ինձ համար շուն
չէր, այլ բերդ էր»,— իմացեք, որ այդպես ասողը գործեսցի էր:

Քանի շները քնած են, հարկավոր է պտույտ անել քաղաքի
փողոցներում և մի քանի տուն մտնել: Բայց հարկավոր չի
մտնել Հաստ Ներսես բեյի հարևան տունը, որտեղ ապրում է
խուրդա կամ Կարճիկ Ներսես բեյը, որովհետև այստեղ էլ ա-
մեն ինչ նույնն է՝ աննշան տարբերությամբ: Կարճիկ Ներսես
բեյը դուժա չի կերել, այլ կոլուակ, նա մեջքի վրա չի քնած.
այլ կողքի, և նրա շան երկու աչքերը կապույտ են, իսկ Հաստ
Ներսես բեյի շան մի աչքը երկնագույն է, մյուսը՝ կապույտ:
20 Մնացածը նույնն է, նույն այգին, նույն չորս երեխան, որից
մեծ աղջիկը պատուհանի առաջ սպասում է, թե երբ կանցնի
հարևանի գիմնաղիստ տղան,— այն բակից էլ մի աղջիկ տես-
նում է Ժորժիկի ծխախոտի ծուխը:

Հարկավոր չի ներս մտնել այս տունը նաև այն պատճա-
ռով, որ երկու հարևաններ իրար թշնամի են, և դառն է պատմել
նրանց թշնամությանը, որովհետև կարող են կարծել, թե եր-
կու Ներսես բեյերը չնչին մարդիկ էին, եթե նրանց երկարամ-
յա գոտության առիթը եղել էին նրանց շները, ավելի ճիշտ՝
Հաստ Ներսես բեյի շունը, որ մի գիշեր կապը կտրել և թռել էր
30 հարևանի այգին և այնտեղ հարևանի շան հետ շնություն էր
արել և այդ ոչ թե այգու մութ խորքում, այլ նոր մարգերի մեջ,
այնտեղ, ուր Կարճիկ Ներսես բեյի կինը ցանել էր Երուսաղեմի
լոբի, ռեհան, կինձ և զլխավորն է՝ կ ա տ ա ղ ա մ վ ա Ր ու ն գ,
այն վարունգը, որի սերմերը Քութախից ուղարկել էր հար-
կային տեսության ավագ ռեիդոր իշխան Այլախարին, երբ

պաշտոնական գործով եկել էր Գորիս և յոթ օր հյուր էր եղել Կարճիկ Ներսես բեյին: Իշխանը դեռևս Գորիսումն էր, երբ ամբողջ քաղաքը խոսում էր Քութախի կատաղած վարունգի մասին, որը բերանում չի հալվում, ինչպես Հաստ Ներսես բեյի սիրած ալ ծ ի-մ ի ծ ի Բ ա ղ դ ա ս ա ր ը, այլ հասնելու մոտ պայթում է ահագին աղմուկով, ինչպես նկարագրել էր իշխանը,— պայթում է ինչպես ռումբը, և ամբողջ քաղաքն անհամբեր սպասում էր այն օրվան, երբ ինչպես ռումբ պիտի պայթեր առաջին կատաղած վարունգը, որի սերմից Կարճիկ Ներսես բեյի կինը հինգ հատիկ էլ չէր տվել իր հարևանուհուն 10 և մինչև անդամ կալալարանց տանը այդ առթիվ ասել էր.

— Անցյալ տարի կոֆեն կրակի վրա մի քցելու ցիկ ուրիշ ուզեցի, թե՛ ես էլ հյուր ունեմ, ինձ հերիք չի... Հապա ես էդ կմոռանամ...

Բայց գոտության առիթն այդ չէր, այլ շների մոլությունը, որի ընթացքում կատաղած վարունգի ծիւրը արմատախիլ տրորվել էին: Կարճիկ Ներսես բեյի կինն այդ համարել էր նախանձից տրաքված հարևանուհու դործը, և յոթ օր երկու հարևան պարտեզներից լսվում էին մերթ հանդարտվող և մերթ բորբոքվող կուլի աղմուկ, անհծք և անվայել խոսքեր... Յոթ օր, 20 յոթ գիշեր երկու տունը նման էին երկու բերդի, որտեղից լըսվում էին ռմբակոծության ձայներ: Հաստ Ներսես բեյը նիհարեց, որովհետև նրա կինն այդ օրերին ոչ գոլմա էր եփում, ոչ կոլուակ, այլ եփում էր այնպիսի խառնափնթոր կերակուր, որ կվայելեր խարչ և նի պահող Թևատորոսին: Ներսես բեյը միայն սովից խեղճացավ և խեղճանալով հանձնառու եղավ, որ Կարճիկ Ներսես բեյը մի ոչինչ մարդ է, դնու է և նույնիսկ ասաց, որ հարկային տեսուչ Նիկիֆոր Վասիլիչը նրանից շատ է անգոհ...

Իսկ հարևան բերդում ռմբակոծությունը դադարեց միայն 30 այն ժամանակ, երբ Կարճիկ Ներսես բեյը խոստովանեց, թե անցյալ տարի իշխան Ալախիարին գիշերվա կեսին գնաց պարտեզ և որովհետև շատ ուշացավ, ինքը ևս դնաց պարտեզ և ջրածակի մոտ, ասինքն այնտեղ, ուր առուն պատի միջով մտնում է հարևանի պարտեզը,— այդտեղ ինքը տեսավ իշխա-

նին և տիկին Վարսենիկը նմանապես իրենց պարտեզումն էր... Կարճիկ ներսես բեյն ուրիշ ոչինչ չխոստովանեց իր կնոջը, որովհետև նախ այդ նկատելուց հետո նա անմիջապես տուն էր վերադարձել և ապա նա չկամեցավ անառակ պատմութունով վարակել իր կնոջը: Նա միայն այդ խոստովանեց, որովհետև կինն իսկույն դեմքը ձեռքերով ծածկեց, ինչպես ամոթխած կին, որ այդ ձևով պաշտպանում է իր կուսական լսողությունը:

- 10 Դրանից հետո երկու բերդերի միջև սկսվեց խրամատային խուլ կռիվ, և երբ տիկին Վարսենիկը մի աղջիկ ծնեց, թվաց թե նրա կողմը հաղթեց, և հույս կար, որ կնոնքի առթիվ կարող էր վերջանալ նրանց կռիվը, բայց երկու շաբաթ հետո Կարճիկ ներսես բեյի կինը ևս մի աղջիկ ունեցավ, և նրանք այդպես էլ շհաշտվեցին:

- Ի պատիվ երկու ներսես բեյերի պետք է ասել, որ անձնատուր լինելով իրենց կանանց, նրանք այնքան հեռու չգնացին և իրար ոչ մի անվայել խոսք չասացին: Նրանք նույնիսկ իրար հետ խոսում էին, երբ հարկային տեսչության տեղեկագրերը Կարճիկ ներսես բեյը ռապորտով ուղարկում էր իր հարևանին:
- 20 Մինչև անգամ շինվորիկների կլուբում, երբ բարակա էին խաղացել, Հաստ ներսես բեյը հարևանին շատ ազնիվ և քաղաքավարի ասել էր.

— Թուղթը ձերն է, հավաքեցեք...

- Ահա այդ շնչին թշնամության պատճառով հարկավոր չի մտնել Կարճիկ ներսես բեյի տունը: Նաև կարող ենք խանգարել Լուսիկին՝ Կարճիկ ներսես բեյի մեծ աղջկան, որը օգտորվելով հետևանքաբար խաղաղությունից, Ժորժիկի նամակի պատասխանն ահա տանում է դեպի պատը՝ ջրածակի գլխին: Իսկ Ժորժիկն ընկուզենու տակ անհամբեր ծխում է և սպասում
- 30 է աղանջանին:

Կարճիկ ներսես բեյի տնից վերև դարձյալ բեյի տուն է՝ խուրշուղ բեյի տունն է: Այդպես էր Գորիս քաղաքում. երբեմն մի շարքի ընկնում էին քսան-քսահինգ բեյի տներ, ինչպես ճոթի մաղաղաները: Երբեմն այդ շարքն ընդհատվում էր վաճառականների տներով և նաև մի այնպիսի տնով, որի տե-

ըր որ բեյ էր, ոչ վաճառական, այլ օրինակ՝ Ափունց Ակու ամին էր, ձորկեցիների նամակառուն:

Չորրորդ տունը, որ երկու միանման ճակատ ուներ, որովհետև նայում է երկու միանման փողոցների,— նշանավոր էր և՛ տան տերով, և՛ տնկեցով, ինչպես Գորիսում անվանում էին ուրիշի տանը վարձով ապրողին: Այդ տան ներքնահարկում, ճիշտ այնպիսի զերդամբայում, որտեղ տիկին Վարսենիկը ձմեռվա համար պահում էր կարտոֆիլ, թթու կաղամբ, սոխ, ձմռան բողկ, նաև այնպիսի իրեր, որ ամառ-ձմեռ այդ կիսամուկ ներքնահարկում էին՝ հնաձև թամբ, կոտրած տակառ, թիֆեղի կտորներ, որ մնացել են տան կտուրից, պարսկական լազան և այլն,— ճիշտ այդպիսի զերդամբայում ապրում էր Հայաստանցի Ավետիսի ընտանիքը:

10

Ինչպե՞ս էր նա ընկել այդտեղ և ո՞ր գավառից էր,— հայտնի չէր. միայն հիմա նրա մասին հարցնող էր լինում, պատասխանում էին, որ Ավետիսը փախստական է Հայքստունի կողմերից, և նրա խոսած լեզուն այն կողմի լեզուն է: Այդքան էին պատասխանում, որովհետև Գորիսում խեղճ մարդկանց մասին երկար չէին խոսում: Միայն պարուն Արշակը հայոց պատմության դասին պատմելով Մշո երկրից՝ ծխական դպրոցի սաներին հարցնում էր.

20

— Կարդացել եք չէ՞ Ահարոնյանի «Արցունքի հովիտը»...

— Կարդացել ենք, բոլորս միաբերան կարդացել ենք,— գոռում էր մի շարաճճի:

— Ահա Հայաստանցի Ավետիսն այդ երկրից է: Այդ արցունքի հովիտից, որ կոչվում է Հայաստան, իսկ հնում՝ Նաիրի երկիր.— և պարուն Արշակը շարունակում էր դասը:

Հայաստանցի Ավետիսը Մուշից էր, թե Վանից, թե Ալաշկերտից էր,— ո՞վ գիտեր, որովհետև Գորիսում միայն պարուն Արշակը և Սասունը գրախանութի մարդիկ գիտեին Մուշը և Վանը և Ալաշկերտը, իսկ մնացածների համար այդ ամենը յոթը սարից այն կողմ մի մութ երկիր էր, մի անհայտ Հայքստուն, որտեղից երբեմն գալիս էին մաղ ծախող գրնչուներ, լարախաղներ, որոնք խաղից առաջ խաչակնքում էին հանուն Մշո Սուլթան սուրբ Կարապետի, գալիս էին օտարոտի

30

տեսքով մարդիկ, որոնք ոչ ուս էին, ոչ ղիլանի քուրդ, ոչ կլայնիկ անող լեզվի, ոչ խոյեցի կլլան էին, այլ Հայք ստուգի էին:

Ինքը՝ Հայաստանցի Ավետիսը, ոչինչ չէր պատմում: Նրանից այդ մասին չէին հարցնում: Նրան միայն ասում էին.

— Ավետիս, մի սաժեն քար է պետք... Հի՛նչ ես ասում,— իսկ Ավետիսը ոչինչ չէր ասում, այլ տաս օր իր էջով գետից մի սաժեն քար էր կրում:

10 — Ավետիս, անտառապահին ես ասել եմ փայտի համար... Քանի եղանակները լավ են... — և ասողն ուրիշ ոչինչ չէր ասում, որովհետև գիտեր, որ Խուրշուդ բեյի փայտը կրելուց հետո Ավետիսը պիտի կրի նրա փայտը. էջի և յուր սեփական մեջքով թագավորական անտառից պիտի կրի նրա փայտը:

Իսկ մոտիկ հարևանները միայն այն գիտեին, որ Ավետիսի ասլրած զերզամբան լիքն է գեշ, սև և պեպհնոտ աղջիկներով, որոնք երբեմն արևի տակ նստում էին, և ով նրանց տեսներ՝ միտք էր անում, թե Հայքստունցին ինչպես պիտի տեսնուց անի այդքան աղջիկների, և նրանց ո՞վ կառնի:

20 Բայց առնում էին: Երկու տարին մի անգամ Ավետիսը տուն գալով, հետը բերում էր կոշակկարի մի աշակերտի, որ մանկուց քել էր, մի կաղ երիտասարդի, որ բրուտի արհեստանոցում կալ էր շաղախում, — վերջապես մի նախրապանի, որը, լսելով, ուներ իր սեփական կովը և նույնիսկ Խուռոփի ձորում ուներ սեփական այգետեղ: Միայն մի անգամ կոշակարի քել աշակերտը, բրուտի մշակը և նախրապանն աչքի տակով նայում էին Ավետիսի մարդու գնացող աղջկան, և մի շաբաթ հետո ներքնահարկում հարսանիք էր... Վերի հարկից մի գիշերով տալիս էին մեծ կարպետը, մի քանի ափսե, պղինձը, հարևանները ով մի քիչ յուղ, ով բրինձ, ով մի հնամաշ զգեստ, որ հիթ հարսնացուին փոքր էր, Ավետիսի կինը պահում էր նրանից կրտսեր աղջկա համար:

30 Մախքի մեծ մասը հոգում էր տիկին Օլինկան, Հայ Կանանց Միության երկարամյա նախագահուհին: Եթե քրքրենք այդ Միության ժապավինյալ հաշվեմատյանը, գրանցված

կգտնենք հետևյալը. «Հայաստանցի Ավետիսի դստեր կնուն-
քին հինգ ռուբլի դրամով» և կամ «Հայաստանցի Ավետիսի
դստեր ամուսնության տասը ռուբլի»: Անարդարացի կլինե՞ր
կասկածել այդ գրանցումների ճշտության,— նախ որ բոլորի
դիմաց կա Ավետիսի ահուկի բուժի դոկտոր և տալա դեռ մինչև
այժմ էլ ոմանք դորիսեցիներե՞ր հիշում են, թե երբ Հայաստան-
ցի Ավետիսին աղջիկ էր ծնվում, հարեաններն ասում էին.

— Ավետիսն էլ մի հինգանոց աշխատեց...

Եվ վերջապես Կյորեսից մինչև Նորու, այնտեղից Ջորիկ
և Յաքուտ այժմ ինչքան գեշ, սև և պեպենոտ աղջիկ ու կին կա, 10
ամենքը սերվել են Հայաստանցի Ավետիսից:

Կարելի է նաև այլ վկայություն բերել. այդ գյուղերում,
ինչպես և Կյորեսում, կա հայրստունցու հարսանիք՝
արտահայտությունը, որ նշանակում է անաղմուկ հարսանիք՝
առանց կերոնների, առանց մականունների, այսինքն հրա-
վիրված հարսանքավորների, որոնք ունեին իրենց նշանը՝
վառած մոմը և ունեին մականրապետը, որի նպատակն էր խմել
և խմեցնել մականրներին, ջարդել և փշրել գավաթները, երբ
հարկ լինե՞ր, պարել տալ ամենաամոթխած աղջիկներին, հար-
սանիքը ձգձղել, եթե հարսանքատանը գինին սպառելու վրա էր, 20
խսկ աղջկա հայրը ժլատ էր, կռվեցնել երկու տոճի և հաշ-
տեցնել հին թշնամիներին,— մի խոսքով մականրները հրոսա-
խումբ էին, որ տիրում էին հարսանքատանը և տնեցիներին
այնքան, մինչև գինու ղորությունից սլաքավելին: Եվ երբ պա-
տահում էր, որ գինին քիչ էր, մականրապետը կանչում էր.

— Մենք հո հայրստունցու հարսանիք չենք անում...

Եվ գինին գալիս էր, ով գիտե, որտեղից և ինչպես, աղջկա
հոր բարեկամներն էին օգնում, թե՞ հենց ինքը՝ մականրապետը
ուղարկում էր մի նշան, որով Շոր աղբյուրից էլ կարելի էր
գինի հանել,— բայց գինին գալիս էր, և հարսանիքը շարունա- 30
կում էր բորբոքվել:

Այդպես էր այն տունը ներքնահարկում, որի տերը թեև
Գորիսի բնակիչ չէր հաշվվում և ոչ էլ կյորեսեցի էր, այլ միայն
Հայաստանցի,— սակայն 1897 թվից ասլորում էր միևնույն
դերգամբայում: Ու թեպետ Ավետիսը մի էշով քսան տան քար

էր կրել, բայց ինքը ոչ տուն ուներ, ոչ տնատեղ, այլ ուներ յոթ աղջիկ, միշտ յոթը, որովհետեւ մեկին մարդու տալուց հետո, դեռ տարին չբոլորած, ծնվում էր նրա նման մի աղջիկ, և նույնիսկ պատահում էր, որ հարսնամայրն աղջկա հարսանիքին պարում էր երկու հոգով:

— Հերիք է, մեղք ես, աղջի,— ասում էին հարեանուհիները Ավետիսի կնոջ, երբ Ավետիսը նորից մի հինգանոց էր աշխատում, իսկ կինն սկսում էր անիծել ամուսնուն: Կինն այնպես դառն էր դժգոհում և այնպես էր նկարագրում ամուսնու զորությունը, որ հարեանուհիները՝ տիկին Վարսենիկը, Խուրշուդ բեյի կինը, Անիկա տյոտյան երբ լսում էին քար կրող Ավետիսի ոտնաձայնը, բարձրանում էին պատշգամբը՝ լուսոյ խաղալու:

Հայաստանցու բնական ղերամբայի գլխին ապրում էր ինքը տանտերը՝ Պավլի բեյ Օրբելյանը: Ամեն կողմից նշանավոր այդ բեյը ոչ միայն «Մշակի» անխափան ընթերցողն էր և չէր ծառայում պետական հիմնարկում, այլ առանձնացած ապրում էր տանը, ինչպես իշխանը զղյակում,— Պավլի բեյը ոչ միայն հայտնի էր ռուս քահանայի հետ ունեցած ընդհարումով, այլև ուներ իր անձնական նպատակը: Ինչպես Հաստ ներսես բեյը, նա միայն ռապորտ չէր գրում, չէր ուտում և չէր քնում և քնելուց հետո բարակա չէր խաղում, այլ ուտելուց և քնելուց հետո Պավլի բեյն առանձնանում էր այգու խորքը և այնտեղ մտածում էր... Սյունյաց նախարարության հին և գալիք ժամանակների մասին:

Գորիսի բեյերի մեջ նա միակն էր, որ պատրաստի ծխախոտ չէր ծխում, այլ Նփրատ Երեմի խանութից գնում էր դատարկ գլանակներ, որոնց Պավլի բեյն իր ձեռքով լցնում էր մեղրաջրով թրջած ծխախոտ: Այդ գլանակների տուփի մեջ քնում էր մի անակնկալ՝ թղթի թիթեռ, գունավոր դրաշակ և այլն... և ահա ամբողջ փողոցի երեխաները հավաքվում էին Պավլի բեյի բակը, երբ նրանք լսում էին, թե Պավլի բեյը բաց է անում նոր տուփ: Եվ այդ օրերին վաղ էր Հայաստանցի Ավետիսի աղջիկներին, որովհետեւ մինչև անգամ վեց տարեկան տղան կծեծեր հարսնացու աղջկան, եթե նրանք չժողենին ներքնահարկը: Իսկ Պավլի բեյը սպասում էր այնքան,

մինչև բակը լցվեր տղա երեխաներով և տուփը բաց էր անում։ Տուփի միջի գունալուր գրողակը կամ թղթի թիթեռը Պավլի բնյւ պատշգամբից գցում էր ներքև, երեխաներն իրար վրա էին թափւում, իսկ տան տերը դվարձանում էր։ Ամեն կողմից նշանալուր Պավլի բնյւ ելն նրեխաների մեջ նկատում էր 12—14 տարեկան տղաների, նրանց մեկ-մեկ կանչում էր պատըշ-դամբ և նրանց ականջը թնթև ուրերելով. պատվիրում էր.

— Ականջդ կկտրեմ, եթե լսեմ, որ ուրիշ ազգից ես աղ-ջիկ առել... Հայ աղջիկ կլռնես, իմացա՞ր...

Իսկ տղաները՝ ականջները քորելով իջնում էին և միտք էին անում, թե ի՞նչ պիտի անեն Հայրստունցի Ավետիսի գեշ, սև և սիւսկնոտ աղջիկը։ 10

9

Այն փողոցը, որտեղ մեծ մասամբ բնյերի տներն էին և նրանցից մեկի՝ Պավլի բնյի ներքնահարկում ապրում էր Հայաստանցու ընտանիքը, — այդ փողոցը կոչւում էր Մանուշար Բնյի փողոց։ Որքան էլ քաղաքը փոքր էր և շունհր ոչ մի ծխնելույզ և դործարանի շշակ շունհր, այլ ունհր հարուստ շուկա, դորք, բանտ, եկեղեցի և ներկայացուց-շական վայրեր, այսինքն պետական հիմնարկներ, — 20
այնուամենայնիվ քաղաքը քաղաք էր, ունհր քաղաքազուխ, քաղաքային դումա, փողոցներն անուններ ունհին՝ հաստատ-ված քաղաքային դումայի և նորին դերաշանցության՝ գենե-րալ նահանգապետի կողմից։ Այսպես՝ մի փողոցը կոչւում էր Մանուշար բնյի փողոց, մյուսը՝ թագավորական, եր-րորդը՝ նահանգապետ Կավալյովի անվան, չորրորդն այն առա-ջին գավառապետի, որ ռաղմա-աչքաչափով նկարահանել էր 20
գետահովիտը, ասյա քանոնով բաժանել հավասար վանդակ-ների, յուրաքանչյուրը չորս հարյուր քառակուսի սաժեն։ Բայց թեև գեներալ նահանգապետը հաստատել էր, և փողոցների 30
անունները փակցրած էին պատերին, տները համարակալած էին (և դեռևս պրոգրեսիստները դժգոհ էին քաղաքազուխ Մա-թևոս բնյի պակաս կողմից), — այնուամենայնիվ ժողո-վուրդը, այսինքն կյորեսը՝ Շենը իր բոլոր թաղերով և հարե-

վան գյուղերը ոչ փողոցի անուն էին տալիս և ոչ տան համար-
ներանք ասում էին՝ Կալին պա, և բոլորը պատկերացնում
էին հին կալերը բարափներ զլխին, որ դարձել էր քաղաքի
զբոսավայրը, ավելի ճիշտ, այն վայրը, որտեղ դիմնաղիստ-
ները մեջքի վրա պառկում էին և կամ նվագում էին կիթառ,
ձանձրույթից թքելով դեպի ձորը, դեպի ձորի հին մարագները:

Կյուրեսեցիք, եթե ցույց էին տալիս մեկի տան տեղը, ասում
էին՝ Սիմոն բեյի տան գլուխը, և բոլորը գիտեին,
որ խոսքը այն Սիմոն բեյի տան մասին է, որի շան ահից
10 մինչև անգամ մուրացկանները մուտք չունեին, Սիրաքին
թումբը, — և նույնիսկ նրանք, որոնք երբեք չէին տեսել այդ
երբեմնի բլուրը, գտնում էին քաղաքի այն մասը, որտեղ Ավա-
գիմովների տներն էին, ռուսաց դպրոցը և փոստը, Գոմշի
փոստը՝ շուկայի նոր մասն էր, Պասաժը՝ մինչև քաղաքային
դռնայի շենքը: Այդ տեղն այդպես էին կոչել շատ հնում, այն
ժամանակ, երբ այնտեղ աղբյուրներ կային, որոնց ջրերում
նստում էին Կյուրեսի դամեշները: Այժմ ոչ գոմեշներ կային, ոչ
նրանց աղբյուրները, բայց հին անունը մնացել էր և դեռ հնչում
էր այդ անունը, ինչպես Պասաժի հիմքերի տակ խոխոջալով
20 գնում էին հին աղբյուրները...

Այն փողոցում, որ կոչվում էր Հին ճանապարհ,
ապրում էին արհեստավորներ, մեծ մասամբ բնիկ կյուրեսեցի:
Նրանք ընտրել էին այդ գետափը դուցն նրա համար, որ
հեղեղման վտանգի պատճառով այդ փողոցի տնատեղերն
աժան են եղել, — դուցն և այն պատճառով, որ գետից այն
կողմ նրանց հայրական բոստաններն էին՝ բակլայի, կարտո-
ֆիլի և դդումի անսպառ բերքով, որ այնուամենայնիվ գար-
նանամուտին սպառվում էր, որովհետև արհեստավորների մեջ
այնպիսի ուտողներ կային, ինչպես օրինակ, Ջարմաչի Վես-
կանը, հյուսն Ասանը և թամբագործ Թևին, որոնք եթե երբեք
30 միասին մակար գնային, հարսանքատիրոջ շունը սոված
կմնար:

Այդ փողոցում ապրում էին հյուսներ, քարտաշներ, կոշկա-
կարներ, թիթեղագործ, ներկարար, նաև մի քանի բեյեր, որոնք
մյուս բեյերի շրջանից դուրս էին, ինչպես օրինակ՝ երրորդ
Ներսես բեյը, որ կոչվում էր Պրիստավի Ներսես բեյ, որով-

հետև մի ժամանակ նա եղել էր պրիստավի գրադիրը: Բայց այժմ մնացել էր միայն անունը, և ոչ ոք նրան բանի տեղ չէր դնում՝ ոչ իրենք բեյերը, ոչ կինը և ոչ հարևանները: Մի ռուբլուց ավելի նրան կաշառք չէին տալիս, ավելի հաճախ տալիս էին մի արծաթ աբասի և երբեմն ոչինչ չէին տալիս, այլ միայն ասում էին.

— Ներսես բեյ, էս անգամ կներես...

Հին ճանապարհի տները մի հարկանի էին՝ առանց բացառության: Թեև այնտեղ էլ տնատեղերը դեռ էին հավասար մեծության՝ յուրաքանչյուրը չորս հարյուր քառակուսի ստեփն, բայց որովհետև եղբայրներն իրար մեջ բաժանել էին միասին դնած տնատեղը, ուստի տների թիվն ավելի էր: Եվ երբ ծայր էր առնում երեխաների մահալակույթը՝ կռիվը տարբեր փողոցների երեխաների միջև, ձմեռը՝ ձյունագնդերով, աշնան դեմ՝ արևածաղկի զուլսներով, եղիստացորենի կոթերով, նետ-աղեղով, երբեմն քարերով և նույնիսկ շներով՝ երբ յուրաքանչյուրն իր շան շղթան թևին փաթաթած գնում էր կովի, — Հին ճանապարհի տղաները միշտ հաղթում էին և պատահում էր, որ հաղթողները հակառակորդին քշում էին մինչև շուկա և մանկական մի նետ դիպչում էր դարագարու գլխի Մուխանին, կամ դռմի կլեպը թռչում էր քաղաքային դումայի պատշգամբը:

Նրանք կռվում էին «ռուսների» դեմ, այսինքն բեյերի և վաճառականների տղաների դեմ, որոնք սովորում էին թագավորական դպրոցներում՝ Գորխում և այլ քաղաքներում, իսկ Հին ճանապարհի տղաները՝ Կյորեսի հայոց ուսումնարանում: Վերջիններս չունեին ոչ համազգեստ և ոչ էլ դպրոցի նշան՝ գլխարկի և դոտու վրա: Հայոց դպրոցի երեխաները տրեխներով էին, տարվա մեծ մասը գլխաբաց: Դպրոցից հետո նրանք աշխատում էին տանը և բանջարանոցներում, օգնում էին ծնողներին՝ արհեստանոցներում, և պատահում էր, որ դպրոցից վերադառնալով, ներկարար Նեսու տղան հագնում էր հոր մեծ կոշիկները և ներկի դուլները ձեռքին հոր հետ գնում էր աշխատանքի:

Եվ դեպք էր լինում, որ տուն դալուց Մանուշար բեյի փողոցում «ռուսները» կտրում էին Նեսու տղայի առաջը...

Այն կողմից մեկը լուր էր բերում, և ահա Հին ճանապարհից թռչում էին նրա ընկերները շներով, քարերով, նետ-աղեղով, մահակներով, և նույնիսկ մեծերը դժվար էին դադարեցնում նրանց քարե կարկուտը:

10 Ամառը կռվի վայրը գետն էր, Հին ճանապարհի տակով անցնող գետը: «Ռ ու ս ն ե ռ», այսինքն գիմնադիստները, որոնք ամառային արձակուրդին տուն էին եկել,— խմբերով գալիս էին լողանալու, որքան էլ շատ լինեին նրանք և նույնիսկ իրենց հետ բերեին մեծահասակ մեկին, այնուամենայնիվ այդ էլ նրանց չէր փրկում կռվից, երբ նրանք մտնում էին Հին ճանապարհի տղաների կառուցած լողարանները:

— Մեր ջրերից դուրս եկե՛ք,— գետի մյուս ափից բղավում էր այդ տղաներից մեկը, երբ վաճառականների և բեյերի տղաներն արդեն հանվում էին, ավաղի վրա շարեւով իրենց փայլուն գոտիները, սպիտակ գլխարկները, որոնց պղնձե նշաններն արեից փայլելում էին:

20 — Կորի, ռա՛դ իլ,— բղավում էր մի զնդիկ գիմնադիստ՝ ձյունաթույր մարմնով, ինչպես ձյունաթույր էր նրա սպիտակեղենը, որ տաժանելի աշիատանքով վացել էր վացարարուհի Մինան:

— Ասում եմ դուրս եկեք մեր գլուխից,— զայրացած բղավում էր Հին ճանապարհի տղան, որ առավոտ կանուխ տնից փախել էր, որովհետև գետափի աղետ պարտեղները նրան կանչել էին կեռաս ուտելու, փրցնելու մի քանի պատիճ րակլա, մի բանջարանոցից գողանալու կարտոֆիլ և գետափին՝ բարակույտների հետևը խորովելու բակլան և կարտոֆիլը, որ նրա կ'ճաշն էր, կ'ընթրիքը:

30 — Զե՞ք գնում,— և զայրույթից նրա դեմքը կարմրում էր, ինչպես եթե տղան երեսին քսեր գողացած բալը: Ապա առաջին բարն այն կողմից վզզալով ընկնում էր գետի մեջ, լողացողներից մեկ-երկուսը, որոնք սրտով էին, դուրս էին թռչում և նրան քշում էին դեպի պարտեղների խորքը: Եվ հաղթանակով վերադառնում էին...

Բայց նրանք դեռ նոր էին մտել ջուրը, երբ պարտեղներից Հին ճանապարհի տղաների խումբը, որ մինչ այդ, ո՛վ գիտի,

որի պարտեզն էր ասպատակում,— նրանց խումբը, ինչպես վայրենիների ցեղ, շրթունքները բալի հյուսից կարմրած, բոբիկ և ցնցոտիների մեջ, իսկ ոմանք առանց ցնցոտիների, այլ մի շապիկով,— և արևից սևացած մարմիններով այդ սևամորթներն, ինչպես վայրենիների ցեղ, դուրս էին թռչում պարտեզներից, մոշի թփերից, թրմփալով վայր էին ընկնում ծառերից և վազում էին դեպի գետը՝ ով ձեռքին արևածաղկի կոթ, ով բանջարանոցից պոկում էր մի ձող, որի վրա փաթաթվել էր լոբին, ով կտրում էր ուռենու ճյուղը, ով վազում և գոգը լցնում էր մանր քարերով, և նրանք թռնում էին՝ պատերի վրայով, շամբուտների միջով, բոբիկ ոտքերով կոխելով և՛ ավաղ, և՛ խոտ, և՛ փուշ։ «Ուռնա՛»... հնչում էր նրանցից մեկի ձայնը, և սևամորթները սլանում էին։ Սպիտակ են և ահաբեկված իրենց գցում էին մյուս ափը, ոմանք շորերն առած փախչում էին հեռու, ոմանք քարերի ետև դիրք մտած՝ փորձում էին ընդդիմառակ հեղեղին, որ գալիս էր աղմուկ-աղաղակով...

10

Նրանց բաժանում էր գետը, բայց հաճախ Հին ճանապարհի տղաները գետին չէին նայում, և շոր չէին հանում, այլ շորով իրենց գցում էին ջուրը և լողում էին՝ ջրի մեջ բարձր բռնած ուռենու ճյուղը և արևածաղկի ցողունը, որով մյուս ափին նրանք պիտի ձեռնարկեին։

20

Երբեմն կռիվը բորբոքվում էր, անցնում էին ձեռնամարտի կամ խլում էին նրանցից մեկի դոտին, մյուսի գլխարկը կամ գերի էին վերցնում մի սպիտակ գիմնագիստի, որ վախից թարս էր հաղել շապիկը և չգիտեր ո՞ր է կոշիկի մեկը։ Սպիտակը լալիս էր, կանչում էր մամա... Իսկ Հին ճանապարհի տղաները խոսում էին, թե ինչով ձեռքն նրա բաց մսերը՝ եղինջի թփով, թե՛ եգիպտացորենով։ Սակայն պատահում էր, որ նրանցից մեկը մեղքահոգում էր, թե՛ հիշում էր իր մորը, որ այդ գիմնագիստի հոր տան լվացարարուհին էր կամ նրանց վաղեմի հացթուխն էր։ Եվ նա երեսը շրջելով ասում էր.

30

— Թողեք կորչի գնա...— և նրանք թողնում էին, որ գերին արցունքը սրբելով շորերը հագնի։

Նրանցից ոմանք ղարմացած նայում էին նրա սպիտակ շապիկին՝ եղերքը կարմիր կար, նայում էին մաքուր կոշիկներին, դուլպաներին և նախանձում էին: Նրանց մեջ տղաներ կային, որոնք միայն մի շապիկ ունեին, քաթանե հաստ շապիկ, որ հագնում էին միայն ձմեռը: Եվ այդ փոքրիկ վայրենիներն այնպես էին նայում, ինչպես նախամարդը կնայեր Տեր Ղի բազում ավագ քահանային:

«Ռ ու ս ն եր ը» հեռանում էին, սպառնալով հեռվից, երբեմն ասլահով հեռվից քար էին շպրտում, և այն ժամանակ 10 Հին ճանապարհի տղաները նրանց քշում էին մինչև թագավորական փողոցը, մինչև Մանուշար բեյի փողոցը և վերադառնում էին գետափ, որտեղ նրանք թագավոր էին:

Հին ճանապարհը թեև խուլ փողոց էր, բայց նշանավոր էր իր ալամ եսիր տղաներով: Նրանց հայրերը՝ արհեստավորներ, ապա խարշենի Բեատորոսը, որի ճաշարանում երկու կուպեկով «կես պորցի» քոզբաշ էին ուտում Ամիր Աստանը, սալդատ Երանոսը, Ճոլուն Կեին, Քյաթառան, նաև Բաղարնիկ Խաչին, որ սեփական տուն ուներ Հին ճանապարհի վրա,— այդ մարդիկ կազմում էին մի առանձին խավ, 20 մի քարացած շերտ, որ գալիս էր հին Կյորեսից, ինչպես Հին ճանապարհը Կյորեսի հին ճանապարհն էր դեպի Միջնահանգ, դեպի Սպիտակ քարերը՝ այն խոտհարքներն ու արտերը, որ վաղ ժամանակ եղել էին Կյորեսի հողագործների կալվածքը:

Այդ փողոցը տանում էր դեպի Շենը հին շուկայի հրապարակով, այնտեղ, ուր ներկարարի կարասներն էին, Մանգասար դայու հնաձև խանութը, համետ կարողներ և դարբիններ և որտեղ Ափունց Ակու ամին աշխարհի չորս ծայրից ստանում էր ձորկեցիների տխուր նամակները...

Հին ճանապարհով էր անցնում Շենի նախիրը, երբ տավարածը նախիրը քշել էր Սանդ աղբյուրի ձորը: Կյորեսեցիներից նրանք, որոնց կալերը ջրաղացների մոտ էին, այդ փողոցով էին խուրձ կրում, որովհետև քաղաքի մյուս փողոցներում արգելված էր երթևեկությունը խոտ և հունձ կրողների, նախրի և նախրասպանի: Հին ճանապարհը Կյորեսն էր Գորիս քաղաքի մեջ, Կյորեսն էր երկարածոր լիվով, դժվար անուններով և խրթին բարբառով, իր գերի երեխաներով, որոնք Շենի

տղաների հետ միացած կուլում էին բ ու լ կ ի ու տ ո ղ ն եր ի գ Ե մ, շարունակելով հին կռիվը, որ գալիս էր Ղաթրինի Աղալոյի առասպելական ժամանակներից:

Այդ հին փողոցում հին էին այն մի քանի տները, որոնց մասին դժվար էր ասել, թե ինչպես էին ապրում, բայց խոսք պիտի ասել, որովհետև նրանք ըստ ամենայնի հետաքրքիր մարդիկ էին, նրանք հին կյոթեանցիներ էին և իրենց գործերով անուն էին հանել, ինչպես Զիլֆուղար բեյը՝ կաշառակերությամբ, Պավլի բեյը՝ «Մշակ» կարգալով, Քյալլա Մատուրը՝ ձեռագիր շարադրություններով, լիմոնադի գործարանի տերը՝ 10
Շոր աղբյուրի ջրով և այլն:

Հին ճանապարհի այդ բնակիչները ո՛չ արհեստավոր էին, ո՛չ վաճառական և ո՛չ բնյ: Նրանք երբեք մաճ չէին բռնել և ոչ էլ գիտեին իրենց պապական կալի տեղը: Նրանք միայն լավ գիտեին Բարի Աջողումի գինեւոնը, որի առաջ մեծ ընկուզենին նրանց համար միշտ ստվեր ուներ, ինչպես Բարի Աջողումը՝ գինի: Նրանք լավ գիտեին դետը և գետափի պարտեզները, կյոթեսի բոլոր ձուրերը՝ հեռու և ահավոր, գիտեին անտառը, որ ինչպես մութ ճանապարհ սկսվում էր քաղաքի կողքից և անընդմեջ գնում էր մի օր, երկու օր, տասն օր գնում էր և անցնում 20
էր Արաքսը՝ ոռոս-պարսկական սահմանը և այնտեղից էլ ով գիտե ուր էր գնում անտառն իր գաղտնի ճանապարհներով:

Նրանք գինի խմողներ էին, նրանք անվանի մակարապետ էին, գլխավորն այն հրոսախմբի, որը երբ հարսանիքի գինին պակասում էր, բղավում էր՝ «մենք հո հայրստունցու հարսանիք չենք անում...»:

Նրանց սննդատու մայրը գետն էր և անտառը: Գարնանամուտին, երբ գետը պղտոր գալիս էր, հունը մինչև ափերը լի և պատահում էր, որ ափերից դուրս գալով գետը հեղեղում էր եղբրքը, քանդում էր թույլ կամուրջները, արմատահան պոկում էր ծառերը և խորքում քարեր գլորում այնպիսի զղրդոցով, որ թվում էր թե փլվում են լեռները, — այդ ահարկու ծամին, երբ Հին ճանապարհի բնակիչներն ա՛հ ու դողով էին լսում գետի որոտը, — նրանք՝ ա ղ ու հ ա ց ի Ե ղ բ ա յ ը ն եր ը, ջրերի մեջ որսում էին այն ձուկը, որ հարավից բարձրանում էր գետի լեռնային աղբյուրները:

Գարնանամուտին Սալյանից. Ղարաբաղի տափաստաններից, մինչև անգամ շոգ Լենքորանից հազար-հազար մարդ, ոչխար, ուղտ, ձի քոչով և քարավաններով բարձրանում էին Ջանգեղուրի լեռնային արոտները: Այդ ահագին բաղմունքունն անցնում էր Դոլուն Կարիի, Խանձատ Խուդու և աղ ու հացի մյուս եղբայրների կառուցած փայտի հասարակ կամուրջով: Նրանք կ'ամուրջի վարձ էին հավաքում, բուրդ, ոչխար, դրամ և այդ ամենը գնում էր գինու և զվարճություն:

- 10 Նրանք փորձված ձիավարներ էին, և պատահում էր, որ Հաստ Ներսես բեյը կամ մի ուրիշ բեյ Բարկուշատի խաներից ընծա էր ստանում այնպիսի հրեղեն նժույգ, որին բեյը վախենում էր մոտենալ: Եվ ահա կանչում էին Հին Ճանապարհի վարժ ձիավորներին, բաղմունքունը հավաքվում էր հրապարակում և Դոլուն Կարին, մահն աչքի առաջ, խեղճացնում էր կատաղի նժույգին: Վերջապես նրանք որսորդներ էին խուլ ծմակներում և ձորերում, որտեղ ոչխարի մոռացված աղաքարի վրա գիշերով իջնում էին պախրաները:

- 20 Չմեղը գետը սառչում էր, ձուկն իջնում էր հարավ, որսը թաքնվում էր, ով գիտե, ինչ որջերում, և պակասում էր նրանց գինեգրամը: Այն ժամանակ լուրեր էին պատվում, թե Չորեկից կորել է մի երինջ, կորել է խոջա Բաղիրենց կովը, գիշերով մարդ է մտել Տեր զի բազումի մեղվանոցը, և ձմեռն ինչպիսի լուրեր չէին տարածում Դորիս քաղաքում: Եվ նաև շնջում էին, թե Խուռուփի ձորում գտել են կորած երինջի գլուխը, կովի հետքերը գնացել են մինչև գետափ և իբր թե Տեր զի բազումի մեղվանոցից մի արկղ մեղու թափել են ջուրը և ջրի ափին թողել են դատարկ արկղը: Եվ ով շնջում էր, ավելացնում էր նաև Դոլուն Կարիի, Խանձատ Խուդու և մյուս եղբայրների անունը և լռում էր:

- 30 Ծիշտ էր այդ, թե շար բամբասանք էր,— դժվար է ասել... Բայց ստույգ է, որ ամառ-ձմեռ, ամեն երեկո Հին Ճանապարհով հարթած տուն էին վերադառնում եղբայրներից երկուսը, երեքը, երբեմն մի ամբողջ խումբ: Նրանք քայլում էին, չուխաների փեշը կրծքով պատած մինչև ուսը, գդակները ծուռ, դանդաղ օրորվում էին, օրորալով երգում էին հանկարծ փողոցի

մեջ տեղը կանգնելով, անհայտ է խնշու, հայհոյում էին, ինչպես մի ժամանակ Գյուրջի Օբին հրապարակում հայհոյում էր:

Նրբ որոտում էին նրանց ձայները, ներսես բեյը,— այն, որ կոչվում էր Պրիստավի ներսես բեյ,— նա էլ թաքնվում էր դարպասի անկյունում կամ շտապում էր տուն մտնել: Նրանք բեյերին չէին սիրում, նաև չէին սիրում, երբ իրենց փողոցում հանդիպում էին մի վաճառականի, որին մի մութ քամի բերել էր այդ խուլ փողոցը:

— Բող կորչի գնա՛... — ասում էր ընկերն ընկերոջը, իսկ վաճառականն արագացնում էր քայլերը, ինչպես սպիտակ 10
գիմնազիստը, որ ահից կանչում էր մորը...

10

Մենք սկսեցինք հին ջրաղացներից, որոնք գետի աջ ափին են, ընկուղենիների տակ, և որտեղ ծերունի ջրաղացպանը, երբ չէր ննջում, պատմում էր Յուլ Օհանի ժամանակներից, երբ ցորենն իբր թե հոնի կորիզների չափ էր, և չկար այն հավի կուտը, որ շալակով ջաղաց էր բերել մի աղքատ կին: Ապա անցանք նավթի պահեստի մոտով, որտեղից սկսվում էր քաղաքը և նկարագրեցինք հին շուկան՝ Գորիսի շուկայի արհամարհված ծայրը, որտեղ առևտուր անելը հավասար էր կոտոր ընկնելուն:

20

Այնտեղ կային ներկարարներ, որոնք ներկում էին կարասի կապույտ և թուխ մրուր և տորոնի կարմիր և ապա ներկած կտավները զուլ-զուլ փռում էին քարափների վրա և գույների խաղով դվարթացնում էին հին շուկան: Այնտեղ կային կանացի շառուկ կարող վարպետներ, որոնք կարմիր բոջ էին կարում նորահարսի համար, կանաչ՝ միջահասակ կնոջ և նաև կլեսպի գույն՝ այն պառավ աշաների համար, որոնք գուցե հագնում էին վերջին դուջգու: Այդ շուկայում էր այն ղառավուղի և թիրմահին, որ ամբողջ քաղաքում այլևս չկար, և միայն Մանգասար դային ուներ:

30

Այնտեղ էին հին դարբինները, որոնք անիվ կապել չգիտեին, բայց խոփը զոդում էին ինչպես պողպատե թուր և այնպիսի շղթաներ էին կռում, որ յոթ զույգ եղ քառասուն օր ծանր

գումանը քաշում էին քար հողերում,— և շոյթան շէր կտրւում։ Այդ շուկայում էին դալլաք Բոզին և նույնպէս դալլաք Ասրին, որոնց երբեմն կանչում էին հիւլանդից արշուն առնելու, նաև կանչում էին զարդարելու նորափեսայի մաղերը։

Շատ հին մանրավաճառներ կային այդ հին շուկայում՝ ընտիր ծամոնի, մեղրամոմի, մախաթ ասեղների, ոսկրե կոճակների, ծիլավոր կանֆետի և քթախոտի այնպիսի մանրավաճառներ, որոնք մի ծամելու ծամոնը փոխում էին երկու ձվի, կես գրվանքա մեղրամոմը՝ մի ծաղկավոր գուլպայի հետ։

10 Նրանք գիտեին, որ ձորկեցի Ադի դային քաշում է դարաբան թի, իսկ նորուեցի Բադի դային՝ կապովի բան թի։

Այստեղ նաև կային երբեմնի մանրավաճառներ Ափունց Ակու ամին և Բադամ Բախշին և նրա հարեանը, որոնք ոչ լամպի ապակի էին ծախում և ոչ Ղազանի սապոն, այլ նամակը հեռու բռնած կարդում էին խանդարված ձայնով, կարծես ճոռում էր խանութի ժանգոտ դուռը։

«Եվ կհարցնեմ ձեր որպեսությունը, նաև ինձ բարի հիշողաց...»։

20 Այդպէս էր Կյորեսի հին շուկան՝ խեղճ և խարխուլ ու թեւ այնտեղ շաքարի գրվանքան մի կոպեկ թանկ էր բուն շուկայից, այնուամենայնիւ, Յաքուտ, Նորու, Մեղար և Զորեկ գյուղերում, ինչպէս և Շենում՝ Կյորեսի մեռնող միջնարկերում գյուղացիներ կային, որոնց ասելով նոր շուկայի շաքարը երեխաների բերանում շուտ է հալվում, և նրանց ատամների տակ կապույտ կայծ չի տալիս, ինչպէս հին շուկայի շաքարը։ Իսկ ձորկեցի Ադի դային ասում էր։

— Կյորեսի զարա բանութին որ չլիներ, հիմա Ադի դայի չկար...

30 Այդ գյուղերովն էր ապրում Կյորեսի հին շուկան։ Նրան պահում էր Շենը, որ ամենքից մոտիկն էր Պատահում էր, որ երեկոյան Շենից մի երեխա վազելով բարձրանում էր հին շուկան։

— Վարդան դայի, նանին ասաց մի չերթ շաքար տա։

— Դու ո՞ւմ տղան ես։

— Յամար Աւլանի տղան եմ։

— Հիվանդ ունե՞ք...

— Ձէ՛, Վարդան դայի, տունը մարդ է գալու...

— Ձլինի՞ մեծ քրոջդ ուզող կա:

— Եսի՛մ... — և երեխան նիհար ուսերն իրար էր անում, և նրա տխուր աչքերի մեջ Վարդան դային տեսնում էր իր հարցի պատասխանը:

— Նանուդ ասա՛ թե ձու կա, ձու ուղարկի... Ուզող կա: Հա, էն սապոնի պարտքն էլ թող ուղարկի:

— Էդուց նանին գնալու է Սիմոն բեյի տանը խմոր հունցի...

Այդպես էր առուտուր անում հին շուկան, որի մանրավա- 10
ճառները երբ ձանձրանում էին, բերանն էին գցում ծամոնի մի կտոր կամ սկսում էին լույսի դեմ պահել ձվերը, որոնց անա-
րատությունը նրանք ստուգել էին քսան անգամ... Եվ կամ վերցնում էին եղան պոչից ճանճաքշին, և ճանճերի հետ բարձ-
րանում էր փոշու ամպը: Երբեմն Բադամ Բախշին քոշերը քստացնելով մոտենում էր պալատարին, որը ծառի ստվերում ննջում էր.

— Հերիք քնես, հարեան...

— Է՛... — և պալատարը ճմլթկալով հորանջում էր, հորան- 20
ջում էր կոտրտելով մեջքի և բազուկների մկանները, և չէր վեր-
ջանում նրա հորանջյունը, ինչպես արձագանքը, որ գալիս է բարձր սարից՝ նախրապանի կանչից և դեռ յոթ ձորում յոթ անգամ պիտի դրնգա:

— Տաքը ղոռում է, հա...

— Մի բադյա նոր քաղած թութ լինե՞ր, ի՞նչ կուտեի...

Մոտենում էր երրորդ հարեանը՝ ա ս ի ա կ ա ն դերձակ Դարզի վաները, որ շալի շալվարի աղվեսիքի վրա նեղվել էր քաղցր նինջից և ջրակալած աչքերով այլևս չէր ջոկում ասեղը:

— Վաներ, ասում եմ մի բադյա թութ լինե՞ր...

Իսկ վաները դեռ ննջում էր: Եվ հանկարծ քնից զարթնե- 30
լով, Դարզի վաներն ասում էր.

— Ա՛յ թե մի բադյա նոր քաղած թութ էր եղել...

Բայց պատահում էր նաև, որ Բադամ Բախշին, Դարզի վաները և այն պալատարը վճռում և գնում էին Մեղրաքերժի տակ թութ ուտելու և հետո, մի քանի ամառ, նրանք պատմում

էին, թե ինչպես մի անգամ երեքով գնացին Մեղրաքերծի այ-
գիները...

- Մենք սկսեցինք գետափի ջրաղացներից և Կյորեսի հին
շուկայի միջով մտանք իսկական շուկան, որ Գորիսի թագն էր,
նաև տեսանք այդ թագի դռնարը՝ Պասաժը, գոհարեղենի և ակ-
նեղենի խանութներով, Եփրատ Երեմի կոռնիալ մագա-
զիներով՝ Կուր գը բեժա, Դրուժբա, Նադեժդա
և նույնիսկ Սասունն անունով, որ մյուս անունների մեջ
օտարոտի էր, ինչպես Հայաստանցի Ավետիսը բնյերի և վա-
ճառականների փողոցում: Որքան մեր ուժն էր, աշխատե-
ցինք ճշմարիտ նկարագրել Ավագիմովների ավագ եղբայր
Սողոմոնին, որին մենք չենք անվանել Ամբարի կատու, այլ
գործ ենք ածել ժողովրդական անունը, — Ամբարի կատու Սո-
ղոմոնի ծանր դրաղմունքը և անկաշառ մտահոգությունը՝
սոված գլուղացիներին ապահովելու ալյուրով և այն վաճա-
ռել առքի գնից պակաս, ինչպես երգվում էր նա, ձեռ-
քը խփելով մեռնաջրած երեսին: Ոչինչ չենք ավե-
լացրել խոջա Մակիչի բնածին բարության վրա և նորից վկա-
յում ենք, որ նրա սահմանած հաստատուն կանոնն էր հաճա-
խորդին դատարկածոն ետ չվերադարձնել, որովհետև այդ նրա
համար անպատվություն էր, ինչպես եթե հյուրը նրա սեղանից
վեր կենար առանց մի կտոր հաց կտրելու: Իսկ ինչ վերաբե-
րում է նորահարսին նվիրած վարդ թաշկինակին, այդ կարող է
հաստատել հենց, օրինակ, նորուեցի Սիմոն Նարինյանը (Ձնա-
րինի թոռ Սիմին»), որն ի տրիտուր երեք արշին պատանքի
կտավի, երեք տարի հետո խոջա Մակիչին նվիրել էր իր
միակ կովը, նաև ասել էր.

— Աստված թող զխիդ խռով չանի իմ կովը, խոջա Մա-
կիչ...

- 30 Նույն արդարամտությամբ նկարագրեցինք Եփրատ Երեմի
առևտրական կշիռը Դորիս քաղաքում, նրա խոսակցությունը
Լյուդմիլա Լվովնայի հետ, հոր՝ խոջա Մակիչի ներկայու-
թյամբ: Ասում ենք առևտրական կշիռը, որովհետև Եփրատ
Երեմը քաղաքում այլ կշիռ ևս ուներ, ավելի ճիշտ՝ կշիռներ
ունեն: Նա պարագլուխն էր երիտասարդ վաճառականների,
քաղաքային դումայի գեպուտատն էր, և պրոգրեսիստները,

որոնք դժգոհ էին քաղաքագլուխ Մաթևոս բեյից և սպառնում էին նոր ընտրություններին նրան սև բվե տալ, իրար մեջ գաղտնի խոսում էին, որ նոր քաղաքագլուխ պիտի լինի Եփրատ Երեմը՝ Լյուդմիլա Լվովնայի բարեկամը և զավառապետի հետ բակարա խաղացողը:

Նրա խանութը հավաքատեղի և կենտրոն էր քաղաքի բարձր մտավորականության՝ բժիշկ Տիկրան Պետոխի, անտառապետ Արամ Արկարիչի, թագավորական դպրոցի տեսուչ Սահակ Սերդեյնչի և հաշտարար միջնորդ Սուդակինի, որը լիք էր ալ էր, հիանալի գիտեր լատիներեն և իբրև թե ոտանավորներ էր գրում... Այդ ընտիր հասարակության ժամադրավայրն էր Եփրատ Երեմի խանութը: Իսկ ինչ վերաբերում է Լյուդմիլա Լվովնային, նա այդտեղ միշտ գալիս էր իր շնիկի հետ, տիկին Սարրա Կասպարովնայի ընկերակցությամբ և սուտ է, թե իբր Եփրատ Երեմը այդիներում շոշափել է Լյուդմիլա Լվովնայի պատիվը:

10

Գավառային պահակախմբի պետ Ավթանդիլ խուրշուդ բեյի և Պենդայի 686-րդ դրոժինայի երիտասարդ սպայի մասին հարևանցի ակնարկեցինք, ինչպես հարևանցի հիշեցինք այն հովվին, որ հրապարակի ժխորի մեջ կանչում էր իր կորած շանը՝ անհանգստացնելով քաղաքագլուխ Մաթևոս բեյին: Այդ այն պատճառով, որ նրանք՝ Ավթանդիլ խուրշուդ բեյը, երիտասարդ սպան և շուն որոնող հովիվը, պատահական էին շուկայում, ինչպես գետնի երեսով անցնող անգղի ստվերը: Այդ սակայն չի նշանակում, թե Ավթանդիլ խուրշուդ բեյը աննշմարելի անձնավորություն էր Զանգեզուրում... Նա այնքան ահարկու էր, երբ, օրինակ, անտառից գութանի փայտ կտրած գյուղացիներին կանչում էր հարցաքննության: Նա ծառ շատ էր սիրում և մինչև անգամ ափսոսում էր դալար ճյուղին, ուստի և գյուղացիներին ծեծում էր եզան ջիլերից հյուսած մտրակով...

2030

Գորիսում առավոտն էլ այդպես էր բացվում՝ մսագործների: խանութների հետ միաժամանակ: Արեն ընկնում էր դեղին դմակներով վրա և առաջինը մոտենում էր շուկայի սահակ Կետանը, ապա մյուսները միևնույն կարգով ու ծեսով, ինչպես նույն ծեսով ճաշում էր Հաստ Ներսես բեյը: Գուցե միայն կի-

քակի՝ օրերն այդ կարգը խանդարվեր, որովհետև երբեմն կիրակի օրերը միս էին առնում ներկարար Նևսին, լվացարարուհի Մինան, և պատահում էր, որ Հայաստանցի Ավետիսն էլ մի գրվանքա միս էր առնում: Այդ ժամանակ խոջաներից մեկն ասում էր.

— Շեն քաղաք ես, Գորիս, որ մինչև անգամ դարիք Հայրաստունցին էլ է միս առնում...

Գարադա-բուլդի Մուխանի ձեռքով միսն ուղարկեցինք Հաստ Ներսես բեյի տունը ոչ այն դիտումով, որ ցույց տա-
10 յինք, թե ինչքան սերտ բարեկամություն կար Ներսես բեյի՝ գավառային վարչության դիվանապետի՝ Զանգեզուրի կես-գավառապետի և մի խեղճ պաշտոնյայի միջև, որը թեև ոստիկան էր և թուր ուներ նարնջե ծոպերով, բայց լինելով բուն կյուրեսեցի, երբեմն տրեխ էր հաղնում և վնում էր խոտհնձի: Մեր դիտումը չէր ցույց տալ երանելի համերաշխությունը սանդուղքի երկու ծայրերի, որովհետև այդ նպատակով կարող էինք ասել, որ Ներսես բեյը, հեռակեսօրյա քնից առաջ, երբ արձակում էր տուժուրկայի կոճակները, հարցնում էր կնոջը.

20 — Վարսեն, Մուխանին բան-ման տվի՞ր...

— Տվի, Ներսես բեյ, մի հին շալվար ունեիր, տվի...

Միսը Մուխանի ձեռքով ուղարկելով՝ մեր բուն նպատակն էր խոհանոցի խորքից լույս աշխարհ հանել տիկին Վարսենիկին, որը թեև Հաստ Ներսես բեյի կինն էր և ուներ չորս երեխա, բայց միևնույն ժամանակ Գորիսի Հայ կանանց միությունից փոխ-նախագահուհին էր, և շնորհիվ նրա եռանդուն ջանքերի,՝
30 Զանգեզուրի գավառապետը մոծեղ էր տասը ութլի՝ հօգուտ որբերի և այրիների... Պատահում էր, որ տիկին Վարսենիկը ճաշից հետո շտապում էր իմանա, թե արդյոք չե՞ն այրվել տիկին Վառինկայի գաթաները, բայց միաժամանակ տիկին Վառինկայից նա տեղեկանում էր Միություն առկա գումարի մասին, որովհետև տիկին Վառինկան կանանց միության գանձադահուհին էր և զրամը պահում էր իր սեփական զրամների հետ, հնաձև սնդուկի մեջ, որի բանալին ոսկե շղթայով կախված էր տիկին Վառինկայի կրծքից, իսկ նրա կուրծքը՝ ամենաապահով վայրն էր Գորիս քաղաքում:

Ներկայացնելով Պալլի բեյ Օրբելյանին, նպատակ ունեինք
ցրելու այն կարծիքը, թե Գորիսի բեյերը միայն ուտում և քնում
էին, որպեսզի երեկոյան բակարա խաղան, մի քիչ բամ-
բասեն, ապա կուշտ ուտեն և քնեն խոր քնով: Այդ կարծիքը
կարող էր ստվեր գցել Օրբելյանների տոհմի վերջին շառավիղի՝
Պալլի բեյի անվան և մոռացության տալ այն, ինչ նրա
պատմական արժանիքն էր: Պալլի բեյը «Մշակ» էր
ընթերցում և ոչ «Ճիղալետպոլի նահանգային տեղեկատու»
ուսերեն լրագիրը. փողոցի տղաներին նա քարոզում էր հայ
աղջիկ առնել և վերջապես նա էր հայաստանցու ընտանիքին 10
օթեանել, որովհետև այն ամենի ժամանակ, երբ Զանգեզուրն
ուսանում էր, Պալլի բեյ Օրբելյանն օրու գիշեր մտա-
ծում էր հայոց թագավորության, ավելի ճիշտ, Սյունյաց նախա-
րարության վերականգնման մասին:

Նրա մահից հետո մնացած գրությունները և մանավանդ
անձնական օրագրերը վկայում են, որ երբ Հաստ Ներսես բեյը
փոխ-նահանգապետին ռապորտով զեկուցում էր, թե Միծեռ-
նավանքի ուխտագնացության օրն անհայտ ավազակներ հար-
ձակվել են ուխտավորների մատաղացու անասունների վրա,
և երկու կողմից հրացանաձգություն է եղել,— նույն այդ դեպքի 20
մասին Պալլի բեյ Օրբելյանը, գուցե հենց նույն օրը, այսպես է
գրել.

«Սրբունարբու և դադանաբարձ ավազակներ, ազդով թուրք
և ղարա-մամադ ցեղից գինված հարձակվեցան ուխտավորաց
վերա, և քաջն Ավան Դուրաբեյի գեղջեն Մխիթարա սպարա-
պետի, Թորոս Թելունց նույն գեղջեն, Աբեթնակ Տաթևացի
և երեկի Զոհրաբ, մականավանյալ Զինջիլ-Ղուան՝ Աղվանից
գեղջ, միահամուռ արշավելով դարբադադ արին ավա-
զակներաց, հետ խլելով գերի վարյալ ոչխարն և ուխտն կատա-
րեցին Սյունյաց Սահակ իշխանի գերեզմանի վերա: Նաև այս 30
իմանալի է, որ Հաջի Սամլուի գավառամասի պրիստավն Վոս-
կրեսենսկի, ազդով ոռու, հովանավոր է վերագրյալ ղարա-մա-
մադ ավազակաբարո ցեղին և ինքն է մեծ կաշառու և հայատ-
յաց: Ուրիշ փաստեր նմանապես կհիշատակենք ժամանակին»:

Այդպես է գրել Պալլի բեյն այդ սովորական դեպքի մա-
սին, իսկ շատ բեյերի նա այնպես է պախարակել, որ նրա

գրածը, ինչպես Գորիսում էին ասում, գազեթ քցելու
բաներ են:

«Մելիք-Հյուսեփյանց խանչալ բեյի պապն եղած է մա-
տուռից մոմ գողացողը և Մուհամմեդի կրոնն ընդունելով եկած է
հայրենիքն մեծ անիրավությամբ: Ռուսաց տիրապետության
օրոքն նա կրկին հավատափոխ է լինում. բայց ժողովուրդն
նրան միշտ անվանում է հաջի Հյուսեփին... Խուրշուդ բեյի հայր
Աթա բեյը յուր կոչումն ձեռք է բերած յուր կնոջ ջանքերովն,
որն եղած է զեղեցկագնամ և թեթևաբարո...»:

10 Պավլի բեյի օրագրերից հայտնի է անում և այն, որ նա
մասամբ ծանոթ էր հին Սյունիքի պատմության: Վարարակնի
կառուցումը նա մանրամասն է գրել, ըստ երևույթին նյութեր
քաղելով սոհմական ինչ-որ ձեռագրերից: Պավլի բեյը հե-
տաքրքիր բացատրություններ է տալիս Զանգեզուրի հարավում
ապրող այրուձենների մասին, նրանց համարելով վաղեմի
արևորդիների մնացորդներ: Տաթևի շարժական սյունի մասին
նա մի մեկնություն ունի, որ վերջանում է այսպես.

«Փլիխպաե Տեր Սյունյաց, դու որ քո սուրն խրեցիր հայրենի
հողն և քարե սյուն դարձավ քո սուրն, այժմ մինչի երբ պիտի
20 ճոճես այն և Լրբ պիտի հասանի այն օրն, երբ Սյունյաց աղա-
տանին նորից տիրե Գողթան երկրին, Նրնջակին, Վայոց ձորին,
Կապանին և Հաբանդին մինչև Փայտակարան...»:

11

Բայց մենք վերջին անգամ դարձյալ դառնանք Գորիս քա-
ղաքի երկսեռ հասարակության:

Առաջին հարցը, որ ինչպես ասում են ծառանում է
մեր առաջ՝ այն է, թե ի՞նչ մարդիկ էին Գորիսի բնակիչները,
և այդ ոչ այն իմաստով, թե ինչպես էր նրանց արտաքինը,—
որովհետև աշխարհի բոլոր անկյուններում էլ կան հաստ ու նի-
30 հար մարդիկ, մարդիկ, որոնք հոգնում են քնելուց և որոնք
իրենց կյանքում մի անգամ կուշտ քնելու կարոտ են:

Գորիսում էլ կային տեսակետ ունեցող տիկիներ,
ինչպես օրինակ, տիկին Օլիկան և տիկին Վառնիկան, որից

առաջինը գերադասում էր մ ա ղ ա շ ա Ր ԹԹուն, իսկ երկրորդը՝ չոր ԹԹուն: Եվ նույնիսկ նրանք կարող էին վիճաբանել և մինչև անգամ կարող էին իրար ծանր խոսք ասել:

Սակայն մեզ ոչ այդ է հետաքրքրում և ոչ էլ այն, որ Հաստ Ներսիս բեյը մի քանի դավաթ խմելուց հետո երբեմն յուր կնոջն անվանում էր բ ի բ ու լ ի և պ ի կ ու լ ի ա, — անվանում էր նույնիսկ հյուրի ներկայությամբ, որից շառագու- նում էր տիկին վարսենիկի երեսը: Մեզ հետաքրքրում է Գո- 10
րիս քաղաքի բնակիչների հոգևոր շահերը և թե հանուն ինչի նրանցից շատերը պուֆ անելով մրոտում էին այն փի-
րուզե երկինքը, որ քաղաքի վրա կախվում էր արծաթ և ոսկի
աստղերով, և որին մի անգամ անարգել էր նույն Հաստ Ներ-
սիս բեյը, Ճաղար Մուղրուլի մեղալններով զարդարված կուրծքը
նմանեցնելով Գորիսի երկնքին:

Ի՞նչ հոգևոր շահեր ունեին Գորիսի բնակիչները և ի՞նչ
ազգի մարդիկ էին և ի՞նչ լեզվով էին խոսում... Ոչ մի հոգևոր
շահ չունեին Գորիսի բնակիչները, ընթերցող, և նույնիսկ քա-
ղաքի ավագ քահանա Տեր զի բազում տեր Զավենը՝ լուսավոր-
չական հավատի դավադանը, երկու Զիլֆուղար բեյերի տները 20
կօրհներ, եթե թուրք Զիլֆուղար բեյը նրան աջահամբույր
տար: Իսկ ինչ վերաբերում է բեյերի հոգևոր շահերին, ապա
նրանք հոգի չունեին, որ հոգևոր շահ ունենային: Միայն Պավ-
լի բեյն էր, Օրբելյանների վերջին շառավիղը, որ առանձնու-
թյան մեջ ակնկալում էր Սյունյաց նախարարության վերա-
դարձը: Իսկ Հաստ Ներսիս բեյը և մյուս բեյերը գիտեին,
որ աշխարհում կա պետ և ստորագրյալ և արանքում
հարկավոր է թուղթ խաղալ, ուտել և ծանծրանալ. ծանծրույ-
թից հորանջել, հորանջելով բամբասել, աղջիկներին տեղաց
անել, տղաներին դարձնել ավելի բարձր պաշտոնյա, այսինքն
դարձյալ տեղաց անել նահանգային ղեկավարամենտներում: 30

Նույնն էին նաև խոջաները, և միայն նրանց որդիները,
որոնք պրոգրեսիստ էին և Պասաժում խանութ ունեին, — պա-
տահում էր, որ Նփրաստ Երեմի խանութում զրուցում էին Պե-
տական դումայի օրինագծերի մասին և հաշտարար միջնորդ
Սուդակինը՝ ս ա Ր ս ա փ ե լ ի լ ի բ եր ա լ, ինչպես նրան ան-

վանում էր Լյուդմիլա Լվովնան,— կարծիր էր հայտնում, թե Մարկով 2-րդի ճառից հետո ղեմստվոյի իրավունքները կսահմանափակվեն, այնինչ Տիկրան Պետտիչը, որ ոչ պրոգրեսիստ էր և ոչ լիբերալ, այլ անկախ մտածող էր, հակառակ կարծիքի էր:

Պատահում էր, որ Եփրատ Երեմի խանութում ծայր էր առնում այդպիսի վեճ համապատասխան խնդիրների և ոչ, օրինակ, մաղաշարի և չոր թթուի շուրջը, բայց այդ վեճն էլ վերջանում էր հորանջյունով և եթե նույնիսկ հորանջյունով չվերջանար, այլ վերջանար մի շիշ խեբեսով, որ Եփրատ Երեմը բաց էր անում ի նշան հաշտության,— դարձյալ հողեվոր շահից չէր այդ վեճը, այլ այն ահռելի ձանձրույթից, որ քաղցր ծորում էր ամբողջ Գորիսում:

Նույնիսկ եթե ասենք, թե տարին մի անգամ Հաստ Ներսես բեյն ունենում էր հոգևոր շահ, երբ, օրինակ, պարոն Արշակը նրան մատուցում էր մի պատվավոր տոմս, որի վրա գեղեցիկ գրչագրով նույն պարոն Արշակը գրել էր. «Մեծապատիվ պարոն Ներսես բեյ, Գորիսի հայոց ծխական դպրոցի սիրող-սիրողուհիների խումբը խնդրում է Ձեզ Ձեր ներկայությամբ պատվել թատերական հանդեսը հօգուտ...»— երբ Ներսես բեյը հետ կենսօրյա քնից հետո ընդունում էր պատվավոր տոմսը, հարցնում էր, թե ուրիշ ո՞ւմ են հրավիրել, համեմատում էր իր աֆոռը և կարգը մյուս բեյերի աթոռների ու կարգերի հետ և ապա մի արծաթ ուրբի էր տալիս,— տարին մի անգամ հոգևորը ստվերի նման երևում էր, և այդ կարելի է մանրամասն պատմել, որովհետև այդ պատահում էր տարին մի անգամ,— բայց դարձյալ չի կարելի ասել, թե ի՞նչ ազդի էր Ներսես բեյ Ջումշուգովը՝ և ի՞նչ լեզվով էր խոսում և առհասարակ ի՞նչ լեզվով էին խոսում Գորիսի բեյերը, որոնց տները տարին երկու անգամ օրհնում էր քաղաքի ավագ քահանան, և տնեցիները՝ մեծից մինչև փոքրը կռանում և համբուրում էին հայ լուսավորչական խաչը:

Այդ ամենադժվարն է ասել, թե ի՞նչ ազդի էր Զիլֆուղար բեյը, որ վարժ խոսում էր թուրքերեն և ռուսերեն, իսկ հայերեն թեմապան հաջորդին ասում էր աճուրդ. հայ

դպրոցի աշակերտին՝ մոռնալ, հայ գլուղացուն՝ էշ հայ վան, հայ բաւոցին՝ վարժապետ, Գորիսի Հայ կանանց միութեանը՝ Տիկին Օլինկայի կլուբ, հայերեն թերթին՝ վարժապետի գաղեթ, որի տան դահլիճի պատերը զարդարած էին էջմիածնի, Լուսիս-Մելիքովի, Մադաթովի և այլ պեներալների նկարներով, որոնցից մեկին՝ Ֆիլիպ-ադուտանտ Բեթանդովին զարմանալի նման էր Զիլֆուղար բեյը. նույն նեղ ճակատը, ունքերը՝ ողնու փշերի նման ցից, քիթը բարձր, բայց ոչ մտոտ, այլ շոր և կաշին պիրկ, այնպես որ, երբ Զիլֆուղար բեյն ասում էր՝ «իմ հորս պապը խաչենի Մելիք-Թունյանն էր»,— ձայնը քթի մեջ դմբդմբում էր, ինչպես կարասի մեջ:

10

Իսկ Ասատուր բեյը ոչ մի լեզվով չէր խոսում, այլ արձակում էր հնչյուններ և ձայներ՝ բըռռ... որ նշանակում էր, թե նա ճաշից դժգոհ է, որովհետև Ասատուր բեյը ոչ ասունաս էր խաղում և ոչ նարդի, այլ սիրում էր որձ այծի միս. դա՛ւաս, որ նշան էր հավանության, նաև վկայում էր աշխարհի ունայնությունը, որովհետև այդ ասելով Ասատուր բեյը հառաչում էր: Քառասուն տարի նա հղել էր գավառային արխիվարիուս, և ումանք դրանով էին բացատրում նրա լեզու չմանալը, որովհետև քառասուն տարի նա մեռած թղթերի հետ էր խոսել, այսինքն ասել էր բըռռ, երբ գտել էր, որ ժամանակին նոտարը սխալ էր վավերացրել հողի վկայագիրը. ասել էր դա՛ւաս, երբ ձեռքն էր ընկել քսանհինգ տարի առաջ գավառապետի ռապորտը Գորիս գետի վրա կամուրջ կապելու անհրաժեշտության մասին և վերջապես՝ հըմմ էր ասել, որ նշանակում էր, թե կասկածում է հաշտարար միջնորդի հաշվետվության՝ աղետյալների հատկացրած նպաստի մասին:

20

Այդպիսի լեզվով էր խոսում Ասատուր բեյը, և ումանք այդ բացատրում էին գավառային արխիվի միջավայրով, բայց Ասատուր բեյի կնոջ ասելով նա հենց սկզբից այդպես էր: Այդ կարծիքը ճշմարտության մոտ է, որովհետև երբ վրա հասավ Ասատուր բեյի վախճանը, այսինքն երբ ուրիշ մարդիկ նրան կանչեցին հարցաքննության, Ասատուր բեյը ոչ մի բառ չկարողացավ արտասանել և միայն ասաց՝ հոլ-հոլ-աբի-հոլ: Այնքան ասաց, որ նրան ազատ թողեցին, և նա յոթ օր

30

էլ իր տնեցիներին ասաց այդ մութ հնչյունները և մեռավ, իր հետեւից հավիտյան անմեկնելի թողնելով շորս հնչյունը՝ հ ո լ -
հ ո լ -ա բ ի-հ ո լ :

Ավագ գրագիր նապար բեյը ոչ մի լեզվով չէր խոսում, այլ աղվեսահաչ էր տալիս: Բալաստն Կեեր բեյն ասում էր՝ «Ան-բիր-Սիրբիրստա՛ն... Զառ, դու բարա, քարերը թուփ արա...»: Եվ միայն Պավլի բեյ Օրբեկյանն էր խոսում և գրում գրոց լեզվով, որից մի նմուշ արտագրեցինք: Բայց այդ լեզուն մեռած լեզու էր՝ ինչպես Տեր ղի բազումի լեզուն, երբ նա թագի և շուրջառի ծանրությունից քրտնած սկսում էր իր քարոզը.

— Ժողովուրդ հավատացյալ, որպես տեր մեր Հիսուս Քրիստոս ասացյալ է օղտն ոչ անցանի ասդի ծակովն, նմանապես և...

Իսկ ինչ վերաբերում է վաճառականներին, ապա նրանց երբեք ասարդ սերունդը, որ պրոգրեսիստ էր, խոսում էր շ ա լ հ ա չ եր են, այսինքն ռուսախառն հայերեն, ինչպես, օրինակ, Եփրատ Երեմը, որ այսպես էր խոսում, երբ ի նշան հաշտության բաց էր անում խերեսի շիշը.

— Պա մոեմու գրութբա լուչչի դալմադալ... Տիկրան Պետոիչ, համարի թե մի ոչինչ դարադումեննի էր էդ Մարկով վտարոյի ասածը... Խմենք, գասպադա...

Անք արդեն տեսանք, թե ի՞նչ լեզվով էր խոսում Ավագիմովների ավագ եղբայրը՝ Ամբարի Կատու Սողոմոնը. յուրաքանչյուր խոսքից հետո նա ասում էր՝ վ ի ե ց ա բ ա ս ի, վ ե ց ա բ ա ս ի,— և ինչպես պատմում էին, առավոտյան, երբ բացում էր խանութը, նա հարեանին ասում էր.

— Բարի լույս... վեց արասի, վեց արասի:

Իսկ Քյալլա Մատուրը՝ դեղագործ և փիլիսոփա, խոսում էր մի հազվապեղուտ լեզվով և միայն նա էր այսպես խոսում.

30 — Բարոնայք, Զանկադորու կավառի Կորիս քաղաքն լուսավորյալ է...

Իսկ խոջաները՝ խոջա Մակիչը, Միրումով Կյուքին, Ֆրանգուլով Բադալ ապերը, մինչև անգամ Զամբա Մատուրը, որ խոջա չէր, այլ վաշխառու էր,— նրանք բոլորը խոսում էին թուրքա և պարսկախառն մի լեզվով, որ պրոգրեսիստ վաճառական-

ների լեզվից տարբերվում էր այնքան, որքան Իրանի և Մոսկովի կտավը. մեկն ասում էր ս ա ն ա դ, մյուսը՝ վ ե կ ս ե լ, մեկը դրամը թումանով էր հաշվում, մյուսը՝ ռուբլիներով, հայրը կտավը չափում էր գյաղով, որին ասում էր խ ա ն ա ռ-
2 ի ն, իսկ որդին ռուսական կտավը չափում էր ռուսական ար-
շինով: Այդքան էր զանազան նրանց լեզուները, որոնց Աթա
ապերն անվանում էր շան լեզու:

Ուրիշ էր Կյորեսի լեզուն, որով խոսում էին Հին ճանա-
պարհի բնակիչները, հին շուկայի արհեստավորները, և խոսում
էին կամուրջից այն կողմը՝ Շենի բոլոր թաղերում, Յաքուտ, 10
Նորու և Ջորեկ գյուղերում,— այն լեզուն, որին տիկին Օլին-
կան անվանում էր շ ե ն ա վ ա ռ ի լեզու, ստորագասելով իրենց
ք ա դ ա ք ա վ ա ռ ի և բ լ ա դ ա ռ ո գ ն ի լեզվին:

Ինչ չքնաղ լեզու էր կյորեսերենը... Չուտեիր և չխմեիր, այլ
միայն այդ լեզվով խոսեիր կամ լսեիր, թե ինչպես քաղցր
և նուրբ հնչյուններով խոսում էր լվացարարուհի Մինան, ինչ-
պես էր ծոր տալիս, ասես ոչ թե խոսում, այլ ճախարակի առաջ
բարակ երգ էր ասում, և բառերը նստում էին, ինչպես փա-
փուկ մալանջները: Հապա Դուլուն կարին... Կռանում էր սառն
աղբյուրի վրա, կուշտ խմում և, ջուրը բեղերից կաթկթելով, 20
ասում էր խ ու վ ա՛յ... և այնպես էր ասում, այդ բառն այն-
պես էր զրնգում, որ եթե աղբյուրը նորահարս լիներ, ամոթից
քողը կքաշեր երեսին... Իսկ Աթա ապերը, երբ բարկանար, այն-
պես մի ը մ բ ո կասեր, որ Մեղրաքերծը կզրնգար:

Գորիսի ոչ մի փողոցում լեզուն այնքան վճիտ չէր, ինչպես
Հին ճանապարհի վրա: Այդ լեզու չէր, այլ կարոտ, տխրու-
թյուն, զայրույթ. այդպես Ղաթրինի ձորում երգում էր կաքավը
և մթնում կարկաչում էր Յուրտ աղբյուրը:

— Տիեյերի հացերը մրսել են,— կասեր Աթա ապերը,
չուխայի փեշից պոկելով փուշը, որ կպել էր արտի մեջ,—բայց 30
այնպես կասեր, կարծես խնդրում էր մի կարպետ, որ ծածկի
արտերը:

— Հորա՛ է, հո՛րա,— և էլ ուրիշ ոչինչ չէր ասի Աթա ապե-
րը, բայց այդ մի բառը կասեր դանդաղ, ծանր և արքայավայել,
կասեր ինչպես հանդերի պատրիարք, և ով կյորեսեցի էր, նա

հասկանում էր, թե ո՞ր կորան վաղեմի պարարտ հողերը և շար-
մաղ ալյուրը:

Իրան Թուրանում չկար քեզ բարբար,
Դառն ես դառել, հե՛յ Զանգեզուր...

Աթա ապերը կարտասանեն երկու տող «Գորիսի գովրից»,
բայց այնպես կասեր, որ իբրև իջնում է խոր ձորերը և բարձ-
րանում է բարձր լեռները, և լեռնային քամու նման լեզուն
պտույտք է անում դեպի երկինք:

Այդքան գեղեցիկ և հնչեղ էր Կյորեսի լեզուն: Նա մի շքնաղ
գորգ էր՝ նախշերով և վարդ ծաղիկներով մի հին գորգ, ինչպես 10
Մինայի աղջիկ ժամանակ գործած գորգը, որ փոված էր Հաստ
Ներսես բեյի դահլիճում: Ինչքան հնանում և մաշվում էր, այն-
քան շքեղանում էին գորգի գույները, և պատահում էր, որ Մի-
նան, երբ այդ հին գորգը տանում էր գետը և լվանում էր,—Մի-
նան լաց էր լինում, և նրա հետ լաց էր լինում Կյորեսի լեզուն...

ԿԻՆՈՔԵՄԱԳԻՐ

Զ Ա Ն Գ Ե Զ Ո Ւ Ր

(Նախերգանք և 7 մաս)

Մ ա ս ն ա կ ց ու մ ե ն

Աքա ապերը

Մակիչը՝ նրա որդին

Մակիչի մայրը՝ Մինա զիզին և կինը՝ Սոնան

Մակիչի ընկերը՝ Պուղանը

Կոմունարները՝ Լևոնը, Բախշին, Կարագինը, Հայկը, «Ար-
ջը», «Ջաղացատերը» և Բադին

Քրիստը և Գարեգինը

10

151-րդ գնդի հրամանատար Բունչուժնին

«Սպարապետը» և Գեդեոն վարժապետը

Գնդապետ Կուռոն

Պարուչիկ Ամիրջանովը և կապիտան Տեր-Պետրոսովը

Սմբատ Խոջաբաղունցը՝ «կամենդատ գանգեզուրսկի» և
բանտի պետ

Բրիտանական մայոր Նիբբոնը

Պաշտոնավորը և Քյոխվան

Դիլա բիրին

Չետանց Վանեսը

20

Զիլֆի՝ գառնաբաժ տղա

Մինասը

Գզիրը

Խմբապետ և ձիավորներ

Քահանա և վանահայր

Ժողովուրդ

1920 թ. հունվար ամիսը Զանգեզուրում:

Խավարի մեջ էկրանի հտեից լսվում է ձյունամրրիկի ոռնոց, ձիերի դոփյուն՝ սառույցի վրա, զենքերի աղմուկ, ինչոր բացականչություններ, վրնջոց, ապա մի բամբ ձայն որոտում է.

— Ողջույն Սյունյաց քաջերին...

Դարձյալ խավարի մեջ՝ խուլ և երեք անգամ հնչում է արծազանքը՝ ուռռա, ապա հնչում է զինվորական նվագախումբը, որը չի երևում: Նվագախումբը մղկտալով նվագում է «Բայբուրտի մարշը»:

— Քար քարի վրա չի մնա, Բայբուրտ...

Բացվում է էկրանը:

Տողաշար՝ երկու կարգի կանգնել են Սյունիքի «հետևակ վաշտերը». առաջիները ռեգուլյար բանակի տեսք ունեն, իսկ նրանց հետևողները են «ինքնապաշտպանության խմբերը», գյուղացի երիտասարդներ, ոմանք տրեխներով, ոմանք մորթե փափախներով: Նրանց հետևողները շարքի վրա կանգնել են ձիավոր խմբերը՝ Կուռոյի, Ներսեսի, սիսիանցիների, — այն խմբերը, որոնք մեծ մասամբ գումարված էին դաշնակցական տղերքից:

Խորքից, զինվորների շարքերի միջով, գալիս են՝

«Սպարապետը» և բրիտանական միսիայի մայոր Նիբբոնը, զնդապետ Կուռոն և մայորի ադյուտանտը, Գեղեոն վարժապետը և մայորի հայ թարգմանը, ապա «Լեռնահայաստանի» հրամանատարության շտաբի 2—3 սպաներ, ամենից վերջը՝ Բոչկա-Ջախարը, Ջախար Յուլյանը, որը թեև «միխիստը» է, բայց հաստամարմին լինելու պատճառով հետ է մնում շտաբի սպաներից:

Նրանք ընդունում են ղորահանդեսը:

Զինվորները լուռ են: Նրանց դեմքերը մռայլ են, սառը և նույնիսկ դաժան: Կարծես շարքերը քարացել են:

— Ողջույն Սյունյաց սպարապետին, — բղավում է Բոչկա Ջախարը կանացի ձայնով, որ անբնական է նրա հաստ մարմնի համար:

Հետեակը չի արձագանքում, միայն ձիավոր խմբերից անկարգ լսվում են ուռաչի աղաղակներ: Մայր նիբբոնի աչքից չի վրիպում այդ, ինչպես և այն, որ հետեակի կրտսեր հրամանատարներից մեկը՝ բղավելով ուռա, բոթում է կողքի ղինվորին, որպեսզի նա ևս բղավի, բայց այդ ղինվորը լուռ է, մռայլ է, կարծես քարացել է:

Զորահանդես ընդունողները հասնում են փոքրիկ հրապարակը, որտեղ դրված է մի սեղան: Նրեում է եկեղեցու վանդակատան կեսը: Զորահանդեսը տեղի է ունենում ինչ-որ հրապարակում, որի մի կողմը վանքն է, ապա կողպ խանութների Պասաշահ հեռավորության վրա կանգնած է «դաշնակցական ամբոխը», այսինքն նախկին շինովնիկներ, որոնք այժմ ծառայում են «Լեռնահայաստանի դիվանում», — երկու օրիորդ և մի տիկին, մի աղգասեր և բարեգործակա՛նի տիկին:

Ձյուն է, ցուրտ, ձյունամրրիկ է, բայց նրանք եկել են տեսնելու «Թանկագին հյուրին»՝ բրիտանական միսիայի մայր նիբբոնին և զորահանդեսը:

Զորահանդես ընդունողները, երեսով դեպի զորքը, կանգնում են սեղանի կողքին: Սեղանի վրա խաչ և Ավետարան: Մարձահասակ և ծերունի քահանան, զլուխը բաց և շուրջառն ուսին, դուրս է գալիս դանգակատան կամարների խորքից: Մայր նիբբոնը կռանում, սեղմում է նրա ձեռքը, և ծերունի քահանան նրան խաչակնքում է:

Եկեղեցու վանգերի ղողանջով, ձիավորների առաջին խումբը, որ ձիերից վայր է իջնում, երբ հրամանատարությունը հասնում է երդման սեղանին, — առաջին ձիավորները մոտենում են երդման սեղանին: Նրանք համբուրում են խաչը և ավետարանը: Քահանան միալար ձայնով ինչ-որ աղոթք է կարդում:

Ձիավորները մոտենում են շորս-շորս: Նրանցից մեկը պահում է ձիերը, երեքը մոտենում են սեղանին, ապա նրանցից առաջինը վերադառնում է ձիերի մոտ և գալիս է նա, ով պահում է ձիերը:

Այդպես դալիս են առաջին շորսը: Այդ ժամանակ մայրն ինչ-որ բան է ասում անգլիերեն. լսվում է միայն «Վերդեն»

քառը: Թարգմանը թարգմանում է գնդապետ Կուռոյին և սպարապետին՝

— Զանգեզուրը բնական Վերդենն է...

— Եվ այս Վերդենը մենք ոչ ոքի չենք ղիջի,—ասում է գնդապետը:

Գալիս են ձիավորների երկրորդ շորսը՝ նույն կարգով: Այդ նույն ժամանակ ձիավորների թիկունքում՝ նրանց մեջ, որոնք սպասում են հերթի, տեղի է ունենում հետևյալը.

Մի ձիավոր խնդրում է մի երիտասարդ ձիավորի՝

10 — Լավ... պաշի, հետո արի թքի...

— Զէ, չեմ անի:

— Դե լավ, մի պաշի, մենակ կռացի վրան... խանչալիդ քարը վեր չի ընկնի հո...

— Ասեցի՝ չեմ անի:

— Ուզում ես մեզ կրակը քցես...

Գալիս են ձիավորների երրորդ շորսը:

Այդ րոպեին ամբոխը ճեղքելով հրապարակ է մտնում Սմբատ խոջաբաղունցը՝ բանտապետ և պարետ կամ, ինչպես ինքն էր իրեն անվանում՝ «Սմբատ, կամենդանտ զանգեզուրսկի»... Ինչո՞ւ է ուշացել՝ խմո՞ւմ էր, թե՞ անհետաձգելի գործ ուներ,— բայց նրա դիրքը, քայլվածքը, նրա երկու թիկնապահները՝ յափուռ զինների մեջ, որոնք բաղմունքով են, բայց չեն հանդգնում առաջ գալ, այլ միայն ճանապարհ են բացում Սմբատի համար,— այդ ամենը ցույց է տալիս, որ Սմբատն ինչ-որ ուժ է, իրական ուժ, ավելի հզոր, քան «թանաք լիզող» Գեղեցուն վարժապետը և «մինիստր» Բոչկա-Ջախարը: Սմբատը ազդեցիկ ֆիզուր է, ու թեև արտաքինով տարբերվում է զինվորական տարազ հագած սպաներից, բայց «գործերով», թափանցելով մարդասպանությունների և վայրագությունների մեջ,

30 հանած ֆիզուր է:

Մայրը Նիբբոնի աչքից չի վրիպում, որ Սմբատը հարբած է: Բոչկա-Ջախարը ինչ-որ բան է շնչում Գեղեցուն վարժապետի ականջին (շնչում է, թե «մեզ համար մեծ խայտառակություն է Սմբատի այդպես երևալը»): Մայրը որևէ անհանգստություն չի ցույց տալիս, այլ միայն հետաքրքրություն դի-

տում է Սմբատի էկզոտիկ ֆիգուրը: Սմբատը լուռ և լուրջ կանգնել է, իբրև Լեոնահայաստանի երևելի դեմքերից մեկը:

Երդման սեղանին են մոտենում այն շուրսը, որտեղ մի ձիավոր մյուս երիտասարդ ձիավորին համոզում էր, թե հարկավոր է խաշը և ավետարանը համբուրել գոնե առերես: Զիավորը՝ բուկը բռնելով՝ վերջին բուպին ևս խնդրում է երիտասարդին իրենց «կրակի մեջ չքցել...»: Երեքով այդ երիտասարդին են հանձնում ձիերի սանձերը, իրենք մոտենում են երդման սեղանին: Խաշի վրա առաջինը խոնարհվում է նա, ով համոզում էր: Այդ դիրքով նա հետևյալն է նկատում:

10

Երիտասարդը շուրս ձիերի սանձից բռնած՝ ձիերի մոռթներն իրար է մոտեցնում: Նա ձիերի արանքումն է: Զիերն իրար հոստոտում են, ձիերից երկուսը վրնջում են, երիտասարդը բզավում է նրանց վրա, և այն բուպին, երբ առաջին ձիավորը՝ խաշ և ավետարանը համբուրելուց հետո, մոտենում է ձիերին և ահա երիտասարդը ստիպված պիտի զնա դեպի սեղանը (խսկ ձիերի վրնջոցի վրա բոլորի ուշադրությունն այն կողմն է),— այդ բուպին երիտասարդը նորից ձիերի մոռթներն իրար է մոտեցնում, նրանք ավելի կատաղի են վրնջում, ծառս են լինում, երիտասարդը երկու ձիու սանձը բաց է թողնում, ձիերը փախչում են, մնացած երկու ձիու սանձը նա կոխում է առաջին զինվորի ձեռքի մեջ, որը շտմել է այդ անակնկալից,— իսկ երիտասարդը վազում է դեպի փախչող ձիերը, նրա ետևից փախչում է նաև մի ուրիշ զինվոր՝ երկրորդ ձիու տերը:

20

— Ասածն արեց, էլի...,— ասում է առաջին զինվորը երիտասարդի ետևից:

Հետզհետե խավարում է:

Խավարման մեջ դեռ լսվում են զանգերի մեռնող զոռանջը և ոսղմական քայլերը:

— Քար քարի վրա չի մնա, Բայբուրտ...

30

2

Սենյակ՝ կահավորված ոչ հարուստ, բայց թանկ արդուզարդով: Այդպիսի սենյակներ կային Գորիսի խոշա-վաճառականների տներում և կոչվում էին «զալ»: Կահկարասին՝ եվրոպա-

կանի և ասիականի անճաշակ խառնուրդ, բայց ամեն ինչ թանկագին է, որովհետև իրերը ինքը խոջան է գնել «վաղ ժամանակ»:

Նստել են մայրը Նիբբոնը, նրա աղյուտանտը, նրա թարգմանը, «սպարապետը» և Գեդեոն վարժապետը: Գնդապետ Կուռոն քարտեզի վրա ցույց է տալիս ճանապարհը և ասում է.

— Բաքվից Թուրքիա ամենակարճ ճանապարհն անցնում է Զանգեզուրի վրայով: Այդ միակ շոսեն է...

10 Թարգմանը թարգմանում է և առհասարակ հետագա ամբողջ խոսակցության ժամանակ այսուպես է. հաճախ թարգմանն ու խոսողը միաժամանակ են խոսում և զուգընթաց հընչում են բառեր՝ անգլերեն և հայերեն, անգլերեն և ռուսերեն:

Անգլերեն բառեր: խոսում է մայրը. թարգմանը՝

— Բրիտանական միսիան հավաստիացնում է, որ Զանգեզուրը կազմում է Հայաստանի հանրապետության անբաժանելի մասը և...

Նույն միսիայի մի այլ մայրը Բաքվում նույն բառերով հավաստիացնում էր, որ Զանգեզուրը կազմում է Ադրբեջանի հանրապետության անբաժանելի մասը:

20 «Սպարապետը».—

— Մեր հույսը մեր մեծ դաշնակիցներն են և մեր զենքը:

— Ինչո՞վ կարող է օգտակար լինել բրիտանական միսիան:

— Թող Ադրբեջանը դադարեցնի արշավանքը Զանգեզուրի դեմ:

Գնդապետ Կուռոն.—

— Նթեն նրանք կարողանան պաշտպանել Բաքուն հյուսիսից...

30 Մայրն ալենհայտ դգաստանում է, կորչում է նրա «դիվանագիտական լրջություներ»: Բանն այն է, որ, ինչպես ասում են, գնդապետը խփեց մեխի գլխին: Միսիայի բուն նպատակն է հեշտացնել Ադրբեջանի վիճակը «Հյուսիսի վտանգի», այսինքն Կարմիր բանակի արշավանքի դեմ: Գնդապետ Կուռոն այդ լավ է հասկանում: Նվ շարունակում է.

— Նթեն ընկավ Բաքուն, այն ժամանակ միակ ամրոցը Զանգեզուրն է... Հակառակ դեպքում կարմիրներն այս ճանա-

պարհով կարող են միանալ Թուրքիային, և դաշնակից հրամանատարութիւնը կհանդիպի մեծ անախորժութիւններին...

— Գնդապետ, կարմիրները մեզ համար վտանգ չեն... Թող նրանք շուտ գան և շատ գան... — ընդհատում է «սպարապետը»:

Դուրսը ձյունամբրիկ է: Քամին ձյունի բյուրեղները զարկում է լուսամուտին: Ապակիները զրնգում են, — «սպարապետը» և մայորը այն կողմն են նայում: Նրանց թվաց, թե բախեցին պատուհանը:

Գնդապետը մոտենում է սեղանին: Լռութիւն է:

Մայորն ինչ-որ բան է ասում. հասկանալի է միայն «բուշեիկ» բառը, որ հնչում է երկու անգամ:

Թարգմանը՝

— Ձեր հանրապետութիւնը դեռ երիտասարդ է, որպեսզի բուշեիկները նրա համար վտանգավոր չլինեն... Ուստի մայորը զգուշացնում է ձեր ներքին թշնամուց, ձեր բուշեիկներից...

— Օ՛, ոչ, — և «սպարապետը» արհամարհանքով ժպտում է:

— Նրանք անվտանգ վայրում են, և, բացի այդ, գնդապետը (ցույց է տալիս Կուռոյին) նրանց լավ է ճանաչում՝ դեռևս Դենիկիինի ֆրոնտից:

Մայոր Նիբբոնն և ուրախ է, և գոհ է: Նա բաղմիմաստ ժպտով ոտքի է կանգնում և սեղմում գնդապետ Կուռոյի ձեռքը: Բոլորը ոտքի են: Թվում է թե հրաժեշտ են տալիս, և ամեն ինչ ասում է լուռ տեսարանը՝ միասնական ճակատ Կարմիր բանակի շնմ:

Հետզհետե խավարում է:

3

Նույն սենյակն է կամ նման մի սենյակ:

Գնդապետ Կուռոն զայրացած գնում գալիս է սենյակում: Արձանի նման կանգնել են պարուշիկ Ամիրջանովը՝ կոնտրոլազվեղկայի պետը և Սմբատ խոշարաղունցը՝ «կամենդանտ զանգեղուրսկի» և բանտապետ:

Գնդապետը սեղանի վրայից վերցնում է մի թուղթ և ծամածռելով բերանը, կատաղած կարդում է:

— էՌ-կա-պե... Զանգեզուրի կոմիտե: Զահրումար... Եվ նորից է քայլում:

Նրանց դիրքը և ամբողջ պատկերը վկայում են, որ մի ժամ, գուցե երկու ժամ է տևել այդ ամենը, և գնդապետը երկար է խոսել, պարուչիկ Ամիրջանովը փորձել է պաշտպանել իրեն, Սմբատը՝ հարբած աշխատում է ոտքի վրա մնալ և ոչ մի խոսք չի ասում:

— Դուք հասկանո՞ւմ եք, պարուչիկ, ինչ ասել է էՌ-կա-պե... (Եվ կարծես վերհիշում է, կարծես հանդարտվում է, կարծես երազի մեջ է): Դա մի զարմանալի նուրբ և փափուկ թել է, մետաքսե թել է, հասկանո՞ւմ եք, որ փաթաթվում է ձեր վզին, պարուչիկ, սեղմում է (մատներով սեղմում է պարուչիկի կոկորդը) և հետո չկա պարուչիկ, չկա դնդապետ, չկա աղատու-
10 թյուն, չկա հայրենիք, կարգ,— այլ կա միայն ոջլոտ սվոլոշ...

Մոտենում է պատուհանին: Ձյունամրրիկ է: Պատուհա-նից երևում է բանտի դարպասը, պարսպի գլխին պահակ դին-վորը կուշ է եկել:

Գնդապետը դառնում է Սմբատին.

— Եվ դարպասները կողպ են, պատերը հաստ են, գիշեր-
ցերեկ հսկում են պահակները, բայց ահա ձեզ... (և ձեռքով
20 ցույց է տալիս այն թուղթը, որ Զանգեզուրի ընդհատակյա կո-միտեի թռուցիկն է բանտարկված կոմունիստների մասին)... էՌ-կա-պե... Դրան ասում են էՌ-կա-պե... Խնչ կասի պարոն բան-տապետը:

Սմբատը խոնարհած գլուխը բարձրացնում է վեր. նրա դեմքն ավելի ահարկու է, քան գնդապետի դեմքը: Եվ այդ դեմքն ասել չգիտե, այլ միայն գիտե փշրել, ջարդել, կոտորել: Գնդապետը կարծես դիտմամբ գրգռում է նրան:

— Աղբը ձեզ է վստահել իր թշնամիներին, որոնք թուր-քից վատ են.

30 — Ես դրանց...,— Սմբատն ուզում է խոսք ասել, բայց և հարբած է, և գաղաղած է, և առհասարակ խոսել չգիտե, այլ գիտե միայն փշրել, ջարդել, կոտորել...

Եվ կատաղությունից վայր է նետում յափունջին, ընկնում է գլխարկը, ցցվում է մի ածդահա մարդ՝ հաղթ, ցուլի նման և զինված, ինչպես վայրենի զինված էին դաշնակ խմբապետները: Սմբատն իրեն դուրս է նետում:

Փողոցում ձյունամորրիկի պտույտք: Կիսամութ է:

Խոջաբաղունց Սմբատը՝ բանտապետը, կուրծքը դեմ է տալիս հօդմին, հագլիվ է կանգնում, բայց կանգնում է: Նրա արնախառն աչքերը, գզգզված՝ մազերը: Սմբատը ճոճվում է և քայլում:

Մի մարդ նրան տեսնելով թաքնվում է փողոցի անկյունում: Մարդը վերարկուի օձիքը բարձրացնում և սեղմվում է պատին:

Նրան թվում է, թե Սմբատը իրեն նկատել է, գուցե և հետապնդում է: Բայց Սմբատը քայլում է ամայի փողոցով:

— Դահիճ,— նրա հոտից ասում է մարդը և հեռանում:

Սմբատը քայլում է, ճեղքելով ձյունամորրիկը:

5

Բանտի կամերան:

Ճրագի աղտոտ լույսով երևում են դեմքեր՝ 5—6, գունատ, նիհար դեմքեր: Մի գեղեցկադեմ երիտասարդ, նա, ինչպես մյուսները, լսում են Գարեգինին՝ Զանգեզուրի ընդհատակյա կոմիտեի անդամին: Կամերայում երևում են նաև ուրիշներ, որոնք ստվերի նման քայլում են պատի տակ: Երբեմն լսվում է շղթաների զրնգոց: Վերին հարկում՝ քայլերի դոփյուն: Այդ ձայները լուծում են, և այն ժամանակ միայն լռություն է, բանտի ահալոր լռություն:

Գարեգինը՝

— Մեզ նորից են կանչելու հարցաքննության... էլի եմ կրկնում՝ ամեն ինչ քցեք ինձ վրա: Ասեք ոչ մի բանից խաբար չեք, ասեք՝ Գարեգինն էր...

Ունկնդիրներից մեկը, ըստ երևույթին գոհ՝ հեռանում է: Այն գեղեցկադեմ երիտասարդը մտածում է, մտածում է և նայում Գարեգինին: Նա դժգոհ հարցնում է.

— Հասլա դո՞ւ...

— Ես,— և Գարեգինը դառը ժպտում է,— ձեզնից շատերը տուն ունեն, երեխա ունեն, իսկ ես...

Երիտասարդը գլուխը տարուբեր է անում: Նա համաձայն չի: Գարեգինը շարունակում է.

— Դուք դեռ անփորձ եք... Գուցե չդիմանաք և ավելին ասեք... Հետո, միևնույն է, նրանք ինձ կենդանի բաց չեն թողնելու: Դրա համար էլ ինձ վրա քցեք ամեն ինչ: Բայց...

Մյուսները ևս համարվում են նրա շուրջը: Գարեգինը սրտի խորքից, ինչպես վերջին կտակ, ասում է.

— Բոլորդ պիտի երգվեք, որ եթե ձեզ բանտից ազատեն, մինչև վերջ պիտի կռվեք հեղափոխության համար...

30 — Մենք միասին կկռվենք,— բացականչում է երիտասարդը:

Այդ վայրկյանին բանտի դարպասը խփում են: Հսկում է նաև մատուցերի կրակոց: Կալանավորներն իրար են նայում՝ ի՞նչ կարող է լինել:

Բանտի դարպասն է՝ փողոցի վրա: Սմբատը՝ ճակատը հենել է դարպասին, որպեսզի վայր չընկնի: Նրա ձեռքին՝ բաց մատուցերը: Այդ նա էր դարպասը խփում, նա էր կրակեց մատուցերից:

20 Բանտի փոքր դռնակից հսկիչի աչքը դուրս է նայում, ճանաչում է բանտապետին, ապա բաց է անում փոքր դուռը, և բանտի բակն է մտնում Սմբատը:

— Ուրեմն ի՞նչ... — հարցնում է բանտապետը արյունոտ տրանսի մեջ, — հարցնում է անիմաստ, և հերթապահ հսկիչը ահից չգիտե ինչ պատասխանի:

— Հը, ուրեմն ինչ, — և հարբած օրորվում է: Երևում են երկու ուրիշ հսկիչներ, որոնք վախենում են մոտենալ: Նրանցից մեկը ներս է վազում:

— Ես ո՞վ եմ...

— Դու... Դուք... պարոն բանտապետն եք:

30 — Զէ, չէ, ես ո՞վ եմ...

— Դուք... — վախեցած կմկմաց հսկիչը և չգիտե ինչ պատասխանի:

— Ես ո՞վ եմ, — նորից է հանում մատուցերը: Հսկիչը դողում է:

— Ես խոչարաղունց Սմբատն եմ, չէ՞... — և ձեռքը խփում է կրծքին:

— Այո, հրաման ձեզ...

— Դե բաց արա բոլշեիկների կամերը...

Սմբատը մատուցելից կրակում է, դուրս են վազում հսկիչներ, պահակներ: Վերին հարկի վանդակներից ներքև են նայում կալանավորները:

Սմբատն օրորվելով նետվում է ներս:

Բանտի ներքնահարկ և կիսախավար միջանցքը: Կսվում է ոտնաձայներ և բանալիների զրնգոց:

Պահակը, որ զինվորի զգեստով է, դռան անցքով շշնջում է.

— Հարբած է,— և կանգնում է դռան մոտ:

10

Նույն կամերն է, ներսում՝ կալանավորները դեպի դուռն են կրում մատրասներ, բարձեր, սաքուրետներ: Մեկը տաբուրետը ձեռքին՝ կանգնել է: Ճրագը տանում են դեպի անկյունը: Գարեգինը բղավում է.

— Յած նստեք...

Ծրեքը նստում են՝ մեջքները հենած դռան առաջ դարսած իրերին: Մեկը կանգնել է կամերայի անկյունում:

— Բաց արա դուռը... Ես դրանց,— միջանցքում բղավում է Սմբատը:

Հսկիչներից մեկը փորձում է բանալին: Հրում է: Ներսից 20 սեղմում են: Գարեգինը դռան անցքից կանչում է.

— Վերջ տվեք ձեր անիրավություններին...

Այն գեղեցկագեմ երիտասարդը, որ նստել է ներքև և դուռը պահողներից է, նրան մի կողմ է քաշում, շշնջալով.

— Կիրակի շունը...

Դրսից Սմբատը գազադած հրում է: Հրում են նաև հսկիչները, որոնցից երկուսը ձևացնում են, թե հրում են:

— Բաց արեք...— բղավում է Սմբատը: Նորից են հրում: Դուռը կիսաբաց է լինում, բայց ներսից ուժ են անում (մոտենում են նաև հեռու կանգնածները) և դուռը նորից փակում են: 30 Սմբատը մի կողմ է հրում հսկիչներին, որոնցից մեկն ընկնում է, ապա մի քանի քայլ ետ գալով, առաջ է վազում և ոտքով դռանն աշնպես է խփում, որ դուռն ավելի է բացվում և այդ հարվածից ներսը, հրողներից մեկը գլորվում է:

Ներսում՝ շփոթ, իրարանցում: Բայց այդ տևում է մի վայրկյան: Գարեգինն առաջ է նետվում, բղավելով՝

— Պինդ կացեք...

Դուռը նորից են փակում: Այդ գեղեցկադեմ երիտասարդը վեր է բարձրանում և դռան անցքից (ГЛАЗОК) կանչում է՝

— Նամարդ, ուժդ կալանավորի վրա ես փորձո՞ւմ...

Նրա կանչը որոտալով արձագանքում է միջանցքում: Սըմբատը վայրկենաբար մաուզերը կոխում է դռան անցքի մեջ և կրակում ներս:

Երիտասարդն ընկավ: Կամերայում ճրագը հանգավ:

10 Կրակոցի ձայնին ի պատասխան, աղմկում են մյուս կամերաները: Հետզհետե հղորանում է աղմուկը: Դռներ են ծեծում, կանչում են, զրնգում են շղթաները:

Գաղաղած բանտապետը մաուզերով դեռ խառնում է դռան անցքը: Թվում է, թե ուզում է մաուզերը հանել՝ չի կարողանում. կամ իրոք ուզում է անցքը լայնացնել: Կատաղությունից նա իրեն կորցրել է և արդեն խելագարի է նման: Իսկ աղմուկը սաստկանում է:

Այս անգամ մեջքով է հրում: Ներսը լուռ է, խավար է:

Նրա ձեռքից մաուզերն ընկնում է: Դռան մոտ կանգնած պահակ ղինվորը ոտքով մի կողմ է հրում մաուզերը:

20 Սմբատը խելագարի նման է: Նա ձեռքերը բարձրացրած երկու քայլ է անում, բայց գլխով հենվում է պատին, ինչպես հենվել էր բանտի դարպասին: Ուժաթափ է, հարբած է, ցնորվածի նման է:

— Կացին բերեք... — բայց ոչ ոք նրան չի լսում: Հսկիչները նայում են, ինչպես խելագարի: Իսկ դռան մոտ պահակ կանգնած ղինվորը նայում է ակնհայտ ատելությամբ և վայրույթից հրացանը ավելի է սեղմել՝ բարձրացնելով գետնից:

— Ուրեմն, ես... Սմբատը խոշաբաղունց, կամենդանտ վանգեդուրսկի, — և ցնորվածի նման գլուխը խփում է պատին:

30 Այդպես հետզհետե քարանում է համր պատկերը և միայն շղթաներ են զրնգում՝ հատ-հատ, խուլ և ատելությամբ Սըմբատ խոշաբաղունցին է նայում պահակ ղինվորը:

«Սյունիքի դիվանի» շենքը:

Փողոցից ներս են մտնում երկու հոգի: Մեկը մեղ ծանոթ պահակ ղինվորն է, մյուսը մի պարթև ծերունի է, հագին շալ չուխա: Նա ձեռքին մահակ ունի: Ոտքերը ձյունոտ են, և երեւում է, որ հեւլից է գալիս:

Սանդուղքներով իջնում, բարձրանում են ինչ-որ մարդիկ: Զինվորը ծերունուն ճանապարհ է բաց անում: Նրանք երևում են նախասենյակում: Զինվորը նրա ականջին ինչ-որ բան է ասում և անհայտանում է:

10

Կիսախաւար միջանցք: Գրասենյակի դռներ: Սուսաննան՝ մեքենագրուհի, դուրս է գալիս միջանցք: Անցնում է պարուշիկ Ամիրջանովը: Նայում են իրար: Պարուշիկը ներս է մտնում մի դռով: Միջանցքում երևում են պաշտոնյաներ, որոնք ցարական շինովնիկի տարազով են, որովհետև նրանց մեծ մասը ծառայել է հենց այդ շենքում, Զանգեզուրի գավառապետի ղիվանում: Այդ նույն բազմութունն է, որ հրապարակի վրա դիտում էր ղորահանդեր և «Թանկագին անգլիացիներին»:

Միջանցքում երևում է այն պարթև ծերունին՝ Աթա ապերը: Նա շվարել է, բայց աշխատում է իրեն չկորցնել: Զինվորներից մեկին հարցնում է՝

20

— Մեծավորը ո՞ր օթախումն ա...

— Էստեղ բոլորը մեծավոր են, որի՞ն ևս ուզում,— հեղնում է շինովնիկը:

— Ամենամեծին,— և շինովնիկը գլխով նշան է անում դեպի ծայրի դուռը, որ շի երևում վարպետների ետ:

Դռան առաջ մի ղինվոր պահակ է:

Աթա ապերը գնում է դեպի այդ դուռը:

Ներսը՝ ղնդապետ Կուռոն, Գեղեոն վարժապետը և պարուշիկ Ամիրջանովը:

30

Գեղեոն վարժապետը՝

— Այո, բայց ինչո՞ւ առանց դատի... Զէ՞ որ մենք ղեմուկրատիկ հանրապետութուն ենք...

Գնդապետ Կուռոն Գեղեոն վարժապետի հետ շի կարող խոսել, ինչպես պարուշիկ Ամիրջանովի հետ: Ավելին. նրա հան-

դեպ զնդապետը տածում է որոշ հարգանք, որովհետև Գեղեոն վարժապետը Զանգեղուրում «պերսոն» է և նույնիսկ «Ազատ Սյունիքի» խորհրդի նախագահն է։ Ուստի կեղծ մեղմությամբ զնդապետը պատասխանում է.

— Կամերը դեռ լիքն է... Պարուչիկը կարող է նաև ուրիշներին բերել։ Դատեցեք։ Միևնույն է դատարանը պետք է արձակի նույն վճիռը՝ բռնակիներին և թուրքերին... — զնդապետը ձեռքով ցույց է տալիս, թե պիտի մորթել նրանց։

10 Ներսը՝ դռան մոտ, վարագույրի ետև, ինչ-որ խլրտում։ Ըստ երևույթին, դռան պահակը չի թողնում, որ Աթա ապերը ներս մտնի, բայց նա ներս է մտնում այն վայրկյանին, երբ զնդապետը ձեռքով ցույց է տալիս, թե ինչ պիտի անել թուրքին և բռնակիին։

Բոլորը զարմացած նայում են։ Նրանց է նայում ծերունին՝ վեհ և հանդարտ։

— Ձեր մեջ մեծը հո՞ւ ա...

Նրա միամիտ հարցին զնդապետ Կուռոն ժպտում է։

— Խնչ է, ապեր։

— Տյու ե՞ս, — մատը մեկնելով մի քայլ է անում։

20 — Ասա։

Ծերունին լռում է, ասես հավաքում է իրեն, որովհետև այն, ինչ պիտի ասի և ծանր է, և ահալոր։

Ապա լռության մեջ մի քիչ դողդոջ ասում է.

— Որդուս... դիակը տուր։

Լռությունը սաստկանում է այնքան, որ նույնիսկ հարե-վան սենյակից լսվում է «Կող»-ի աղմուկը։ Գեղեոն վարժապետը հայացքը թաքցնում է։ Նրանք հասկացան, որ ներս մըտնողը հայրն է գիշերով բանտում սպանված բռնակիկի։

— Նրան թաղել են, — մռայլ ասում է Կուռոն։

30 — Չեն թաղել, — հանդարտ պատասխանում է Աթա ապե-րը, հասկացնելով, թե՛ «չես խաբի, ես լավ գիտեմ...»։

Պարուչիկ Ամիրջանովը դժգոհ է։ Նա մոտենում է, որ ծե-րունուն դուրս տանի, բայց զնդապետ Կուռոն նրան աչքով հետ է պահում։ Ծերունին կանգնել է ժայռի նման։

— Ապեր, դնա... Մենք նրան կթաղենք, — ասում է Կուռոն։

— Պարուն վարժապետ, բա ինչո՞ւ ես լռելի Ուրեմն, հայրը որդուն մեռած էլ չտեսնի՞...

Գեղեկոն վարժապետը գլուխը բարձրացնում է, ուզում է բան ասել, բայց նկատելով գնդապետի դեմքը, հայացքը դարձնում է դեպի պատուհանը:

Գնդապետը տեղից վեր է կենում:

— Կարճ կապի: Մեր օրենքը չի տալիս թշնամու դիակը:

— Էդ հո՞ւնց օրենք ա, որ դիակից էլ ա վախենում...

— Շատ պիտի խոսե՞ս,— և ծերունուն է մոտենում պարուչիկ Ամիրջանովը, բռնում է նրա թևից, բայց Աթա ապերը տեղից չի շարժվում: 10

Գնդապետը վառում է ծխախոտը:

— Բա պիտի խոսեմ, բա հո՞ւնց... ախր ծնող եմ: Բա հինչ պատասխան տանեմ մորը...

Մերունին անհողորդորդ կանգնել է: Պարուչիկը կասաղած ապտակում է Աթա ապորը:

— Առ քեզ պատասխան...

Գնդապետը նետում է լուցկին:

Մերունու բերանից արյունը կաթկթում է արխալուղի վրա: Բայց հանդարտ ու վեհ ասում է, բառերը հնչեցնելով մեկ-մեկ: 20

— Նա իմ փոքր տղան էր... ես է՛լ տղա ունեմ: Էս իմ պատասխանը, բա նրա՞ն հինչ պատասխան կտաք: Նրան էլ սպանեցիք՝ բա ժողովրդին հինչ պատասխան կտաք...

Գնդապետը ծխում է: Ծխի քուլան ծածկում է ամեն ինչ:

7

Մուխ չէ, այլ ձյունամրրիկ է:

Անցավ ձյունամրրիկի ալիքը: Բանտի ամացի բակը, քարե քարձր պատեր:

Երկու հսկիչ և այն պահակ գինվորը թաղել են դիակը: Վերջին բուռ ձյունախառը հողը լցրին և հավաքելով բրիչն ու 30 բահը, հեռացան:

Քամին ձյուն մաղեց, ձյունը ծածկեց և աննշան հողաբլուրը, և այժմ միայն բանտի ամացի բակն է, մռայլ պատերը, պատի գլխին՝ դրսի պահակը տխուր գնդնում է՝

— Քար քարի վրա չի մնա, Բայբուրտ...

Քարատակ տուն:

Զմեռվա գիշերը կես է: Քուրսու վրա վառվում է այն փոքրիկ լամպը, որ կոչվում է տուգուրիկ նրա: Լամպը հաղիվ է լուսավորում քուրսու շուրջը:

Քուրսու մոտ թիկնած ննջում է Աթա ապերը: Նրա դիմաց նստած է Մինա դիզին: Քուրսու վրա, սինու մեջ ձավար է: Մինա զիզին մատներով մաքրում է ձավարի քարերը: Նինջը հաղթում է, մատները քնում են,— ինքը գլուխը կախում է սինու վրա, ապա ցնցվում է, նորից է քարերը մաքրում և նորից քունը տանում է:

Քուրսու վրա մոռում է կատուն:

Այդ խեղճ խաղաղությունն օրորում է Սոնան՝ նրանց հարսը: Սոնան շոքել է օրորոցի առաջ: Օրորում է, և քնաբեր ուրթմով թխկթխկում է օրորոցը: Սոնան՝ երեսի քողը կիսաբաց, կռացել է օրորոցի վրա և առանց բառերի օրոր է ասում:

Դրսում լսվում է ոտնաձայն: Մակիչը ներս է մտնում, մի վայրկյան նայում է: Սոնան այլևս չի երգում, համբ հայացքով նայում է ամուսնուն: Մայրը զարթնում է և ասում.

20 — Այ որդի, դե, եկ, էլի...— Սոնան ծածկում է հարսնության քողը:

Մակիչը նայում է ճրագին, ապա մորը հարցնում է.

— Տանը նավթ կա՞:

— Ճրագի միջինն է,— ասում է մայրը:

Մակիչը տատանվում է, ապա ասում է Սոնային:

— Դատարկիր մի ամանի մեջ, տուր...,— ապա դառնում է մորը.

— Նանի, ձավարը առավոտը կմաքրես:

Մայրը զարմացած նայում է: Քունն աչքերին: Եվ երբ Սոնան դավաթը ձեռքին մոտենում է, որ ճրագի նավթը դատարկի, պառաւն ասում է.

— Վրիա... էդ շտե՞ղ ես տանում...

— Քյոխվի կանցեղարում կառավարության ժողով ա, նավթը կլխել ա...

— Բա, էդ հո՞ւնց կառավարություն ա, որ ինքը ժողով անի, նավթը ես տամ...

Սոնան դատարկում է նավթը: Ճրագը հանգչում է: Լսվում է Մինա ղիզու զարմանքի բացականչությունը՝ «վըխա՛», ապա դուռը փակվում է, և դրսից՝ Մակիչի հեռացող ոտնաձայնը:

Աստղալույս չկա: Միայն ձյունի շափաղն է և ժայռերի սև ստվերները: Քնած տների արանքով անցնում է Մակիչի սիլուետը: Նրբեմն չի երևում, այլ միայն լսվում է ոտնաձայնը՝ ձյունի վրա: Մի շուն հաչում է: Նրա հաչոցը հետզհետե ուժեղանում է, ապա նվաղում, որից հասկացվում է, որ Մակիչն անցավ այդ տան կողքով: Հեռվից մի շուն արձագանքում է, և արձագանքը դղրդում է ձորի գյուղում:

10

Բացվում և իսկույն փակվում է մի դուռ:

Ներսը՝ ճիշտ առաջին ճրագի նման մի տուղուրիկ ճրագ հանգչելու մոտ է: Մարդ կա, բայց դեմք չի երևում, այլ ինչ-որ ձևեր, ինչ-որ գիրք: Մթնում մի ձայն՝

— Ա՛, ոտս կոխեցիր, է...

Մակիչը նավթը լցնում է ճրագի մեջ, պատրույգը բարձրացնում է: Խոր և ամայի քարանձավ է: Ընդհատակյա բջիջի ժողով:

Ճրագի լույսով առաջինը երևում է այն դեմքը, որ ձյունամրրիկի մեջ թաքնվեց փողոցի անկյունում և բանտապետ Սմբատի ետևից ասաց. «դահիճ»:

20

Այդ Քրիստոն է, Զանգեզուրի ընդհատակյա կոմիտեի անդամը:

Նրա կողքին Լևոնն է, այն երիտասարդ ձիավորը, որ ձիերը կռվացնելով, խուսափեց երվել խաշով և ավետարանով: Նա ղինվորի նույն տարազով է, ինչպես ղորահանդեսին:

Նրբ Մակիչը ճրագի պատրույգը բարձրացնում է և լուսավորվում են Քրիստի և Լևոնի դեմքերը, — կիսամութ անկյունից փափախով մեկը բրդոտ թաթը մեկնում է ճրագին, որպեսզի կպցնի ծխախոտը: Քիչ է մնում ճրագը հանգչի: Պուղանը, սրախոս մի երիտասարդ, բամփում է նրա գլխին և հեռացնում ճրագը:

30

— Արջ, հերիք է ծուխ տաս:

Նվ ծխի քուլան թանձր բարձրանում է: Պուղանը շարունակում է.

— Ընկերներ, սրա ծուխը կտրեք... մի օր սա իրա ծուխով
մեզ բռնել ա տալու:

Ժպտում են: Մեկը ծխողին հրում է քարանձավի խավար
անկյունը:

Պուղանը՝

— Բա մենք մտնենք էս աղվեսի բունը, սա էստեղ թոնիր
վառի՞...

Մակիչը ճրագը բարձրացնում է, և ճրագի լույսով երևում
են քարատակի խավար խորքերը: Նստած են 10—12 հոգի: Լուսմ
10 են: Մակիչը ճրագը դնում է Քրիստի առաջ:

Քրիստը շարունակում է ընդհատված խոսքը.

— Ուրեմն, մենք պիտի սպասենք մինչև Կարմիր բանակը
մտնի Բաքու... Եվ երբ մոտենան մեր սարերին...

— Տեսնես աչք կլինի...

Լեոնը լույսի տակ թերթում է «Կոմունիզմի ալբուբենը»:
Պուղանի աչքն ընկնում է մի նկարի:

— էս ո՞վ է:

Լենինն է:

— Լենինը սա՞ է,— Պուղանը խոր, շատ խոր նայում է
20 նկարին:

Քրիստը, Լեոնը և Մակիչը նայում են Պուղանին: Խորքից
մի քանի գլուխներ ձգվում են, որ տեսնեն նկարը:

Հետզհետե խավարում է, և դեռ չխավարած՝ լսվում է Պու-
ղանի ձայնը.

— Ա՛խ, թեք ունենայի, թռնի մի անգամ Լենինին տես-
նեի...

Հետզհետե լուսանում է:

Ամայի ձոր: Մի ժայռ, որի ստորոտում քարանձավի դուռը
քամուց փակվում և բացվում է:

30 Դուռը երբում է:

Լեոներում բուք է, ձյունամրրիկի ոռնոց:

Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Մ Ա Ս

1

Գարնան երեկո:

Գյուղի հրապարակներից մեկը՝ մի ամայի կալ, որտեղ գե-
րանների և քարերի վրա նստոտել են գյուղացիները: Աթա

ապերն է, Զեւտանց Վանեսը, մի պաշտոնավոր, այսինքն՝ գյուղական վաշխառու և առևտրական: Երևում է Պուղանը՝ զինվորի տարազով երկու երիտասարդի հետ, որոնք հրացանով են: Ծերունիների շարքում նստած է Բախշին՝ բանվորի արտաքինով մեկը:

Զեւտանց Վանեսը «կովի» է բռնվել Աթա ապոր հետ: «Կովի» այն մասին է, թե մուսավաթի բանակը կարող է մտնել Զանգեզուր, թե՞ ոչ:

— Բա հոնց, է՛, հոնց,— ծոր տալով ասում է Աթա ապերը,— ապա երկու քարից շինում է կիրճի նման մի բան. բըռնոթամանը՝ մուսավաթի բանակն է, տերողորմյան՝ դաշնակցական զորքը: 10

— Դե անց կաց, տեսնեմ...

Զեւտանց Վանեսը մատնեբրով, իբրև մուսավաթի զորք, ուզում է անցնել կիրճով: Աթա ապերը կիրճը սեղմում է և ասում է.

— Հրեղ, է...— ընդհանուր ծիծաղ:

Պուղանն այն կողմից ձայն է տալիս.

— Եկողն ուրիշ է, ուրիշ...

Զեւտանց Վանեսը հարցնում է.

— Հո՞վ ա կյամ, է՛...

— Հրեն կյամ ա Իվան ախպերը...

— Բերնիդ մատաղ, Պուղան:

— Ռուսը մեզ օգուտ է,— խոսակցությանը խառնվում է Պաշտոնավորը,— դան, ճանապարհը բաց անեն, դնանք Բաքու առուտուրի... 20

— Էն քու տեսած Բաքուն չկա,— հեգնում է Բախշին: Պաշտոնավորը խոժոռում է: Նրա փոխարեն հարցնում է Աթա ապերը.

— Բա խի՞:

— Էս ա կտեսնի,— և Բախշին աչքով է անում Պուղանին: 30 Այն ժամանակ Զեւտանց Վանեսը դեռ շարունակելով մտածել «Իվան ախպոր» մասին, ասում է.

— Բոլշևիկը կյամ ա, կյա, վնաս չունի, թաք կյամունիստը կյա վեշ...

— Ի՞նչի...

— Այ որդի, նրանից փիս են պատմում: Ասում են օրենք, հավատ,— և ձեռքի շարժումով շարունակում է միտքը՝ թե կոմունիստները «օրենք, հավատ» չեն ճանաչում:

— Նրանց ես եմ տեսել,— ասում է Բախշին,— երկուսն էլ լենինի ծրագրին են:

— Հավ, էդ որ ասում են լենին, հի՞նչ մարդ ա...

10 Այդ խոսքի վրա հրապարակով անցնում է գյուղի դաշնակցական խմբապետներից մեկը: Նա ուղում է մոտենալ հրապարակում նստածներին, մինչև անդամ Պաշտոնավորը նրան տեղ է անում՝ նստի, բայց որովհետև մյուսները լուում են և ճնշվում են նրա ներկայությունից,— խմբապետը հեռանում է, ցույց տալով, որ իբր թե մի տեղ էր գնում և պատահաբար մտավ հրապարակը:

— Մաուդերը տես, մաուդերը...

— Կոթն էլ արծաթ...

— Չէ, ոսկի...

— Բա էլ ի՞նչ խմբապետ, որ կոթն էլ ոսկի չլինի:

20 Այդպես ծաղրում են նրան Պուղանը, Բախշին և զինվորներից մեկը: Պաշտոնավորը դժգոհ, գուցե նաև երկյուղից, հեռանում է:

Բախշին նրա ետևից ասում է.

— Բաքու գնացողին տես... կարծես պիտի գնա մասլոնչի դռնա...

— Է՛հ...— խոր հառաչում է Աթա ապերը,— ե՞րբ պիտի մեզ մի լույս բացվի...

Տխուր են: Մտածում են:

Այդ ժամանակ Պուղանը շրջվում է ետ: Նրա թիկունքում նստած ննջում է աշուղը: Պուղանը նրան արթնացնում է.

— Խաղ ասա, է՛... ի՞նչ ես քնել:

30 Նրան տեղ են տալիս, և աշուղը նվագում է, երբեմն երգում է.

«Չծաղկած վարդը պուկում են,

«Խոսեք, Զանգեզուրի լեռներ...

«Ջահիլներին կոտորում են,

«Ասեք, Զանգեզուրի լեռներ...

Պուղանը աշուղին՝

«Հեն ա կյամ են, է՛, կյամ են...»

Աշուղը խլում է նրա խոսքը և երգում է նոր կրկնակ.

«Հեն ա կյամ են, հեն ա կյամ են...»

Ունկնդիրները ժպտում են՝ նրա համար, որ «կյամ են», նաև նրա, որ իրենց աշուղը հնարամիտ է, իսկ Պուղանը բուն ուրախությունից գլխարկը գետնովն է տալիս.

— Ախր, ե՞րբ պիտի լինի... (խաղարում)

2

Անձրև է:

10

Կիսամութ ալգի:

Մի տակառ պառկեցրել են. տակառի խորքում մոմ է վառվում: Մեկը կիսով չափ մտել է տակառի մեջ և գրում է: Մարմնի կեսը դուրսն է. անձրև է կաթկթում, բայց տակառի խորքում և լույս է, և լույսը դրսից չի երևում, և անձրևը չի կաթում:

Հազիվ երևում է Քրիստի դեմքը: 5—6 ստվերներ: Զանգեզուրի ընդհատակյա կոմիտեն քննում է ապստամբության հարցը: Կարմիր Բանակն արգեն մտել է Ղարաբաղ:

— Էհ, իմ ճանապարհը երկար է,— ասում է Մակիչը:

20

Տակառի մեջ գրողը ինչ-որ թուղթ է տալիս Քրիստին:

Վերջինս մոմի լույսով կարդում է՝ կնքում է, տալիս է Մակիչին.

— Մի լավ ընկերոջ ձեռքով...— Մակիչը թուղթը պահում է:

— Անց կացրու սահմանը...— Քրիստը ձեռքը մեկնում է:

— Մակիչ... ուրեմն, սկսում ենք,— ասում է Քրիստը և սեղմում է Մակիչի ձեռքը: Հազիվ նշմարվող ժպիտ: Մակիչը քալում է դեպի դուռը:

Գուրսը սարսափելի անձրև է: Այգու մեջ տնակը, որտեղ ժողով էր: Ներսը ոչ թե անձրև էր, այլ կտուրը կաթկթում էր:

30

Հանկարծ որոտում է, կաթակը լուսավորում է ալգին, տրնակը: Մակիչի սիրտետը: Եվ երբ խավարը թանձրացավ, թվաց, թե խավարը կլանեց Մակիչին:

Լուսանում է:

Շաղոտ արտերի մեջ կաքալի ձայնը: Կորը թռավ կանաչ-
ներից: Մագում է արևը. մայիսի առավոտը Զանգեզուրում:

Մակիչը արահետով բարձրանում է: Ամբողջ գիշերը ճա-
նապարհ է կտրել: Նա շինելի փեշերը խրել է գոտու մեջ և
գնում է ամայի լեռնալանջով, կանաչների միջով:

Ոչ մարդ կա, ոչ մարդաձայն:

Զախ՝ խոր ձորն է՝ ժայռեր, ձորի խորքում՝ ջուրը, մյուս

10 ափը՝ կանաչ անտառ:

Մակիչը քայլում է հիացած առավոտի գեղեցկությամբ:
Մի արտում մոռացել են բահը: Մակիչը քարափի գլխից նայում
է ներքև:

Հեռվից լսվում է հովվի սրինգը:

Մակիչը նայում է: Ներքև՝ ձորում հովիվը ոչխարն արոտ է
հանել:

Մակիչը հանգստանում է, սրբում է քրտինքը: Նա եկել է
դժվար արահետներով, եկել է գաղտագողի և զգույշ նայում է
չորս կողմը:

20 Լեռան գլխին լսվում է ձիերի դոփյուն, մարդկանց ձայներ:
Թնդանոթները ձիերի վրա բռնած՝ ցելսի մեջ թրջված, ջարդ-
ված, ու գիտե որտեղից ուր են տանում զինվորները՝ կես գյու-
ղացու կես զինվորի զգեստով՝ ցեխոտ, հոգնած:

Մակիչը թաքնվում է: Նրանք անցնում են:

— Հենց ասում եմ՝ քյեմ էս ձորը, կորչի գնա...

— Կտրվի մեր օրը...

Մակիչը նայում է նրանց ետևից: Երբ նրանք հեռանում են,
Մակիչը կորչում է:

Նա մի անգամ ևս երևում է թփուտների մեջ, երբ իջնում է
30 գյուղի վրա:

Թփուտների մեջ կանգնել նայում է հայրենի գյուղին՝ Զան-
գեզուրի գյուղին՝ ժայռերի մեջ և խոր ձորերում:

Կիսամութ:

Լեոնը հանում է շինելը: Մակիչը գավկոմի տված թուղթը կարում է նրա փափախի ներսը: Լեոնը հագնում է ուրիշ զգեստ: Մակիչը նրան՝

— Լեոն, քեղ տեսնեմ... Մեր հույսը դու ես:

Բացվում է նույն քարանձավի դուռը, և դուրս է գալիս մի հովիվ՝ մահակով և մեծ փափախով մի հովիվ:

Մակիչը նայում է նրա ետեից:

Կես գիշեր է:

Տանը միայն օջախի լույսն է: Բուխարու ուրվագիծը: Կաթսան օջախի քարերի վրա:

Մակիչը կրակը մի կողմի է քաշում: Ապա սրբում է մոխիրը: Ձեռքը կոխում է և բարձրացնում է մի սալ քար, որի վրա էր օջախի կրակը և կաթսան: Ապա թեն ավելի խորն է կոխում և թաքստոցից հանում է երկու ատրճանակ: Քարը դնում է տեղը: Սոնան մոխիրը փռում է քարի վրա, և օջախը նույն օջախն է, նույն կրակը, նույն կաթսան...

Երգիկից ներս է ընկել լուսնի արծաթ սյունը: Մակիչը 20
ատրճանակները տեղավորելով, կամաց ասում է.

— Սոնա...

Սոնան կանգնել է նրա կողքին, երեսի քողը կիսաբաց: Մակիչը ձեռքը մեկնում է, թվում է թե պիտի գրկի նրան: Սոնան քողն իջեցնում է, բայց Մակիչը հանում է նրա երեսի կարմիր քողը, արագ համբուրում է քնած երեխային, դեմքի վրա լուսնի լույսը:

— Լավ է,— ասում է Մակիչը. լա՞վ է, որ Սոնան անքող է (և իրոք, լավն է Սոնան բաց երեսով), թե՞ այլ մտքով է ասում Մակիչը: 30

Նրանք դուրս եկան:

Սոնան կանգնել է դռան մոտ: Ժայռերի ստվերները լուսնի լույսով: Քնած գյուղը: Մակիչն ահա հեռացավ, բայց հանկարծ հտ նայեց և մոտացավ Սոնային:

Կնոջ երեսին արցունք:

— Սոնա, ամոթ է..., — գրկում համբուրում է: — Գնա տուն, ցուրտ է...

Եվ հեռանում է:

Սոնան արձանի նման կանգնել է: Կանգնում է այնքան, մինչև հեռվում հավիում է Մակիլի վերջին ոտնաձայնը, և այլևս ոչինչ չի լսվում, այլ միայն լսվում է գետի վշշոցը:

6

10 Մակիլն անցավ փողոցով: Մի ստվեր թաքնվեց: Մակիլն այդ զգաց, ետ նայեց, բայց փողոցում ոչ ոք չկա:

Կարծես գետնի ընդերքից լսվում է խուլ աղմուկ: Աղմուկում են ապստամբների «շտաբում»՝ խոր քարանձավում, որի դռնից, երբ Մակիլը դուռը բաց է անում, երևում է լույսի շերտ, լսվում է հղոր աղմուկ, ապա, երբ Մակիլը ներս է մըտնում, ամեն ինչ լուռ է:

— Տես է՞ն ո՞վ էր ման գալիս..., — ասում է Մակիլը, և երկու հոգի հրացանով դուրս են գնում:

— էս էլ քեզ կարմիր կտոր, — և Մակիլը հանում է Սոնայի քողը: Մեկը առնում է քողը, պահում է ճրագի դեմ:

20 — Դու լավ ես գրում, — ասում է Մակիլը ընկերներից մեկին՝ Հայկին: Նա առնում է քողը:

— Ի՞նչ գրեմ:

Մակիլը մտածում է. այդ ժամանակ «Արջը» ասում է.

— Կիրի՛ շեն կենա թաղա օրենքը...

— Գրի՛ր՝ Կեցցե Խորհրդային իշխանությունը...

Հայկը դուրս է գնում, քողը թևի տակ:

Քարանձավի խորքում Կարագինը կոացել է գնդացիների վրա: Հավաքում է: Մեկը լցնում է գնդացիների ժապավենը. մի քանի գնդակ բռնի մեջ, ասում է.

30 — Թե աղատես, դու ես մեղ աղատելու... — և մեկ-մեկ գնդակները մտցնելով բները, խոսում է. — էս մեկը պարուշիկ Ամիրջանովին, էս մեկը մինիստր Զախարին...

— Նրան երկուսը դիր, — բղավում է «Արջը», — փորը հաստ է, չի անցնի:

Քարանձավի անկյունում Բախշին, յուզոտ տուժուրկան ուսերին
երգում է՝ «Смело мы в бой пойдем...» — երգում է առանց բա-
ռերի, նմանեցնելով բայաթու: Նա երգի եղանակը սովորեցնում
է զուռնաչուն: Վերջինս «որսում է» եղանակը: Երգի հետ լըս-
վում է զուռնայի կտրտվող, հրբեմն սխալ, երբեմն ճիշտ նը-
վազը: Երբեմն սովորեցնողի ձայնը և սովորողի նվազը կոր-
չում են ընդհանուր աղմուկի մեջ, իսկ երբեմն պարզ լսելի է,
որ զուռնաչին այնուամենայնիվ սովորեց եղանակը, և նույ-
նիսկ մի ուրիշը մատնեբով թմբկահարում է:

— Կարագին,— ասում է Մակիչը,— ազդանշանը երեք 10
անգամ... — և Մակիչը ցույց է տալիս իր ատրճանակը:

Կարագինը գնդացիորդ հանում է: Մեկը շալակում է անիվ-
ները, մյուսը՝ փողը... գնում են:

հավարում:

7

Գոմի ճրագի լույսով մեկը ձին քաշում է դուրս: Մեզ ծա-
նոթ խմբապետն էր, որին հրապարակում Պուղանը և Բախշին
ծաղրեցին:

Նա յապիտոնջին ուսեց, նստեց ձին: Գոմի ճրագը հանդավ: 20
Խալվարի մեջ լսվում է ձիու հեռացող դոփյունը:

Մակիչը նայում է ցուցակին:

— 67..., — ցուցակը ծալում է: Այդպե անատում է ապս-
տամբներից մեկին՝ անունը՝ Բաղի: Մակիչն զգում է, որ Բա-
ղին ինչ-որ բան է ուզում ասել:

— Հը՞, ինչ կա...

— Ոտքերս բորեկ են...

— Առ իմը,— և ապստամբներից մեկը նստում է, որ
տրեխները քանդի:

Մարդը տատանվում է, նորից ինչ-որ բան է ուզում ասել,
բայց այդ բոլորին դրսից լսվում է կրակոց: 30

Զգաստանում են:

Այդպե զուռն աղմուկով բացվում է, և ներս են մտնում այն
երկու հոգին, որոնք դուրս էին գնացել իմանալու, թե ինչ
ստվեր էր պատվում նրանց շուրջը: Հրելով ներս են բերում
քոխվի զգիրին:

— Ընկեր պետ, այ, սա էր...

Մակիչը նայում է նրան: Գլխի՜րը՝ նիհար, ահից խելքը կորցրած, դողդողում է և միևնույն ժամանակ աղերսում է թողություն:

— Թող կորչի գնա,— ասում է Մակիչը: Կոմունարներից մեկը նրան բռնելով հրում է, բայց այդ րոպեին ներս է մտնում Պուղանը և երկու հոգի: Նրանք թևերին փաթաթել են հեռախոսալարերը: Լարերը շարտում են մեջտեղ, և Պուղանը քրտինքը սրբելով ասում է.

10 — Դե, թող հիմա խոսեն:

— Ուռա,— թնդում է քարանձավը:

8

Խավարի մեջ խուլ ղանգահարություն: «Հավարի» ղանգեր են: Հետզհետե ուժեղանում է և հանկարծ կտրվում:

Երեք զլուխ՝ «սպարապետը», զնդապետ Կուռոն և Գեղեոն վարժապետը:

Ներս է մտնում պարուչիկ Ամիրջանովը՝ ետևից գյուղից փախած խմբապետը:

20 — Լարերը կտրված են... 2-րդ ճակատը չի պատասխանում...

Գեղեոն վարժապետը շտկում է ակնոցները: Նա՜

— Ապստամբություն... Հայ գյուղը ապստամբի՞ իր կառավարության դեմ...

— Ոչինչ չկա սարսափելի...,— ասում է «սպարապետը»,— վաղը ժամը 12-ին վերջացրեք այդ անկարգությունը...

Գնդապետը նայում է պարուչիկ Ամիրջանովին: Վերջինս պատվի է առնում՝ նշան համաձայնության, և նրա հետ հեռանում է խմբապետը, որ բերել է ապստամբության լուրը:

Խավարի մեջ պարզ լսելի զանգահարություն:

30 Մակիչը նայում է ժամացույցին:

— Լուսանում է, Պուղան...,— Մակիչն ակնարկում է, որ գնալու ժամանակն է:

Պուղանը դուրս է գնում, նրա հետ՝ մի տասնյակ...

Նկեղեցու զանգերը «հալար» են կանչում: Զանգահարում է Բախշին:

Լույսը նոր ճառագում է:

Աթա ապերն սչքերը բաց է անում, լսում է զանգերի ձայնը, նստում է տեղը, դարմացած նայում է: Թախտի վրա Մակիշի շտրորված անկողինը:

— Էն հի՞նչ հալար է...

Նայում է Սոնային: Սոնան չի քնել: Կուացել է օրորոցի վրա:

10

— Աղջի, չե՞ս քնել...

Սոնան գլուխը թաքցնում է, սրբում է արցունքը:

— Մակիշն ո՞ւր է:

Սոնան զլխով է անում դեպի դուրս: Աթա ապերը «շտապ» հագնվում է:

— Այ պառավ, վեր է՛, է... Երեխան...— և բռնում է քնած Մինա ղիզուն:

Զանգահարություն:

Մեկը սարսափած վեր է թռչում:

— Խուրքերը եկան...

20

Մի բակում կինը՝ կովկիթը ձեռքին մոտեցել է, որ կովը կթի, բայց լսում է, և հորթն օգտվելով նրա շվարումից, ծծում է մորը: Կինը նկատում է այդ և դեն է հրում հորթին:

— Բախտդ բանեց, հա՞ սատկած...

Զանգահարություն:

Պուղանը գլուղից դուրս եկավ: Վերջին տունը ետ մնաց: Սարահարթ: Գիշերային ճրագ: Երեք սպա քնել են: Կապիտան Տեր-Պետրոսովը ոտնաձայն լսեց, գլուխը բարձրացրեց, նայեց ժամացույցին: Ժամը հինգն է: Պուղանի ընկերները շրջապատել են տունը: Երկու ընկերով Պուղանը կանգնել է պատշգամբում՝ զռան առաջ: Սանդուղքի վրա հրացանը գրկած քնել է պահակ ղինվորը: Նրա գլխավերև կանգնել է Պուղանի ընկերներից մեկը:

30

Զանգահարություն:

Պաշտոնավորը դարպասը կողպում է՝ նայում է դուռն ամրանքից: Փողոցով անցան շորս զինվորներ:

Կարագինը գնդացիքը տեղավորում է թիփերի արանքում: Նրանք ձորի պռունկին են: Զինվորներից մեկը ներքև է նայում՝ խոր ձորին: Թիփերի արանքից երևում է ճանապարհը, որ իջնում է դեպի գյուղը: Կարագինը գնդացիքն ամրացնում է՝ փողը դեպի ճանապարհը:

Սպաների սենյակն է: Պուղանը և մի զինվոր ներսն են: Վայրկյանի լուսթյուն: Կապիտանը բարձրացնում է գլուխը: 10 Պուղանի աչքն ընկնում է սեղանին, որի վրա դարսված են նրանց ատրճանակները, թրերը. պատից կախված է մի կարարին:

— Դուք բանտարկված եք,— ասում է Պուղանը:

Ներս են մտնում նաև երկու ապստամբ:

— Խ՛նչ,— և կապիտանը վեր է կենում, կամենալով մոտենալ ղենքերին: Պուղանը հանում է ատրճանակը: Զարթնում է երկրորդ սպան:

— Ո՞վ է մեզ բանտարկել,— հարցնում է Կապիտան Տեր-Պետրոսովը:

20 — Հեղափոխական կոմիտեն...

Կապիտանը դարձնում է հռախոսը: Պոտում է: Պուղանը բարձրացնում է ձեռքը:

— Նեղություն մի քաշի...

Զանգահարություն մոտիկ և հզոր:

Մակիչը բարձրացնում է ձեռքը և զանգահարն այլևս չի զարկում:

Եկեղեցու բակում հավաքվել են մոտ 50 զինված մարդիկ: Բակն են մտնում ուրիշ գյուղացիներ:

Մակիչը բարձրացել է մի բարի վրա...

30 — Ընկերներ, ահա բացվում է լույսը, և գալիս է մեր կարմիր օրը...

Աթա ապերը զարմացած նայում է: Նրա կողքին Զետանց Վանեսն է, հրապարակի նրա «հակառակորդը»: Աթա ապերն ասում է Զետանց Վանեսին.

— Բւրեմն, կյամ ե՞ն...

Հայկը, որ Սոնայի քողը տուն էր տարել գրելու, ճեղքում է բազմությունը և Մակիշի մոտ բաց է անում կարմիր դրոշը: Հագիլ նշմարվում են առաջին տառերը: Թնդում է ուռան...

Դրոշը ծածանվում է:

Մակիշի ֆիգուրը քարի վրա՝ որսիս ամեհի արձան:

Կիսամութ: Կիսալույս:

10

Դհուր դմբգմբում է: Զուռնան նվագում է, «Смело мы в бой пойдем»: Եվ հեռու է, և ջինջ է նվագը՝ մարդկանց խուլ ձայների և դոփյունի հետ: Տեսնելու շափ պարզ դողդողում են 10
ևլևէջները:

Նրանք բարձրանում են: Գլուխներ են. նրանց վրա ծրփում է դրոշը: Երբեմն երևում են առանձին ֆիգուրներ՝ անցնում են կաթանով, կամուրջով, վիմափոր տների մոտով: Բարձրանում են և ինչքան բարձրանում, այնքան խլանում է նվագը, բայց և երբեմն հզորանում է, երբ ապարատը մոտենում է ցույց տալու՝ թե ինչպես մի տեղ նրանց միացան երեք հոգի, մի այլ տեղ՝ մեկն ինչ-որ դարսյապ է ծեծում, շուն է հաչում, մի կին՝ միամիտ հարցնում է.

— Առավոտ կանուխ էս հինչ կա՞...

20

Դիլա բիրին պատասխանում է.

— Ախշի, թագա օրենք են դուրս բերել...

Պաշտոնավորը դժգոհ նայում է դարպասից:

Երկու հոգի հրացաններով մոտենում են՝ միանման շարքերին: Բայց Պաշտոնավորը նրանց կանչում է, ինչ-որ շշնջում է: Հրացանավորներին մեկն ասում է.

— Մենք հենց իմացանք գնում են թուրքերի վրա, — և հրացանները պահում են:

Քյոխվան, ինչպես գյուղում անվանում էին դաշնակցության կոմիսարին, հին տանուտերի տիպն է և նույնիսկ վզով 30
կախում է տանուտերության նշանը: Բայց ներս է վազում գղի-րը, որը տանուտերի դռնից զաղտազողի նայում էր: Ասում է, որ ապստամբները գալիս են, և քյոխվան իսկույն հանում է տա-

նուտերության նշանը և այդպէս քարացած և քունը դեռ գլխին, նայում է:

Սպաների սենյակն է: Սպաները չկան: Պուղանն «օյին» է արել. ապստամբներից չորս հոգի ծիծաղում են: Պուղանը փողը դրել է ականջին, «խոսում է»...

— Յննտրալնի, ցննտրալնի... Բաքու, դա Բաքու... Բարիշնա ջան, իգդե կրասնի արմի... Ախր ժողովուրդը կոտորվեց... Հը՞... կյամ են, հենա կյամ են... մենք շրմփացրինք մերոնց... Հա՛, հա՛, դասպագին աֆիցեբներին տարան Թալիշ,

10 եղան գոմը...

Նորից է պտտում փողը:

— Օրիսրդ... Հայքստունի կողմերը ի՞նչ կա... Մարդ-մուրթ մնա՞ց, թե՞ բոլորն իրար կերան...

Պուղանը նկատում է, որ ապստամբներից մեկը սեղանի վրա ինչ-որ բաժակ է տնտղում, դրպանելու մտադրությամբ: Փողն իսկույն կախում է և խստությամբ նայում է նրան: Ձեռքով նըշան է անում, որ հերիք է: Հարկավոր է դուրս գալ:

Նորից մարշը:

Մի մայր դուրս է գալիս տնից և կախվում է որդու՝ Բադու

20 թևից:

— Ո՞ւր ես գնում,— Բադին աղատում է թեւ, ավելի ճիշտ եռեւից եկող մորը մի կողմի է քաշում: Մայրը զարմացել է:

Երբ հեռանում է որդին՝ մայրն ինքն իրեն ասում է.

— Սե լինի Բաքուն, է... էս սաղ Բաքուն արեց...

Ձիերի դոփյուն:

Սարահարթի վրա արշավում են պարուշիկի ձիավորները: Նրանք շատ են, և նրանց վերջը չի երևում:

Ետ մնաց վերջին տունը:

30

Նրանց դիմաց բերում են բանտարկած սպաներին: Ապստամբներից մեկն ուղում է վրա քշել կապիտան Տեր-Պետրոսովին ապտակելու նպատակով:

— Շարքի,— բղավում է Մակիշը, բռնելով նրա թեւ:— Խմբապետ հո չե՞ս...

Լուում են: Սպաներին իջեցրին:

Այնտեղ, որտեղ նրանք հանդիպեցին սպաներին, փոքրիկ կիրճ է, որի միջով ճանապարհը բացվում է սարահարթի վրա: Այդ միակ ճանապարհն է: Մակիչը այդտեղ շորս հոգու պահակ է նշանակում, նպատակ ունենալով գյուղից ավելորդ մարդկանց երթևեկությունը կտրել:

Պուղանը Մակիչին է հանձնում մի հեռագրիտակ:

Պարուլիկ Ամիրջանովն արշավում է՝ ետևից ձիավորների խումբը:

Հինգ հոգի ճեղքում են կիրճը և գնում են դեպի դիրքերը: Նրանք ուշացած ապստամբներն են:

10

Մակիչը Պուղանին ինչ-որ դիրքեր է ցույց տալիս: Այդ մի բլրակ է՝ ճանապարհի աջ կողմը:

Արտերի մեջ թաքնված պահակը, որ բավական առաջ է, մի անգամ կրակեց:

Պարուլիկ Ամիրջանովը կանգ առավ:

Ապստամբները դիրքերումն են:

Իր տան պատուհանից քյոխվան նայում է սարահարթին: Նա սպասում է, տատանվում է:

Ձիավորներն արշավում են:

Մի խումբ ապստամբներ պառկել են թփերի ետևը: Նրանք նկատեցին արշավող ձիավորներին, որոնք ճեղքվեցին երկու մասի:

20

Բլրի գլխին ծփում է դրոշակը:

Մակիչը նայում է հեռագրիտակով:

Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ Մ Ա Ս

1

Փոքրիկ բլրակ: Միայնակ ծառ:

Մակիչը նայում է հեռագրիտակով: Ձիավորների մի խումբ արշավում է դեպի այն թփերը՝ ձորի գլխին, որոնց ետև թաքնված է Կարազինի զնդացիորդ:

30

Մակիչն ատրճանակից կրակում է ազդանշանը:

Ձիավորները՝ թրերը հանած արշավում են՝ ինչպես հեծելազորը շեղ գծով, իրարից հեռու:

Գնդացիքը բացվեց:

Գլուխը մի ձի: Ձիավորն ընկավ: Մի ձի ծառս եղավ: Ձիավորների աջ թևը դարձրեց ձիերի գլուխը: Գնդացիքը «որոնում է» նրանց: Ձիավորները նահանջում են դեպի ձորակը:

Մի ձիավոր մոտնում է ձորակը: Ձիերը արածում են ձորի արտերի մեջ: Պարուչիկ Ամիրջանովը մեկին ինչ-որ հրամայում է: Այդ ձիավորը վազում է, նստում է ձին, ձիերը նստում են՝ 15—20 զինվոր:

10 Պարուչիկ Ամիրջանովը նրանց առաջարկում է աջ կողմով մոտենալ գլուխին և կտրել նահանջի ճանապարհը:

Պուղանի տղաները սողում են կանաչի միջով: Նրանցից մեկը ետ է մնում, գլուխում է փոքրիկ փուսը և տապ է անում, հրացանը թաքցնելով խոտի մեջ...

Պուղանը նկատեց ձիավորներին, որոնք ձիերը դեպի աջ էին քշում...

Կրակեցին...

Ձիավորները հեռացան, թաքնվելով բլրի ետեր:

Մակիչը՝ միջին զորամասով սողում է առաջ՝ դեպի քարափները...

20. Պարուչիկ Ամիրջանովը զինվորների գլուխն անցած սողում է դեպի նույն քարափները:

Գնդացիքը կտկտում է:

Ձորում ձիերն անհանգիստ են: Մի ձի վրնջում է:

2

Մակիչը մոտենում է քարափներին:

Պարուչիկը քարափներից հարյուր քայլի վրա է...

Կարագինը նկատում է սողացող դաշնակցականներին:

Մակիչը մոտեցավ քարափներին:

Գնդացիքը բացվեց դեպի կանաչ արտերը:

30 Քարափի ղևից կրակում են Մակիչի հետ եղած ապստամբները:

Պարուչիկ Ամիրջանովը նահանջում է: Նրա տղաներից մեկը կողքը բռնեց, երկու քայլ գնաց, օրորվեց և ընկավ:

Պարուլիկը մտաւ թփուտը:
Կարագինը գնդացիրն ուղղեց դեպի թփուտը:
Գնդացիրը կտկտում է:

3

Գնդացիրի կրակոցի ձայները հասնում են գյուղը:
Պաշտոնավորը և քյոխվան. ապա շրջանը հետզհետե բաց-
վում է, և երևում է մի կտուր, կտուրի վրա հավաքված կանայք
և տղամարդիկ:

Լեղապատառ վազում է գլիրը: Նա բղավում է:

— Վայ ամա՛ն, հայերն իրար կոտորեցին:

10

Քյոխվան քաշվում է տուն, ճակատին շոր է կապում, մըտ-
նում է անկողին:

Պաշտոնավորը

— Ժողովուրդ, բա հի՞նչ եք ասում... Ախր, «մեր տղորցը»
կոտորեցին:

Բաղու մայրը՝ (նա, որ ասաց. «Սև լինի Բաբուն...») և ու-
ղեց որդուն դուրս հանել շարքից) լսելով այդ, ծնկներին է
խփում, կրծքին է խփում և ճշալով վազում է.

— Ամա՛ն, երեխայիս սպանեցին...

Ժողովուրդն իրար է անցնում:

20

4

Մակիչը վայր դրեց հեռադիտակը, և չորս հոգով շտապում
է դեպի Պուղանը:

Զիավորները աջ թևից քաշում են դեպի գյուղը: Նրանց մտա-
դրությունն է գյուղը մտնել թիկունքից, շրջապատել ապստամբ-
ներին:

Պուղանը կռիւ է բռնվել:

Զիավորները դանդաղ, բայց քայլ առ քայլ իջնում են գյու-
ղի վրա...

Թփուտների միջից մեկ-մեկ դուրս են սողում դաշնակները: 30
Նրանք կուգեկուղ գալիս են: Նրանք գալիս են դեպի քարափը,
որ սարահարթի գլխավոր դիրքն է:

Մակիչը Պուղանի դիրքից կրակում է:
Գրոհում են... Ձիավորները նահանջեցին:
Դեպի միջին դիրքն են մոտենում դաշնակները...

Այնտեղից Հայկը բարձրանում է և բղավում է.

— Մակիչ, հե՛յ,— և ձեռքով անում՝ թե վերադարձիր,
թշնամին երևաց:

Հենց այդ րոպեին նրան խփում են:

Մակիչը նկատեց և վազում է դեպի միջին դիրքը, դեպի քա-
րափը:

10 Մեռնող կոմունարը կանչում է.

— Զո՛ւր...

5

Այն կիրճը, որտեղ Մակիչը շորս հոգու պահակ է թողել...

30—40 կին, տղամարդ խոնլիկ են, աղմկում են: Նրանք
ուզում են անցնել սարահարթը:

Հեռու կանգնել է Պաշտոնավորը և մի գյուղական կիսաին-
տելիգենտ տիպ: Նրանք իբրև թե բանից տեղյակ չեն և մի դար-
պասի առաջ նստել են: Նստել են, բայց ականջը դեպի ժողո-
վուրդն է: Անցնում է գզիրը, որ լեղապատառ վազել էր, բղա-
վելով, թե հայերն իրար կոտորեցին: Պաշտոնավորը նրա ա-
կանջին ինչ-որ բան է ասում: Նա գնում է դեպի ժողովուրդը:

Խոնված ժողովուրդի մեջ երևում է Աթա ապերը:

Բաղու մայրը հարձակվում է նրա վրա.

— Բա հայը հային կսպանի՞ր...

Աթա ապերը հանդարտ պատասխանում է.

— Բա իմ տղան հայ չէ՞ր...

Ժողովրդի միջից գզիրը բղավում է.

— Թողեք հաց տանենք, ջուր տանենք...

Պահակ զինվորներն իրար են նայում: Նրանք բաց են թող-

30 նում ժողովրդին:

Պաշտոնավորը և «կիսաինտելիգենտ» տիպը դարպասով
ներս մտան: Բակում նրանց դիմավորեց քահանան:

Քարափի զլխին Մակիչը նկատում է ինչ-որ գլուխներ, որոնք խոտերի մեջ կռանում-բարձրանում են: Նրանք բավական մոտեցել են գնդացրին:

Նկատելով նրանց, Մակիչը կրակ է բաց անում և գրոհում է...

Դաշնակները գրոհում են միջին դիրքի վրա:

Սարահարթով վազում է մի կին:

— Մակի՛չ, ժողովուրդը...

Մակիչը տեսավ ժողովուրդին:

10

Ժողովուրդը սարահարթի վրա: Մեծ մասը գնում է դեպի Պուղանի դիրքերը:

Բլուրի վրա, որտեղ միայնակ ծառն էր, ծածանվում է գրոշակը:

Դաշնակները գրոհում են:

— Ետ քշեք ժողովուրդին,— բղավում է Մակիչը:

Երեք զինվոր վազում են դեպի ժողովուրդը: Նրանք ինչ-որ բղավում են դեպի կիրճը, որտեղ պահակ զինվորներն արդեն իլուր, աշխատում են պահել ժողովրդի նոր ավերքը:

Դյուղացիներից մի քանիսը հրացանով են:

20

Նրանք վազում են դեպի միջին դիրքը:

— Պինդ կացեք, տղերք,— բղավում է մեկը և դիրք է մտնում:

Ժողովուրդի ներկայությունը բարոյալքում է զինվորներին, ոմանց ոգևորում է: Կանոնավոր ճակատը դարձավ խոնաված ամբոխ, որտեղ մի կին քաշում է ամուսնու թևից, մի մայր համարյա դիրքերի մոտից բղավում է.

— Արյուն մի՞ արեք, հե՛յ, ձեզ մատաղ...

Պուղանը չգիտի ինչ անել... Ետ է նայում: Մի քանի հոգի չկան: Իսկ թշնամին ահա աջ կողմից շրջապատում է, և առաջին ձիավորներն արդեն մարազներն են հասել:

30

Խոտերի մեջ ընկած է Հայկը:

Աթա ապերը գրկում է նրան...

— Զո՛ւր,— ասում է վիրավորը, Աթա ապերը մոտեցնում է ջրի կուժը:

Բախշին, որ միջին դիրքումն է, տեսնելով մոտեցող թշնամուն, դուրս է թռչում դիրքից և բալակաւ մոտենալով, պառկում է քարի տակ:

Նա կրակում է:

Դաշնակներուց երեքը մտիլ են արտի «միջնակը» և քարափից 50 քայլի վրա են: Նույնիսկ Բախշին չի նկատում, որ կողքով սողում են դաշնակները:

Դաշնակները, թվում է, թե հեռացան գնդացիից:

Մակիչը միջին դիրքերումն է...

10 Կիրճի կողմից մեկը բղավեց.

— Փախե՛ք, հե՛յ... ձիավորները մտան գյուղը...

Պուղանի դիրքերը դողացին... Մեկը հրացանը գցեց: Վազում է դեպի ժողովուրդը: Նրկու հոգի հրացանով են փախչում: Պուղանը բղավում է.

— Ո՛ւր եք փախչում...

Հանկարծ բլուրի ետեւից, թրերը հանած, դեպի Պուղանի դիրքերն են արշավում քսան ձիավոր: Կանայք ճշալով ետ են գնում: Պուղանը վազում է դեպի միայնակ ծառը, դեպի դռշակը:

Քարափի վրա ձեռնառումք ղցեցին: Փռչի:

20 — Կարա՛գին, գնդացի՛րը, — որոտում է Մակիչի ձայնը: Աթա ապերը, Դիլա բիբին, մի ուրիշ գյուղացի վազում են դեպի քարափի դիրքերը: Այնտեղից էլ հետ են փախչում մի քանի հոգի, որոնք նկատեցին Պուղանի թևի նահանջը:

Կիրճը պահող ապստամբները վազում են դեպի դիրքերը, մեկը տատանվեց, հետ մնաց: Փախչում է դեպի գյուղը:

Գնդացիք կտկտաց և կտրվեց:

Մի կոմունարի խփեցին թիկունքից:

Ձեռնառումբի ծխի մեջ կրակում է Մակիչը:

30. Կարագինը գնդացիքը զլորեց ձորը:

Խճաքար լանջով զլորվում է գնդացիքը: Մի բակ, Մի կին՝ ձեռքը ճակատին պահած նայում է վերև: Շղթայած շունը հա-

շում է: Դնդացիրը գլորվելով մտավ այդ բակը: Շունը հետ փա-
խավ: Կինը և վախեցած, և դարմացած ասում է՝

— Վլիա... էս աղքատի գութանն ումն ա՞:

Գնդացրորդները նահանջում են կրակելով:

Կարագինը երեք հոգով վազում է դեպի քարափի դիրքերը:

Պուղանը, խլելով դրոշը, վազում է դեպի քարափի դիրքե-
րը, ետեից մի քանի զինվոր:

Փախչում են կիրճով: Փախչողների մեջ կան՝ ապստամբ-
ներ, կանաչք, տղամարդիկ: Ումանք շվարել են: Չետանց Վա-
նեսը, նաև երկու ծերունի առաջ են գնում:

10

Պարուշիկ Ամիրջանովը նստեց ձին, նստեցին նաև նրանք,
որոնք ձիերը պահել էին ձորում:

Քարափի դիրքերը դաշնակիների ձեռքին են:

Աթա ապերը վազում է: Վազում են Չետանց Վանեսը,
երեք-չորս գյուղացի:

Եիրձի մոտ՝ ուշագնաց լալիս է Մինա զիզին:

Կարագինը կրակելով քարափից թռավ ներքև:

Գիւա բիբին ծնկները խփելով՝ վազում է գյուղի փողոց-
ներով:

Դուան շամբին՝ Սոնան...

20

Գնդակը դիպավ Մակիշի ձեռքին: Ատրճանակն ընկավ: Եր-
կու ձիավոր թրերը հանած տասը քայլի վրա են:

Քարափը դաշնակիների ձեռքին է:

Բախշին իրեն գցեց մի պատից: Պաշտոնավորը վեր թռավ,
բռնեց նրա փեշից՝

— Ո՞ւր ես փախչում, ինչեր...— Բախշին դարձավ դեպի
նա, որ խփի, Պաշտոնավորը սարսափած, բաց թողեց փեշը:
Բախշին թռավ ներքև:

— էդ ո՞ւմ եք սպանում,— որոտաց Աթա ապոր ձայնը:
Գյուղացիները՝ Աթա ապերը, Չետանց Վանեսը և մյուսները 30
ձիավորների արանքում են: Ձիերը կանգ առան:

— Մակիշ, քեզ աղատիր,— բղավում է Պուղանը:

Բիկունքից երկու հոգի բռնում են Մակիշին՝ հենց ժողո-
վրդի մեջ,— Քյոխվան դեն նետեց գլխաշորը, դուրս եկավ
վերմակի տակից և հարդարելով իրեն, կախեց տանուտերու-
թյան նշանը:

Պուղանը փախչում է, ետեից ձիավորը: Պուղանը թռավ պատի վրայով:

9

Գյուղի փողոցներով արշավում են ձիավորները:
Անկարգ կրակոցներ: Գյուղացիների սարսափած դեմքերը:
Երկու հոգի թաքնվեցին մարագի մեջ:

Անկյունից մեկը կրակում է:

Կարագինը գլխաբաց փախչում է:

10 Զիավորները նրա ետեից, կորցրին նրան: Մի ուրիշը՝
ձիուց իջնելով, վազում է կտուրով:

Կարագինն ընկնելով ծուղակը, ներս է մտնում մի պատահական բակ: Այդ Գիլա բիբու բակն է, որտեղ առավոտյան Գիլա բիբին կով էր կթում:

Կարագինը մտնում է տուն, դուռը դնում:

Ամալի բակ: Քարափոր տուն՝ ժայռի մեջ, մի բարձր և վանդակապատ լուսամուտ, դարձյալ ժայռի մեջ: Կտուրով վազող ձիավորն իրեն զգում է այդ բակը: Դռնով ներս են մտնում երկու ձիավոր:

20 Նրանք մոտենում են: Կարագինը ներսից կրակում է: Զիավորներից մեկը բռնում է թևը. նա վիրավորվեց: Գալիս են ուրիշ երկու հոգի: Նրանցից մեկը ձեռնառումբը բարձրացնում է, որ խփի: Այդ վայրկյանին Գիլա բիբին ճչալով ներս է վազում, ընկնում է ձեռնառումբով ձիավորի ոտքերը:

— Ամա՛ն, հարսս, հիվանդ հարսս...

Զիավորը տատանվում է:

Գիլա բիբին մոտենում է դռանը: Կամաց ասում է Կարագինին, որ դռան ետեից լսում է.

— Ես եմ, բաց արա...

30 Դուռը բացվում է և իսկույն փակվում: Գիլա բիբին վազում է առան անկյունը:

Քիչ հետո դուրս են գալիս Գիլա բիբին և «հարսը», նրա թևին կոթնած: Դուռը դնում են: Նրանք անցան բակի կողմով:

— Դե, հիմա ի՞նչ կասես,— ձեռնառումբը պալթում է:
Փռչի:

Ամայի մարագի մեջ. Գիլա բիբին և «Հարսը»: Կարագինը հանում է «Հարսի» շորերը: Գիլա բիբին ասում է.

— Մակիչին բռնեցին:

10

Խոր ձոր է:

Հինգ ձիավոր դեռ շարունակում են հետապնդել:

Պուղանը երեք հոգով հետ է նահանջում: Զիավորներից մեկը կանգնում է: Նեղ կապ է, ձիերը դժվար պիտի անցնեն:

Պուղանը և ընկերները կրակում են:

Ձիերից առաջինը խրտնում է: Վերջին ձիավորը հետ է 10
փախչում:

Զիավորները շրջում են ձիերի գլուխը: Այլևս չեն հետապնդում:

Պուղանն ընկերների հետ կորչում է ձորում:

Խավարում:

11

Գնդապետ Կուռոյի դեմքը: Խոսում է հեռախոսով:

— Բռնե՛լ եք: Շնորհավորում եմ, պարուլիկ... Այո՛, այո՛, խիստ հակողովյամբ...

Հետզհետե բացվում է պատկերը:

20

Նստած է Գեդեոն վարժապետը, Կուռոն նայելով Գեդեոն վարժապետին, ասում է հեռախոսով.

— Ո՛ւ, պարուլիկ... Չէ որ մենք դեմոկրատիկ հանրապետություն ենք,— և հեռախոսի փողի միջով քրքշում է:

Խավարում:

Ե Ր Ր Ո Ր Գ Մ Ա Ս

1

Պարուլիկ Ամիրջանովը կախում է հեռախոսը: Նրա կողքին կալանքից ազատված սպան է՝ կապիտան Տեր-Պետրոսովը: Դիմացը՝ երբեմն ահով, երբեմն շողոթորթ սիրալիր կանգնել է 30
քյոխվան, տանուտերության նշանը կրծքին:

Պարուհիկը՝

— Դյուղից կհավաքես ութ հարյուր փութ ցորեն... Եթե փախածներին շքանեն բերեն...

Քյոխվան ցնցվում է: Հետվից զուռնա-դհուլը նվագում է մարշը՝

— Քար քարի վրա չի մնա, Բայբուրա...

• Քյոխվան հանդգնում է ասել՝

— Ութ հարյուր փութ... պարուն պարուհիկ...

— Ոչ մի խոսք... Մարշ...

10 Քյոխվան նայում է վախեցած՝ նաև սիրալիր շողոքորթու-թյամբ հեռ է գնում:

Հետզհետե խավարում է:

2

Հրապարակն է, գյուղական կանցելարի առաջ, իսկ վերելը՝ «շաաբի օթախներն» են, որտեղ է Ամիրջանովը և կապիտանը:

Դհուլ-զուռնան «Բայբուրա» մարշով կանչում է ժողովի: Հրապարակում երևում են գյուղացիներ: Նրանք հավաքվում են: Դրնգում է գլխի՝ մեղ ծանոթ այն գյուղացու ձայնը, որը լեղա-պատառ վազեց, բղավելով, թե՝ «հայերն իրար կռտորեցին»:

20 Մի քարափից նա կանչում է՝

— էհե-հե՛յ ժողովուրդ... մեյգանում ժողով է, հե՛յ...

Ձայնը արձագանքում է:

Մի կին «չանչ» է անում, ասելով՝

— Չոռը քեզ, բայդուշ...

Հրապարակ են մտնում երկու գյուղացիներ: Նրանցից մեկը՝ անունը Մինաս, մոտենում է զուռնաչուն: Երբ վերջինս շունչ է առնում, Մինասն ասում է նրան.

— էս ոնց է քո բանը... Երեկ «ուռա», էսօր «տարանի-նա»..., — այսինքն՝ երեկ ապստամբների երգն էիր նվագում,

30 այսօր դաշնակցականների մարշը:

Զուռնաչին նվագում է և զուռնայի ծայրը դարձնելով դեպի քյոխվան, որը սանդուղքի գլխից նայում է հրապարակի ժողո-վուրդին, — ուսերով հասկացնում է, թե՝ «ի՛նչ անեմ, ահը մեծ

է, քան մահը»: Քյոթիւման իջնում է սանդուղքով: Մի գլուղացի Մինասին ասում է.

— Կամ աղն է պակսոս, կամ մաղը...

— Ժողովուրդ, լսողություն,— կանչում է քյոթիւման: Խաւարում:

3

Այն ձորը, որտեղ Պուղանը հեռ քշեց հետապնդող ձիավորներին:

Քերծի տակ կանգնել են Պուղանը, Կարապինը, «Արջը» և Բախշին:

10

— Ո՞նց անենք,— հարցնում է Պուղանը:

Իրար երեսի են նայում:

Գառների մայուն:

Քերծի զլխից, ձորի խորքում նկատում են մակաղած գառների: Մի տղա թաքնվել է թփի տակ:

Իջնում են ձորը: Մյուսները պահւում են, որպեսզի տղային չլիախեցնեն, և մոտենում է միայն Պուղանը:

— Զիւֆի՛,— տղան ոտքի է կանգնում:

Զիւֆին Պաշտոնավորի գառնարածն է, գզգզված, մեծի հին շոր և փափախ դրած մի գեղեցիկ տղա:

20

— Զիւֆի, վսղի մի խաբար բեր...

Տղան մի ըտպե տատանւում է, ապա գնում է:

4

Քյոթիւման ժողովուրդին արդեն հայտնել է պարուշիկի հրամանը: Ժողովուրդը զրգովել է: Մինասը մեկին հրելով, առաջ է տանում մինչև կենտրոնը, որտեղ կանգնած են Պաշտոնավորը, քահանան, այն «կիսախնտելիգենտ տիպը» և այս կարգի մարդիկ, նաև քյոթիւման:

Մինասը բոլորի առաջ «մաշկում է» մարդու քրքրված շուխան: Մեջտեղ կանգնել է մերկ, կմախքի նման մի մարդ, որ ամաշխուց շուխան իսկույն ծածկում է: Լոռիւթյան մեջ Մինասը գոռում է.

30

— Բա սրան ո՞վ հաց կտա...

լուում են, ապա խուլ գոռում են.

— Ում ցորեն ունի, շուն լինի...

— Կես փութ էլ չեմ տա...

— Ում տնից փախած կա, թող նա տա,— ասում է Պաշտոնավորը: Մեկը կանչում է՝

— Ուռան քցել էին գյուղը... Ժողովուրդն ի՞նչ մեղ ունի...

Գառնարած տղան գյուղի մոտ անցավ ձիավորների կողքով, որոնք ճանապարհը կտրել են:

10 «Պաշտոնավորը» բազմության մեջ նկատում է գղիլին, նրա ականջին ինչ-որ ասում է, գղիլը գնում է:

— Ժողովուրդ...

Բայց քյոթվի կանչը ոչ ոք չի լսում: Գոռում են:

Մի ծերունի հարցնում է քահանային:

— Տեր հայր, բա ո՞նց կլինի...

— Մարդ, ասված է՝ տուր ղկայսերն կայսեր և ղաստուծույն աստուծո...

20 Ծերունու և քահանայի խոսակցությունը տեղի է ունենում անակնկալ լուծյան մեջ, որովհետև ժողովուրդի աղմուկի վրա պատշգամբն է դուրս եկել Ամիրջանովը, նայում է վերևից, և ներքևում իսկույն լուում են:

Պարուլիկը կապիտանին ձեռքով նշան է անում, որ իջնի ներքև:

Ահաբեկված նրան է նայում ծերունին, ասես վերև հենց ինքը «կայսրն» է, որի մասին ասաց քահանան, իսկ նրանից բարձր նույնպես ահարկու աստվածը:

Պաշտոնավորը հիացած նայում է պարուլիկին:

— Վլաստն էնպես կլինի, է... մեռնեմ նրա թրին...

Ժողովուրդը լուռ է:

30 Զուռնաչին ի պատիվ «վլաստի» նվագում է կոխի վայրենի եղանակ:

Կապիտանը իջնում է ներքև, երևում են 4 հոգի հեծելագորից, որոնք ձիերը հանում են հենց հրապարակին կից գոմից:

Տեր-Պետրոսովը գնում է դեպի նույն շենքի ներքին հարկը, որի վերև պատշգամբն է: Պատշգամբի ստվերի մեջ ներքնահարկը չի երևում:

Ժողովուրդն այն կողմն է նայում, իսկ ղուռնաչին, զուռնայի բերանը դեպի սպառնալիքը ցցած, դեռ փշում է «վլաստի» սպառվին: Նվազի զիլ բոպեին Մինասը խփում է ղուռնային, ղուռնան ճշալով լռում է:

Քար լռություն:

Ներքնահարկից դուրս հանեցին Մակիչին:

Ժողովուրդը սիրտ չի անում նայել, մեծ մասը շրջում է դեմքը, ոմանք հեռանում են, հեռանում է նաև Մինասը և նույնիսկ Պաշտոնավորը շրջում է երեսը:

Զիերը նստում են. ձի է նստում ուղեկցող սպան:

10

Պաշտոնավորը, երբ երեսը շրջում է, նկատում է Զիլֆուն, որը հրապարակ է հասել այն բոպեին, երբ հանեցին Մակիչին: Տղան ահից քարացած նայում է և չի զգում, թե ինչպես «աղան»՝ Պաշտոնավորը, կամաց-կամաց մոտենում է նրան: Պաշտոնավորին զրաղեցնում է այն, թե իր դառնեքն ուր է թողել Զիլֆին:

Այդ նույն ժամանակ Մակիչն ասում է՝

— Ժողովուրդ, մենք նորից կզանք...

Խուլ աղմուկ է:

Պաշտոնավորը գոռում է Զիլֆու վրա՝

20

— Գառնեքն ուր են...

Տղան հանկարծակիի եկավ: Նվ մինչև կարողանում է ասել՝

— Սուլած էի... Եկա հացի, — Պաշտոնավորը նրան ապուտակում է: Տղան գլորվում է և՛ հարվածից, և՛ անակնկալից, և՛ նրանից, որ ղգեստի փեշերը ոտքերին փաթաթվեց, բայց իսկույն ոտքի է կանգնում՝ փախչելու, հիշելով, որ իրեն լուրի են ուղարկել:

5

Մակիչին տանում են փողոցով:

30

Դեմքի կեսն արյունվա է, թաշկինակով կապած:

Նրա ձեռքերը կապկպել են մեջքին, և երկու ձիավոր բռնել են պարանի ծայրերից: Առջևից գնում է կապիտան Տեր-Պետրոսովը:

Մակիչը գնում է՝ գլուխը բարձր պահած: Հարեան կտուր-
ներից նայում են կանայք: Մի կտուրից կանչում են:

— Շներ,— այնտեղ կանայք թաքցնում են կանչողին:

Ուղեկցող սպան նույն կողմն է նայում:

Խալար բանտ է: Նեղ երդից ընկել է արևը: Գետնի վրա
պառկել են Աթա ապերը, Չետանց վանեսը և այն երեք գյու-
ղացիները, որոնք վերջին բռնակին, ընկնելով ձիավորների ա-
րանքը, Մակիչին փրկեցին թրի մահացու հարվածից:

10 Աթա ապերը նախազգուս է: Վեր է կենում և դռան ճեղքից
միայն տեսնում է ձիավորների և սպայի գլուխները: Բայց նա
լսում է մի ձայն...

— Մակիչ...

Սպան ձիու գլուխը պահում է, նայում է շորս կողմը, ոչինչ
չի տեսնում: Մակիչը նկատում է մի կնոջ, որը ծեծում է
կուրծքը:

Աթա ապերը լսում է այդ կանչը և հառաչում է.

— Ո՛ւր ես, Մակիչ...

Նույն կինը երեսը շրջել և մրմնջում է՝

— Քոռանա քեզ բերող մայրը...

Գզիրը երեք ձիավորների կանգնեցրել է խոտի «թառի»
առաջ: Նա ասում է, ցույց տալով խոտը.

— էս էլ նրանցն է...

Ձիւֆին վազում է նրանց կողքով: Ձիավորներից մեկը
նրան բռնելով ասում է.

— Բարձրացիր, խոտը վերևից թափիր...

— Հորդ նոքա՞րն եմ,— պատասխանում է տղան, դուրս
է պրծնում նրա ձեռքից, փախչում է:

30 Գզիրը պարանի ծայրից քար է կապում, գցում «թառի»
գերանով:

Ձիավորները գնում են փողոցով: Նրանց դիմաց գալիս է
մի կին՝ ուսին կուծը: Կինը սեղմվում է պատին, որպեսզի ճա-
նապարհ տա: Մակիչը ջուր է ուղղում: Կինը մոտեցնում է կուծի

բերանը: Զուր է ուղում և ձիավորներից մեկը: Կինը մեջքը նը-
րան դարձնելով, ասում է.

— Աղբյուրն առաջներիդ է...

Եվ շարունակում է ճանապարհը:

Զիլֆին ետ է նայում: Գլխիցը պարանից բռնած բարձրա-
նում է դեպի «Բառը»: Զիլֆին առնում է մի քար, պտտում է
պարսափելի, քարը բաց է թողնում:

Գլխի ահաբեկված դեմքը: Քարը գիպավ նրա գլխա-
վերևը:

Հեռվում՝ Մակիչը և ձիավորները: Այլևս տներ չկան, այլ 10
միայն երևում է կիրճը, որտեղ պահակ են շորս ձիավոր:

7

Աթա ապոր տան բակը:

Զիավորները ձիերը կապել են գութանից, սյուներից...
Ներսը խուզարկում են: Սոնան, երեխան զրկած, արձանացել է:
Խուզարկողներից մեկը ինչ-որ նկար է նայում: Բանտում
սպանված բուլճեիկի նկարն է: Փշրում է: Մեկը՝ հացը տաշտից
հա թափում է, մյուսը հրացանի կոթով փշրում է «ուրագը»,
զարին լցնում են հացի տաշտի մեջ և դուրս են տանում՝ դնում
են ձիերի առաջ: Մինա զիզին օգտվելով առիթից, վերցնում է 20
որդու նկարը, սրբում և պահում է թևի տակ:

Նկատելով հացի թափելը և տաշտը դուրս տանելը, Մինա
զիզին միայն ասում է.

— Սրանք հայե՞ր են...

Հետզհետե խավարում է:

8

Նույն ձորն է:

Պուղանը դուրս է թռնում թաքստոցից:

Համարյա գլորվելով, իրեն ներքև է գցում Զիլֆին:

— Մակիչին տարան,— և տղան քրտնաթոր հեռում է, 30
ձեռքով ցույց է տալիս, թե որ ուղղությամբ տարան: Պուղանը,
Կարագինը, նաև երկու կոմունարները մի ակնթարթ իրար են
նայում և թռնում են, իսկույն չքանում են, այնպես, որ Զիլ-

Ֆին դարմացած նայում է, և նրան թվում է, թե այդ ամենը մի տեսիլք էր խոր ձորում:

9

Արև է:

Լեռնալանջի արտերն են, թփերը,— այն լանջերը, որտեղով գյուղ մտավ Մակիչը:

Մի մարդ թփերի մեջ «ցաքի փուշ» է կտրում: Թփերի մեջ նրա էջը: Մարդը դուխը բարձրացնում և դարմացած նայում է: Ապա հետզհետե անցնում է թփի ետևը, բայց շարունակում է նայել նույն ուղղությամբ:

10

Ձորի գլխին, այնտեղ, ուր Մակիչը հանդիպել էր թնդանոթ տանող ղինվորներին, միայնակ կանգնել է կապիտանը: Նա սպասում է, որ մյուսները ետևից հասնեն: Ապա հետզհետե երևում է մի ձիավոր, վերջապես Մակիչը, որի ետևից՝ պարանի ծալքերը բռնած, գալիս են երկու ձիավոր:

Մակիչը նայում է խոր ձորին:

Հենց այս թփի տակ նստել էր:

Մակիչը մի րոպե կանգնում է, շունչ է քաշում, ապա դառնում է ձիավորներից մեկին (մյուսը ծխախոտ է փաթաթում)։

— Էս կոճակները քանդես... խեղդում են:

20

Եվ վիզը մեկնում է մյուս ձիավորին, որպեսզի նա արձակի կոճակները: Երբ ձիավորը կռահում է, որ արձակի, Մակիչը ոստյուն է անում դեպի ձորը, խրվում է լանջի ավազահողի մեջ, քարերը գոռալով գլորվում են, ձիերը խրտնում են, մինչև ձիավորները ղենքերը հանեն և կրակեն, Մակիչը՝ երբեմն գլորվելով, երբեմն թռնելով, քարի ետևն է անցնում այն րոպեին, երբ վերևից կրակում են:

Սպան ձիու գլուխը շրջում է հետ, մյուսները ձիերից իջնում են և հարմար տեղ են փնտրում, որ քարափից իջնեն...

Մակիչը վազում է, ետևից քարշ տալով պարանները:

30

Ձիավորներից մեկը իրեն զցում է լանջով:

Կրակոցի ձայնին՝ Պուղանը, Կարադինը և նրանց երկու ընկերը գլուխները բարձրացնում են: Նրանք վազում են: Նրանք նկատեցին իրար անցած կապիտանին և ձիավորներին:

Կրակեցին: Զիավորները հետ են փախչում:
Հետապնդողը ձորում լսեց կրակոցի ձայները և շվարած
կանգնել է...

10

Անտառի մեջ արագ վազում է Մակիչը:
Պարանի ծայրերը փաթաթվում են թփով, Մակիչը վաչր է
ընկնում... Շրջվում է, շարշարվում է, ուզում է ազատել ոտքե-
րով, չի կարողանում, բարկացած քաշում է, կապն ավելի է ամ-
րանում, կռանում է ատամներով պոկի, փշերը երեսը ծակ-
10 ծրկում են...

Հուսահատությունը հետզհետե հաղթում է:

Մակիչի վաչր ընկնելուն և հուսահատության ղուգահեռ,
կատարվում է հետևյալը:

Մացառուտում թաքնված գյուղացին Պուղանին ցույց է
տալիս քարափը, որտեղից Մակիչն իրեն գցեց: Նրանք իջնում
են:

Ավազների մեջ խրվելով, դժվար բարձրանում է հետա-
պնդողը:

Նրա կողքով անցնում են: Պուղանն ուզում է նրան խփել,
20 բայց Կարագինը չի թողնում:

Իջնում են:

Խոտերի մեջ նշմարվում են հետքեր:

Մակիչն անցել է ջրով:

11

Մակիչը քնել է, ավելի շուտ նվազել է:

Հանկարծ լսում է, որ կանչում են.

— Աառ՛ւո՛ւ...

Մակիչն արձագանքում է...

Մակիչի կապերը կտրել են: Մեկը հավաքում է պարանի
30 կտորները թաքցնում քարի տակ:

Մակիչը հետզհետե բացում է ընդամացած թևերը՝ նախ
ձեռքերը, ապա բազուկները, ապա ամբողջ թևերը և այդ մար-
զանքի հետ զարթնում է խինդը և կորովը:

Անտառը, խշխշան հովը, նրանց արտաքինը,— այդ ամենն ասում են, որ նրանք չեն պարտվել և նորից կգան, կգան վերջին անգամ:

Մակիչը ձեռքը տանում է երեսին: Արյունը շորացել է: Ապա առնում է Կարազինի հրացանը և նրան ասում է.

— Կդնաս քաղաք, կդտնես կոմիտեից մեկին... կասես այս անգամ դուրս չեկալ, բայց եկող անգամ լավ կանենք: Պատասխանը կբերես կարմիր քարի ձորը:

Նրանք հեռանում են անտառի խորքը...

10

Չ Ո Ր Ր Ո Ր Դ Մ Ա Ս

1

Լույսը նոր բացվում է:

Զիլֆին դառները քշում է գյուղի ամայի փողոցով:

Նկատելով մարագի կիսաբաց դուռը, տղան ներս է մըտնում: Ներսը՝ Սոնան հազիվ նշմարվում է:

Զիլֆին հանում է չուխան: Սոնան նրա մեջքին է փաթաթում հացի պաշարը, որ դառնարածը պիտի տանի թաքնվածների համար:

Զիլֆին չուխան հագնում և դուրս է գալիս:

20

Ամայի փողոցով տղան քշում է գառները:

2

Լուսաբաց է:

Խոր ձորում դեռ գիշերվա ստվերն է: Զորի անդնդում խշշում է գետը:

Զորս ձիավոր դանդաղ գնում են, շորս կողմը նայելով: Նրանք այն ձիավորներից են, որոնց դեռ գիշերով պարուշիկ Ամիրջանովն ուղարկել է խուղարկելու թաքնվածների վայրը:

Նրանք դիտելով են գնում, ցրվում են, դուրս են գալիս բարակ արահետից: Նրկուսը հասնում են քարափին, որտեղ վերջանում է արահետը:

30

Լուսաբացի լուսթյունն է:

Լուսթյան մեջ երեք անգամ լսվում է այսպիսի կանչ՝
— Դի՛-տա, դի՛-տա..., — ինչպես հոպոպը կկանչի:

Հենց ձիավորներին գլխավերև, ժայռի լանջին, թփերի մի-
ջից Պուղանը գլուխը հանել է: Այդ նա էր կանչում հոպոպի նը-
ման:

Դեռ արձագանքում է կանչը, երբ երկու կոմունար ձորի
մյուս ափից ներս մտան քարանձավը. երկրորդը, որ վազվում
էր, առավ հրացանը և թաքնվեց քարի ետև:

Մի տեղ քար գլորվեց: Ձիավորներն իրար նայեցին: Երևի
քարայծ ճանցավ:

10

Ձիավորները նայում են:

Այլևս գնալու տեղ չկա: Ձորն այնքան ահավոր է և վայրի,
որ անհավատալի է թվում, որ այդտեղ մարդիկ լինեն:

Ձիավորները դանդաղ վերադառնում են:

Պուղանը սողում է, ապա թռնում է քարով, ուր որ գնում է՝
ցածր «թառ» է, բերանը թփերով պատած: Թփերի արանքից
երևում է մի գլուխ, որ կռացել է ջրի վրա:

Պուղանի ոտնաձայնից գլուխը պահվում է:

Պուղանը թփերը ետ տալով, ներս է մտնում:

Բնական քարայր է: Կիսամթնում՝ Մակիչը: Թիկն տված և 20
պռակած կոմունարների գլուխներ, ոտքեր: Պուղանը կամաց
շնչում է.

— Շները հոտ են առել... Նրանք իրար երեսի են նայում:

— Երկու հոգու պահակ դիր,— ասում է Մակիչը:

Երկու հոգի քնից վեր են թռնում, բնազդաբար ձեռքը տա-
նում են հրացաններին: «Արջը» խոր քնել է. Պուղանը նրան
ցույց տալով՝

— Օխտը գիշեր սա պիտի քնի:

«Արջը» շուտ է դալիս մյուս կողքին, ասելով՝

— Սրանից լավ տեղ չկա...

30

Ձիավորները գնում են:

Քարատակից ոչ հեռու երկու կոմունար խոսում են:

Մեկը՝

— Մինչև ե՞րբ մնանք էս ձորում...

Մյուսը՝ Բադին, լռում է, ապա տիտուր ասում է՝

— Հիմա մորս շարշարում են...

Բաղին նայում է հեռացող ձիավորներին ետևից:

3

Գլուղի փողոցը:

Ձիավորները կտրել են նախիրի առաջը: Նրանց ավագը հրամայում է.

— Բռլշեկի տավարը ջոկիր...

Երկու ձիավոր նետվում են առաջ: Գլխից ցույց է տալիս, թե որ կովն է «բռլշեկի»: Զոկում են:

10 Գնդակի նման մեջ է ընկնում Բաղու մայրը, որ որդուն ուղեց դուրս քաշել ապստամբների շարքից: Կախվում է իր կովի վզից, կանչելով՝

— Ամա՛ն, տունս քանդվեց...

Նրա ձեռքից կովը խլում են:

Կինը վազում է:

4

Պարուշիկ Ամիրջանովը նայում է մի կետի: Կողքին նստած է մի սպա:

10 Խավարի միջից դուրս է դալիս Աթա ապերը: Նրան կաշանա-տեղից են բերել: Մի քիչ հեռու կանգնում է ուղեկցող պահակը: Աթա ապերը դալիս է դանդաղ, նայում է Ամիրջանովին: Նայեց և ճանաչեց նրան:

Ամիրջանովն ևս ճանաչեց նրան:

— Դու Մալիշի հայրն ե՞ս...

Աթա ապերը գլխով պատասխանում է «այո»:

— Ո՞ւր է Մալիշը...

Աթա ապերը լուռ է: Ապա հանդարտ սասում է.

— Քո զինվորները բռնեցին նրան...

Ամիրջանովը ջղախնամ, բայց զսպում է:

30 — Ուրեմն դու չե՞ս լսել, որ նա փախել է...

Աթա ապերը իրոք որ չի լսել փախուստի լուրը: Նա և՛ ներքին ուրախություն է ապրում, լսելով որդու փախուստը, և՛ միաժամանակ աշխատում է շմառնել իր ուրախությունը:

— Հո՞ւնց լսեի,— և ցույց է տալիս ուղեկցող ղինվորներին, հասկացնելով, որ իրենն ահա բերել են կալանատեղից:

— Դու գիտե՞ս նրա տեղը,— հարցնում է Ամիրջանովը, բայց Աթա ապերը դեռ չպատասխանած, աղմուկ-աղաղակով ներս է մտնում այն կինը, որի կովը խլեցին:

Կինը ճշում է.

— Ամա՛ն, կովս,— և հանկարծ հարձակվում է Աթա ապոր վրա:

— Դու ո՞նց ես... Մակիչին ես իմ ձեռքով պիտի խեղդեմ, որ ջանս ղինջանա... Տղայիս խաբեց, սար ու քոլ քցեց. հիմա էլ տունս քանդում են... 10

— Մայրիկ, դու գիտե՞ս, նրանք որտեղ են...,— հարցնում է Ամիրջանովը: Աթա ապերը զգաստանում է:

— ...Ինչի՞, սա չի՞ իմանում,— կինը ցույց է տալիս Աթա ապորը,— գիտես սա ոնցն է՞... էս սաղ երկիրը սրա տղեն քանդեց...

Ամիրջանովը նայում է Աթա ապորը: Աթա ապերը հանդարտ նայում է բառաչող կնոջը:

— Կարո՞ղ ես գնաս տղայիդ բերես...,— հարցնում է Ամիրջանովը: 20

— Ես հենց գնում էի... կովս որ խլեցին...

— Լավ, կովդ ետ կտան,— և Ամիրջանովը նշան է անում ուղեկցող ղինվորին:

Կինը ղինվորի հետ դուրս է գնում:

Ամիրջանովը նայում է Աթա ապորը:

— Հիմա ի՞նչ կասես...

Աթա ապերը ձեռքերը տարածում է, հասկացնելով, որ ոչինչ չի կարող ասել:

Ամիրջանովը կատաղությամբ և դանդաղաքայլ մոտենում է ծերունուն. խեղդող ձայնով շշնջում է. 30

— Տունդ կլառեմ, մեկ-մեկ կփրթեմ, եթե չասես...

Աթա ապերն ինչ-որ բան է մտածում:

— Քեղ երեք ժամ ժամանակ,— ասում է Ամիրջանովը:

Հետզհետե խավարում է:

Գառնեք ձորումն են:

Լսվում է սրինգի ձայն: Զիլֆին նստել է քարի գլխին, նվագում է: Ապա սրինգը բերնից հանում և զարմացած նկատում է, որ նվագը դեռևս շարունակվում է:

Պուղանը գլուխը հանել և սուլում է նույն եղանակը, ինչ որ սրինգի վրա նվագում է տղան:

Զիլֆին դեռ զարմացած չորս կողմն է նայում, երբ դուրս է գալիս Պուղանը:

10 Քարից իջնում է Զիլֆին, հանում է Սոնայի ուղարկած պաշարը:

— Բա, ուրիշ ի՞նչ կա...

— Բռնոտում են, տալարը տարան... — ասում է Զիլֆին:

— Հո մարդ չեն սպանել:

— Հալա չէ...

Պուղանը մի կտոր հաց կտրելով.

— Զիլֆի, բոլշևիկի վոյքը որ եկավ, քեզ մի ձի եմ բաշխելու:

Զիլֆին ժպտում է:

20 Խալարում:

6

Հասարակ սենյակ արհեստավորի տանը:

Գեոնի վրա ճախարակ... Մի կին նստել է ճախարակի առաջ, բայց չի մանում:

Աթռնի վրա նստել է Կարագինը:

Նա գլուխը կռացրել է ներքև, լսում է:

Սենյակում նրանցից բացի, ուրիշ ոչ ոք չկա, բայց պարզ լսվում է մի երրորդի ձայնը:

Կինը գրում է, իսկ երրորդ ձայնը թելադրում է:

30 — Խուսափել ընդհարումներից, ծայրահեղ դեպքում կադմակերպված անցկացնել սահմանը: Ժամ առ ժամ սպասվում է 11-րդ բանակի զորամասերի մուտքը:

Դրսում լսվում է ոսնածայն:

Կինը գորգի ծալած մասը փռում է, ձայնը լսում է, ինքը նստում է ճախարակի առաջ:

Կարագիւնը հանում է սապոգը, իբր թե պատրաստվում է քնելու:

Ոսնաձայնը մոտենում է, դուռը բացվում է, և թաշկինակը երեսին փաթաթած մեկը տնքալով հարցնում է.

— Ներողություն, էստեղ ո՞րտեղ է ատամնաբույժը:

Կինը ձեռքով վերին հարկն է ցույց տալիս, իսկ Կարագիւնը քիչ է մնում դեպի դուռը շարտի սապոգը:

Կինը դորգը հետ է քաշում:

Հատակի տախտակը բարձրանում, և երևում է Քրիստի գլուխը: Նա ստորագրում է թուղթը: Կարագիւնը թուղթը կոխում 10 է սապոգի մեջ:

Խալարում:

7

Ուղեկցող զինվորը ետևից, իր բակը մտալ Աթա ապերը: Մինա ղիլին զարմացած բացականչեց.

— Վըրիա՛...— և մեղմ ծեծում է կուրծքը:

Աթա ապերն իբրև թե չի նկատում տնային ջարդված իրերը, որի մի մասը դուրսն է: Նա անտարբեր նայում է ձիավորներին, որոնց ավագին ուղեկցողը ինչ-որ հասկացնում է:

Աթա ապերը առաջինը գրկում է թոռանը և ցույց տալով 20 բակի զինվորներին, կնոջն ասում է.

— էս ղարիբ ղոնախներին հաց բան տվել ե՞ս...

Պառաւը դժգոհ փնթփնթում է, ձեռքը մեկնելով դեպի հացի տաշտը, որ այնպես էլ բակում ընկած է:

— Այ պառաւ, ուղողին հաց տուր, է՛, հացից վնաս չկա...

Ջինվորներից մեկը ղլուխը խոնարհում է, զգալով ամոթի խայթ, իսկ Աթա ապերը խաղում է թոռան հետ, կարծես ոչինչ չի պատահել, և ամենը մի բարի օր է:

8

Դյուլլի եզրին ձիավորները ճանապարհը կտրել են: 30

Աթա ապոր ուղեկցողը նշանով հասկացնում է պահակներին, որ թողնեն ծերունին անցնի:

Աթա ապերը գնում է:

Ամայի ձորեր:

Մի բարձր քարաժայռ, գազաթին թփեր:

Երկու կոմունարներ, որոնք երկրորդ պատկերում իրար հետ խոսում էին, թե «մինչև ե՞րբ պիտի մնանք էս ձորում»:

Բաղին նայում է դժգոհ:

— Մակիչին ինչ... որ բռնեն պիտի սպանեն: էհ, էլ ինչո՞ւ է վախենում սահմանն անց կենա... Շատ-շատ էնտեղ էլ կրսպանեն: Իսկ մե՞նք... Մենք ոչինչ չենք արել: Կասեմ, հենց իմացա թե գնում ենք դիրքերը...

10

— Բա ո՞նց կլինի,— անտարբեր հարցնում է ընկերը և քունը գլխին պոկոտում է ինչ-որ կանաչ, ծամում է:

Բաղին լուռ է:

Աթա ապերը միայնակ գնում է խուլ ճանապարհով:

Կանաչ ուտողը ննջում է և քնի մեջ ասում է.

— Ա՛խ, մի տաք շորվա լինեմ... — և քնում է:

Բաղին նկատելով, որ նա քնեց, գրպանից հաց է հանում, ուտում է՝ նայելով ընկերոջը և միևնույն ժամանակ ինչ-որ բան է որոշում:

20

Հետո կամաց վեր է կենում, առնելով հրացանը:

— Կասեմ խաբել էին... կասեմ շուղեցի իմ հայրենիքն ուրանալ,— և իջնում է, որքան իջնում, այնքան արագացնում է փախուստը դեպի տուն: Աթա ապերը կանգնել է: Նրա կողքին գառնարած սղան է՝ Զիլֆին: Մերունին միայնակ շարունակեց ճանապարհը:

Գառնարած սղան իջավ ձորը:

9

Պարուշիկ Ամիրջանովը և երկու սպա:

Ամիրջանովի ձայնը:

30

— Գիշերով կըրջապատենք... — և Ամիրջանովը ցույց է տալիս, թե ինչպես գիշերով կըրջապատեն և ապա սրի կքաշեն կոմունարներին:

Աթա ապերը աղբյուրից ջուր խմեց, նստեց: Նրա աչքն ընկավ մի քանդակի՝ հին գերեզմանաքար է, թե՞ այն քարերից է,

որով դարդարել են աղբյուրի պատը: Քարի վրա քանդակած է մի աղվես, որ գետին է տապալել առյուծին:

Աթա ապերը նայում է, կռահելով իմաստը: Եվ երբ ցուպն առնում է, որ վեր կենա, նկատում է Բաղուն: Նա ևս եկել է աղբյուրից ջուր խմի:

Աթա ապերը նայում է շեշտակի: Բաղին ուղեց հետ դառնա, բայց Աթա ապերը նրան ձեռքով կանչեց: Բաղին մոտենում է և ահով, և շփոթված: Աթա ապերը ցուպի ծայրով ցույց է տալիս քանդակը:

— Սա ի՞նչ է...

10

— Աղվես է,— անդիտակից պատասխանում է Բաղին:

— Սա ի՞նչ է...

— Առյուծ է...

— Աղվեսը մի լինի, այ որդի...

Եվ Աթա ապերը դանդաղ հեռանում է: Բաղին և ամոթահար, և ահ կա սրտի մեջ: Տատանվում է և առանց ջուր խմելու փախչում է դեպի տուն:

10

Տձև ժայռեր են, մեկը մյուսից ահարկու:

Ապարատը սահում է և որքան մոտենում, այնքան պարզ 20 լսելի է պարի եղանակ: Ապա հանկարծ ժայռերը ճեղքվում և նրանց խորքում հետևյալ տեսարանն է:

Պուղանը քարափի գլխին պարում է: Մեկը սուլում է պարի եղանակ: Մյուսը մատներով ծափ է տալիս, երրորդը թմբկահարում է սապոդի ճիւղի վրա: Սուլոցը, ծափը, պարը և մեղմ է, և վալրափ: Չորս բոլոր նստել են կոմունարները: Նրանք հիացած նայում են Պուղանին: Մեկը կանչում է՝

— Պուղան, տերտերի... — Պուղանը պարելով նմանեցնում է տերտերի քայլվածքին, շարժումներին...

— Պուղան, խմբապետի,— և Պուղանը գոռոզ խմբապետ 30 է, ահարկու և վայրենի խմբապետ:

Պարը հեռանում է, և միայն խաղում է Պուղանի ստվերը:

Մակիչը նստել, սրբում է հրացանը: Նրա կողքին երկու հոգի նույնն են անում:

— Կա՛վ,— ասում է ապստամբներին մեկը,— որ ասում ես հավասարություն, ուրեմն ջրաղացներն էլ ենք խլելո՞ւ...

— Հա, ջրաղացները, հողերը,— ասում է Մակիչը:

Երկրորդ ապստամբը, որ ջրաղացի մի մասի տեր է, գլուխը բարձրացնում է: Զրաղացի մասին հարցնողը դառնում է նրան.

— Հը, ոնց ես, ասում էիր ջրաղացը մեր ծրագրում չկա...

«Զրաղացատերը» դժգոհ փնփնթում է: Էլ դեները չի մաքրում:

10 Ժայռի գլխին քնած կոմունարը վարթնում, նայում է շորս կողմը: Ընկերը չկա: Թվում է, թե չի ճանաչում ոչ դիրքը, ոչ օրվա ժամը և դեռ քնի մեջ է:

Պուղանը դիմում է սուլողին:

— Իմ եղանակը փշի,— և փշում է, Պուղանը պարում է ոչ թե ծաղրածուի նման, այլ լեռնցու վայրագ և խորոխ տար: Հանկարծ աչքերին բան է երևում, այլևս չի պարում և թևերը պարզած կանչում է.

— Աթա ապերը,— և Պուղանը թռնում է քարից:

Մյուսները վեր են կենում: Մակիչը լսում է Պուղանի կան-

20 չը, վեր է կենում:

Աթա ապերը կանգնել և բարի ժպիտով նայում է Պուղանին, որը վազում է դեպի ծերունին:

— Վաշշ...— և ձեռքը օրորելով Աթա ապերը անշար հանգիմանում է նրանց, թե իբր ինչ ժամանակ է պարելու, բայց և դոհ է, որ նրանց հանդիպել է ուրախության ժամին:

— Ապեր...— և Մակիչը դրկում է հորը:

Աթա ապերը հիացած նայում է որդուն, նայում է բոլորին:

— Բա ոնց եկար,— հարցնում է Մակիչը:

— Քո դիրքապահը որ փախնի...

30 — Ո՞նց թե փախնի,— կանչում է Մակիչը, բայց հենց նրա խոսքին քարով ներքև է թռնում երկրորդ դիրքապահը:

— Բադին փախավ...

Ահաբեկված իրար են նայում:

Այն վայրը, որտեղ պահակ են ձիավորները: Դեռ «կովատեր» կիներ չի հեռացել պահակներից, երբ նա նկատում է որդուն: Բադին նայում է: Մայրը դրկաբաց վազում է դեպի որդուն:

Ապարատը հեռացել է:
 Կոմունարները խմբվել են. առանձին կանգնել է «ջաղացատները»:
 — Ի՞նչ եք մտել էս ձորերը... Գնացեք զորք բերեք, ժողովրդ-
 դին աղատեիք էս դժոխքից,— ասում է Աթա ապերը:
 Հետզհետե խավարում է:

11

Մակիլը հրաժեշտ է տալիս հորը:
 — Զահել լինելի, ես էլ կգայի, Մակիլ...
 — Արի, ապեր...
 — Բա տունը,— և Աթա ապերը բարի ժպտում է:— է, տես- 10
 նեմ ոնց տղա ես...
 Հայրը համբուրում է որդու ճակատը և իջնում է: Մակիլը մի
 ականթարթ նայում է հեռացող հորը, ապա արագ վերադառնում է:
 Կոմունարները հավաքում են հրացանները: Մեկը կոշիկն է
 հանում: Պատրաստվում են:
 Մակիլն ասում է Պուղանին:
 — Դու կսպասես մինչև Կարագիլը լուր բերի... իսկ մեզ
 կգտնեք ջուխտ քարի ձորում:
 Կոմունարները հեռանում են: Մակիլը Պուղանին՝
 — Արթուն կմնաս... կրակ չանես... 20
 Պուղանը և լուրջ, և հանաքով պատվի է առնում:
 Խավարում:

12

Պարուլիկ Ամիրջանովը և կապիտան Տեր-Պետրոսովը: Բա-
 դին գլուխը կախ կանգնել է:
 — Այժմ սլարդ է,— Ամիրջանովը նայում է կապիտանին:
 Վերջինս ոտքի է կանգնում և սլատվի առնելով, հասկացնում
 է, որ «սլարդ է»:

13

Աթա ապերը դանդաղ վերադառնում է: 30
 Ստվերները կախվել են, արևը թեքվել է:

Խաղաղ օր է: Ծերունին գնում է՝ մահակը թիկունքին, ինչպես քայլում են երկար ճանապարհ գնացող գյուղացիք:

Հանկարծ նրա առաջն է դուրս գալիս կապիտանը, և տևից ձիավորների խումբը: Բաղին նրանց առաջն է:

Կապիտանը կանգնում է: Կանգնում է Աթա ապերը: Բաղին չի դիմանում ծերունու հայացքին: Կապիտանը հարցնում է.

— Տեսա՞ր որդուդ:

— Տեսա... — Բաղին ցնցվում է:

— Ի՞նչ ասացիր...

10 — Ասացի՛ր՝ գնացեք զորք բերեք, ժողովրդին ազատեք էս դժոխքից, — Աթա ապերն աներկյուղ կրկնում է իր բառերը.

Բաղին ահից քարացել է: Կապիտանը գոռում է.

— Ի՞նչ... — իջնում է ձիուց. — Կանգնի՛ր, — և ցույց է տալիս ճանապարհի եզրը:

Աթա ապերը հանդարտ հեռանում է, կանգնում է նրա ցույց տված տեղը:

— Ձե՞ս բերի որդուդ, — և բարձրացնում է ատրճանակը:

— Էն որ հայրը իր որդուն կտա ձեռքը... — Աթա ապերը նայում է Բաղուն:

30 Սպան նայում է: Աթա ապերը խուլ ասում է դեպի Բաղին.

— Առյուծ եղիր, այ որդի...

Կապիտանը կրակում է:

Ծերունին ընկնում է, շշնջալով վերջին խոսքը՝

— Մակիր...

14

Պուղանը մտել է այն քարանձավը, որտեղ առավոտյան կոմունարները թաքնվել էին:

Ինչ-որ ձայներ, վշշոց:

30 Պուղանը թիկնել է քարին, ննջում է... Երբեմն աչքերը բացում է: Ձորում՝ նույն ձայներն են: Պուղանը վախ է զգում: Մենակ է, դեռ մինչև լույս պիտի մնա այդ խավար քարանձավում:

Ձիավորները ձիերից իջան: Ձիերը քաշում են սարը՝ քարոտ կածանով: Բաղին գնում է՝ հարթածի նման: Կապիտանը նրան հարցնում է.

— Էս է՞ր Կարմիր քարի ձորը...

Բաղին իբրև թե չի հասկանում. նայում է բութ հայացքով:
Բաղին առաջ է անցնում: Նա տանում է սխալ ճանապարհով:
Զիալորեները գնում են:

15

Պուղանը հրազ է տեսնում:

Ինչ-որ մարդիկ հետապնդում են իրեն, մտնում են քարան-
ձավը՝ ճիշտ նույն քարանձավը, որտեղ քնել է: Իբրև թե ահա գո-
ղեգող մոտենում են քարանձավին, ահա ներս են մտնում:

Պուղանը կռթնած քնել է՝ անհանգիստ շնչառությամբ: Ներ-
սը կիսախավար է, և ներսից միայն երևում է քարանձավի 10
մուտքը՝ լուսնի լույսով:

Հետապնդողները հասել են մի այլ ձորի: Երեկո է:

Սպան հարցնում է Բաղուն:

— Է՞ս է Կարմիր քարի ձորը...

Բաղին դեռ չպատասխանած, ձորում դղրդում է մի կրակոց:
Արձագանքը որոտում է:

Պուղանն էր կրակողը և այդ եղավ այսպես:

Երբ երազից սարսափած Պուղանը վեր թռավ, քարանձավի
լուսավոր մուտքի առաջ նկատեց մի սիլուետ: Քուն էր, թե ար-
թուն, Երազ էր, թե իրականություն, — բայց Պուղանին թվաց, 20
թե և հրազն է, և երազի շարունակությունը, և նա ահից խելահեղ
կրակեց դեպի ստվերը:

Մեկը կանչեց

— Վայ Մակիչ... Ես եմ:

Կարագինն է, որ մոտիկ էր քարանձավը:

Կրակոցի արձագանքին սպան գլխի ընկավ, որ մոլորվել են:

Բաղու սարսափած դեմքը:

Կապիտանը ետ է դառնում դեպի Կարմիր քարի ձորը, որ-
տեղից լսվեց կրակոցը:

Քարանձավում Պուղանը կրակ է վառել: Կարագինի արյու- 30
նոտ դեմքը:

Պուղանի գնդակը նրան չի դիպել, այլ դիպել է քարանձավի
առաստաղին, քարի փշրանքները քերծել են նրա դեմքը և արյու-
նոտել:

— Պուղան... դո՛ւ ես...

— Սա՞ղ ես...

— Բա որ սպանեիր,— և Պուղանը նրան դուրս է տանում դեպի ջուրը, որ խոխոջալով գնում է քարանձավի առաջով:

Վիրավորը լվանում է երեսը:

— Մակիչն ո՞ւր է...

Մի քար է գլորվում, աղմկում է ձորը:

— Ձորում մարդ կա, շուտ...

Լսվում է ոտնաձայներ...

Պուղանը և Կարազինը քարանձավից հեռանում են:

Հետապնդողները նկատում են նրանց, կրակում են:

Պուղանը և Կարազինը փախան խոր ձորով:

10

16

Լուսնյակ գիշեր է:

Կոմունարները ամրացել են մի բլրի վրա:

Դեպի արևելք, բլուրից հարյուր քայլի վրա տափարակ է, ապա Հաքարու դետն է: Վարար, որկուն տված դալիս է ողջորդ գետը, ջրերը լայն փռած: Երբեմն քամին հեռացնում է գետի վշշոցը:

Մակիչը բլրի գագաթից նայում է դեպի այն կողմը: Ինչ-որ սպասում է, բայց ոչինչ չի երևում, այլ միայն ընդարձակ տափարակ է:

Կոմունարների մեծ մասը հրացանները դարձրել են դեպի արևմուտք: Նրանք այդ կողմից են սպասում հետապնդողներին:

Հեռվում լսվում է համազարկ:

Կոմունարներից մեկը, որ այն կողմը դիրքադաճ էր, վազում է դեպի բլուրը:

Երկու կոմունար, որոնցից մեկը «ջաղացատերն» է, նայում է գետին:

— Էն կողմը մահ, էս կողմը սուր,— ասում է կոմունարնե-
30 րից մեկը: «Ջաղացատերը» յուրովի է հասկանում:

— Գետը մեղ կխեղդի...

— Գալիս են,— բղավում է վազող կոմունարը:

Մակիչը կանգնում է, նշան է անում, որ թաքնվեն: Թաքնվում են, պատրաստվելով կրակել, երբ մոտենան:

Հետապնդողներին առաջին ձիավորները երևում են, ապա կորչում են: Կոմունարները դեռ արևմուտք են նայում, երբ հյուսիսից գետափի տափարակով արշավում է ձիավորների խումբ:

Մակիչը նկատեց, կրակեց: Զիավորները կանգ առան:

Մութ ձորում միայնակ գնում է Բադին: Թվում է, թե խելագարվել է... Երբեմն կրակոցի ձայների հետ փախչում է: Ահը, խղճի խայթը և հոգնությունը նրան հետապնդում են:

Հետապնդողները որոշել են երկու կողմից շրջապատել բլուրը: Միակ ելքը պզտոր գետն է:

Զիավորները ցնցվում են, որպեսզի արշավեն:

10

Արշավում են արևմուտքից նրանք, որոնք թաքնվել էին: Կոմունարները կրակեցին:

Բադին ձեռքերով ականջները փակած վազում է: Գլորվում է և ալլես չի երևում:

Հյուսիսից ձիավորները արշավում են:

Հանկարծ գնդացիրային կրակ է բացվում: Մակիչը նկատում է, որ հյուսիսից արշավողները կանգ առան և նայում են գետի մյուս ափին, որտեղից բացվեց գնդացիրային կրակ:

Կարմիր բանակայինների մի զորախումբ, որ գիշերով դուրս է եկել հետախուզության, գետի մյուս ափից կրակ բաց արեց, նկատելով արշավող ձիավորներին:

20

Զիավորները փախչում են: Մակիչը նկատեց գետի մյուս ափի բանակայիններին:

— Պուղան,— և Մակիչը ծոցից հանում է ապստամբություն դրողը՝ Սոնայի քողը, հագցնում է հրացանին, բարձրացնում է:

— Ուռուռ,— բղավում է Մակիչը:

Գետի մյուս ափին նկատեցին կարմիր դրոշը:

Կոմունարները նայում են, թե ինչպես են արշավում կարմիր բանակայինները:

Մակիչը գնում է դեպի գետը: Պուղանը նրանից առաջ է վազում: Գետը վարար աղմկում է՝ պզտոր ալիքներով: Երբեմն ջուրը տանում է մի արմատախիլ ծառ:

30

Կարմիր բանակայինների մեջ է Լեոնը, որին Մակիչը ապստամբության գիշերը սուրհանդակ ուղարկեց: Մակիչն ինչ-որ բղավում է: Այն կողմից զորախմբի պետը կանչում է:

—Что надо..

— Мне ти надо,— գոռում է Պուղանը և փափախով նը-
շան է անում, թե գետն անցքեր և միասին հետապնդենք թշնա-
մուն:

— Не приказано,— բղավում է կարմիր հրամանատարը:
Լեոնն առաջ է վազում, քիչ է մնում գետը քշի նրան:
Լեոնն այն կողմից շարտում է երկար պարանը:
«Ջաղացատերն» ու նրա ընկերը խոսում են: Ընկեր՝

— Ա՞նց ես կենում...

«Ջաղացատերը»՝

20 — Բա հիմա էլ անց չկենամ...

Պուղանն ուրախությունից գլխարկը գետնուլն է տալիս: Մա-
կիչը մտնում է ջուրը, պարանի ծայրն առնում է: Մի քանիսը
հետևում են նրան: Պուղանն ինչ-որ անհանգիստ է: Դիմում է ըն-
կերներին.

— Խոխք, ռուսերեն աղատողին հունց կա՞սեն...

— Սլաքոննի,— ասում է մեկը:

— Բլեստյաշչի,— առարկում է երկրորդը:

Պուղանին ավելի է դուր գալիս երկրորդը, և նա բարձր կան-
չում է:

20 — Դա զգրաստվույետ բլեստյաշչի կրասնի արմի...

Պուղանը ևս մտնում է ջուրը: Այն ափից պարանը քաշում են:
Լողում են կոմունարները, պզտոր ջրերի վրա ծածանվում է
կարմիր դրոշը:

Ծագում է արևը:

Հ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Դ Մ Ա Ս

1

Գիշեր է:

Նստել են «սպարապետը», գնդապետ Կուռոն, Գեդեոն վար-
ժապետը: Մտազբաղ դեմքեր են: Սկսվում է քաղաքացիական
30 կռիվը: Ո՞ւմ հետեից կգնա Ջանգեղուրի գյուղը... Այլևս չի ար-
շավում մուսավաթի բանակը, այլ գալիս է Կարմիր բանակը:
Դեռևս որքան կհաջողի նրանց դեմագոգիան... Իսկ հետո՞...

Յուրտ է: Նրանց վաղը մռայլ է:

«Սպարապետը» դիմում է Գեդեոն վարժապետին:

— Պետք է ժողովուրդին ասել, որ մենք դաշնակիցներին շուտով օգնութիւն կստանանք...

— Որին ահա սպասում ենք մի տարի,— հեգնում է վարժապետը:

Գնդապետ Կուռոն ղլուխը կախել է քարտեզի վրա և անտարբեր է նրանց խոսակցութեանը: Կուռոն ասում է՝

— Ուրեմն, քաղաքի էվակուացիան հանձնում ենք պարուշիկ Ամիրջանովին... Նրկորոգ ճակատի հրամանատարը կապիտան Տեր-Պետրոսովն է...

— Տեր-Պետրոսյանը,— ուղղում է Գեղեոնը:

10

— Այդ միեւնույն է... իսկ շտաբը՝ Տաթև... Հիանալի է... Այնտեղ ձեզ համար ևս ապահով վայր է... պատմական վայր է,— ասում է գնդապետը Գեղեոն վարժապետին:

Հետզհետե խաւարում է:

2

Նույն հրապարակն է, որտեղ մի անգամ նստել և խոսում էին Աթա ապերը, Չետանց Վանեսը, և որտեղ աշուղը երգեց: Այժմ Աթա ապերը չկա, Պուղանը չկա, և Բախշին, որ նեղը լծեց Պաշտոնավորին:

Ուրիշ դշուղացիներ են նստել այդ ապահով անկյունում:

20

Տեսարանը բացւում է նույն աշուղի նույն նվագով: Հրապարակի կողքով անցնում է Մինա զիզին՝ թուանը գրկած:

Մինասը՝ գյուղացիներից մեկը, նրան նայելով ասում է.

— էս չէինք տեսել, էս էլ տեսանք...

Մինա զիզին կանգնել է քարատակի առաջ: Պահակը դուռը բաց է անում, երևում է Սոնան, նրա ետևից Գիլա բիրին: Երկուսն էլ կալանավոր են: Պահակը երեսային հանձնում է Սոնային. մայրը կրծքով կերակրում է: Մինա զիզին լուռ կանգնել է: Ներսից Գիլա բիրին կանչում է.

— Մինա, հրեն կյամ են, հա...

30

Պահակ զինվորը դուռը փակում է և պառաւլին ասում.

— Նանի, մի քիչ հեռու կանգնի...

Տխուր է նույնիսկ պահակը: Այդ տխրութեան մեջ հեռւից հնչում է աշուղի նվագը:

Պարուչիկ Ամիրջանովը մեկնելու պատրաստ է: Նրա կողքին հենց ինքը կապիտան Տեր-Պետրոսովն է, Տեր-Պետրոսյանը, որին նշանակել են հրամանատար երկրորդ ճակատի:

Խավարի միջից զալիս է քյոխվան: Վիճակը լավ չէ: Գյուղում վատ լուրեր են պտտվում, և ահա հեռանում է ինքը՝ պարուչիկ Ամիրջանովը, Պաշտոնավորի գոված «վլաստը»:

Քյոխվան անհանգստությունից ոտքերը փոխնիփոխ կանգնել է:

10 Պարուչիկը կապում է թուրը և սեղմում է կապիտանի ձեռքը:

— Հաջողություն ձեռք...

— Բա... — հազիվ է ասում քյոխվան, երբ Ամիրջանովն անցնում է նրա կողքով:

— Հրամանատարը կապիտանն է, — ընդհատում է նրան Ամիրջանովը:

Քյոխվան շժմած նայում է նրանց:

4

Համրիչի վրա քյոխվան գցում է իր շահն ու վնասը: Տեսնելով, որ վնասը մեծ է, դեն է հրում համրիչը, վզից հանում է
20 տանուտերություն նշանը, և ինքն իրեն ասում է.

— Ա՛խ, պրիստավի ռեժիմ, ո՛ւր ես...

Խավարում:

5

Ամիրջանովը դարպասից դուրս եկավ, ետևից թիկնախումբը՝ հինգ ձիավոր:

Հրապարակում նստած դուղացիները նայում են:

Նրա դիմաց դուրս եկավ Պաշտոնավորը:

— Վրիա՛, — Պաշտոնավորը լացակումած կանչում է, — գնացի՛ր, — ապա նայելով հրապարակում նստածներին, ձեռքե-
30 րը մեկնում է նրանց, — գնաց, է՛...

Ժողովուրդը լուռ է: Մինասը մեջքը դարձնում է:

Մինա ղիզին թոռանը գրկած վերադառնում է:

Պառավը ձիավորներից վախեցած, հեռու է կենում, ապա լսելով Պաշտոնավորի խոսքը, թե՛ «գնաց, է՛», — նայում է երկընթին.

— Աստված, վերջի գնալը լինի...

Խալարում:

6

Ամայի լեռներ:

Մաղում է բարակ անձրև: Տխուր մշուշ:

Երբեմն մշուշը ծածկում է ամեն ինչ, և միայն երևում է լեռան գագաթը, կամ մշուշի մեջ ջցվում է մի ժայռ, երբեմն քամին ծվեն-ծվեն քրքրում է մշուշը, և այն ժամանակ երևում է ջարդված հեռագրասյունը, դաշտային մի բու նստել է սյունի կատարին: Երևում է քարուքանդ խճուղին, մի ձորակ, որտեղ կամուրջ է եղել, և այժմ միայն ջցված են կամուրջի գերանները:

Հսկում են ձայներ՝ մտրակի և մարդկանց աղմուկ: Մշուշի մեջ ցեխոտ լեռնալանջով բարձրացնում են թնդանոթը: Մշուշը ծածկում է այդ պատկերը, և բացվում են դիրքերը՝ Լեռնահայաստանի առաջին, երկրորդ և երրորդ ճակատը:

Յուրտ անձրև է: Զորքը՝ մահակով, մտրակով հավաքած գյուղացի տղաներ, ով «մեղար»-ը գլխին, ով հնամաշ շինելը, և նույնիսկ զինվոր կա, որ գլուխը և կուրծքը պահել է քարի խոռոչում, իսկ ոտքերն անձրևի տակ են:

Մի մոռացված ուղղմական երկանիվ սայլակ: Դաշտային հեռախոսի լարերը աղիողորմ զրնգում են, կարծես նրանք ևս ասում են այն, ինչ մշուշը, զոռով քշած զորքը և ջարդված հեռագրասյունը՝ «հերիք է գնդակ ցանել և հնձել դիակ»...

Ծխում է աթարի կրակը:

Ծուխը խառնվում է մշուշին, պատում է էկրանը, հնչում է ծանոթ մարշը, և ապա երևում են ձիավոր խմբերը՝ Կուռոյի, Ներսեսի, սիսիանցիների, դափանցիների ձիավոր հարյուրյակները:

Մշուշը ծածկում է ամեն ինչ:

Անձրե չկա:

Արտերի վրա լուսաբացի մշուշը:

Արտերի միջով արահետ, եղերքին մասսքենու թփեր: Արե է:
Արահետի վրա երևում են երկու ստվերներ և իսկույն թաքնվում
են արտի մեջ:

Արտի միջից բարձրանում է մի գլուխ, Պուղանի գլուխը: Նա
ձեռքով է անում ընկերոջը և երկուսով կուղեկուղ գնում են:

Պուղանը և նրա ընկերը՝ մի ուս կարմիր բանակային, ճեղ-
քել են թշնամու գիծը և դիրքերում, նաև թիկունքում հրաման
10 ունեն տարածելու 11-րդ բանակի կողք՝ ուղղված Զանգեզուրի
աշխատավորության:

Բլուրի գագաթին պարզ երևում են թշնամու դիրքապահներ-
ը: Նրանցից երկուսը կրակ են արել: Խոսում են:

— Տեսնես մեր արտը ո՞ւր կհնձի...

— Երանի քեզ, արտ էլ ունես:

Պուղանը լսում է նրանց խոսքերը, մոտենում է երկանիվ
սայլակին, թուղիկ է կպցնում: Մի ձի նայում է անասնական
զարմանքով:

Երկու ստվերները կորան:

20 Նրանք չեն երևում, միայն արտերի մեջ մի երիզ օձաձև տա-
րուբեր է լինում:

Նրանք ձորակով կտրեցին ճանապարհը:

Բլուրի գագաթից դիրքապահների ավագը խշշոց լսեց, նա-
յում է հեռադիտակով:

Հետախույզները թռան պատի վրայով, պատից քարերը
գոռալով գլորվեցին: Բլուրից մի անգամ կրակեցին:

Այգի է. հնձան, տակառներ: Շուն է հաչում. մի թուղիկ
կպցրին հնձանի դռնակից: Շան հաչոցի վրա և կրակոցի ձայնին
զարթնում է շարդախի տակ քնած այգեպանը:

30 — Հե՛յ... էլի եկար լոբին գողանաս..., — կանչում է այգե-
պանը, ձեռքը մեկնելով հրացանին:

Պուղանն ընկերոջն օգնում է թռնել քարից քար:

Թաքնվում են խոր ձորում, որտեղ խիտ ծառեր են, և խա-
ղողի որթերը մագլցել են ժայռի լանջով:

Զանգեզուրի «մերձարևադարձային» ձորը:

Ամառուլա արև օր:

Զամբուղի ձորում մի թթենի ծառ:

151-րդ գնդի շտաբը: Քարտեզը փռել են գետնին: Կռացել են քարտեզի վրա գնդի հրամանատարը՝ Բունչուժնին, կոմիսարը՝ Տեդոսեկը, մի գումարտակի հրամանատար, շտաբի պետը և Մակիչը:

Հեռվից լսվում է հարմոնի նվագ:

Նվագի հնչյուններով շտաբը քննում է առաջիկա արշավանքի ծրագիրը:

10

Գնդի հրամանատար Բունչուժնին՝

— Այստեղ նրանք կուլի շեն բռնվի... Թիկունքը հեռու է: Մակիչը՝

— Կռիվ կլինի Յայջիի մոտ...

— Իսկ որտեղ է այդ...

— Որտեղ Տաթևն է, նրանց բերդը...— Մակիչը կռանում է քարտեզի վրա.— Ահա Յայջիի ձորը... Զանգեզուրի Դարդանեղը...

Գլուխները խոնարհում են քարտեզի վրա:

Հարմոնի նվագը հղորանում է:

20

Երևք կարմիր բանակային ոտքերը հանել և նստել են գետի ափին: Նրանք երգում են, շորրորդը՝ նվագում հարմոնի վրա:

Քեռի Միտրիչը՝ մորուքով մի կարմիր բանակային, նայում է դիմացը: Նրա կողքին լեռնն է: Միտրիչը ցույց է տալիս դիմացի լեռը:

— Լեռն, այն կողմն ի՞նչ է...

— Դարձյալ լեռներ են...

— Իսկ նրանց այն կողմը...

— Ձորեր են,— Լեռնը ծիծաղում է, իսկ Միտրիչը՝

30

— Դա՛ս... այ քեզ երկիր...

Խշշում է գետը:

Հարմոնը նվագում է ստեպի ուրախ երգ:

Քեռի Միտրիչը շրջվում է ետ. փոքրիկ փոսի մեջ «Զաղացատները» և «Արջը» կրակ են արել, սաջի վրա թիում են յուխա,

2—3 կարմիր բանակայիններ զարմացած և հետաքրքրությամբ նայում են:

Ձորում երկարում են ստվերները:

9

Զիլֆին նստել է գառների մոտ:

Մի տեղից մանր քարեր են նետում: Տղան նայում է, ոչինչ չի նկատում, ապա հանկարծ նկատում է, որ թիերի միջից մեկը իրեն ձեռքով կանչում է:

Տղան գնաց.

10. — Քեռի՛,— թիերի միջից դուրս է գալիս Պուղանը:
Զիլֆին զարմացած նայում է, կարծես հրաշք է տեսնում:

— Զիլֆի, ի՞նչ կա գլուղում...

— Հը՞...— և շշնշում է.— Աթա ապուրը... սպանել են...

Եվ այլևս ոչինչ չի ասում:

Պուղանը շփում է աչքերը:

Ապա հանում է թուղիկների մի կապ:

— Կտանես թաքուն կրքես տները...

— Հիմա տանե՞մ...

— Զէ, գիշերը...

20 Պուղանը թաքնվում է, որովհետև լսվում է խշշյուն:

Մի գոմեշ որոճալով բարձրանում է ձորից:

10

Կարազինը շորս ձիու գետից ջրում է:

151-րդ գունդը գետով անց է կացնում հրետանին:

Գնդի հրամանատարը Մակիլին ինչ-որ ուղղություն է ցույց տալիս:

Պուղանը տխուր է: Կապում է փամփուշտակալը:

— Մակիլին մի ասա,— հրացանն առնում է Բախշին:

Հրետանին դժվարությամբ անցնում է գետը:

30 Փողը փչում է հավաք:

Գիշեր է:

Մինա ղիղին միայնակ օրորում է:

Մտնում է Պաշտոնավորը:

Զիլֆին մի կտուրի վրա: Ներսը ճրագի շուրջը նստել են շորս-հինգ գյուղացիներ՝ տղամարդիկ և կանայք: Երգից դող-դողալով, նրանց վրա իջնում են թռուցիկները:

Պաշտոնավորը Մինա ղիղուն:

— Դե, Աթա ապոր մեռնելը լավ չէր... Ապրի Մակիչը... Հրես կգա, ռուսներին կբերի, ինքն էլ կանցելարում-բանում լավ գործի կմտնի... 10

Մինա ղիղին մռայլ օրորում է:

Քահանան թռուցիկը ձեռքին՝

— Կարմիր բանակը ձեզ... և վախեցած շորս կողմն է նայում, կարծես տանը սատանա կա:

Խավարում, ապա այլ ճրագ է, այլ տուն:

Մեկը դուռը բաց արեց և վախից դուռն իսկույն փակեց, որովհետև դռան վրա կպցրած տեսավ մի թուղթ:

Այն առաջին տանը, որտեղ ճրագի շուրջը նստել էին 4—5 գյուղացիներ, Մինասը կարդում է՝ 20

— Կարմիր բանակը ձեզ բերում է աղատություն, բախտավոր և խաղաղ կյանք...

Նայում են իրար երեսի: Մի մայր նայում է վերև՝ երգի լույսին:

— Աստուծ, քեզ փառք...

Հետզհետե խավարում է:

Արև օր:

Լեռնալանջի սև ցեղը, Լավում է հորովելի աղմուկը: Հետքահետ աղմուկը հզորանում է, և անցնում է Զանգեզուրի գու- 30
թանը՝ յոթ դույզ եզ և վիթխարի գութանը:

Չեստանց Վանեսը վարում է:

Մաճը նրա ձեռքին է: Երգում են ծերունին, մի երիտասարդ, մի տղա, որոնք նստել են լծափայտերի վրա, և այդ հզոր

երգն արձագանքում է լեռներում: Հաստ սևահողը շրջվում է, և բարձրանում է խոնավությունը:

Հետզհետե հորովելը հեռանում է և ձայներն ավելի մեղմ են լսվում: Ապա երգն ընդհատվում է գնդացրի կտկտոցով:

Պայթում է առաջին արկը:

Գուլթանը կանգնեց:

13

Լեռնալանջին Սյունիքի «պատրուգավոր» թնդանոթը:

10 Մի գյուղացի էշին խոտ բեռնած, կուշ է եկել թնդանոթից ոչ հեռու: Նա և վախենում է շարունակել ճանապարհը, և հետաքրքիր է տեսնել թնդանոթի կրակը:

Հինվորները վառում են պատրուգը: Բաքնվում են: Գյուղացին իր մարմնով ծածկում է էշի գլուխը, իսկ իրենը կոխում է խոտի մեջ:

Թնդանոթը որոտաց:

Գյուղացին ահից առաջ է վազում, արկի ուղղությամբ և խելահեղ կանչում է.

— Պա՛հ... Բուշեիկը փախավ...

20 Արկը պայթում է դութանավորի մոտ: Գուլթանն արձակում են: Լծափայտի վրա նստած երիտասարդի մի ոտքը չկա, փայտ է:

Ապա երկու անգամ իրար ետևից լսվում է ահռելի որոտ: Խոսում է Կարմիր բանակի հրետանին: Արկերը շառաչով թռնում են, մեկը դիպչում է մոտակա մի սրածայր ժայռի, փոշին ծածկում է ամեն ինչ, ապա փոշու մեջ ճոճվում է ժայռի գագաթը և ահագին աղմուկով փշրվում է:

Դեռ գվլվում է արձագանքը:

Գյուղացին գլուխը հանում է խուրձի միջից և ավելի խելահեղ բղավում է.

30 — Պա՛հ... Բուշեիկը հաղթեց...

Թնդանոթածիգ սպան, լսելով այդ խոսքը, ատրճանակը հանած, քշում է նրա վրա, բղավելով՝

— Ի՞նչ...

Գյուղացու՝ վախից շմած դեմքը:

Բայց նույն վայրկյանին մի զինվոր, որ նրանց «կապն» է, կանչելով գալիս է:

— Պարուն սլառուշնի, բուշկիկի զորքը սարը բռնեց...

Հրետանու մոտ իրարանցում: Փախչում են:

Գյուղացին դեռ շշմած է և չի հավատում, որ այդքան անակնկալ էր և մահը, և փրկությունը:

14

Լեռան լանջից, խոտերի մեջ թաքնվելով, իջնում են կարմիր բանակայինները: Նրանք համազարկ են տալիս, լռում են, ապա համառությամբ իջնում են:

10

Նրանք կրակում են դեպի բլուրը, որտեղ թշնամին աշխատում է սլահել բանակայինների առաջխաղացումը:

Բայց այդ միայն մանյուլը է:

Թշնամու զլխավոր ուժերը թաքնվել են գերեզմանատան քարերի ետև:

Նրանք սպասում են, որ բանակայինների շարքերը ավելի մոտենան: Նրանք դեպի շարքերն են ուղղում ձեռքի գնդացիները:

Գերեզմանատան ետև քսան-երեսուն ձի ձորակում կանգնել են: Այդ գերեզմանաքարերի ետև թաքնված դաշնակցականների ձիերն են:

20

Բլուրից լռում են: Այլևս չեն կրակում:

Գումարտակի հրամանատարը թուրը հանելով, բղավում է.

— Ուռա...

Արշավում են:

Գերեզմանաքարերի ետևից համազարկ՝ հրացաններից: Թմբկահարում է գնդացիները:

Առաջին կարմիր բանակայիններն ընկան: Թուրերը դողացին:

Մակիչը հանկարծ հայտնվեց հարևան բլուրի ետևից: Նրա հետ, մոտ տասը ձիավոր՝ Պուղանը, Լեոնը, Բախշին, «Արջը», «Զաղացատերը» և մյուսները: Դեպի այդ բլուրն են վաղում հետևակ կոմունարները:

Մակիչը հետևակը թողնց բլուրի վրա և սլանում է դեպի ձորակը:

Գերեզմանաբարերի ետևից նկատեցին, որ ահա Մակիչը կտրում է նրանց նահանջի ճանապարհը:

Դուրս թռան քարերի ետևից:

Կարմիր բանակայինները գրոհում են:

Նահանջողները վազում են դեպի ձորակը, դեպի ձիերը, ոմանք ուղղակի փախչում են:

Մակիչը ձորակումն է:

10 Ով ձի էր հեծել, փախչում է ձորով: Զինների մի մասը գերի մնացին:

Բլուրից կոմունարները իջնում են դեպի ձորակը, դեպի իրար խառնված ձիերը:

15

— Գալիս են... Կացնով դալիս են... Կոստորելու են, հե՛յ... — և լեզապատառ փախչում է գլխից:

— Երեսաններին կթափես փողոցը... որ մորթեն, թող ժողովուրդի առաջ մորթեն...

20 Մի մայր գրկել է երկու տղաներին, իսկ այդպես ասողը տեղացի խմբապետն է: Նա փախչում է:

Պաշտոնավորը քահանային համոզում է.

— Տեր-հայր, բա ի՞նչ ես ասում... Վերջին օրն է... Աղ ու հաց հանենք տռաջները:

Մինասը երկու գյուղացու հետ վազում է դեպի կալանատունը:

Պահակը չկա, բայց դուռը կողպ է: Կալանատան դուռը ջարդում են: Քյոխովան թաքցնում է իրերը: Շոր է փոխում:

Գլխա բիբին վազում է:

30 Փողոցով փախչում են երեք ձիավոր: Գլխա բիբին պատից քար է արձնում, որ զցի նրանց վրա:

— Փախչում եք, հա՞...

Մարագի դարմանի միջից դուրս են գալիս երեք թաքնված կոմունարներ:

Երկու հոգի հրացաններն առած, տնից դուրս են փախչում:

Մինա վիզին՝ դրկին թողը: Սոնան վազում է:

— Նանի, մերոնք գալիս են,— պառաւլը դեռ չի հասկանում, թե ի՞նչ է կատարվում: Սոնան գրկում է երեխային: Երեխայի ուրախ ճիչը:

16

Համալարիկ խաւարման մեջ:

Կրակում են առանձին կոմունարներ: Կրակում են կարմիր քանակայիններ:

Երկրորդ ճակատի հրամանատար կապիտան Տեր-Պետրոսովը համառութեամբ դիմադրում է. 10

— Վաշտ, կրակ:

Հենց այդ վայրկյանին կապիտանը ձեռնառումբի ժուլի մեջ կորչում է և ճռճվելով ընկնում: Կոմունարները սլանում են: Մակիչը թռավ ձորակի վրայով:

17

Վերջին ձիավորները փախչում են գյուղի փողոցներով: Գնդի հրամանատարը՝ Թունչուժնին լեռան գագաթից նայում է առաջ: Զանգեղուրի պանորամը: Հեռագիտակը պահում է և ասում է Ֆեդոսեևին:

— Գեղեցիկ երկիր է:

20

Գյուղի փողոցներում կրակում են Մինասը և թաքստոցից դուրս եկած կոմունարները:

Մակիչը մոտեցավ գյուղին, նրա ետևից՝ Պուղանը, Լևոնը և մյուսները:

Քահանան, Պաշտոնավորը, քյոխվան և մի խումբ գյուղացիներ դուրս են եկել աղ ու հացով:

Մակիչի ձին խրտնում է աղ ու հաց բերողներից: Բաղմու-թյունը ճեղքվում է, և նրանք անցնում են:

Քահանան, Պաշտոնավորը, քյոխվան ահաբեկվել են:

Մակիչը դառնում է Պուղանին:

30

— Մնա, գյուղը կարգի բեր...

Մոտ են վազում Մինասը, մյուս կոմունարները:

— Ո՞ր փախսան ձիավորները,— հարցնում է Մակիչը:
Արշավում են:

— Մակիչ,— կանչում է Մինա զիզին: Մակիչը հտ է նա-
չում: Իրենց տան դարպասի մոտ կանգնել են մայրը, Սոնան՝
երեխան գրկին: Մակիչն ուզում է ձին պահել: Ժպտում է, ձեռ-
քով է անում, թե կգամ: Եվ արշավում է:

Երբ նա ձիու գլուխը պահել և հետ է նայում, նկատում է
փախած խմբապետի կնոջը, որը երեխաներին փողոց է հանել,
ինչպես պատվիրել էր ամուսինը: Մակիչը բարկացած ասում
է նրան.

— Երեխաներին տուն տար... ձիու ոտքի տակ կընկնեն:
Արշավում են:
Խավարում:

10

Վ Ե Ց Ե Ր Ո Ր Դ Մ Ա Ս

1

Պուղանը և մեղմ երգում է, և հագնվում է: Նա քնել է
«կանցեկարում»: Գետնի վրա պառկած են մի քանի ռուս կար-
միր բանակայիններ և ջոկի հրամանատարը: Վերջինիս գլխա-
վերևը ատրճանակն է, թուրը:

Դուռը բացվում է, և ներս են մտնում երկու հոգի՝ մեկը 20
մեղ ծանոթ «կիսախնտելիգենտն» է, մյուսը՝ նրան նման մի
տիպ: Դռան պահակը նրանց չի ուզում ներս թողնել, բայց
նրանք արդեն ներս են մտել, և պահակը նրանց ետևից
ասում է.

— Վաշշ... Հալա ուսումով էլ են...

— Կարելի՞ է,— և մոտենում են:

Պուղանը ձեռքը տանում է շապիկի կոճակներին: Նա ա-
մաշում է, որ այդ վիճակումն են իրեն տեսնում: Նաև զարմա-
ցած նայում է, թե առավոտ կանուխ սրանք ի՞նչ գործ ունեն:

— Կարելի՞ է նստել,— հարցնում է «կիսախնտելիգեն- 30
տը»:

Պուղանը նախ ինքն է նստում, որից հետո նստում են նաև
նրանք, առանց հրավեր ստանալու:

— Մենք եկել ենք ողջունելու կարմիր բանակի մուտքը և... — այդ ժամանակ «կիսախնտելի գենտի» ընկերը գրպանից հանում է մի վառոց մատուցերի ձևի: Վառում է ծխախոտը: Պուղանի աչքն ընկնում է այդ իրին և առնում է, «կրակում» է, զբաղվում է, ինչպես երեխա: «կիսախնտելի գենտը» կոխում է ընկերոջ ոտքը, այսինքն թե՛ վառոցը իլուր հանեցիր:

Պուղանը կարծես զգում է այդ և հեգնանքով հետ է տալիս իրը, իբրև երեխա, որին ձանձրացրեց խաղալիքը:

«կիսախնտելի գենտը» շարունակում է.

— Նաև մեղ զբաղեցնում է Ադրբեջանի հետ վիճելի... 10

— Հալալ ախալոր նման, — ընդհատում է Պուղանը:

«կիսախնտելի գենտի» ընկերը նկատում է սենյակում քնած կարմիր բանակայիններին, որոնցից մեկը գլուխը բարձրացնում, բունը գլխին նայում է նրա օտարոտի արտաքինին և շուտ է դալիս մյուս կողքին: Նա սեղմում է ընկերոջ ոտքը և ցույց է տալիս կարմիր բանակայինների կողմը:

— Այո՛, բայց փոխհարաբերությունների ստրուկտուրան, — հատկապես վերջին բառն ընդգծում է «կիսախնտելի գենտը»:

— Սաղ աշխարհը պիտի սովետական լինի...

— Մենք չենք առարկում... բայց օրինակ... հետաքրքիր 20 է... ի՞նչ է ֆեդերացիայի...

Պուղանը շփում է ճակատը: Ճգնում է պատասխանել, բայց, զգալով, որ «տիպը» նրան «կապ քցեց», հանկարծ ոտքի է կանգնում:

— Խաչի, — ներս է մտնում դռան պահակը:

— Էս կոնտրներին տար լցրու գոմը...

Խաչին առանց այդ էլ դժգոհ էր այդ «ուսումով» մարդկանցից: Տանում է: Պուղանը նրանց ետևից ասում է.

— Ես գլուխ չունեմ ձեզ հետ դնեմ...

Ապա կոճկում է շապիկը, մոմռում է նույն երգը: Բայց 30 ինչ-որ մտազբաղ է, անգոհ է: Հանկարծ զարթեցնում է շոկի հրամանատարին: Վերջինս վեր է թռնում:

— Սլուշ, Վասյա, — ասում է Պուղանը, — շոտ տակոյ ֆեդերացիա...

—Федерация... Значит Союз... և նորից պառկում,— братс-
кий Союз... Советских...

Պուղանը նայում է դեպի դուռը.

— Ես քո վարժապետ հերն... բա շատացի հալալ ախար
նման...

Խավարում:

2

Ամառ երեկո:

10 Սարահարթի վրա տեղավորվել են Կարմիր բանակի 151 և
153-րդ դնդերը և Զանգեզուրի կոմունարների զորամասը:

Զախ՝ Որոտանի ձորն է:

Զիավորների առանձին խմբեր սարահարթի եզրին են, ձո-
րի գլխին:

Ամբողջ օրը բանակն այդտեղ է:

Զիերը ջրում են աղբյուրից: Մի ռուս կարմիր բանակային
կռանում է աղբյուրի վրա, նրան դժվար է այդպես խմելը: Զին
մոռոթով հրում է նրան ետևից, զինվորը գլխի վրա է դառնում:

Զինվորները ծիծաղում են:

20 «Ջաղացատերը» պոկում է աղբյուրի մոտ բուսած բեղի
ցողունը և ջուր է խմում:

— Ишь как,— և նույն ռուս կարմիր բանակայինն ըն-
դօրինակում է նրան և ջուր է խմում: Այդ նրան և ընկերներին
դուր է գալիս:

Մի այլ տեղ երկու կարմիր բանակային կրակի շուրջը
նստել են: Մեկը խառնում է փամփուշտների ցինկե ամանը,
որի մեջ ուտելիք են եփում, մյուսը քարով խփում է կոշիկի
մեխին: Վերջինս՝

—Ну и страна... окромя камней ни черту... И за что
кровь проливать то?...

30 — Как за что,— ընկերը գդալով համոես է անում և
բերանն այրելով, շարունակում է.— А нашим братьям
армянам помочь надо...

Անցնում է մի րուբ Միտրիչը՝ ետևից երեք ձի քաշելով.

— А это кто сказал, что не надо...— *Միտրիչը կանգնում է: Ձիերը նայում են կրակին: Առաջին կարմիր բանակայինը բարկացած շարունակում է կոշիկին քարով խփել: Միտրիչը հասկանում է, որ նա էր այդպես ասողը.*

—Что горы, что степь... Всюду наш брат маялся. А теперь, конец. Понял? Своих то доби́ли, ну вот у них остался последний е́нерал. Покончим и с ним, тогда можна до дому... А трепать языком не надо.

— Ты комиссар, что ли...?— *և հեռախոսի կոճից մի կտոր թել է կտրում, փաթաթում կոշիկին:*

10

—Ну и комиссар... Раз правда, значит комиссар... А что ты малохольный, так сразу видать...

—Ну, ну... С чего видать?

—Так вот видать, как ты портишь народное добро...

Միտրիչը ձիերը քաշում է: Նրա ետևից երկրորդ կարմիր բանակայինն ասում է առաջիններին, կրակի վրայից առնելով ամանը.

—Перцу то дал?

— Видали мы не таких,— *և գդալը բարկացած կոխում է պղնձի մեջ:*

20

Միտրիչը ձիերը կապում է ցցերից: Այդտեղ գեղանկար փռվել են կարմիր բանակայինների և տեղացի կոմունարների մի խումբ: Նրանք դրուցում են:

— *Միտրիչ,*— *կանչում են նրան,*— а скажи, что станет с золотом, когда сквозь будет комму́ния...— *հարցնողն առաջ է թռնում, գետնի վրա պազելով: Նրանց կողքին ընկած է հարմոնը:*

Միտրիչը չի պատասխանում, մոռալ է: Ապա ծոցի գրպանից հանում է ծխախոտի տուփը. ընկնում է նաև մի բրոշյուր: Հարմոնի տերը ձեռքը մեկնում է բրոշյուրին, կարծելով որ ծըխելու թուղթ է: Միտրիչը խփում է նրա ձեռքին:

30

— Не лапай,— *և գրպանից հանում է ծխախոտի թուղթ՝ գազեթի կտորներ:*

Դանդաղ ծխում է: Մի քանիսը փաթաթում են նրա ծխա-
խոտից: Միտրիչը ծխի մեջ թերթում է այն բրոշյուրը, որ ըն-
կավ ծոցի գրպանից: Կարդում է հատված Լենինից.

—Понял?.. Вот что станет с золотом.

— Так значит,— և հարմոնի տերը շարժումով հասկաց-
նում է իր «անառակ» միտքը և ծիծաղից թուլացած գլուխկոնժի
է տալիս: Միծաղում են մյուսները:

—А ты переведи им...

— Понял, совсем понял,— ասում է «Ջաղացատերը»:

10 — У нашего брата один язык,— և Միտրիչը բրոշյու-
րը դնում է գրպանը: Նրա աչքն ընկնում է «Արջ»-ին, որ խոտը
շալակած անցնում է նրանց կողքով, բայց հետաքրքրությու-
նից կանգնում է:

Միտրիչը դառնում է նրան:

—А по вашему коммуна как?

— Կոմունա...

—А большевик?

— Յա բալշևիկ,— «Արջը» փափախով սրբում է ճակատը:

—А пролетариат?

20 — էտո նե ղնայիթ:

—Как не знаешь?

— Բախշի, էս հինչ ա ասում էս միրուքը,— դառնում է
նա մի կոմունարի:

— Արա, ասում ա՝ արաբոշին հինչ պլեն ա...

— Պահ, սարսաղ քնժահեր... Օխտը տարի Բալախանի
մասլոնչի եմ հղիլ, արաբոշին էլ չեմ իմանում...

—Вот, вот... Рабочий и есть пролетариат... А что Со-
ветская власть, знаешь?

30 — Սալեհտսիկի վլաստ—մոյ վլաստ.— «Արջը» ողևորված
խփում է կրծքին:

Հարմոնի տերը ուրախություներից Ֆրոնում է գետնի վրա և
արագ գիթմով ինչ-որ նվագում է: Ապա հանում է իր կոմու-
նարկան, դնում «Արջի» գլխին և իր գլխին է դնում նրա փա-
փախը:

Հարմոնը հետզհետե անցնում է ծանոթ երգին:

— С смело мы в бой пойдем,— և խաւարի մեջ դեռևս
հնչում է այդ երգը հեռու, ալիւի հեռու:

3

էկրանի ետևից լսւում է հրամանատար Բունչուժնու
ձայնը՝

— К рассвету всегда надо усилить разведку...

Բացւում է էկրանը:

Բունչուժնին, Ֆեդոսեևը և Մակիչը նայում են Որոտանի
ձորին: Խորքում ահաւոր ձորը, գետը, հեռագիտակի մեջ՝ փայ-
տե բարակ կամուրջը գետի վրա...

10

Ձորի մյուս ափին անառիկ ժայռեր են:

— Да... ничего...— և Բունչուժնին ժպտում է: Նա ալ-
նարկում է, որ այնքան էլ հեշտ չի լինելու կռիվը:

— Если 84-я подоспеет... у них орудия... во... և հաս-
կացնում է, որ 84-րդ բրիգադի հրետանին հզոր է և կշարդի
թշնամու անառիկ դիրքերը:

4

Հագերն է:

Մի հայ և մի թուրք կոմունար նստել են: Հայը հաց է հա-
նում, կիսում է: Կողքով անցնում է մի ուրիշ հայ կոմունար. 20
նա հանաքով՝

— Ա, թուրքը հայի հաց կուտի՞...

Երեքով ծիծաղում են: Երկրորդը հեռանում է: Երկու կո-
մունարները մի շինելի տակ պառկում են՝ մեջքը մեջքի:

Մոտենում է Մակիչը: Նրանք քնել են: Հետզհետե լսւում է
Զանգեզուրի պարտիզանների երգը:

Մակիչը նայում է քնածներին և լեռնին ասում է.

— Վաղուց էսպես կողք կողքի չէին քնել հայը և թուրքը...

5

Խուլ հնչում է Զանգեզուրի պարտիզանների երգը:
Գնում էին ռազմաճակատ Մրճաձորի գյուղերից...

30

Ծակերի ձորը. բարակ կամուրջ, Յոթ մարդ՝ և ծերունի, և երիտասարդ ղինւլած՝ ինչպէս պարտիզաններ, անցնում են բարակ կամուրջով և բարձրանում են կեուման արահետով...

Լեոնային լների ավերից...

Կապույտ լիճը: Եղերքին ալպյան խոտը և չքնաղ ծաղիկներ... Լճի խորքում արտացոլել է երկինքը, և նույն խորքում երևում է յոթ ստվեր՝ ղինւլած կոմունարների յոթ ստվեր... Նրանք գնում են խոտերի միջով, լճի ավերով, և միայն նրանց պատկերն է երևում լճի հայելու մեջ:

10

Անտառի բնակիչներ...

Արևի մայրամուտն է Զանգեզուրի երկար անտառում...

Անտառի խալար խորքից դեպի արևը գալիս են յոթ սլարտիզան: Նրանց ստվերները երկարում են: Ստվերները հնուանում են, և հզոր աղմուկով խշշում է անտառը:

Ղափանի հանգստի օրեր...

20 Հանքի ավերակ մուտքը: Հեղեղը սրբել է հողը, և դեռևս կախւլած են նեղգծանի ուլտերը՝ ծուռ, ժանգոտ և ջարդւած: Մի վազոնետ խրվել է հողի մեջ, և արդեն չորս կողմը բուսել է վայրի կանեփ: Հանքի ավերակ մուտքի առաջ կանգնել են յոթ հանքափոր՝ և ծերունի, և երիտասարդ՝ նիհար, մռայլ և համր:

— Զանգեզուրցիներ, փշրեցեք բռնության շղթաները, — էկրանի ետևից որոտում է մի ձայն:

Հրապարակում բացվում է միտինգը, նույն պարտիզանները՝ յոթն անգամ յոթ, որոնք եկել են Մթնածորի գյուղերից և լեոնային լճի ավերից, եկել են անտառի բնակիչները և մռայլ հանքափորները:

Խոսում է Քրիստը՝

— Թշնամին ամրացել է Յայջիի դիրքերում...

30

Թնդում է նվազախումբը:

Լեռներով բարձրանում են պարտիզանները և որքան հեռանում, այնքան խլանում է հաղթական մարշը: Ահա նրանց միացած երկու երիտասարդ, երեք ձիավոր, միայն մի ալեհեր ծերունի:

Հետզհետե խավարում է:

6

Փոքր ձորակ:

Զիլֆին, Պուղանը և երկու ուս կարմիր բանակային: Նրանք բոլորը կանգնել են մի լանջի առաջ, որտեղ միայն խրված է մի կոտրած «պենձիկ» և ուրիշ ոչինչ՝ ոչ դուռ, ոչ լուսամուտ, ոչ պատ, այլ լեռնալանջ է, հողի մեջ, գետնից կես մետր բարձր կոտրած «պենձիկը» Զիլֆին դեն է շարտում, ապա հողը ձեռքով հետ է տալիս, շոր խոտ է հանում, մի ամբողջ խուրձ, ապա երկրորդ խուրձը, երրորդը և հետզհետե խորանում է մուտքը:

Ռուս կարմիր բանակայինները զարմացած նայում են: Երեք քայլի վրա արձանացել է Պաշտոնավորը: Նրան դեռ չեն նկատել, որովհետև մյուսներն զբաղված են գործով: Զիլֆին կարծես գետնի խորքն է մտնում. այնտեղ մի դռնակ է բացվում, ապա երևում է Զիլֆին, նրա ետևից ոչխարներ՝ մեկ, երկու, երեք, տաս, քսան, հիսուն, կարծես գետնի ընդերքը ժայթքում է ոչխարներ, որոնք փակ քարանձավից վաղում են դեպի արևը, գեպի թարմ օդը:

Պուղանը նկատեց Պաշտոնավորին: Ոչխարը նրանն էր. այդ նա էր նրանց թաքցրել գոմում բռնագրավման ահից:

Զիլֆին ոչխարների առաջը պահում է:

— Զիլֆի, երեքից մեկը ջոկի...

Տղան ջոկում է: Նրան օգնում են ուս կարմիր բանակայինները:

Պուղանը մոտենում է Պաշտոնավորին.

— Դու դիկտատուրի կողմից գաղափար ունե՞ս...

Պաշտոնավորի վախեցած դեմքը:

Պուղանը շարունակում է.

— Քո հոմար կամբով զորքի համար երեքից մեկը տալի՞ս ես, թե՞ չէ...

Պաշտոնավորը ահից խեղճացել է: -

— Ինչ եմ ասում...

Կարմիր բանակայինները քշում են Զիֆու ջոկատ ուխարները: Նրանց ետևից գնում են՝ Պուղանը և Զիլֆին: Տղան հարցնում է.

— Քեռի, էդ դիկտատուրը հի՞նչ ա...

— Դիկտատուրը նա է, որ դրա նմանների կաշին մաշկես... Նրանց ետևից դեռ արձանացած, բայց դժգոհ նայում է Պաշտոնավորը: Մոտենում է քահանան: Վերջինս հարցնում է.

10 — Բա ասում էիր, ռուսը գա լա՞վ կլինի...

— Էս իմ տեսած ռուսը չի,— ափսոսանքով և կարոտով ասում է Պաշտոնավորը:

Խավարում:

7

Տաթևի վանահոր կամարակապ խուցը:

Նստել են Գեղեոն վարժապետը և «սպարապետը»: Սենյակում կիսաստվեր է, ցուրտ է և մռայլ: Գեղեոն վարժապետը, կարծես, ինքն իրեն խոսում է.

— Կար ժամանակ, երբ մենք մահից չէինք վախենում...

20 Այժմ նրանք... Դուք չե՞ք մրսում,— և փակում է պատուհանը, ապա նայում է «սպարապետին», որը ինչ-որ թղթեր է քրքրում, աչրում է մոմի վրա և մի մասը դադսում է առանձին: «Սպարապետը» չի լսում նրա հարցը և քթի մեջ դնում է մի երգ: Նա երկար նայում է մի թղթի:

— Մայրը նիրբոնի վերջին նամակը... Դույց պատմության համար,— և դառն ժպիտով նայում է Գեղեոն վարժապետին:

— Իսկ ինչ կլինի պատմության դատաստանը...

— Պատմությունը գրում են արյունով...

30 Գեղեոն վարժապետը նայում է մի կետի: Հետզհետե փոխվում է նրա դեմքի արտահայտությունը:

Միջանցքում՝ ոտնաձայներ: Մտնում են զնդապետ Կուռոն, նրա ետևից պարուլիկ Ամիրջանովը:

— Ամեն ինչ պատրաստ է,— ասում է զնդապետը և «սպարապետին» է մեկնում մի թուղթ:

Գեղեոն վարժապետը ցնցվում է:
«Սպարապետը» թաթախում է գրիչը և մեկնելով Գեղեոն
վարժապետին՝

— Նախ ստորագրում է աղգային խորհրդի նախագահը...
Գեղեոն վարժապետը ստորագրում է բանտարկված կոմուն-
նարների մահալճիւղը:

Սրբում է սառը քրտինքը:

— Պատմությունը գրում են արյունով...— և «սպարապե-
տը» ստորագրում է:

— Եվ ինչպե՞ս նրանք չեն վախենում մահից,— դեռ ինքն 10
իրեն խոսում է Գեղեոնը:

Գնդապետը թուղթը պահում է մոմի վրա,— ապա թուղ-
թը հանձնում է պարուչիկին, վերջինս գնում է:

8

Երեկո է:

Մի կոմունար լսում է խշշոց: Նա կանչում է.

— Ո՞վ ես...— մի ձայն՝

— Ես եմ...

Դուրս է գալիս Մակիչը, նրա հետ Լևոնը:

— Ոչի՞նչ չկա,— հարցնում է Մակիչը:

20

— Ոչինչ չկա,— Մակիչը նայում է պահակի հրացանի փա-
կաղակը, դիտողություն է անում, որ գնդակը փողի մեջ չէ:
Շարունակում են ճանապարհը:

Լսվում է մի մեղմ բայաթի: Հետզհետե երևում է ուրիշ դիր-
քապահ: Նա հրացանը մի կողմի է դրել և նորոգում է տրեխը:

Մակիչը հտեից ուզում է վերցնի նրա հրացանը: Դիրքա-
պահը վեր թռավ:

— Անունդ ի՞նչ է,— հարցնում է Մակիչը:

Դիրքապահը ցույց է տալիս պատռած տրեխը, բոբիկ ոտ-
քը: Եվ ասում է.

30

— Որ մեր դյուղը մտնենք, կասեն կոմունարը բոբիկ է...
Դրա համար էլ...

Մակիչը ժպտում է: Հարցնում է՝

— Բան-ման չերեա՞ց...

— Մենակ մի քարայծ երևաց...

Հեռանում են:

Մակիչը նայում է ձորին, երկնքին: Լևոնը հարցնում է՝

— Շա՞տ պիտի սպասենք...

— Թնդանոթները հասնեն...

Խափարում:

9

Քարափի գլխին շարվել են կոմունարները. նստած են, պառկած են, թիկնել են քարին, ընկերոջ թիկունքին:

10 Երգում են Զանգեզուրի պարտիզանների երգը:

Մակիչը մոտենում է:

Նրանք լռում են: Նրանց մեջ նստած է Պուղանը:

— Ինչո՞ւ լռեցիր,— հարցնում է Մակիչը,— Պուղան...

Գրկվում են:

— Ի՞նչ կա, չկա...

— Էնպես մի գիկտատուր եմ քցել, որ...

Կոմունարները ծիծաղում են:

— Կռիվը վերջանա...— ասում է Մակիչը,— գնալու եմ սովորեմ...

20 — Հի՞նչ ես սովորելու,— հարցնում է «Ջաղացատերը»:

— Ինչի՞նք ություն:

— Նս էլ կգնամ իմ ջաղացը...

Ծիծաղում են: Մակիչը կոմունարներին՝

— Մի լավ երգենք մեր ձորերում...

Երգում են պարտիզանների երգը: Երգը հետզհետե զորանում է, երբեմն միայն երգի արձագանքն է լսվում, երբեմն ձորերում որոտում է:

Մակիչը նայում է ձորի մյուս ափին, հեռու, որտեղ արևմուտքի ամպերը դեռ կարմիր են:

30 — Լսո՞ւմ են մերոնք...— և ցույց է տալիս ձորի այն ափը, Տաթևի քարափները:

Հետզհետե երգը խլանում է, և նրա հետ իջնում է խափարը:

Նույն սենյակը Տաթևում: Գիշեր է: Վառվում է մոմը:

Գեղեոն վարժապետը կուշ է եկել, կարծես մրսում է: Պատուհանից դուրս է նայում գնդապետ Կուռոն:

Լուսնյակ գիշեր, ժայռերի ստվերները: Զորում շառաչում է ջրվեժը:

Բակի սալահատակի վրա հրեաց լույսի շերտը, ինչպես նիզակ: Մեկը լապտերով կանգնել է ինչ-որ տան առաջ:

Քարափի գլխին ստվերներ: Մի տեղ ձի է դոփում:

Խալար միջանցքով գնում է պարուշիկ Ամիրջանովը: Նա 10
չի երևում, և չեն երևում նրան ուղեկցող մաուզերիստները, այլ միայն լսվում է ոտքի դոփյուն, ապա ձեռքի ըսպտերի նիզակածե լույսը:

Լսվում է մի ձայն.

— Ալլահ, աման...

Տաթևի խոր զնդանը: Ճրագի աղոտ ցուր: Պառկել են, նըստել են, ոմանք քայլում են:

Մի ծերունի թուրք և մի հայ գյուղացի, ապա երկու երիտասարդ, նաև Գարեգինը: Վերջինիս է դիմում թուրքը.

— Լավ, ասենք, ես թուրք եմ, բա հայերը ձեզ ինչո՞ւ են 20
սպանում...

Գարեգինը՝

— Մենք ուրիշ ազգ ենք, հայր... Մենք բոլշևիկ ենք:

— Դա ի՞նչ ազգ է...

— Դա մի նոր ազգ է... դա, — և գրկում է թուրքին... — դա... ազգերի կռիվ չի ուզում, այլ կռիվ հարուստների դեմ, խաների դեմ, խեղճ ֆուլարա մարդկանց ազատության համար...

Ամիրջանովը ներս է մտնում: Քար լուսթյուն: Պարուշիկը Գարեգինին մատով նշան է անում՝ որ դուրս գա: Գարե- 30
գինը նայում է շուրջը, հանում է պինջակը, տալիս է ծերունուն.

— Առ, հայր... թե ողջ մնացիր, պետք կգա:

Թուրքը լալահառաչ իրեն նետում է նրան պաշտպանելու:

— Ո՞ւր եք տանում իմ որդուն...

Թուրքին մի կողմ են հրում: Գարեգինը բղավում է՝

— Ով ողջ մնա, թող ջնջի սրանց... Կեցցե,— բայց հարձակվում են, փակում են բերանը, դուրս են քաշում:

Բարձրանում է աղմուկ, լաց, գոռոց... Երբեմն հանդարտվում է, լսվում է կանաչի ողբի ձայն: Պարուչիկ Ամիրջանովը երևում է այլ ղնդանում. աշխտեղից հանում է ուրիշին:

Հանել են երեք հոգու:

Գնդապետ Կուռոն նայում է պատուհանից.

— Սկսվում է...

20

Գեղեցն վարժապետը գլուխը պահում է վերարկուի մեջ: Օգտվելով առիթից, զնդապետը բաց է անում պատուհանը:

Լուսնյակ դիշեր է, սև, ծանր ստվերներ...

Քարափի զխին կանգնել են շուրս հողի: Մեկը պարուչիկ Ամիրջանովին է: Նրանց մեռելագույն դեմքերը... Պարուչիկը ներքև է նայում, ապա մի քիչ հեռանում է քարափի բերանից:

Բերում են մի կոմունարի՝ աչքերը կապած: Երկու հոգի բռնել են նրա ձեռքերից: Նա փորձում է հետ կանգնել, բայց այդ կատարվում է հենց քարափի զխին և դեռ չէր բղավել՝

— Ընկերնե՛ր,— երբ ծոծրակից կրակում է պարուչիկը,

30

և կոմունարն ընկնում է:

Լռությո՜ւն: Խուլ աղմուկ:

Գնդապետ Կուռոն նայում է:

Բերում են երկրորդին: Նա զինվորի զգեստով է: Երեք քայլի վրա նա հանկարծ դուրս է պրծնում բռնողների ձեռքերից և ահագին ուստյուն անելով, թռչում է քարափից:

Ահից մի կողմ են քաշվում պարուչիկը և մի մատուցերիստ, որը ուղում է մատուցերը կրակել, բայց պարուչիկը նրան նշան է անում՝ թե ավելորդ է, նա այլևս կենդանի չէ:

Գնդապետը ցնցում է դեմքը, երբ կոմունարը ուստյուն է անում դեպի անդունդը:

30

Նրանց համար շարժումների ընթացքում լսվում է ավելի զորեղ խշռոց, որովհետև երկրորդն ընկավ անդունդը՝ թփերի վրա:

Գլուխը բարձր պահած գալիս է Գարեգինը:

— Կեցցե կոմունիզմը,— որոտում է նրա կանչը, որոտին արձագանքում են զնդանից, նրան բռնողները փորձում են փա-

կեւ բերանը: Այդ ականթարթում Գարեգինը ուսայուն է անում. դուրս է սլոծնում նրանց ձեռքերից և գրկելով պարուշիկ Ամիր-ջանովին, ընկնում է անդունդը:

Իրարանցում:

Գնդապետը փակեց սլատուհանը:

— Պարուշիկը,— և դուրս գնաց:

Գեղեկն վարժապետը կիսով չափ բարձրացել և աշտայես սառել է:

Քարափի զլխից ներքև են նայում գնդապետը և մատուռ-
բիստները: Լուսթյուն, մեռելային լուսթյուն: Ջրվեժի նույն շա- 16
ռաչը: Գնդապետը դաժան ձայնով՝

— Մնացածներին կապած բերեք,— և ինքն է կանգնում
պարուշիկ Ամիրջանովի տեղը:

Խափարում:

Յ Ո Թ Ե Ր Ո Ր Դ Մ Ա Ս

1

Մաղում է բարակ անձրև:

84-րդ բրիգադի հրետանին դանդաղ և դժվարությամբ
շարժվում է սարահարթի փափուկ հողերի վրայով: Մի վիթխա-
րի թնդանոթ կանգ է առել, անիվները խրվել են ցեխի մեջ: 20
Հրում են կարմիր բանակայինները, հրում են տեղացի պարտի-
զանները:

Թնդանոթը հանեցին:

Ուղեկցող զինվորները գնում են: Կոմունարներին մեկը,
որ նույնպես օգնում էր, երբ թնդանոթը շարժվում է, նրան չի
ուղեկցում, այլ նստում է քարերի վրա:

Նա տխուր է: Նայում է թնդանոթի ետևից:

Նրա ընկերը մոտենում է:

— Հը՞,— և նայում է հարցական:

— Էն անդերն էլ էնպես գոռում է որ...— և ցույց է տալիս 30
հեռացող թնդանոթը:

— Է, ի՞նչ...

— Ախր, երեխեքը սրտաճաք կլինեն...

— Վեր կաց, վեր կաց,— հանդիմանող ձայնով ասում է
երկրորդ կոմունարը:

Նրանք գնում են թնդանոթի ետեից:

2

Սեղանի վրա վառվում է մոմը:

«Սպարապետը» Կուռոյին՝

— Ամեն ինչ բարենպաստ է, մանավանդ եղանակը... Այժմ
կամ երբեք: Քանի որ նրանք դեռ նոր ուժ չեն ստացել...

Դուրս են գնում:

10

Հնչում է հավաքի փողը:

3

Աստղալույս գիշեր է:

Վանքի բակը:

Ձիավոր խմբերը, ձիեր, սպառազինման աղմուկ և իրար-
անցում:

Գնդապետ Կուռոն հրամայում է՝

— Սմբակները փաթաթեք թաղիքով... որպեսզի ոչինչ չը-
զրնգա, ոչ ղենք, ոչ սանձ... Յուրաքանչյուր զինվոր իր վրա
կրում է սպիտակ սպառանքը...

20

Գնդապետը ցույց է տալիս սպիտակ քաթանը:

Ներքև՝ ձիերը, մաուզերիստները,— զաշնակցական զորքի
ժաղիկը,— խմբապետներ, վաշտապետներ, Կուռոյի, Ներսեսի,
սխիանցիների լայն ձիավորները, որոնք կազմում էին նրանց
գալավաշտերը:

Մեկը ամրացնում է թուրը, երկրորդը հանում է սապոգ-
ների խթանները, երրորդը ձիու սմբակին թաղիք է փաթաթում:

Երկու մաուզերիստներ. մեկը հանում է վրայի զգեստը
մինչև սպիտակ շապիկը և ապա հագնում է թարս, այսինքն
սպիտակ շապիկը դուրս: Մյուսը, որ ամբողջովին սպիտակ է,
30 գլխին փաթաթում է սպիտակ քաթանը, նմանվելով սպառանած
մեռելի:

Ապարատը սահում է ձիավորների վրայով: Կիսամութ,
կիսալույս է:

Երկու մատուղերիստներ թաղիք շունեն ձիերի սմբակները փաթաթելու: Նրանք ուղղակի պոկում են ձիու պալտերը, որ-պեսզի սմբակները չլրնգան...

Մի այլ անկյունում ուրիշ երկուսը նույնպես թաղիք շու-նեն: Նրանցից մեկը վայր է դնում ձիու սմբակը և մյուսին աշ-քով առաջարկում է ինչ-որ տեղ գնալ:

Գնում են՝ երկուսն էլ ոտքից գլուխ սալիտակ, ինչպես ուր-վականներ:

Խափարը թանձրանում է, որովհետև նրանք մտան վանքի գավիթը: Խափարի մեջ ինչ-որ դուռ ղրնգում է:

10

Վանքի ներսը: Դիշերային երկու մոմ և գմբեթից ներս ընկ-նող աստղալույսը:

Դրնգում են երկու ոտնաձայն, ապա խափարի միջից երե-վում են երկու սպիտակ ուրվական՝ երկու մատուղերիստները, որոնք ներս են մտել վանքը, որպեսզի...

Բայց ահա մեկը դետնից բարձրացրեց գորգը, մյուսը թու-րը հանեց և գորգը ձեղքեց զուլ-զուլ:

4

Կրսամթնում Կարմիր բանակի և կոմունարների ղիրքերը:

Մի տեղ խարույկը հանգել է... խարույկի մոտ, հենց գետ- 20 նի վրա փռված քնել են կոմունարները: Բախշին, որ նստած ննջում է, չի կարողանում հաղթել քունը և կուշ է գալիս քարի տակ:

Մեկը քնի մեջ ափելի է սեղմվում ընկերոջ մեջքին, որով-հետև փշում է լուսադեմի զովը:

Նույնիսկ ձիերը գլուխ գլխի ննջում են...

Մակիչը փաթաթվել է յափնջու մեջ, գլուխը հենել է Պու-ղանի մեջքին և քնել է:

Դնդի հրամանատարի վրանը:

Արթուն է միայն զրսի պահակը: Վրանի ներսում քնել են: 30

Մի այլ տեղ ջուկի հրամանատարը դեպի առաջին դիր-քերն է ուղարկում շորա կարմիր բանակայինի:

Այլ տեսարանը ևս հիւսնում է, հետզհետե հեռանում է ամբողջ բանակատեղին, և թվում է, թե լեռներում մարդ չկա,

այլ խաղաղ լուսաբացն է, այն ժամը, երբ մութի մեջ ազդու ուր-
վագծվում են լեռները, լսվում է միայն ջրի խուլ ձայնը, խո-
տերը խշռում են, և ինչ-որ անհայտ հեռվից մի թռչուն անհան-
դիստ կանչում է բնի մեջ:

5

Վանքի դարպասները բացվում են:

10 Լուռ, առանց աղմուկի դուրս են գալիս ձիավորները: Ձիե-
րը չեն դոփում, թրերը չեն աղմկում, հորեմն միայն մի ձի
փռռացնում է ուռնգերով, և տերը զայրացած քաշում է նրա
սանձը:

Դարպասներից դուրս են գալիս ձիավորները և խելույն
կորչում: Նրանք սպիտակ զգեստով են, ումանք ձեռքի գնդացի
ունեն, և այդ սմենը կիսախրական տեսիլք է, կարծես արշա-
վում են ուրվականներ:

Այդ «պատանեկրաց» արշավանքն է:

Գնդապետ Կուռոն նայում է քարափի զլխից:

Ձորը լիքը «չանդ» է... Սպիտակ շանգր սողում է ձորով,
լեռներով, և չի երևում ոչ գետը, ոչ դիմացի լեռները:

20 Ձիավորները դարպասից դուրս են գալիս և կորչում սպի-
տակ շանգի մեջ:

6

Կոմունարների բանակատեղին մի բլուր է, որից ձախ Ո-
րոտանի ձորն է, աջ՝ լեռնաշղթայի և բլուրի արանքում, — կա-
նաչ ձորակ: Ծանադարհը կիսամթնում սպիտակին է անում՝
բարձրանալով այդ ձորակից:

Բլուրից հեռու այն քարափը, որտեղ Մակիլը հանդիպեց
դիրքապահին:

Նույն տեղը երկու դիրքապահներ են: Յուրտ է, հենվել են
քարին, պաշտպանվելով լուսադեմի ցրտից:

30 Կամուրջը շանգի մեջ: Սպիտակ ձիավորներն անցնում են
կամուրջով: Կուռոն անցել է կամուրջը և ձին պահած դիտում է
ձիավորների անցնելը: Ձեռքով նշան է անում, որ արագացնեն

երթը: Երեք ձիավոր մտնում են գետը, բայց և իսկույն ետ են դառնում, որովհետև վտանգավոր է գետով անցնելը:

Դիրքապահ կոմունարներից մեկը նկատում է շանգը, որի առաջին քուլաները երևացին գետի վրա՝ ձորում, լանջի վրա և նույնիսկ լեռան զագաթին:

Չանգը գալիս է՝ սև, սպիտակ շերտերով, ինչպես ծանր ծուխ, ինչպես շարժվող պարիսպ:

— Արա, շանգը... պահ...

— Ձյուն պիտի դա,— ասում է երկրորդ կոմունարը՝ տեղն ավելի տաքացնելով:

10

Չանգի մեջ ձիավորները դադար առան:

Մի մասը դեռևս անցնում է կամրջով:

Գնդապետը մի խմբապետի նշանով հասկացնում է, որ առաջ անցնի:

Խմբապետն առանձնանում է՝ նրա հետ 8—10 ձիավոր: Գնդապետը ձիավորներից մեկին, որի ձին սև է և նշմարվում է ամպի մեջ, հետ է կանչում, և նրան փոխարինում է սպիտակ ձիավորով:

Ձիավորների հետախույզ տասնյակն առաջ անցավ...

Նրանք դուրս եկան շանգից:

20

Արգեն պարզ նշմարելի են: Բայց իրենք ևս դժացին այդ և հետ դարձան:

Չանգը սողում է, հրեմն ձորի քամու հետ ամպն ավելի արագ է շարժվում, և ամպի առաջին ավիքների հետ անաղմուկ գալիս են սպիտակ ձիավորները:

7

Չորս կարմիր բանակայիններ նայում են շանգին:

— Вот черт...— ասում է մեկը:

— А красиво,— հիանում է երկրորդը, և նրանք շարունակում են առաջ քայլել:

30

8

Չանգի մեջ արշավող ձիերի հետքից քար է գլորվում ձորը:

Դիրքապահ կոմունարները զգաստանում են:

379

Զիավորները կանգնել՝ լսում են քարի աղմուկը:
Կոմունար դիրքապահը ձայն է տալիս.

— Ո՞ւ՛լ ես...

Չանգի միջից պատասխանում են՝

— Մենք ենք...

— Դուք ո՞ւ՛լ եք...

— Հայ ենք:

— Ստի հե՞րը, թե դուք հայ եք... — և կրակում է:

Կրակում է նրա ընկերը:

10 Զիավորները շեն պատասխանում, այլ առաջանում են:
Խմբապետը ձիուց իջնում է, ձիուց իջնում են ուրիշ երեք
հոգի: Նրանք սողում են և անակնկալ՝ թիկունքից դաշույններով
թրատում են նրանց:

Չանգի մեջ լսվում է հուսահատ ձիչ:

Ամպը ծածկում է ամեն ինչ: Զիավորները ամպի մեջ ձի են
նստում:

9

— Մակիչ, չանգը, — բղավում է Պուլանը:

Մակիչը վեր է թռնում:

20 Ամպը մոտ է: Ամպի միջից լսվում է նոր կրակոց:

Մի դիրքապահ դուրս է վազում ամպի միջից, բղավելով՝

— Գալիս են...

Մակիչն արձագանքում է:

— Ձորը պահեք...

Բարձրանում են բլուրները:

Կոմունարներից մեկը վազում է դեպի գնդի շտաբը:

10

Սպիտակ խմբապետի և Կուռոյի դեմքերը:

30 Սպիտակ ձիավորները փորձում են անցնել ձորակով: Բլու-
րի գագաթից Կարազինը բաց է անում գնդացիորդ: Զիավորների
առաջապահը հետ է նահանջում:

Բլուրի գագաթին մի խումբ կոմունարներ: Մակիչը դիրք է
մտել քարի ետև: Նշան է անում՝ գնդացիորդ լռում է:

Սպասում են:

Քամին հանկարծ ճեղքում է ամպը...

Լեռնալանջով արշավում են սպիտակ ձիավորները:

Ամպը նորից է ծածկում ամեն ինչ:

Դեպի բլուրն է տեղում գնդակների տարափը:

Սպիտակները սողում են: Երևում են դեմքեր, մեկը արդեն դեն է նետել սպիտակ փաթեթը և դաշույնը բերանով բռնած, շորեքթաթ սողում է:

Մի կոմունար դարան է մտել. կրակեց նրա ճակատին, դաշույնով թշնամին գլորվեց:

10

— Պինդ կացեք...

11

Չանգը հետզհետե անցնում է:

Այն ձիավորները, որոնք լեռնալանջով անցան, ճեղքել են կոմունարների և 151-րդ գնդի ճակատը: Նրանց մի մասը կըռվում է գրավելու բլուրը, որտեղ կոմունարներն են, իսկ մյուս մասը հետ է սեղմել 151-րդ գնդին:

Մակիչը դիմադրում է:

Սպիտակներից մեկը հանդգնությամբ մոտեցավ և այն քարափի վրա, որտեղ թաքնված էր Կարագինը, ձեռնառումը նետեց:

20

Գնդացիքը լռեց: Փոշի է, ամպ է: Մակիչը իրեն նետում է դեպի այն կողմը:

Փոշու միջից գնդացիքը նորից է բացվում: Կարագինի ճակատը արյունել է, բայց շարունակում է կրակել դեպի ձորը, դեպի ձորով համառությամբ եկող ձիավորները:

Ահա նրանք բարձրանում են բլուրով:

Լեռնն իրեն նետեց առաջ՝ կրակում է:

Լեռնն է, Մակիչը, Պուլանը...

Կրակելով բարձրանում են դեպի բլուրի գագաթը:

30

Նրանց նկատեցին: Նրանց վրա տեղում է գնդակների տարափ:

Լեռնն ընկավ: Մակիչը շալակում է Լեռնին, մինչև անգամ երկու քայլ հետ է դառնում, վերցնում է Լեռնի հրացանը:

Մոտենում են նոր կոմունարներ...

Չանգը հետզհետե բացվում է:

— Կրակ,— որոտում է գնդի հրամանատար Բունչուժնու ձայնը:

Պայթում է առաջին արկը:

Հսվում է մի ահարկու շառաչ:

Կոմունարները գրոհում են:

Խմբապետներից մեկը դարան է մտել: Մակիչն իջնում է բլուրից, իջնում են կոմունարները, ինչպես պղտոր հեղեղ:

Դարան մտած խմբապետը կրակեց:

10 Մակիչն ընկավ, և ընկնելով ձեռքով նշան է անում հարձակման:

Գրոհում են.

— Մակիչ,— կանչում է Պուլանը:

Մակիչն ուղում է վեր կենալ, թևերը շարժում է այնպես, կարծես թևերը կապկպած են պարանոյվ, և ճիգ է անում կտրատի մահվան կապերը:

Մակիչը մեռնում է:

Երկրորդ անգամ որոտում է 84-րդ բրիգադի հրետանին:

20 Փշրվում է կամուրջը՝ այն ժամանակ, երբ սպիտակ ձիավորների մի խումբ փախչում էր կամրջով:

Այլևս չանգ չկա:

Գետի այս ափին են մնացել գնդապետ Կուռոն, նրա օգնականները, Կուռոն հետ է նայում:

Լեռներից դեպի ձորն են իջնում կոմունարները: Իջնում են կարմիր բանակայինները:

Մի խմբապետ մտավ գետը: Ձին և ձիավորը սուղվեցին ջրի մեջ:

12

Լուսաբաց է:

30 Տաթևում պատրաստվում են փախչելու: Փախչում են:

Ձիեր, ձիավորներ, մինչև անգամ մինիստրներ:

Իսկ վանքի ներսը կատարվում է ահավոր ավերածություն: Վանքը կողոպտում են: Մի մատղերիստ փշրում է ոսկե ջահը, մեկը շուրջառները լցնում է խուրձինի մեջ, երրորդը թրի հարվածով ճեղքում է վարագույրը, ապա վազում է դեպի ձին:

Դռան մոտ, ձեռքերը սյունին հենած, սարսափահար կանգնել է ծերունի վանահայրը: Կարծես «բարբարոս անօրեններ» են, որոնք կողոպտում են վանքի հարստությունը:

— Իմ ձին, իմ ձին,— Գեղեոն վարժապետն իրեն կորցրել է: Նստում է մի նիհար ձի, նստում է վարժապետի նման, և նստելու ժամանակ վայր են ընկնում ակնոցները, մի ձիու սմբակ փշրում է նրա ակնոցները, և ժամանակ չկա ոչինչ ասելու, որովհետև ահա նորից ահռելի աղմուկով որոտաց թնդանոթը՝ մոտիկ, բոլորովին մոտիկ, այնպես որ որոտից զոդդողացին վանքի ջահերը: 10

13

Կուռոն դիմադրում է:

Այլևս անմիտ է դիմադրելը, բայց և անհնար է գետուվ անցնելը: Մեկն իջնում է ձիուց՝ իրեն գցում գետը, ջրապտույտը կլանում է նրան:

Կուռոն տատանվում է:

Այդ վայրկյանին Պուղանը գնդակի նման առաջ է վազում առանց ահի, առանց երկյուղի, հանում է ատրճառակը: Կրակում է:

Գնդապետ Կուռոն կախվեց ձիուց: Զին ընկավ գետը: Զին 20 ու ձիավորը կուլ գնացին գետին:

Տաթևի դարպասներից դուրս եկավ «սպարապետը»: Փախչում է:

Դեպի կամուրջն են վազում կոմունարները:

Նրանցից մի քանիսը գերանների վրայով անցնում են մյուս ափը:

151-րդ զնդի հրամանատար Բունչուժնին հեռադիտակով նայում է Տաթևի վանքին և քարափներին:

Վերջին արկը սլայթում է քարափների վրա, հենց պարսպի ներքևը: 30

Խալվարում:

Արևոտ Ձանգեղուրը:

Ինչ-որ շատ հեռվից լսվում է մեղմ հորովելը:

Որոտանի ձորը, գետի սպիտակ փրփուրները:

Նվ գրոհում էին անեղ էսկադրոնները...

Հեռան ետևից երևում է կարմիր հեծելազորի շղթան...

Նժույզները ծառս են լինում:

20 Ձոր է՝ երկու կողմը ուղղաձիգ ժայռեր: Կարմիր հեծելազորը գնում է ձորով: Զուր չկա. ծարավ են հեծվորները, ծարավ են ձիերը:

Ձորում երևաց մի տղա: Ժայռի դագաթից դեպի ձորն են նայում այժերը:

Հեծվորներից մեկը հարցնում է.

— Мальчик, где здесь вода?...

Տղան ուսերեն չդիտե և նույնիսկ վախենում է՝ չհասկանալով նրա հարցը: Բայց և հետաքրքրությունով նայում է: Հարցնողը ձեռքով նշան է անում, թե ծարավ է: Նրանցից մեկը հայերեն ասում է.

— Զուր չկա...

20 Տղան ցույց է տալիս «նովը», որ ժայռից ժայռ է անցնում:

Հեծվորը տղային հասկացնում է, թե իրենք չեն կարող բարձրանալ ժայռի գլուխը, և բացի այդ ծարավ են ձիերը: Տղան գլխի է ընկնում: Նովի տակ ինչ-որ փորում է: Հեծվորները զարմացած նայում են, ենթադրելով, որ տղան գետնից ջուր պիտի հանի: Ապա տղան մագլցում է ժայռով, սողում է նովի վրայով և բարը կոխում է նովի մեջ, վարար ջուրը շառաչով թափվում է այն փոսի մեջ, որ նախօրոք պատրաստել է տղան:

Ձիերը մոտենում են ջրի վրա: Հեծվորները զարմացած հիացած են, իսկ տղան նովի գլխից նայում է ներքև:

30 Փայլում էր 4-րդ հայկական հրացանաձիգը...

Բիշանագի լեռները...

Խճուղին: Մի գյուղացի սայլը բարձած, կանգնել է: Նահանջող թշնամին հենց նոր արձակեց նրա եղները և տարավ:

Գյուղացին շվարած կանգնել է:

Լեոնային կիրճով Զանգեզուր է մտնում հայկական 4-րդ հրաքանաձիգ գունդը: Գալիս են փողերի նվագով, ծնծղաներով:

Գյուղացու ահը դառնում է դաշմանք, զարմանքը ուրախություն, և նա ձեռքերը լայն պարզած, կանգնել է ճանապարհի եզրին: Գունդն անցնում է: Անցնում է սայլաշարքը: Բանակայիններից մեկը հարցնում է գյուղացուն:

— Եզներդ ո՞ւր են...

— Տարան...

Բանակայինը նրա սայլը կապում է զինվորական սայլակից: 70

Լսվում է նույն երգը: Զանգեզուրի պարտիզանների երգը:

Բացվում է այն դաշտը, որտեղ Չետանց Վանեսը վար էր անում: Գուլթանը, որ խափան մնացել էր, ահա լծում են:

Նույն մարդիկն են, նույն ելները:

Գուլթանը խրված մնացել է հողի մեջ:

Հնչում է նույն երգը: Զանգեզուրի պարտիզանների երգը:

Արշավում էին Զանգեզուրի պարտիզանները...

Քարահունջի թունեկը. թունեկի միջից դուրս են գալիս պարտիզանները՝ երգով, նվագով... Քայլում են հնչեցնելով հաղթության երգը: 20

Չետանց Վանես ապերը ձեռքը դրել է ճակատին: Գուլթանն արդեն լծել են, բայց գուլթանավարը նայում է կոմունարների զորամասին: Այնտեղից նկատեցին: Պուղանը կանչում է՝

— Եհե՛-հե՛յ... — և ձեռքով է անում:

Զորերը ղրնգում են նրա կանչից: Վանես ապերը ժպտում է գոհ և ուրախ, ապա բռնում է մաճը:

Պարտիզանները հեռանում են, հեռանում է նրանց երգը և հանկարծ թնդում է հորովելը, և ձորերը, լեռները ուրախ արձագանքում են աշխատանքի երգին... 30

Վերջ

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐ

(Մակիշ)

Համառոտ լիբրետոն նախերգանքով
և յոթ մասով:

ՆԱԽԵՐԳԱՆՔ

1919 թվի ձմեռը: Բուք է, Զանգեզուրում ձյունամրրիկ է:

10 Խնջույք է Գորիսում: «Սպարապետը», կապիտան Կուռոն, սպաներ, դաշնակ գործիչներ՝ խմում, ղվարճանում են, ինչպես նրանք էին ղվարճանում՝ վայրագ աղմուկով: Այդտեղ է ասում սպարապետը իր հայտնի խոսքը բոլշևիկների մասին՝ «Թող գան, թող շուտ գան, շատ գան...»: Բրիտանական միսիայի մայոր Նիբբոնը հավաստիացնում է, որ Զանգեզուրը պատկանում է Հայաստանին (նույն միսիայի մի այլ մայոր նույն բառերով հավաստիացրել էր, որ Զանգեզուրը պատկանում է Ադրբեջանին):

20 Խնջույքին ներկա է Սմբատ Խոջաբաղունցը, քաղաքի պարետը և բանտի պետը կամ, ինչպես ինքն էր ասում՝ Սմբատ Կոմենդանտ Զանգեզուրսկի: Մայորի խոսքի ազդեցության տակ (իսկ մայորը «սպարապետին» առանձնապես ակնարկել էր, որ բոլշևիկները իրական վտանգ են Հայաստանի անկախության համար),— նաև «սպարապետի» բաժակաճառից ոգեվորված (նաև խայթված ինքնասիրությունից, որ Սուսաննան՝ խնջույքի ժամանակ լինում է պարուլիկ Ամիրջանովի հետ),— Սմբատը հարբած, կատաղած իրեն դուրս է բշում փողոց:

Գնում է ձյունամրրիկի միջով: Նրա ետևից մի մարդ, նրանից թաքնվելով Սմբատին ասում է «դահիճ»: Զանգեզուրի պարեմը, որ և բանտի պետն է, ցուրտ սառնամանիքին մտնում է բանտը: Նա որոշել է դատաստան անել բանտարկված բոլշևիկների զխիսն՝ վալրենի ակտ, ու հատուկ էր խմբապետին: Եվ սկսվում է ակտը, ղարհուրելի տեսարանը:

Բոլշևիկները կամերայում դիմադրում են (ներանց դռանը պահակ կանգնած դինվորն իմաց է տալիս Սմբատի մտադրության մասին): Սմբատը հարձակվում է: Սմբատի կատաղությանը հետզհետե հասնում է ահռելի շփերի, մինչ այն աստիճան, որ թվում է, թե խելագարվել է:

26

Դռան արանքից Սմբատը կրակում է և սպանում մի երիտասարդ բոլշևիկի:

Նույն ձյունամրրիկն է: Լուսացել է: «Ազատ Սյունիքի» դիվանն է: Կուռոն է, պարուլիկ Ամիրջանովը: Սմբատը և ուրիշները: Ներս է մտնում մի ծերունի՝ Աթա ապերը, բարձրահասակ մի զանգեզուրցի: Նա եկել է գիշերը բանտում սպանված որդու դիակը տանի, նա և միամիտ է, և անհողողող, և բաց խոսող,— միևնույն ժամանակ դաշնակները նրա համար «օրենք» են, այսինքն կառավարության են, որի հանդեպ նա ունի ակամա հարգանք: Ի զարմանս ծերունու, «օրենքը» որդու դիակը չի տալիս: Ծերունին համառում է և վերջն ասում է.

20

— Էդ ինչ օրենք է, որ մի դիակից վախենում է...

Այդ հանդուգն խոսքի համար Սմբատը նրան «պատասխանում է» ասպտակով: Ծերունին դարձյալ անհողողող վերջացնում է խոսքը:

— Նա իմ փոքր որդին էր... Ես ուրիշ որդիներ էլ ունեմ: Ինձ այսպես պատասխանեցիք, հապա նրանց ի՞նչ պիտի պատասխանեք: Նրանց էլ սպանեցիք, բա ժողովրդին ի՞նչ պիտի պատասխանեք...

30

Ա. Մ Ա Ս

Բացվում է գարունը, 1920 թ. գարունը:

Զանգեզուրն է՝ իր չքնաղ ձորերով, բարձր լեռներով: Զանգեզուրի պեյզաժը՝ խորունկ ձորից մինչև լեռան կատարը, որտեղ դեռևս ձյուն կա:

Աթա ապերը վար է անում: Նրա հետ վար է անում որդին՝ Մակիչը: Զվարթ են, թվում է, ոչ կռիվ կա, ոչ դաշնակներ կան: Բայց «Հորովելի» ձայների միջից հետզհետե լսվում է ուրիշ կանչ՝ գղիրի ձայնը — զորահավաք է, մեկը այն անվերջ զորահավաքներից, երբ իբր թե «օխտը» օրով, իրենց «հացով և ջրով» զանգեղուրցին պիտի գնար դիրքերը՝ թուրքերի դեմ, — բայց «օխտը» օրը դառնում էր ամիս և ամբելի:

Գյուղում Կուռոյի ձիավորներն են, նաև պարուշիկ Ամիր-
ջանովը: Զորահավաքի հետ միասին հրաման կա կալանավորել
10 մի քանի բոլշևիկների, առհասարակ «հակակառավարական» տարրը: Մարգարը՝ մի երիտասարդ, գյուղի բոլշևիկյան ընդհատակյա քարտուղարը, դիմադրում է, երբ նրան ուղում են բանտարկել, և կարողանում է մի հնարով փախչել դաշնակների ձեռքից:

Հավաքվում են գյուղի հրապարակում նրանք, ուրոնք գնա-
լու են դիրքերը: Լուռ են, մոռաց են, բայց թվում է, թե գնում են սովորական պարտականություն: Նրանց վրա գալիս է մուսավաթի բանակը, և նրանք գնում են պաշտպանեն իրենց: Հրապարակում՝ դհուլ զուռնա կա... Պուղանը՝ սրախոս ու սրամիտ մի
20 զինվոր, Աթա ապուր մյուս որդին, ծաղրածություններ է անում, դառնությունից զվարճացնում է ընկերներին, միևնույն ժամանակ խոսքով, պարով ծաղրում է այն խավը, որից դժգոհ են զինվորները՝ վաշտապետին, կուլակին, վարժապետին... Պարում է ինքը՝ Պուղանը: Նա այլևս միմոս չէ, այլ դժգոհ է, շատ բան հասկացող երիտասարդ, որը այնուամենայնիվ ելք չի տեսնում ստեղծված դրությունից դուրս գալու:

Հենց այն ժամանակ, երբ նա սլարում էր, հրապարակ են
մտնում Կուռոյի ձիավորները, ուրոնք կալանավորել են Մակիչին
վար անելիս: Զվարճությունը կորչում է. հետզհետե սաստկա-
30 նում է դժգոհությունը, մանավանդ, երբ լսում են, որ Մակիչին ուղում են տանել Տաթև: Զինվորները բուրբոքվում են. «Տվեք Մակիչին», նրանցից մեկն ասում է. «Թե պիտի տանենք սպանեք, լավն էն է գա մեզ հետ դիրքերը սպանիլի, մի բան, որ էնտեղ էլ են սպանում...»: Պարուշիկ Ամիրջանովը զգալով, որ ավելորդ է դիմադրել այդքան բազմության, զիջում է նրանց,

կեղծ հայտարարելով, թե ուզում էր փորձել նրանց ընկերասիրությունը:

Զինվորները գնում են դիրքերը: Նրանք իրենց հետ տանում են Մակիչին:

Գնում են՝ բայց Ամիրջանովը մտքում ուրոշել է դիրքերում Մակիչի գլուխն ուտել. այնտեղ ո՞ր նա պիտի փախչի,— առաջները մուսավաթն է, թուրքերը,— ետևն իրենք դաշնակները: Ո՞ր պիտի փախչի Մակիչը, միայն հարկավոր է նրան գյուղից հանել...

Մակիչն էլ դիտի այդ, բայց նա հանկարծակիի եկավ: Բանն այն է, որ վարատեղից նա ևս կփախչեր, ինչպես դաշնակների ձեռքից փախավ Մարգարը,— բայց նախ զորահավաքի և բանտարկության լուրը նա ստացավ հենց այն ժամանակ, երբ Կուռոյի ձյուղերները նրան արդեն նկատել էին (Մակիչի քույրը՝ Սոնան չէր կարողացել ավելի արագ հասնել վար անողներին), և այսա Մակիչը գյուղական այն երիտասարդներից է, որոնք փախուստն առհասարակ համարում էին իրենց «նամուսին անընդունակ»:

Եվ շատ տխուր զինվորները բարձրանում էին լեռն ի վեր, ապա կորչում են սպիտակ մշուշի մեջ...

Բ. Մ Ա Ս

Զինվորները գյուղից հանելուց հետո, չէր վերջանում Զանգեզուրի գյուղի տուրքը դաշնակ-մուսավաթի պատերազմին:

Հավաքում են հաց և մսացու՝ զորքի համար:

Եվ ինչպես զորահավաքի ժամանակ էր՝ ֆրոնտ քշում էին չարքաշ ընտանիքների զավակներին, իսկ «ուժ ունեցողների» որդիները մնում էին շտաբում, գյուղի հիմնարկներում և վերջապես պահակային ծառայության մեջ,— այնպես էլ հաց և մսացու հավաքելիս հավասար «թավջի» էին անում՝ տունը երկու փութ հաց և մի մսացու: Տուն կար, որ տալիս էր վերջին 30 ոչխարը, տուն էլ կար, որ հոտից տալիս էր մի ոչխար: Մեկը վերջին բուռ սերմացուն էր տալիս, մյուսը բաց էր անում հորի բերանը և չափում էր երկու փութ ցորենը:

Բայց դեռևս այդ վերջին պատուհասը չէր: Գյուղում մնացողները իրենց ձիերով, ոմանք նույնիսկ մեջքով պարտավոր էին դիրքերը հասցնել մասցուն, հացը, ռազմամթերքը:

Նվ ահա դիրքերն են բերել այն, ինչ որ գյուղացիները հավաքել են: Դիրքերն են եկել Աթա ապերը՝ Մակիչի հայրը, և ուրիշ գյուղացիներ՝ ծերունի, չարքաշ մարդիկ, որոնց կտրել են վարից, ցանքից: Դիրքերում Աթա ապերը իր որդուն՝ Մակիչին է հանձնում մի գաղտնի թուղթ, որ տվել է Մարգարը:

10 Բանն այն է, որ փախչելուց հետո Մարգարը մասնակցել է բոլշևիկների Զանգեզուրի կոմիտեի գաղտնի նիստին, որտեղ քննել են այն հարցը, թե հարկավո՞ր է ապստամբել և երբ, քանի որ լուրեր կան թե իբր Կարմիր բանակը մտել է Բաքու: Զանգեզուրը կտրված էր աշխարհից, և նրանք որոշում են Մարգարին մի կերպ սուրհանդակ ուղարկել, որ անցնի սահմանը և ստույգ լուր բերի: Նաև որոշում են ընդունել, որ հարկավոր է ֆրոնտը լքել և կազմակերպվել՝ հնարավոր ապստամբության համար:

Սակայն կարևորն այդ թուղթը չէ, որը Մակիչը չի էլ կարողանում կարդալ, որովհետև դեպքերն ավելի արագ են զարգանում, քան նա կարող էր ընթերցել նամակը:

20 Նրբ ղինվորները լսում են, որ իրենց գյուղացիները եկել են գյուղից՝ գնում են դեպի շտաբը նրանց տեսնելու: Իսկ շտաբի առաջ կատարվում է հետևյալը.

Պարուլիկ Ամիրջանովը օգտվելով այն հանգամանքից, որ գյուղացիների մի մասը բեռները ձիերով է բերել, հրամայում է հանձնել նաև ձիերը՝ ղինվորական պետքերի համար: Գյուղացիներն ընդդիմանում են՝ աղերսելով և անկազմակերպ, ինչպես «մեծավորին» կարող էին ընդդիմանալ հին գյուղացիները: Ամիրջանովը բարկանում է և նրանցից երկուսի ձեռքը քլունգ տալով, կարգադրում է փորել «գերեզման»: Գյուղացիները սկսում են փորել, և նրանցից մեկը նոր է գլխի ընկնում, թե ինչ է փորում: Բայց հենց այդ ժամանակ գալիս են Մակիչը, նրա եղբայր Պուղանը, մի քանի ուրիշ ղինվորներ: Գալիս են, և երբ գլխի են ընկնում, թե բանն ինչումն է, Պուղանը հանաքի տալով փորձում է մեղմել և՛ Ամիրջանովի զայրույթը, և՛ լարված վիճակը: Ամիրջանովին խայթում է Պուղանի միամիտ

խոսքը, ինչպես և նրանց ներկայությունը: Հրամայում է հտ վերադառնալ: Պուղանը դեռ բերանը բաց չարած՝ Ամիրջանովը կրակում է, սպանում է Պուղանին:

Այդպես պայթում է առաջին ընդհարումը հենց դիրքերում, Մարքիզի լեռան վրա: Մակիչը հարձակվում է Ամիրջանովի վրա, հարձակվում են շտաբի վրա: Ամիրջանովը վիրավոր փախուստ է տալիս դեպի ճակատի հրամանատարը, նրա հետ փախչում են նաև երկու սպա:

Վիճակն այլևս հանել են: Կամ պիտի մնան, որ ահա ուր որ է երևան Կուռոյի ձիավորները, կամ պիտի փախչեն: Մակիչը վերջին ճանապարհն է ընտրում, նրա հետ 3—4 զինվորներ: «Կամ էս փոսում նրանք մեզ կթաղեն, կամ մենք նրանց»:

Գյուղացիները վերադառնում են գյուղ:

Գ. Մ Ա Ս

Կուռոյի ձիավորները մտել են գյուղը:

Դաշնակների հրամանատարությունը գիտե, որ մուսավաթի բանակն այլևս չկա, որ ուր որ է Զանգեզուրի սահմաններին շուտով կմոտենա Կարմիր բանակը: Նաև գիտե, որ դորքի մեջ, մանավանդ թիկունքում, անխուսափելի են խլրտումները, գուցե և ապստամբությունը: Ուստի որոշել են պատժել ամենայն խստությամբ, ապահով թիկունք ստեղծելու և բանակը պահելու համար:

Նույն ագիտացիան է «դարավոր» թշնամու մասին: Բայց դիրքերում զինվորները ինչ-որ գլխի են, խոսում են, և համարյա բոլորն այն են ասում, թե ուստի դեմ չենք կռվի: Գյուղում էլ նույնն են ասում, մինչև անգամ ունեորները, թե ուսաները գան, ճանապարհները բացվեն, գնանք առուտուրի, մեկն ասում է՝ ճանապարհը բացվի, գնամ Բաքու հաց աշխատեմ:

Այս տրամադրությունը փշրելու համար վերևից լուր են տարածել, որ Զանգեզուրի վրա հարձակվողը դարձյալ թուրքերն են, միայն բոլշեիկի անվան տակ, որ գալիս են Ղազանի թաթարները, որոնք եթե Զանգեզուրը գրավեն, պիտի գլխատեն ժողովրդին:

Այդպես են ասում, բայց ավելի կատաղած հետապնդում են բռնկիկներին:

Ահա ինքը ճակատի հրամանատարը՝ կապիտան Կուռոն, կանչել է Աթա ապորը և նրան ստիպում է ասել, թե ուր է Մակիչը, ստիպում է Մակիչին գտնել և բերել: Գյուղը ահի մեջ է: Ծերունին ճարահատյալ համաձայնվում է, որ գնա բերի, որովհետև սպառնում են տունը վառել, ինչպես արդեն վառել են մի քանիսի տները և գյուղում սկսել են հալածանքը:

10 Իր աղջկա՝ Սոնայի հետ հայրը գնում է խուլ ձորերով, դրնում է Մակիչին գտնի: Գնում է նրան ասի, որ փոխի թաքստի տեղը, որովհետև նրա ականջն է ընկել, թե գյուղում Մակիչի տեղն իմացել են:

Մակիչն ընկերների հետ թաքնվել է խոր ձորում: Նրանք տատանվում են. ինչ անել: Այրում են նրանց տները, լուր են առել, թե հարազատներին բանտարկել են և իբր թե պիտի ուսնեն Տաթև: Մեկն ուզում է ետ վերադառնալ և անձնատուր լինել: Մակիչը խրախուսում է: Վերջապես Մակիչը վճռում է ինքը օրը ցերեկով մտնել գյուղը, որ շրջապատված է Կուռոյի ձիավորներով և իմանալ, թե ի՞նչ կա գյուղում: Նա այդպես է վարվում, որովհետև վախենում է, որ ընկերներից կգնան և ոչ միայն այլևս չեն վերադառնա, այլև չդիմանալով դաշնականների տանջանքներին, գուցե մատնեն իրենց տեղը:

Ճանապարհին հանդիպում են հայրը, որդին և Սոնան: Աթա ապորը Մակիչին չի թողնում գյուղը մտնեն, նա պահանջում է, որ թաքնվածներն իրենց տեղը փոխեն: Նա մինչև անգամ որդուց թաքցնում է, որ իրենից Կուռոն պահանջել է Մակիչի տեղը: Մակիչը կասկածում է հոր խոսքին, ավելի ճիշտ, սիրտն ինչ-որ նախապնդում է, բայց լսում է հորը: Նրանք հրաժեշտ են տալիս: Աթա ապորը զգում է, որ վերջին անգամ է 30 տեսնում որդուն:

Կուռոն ուրախանում է, երբ գալիս է Աթա ապորը: «Գտա՞ր»,— հարցնում է: «Գտա»,— ասում է: «Ինչ ասացի՞ր»: «Ասացի, որ դու իմ տղան չես լինի, եթե էս շների վերջը չտաս...»: Կուռոն նրան պատշգամբից ցած է գլորում:

Սոնան տեղյակ չէ: Նա աղբյուրն էր գնացել, և հանկարծ աղբյուրի ճանապարհին նրա առաջն է դուրս գալիս Մարգարը: Նա վերադարձել է: «Ո՞ր է Մակիլը»,—հարցնում է Մարգարը:

Մարգարը պնդում է Մակիլին տեսնելու: Մակիլը հորից լսած լինելով, որ գյուղում իմացել են իրենց տեղը և կարող է որ գտնեն, ընկերներին ուրիշ անդ է ուղարկել, իսկ ինքը մենակ մնացել է քարանձավում, որովհետեւ ինքը կարող է փախչել: Լուսնյակ է, ներսը կիսամութ է: Մակիլը հոգնած ննջում է, և հանկարծ աչքին երևում է մի զինված ստվեր: Վախից և կատաղությամբ ենթադրելով, որ արդեն եկել են իրեն բռնեն, Մակիլը կրակում է: Ստվերը վայր է ընկնում, կանչելով «Մակիլ... Մարգարն է»: Բարեբախտաբար գնդակը նրան չի կպել, այլ դիպել է քարանձավի առաստաղին, քարերի փշրանքները քիծել են Մարգարի երեսը:

Մարգարը նրան պատմում է, որ մոտ է Կարմիր բանակը, և հարկավոր է միանալ նրան:

Դ. Մ Ա Ս

Տաթևի վանքը դաշնակների բերդն է: Այնտեղ դիմադրության սպարապետություն են տեսնում: Նրանց շտաբն է: Թե ի՞նչ պիտի անեն, այդ դեռ չի երևում,— բայց նրանք արդեն սկսել են բանտարկված բոլշևիկների շարդը:

Գիշեր է: Տաթևի մոռյլ ժայռերը: Զնդանում նստած են ոչ միայն բոլշևիկներ, այլև սոսկական գյուղացիներ: Մի թուրք գյուղացի հարցնում է՝ թե, ասենք լավ, ինքը թուրք է, իբրև այդպիսին, իրեն սպանում են, հապա հայերը հայերին ինչո՞ւ են սպանում: Գարեգինը, որ դեռևս նախերգանքում կազմակերպել էր կամերի դիմադրությունը Սմբատ Խոջաբաղունցին, թուրքին բացատրում է, թե ովքեր են «նոր հայերը»՝ բոլշևիկները: Հետըզհետե թուրքը հասկանում է, և նրան մահն այլևս սարսափելի չէ:

Հանում են բանտից: Նրանց պիտի գլուխները ժայռից: Այդ գործի կառավարողը հենց նույն Սմբատ Խոջաբաղունցն է, բայց իհարկե, «սպարապետի» հրամանով: Բերում են առաջին բոլշև-

վիկին, մոտեցնում են ժայռին և գնդակահարում, գլորում են: Երբ երկրորդին են բերում,—նա դուրս է պրծնում և իրեն գցում է ժայռից ցած, շթողնելով որ խփեն: Երրորդը՝ Գարեգինը հանկարծ իրեն գցում է ցած, բայց հետը տանում է Սմբատին:

Աղմուկ, իրարանցում, թմբուկների ձայն: Հեռացնում են զինվորներին, որովհետև նրանք ակնհայտ դժգոհ են: Մեկը բարձրաձայն ասում է. «Հայը հա՞յ կսպանի...»:

Գիշեր է, լիալուսին:

10 Մակիչը, Մարգարը, 7—8 թաքնվածներ գնում են: Նրանց տեղն իմացել են: Նրանց հետապնդում են: Լուսադեմին նրանք անցնում են դաշտով: Ինչ-որ հովիվ ոչխարը դուրս է բերել արոտ: Հովիվը նրանց ասում է. «Ո՛ւր եք գնում... Գնում եք թուրքսնաք, հա՞... Բա մարդը կփախչի՞ իր հայրենի հողից...»: Հովիվը տխուր նվագում է:

Նրանք հասել են Հաքարու գետին: Ոչ կամուրջ կա, ոչ անցնելու հնար: Վարար, ահարկու գալիս է գետը պղտոր հեղեղի նման, բերանն առած ահագին ծառեր, որ ո՞վ գիտե որ անտառից արմատով հանել է:

20 Շվարեկ են, թվում է, թե չեն անցնի, և ահա ուր որ է նրանց հետքերով կգտնեն: Բայց Մակիչը այժեմազ պարանը կապում է մեջքից, երկար ծայրը տալիս է նրանց: 7—8 հոգին բռնում են պարանը և մտնում են գետը: Մակիչը լողում է և նրանց քաշում:

Ահա նրանք Կարմիր բանակում են: Զարմացել են, ուրախացել են: Երևում է, որ Մարգարին այնտեղ ճանաչում են: Հայեր կան, ռուսներ են: Մակիչը փորձում է նրանց հետ ռուսերին խոսել:

30 11-րդ բանակի 151-րդ գունդը Մակիչին ուղարկում է հետախուզության: Նրանք գալիս են, անցնում են դիրքերը, հրաշքի նման հայտնվում են իրենց գյուղի մոտերքը, տեսնում են ծանոթ գյուղացիներին, նրանցից մեկին նույնիսկ թռուցիկներով կապը տալիս են, ասելով, որ «Բաքվից նամակներ են», հարկավոր է գյուղացիներին բաժանել:

Կարմիր բանակը պատրաստվում է հարձակման:

Մակիչն ունի իր «ղորամասը»: Նրանք նույնիսկ ձիեր են ստանում:

151-րդ գունդը հարձակվում է:

Դաշնակների ձիավորները (վաշտապետ ներսեսի հարյուր-
յակը) մերոնց հանկարծակիի բերելով հետ է շարտում: Մեր աջ
թևը նահանջում է: Հասնում է հրետանին: Մակիչը նկատում է,
որ թշնամու բանակում երևում են կանաչք, երեխաներ՝ նրանց
հավաքել են հենց այն դաշտի վրա, դեպի ուր պիտի կրակեն
151-րդ գնդի թնդանոթները: Մակիչը հայտնվում է՝ իր կյանքը
վտանգի ենթարկելով և ստուգելով նախապես, որ դաշնակները
իրենց տեղը թաքցնելու համար են այդ արև:

10

Բայց մի ինչ-որ տեղից նրանք կրակում են: Մերոնք դժ-
վար են կարողանում որոշել, թե որտե՞ղ են նրանք թաքնված՝
արտերի մե՞ջ, թիփերի ետև՞, թե՞ մի այլ տեղ:

Մակիչը հրաման է ստանում անցնել նրանց թիկունքը:

Կարմիր բանակի մի վաշտ գրոհի դիմելով հանդիպում է
ուժեղ դիմադրության: Դաշնակները դիրք են մտել գերեզմա-
նատանը, քարերի ետև և այնտեղից կրակում են հրացաննե-
րից և զնդացիրներից:

Վճռական ռոպեին, երբ 151-րդ գնդի մի վաշտը ահա պետք
է նահանջի, Մակիչը ձիավորների գլուխն անցած թիկունքից
քշում է գերեզմանատան վրա: Իրարանցում: Դաշնակներն ա-
հաբեկված փախչում են:

20

Կրնկակոխ հետևում են նրանց: Մանոթ վայրեր են: Ահա
այստեղ նրանք վար էին անում, ահա և իրենց գյուղը: Մակիչը
մտնում է իրենց գյուղը:

Նա նոր է իմանում հոր մահը:

Մակիչը կոմունարների զորամասի պետն է: Մարգարը
կուսակցական կիսզմակերպության ղեկավարը: Բայց դեռևս
սկզբից նրանց միջև ինչ-որ հակամարտություն կա, ավելի
ճիշտ, Մակիչը կողմնակից է նախահարձակ լինելու, իսկ Մար-
գարը նրան զսպում է:

30

Դեռևս գերեզմանատան գրավումի ժամանակ, Մակիչը
կատարում է ավելին, քան հրամայված էր, ուշք չդարձնելով որ
կարող է կորվել հիմնական զորամասից, նա ինքնագլուխ ար-
շավում է, խանգարելով ստրատեգիական պլանը: Նրան նույ-

նիսկ ուղում են պատժել, բայց Մարգարը պաշտպանում է: Երբեմն երկուսի միջև եղած տարաձայնությունը թվում է, թե Սոնայի պատճառով է՝ Մակիչի բրոջ, որին սիրում է Մարգարը:

10 Բայց այդ վեճը արդեն վտանգավոր չափ է ընդունում, երբ Մակիչը դառնում է կոմունարների զորամասի պետ, Մարգարը՝ քարտուղար: Մակիչն է գյուղում գործ կատարում՝ բռնագրավում, պատժում՝ երբեմն նաև անարգար, իսկ Մարգարը «խառնվում է» նրա դործերին: Մակիչի կարծիքով Մարգարը «քարտուղար» է, ուրեմն միայն թղթի հետ գործ ունի: Մի առիթով նրանք նույնիսկ գնում են կոմիսարի մոտ, որը նրանց բացատրում է, թե ամենից բարձրը կուսակցությունն է:

Մակիչը հասկանում է և դժվարություններ է հաշտվում: Նա աշխատում է իրեն շտկել, բայց և բնազդով շատ բան է զգում: Նա գիտի, որ հարկավոր է անդադար ինչ-որ բան անել, որ հաղթանակը վերջնական լինի: Նվ հոտ է առնում, որ դաշնակներն ինչ-որ նախապատրաստություն են տեսնում իրենց ծուղակը գցելու:

20 Այդ է հաստատում նաև նրա հանդիպումը դաշնակ վարժապետի հետ և «վեճը» ֆեդերացիայի մասին և Մակիչի ճշգրիտ պատասխանը, թե բոլշևիկներն ինչպես են լուծելու ալգային հարցը:

2. Մ Ա Ս

Իսկ Տաթևում իրոք որ զաղտնի պատրաստություններ են տեսնում: «Սպարապետն» է, Կուռոն: Նրանք կազմակերպում են վերջին արշավանքը, «պատանեկրաց» վերջին արշավանքը:

30 Կոմունարները բանակի հետ միասին են: Մակիչը գյուղում բռնագրավել է հաց, միս, — բռնագրավել է ունեւորներից, և նրանցից մեկը, նա, որ ուղում էր ուսանների գալը, — հիմա փոշմանած ասում է, որ «այս ուսաններն իր առաջվա տեսած ուսաներից չեն»: Մակիչը հոգում է բանակի պետքերը:

Իսկ բանակը լեռներում է: Հայ պարտիզաններ, հայ և ռուս կարմիր բանակայիններ վրան են զարկել, լեռներ: Խաղաղ երեկո է: Կարմիր բանակային մեկը դժգոհում է, թե իրենց ինչ գործն էր գալ Զանգեզուր, և ինչ կա Զանգեզուրում՝ լեռներ, ձո-

րեր և ոչ մի հարթ դաշտ: Մի ուրիշ բանակային՝ ավելի տարի-
քով, հանդիմանում է նրան և բացատրում է, թե ինչու պիտի
Ջանգեղուրն ազատելու համար օգնել հայերին:

Մակիլը տեղեկանում է, որ դաշնակների հետախույզը եղել
է կոմունարների դիրքերում, նա համոզում է գնդի հրամանա-
տարին, որ դաշնակները կարող են անակնկալ հարձակվել, և
հարկավոր է նախապատրաստվել:

Եւ իրոք, այդպես էլ լինում է: Կապիտան Կուռոյի ձիա-
վորները գիշերային հարձակմամբ շրջապատում են մեր դիր-
քերը: Նրանք հեռախոսային կապը կտրում են հենց այն ժամա- 10
նակ, երբ դիրքերից 84-րդ բրիգադի հրամանատարին հայտ-
նում են, որ դաշնակները հարձակվեցին: Եւ այլևս ոչ մի կերպ
չեն կարողանում կապվել:

Սկսվում է վերջին կռիվը:

Է. Մ Ա Ս

Մակիլը գրավել է Ալշադաշի բարձունքը: Այդ մի բարձրու-
թյուն է, որ պահում է միակ անցքը դեպի 151-րդ գնդի դիր-
քերը:

Կուռոյի ձիավորները փորձում են անցնել, Մակիլը կանգ-
նեցնում է նրանց: 20

Կուռոն որոշում է Ալշադաշը գրավել, Մակիլին հանել այդ
դիրքերից, ապա նոր հարձակվել Կարմիր բանակի վրա:

Մակիլն ինքը նախահարձակման է անցնում: Կուռոն կը-
տրվում է իր զորքից: Նա դեմ է առել քարափին: Վճռական
րոպեին, երբ մի կողմից Մարգարը և մյուս կողմից կոմունար-
ները, ինչպես և մի վաշտ 151-րդ գնդից դիմադրում են Կու-
ռոյի ձիավորներին, որոնք աշխատում են օգնության հասնել
իրենց հրամանատարին, այդ ընթացքին Մակիլը սեղմում է օղա-
կը, և Կուռոն շկամնալով գերի ընկնել, քարափից ձիով իրեն
զցում է ձորը: 30

Բայց նրա ձիավորները ճեղքում են շղթան: Մարգարը վի-
րավորվում է, մի քանիսը սպանվում են: Մակիլը հասնում է
օգնության: Նա շալակում է վիրավոր Մարգարին և դիմադրում

է: Դիմագրում են նրա ընկերները: Հետզհետե պակասում են նրանց շարքերը:

151-րդ գունդը թնդանոթները շրջում է դեպի Կուռոյի դռ-
րամասը: Խուլ որոտում են թնդանոթները: Հարձակման են ան-
ցել: Բայց ռազմաճակատի այս անկյունում արդեն շրջապատել
են Մակիչին:

10 Թվում է, թե պիտի կենդանի բռնեն նրան: Մակիչը քարի
ետև մտած պաշտպանվում է: Նա օգնություն է խնդրել: Մոտե-
նում է օգնությունը: Բայց դաշնակները համառ գալիս են:
Նրանք սողում են ժայռերի արանքով, նրանք ինչ գնով լինի
ուզում են Ալլադաշի բարձունքը գրավել:

Մի բոպե, և ահա խփեցին Մակիչին, բայց Մակիչը ձեռ-
նառումբը նետում է, դեռևս փոշու մեջ ոչինչ չի երևում: Դաշ-
նակները խուճապի մեջ են, բայց հավաքում են իրենց, գրո-
հում են:

Մակիչը թուրը հանած առաջ է ընկնում...

Հենց այդտեղ նրան խփում են: Ալլադաշի բարձունքից
դեպի դաշնակներն է գրոհում 151-րդ գունդը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ա. ԲԱԿՈՒՆՑԻ ԵՐԿԵՐԻ ԱՅՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (ԱՌԱՆՁԻՆ ԳՐԲԵՐՈՎ),
ՈՐՈՆՔ ՀԻՇԱՏԱԿՎԱԾ ԵՆ ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐՈՒՄ

Հովնաթան Մարշ [վիպակ], Երևան, Պետհրատ, 1927, 87 էջ:

Եղբայրության ընկուղենիները [Համանուն պատմվածքը և «Կյորես»], Երևան, Պետհրատ, 1936, 155 էջ:

Երկեր: Երևան, 1955, 687 էջ:

Ամբողջական դործը երեք հատորով: Բեյրութ, տպ. Սևան, հտ. Բ, 1956, 196 էջ:

Երկեր երկու հատորով: Երևան, Հայպետհրատ, հտ. 2, 1964, 623 էջ:

Երկեր: Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., հտ. 1, 1976, 671 էջ:

Երկեր: Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., հտ. 2, 1979, 715 էջ:

ՀԱՏՈՐՈՒՄ ԳՐԾԱԾՎԱԾ ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

ԳԴ—Գրական դիրքերում», հանդես (Երևան)

ԳԺ—Գրական թերթ», լրագիր (Երևան)

ԵԸ—Ա. ԲԱԿՈՒՆՑ Եղբայրության ընկուղենիները (գրքույկ), Երևան, 1936:

ԽԴ—Եկոթհրդային գրականություն», հանդես (Երևան)

ՀՄ—Ա. ԲԱԿՈՒՆՑ Հովնաթան Մարշ (գրքույկ), Երևան, 1927:

ՄՕ—Մեքենագիր օրինակ:

ՆՈՒ—Նոր ուղի», հանդես (Երևան):

Ք Ն Ա Գ Ր Ե Ր Հ

Ակսել Բակունցի երկերի ակադեմիական հրատարակության այս՝ 3-րդ հատորում ընդգրկված են զրոգի առավել ծավալուն ստեղծագործությունները, ինչպես և այնպիսիք, որ ամբողջական վիճակում եղել են ծավալուն: Ներկայումս եղած ծավալի տեսակետից էլ հատորում ընդգրկված երկերը, բացի մեկից, ամենաբնդարձակն են Բակունցի գեղարվեստական ըրտր ստեղծագործությունների մեջ: Իսկ այդ բացառությունը «Որդի որոտման» երկից պահպանված հատվածն է, որ համեմատաբար փոքր է, բայց այս հատորում է դըրվել, քանի որ ծավալուն գործի (վիպակի կամ վեպի) հատված է:

Ա. Բակունցի ամենից ավելի ընդարձակ երկերը եղել են «Կարմրաբար» և «Խաչատուր Աբովյան» վեպերը, որոնցից նույնպես պահպանված են հատվածներ (տե՛ս Ծանոթագրությունների համապատասխան բաժիններում):

Հատորի մեջ տեղ գտած մյուս երեք դործերն ամբողջական են:

Այսպես. ներկա հատորում ներկայացված է վեց երկ, ինչպես և մեկ տարբերակ: Նրանցից Բակունցի ամբողջ ստեղծագործության մեջ լավագույնների շարքում են «Կարմրաբարը», «Խաչատուր Աբովյանը», «Որդի որոտմանը» և «Կյորեսը»:

Բնադրերը ներկայացված են երեք բաժիններով՝ Վեպեր և վիպակներ, Կինոբեմավիւր, Այլ խմբագրում: Առաջին բաժնում դործերը դասավորված են ժամանակագրական կարգով: Պայմանական է այդ բաժնի անվան երկրորդ մասը՝ վիպակներ, քանի որ ելին «Կարմրաբարն» ու «Խաչատուր Աբովյանը» հնդինակը ստուղպես վեպ է համարել, ապա «Հովնաթան Մարչը», «Որդի որոտմանը» և «Կյորեսը» հնդինակի որևէ նշումի մեջ վիպակ կամ վեպ չեն անվանված, և դրանք մենք ենք վիպակ համարել:

Ի տարբերություն Բակունցի երկերի այս հրատարակության նախորդ երկու հատորների, ներկա հատորում Ռնագրային տաբերակներ բաժին շառանձնացրինք, քանի որ այդպիսի տարբերակներ հատորում տեղ գտած երկերից միայն երկուսը ունեն, այն էլ առանձին հատվածների տարբերակներ են: Հնդինակի կենդանության օրոք վիպակներից «Կյորեսը» և «Հովնաթան Մարչը» տպագրվել են մեկական անգամ, «Կարմրաբար» վեպի հատվածները նույնպես մեկ անգամ են հրապարակվել՝ միայն հրապարակված մասից մի փոքր կտոր 1929 թվականին զետեղվել է մի դասագրքի մեջ, «Խաչատուր Աբովյանի» հատվածները, բացի մեկից («Իրավան Զարսու բաղար») դարձյալ՝ մեկ հրապարակում են ունեցել, «Զանգեզուր» բեմագիրը բոլորովին չի հրապարակվել: Այսպիսով, հնդինակի կենդանության օրոք երկու հրապարակում ունեցել են երկու վեպերից մեկական փոքր հատվածներ: Դրանցից «Խաչատուր Աբովյան»-ի հատվածը բնագրային աղբյուրի արժեք

ռւնի, քանի որ հրապարակվել է հեղինակի կողմից. «Գրական թերթ», 1934, № 14: Այդ նույն հատվածի հրապարակումը «Խորհրդային զրականության» մեջ (1935, № 1) համեմատել ենք և եղած փոքր տարբերությունները նշել վեպի ծանոթագրությունների մեջ: Այդպես, հատորում բնագրային տարբերակների համար բաժին առանձնացնելու անհրաժեշտություն չզգացվեց:

«Կարմրաբար» վեպի հրապարակված մասից վերոհիշյալ դասագրքի մեջ զետեղված հատվածը բնագրային աղբյուրի արժեք չունի. դասագրքի կազմողները, ըստ երևույթին, «Խոր ուղի» հանդեսում հատվածաբար հրապարակվող վեպից մի հատված ընտրել են (հանդեսի 4-րդ համարից) և իրենք կրճատումներ անելով, զետեղել դասագրքի մեջ: Այնուամենայնիվ, հանդեսում տպված հեղինակային բնագրի և դասագրքային հրապարակման միջև եղած մասնակի տարբերությունները նշված են «Կարմրաբար»-ի ծանոթագրություններում:

* * *

Այս հատորում տեղ գտած երկերից որևէ մեկի հեղինակային ձևագիրը չի պահպանվել. համեմատյալ դեպք, առայժմ գտնված չէ: Պահպանված են «Ջանգեղուր» բեմագրի երկու խմբագրումների մեքենագիր օրինակները, որոնք այսօր այդ երկի բնագրային աղբյուրի արժեքն ունեն: Մյուս ստեղծագործությունների բնագրային աղբյուրներն են նրանց առաջին հրապարակումները՝ կատարված հեղինակի օրոք և երբեմն, հավանաբար, հեղինակի մասնակցությամբ: Ամեն դեպքում այդ հրապարակումներն են հեղինակային կոթած ձևագրերին կամ, եթե կարելի է ասել, հեղինակի բնագրային միտումներին առավել մոտ գտնվող նմուշները: Եվ գիտական մի հրատարակության համար, վստահելի բնագրեր կազմելու ժամանակ, այդ հրապարակումներն են կողմնորոշող գլխավոր նշանաձողերը:

Այս հատորը կազմելիս մեր գլխավոր նպատակը դարձյալ եղել է հեղինակային նախնական բնագրերի վիճակը հնարավորին չափ ճշգրիտ ներկայացնելը: Տպագիր գրեթե բոլոր բնագրերը վերլուծական են, կան լուրջ աղավաղումներ: Տպագրական և այլ կարգի անճշտություններն ու աղավաղումներն ուղղելիս՝ ջանացել ենք այնքան զգույշ լինել, որ այն, ինչ հեղինակային է, այդ թվում լեզվական, այսպես կոչված, շեղումները, պահպանվեն:

Ուղղագրական նորացումներ կատարելիս՝ նույնպես ջանացել ենք զգույշ լինել: Անշուշտ, 1922 թ. ուղղագրությունը, որով հրապարակված են Բակունցի՝ այս հատորում տեղ գտած երկերը, 1940 թ. ուղղագրության է վերածված լրիվ չափով: Սակայն ուղղագրական բազմաթիվ ձևեր, որոնք այսօր հնացած են, անկախ 1922 կամ 1940 թթ. ուղղագրական կանոններից, աշխատել ենք հնարավորին չափ պահպանել՝ որպես հեղինակային, և դրանցից ժամանակակից գրության տեսք ենք տվել այնպիսիներին, որոնք Բակունցի ժամանակ էլ ունեցել են՝ այժմ ընդունված ձևին համապատասխանող տարրերակ և կամ ինքը՝ հեղինակը մերթ այդ հնացած, մերթ այժմ ընդունված ձևերն է գործածել:

Օրինակ, այնպիսի քերականական ձևեր, ինչպիսիք են բացառական, գործիական, ներգոյական հոլովների հետ որոշիչ հոդ (ը, և) գործածելը, լրիվ չափով պահպանված են, թեև այժմ և արդեն Բակունցի ժամանակ նրանք հնացած էին. ինչպես, օրինակ՝ գյալիցն, տակվն, Գոբիսումն, պարտեզումն, գյուղումն, խոհանոցումն և այլն:

Ուղղադրական մի շարք ձևեր ևս, որոնք նույնպես այժմ հնացած են, պահպանել ենք, փնչպես՝ կես գիշեր, հարց ու փորձ, եռ ու զեռ, վար ու ցանք, ես իմ (այժմ՝ եսիմ), հատ ու կենտ և այլն:

Բայց շատ դեպքերում էլ ուղղակի անհնար է հեղինակային ուղղադրությունը պահպանել: Օրինակ, Բակունցը հին ձևով հաճախ գրում է՝ ձմբան, ամբան, կամ՝ դյուրեկան, դյուր եկալ: Ժիշտ կլինե՞ր այդ ձևերը պահպանել, քանի որ ժամանակին նրանք ընդունված են եղել և Բակունցի երկերում էլ հետաքրքրական կլինեին ուղղադրության պատմության տեսակետից: Բայց ինչ անենք, երբ նույն բաները գրողը օգտագործում է նաև՝ ձմռան կամ դուրեկան ձևերով: Որոշեցի՞նք միակերպել՝ բոլորը դարձնելով այժմ ընդունված ձևեր՝ ամռան, ձմռան, դուր եկալ և այլն:

Կամ՝ մի շարք կրկնավորների Բակունցը գործածում է մե՛րթ գծիկով, մե՛րթ առանց գծիկի, ինչպես՝ շուտ շուտ և շուտ-շուտ, քան քան և քան-քան և այլն: Ժիշտ չհամարեցինք այս ղուգահեռությունները թողնել, իսկ միակերպել, կարծում ենք, կարելի էր միայն այժմ ընդունված ձևերին (շուտ-շուտ, պես-պես) համապատասխանեցնելով մյուսները:

Կամ ճի՛շտ կլինե՞ր արդյոք պահպանել այնպիսի ձևեր, ինչպիսիք են տյլ և (այլև-ի իմաստով), մի և նույն և այլն, երբ այդպիսիք ոչ միայն երբեմն ղուգահեռ կցական ձևեր ունեն հեղինակի երկերում, այլև իմաստի տեսակետից էլ կարող են շփոթության տեղիք տալ:

Առհասարակ, այս հատորի բնագրերը կաղմելիս, թերևս, ամենաբարդ աշխատանքը ուղղումների, իսկ էլ ավելի բարդը՝ շշուղղումների՝ հետ է եղել կապված:

Չգիտենք ինչու, բայց փաստ է, որ այս հատորի բնագրերը ժամանակին հատկապես վրիպակաշատ են տպագրվել: Փոքր-ինչ բավարար է ճշովնաթան Մարշ-ի և «Գրական թերթում» տպված զլ մեծ բնագրերի վիճակը, իսկ «Կարմրաքար» և «Նաշատուր Արով-յան» վեպերի՝ հանդեհներում տպագրված հատվածները դարձանալիորեն լի են սխալներով, վրիպակներով և աղավաղումներով: Նրանցից հետ չի մնում «Կյուրեսի» տպագրությունը զբոսյկի մեջ: Բաղմաթիվ բաներ, հատուկ անուններ, արտահայտություններ գործածված են երկու, երեք, ավելի ձևերով, և դժվար է որոշել որը ում նախասիրու-թյունն է՝ հեղինակի՞, խմբագրի՞, թե սրբագրիչի: Ամեն դեպքում, իհարկե, ջանացել ենք հայտնաբերել հեղինակայինը, բայց արդյո՞ք մեզ դա միշտ կամ գոնե հաճախ է հաջող-վել: Դժվար է ասել: Եվ կամ առհասարակ, արդյո՞ք մեր կատարած ուղղումները կամ թե-կուզ նրանց մի մասը հիմնավոր են:

Մի դիտական հրատարակություն հարկ եղած արժեքը չի կարող ունենալ, եթե կազմողը ծանոթագրություններում չի նշում բնագրերի մեջ իր կատարած ուղղումները: Թե՛ նախորդ երկու հատորներում և թե այստեղ հանգամանորեն նշել ենք մեր կատարած ուղղումները:

Չենք նշել միայն չափազանց ակնհայտ տպագրական վրիպակների ուղղումները, ինչպես, օրինակ, եկեղեկու ուղղված է եկեղեցու կամ «աղջկա սիրտ ավելի արագ րա-խեց» — ուղղել ենք «աղջկա սիրտն ավելի արագ րախեց», անձև-ը, որ ակնհայտորեն անձևի-ի իմաստով է գործածված, դարձրել ենք անձև և այլն: Իկս կարգի էլ շատ վրի-պակներ են ուղղված (դեռ չենք խոսում կետադրական ակնհայտ սխալներն ուղղելու

մասին): Բայց դրանք բոլորը նշելու հարկ չկար, քանի որ որևէ տարակույս կամ տարակարծությունն այդպիսիների վրիպակ լինելու վերաբերյալ լինել չի կարող:

Եթե ուղղումը թեկուզ ամենաշնչին չափով կարող է տարակարծություն հարուցել, նշել ենք: Այս պատճառով ներկա հատորում ամեն մի երկի ծանոթագրությունների մեջ ուղղումների ցուցակները բավական ընդարձակ են: Եվ դրանով ինչ-որ չափով մեղմվում են կազմողի հնարավոր անճիշտ մոտեցումները՝ թույլ տրված բնագրերը կաղմելու ժամանակ: Այս կերպ նաև հնարավորություն է տրվում ամեն մի ուսումնասիրողի, ընթերցողի իմանալու, թե ուղղված այս կամ այն, մեր կարծիքով, սխալը, վրիպումը ինչ տեսք է ունեցել բնագրային աղբյուրում:

Այլևհետև, նշել ենք նաև բնագրերում մեր պահպանած այն ձևերը, որոնք հնարավոր է, որ մի ուրիշի կարծիքով պետք է ուղղվեին:

Այս հատորում տեղ գտած երկերի մեծ մասը Բախունցի մահից հետո տպագրվել է մի քանի անգամ (տես համապատասխան ծանոթագրությունները). միայն «Հովնաթան Մարչ»-ն է, որ մեկ անգամ է վերահրատարակվել:

Վերահրատարակելիս այդ երկերում կատարել են խմբագրական մեծ կամ փոքր կրճատումներ:

Որոշ կրճատումներով է տպագրվել նաև «Զանգեզուր» բեմադրելու ներկա հատորում բոլոր բնագրերը տպագրվում են ըստ եղած բնագրային աղբյուրների լրիվ, առանց ամենափոքր կրճատման:

ՎԻՊԱԿՆԵՐ ԵՎ ՎԵՊՆԵՐ

ՀՈՎՆԱԹԱՆ ՄԱՐՉ

(էջ 7)

Առաջին անգամ հրատարակվել է 1927 թ. առանձին գրքույկով: Պետք է զբված լինել 1926 թ. երկրորդ կեսին: 1929-ին ուսերեն տպագրվել է «На рубеже Востока» հանգեսում (№ 1, 2, 3): Այնուհետև, տեղ է դրել Բեյրութում 1956 թ. հրատարակված «Ամբողջական գործք» երկերի ժողովածուի 2-րդ հատորում: Այժմ տպագրվում է երրորդ անգամ ըստ առաջին հրատարակության բնագրի, որի մեջ կատարել ենք մի քանի անհրաժեշտ ուղղում:

Այստեղ ևս մի շարք անվիճելի սխալներ ենք ուղղել (որոնք նշված չեն ուղղումների ցանկում). դրանցից են, օրինակ՝ դիսպաստ (ուղղել ենք՝ դիտապաստ), քալաղուր (քալաղլուր), նոյան (նոյլան), Բնույշ (Բնուշ), ցնծող (ծնծող) և այլն, ինչպես նաև բնկած տառերի լրացումները, այդ թվում՝ Ը, և որոշիչ հոդերի, ավելորդ տառերի ջնջումը:

ՀՄ-ի բնագրում սխալ է թույլ տրված (հավանաբար, հեղինակի կողմից). վիպակի 4-րդ և 5-րդ մասերը միևնույն 4 թվահամարն են ստացել, որի հետևանքով վերջին մասն ունի 8 թվահամարը, իսկ 9 մասից է բաղկացած: Այսպես 5-րդ մասից թվահամարն ուղղել ենք:

Դրանցից զատ կատարել ենք նաև հետևյալ ուղղումները.

էջ 26, տող 31. ՆՄ-ի բնագրում՝ շարունակում էին— ուղղել ենք ըստ բովանդակության՝ շարունակում էին:

էջ 34, տող 5. ՆՄ-ի բնագրում՝ շենք հարգել— ուղղված է շենք հարգել:

էջ 35, տողեր 1—2 և հետո. ՆՄ-ի բնագրում՝ կարծողիկոս— ուղղել ենք՝ կարծողիկոս:

էջ 36, տող 24. ՆՄ-ի բնագրում՝ առտնի— ուղղել ենք՝ առտնին: *

էջ 56, տողեր 32—33. ՆՄ-ի բնագրում՝ նկատելով Հովնաթան Մարչի հանկարծակի գալը— ուղղել ենք՝ նկատելով Հովնաթան Մարչի հանկարծակիի գալը:

էջ 57, տողեր 10—13. ՆՄ-ի բնագրում՝ Նախագահ Շահնազարյանը... կարծես ուզում էր, որ առանց նրա խոսելու— ուղղված է ըստ բովանդակության՝ Նախագահ Շահնազարյանը... կարծես ուզում էր ասել, որ առանց իր խոսելու:

էջ 63, տողեր 12—13. ՆՄ-ի բնագրում՝ շեն մտածի:— արևմտահայ խոսքի մեջ է, ուղղել ենք՝ շեն մտածեր:

էջ 75, տող 23. ՆՄ-ի բնագրում՝ բանին հենած մշակին— ուղղել ենք ըստ շարակարգի բովանդակության՝ բանին հենված մշակին:

Նոր Նիովպիա անունը ՆՄ-ի բնագրում դժիկ ունի. հանել ենք:

Բնագրում եղած մյուս անմիօրինակությունները, բաբառայնությունները և այլն թողել ենք նույնությամբ: Օրինակ, ևս և հետ զուգահեռները չենք միօրինականացրել, Չենք ուղղել նաև այսպիսի ձևեր՝ Կոլումբոս, մերչանթսեր, հարթույթ (հավանաբար հեղինակային է՝ ոչ թե արդ(ույ), այլ հարթ(ույ) բառից կաղմված), երկիրներից, բժիշկ և այլն:

ՆՄ-ի բնագրում մեծատառերի գործածությունը երբեմն չի համապատասխանում այժմ ընդունված կանոններին. համապատասխանացրել ենք, բացի մի բանի դեպքից (ինչպես, օրինակ, Առողջո՞ւմատ):

«Հովնաթան Մարչում» կան զրարար հատվածներ՝ տպված 1922 թ. ուղղագրությամբ, որոնք ընդհանուր բնագրի կազմում վեր են ածված 1940 թ. ուղղագրության: Ծիշտ կլինի ըստ գործող կանոնի զրարարյան հատվածները արտահայտել զասական (զրաբարյան) ուղղագրությամբ, բայց թողնելիք եղածը նույնությամբ, բանի որ, հավանաբար, հեղինակային է, և նոր ուղղագրությամբ զրարար հատվածներ կան նաև այս հատորի այլ բնագրերում:

«Հովնաթան Մարչում» հիրոսները հաճախ խոսում են արևմտահայերեն, և նրանց խոսքում կան անճշտություններ: Բացի երկու դեպքից (վերը նշված է), որևէ ճշտում չենք արել. օրինակ, էջ 55, տող 5. կիսավազին բնակիլ նոր Երովպիայում արտահայտության մեջ սխալ է նոր Երովպիայում ձևը, քանի որ արևմտահայերենում ներգոյական հոլով չկա (պետք է լինեք նոր Երովպիա մեջ):

Զգալի բանակ են կազմում նաև Բակունցի հեղինակային խոսքում հանդիպող՝ Զանգեզուրի խոսվածքներին հատուկ անորոշ դիրքային բացատրականի ձևերը՝ զրականի մակբայական (-ալիս, -ելիս) դերբայի դիմաց. օրինակ՝ էջ 54, տող 34. հայրենասիրությունը փորոքելու է՝ նամակի այդ մասն ընթերցելուց (հիշտ զբաղան կլինեք՝ ընթերցելիս), էջ 55, տող 26. Հովնաթան Մարչը լռեցից ներս մտնելուց (ներս մտնելիս). էջ 74, տող 13. ինչպես նաև՝ սեղանին ընկած շաքարի կտորը լիզելուց (լիզելիս) և այլն: Իր դե-

բանվան ձևի փոխարեն կա գործածված իրեն ձևը (տվյալ շարակարգում ճիշտ չէ)։ Ինչպես՝ էջ 44, տող 27—28. Իրեն՝ լուսավորչի գանգը։ Հեղինակային լեզվում հանդիպում են ժողովրդաբարբառային խոսքի նաև այլ ձևեր, ինչպես՝ էջ 78, տող 34. ուզում էր ցույց տա (դրականը՝ ցույց տալ), էջ 69, տող 28. Երազի լուսով (լուսով) և այլն։ Բոլորը նույնությամբ պահպանված է։

Լու բառի հոգնակի լուե՛ր ձևն է գործածված (էջ 76, տող 22)։ Նոր ուղղագրությամբ պիտի լիներ լվե՛ր, իսկ չենք ուղղել, քանի որ անսպասան հեղինակային է, ինչպես որ սկզբնաբարումս՝ ջուալներ ձևը)։

38-րդ էջում որպես ծղրիղների ձայն տրված է՝ —Մըի՛—տակ, ծըի՛—տակ, իսկ 41-ում՝ —Սվի՛—տակ, ծըի՛—տակ. երկուսն էլ պահպանել ենք։

ՀՄ-ի բնագրում կան որոշ անկանոնություններ, որոնք նույնպես չենք ուղղել։ Օրինակ, էջ 23, տողեր 14—17. Ճիշտ է, սարքերություն կար, ինչպես օրինակ, այն, որ ուսուցական արժան երկարավիզ կոչիկներով էր, իսկ Մարչը դեղին բառերով կամ այն, որ Մարչը երկրորդ անգամ էր պատմությունը կրկնում.— այստեղ երկրորդ անգամ-ը ավելորդ է, ճիշտ կլիներ այսպես՝ ...որ Մարչը պատմությունը կրկնում էր, սակայն չենք ուղղել։ Կան այսպիսի նաև այլ դեպքեր։

* * *

«Հովնաթան Մարչը» սպագրովն է նույն տարին, ինչ «Մթնաձոր» ժողովածուն, բայց դրանք բովանդակությամբ միմյանցից հեռու են։ Հստ երևույթին, դործ ունենք Բակունցի հեղինակային երկու տարբեր դժերի կամ ուղիների հետ։ Եթե «Մթնաձորը» գլխավորապես նվիրված է հայ նահապետականության պատմական դերի, հին գյուղի բարոյական արժեքների, նրանց մահացման մասին դրոշմ ունեցած պատկերացումների, նաև մարդասիրության, հոգեկան մաքրության գեղարվեստական մարմնավորմանը, ապա «Հովնաթան Մարչում» առկա է բակունցյան մի այլ նախասիրություն՝ մի կողմից իրական հայոց աշխարհի, մանավանդ գյուղաշխարհի, մյուս կողմից այդ աշխարհը շիմացողի, բայց նրան սատար լինելու հավակնությունն ունեցողի հակադրությունը։

«Հովնաթան Մարչում» եղած հակադրության բնույթը առավել չափով մոտ է «Որդի որոտման» երկին բնորոշ հակադրությանը, և ինքը գլխավոր հերոս Մարչն էլ շատ կողմերով հիշեցնում է «Որդի որոտմանի» հերոս Պեղեյանին։

Մարչը չի ճանաչում Հայաստանը, Պեղեյանը չգիտի հայ գյուղը, Մարչը արտասահմանից գալիս է Հայաստան մեծ բարեփոխումների ծրագրով, Պեղեյանն այդպիսի ծրագրով մեկնում է Բովկր գյուղակը։ Երկուսն էլ ձախողվում են. սակայն, եթե Մարչը ձախողված ու պարտված վախճում է Հայաստանից, ապա Պեղեյանի ձախողումը հանդեցնում է հայկական մի գյուղակի ողնացման։

Հետաքրքրական է, որ Պեղեյանին պատկերելուց և նրան որոտման որդի անվանելուց շուրջ հինգ տարի առաջ Բակունցը այդ նույն անունը տվել է Հովնաթան Մարչին (տե՛ս էջ 32, տող 24)։

Իհարկե, այս երկու կերպարների միջև նաև լուրջ տարբերություններ կան. Մարչը զգալապես ուժմանտիկ անձ է, նույնիսկ երազող, իսկ Պեղեյանը ուղեղի փոխարեն «շարիս» ու լծակներ ունեցող ու զրանցով սուաջնորդվող մարդ-մեքենա է, Մարչը պար-

խըրե օճառի սղաչակ պայթում է իրական Հայաստանի լեռներին հասնելով: Ամերիկա-
բնակ Մարշը տարված է «ցեղի անցյալ վառքով», հայոց «ազնիւլ արյան» գաղափա-
քով, «Երմենիա, երկիր դրախտավայր»-ով ու հանկարծ երկրում տեսնում է, թե ինչպես
«Կոտրած սալլի ճաղի գլխից արևոք կանչեց՝ քունը փախցնելու համար... Մի պառավ...
հարգախառն թրիքը գունդ էր արել և պատերին էր փակցնում», «ցեխում նստած մի գո-
մեշ...» և այլն: Իրական երկիրը խորթ է հատուկ «միսխոնով» հայրենիք եկած գործչին:
Հասկանալի վրդովմունք կա «Հովնաթան Մարշում» տեղ գտած բակունցյան անողոր ծաղ-
րի մեջ, վրդովմունք Սփյուռքի այն գործիչների նկատմամբ, որոնց համար հայրենիք
կոչվածը հեռվից հեռու սիրահանելու առարկա է կամ բարձրակոչ ու զարդարանուն ճառ՝
ասված թե Սփյուռքում, թե հայրենիք այցելած ատենին: Մարշը հավաքական կերպար է:

Նվ այնուամենայնիվ, գրողը ծայրահեղությունների մեջ էլ է ընկել. նա իր խաթա-
ծաղրի սահմանները աստիճանաբար լայնացնելով նրա ոլորտի մեջ է առել նաև շատ
քան այն ամենից, ինչ հենց իր համար նվիրական էր դեռևս մի ութ-սասը տարի դիւրը
գրելուց առաջ:

Հիովին սխալ պատկերացում է այն, թե իբր Բակունցը երդիծելով Հովնաթան Մար-
շին, Անդրեաս Բալիբյանին, Սփյուռքի նրանց շրջապատը, «Բարեսիրաց մարմինը», մա-
ժուրը, արևմտահայ գյուղացի Սվո բիծուն, ինչպես և՛ «փղշտացիներին, եթովպացիներին,
կեսարացիներին, ուռհայեցիներին», ինչ-որ նախապաշարում է ունեցել արևմտա-
հայոց նկատմամբ: Բակունցը այն, թերևս, եզակի գրողներից ու մտածողներից է, որոնք
չիովին ղերծ են հղել արևելահայ—արևմտահայ անբովանդակ ջողոզություններից: Դրա
ապացույցն են գրողի ամբողջ կյանքը՝ Արևմտյան Հայաստանի ողբերգության առթիվ
նրա հոգեկան տառապանքը, արևմտահայ սովյալներին ու որբեխին օգնելու նրա պատ-
րաստակամությունն ու գործնական օգնությունը, նրա երկերում բացառիկ ջերմությամբ
պատկերված արևմտահայերը՝ Լաու-Մարգարը, Հազրոն, Ուստա Նազարը, Դավոն, Մե-
ջիսա մայրիկը և ուրիշներ:

«Հովնաթան Մարշը» հեղինակի բարդ աղբյուրների արտահայտությունն է, սկսած է
խորապես հասկանալ այն և սթափ դնահատել. ծաղրի հետևում նկատել անկեղծ հայրե-
նասիրի վրդովմունքը, ցավը, արցունքները:

ԾԱՆՈԹԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԸՍՏ ԷԶԵՐԻ ՆՎ ՏՈՂԵՐԻ

էջ 10, տող. 2 և հետո. Փղշտացիք ու եթովպացիք — Փղշտացիները Մերձավոր Արե-
վելքի սեմական հին ժողովուրդներից են, Պաղեստինի հարավ-արևմտյան մասի հնագույն
բնակիչները: Ըստ Հին կտակարանի, հրեաները Պաղեստինի մի մասը նվաճել են փղշտա-
ցիներից, որոնց հետ զբեթն միշտ թշնամական հարաբերության մեջ են եղել: Փղշտացի
բառը գործածվում է նաև արհամարհական իմաստով, իրեն՝ սահմանափակ, մակերեսային
մտածողություն ունեցող մարդ կամ ոչ յուրաքանչյուր, դրսի: Եթովպացիները կամ հարեշները
եթովպիայի (Հարեշտանի) սևամորթ բնիկներն են: Եթովպացի բառը նույնպես (հատկա-
պես ռուսերենում՝ էֆիոպ) գործածվել է արհամարհական իմաստով՝ անհասկացող,
անկիրթ մարդ նշանակությամբ: 1920-ական թվականներին փղշտացի, եթովպացի
անուններով Ե. Չարենցը և նրա մտերիմները կոչում էին աղբային որոշ կազմա-
կերպություններ և սփյուռքահայ այն գործիչներին, որոնք չիմանալով հայրենիքը, նրա

իրական արժանիքներն ու թերութիւնները՝ հեռվից օդային պլաւտներ էին կառուցում։ Բաղնիքը ծայրահեղութիւն մեջ ընկնելով «Հովնաթան Մարչում» երբեմն հիշյալ անոններով կոշում է ընդհանրապէս սփյուռքահայութեան որոշ մասին։ Այդտեղից է նաև Նոր Երովսիա քաղաքանունը (տե՛ս նաև ստորև)։

էջ 16, տող 21. Յուսն եկն և յուրն զնա ոչ ընկալան— նշանակում է՝ եկավ յուրաքանչեւ մոտ, և յուրայինները նոյն շրջաններին (դասական ուղղագրութեամբ՝ «Յիւսն եկն, և իւրն զնա ոչ ընկալան»)։ Այնտեղանի խոսքն է Հիսուսի մասին (տե՛ս Այնտաւրան ըստ Հովհաննէսի, Ա, 11)։

էջ 18, տողեր 28—29. Արաքս կայարանի մոտ, Ղամբշլովի շրջան և Արաղայան— Արաքս երկաթուղային կայարանը գտնվում է Հոկտեմբերյան և Արաքս կայարանների միջև, Երևան—Լենինական ղծի վրա։ Ղամբշլուն երկաթուղային կայարան էր Հոկտեմբերյանի (նախկին Սարգարապատի) շրջանում։ Արաղայանն այժմ կոչվում է Երասխ, այն Երևանից դեպի Նախիջևան գնացող երկաթգծի ՀՍՍՀ վերջին երկաթուղային կայարանն է։

էջ 19, տողեր 3—4. Բայրաթում զնում եմ և ապա՝ ճին ճին դարեւ— նկատի ունի Ռ. Պատկանյանի «Արարսի արտասուքը» բանաստեղծութեան (ու երգի) առաջին տան տողերը։

Մայր Արարսի ափերով
Քայլամուրը գնում եմ,
Հին-հին դարուց հիշատակ
Սլացց մեզը պտրում հմ։

էջ 20, տողեր 29—30. Նիւա մարգարէի քառյճի կառնի առասպելը— նկատի ունի Աստվածաշնչի Հին կտակարանում եղիւ մարգարէի մասին ասվածը. «Երբ նրանք զընում էին և ճանապարհին խոսում, հանկարծ հայտնվեցին հրեղեն կառք և հրեղեն ձիեր, ու բաժանեցին նրանց երկուսին, և Եղիան մորիկով վեր եկավ երկինք» (Թագավորներ 1-ին գիրք, Բ, 11)։

էջ 22, տող 15. Թորգոմյան ցեղ— Թորգոմը Նոյ նահապետի թոռն է (4-րդ սերունդը), ըստ Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմութեան», նա եղել է հայերի նախահայրը, Հայկ նահապետի հայրը։ Հայերը հաճախ են իրենց անվանել Թորգոմյաններ, Թորգոմյան ստուն և այլն։

էջ 23, տող 10. Պետրոս Սեծը ճանճուտների մէջ կանգնած— նկատի ունի Ռուսաստանի կայսր Պետրոս Առաջինին, երբ նա ճահճուտների մէջ ծրագրում էր հիմնադրել Ս. Պետերբուրգը։

էջ 24, տող 18. Բամբ ուռտան— հավանաբար, նկատի ունի Ղ. Ալիշանի «Երգ և Արշակ II հայոց թագավորին (350—368 թթ.) և Վասպուրականի Գաղիկ զորավարին (IX դ.)»։

էջ 24, տող 18. Բամբ ուռտան— հավանաբար, նկատի ունի Ղ. Ալիշանի «Երգ և Պետրոս Սեծը ճահճուտների մէջ կանգնած» (Ս-ն անդր առաջ) բանաստեղծութիւնը (և երգը), որի սկիզբն է՝ «Բամ, փորտան»։

էջ 24, տող 26. Ուրպէս մի կիւ արեւ— նկատի ունի Վ. Շեքսպիրի համանուն ողբերգութեան հերոսին մենախոսելիս։

էջ 25, տողեր 21—22. Հաջի Խարաբ գյուղն է կամ Ռին հայոց Ռազնարանը— Հաջի Խարաբ անունով գյուղ, ըստ Երևույթին, չի եղել դրողի նշած տարածքում: Հոկտեմբերյանի շրջանում եղել է Հաջի Բայրամ (բնակչությունը՝ հայեր, աղբբեջանցիներ). հավանաբար, այդ գյուղն է նկատի առել Բակունցը՝ անունը բիշ փոխելով: Գյուղի հայ բնակչությունը ծագումով պատմական Բագարանից է, որ գտնվել է Ախուրյան գետի ափին (Բագարան կամ Բագնարան անունով եղել են նաև այլ բնակավայրեր): Հաջի Բայրամ գյուղը 1968-ից կոչվում է Բագարան (գտնվում է Հոկտեմբերյան բաղադրից 27 կմ. դեպի արևմուտք):

էջ 27, տող 2, 8. Տախտի—կղզի է Խաղաղ օվկիանոսում:

էջ 27, տող 2. Ֆորմոզա—այժմ՝ Տայվան. մեծ կղզի է Չինական ծովում, Չինաստանի հարավ-արևելյան ափից գեպի արևելք ընկած:

էջ 27, տողեր 19—20. Հարդագողի նանապարհից մտնով գիծ անցկացնում մինչև թաստղաշար— Հարդագողի ճանապարհը Միր կաթինն է, որ երկնակամարն հատող թույլ լուսավորությամբ ձգվող ժապավեն է: Այն շուրջ 100 միլիարդ հեռավոր աստղերից բաղկացած տիեզերական դաշակտիկա է: Թ (Թևոս) աստղաշարը աստղարույլ է:

էջ 28, տող 25 և հետո. Արխատսկին եպիսկոպոս— հավանաբար, Եկատի ունի Արխատսկին եպիսկոպոս Սեդրակյանին, որ հեղինակ է մի շարք աշխատությունների, եղել է բեմի առաջնորդ:

էջ 28, տող 27. —Առեֆ, կերեֆ, այս է մարմին իմ— Հիսուսի խոսքն է խորհրդավոր ընթրիքի ժամանակ (տե՛ս Ավետարան ըստ Մատթեոսի ԻԶ, 26—28, ըստ Մարկոսի ԺԴ, 22—25, ըստ Դավթի ԻԲ, 19—20): Բակունցը խոսքը բերում է ըստ Մատթեոսի, բայց կես գրաբար-կես աշխարհաբար: Գրաբար ճիշտն այսպես է՝ Առեֆ, կերայֆ, այս է մարմին իմ:

էջ 31, տողեր 30—31. Ես եմ հոգով աղատոր, ուրի համար է կանավորված Երկնի արհալիրքունը— տե՛ս Ավետարան ըստ Մատթեոսի (Ե, 3)՝ «Երանի հոգով աղատենե՜րին, քանի որ նրանցն է երկնի քաղաքությունը»:

էջ 32, տողեր 5—6. Եվ երկիր և երկին անցցեն, բայց բան իմ մի անցանիցեն—Հիսուսի խոսքն է ըստ Մարկոսի Ավետարանի. սուղյը՝ երկին և երկիր անցցեն, և բան իմ ոչ անցանիցեն. աշխարհարար՝ երկինքը և երկիրը կանցնեն, բայց իմ խոսքերը չեն անցնի (Ավետարան ըստ Մարկոսի 13, 31):

էջ 32, տողեր 21—22. հոռոմ ու տանիկ տղաների հետ կովի էր բռնվում—այսինքն՝ հույն ու թուրք տղաների հետ:

էջ 33, տողեր 18—19. Մշո Սուրբան Սուրբ Կարապետ— մշեցիների, սասունցիների և այլ հայերի մեջ ընդունված խոսք է (օգնություն կանչ). խոսքը վերաբերում է Հայաստանի Մուշ քաղաքից 30—35 կմ. դեպի հյուսիս-արևմուտք գտնվող Ս. Կարապետ վանք-մենաստանին, որ ուխտատեղի է եղել (կոչվել է նաև Խնակնյա վանք, Գլակա վանք):

էջ 34, տող 3. զնաց Գայանեի վանք— խոսքը էջմիածնում գտնվող Ս. Գայանե եկեղեցու մասին է (VII դար): Ըստ ավանդության եկեղեցին կառուցվել է այն տեղում, որտեղ Տրդատ թագավորի մարդիկ նահատակել են Գայանե կույսին:

էջ 35, տողեր 28—29. Անրանոսյանը ոգևորված պատմում էր այն օրերից, երբ ճենց այդ վանքի պատերի տակ կամավորների վեցերորդ գունդը բանակ էր գադել: Ոչխարները մաշում էին վառվող խառույկի մոտ, եռանդով ու ավյունով լցված կամավորները թրի նարվածով վանքի քրեկներն էին կտրատում— համեմատել «Մանոթ բակը» ակնարկի

համանման նկարագրությունների հետ. «Այստեղ խմբեր կային, զգևոր ու զրահից թըն-
դում էին լերինը»... «վիհամիառն օրհնում է հայ կամավորներին» և այլն (Երկերի այս
հրատ. 2-րդ հատոր, էջ 406—407): «Հովնաթան Մարշում» Ս. Գայանե եկեղեցու բակն
է նկարագրված, «Ծանոթ բակը» ակնարկում՝ Մայր տաճարի. երկու ղեպերում էլ 1914
թվականի ամառն է (կամ աշունը): Բակունցն այդ ժամանակ էջմիածնի Գեորգյան հե-
մարանի սան էր և ակախատես ղեպերին: Կամավորական 6-րդ զոնդը (իրականում՝
շոկատը) կոչվել է նաև հնչակյան ջոկատ. հրամանատարն է եղել Գր. Ավշարյանը, որի
զոհվելուց հետո՝ Հայկ Բժշկյանը (Գայը):

«Հովնաթան Մարշը» և «Ծանոթ բակը» ունեն այլ նմանություններ ևս (տե՛ս նաև
ստորև), որոնք, ըստ երևույթին, մասամբ պետք է բացատրել նրանով, որ նույն թվակա-
նին ևն գրվել 1926-ին («Ծանոթ բակը» հրապարակվել է 1926-ի դեկտեմբերի 19-ին):
Ուշագրություն է դրվում նաև այն, որ երկու երկի մեջ էլ առկա է նոր օրերը շահակա-
ցող արևմտահայ հերոս:

էջ 36, տող 3. Ոսկի հո՞ւրբ — նկատի ունի Հին կտակարանի Ելից գրքի մի հատվա-
ծը. Մովսեսը լարծրոտնում է Սինա լեռը օրհների տախտակներն ստանալու, մինչ այդ նրա
առաջնորդած ժողովուրդը սկսում է Երկրպագել բահանա Ահարոնի պատրաստած ոսկե
հարթին: Սարից իջնելով Մովսեսը ոչնչացնում է հորթը:

էջ 37, տող 3. — Այստեղ քաղված է Խեղճի սիրած աղջիկ Լալան — նկատի ունի
Դավթու Մանթի վնայի հերոսներին՝ Խեղճին ու Լալային, որոնք իրական անձինք են եղել
և երկուսն էլ, իրոր, թաղված են Ս. Գայանե եկեղեցու բակում:

էջ 37, տող 23. — Ահա մարգարեն: Ու ծովը պիտի եկնի — նկատի ունի Մովսես
մարգարեին. ըստ Հին կտակարանի եզրկապակցի փախչելու ժամանակ հրեաները հասնում
են Կարմիր ծովին, իսկ նրանց ետևից մոտենում էր եզրկապակցի վրեժխնդիր զորքը. «Եվ
Մովսեսը մեկնեց իր ձեռքը ծովի վրա, և ծծովան արևելյան սաստիկ հողմով ամբողջ
գիշեր քնեց ծովը, ցամաքեցրեց, և ջրերը ձեղրվեցին: Եվ Խարալևի զավակները ծովի մի-
ջի ցամաքով գնացին. և ջրերը նրանց աջ ու ձախ կողմից պարփսպ եղան» (Ելից, ԺԴ,
21—22):

էջ 37, տողեր 28—29. պիտի գամ փղշտացիք, Երսկացիք, Կեսարացիք, Ուրմայեցիք,
Քալբը — Բակունցը այս խոսքը գրել է իր հերոսի՝ Մարշի անունից. վերջինս նկատի ունի
սփյուռքահայության մի ներգաղթ՝ կառուցվելիք քաղաքը բնակեցնելու համար: Կեսա-
րացիները և ուրմայեցիները արևմտահայեր են. առաջինները Փոքր Հայքի Կեսարիա քա-
ղաքի ու շրջակա գյուղերի բնակիչներն են, ուրմայեցիները նախկին Ասորիքի Եդեսիա
կամ Ուրֆա (Ուրա) քաղաքի և շրջակայքի հայ բնակիչները՝ բոլորը իրենց երկրից բռն-
նովեյամբ արտաքսված կամ կոտորածի զոհ դարձած առաջին համաշխարհային պատե-
րազմի ժամանակ ու հետո՝ Վերապրած թև՝ կեսարացիներ, թև՝ ուրմայեցիներ, իրոր,
1926-ական թթ. և հետո ներգաղթեցին ՄՍՍՀ: Վերոհիշյալ թվարկման մեջ, բնակահարար,
փղշտացիք և երսկացիք նույնպես խորհրդանշում են սփյուռքում բնակվող արևմտահա-
յերին, թերևս, նրանց կուսակցական խավը (տե՛ս նաև այս վիպակի ծանոթագրու-
նությունների ընդհանուր մասը):

էջ 39, տողեր 1—2. ամենից ղերագնիվ և վեհ պատրիարհ..., նաև՝ ձեռունի, էջ 40,
տողեր 1—2. ամենից վեհ ձեռունի — նկատի ունի ամենայն հայոց կաթողիկոս Գեորգ V
Սուրենյանցին (գահակալել է 1911—1930 թթ.):

էջ 39, տող 28. տաւանաբանչա տախտակների առաջ— նկատի ունի ըստ Հին կտակաբանի՝ պատվիրանների այն տախտակները, որոնք Մովսէսը բերեց Էսրայի ժողովրդին (Ելից, ԱՍ, ԼԴ):

էջ 40, տողեր 3—5. Հանկարծ՝ փողերի ձայն. շնվորները կանչեցին, քմբուկներն այնպէս աւուր քնդացին...— Համեմատել «Մանոֆ բակը» ակնարկի հետ. «Պղնձն փողերը հնչում էին հաղթական մարշով...» «Պղնձն փողերի հաղթական մարշը արձագանքի պէս էր հնչում» (Նրկերի այս հրատ. 2-րդ հատոր, էջ 406): Նրկու գեպրում էլ էջմիածինն է, տոնահանդեսը:

էջ 42, տող 34. Լևոն Վեցերով՝ քաղալոր Կիլիկիա... Ահա նրա բուրը— Լևոն Վեցերովը Լուսինյանը Կիլիկիայի հայոց պնտոթյան վերջին թագաւորն է եղել, դահակայել է 1374—1375 թթ., թաղված է Փարիզում: Էջմիածնում մեղ տեղեկացրին, որ Լևոն VI-ի թուրք վանքի թանգարանում երբեք չի եղել: Հայաստանի պետ. պատմական թանգարանում պահպանւմ է Լևոն VI-ի սողապատա դաշույնը՝ փղոսկրյա կոթով, վրան աչք թագաւորի բարձրաբանդակը (աղագորական բաժին, № 3062). այն ստացվել է փարիզաբնակ Պոդոս Եսմիրյանից, 1936 թ. փետրվարի 27-ին: Արդյո՞ք 1926—27 թթ. Բակունցն իմացել է այդ իրի մասին, գուցէ այլ թուր է նկատի ունեցել, թե՛ սարգապետ իր երգիծական խոսքի մեջ առանց վաւերականութեան հիշատակել է Կիլիկիայի այդ թագաւորին ու նրա թուրը:

էջ 43, տող 11. Նըն՝ է հնում Գարեգին անունով հայոց սպարապետ, տող 16. Հայոց վերջին սպարապետ Գարեգինի դռնը— Որքան կարողացանք պարզել, այդպիսի որեւէ դռն էջմիածնի վանքի թանգարանում երբեք չի եղել: Հավանաբար, հեղինակը, հայոց վերջին սպարապետ Գարեգին ասելով, նկատի է ունեցել Գարեգին Նժդեհին:

էջ 44, տող 28. Տրդատ քաղալորը— նկատի ունի հայոց Տրդատ III թագաւորին, որի օրոք Հայաստանում բրիտանոնութունը դարձավ պաշտոնապէս ընդունված կրոն (301 թ.):

էջ 44, տողեր 29—30. ուրաւականն մուգաս քաղալորի ֆուր գրուրյունը, էջ 45, տողեր 21—27. Քսանյոք դաւ առաջ ուրաւականն մուգաս քաղալորը կապայտ ֆուր վրա փորագրել է տվել իր կամքը և ասել զալիք սերունդներին նետելալը:

— Ես եկա, Կոյիտի երկրին տիրեցի, ֆաղաֆ շինեցի, այգի տնկեցի. ջրանցմներ անցկացրի և իմ աւսվածներին զոն մատուցի— խոսքը վերաբերում է Արարատի (Ուրարտուն) հայոց հին տեղութեան (մ. թ. ա. IX—IV դարեր) թագաւոր Ռուշա (Հոռշա) II-ի (մ. թ. ա. 684—645 թթ.) սեպուղիի մի արձանագրութեանը, որի աժմանից տարրեր ինչ-որ ընթերցում կարող է եղած լինել Բակունցի ձեռքին կամ, որ ավելի հավանական է, Բակունցը փոփոխել է բնագիրը: Տվյալ արձանագրութունը գտնվել է Զվարթնոցում, մի քանի վերձանութուն ունի (վերջին հրապարակումը տես Գ. Мелikianov, Урартские клинообразные надписи, М., 1960, էջ 344—346):

էջ 44, տողեր 31—33. Եր կառք կանգ առավ այն մուսֆի առաջ, որով ֆուրմերն էին ներս ու դուրս արել և հերթապան կանգնել կրակն անջեջ պահելու...— Հավանաբար նկատի ունի Զվարթնոցը, որտեղ պահպանված են աւորույնի բարեր:

էջ 47, տող 10 և հետո. Որդան կառմիր— ոսկեկարմիր ներկ, որ պատրաստում էին Արարատյան դաշտում և այլ վայրերում եղած կարմրավուն որդերից ու օդտազործում միջնադարյան դրշագրերը դարգանկարելիս:

էջ 50, տող 3. Մատթեոս Ուոհայեցիին կվկայե— Մատթեոս Ուոհայեցիին XII դարի հայ պատմիչ է:

էջ 52, տող 17 և հետո. Երովսկական մամուլ— նկատի ունի սփյուռքահայ կուսակցական թերթերից մեկը կամ, ընդհանրապես, սփյուռքահայ թերթ:

էջ 56, տողեր 5—6. Պետրոս Գետադարձ կարողիլոսի հրաշագործությանց պատմությունը— Պետրոս Գետադարձը հայոց կաթողիկոս է եղել 1019—1058 թթ., ուներ բյուզանդական կողմնորոշում և կարևոր մասնակցություն է ունեցել Անին հուլաներին հանձնելու գործում (տե՛ս նաև Երկերի այս հրատ. հ. 2, էջ 708—709): Պետրոս Գետադարձի մասին պատմում են. որ նա 1023 թ. հունվարին, ընդառաջ զնալով Բարսեղ I Բյուզանդական կայսրին, Ճորոխ գետում կատարել է ջրօրհներթի տոնը, որի ժամանակ, ասում են, թե «Գետի ընթացքը դադարել է» ու դրա համար կոչվել է Գետադարձ: Բա-կունցը հրաշագործությանց պատմությունն ասելով նկատի ունի գետի ընթացքի դադարման այդ պատմությունը:

էջ 59, տողեր 19—20. Կառիր քառն շէր առնում, բառն շէր տալիս անցնող ու դարձող քառավաններին— նկատի ունի Ա. Իսահակյանի «Արու լալա Մահարի» վիպերգի հետևյալ խոսքերը.

Ողջույն շէր վերցնում, ողջույն շէր տալիս անցնող ու դարձող
քառավաններին (2-րդ սուրահ):

էջ 62, տողեր 4—8. այս հատվածը նման է Բակունցի որոշ ակնարկներում եղած գյուղխորհուրդների հաշվետվություններին. օրինակ, «Մեր գյուղերում» (Ա) ակնարկում նկարագրված ժողովին (տե՛ս Երկերի այս հրատ., հ. 2, էջ 337—342):

էջ 67, տողեր 21—22.—Երկներ Երկին և Երկիր...

—Երկներ և ծով ծիրանի:

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ (1, Ա) ավանդված Վահագնի ծր-նունդի առաջին տողերն են քիչ աղավաղված (Երևի գրված են հիշողությամբ): Ճիշտն այսպես է.

Երկնէր Երկին, Երկնէր Երկիր,
Երկնէր և ծովն ծիրանի:

էջ 68, տող 26. Արաբս ամագին հուրանմ շի հանում— ասված է որպես «պատաս-խան» Խ. Պատկանյանի «Արաբսի արտասուրը» բանաստեղծության հետևյալ տողերի (վերջին բառատող).

էլ շի խոսեց Արաբսը.
Հորձանք տվեց ահագին,
Օղակ-օղակ, օձի պես
Առաջ սողաց մոլեգին:

էջ 81, տողեր 16—17.—Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայության Արտաշեսի
—Տեղալը մարգրիտ ի հարսնության Սաթիսկան...

Արտաշեսի և Սաթենիկի մասին եղած հայկական հին առասպելի տողերն են, որ ա-
վանդված են Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ (2, Ծ). Բակունցը գրել է
հիշողությամբ, այն էլ 1922 թ. ուղղագրությամբ, որ չենք փոխել ըստ այս երկի համար
մեր ընդունած սկզբունքի։ Գրարար ընդդիմի այսպիսին է.

Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Արտաշեսի,
Տեղայր մարդարիտ ի հարսնութեանն Սաթենիկանն։

Աշխարհաբար՝

Ոսկի անձրև էր թափվում Արտաշեսի փեսայանալու ժամանակ,
Մարգարիտ էր թափվում Սաթենիկի հարսնանալու ժամանակ։

Սա հայոց մեջ եղած, մասամբ այժմ էլ պահպանվող սովորությունն է, որի օգտա-
գործմամբ Բակունցը կառուցել է իր երգիծանքը։

Էջ 87, տողեր 18—19 Cor Cordis Causa, Vittium cordis — լատիներեն է,
շշանակուժ է՝ Սիրտ։ Սիրտն է պատճառը։ Սրտի արատ։

Կ Ա Ր Մ Ր Ա Ք Ա Ր

(էջ 89)

Վեպի պահպանված հատվածներն առաջին անգամ հրապարակվել են «Նոր ուղի»
հանդեսի 1929 թ. առաջին համարներում, հետևյալ հաջորդականությամբ. № 1 (հուն-
վար, էջ 20—42)՝ սկզբից մինչև 2-րդ մասի կեսերը (վերջը՝ «Խոջա Հիրանը իր վերջին
ցանկությունն անգամ չկարողացավ որդուն հայտնել...»), № 2—3 (փետրվար—մարտ,
էջ 33—55)՝ մինչև 3-րդ մասի վերջը, № 4 (ապրիլ, էջ 3—30)՝ 4-րդ մասը և 5-ի մի
հատվածը (վերջը՝ «Ծրարը դեռ փակ էր»), № 5 (մայիս, էջ 42—59)՝ 5-րդ մասի մնա-
ցած հատվածը (վերջը՝ «Ու շունը վերադարձավ»)։

Բոլոր շորս հատվածների վերջում տպված է՝ Շարունակելի։

Վեպի մի այլ հատված (ո՛չ «Նոր ուղի»-ում հրապարակվածի շարունակությունը)՝
«Զեյթալի ավերումը» վերնագրով, տպագրվել է «Գրական դիրքերում» հանդեսի
№ 2—3-ում (փետրվար—մարտ, էջ 1—5)։ Սկզբում, վերնագրի տակ փակագծում տըպ-
ված է՝ Մի զովս «Կարմրաբա» վկայից։ Հատվածը բաղկացած է երեք մասից, ընդ ո-
րում, մասերի համարակալումը նախորդ հրապարակումների («Նոր ուղի») շարունակու-
թյունը չէ, այլ դարձյալ սկսվում է 1-ից։ Վերջում Շարունակելի չկա։

Հեղինակի կենդանության օրոք «Նոր ուղիից» (1929 № 4-ից) մի հատված՝ Սողա-
բանը վերնագրով ղետնդվել է Հ. Հարությունյանի, Խ. Սարգսյանի, Տ. Վանյանի կազմած
«Կարմիր ուղի» Հայրենի աշխատանքի քրեատմատիա» դասագրքի մեջ (Պրակ Բ, 1929,
էջ 131—143)։

Այնուհետև, «Կարմրաքարը» տպագրվել է 1955 թ. գրողի նրկերի երևանյան հրատարակության մեջ, 1956-ին՝ «Ամբողջական գործը» ընդլայնված հրատարակության 2-րդ հատորում, 1964-ին՝ նրկերի երևանյան երկհատորյակի երկրորդ հատորում:

ՈՒՂՈՂԱՆԵՐ

Ներկա հատորում դնելով «Նոր ուղի» և «Գրական դիրքերում» ամսագրերի մեջ հրապարակված ընագրերը՝ նրանցում վերացրել ենք տպագրական վրիպակներն ու այլ կարգի ակնհայտ վրիպումներ, ուղղել ենք տարբեր սլափառներով ստորագծած աղավաղումները:

Վերացրել ենք մի շարք ուղղադրական անմիօրինակություններ. օրինակ, «Նոր ուղի» ընագրում ունենք այսպիսի զուգահեռ ուղղադրական ձևեր՝ Տեր Նորբնձա և Տեր-Նորբնձա, Խոջա Հիբան և Խոջա-Հիբան. Բալու Բար և Բալու-Քար, Բեկտաբեգով, Բեգտաբեգով և Բեկտաբեգով, վերին կապ, Վերին Կապ և Վերին կապ: Ամենուրեք սլափառներ ենք հետևյալ ձևերը՝ Տեր Նորբնձա, Խոջա Հիբան, Բալու Բար, Բեկտաբեգով (այս ձևը ամենից շատն է գործածված), Վերին կապ:

«Նոր ուղի» ընագրում զգել բայն ամենուրեք (չնչին բացառությամբ) ունի ֆցել (ֆցեցի, ֆցեց, ֆցեցինք) ձևը: Սա հեղինակային է. Ա. Բակունցը 20-ական թվականների երկրորդ կեսին գործածում էր մի քանի բառի, այդ թվում զգել բայի արտասանական-ուղղադրական ձևը (ֆցել), թեև ոչ հետևողականորեն (տե՛ս, օրինակ, «Ճմռան մի գիշեր», «Նվաճարության ընկուղենները» և այլ երկեր սույն հրատ. 2-րդ հատորում): Նախորդ հատորներում այդ բառի ուղղադրությունը մեծ մասամբ թողել ենք այնպես, ինչպես ընագրերում է, որն է՝ և՛ ֆցել, և՛ զգել: Որոշ դեպքերում էլ հեղինակային խոսքի մեջ ֆցել-ը ուղղել ենք ըստ դասական ձևի, իսկ հերոսների խոսքում պահպանել ենք ընագրայինը: Հավանաբար, հիշտ չէր լինի խոսքը ժողովրդային դարձնելու միտումով հեղինակի գործածած ֆցեց, ֆցեցինք և մյուս համանման ձևերը բոլոր դեպքերում դարձնել զգեց, զգեցինք և այլն: Որոշեցինք «Կարմրաքարի» և ընդհանրապես այս հատորի մյուս ընագրերը կազմելիս հետևողական լինել և միայն հեղինակային խոսքում այդ ձևերը ուղղել ըստ դասական ուղղադրության (զգել), հերոսների խոսքում թողնել հեղինակայինը (ֆցել): «Կարմրաքարի» ընագրում, որպես բացառություն, երկու տեղ (էջ. 182, տող 12, էջ 203, տող 32) հերոսի խոսքում կան զցենք և զցեցին. դրանք էլ միակերպության համար դարձրել ենք ֆցենք, ֆցեցին:

Ինագրերում արտասանական ուղղադրությամբ է գործածված նաև մառազ գոյականը՝ մառաֆ (օրինակ, էջ 97, տող 21, էջ 98, տող 25, էջ 104, տողեր 14, 15 և այլն), որ փոխել ենք դասական ձևի՝ մառազ:

Ձուգահնոարար գործածված են միբիլ և միբել ձևերը. առաջինը դարձրել ենք միբել:

Բակունցն ընդհանրապես, նաև այս գործում գործածել է բյուրֆ, բյուրբերեն ձևերը. ամենուրեք Նորացրել ենք՝ բուրֆ, բուրբերեն:

էջ 90, տող 34. ՆՈՒ-ի ընագրում՝ Եվ Երտեղ էր լինելու— ուղղված է՝ Եվ Երտեղ էլ լինելու:

էջ 91, տող 1. ՆՈՒ-ի ընագրում՝ է համարվում— ուղղել ենք ըստ բովանդակության՝ էր համարվում:

էջ 95, տող 11. ՆՈւ-ի բնագրում՝ նստածներին ևս ու դեղնավուն չուխաների մեջ— ուղղել ենք ըստ բովանդակության՝ նստածների ևս ու դեղնավուն չուխաների մեջ:

էջ 100, տողեր 7—8. ՆՈւ-ի բնագրում՝ էն անտեր խոզերն էլ հենց իմանում էին, քեզայի վրա է վազում, նդրում, իրար տալիս— նդրում—ից հետո ափելացրիկ ենք՝ էին, ալսպես՝ էն անտեր խոզերն էլ հենց իմանում էին, քեզայի վրա է վազում, նդրում էին, իրար տալիս:

էջ 105, տող 30. ՆՈւ-ի բնագրում՝ հնչում արծար— ուղղել ենք՝ հնչում արծար:

էջ 106, տողեր 31—32. ՆՈւ-ի բնագրում՝ գտնել մի ձող, որի վրա կարելի լիներ դեպքերը փաղել— ուղղել ենք բովանդակությունից ելնելով՝ ...որի վրա հնարավոր լինե՞ր դեպքերը փաղել:

էջ 114, տող 22. ՆՈւ-ի բնագրում՝ մնացել է— ուղղել ենք ըստ հատվածի բովանդակության՝ մնացել էր:

էջ 114, տող 24. ՆՈւ-ի բնագրում՝ զարքեցնում էր— նույն բառը վնասում գործածված է և անանցով, ըստ այդմ միակերպեցինք, այս էլ դարձնելով զարքեցնում էր:

էջ 121, տողեր 9—10. ՆՈւ-ի բնագրում՝ Սուլեյման ֆիրվալի որդուն երկու հարյուր ուրբու մօրհակը ձոցի հաստ «կնիշկայի» մեջ պահելուց հետո— ուղղել ենք ըստ բովանդակության՝ որդուն ձկն դարձրել ենք որդու, այն է՝ Սուլեյման ֆիրվալի որդու երկու հարյուր ուրբու մօրհակը...:

էջ 122, տող 32. ՆՈւ-ի բնագրում՝ Սանամ մորհուրն էլ— ուղղված է ըստ բովանդակության (Սանամը Եփրեմի հորաբույրն է)՝ Սանամ հորհուրն էլ:

էջ 124, տողեր 21—22. ՆՈւ-ի բնագրում՝ Քառասունաչրի— ուղղել ենք ըստ միևնույն անվան այլ գործածությունների՝ Քառասունաչրի:

էջ 125, տող 26. ՆՈւ-ի բնագրում՝ մանդեզները— ուղղված է՝ մանգաղները:

էջ 126, տող 20. ՆՈւ-ի բնագրում՝ կոխ տայիր— ուղղել ենք ըստ հատվածի բովանդակության՝ կոխ կտայիր:

էջ 126, տողեր 30—31. ՆՈւ-ի բնագրում՝ կայծեր էին հասնում— ուղղված է ըստ բովանդակության՝ կայծեր էին հանում:

էջ 139, տող 24. ՆՈւ-ի բնագրում՝ փաղի էին գնացել— ուղղել ենք ըստ բովանդակության՝ փաղհանի էին գնացել:

էջ 140, տողեր 22—23. ՆՈւ-ի բնագրում՝ հայհոյում էր փաղին լինգին, և հենց այնպես, ըստ սովորույթան— ուղղել ենք՝ հայհոյում էր փաղին, լինգին՝ հենց այնպես, ըստ սովորույթան:

էջ 141, տող 35. ՆՈւ-ի բնագրում՝ դասախանա— բառը (տվյալ ձևով) մեղ անհասկանալի է, ենթադրաբար ուղղված է դուաղխանա (իբր՝ դու+սաղ-խանա):

էջ 142, տող 6. ՆՈւ-ի բնագրում՝ ստորոխս— ռուսերեն створка բառն է վնասի հերոս Արզումանի բերանում: ենթադրեցինք, որ վրիպակ և ուղղեցինք՝ ստորոխս:

էջ 143, տող 17. ՆՈւ-ի բնագրում՝ եփա— դա 1922 թ. ուղղագրությանը է, որ 1940 թ. ուղղագրության տառադարձկիս լինում է էփա, որը ճիշտ չէ (հավանաբար շարելիս յեփա-ի յ-ն չի դրվել), ուղղել ենք՝ եփա:

էջ 146, տող 10. ՆՈւ-ի բնագրում՝ դուշմանն է, էլի— ուղղել ենք ըստ բովանդակության՝ դուշմանն եմ, էլի:

էջ 147, տող 3. ՆՈւ-ի բնագրում՝ զակոնը քաղաքում ունի չի քաղաքում (պայմանական հղանակի ապառնի ժխտական) իմաստը. հերոսի խոսքում հազիվ թե Բակունցը դեռ քաղաքում չի ձեռք: Ենթադրելով, որ վրիպակ է, ուղղեցինք՝ քաղաքում չի:

էջ 150, տող 28. ՆՈւ-ի բնագրում՝ մաների— այլ դեպքերում (էջ 152, տող 7, էջ 176, տող 28)՝ մանյովը. այստեղ էլ միակերպության համար դարձրինք՝ մանյովը:

էջ 152, տող 19. ՆՈւ-ի բնագրում՝ մի անգամ էլ նստի ձորակի կողմը— պետք է վրիպակ լինի, ուղղված է ըստ բովանդակության՝ մի անգամ էլ նայի ձորակի կողմը:

էջ 155, տող 17. ՆՈւ-ի բնագրում՝ քանձրանում էր— ըստ բովանդակության ուղղել ենք՝ քանձրանում էր խալարը:

էջ 155, տողեր 28—30. ՆՈւ-ի բնագրում՝ ծանր ժամին, երբ մեղուններն էլ էին փեքակում հանգիստ բզզում, մի մառդ ապահով անկյունում ետ ու առաջ էր հայլում և դիտում— ըստ հատվածի բովանդակության պետք է ասվի, որ այդ ժամին նույնիսկ մեղուններն էլ էին անհանգիստ բզզում. հավանաբար, ան ժխտական ընկել է: Ուղղել ենք՝ ծանր ժամին, երբ մեղուններն էլ էին փեքակում անհանգիստ բզզում, մի մառդ՝ ապահով անկյունում ետ ու առաջ էր հայլում և դիտում:

էջ 157, տողեր 7—11. ՆՈւ-ի բնագրում՝ Շատերից էր լսել, որ նա, ջաղացական Ավան ամին, անբաժան ու սրտակից ընկերներ են եղել, շատ անգամ միասին սրա արել և սպանած կիստարը անտառում մաշկել, կաղնու նյութից կախել և միասին մի օրում կըլնատարի միսը խորովել ու կերել— աղալաղում է տեղի ունեցել, քանի որ՝ ա) վնասում Ավան ամին ջաղացական չէ, ջաղացականը ուրիշ է՝ Անդրին, բ) վնասի այլ հատվածներից հայտնի է, որ Ավան ամին և Ջաղացական Անդրին սրտակից ընկերներ են եղել, գ) նախադասության մեջ նաև եղորի հանդուցյալ հորն է վերաբերում, որը անբաժան ու սրտակից ընկեր է եղել հիշյալ երկուսի հետ, և երեխով միասին են արել նախադասության մեջ նշվածը: Այստեղ նաև միմյանց հաջորդում են վաղապատար ժամանակի ձևեր՝ առանց օժանդակ բայի (որս արել, մաշկել, կախել, խորովել, կերել). ընկերներ են եղել-ի նե-ը շատ թույլ է զգացվում վաղապատարի հաջորդ ձևերի համար, ուստի ա-վնասյալ ենք մեկ են կո: Հատվածն ուղղված է այսպես՝ Շատերից էր լսել, որ նա, ջաղացականը և Ավան ամին անբաժան ու սրտակից ընկերներ են եղել, շատ անգամ են միասին որս արել և սպանած կիստարը անտառում մաշկել, կաղնու նյութից կախել և երեխով միասին մի օրում կիստարի միսը խորովել ու կերել:

էջ 157, տողեր 12—13. ՆՈւ-ի բնագրում՝ իբր քն իր մայրը եղաւ Հիքանի մեծ որդուն, Մկրտումին կապել է ծառից...— բովանդակությունից պարզ է, որ ծառից կապողը ոչ թե մայրը, այլ հայրն է եղել, վրիպակի այլ հատվածների համեմատ միակերպել ենք նաև կետադրությունը: Հատվածը ուղղված է այսպես՝ իբր քն իր հայրը եղաւ Հիքանի մեծ որդուն՝ Մկրտումին, կապել է ծառից...:

էջ 157, տող 31. ՆՈւ-ի բնագրում՝ երիցկինը— հավանաբար աղալաղում է. խոսքը երեցի կնոջ մասին է. կարող էր լինել իրիցկին, բայց ոչ երիցկին (որ երեքի հետ է սորենվում): Ուղղված է երեցիկին:

էջ 160, տողեր 28—29. ՆՈւ-ի բնագրում՝ Այդ օրվա հեղեղն էլ արդեն նշանակել...— չկա օժանդակ բայը. ուղղել ենք՝ Այդ օրվա հեղեղն էլ արդեն նշանակել էր...:

էջ 160, տող 30. ՆՈւ-ի բնագրում Ռտուդէն վնասվեն — այս բառաձևը (բտուդէ — պտուդներ իմաստով) գործածված է Կարմրաքարի քահանայի խոսքում: Խոյ բաղաձայն արտահայտող տառի (ս) փոխարեն ձայնեղի գործածումը հերոսի արևմտահայ լինելը պետք է ցույց տա, և Բակունցը այլ երկերում այդպիսի հնարանքի դիմած կա: Սակայն այս քահանայի՝ վնասի այլ մասերում հաճախ հանդիպող բանավոր և գրավոր խոսքերի մեջ այսպիսի ձայնեղացում չկա, և առհասարակ նրա արևմտահայ լինելու մասին չի նշվում, ուստի ուղղեցինք՝ Պտուդէն վնասվեն:

էջ 162, տողեր 8—9. ՆՈւ-ի բնագրում՝ Նա տեսնում էր «չարյաց արմատը» գտնելու և միշտ զավիս էր, նույն տեղը հասնում — բովանդակութիւնից կարելի է ենթադրել, որ տեսնում-ը վրիպում է. ուղղել ենք՝ Նա փորձում էր «չարյաց արմատը» գտնելու...:

էջ 163, տող 6. ՆՈւ-ի բնագրում՝ Ներքին տանն էր ապրում — վնասում և գրողի այլ երկերում ամենուրեք ունենք ներքի տուն ձևը, ուստի այստեղ ն-ն պետք է իրրե վրիպակ սպրդած լինի. ուղղել ենք՝ ներքի տանն էր ապրում:

էջ 164, տող 26. ՆՈւ-ի բնագրում՝ Գերանների ծայրը կոացել էին — պետք է վրիպակ լինի. Բակունցի լեզվում հանդիպում են թվի անհամաձայնության դեպքեր, բայց նրանք ժողովրդային լեզվից են զալիս, և հոգնակի ենթակայի հետ բայն է եղակի դրովում (օրինակ, «փայլիկից նրա նշածն աչքերը»): Վերահիշյալ անհամաձայնությունը այլ բնույթի է, թվում է ոչ հեղինակային: Ուղղված է՝ Գերանների ծայրերը կոացել էին:

էջ 165, տող 1. ՆՈւ-ի բնագրում՝ —Նանի, նա չկա — ուղղել ենք ըստ հատվածի բովանդակության՝ —Նանի, նավը չկա՝:

էջ 165, տողեր 35—36. ՆՈւ-ի բնագրում՝ Իրջած մարմնի հոտը — ուղղված է ըստ բովանդակության՝ քրջված մարմնի հոտը:

էջ 168, տող 28. ՆՈւ-ի բնագրում՝ Մի անգամ անձրևից վառար ժամանակ — ուղղված է՝ Մի անգամ, անձրևի վառար ժամանակ:

էջ 170, տողեր 4—5. ՆՈւ-ի բնագրում՝ Փայլում էր ամեն ինչ. Եկեղեցու պղնձախաչին նայել չի լինում — ուղղել ենք՝ Փայլում էր ամեն ինչ. Եկեղեցու պղնձախաչին նայել չէր լինում:

էջ 170, տող 35. ՆՈւ-ի բնագրում՝ արևին տակ — ուղղված է՝ արևի տակ:

էջ 173, տող 1. ՆՈւ-ի բնագրում՝ կամ բռնեց — ուղղված է կակ բռնեց:

էջ 176, տող 15. ՆՈւ-ի բնագրում՝ —էլ չիմ հավստում — ուղղված է ըստ բովանդակության՝ էլ չհավատամ:

էջ 180, տող 32. ՆՈւ-ի բնագրում՝ Ավան — ուղղել ենք՝ Ավան:

էջ 184, տող 23. ՆՈւ-ի բնագրում՝ Բողնելով — ուղղված է ըստ շարակարգի բովանդակության՝ քողնելով:

էջ 185, տողեր 7—8. ՆՈւ-ի բնագրում՝ զարմանք էր պատահում — ուղղված է ըստ շարակարգի բովանդակության՝ զարմանք էր պատահում:

էջ 188, տող 20. ՆՈւ-ի բնագրում՝ հարցրեց — վրիպակ պետք է լինի, ուղղել ենք ըստ բովանդակության՝ հարեց:

էջ 189, տող 6. ՆՈւ-ի բնագրում՝ —Ինչ ասում է՝ — ուղղված է՝ Ինչ ասեմ, է՝:

էջ 190, տող 4. ՆՈւ-ի բնագրում՝ իրար բռնեցին — ուղղված է՝ իրար բռնեցին:

էջ 190, տող 11. ՆՈւ-ի բնագրում՝ քաղցրավ — ուղղել ենք՝ նա քաղցրավ:

էջ 192, տողեր 24—25. ՆՈւ-ի բնագրում՝ ոնց են խնկի տալիս — ուղղված է՝ ոնց են խնկի գալիս:

էջ 193, տողեր 24—25. ՆՈՒ-ի բնագրում՝ կամուրջը տանելու— ուղղել ենք՝ կամուրջը տանելու է:

էջ 202, տող 36. ՆՈՒ-ի բնագրում՝ նրան ասելով — ուղղված է՝ ըստ հատվածի բովանդակության՝ նրա ասելով:

էջ 206, տող 1. ՆՈՒ-ի բնագրում՝ կուշ զա— ուղղել ենք ըստ շարակարգի բովանդակության՝ կուշ գալու:

էջ 210, տող 30. ՆՈՒ-ի բնագրում՝ Մեր հեծկտոցի ձայնից— ուղղված է ըստ բովանդակության՝ Մոռ հեծկտոցի ձայնից:

էջ 213, տող 32. ՆՈՒ-ի բնագրում՝ Շուղանց Եսայի տղան— այս եսո ձևը միակն է վկայում, այլ դեպքերում նույն անձը կոչվում է Իսա. ըստ այդմ ուղղված է՝ Շուղանց Իսայի տղան:

էջ 215, տող 10. ՆՈՒ-ի բնագրում՝ ոտով գետին դռվում—գետին ձևը այստեղ կարող է իմաստային շփոթության տեղիք տալ, ուստի փոխված է՝ ոտով գետինն դռվում:

«Կարմրաբար» վեպի 4-րդ մասի «Հուսարացին գլուխն արդեն ոտքի էր» նախադասությամբ սկսվող ընդարձակ հատվածի սկզբներից (166-րդ էջ) նոր հերոս է ասպարեղ մտնում: Ահա նրա առաջին հիշատակությունը. «Եղբարածի առուն քանդվել է ու բռնել Չանեն ծուռ Օհանի ղորուղը» (էջ 167, տողեր 11—12): Նույն նախադասության շարունակությունն է «...այնտեղից թափվել Ունանի խամբ»: Պարզ է, որ Չանեն ծուռ Օհանը և Ունանը տարբեր հերոսներ են: Օհանը նոր հերոս է, Ունանի մասին վեպի նախորդ մասերում արդեն բավական խոսվել է. օրինակ, վեպի սկզբում (էջ 92) ասված է. «...Ունանը, որը ոչ միայն Կարմրաբարում, այլև շրջակա գյուղերում հայտնի էր որպես լավ մաճկալ»: Այս նկարագրված է նրա, որպես լավ մաճկալի, հմտությունը վար առնելիս: Խոսք կա Ունանի աշխատասիրության մասին, ինչպես և այն մասին, որ «Այդքան աշխատելուց հետո նրա մեկը նրկու չէր դառնում» (նույն տեղում):

Հետո՝ Ունանի, որպես հմուտ մաճկալի, մասին այլ բնութագրումներ կան (էջ 93 և այլն): Իսկ վեպի 3-րդ մասի սկզբներում շատ կենդանի, պատկերավոր նկարագրված է Ունանի դարնախային վարը (էջ 138):

Չանեն ծուռ Օհանը, վեպում առաջին անգամ հեղինակային խոսքում հիշատակվելուց հետո, հաջորդ պարբերության մեջ (նույն 167-րդ էջում) հիշվում է մի այլ հերոսի խոսքում այսպես. «Ա. խալիսը, իսկի կլինի, որ Եղնարածի առուն տրաքի, Չանեն ծուռ Ուհանի ղորուղը քանդի, էնտեղից էլ տա Ունանի խամբ...»:

Պարզ է, որ այստեղ Ունանը Օհան-ի բարբառային (զանգեղության) ձևն է, և դարձյալ հստակ է, որ Ունանը (կամ Օհանը) և Ունանը տարբեր անձեր են: Բայց ահա վեպի շարունակության մեջ, մանավանդ պահպանված վերջին՝ 5-րդ մասում այս երկու հերոսները անընդհատ շփոթվում են՝ նրանցից յուրաքանչյուրը և՛ Ունան, և՛ Ունան է անվանված: Դա ամենից ավելի խմբագրությունում կամ տպարանում սպրդած վրիպակների արդյունք պետք է լինի, բայց նշաններ կան, որ հեղինակն ինքն էլ մեկ կամ երկու տեղ խառնել է հերոսներին:

198-րդ էջում ըստ ՆՈՒ-ի բնագրի Ունանը անվանված է Չեսանց՝ «ասաց Չեսանց Ունանը», Հաջորդ էջում Չեսանց է կոչվում Ունանը (էջ 199, տող 20):

197—198 էջերում Բոլոր քարի մոտ նստած գյուղացիները զրուցում են պատերազմի մասին. ահա մի քանի խոսք այնտեղից ըստ ՆՈՒ-ի բնագրի (ընդգծել ենք Ունան և Ու-

ման անունները)։ «—Իսո ամի, հարուստի տուներ ղոնաղ եկալ, աղբատի ուլը մորթեցին։ Տրաբոցը որ ընկալ, մենք հո էս զլխից ենք ոտան տակի կորչելու,— տխրությամբ հարեց Ունանը։

Նա նստել էր անկյունում ու մտածում էր իր կրտսեր եղբոր մասին...»։

Պարզվում է, որ այս հերոսը բանակից վերադարձած եղբայր ունի խաչան անունով (մաճկալ Ունանի մասին մինչ այս նման բան չէր ասվել)։ Ապա նույն հերոսը հիշում է եղբոր վերադարձը բանակից. «Այս հիշելուց Ունանը ծայտացա,— ասված է հեղինակային խոսքում։ Ստացվում է, որ ոչ թե Ունանը, այլ Ուհանը ունի խաչան անունով եղբայր։ Ապա նույն տեղում միևնույն անձի մասին ասված է. «Ունանը միտք ուներ մաճկալույթյունը թողնելու»։ Սա արդեն վնասի սկզբից հայտնի մաճկալ Ունանին պետք է վերաբերի։

Ահա շփոթմունքի մի այլ նմուշ (էջ 199)՝ ըստ ՆՈւ-ի բնագրի.

«— Եվ սով մեծ... — կրկնեց Շուղանց Իսոն։ Ամենից շատ Ունանը սարսափեց այդ խոսքից։ Ու դարձյալ հիշեց եղբորը, իրենց մեծ տունը, երեխաներին, որոնք ճտերի նըման թխսամոր հետևից վաղում հեն, հացն ուտում այնքան աղահ, ինչքան շերամի որդը թթնեռ տերեւները... Շարաթը մի տաշտ հերիք չէր անում։ Եվ ի՞նչ ցորեններ կան այս տարի,— մտածեց Ունանը։— Ջաղացալանն իղուր չէր ասում, թե տարին գլխակեր է... Իմաստուն մարդ է ջաղացալանը... Միայն նա կարող է ասել, թե ինչ պիտի անել, որ խաչանին զինվոր չտանեն։

— Յարար տեսնես եղինքը ջրե՞լ հն,— ասաց նա բարձրաձայն, և փեշերը թափ տալով վեր կացավ տեղից, իջավ ներքև։ Նրա ախանջին ընկալ Չետանց Ունանի հարցը...

— Տերտեր, գերմանացին խաչապաշտ չի... — Ունանը քայլում էր ու մտածում. գերմանացին խաչապաշտ չի... Հա՛, խաչանն էլ է ավազանում մկրտված... Ունանն անցավ եկեղեցու մոտով... Ու մի բան Ունանի ներսում պոկվեց...» և այլն։

Շփոթվող հերոսներից մեկը գնում է (եղինքը ջրելու), մյուսը մնում Բոլոր քարի մոտ. նա հուսանում է ավելի ուշ (էջ 204)՝ մաղյանի առաջ խոտ պցելու պատրվակով։ Նա ևս մի բանի տեղ Ունան է կոչվում։ Ունան հանդիպում է նաև երիտասարդների՝ բուռնակ մեկնելու տեսարանում, որ ճնոր Ուղիումա տպագրված հատվածի վերջն է։

«Կարմրաբարի» հետագա վերատպույթյուններում այս շփոթիլ լրիվ կամ մասամբ մնացել է։

Մանրամասն ղենելով Ունան և Ունան շփոթումների բոլոր դեպքերը, եղբակացրինք, օր, այնուամենայնիվ, խաչան անունով եղբայր և «թխսամոր հետևից վաղող ճտերի նման» երեխաներով լի տուն ունեցողը մաճկալ Ունանն է, իսկ Ուհանը, իրոք, մեկ անգամ Օհան ձևով հիշատակված անձն է, նույն Չանեն ծուռ-ը և Չետանց-ը Ըստ այս եղբակացության հետևյալ դեպքերում ճշակ ենք Ունան և Ունան բոլոր շփոթումները.

էջ 181, տող 22. ՆՈւ-ի բնագրում՝ Չետանց Ունանը— ուղղել ենք՝ Չետանց Ունանը։

էջ 197, տող 33. ՆՈւ-ի բնագրում՝ Ունանը— ուղղել ենք՝ Ունանը։

էջ 198, տող 14. ՆՈւ-ի բնագրում՝ Չետանց Ունանը— ուղղել ենք՝ Չետանց Ունանը։

էջ 199, տող 14. ՆՈւ-ի բնագրում՝ մտածեց Ունանը— ուղղել ենք՝ մտածեց Ունանը։

էջ 199, տողեր 21—22. ՆՈւ-ի բնագրում՝ Ունանը քայլում էր— ուղղել ենք՝ Ունանը քայլում էր։

էջ 199, տող 25. ՆՈւ-ի բնագրում՝ Ունանն անցավ— ուղղել ենք՝ Ունանն անցավ։

Այս ուղղումներից հետո էլ, թերևս մենք է մասնակի հակասություն, որ երևի ղուտ հեղինակային է:

Էջ 226, տողեր 23—24. ԳԴ-ի բնագրում՝ Այդ «ոսկե կամպանիայից» մի փանի ճագի միացել էին «խնուհեմ» համար— ուղղել ենք ըստ բովանդակության՝ Այդ «ոսկե կամպանիային» մի փանի հոգի միացել էին «խնուհեմ» համար:

Էջ 227, տող 23. ԳԴ-ի բնագրում՝ բողոմ— ուղղված է բողոմ:

Ձ Ի ու ղ ղ վ ա ծ

Բնագրի հեղինակային վրիպումները, անմիօրինակությունները ընդհանրապես ջանացել ենք պահպանել, արտառոց դեպքերում ենք ուղղել. դրանք վերը նշվեցին:

Չենք ուղղել մի շարք ուղղագրական ձևեր, որոնք այսօր հնացած են և որոնց մասին սույն ծանոթագրությունների ընդհանուր մասում ասվել է:

Բացի ֆցել, մաբաթ խոսակցական-ուղղագրական ձևերի մասնակի ուղղումներից ժողովրդային այլ բնույթի լեզվատարերը այստեղ ևս բոլոր դեպքերում պահպանված են (ինչպես՝ նստի, գալի, ման գալի, ասի, ֆաւ և այլն): Թողնված են նաև հեղինակային այնպիսի անմիօրինակություններ, ինչպես մերթ հալես, մերթ ալես դործածելը կամ՝ պիլզակ, կանֆետ, Մարագով ձևերը:

Ստորև նշված են բնագրային աղբյուրներում նշած մի քանի այլ ուղղագրական ու փերականական ձևեր, որոնք այսօր ղուտ են դրական լեզվի մակարդակից, բայց պահպանված են:

Էջ 126, տողեր 24—25. ՆՈւ-ի բնագրում՝ ֆշում էին և արածացնում Քառասնաչի մօտերին ընկած այն բացուտները—այսօր գրական կլինեն՝ արածացնում... բացուտներում, բայց գերադասեցինք թողնել ժողովրդային ձևը՝ արածացնում... բացուտներ, որ, հավանաբար, հեղինակային է:

Էջ 127, տողեր 18—19. ՆՈւ-ի բնագրում՝ իբր նրա գիտությամբ են գիշերով կարմ-շախախի խոտհարում արածացնում— նույնն է, ինչ և նախորդը. այժմյան գրական ձևը կլինի խոտհարում արածացնում, բայց թողել ենք հեղինակայինը:

Էջ 127, տող 23. ՆՈւ-ի բնագրում՝ հինգ շաբա ստել էին— ժողովրդային խոսքից եկող Բվի անհամաձայնությունն է, որ հաճախ է հանդիպում բախնացյան խոսքում: Ինչպես այլ դեպքերում, այստեղ էլ պահպանված է:

Էջ 140, տող 12, էջ 207, տող 11. ՆՈւ-ի բնագրում՝ ֆողով չափել, ֆողով կապկըպած էր— ֆող-ը ֆող բառի իմաստով է գործածված, հնացած ձև է, պահպանել ենք:

Էջ 149, տողեր 17—18. ՆՈւ-ի բնագրում՝ «Ռուսաստանու կողմերից, էթանից ու քանգից, ժողովրդի ավալարից»— բերված է իբրև գյուղացի հերոսի խոսք, ուստի բանգից խոսակցական-ուղղագրական ձևը պահպանեցինք:

Էջ 184, տողեր 26—34. ՆՈւ-ի բնագրում նախադասությունն անհաջող է, թողել ենք նույնությամբ:

Էջ 203, տող 24. ՆՈւ-ի բնագրում՝ քանգից, էթանից— քանգից ձևը հերոսի խոսքում է գործածված, այստեղ ևս պահպանել ենք՝ ենթադրելով, որ հեղինակային է:

Էջ 221, տող 34. ԳԴ-ի բնագրում՝ ջուպներ— թեև այս ձևը տպված է դասական ուղղագրությամբ և նորով պետք է լինի ջվալներ, բայց գերադասեցինք շուղղել՝ ենթադրելով, որ հեղինակային է:

էջ 224, տող 16. ԳԴ-ի բնագրում՝ չուլ աւ փալաւս — պահպանեցիք ժողովրդային չուլ ձեր, շփոխելով ջուլ-ի:

Պահպանել ենք նաև գրարար հատվածների կամ արտահայտությունների ոչ դրաբարյան ուղղագրությունը. օրինակ՝ էջ 89, տողեր 20—22. Նմու-ի բնագրում՝ Խորաձոր անդունդ և դաշտաձև հովիտ, դարդարյալ ծաղկոք և առատ բուսոր: Գարունն աստանոր բերեք զնմանությունն եղեմի... — տպագրված է 1922 թ. ուղղագրությամբ. որը մեր բնագրում փոխարինված է 1940 թ. ուղղագրությամբ, ինչպես բոլոր գեպերում. քնն ճիշտ կլինեն դասական ուղղագրությունը:

Հ. Հարությունյանի, Խ. Սարգսյանի, Տ. Վանյանի կազմած և 1929 թ. հրատարակած «Կարմիր ուղի: Հայերենի աշխատանքի բրնատոմատի» զասագրքի Բ սյրակի մեջ (էջ 131—143) դրված են «Կարմրաբար» վեպի 4-րդ մասի վերջերից մի բանի հատվածներ «Մողոցարանը» վերնագրի տակ: Այն տեղ է գտել զասագրքի 3-րդ մասում, որի խորագիրն է՝ «Արդյունաբերական կապիտալի շրջան»: Այստեղ «Մողոցարանը» առաջին հոգվածն է: Կազմողներն այն բաժանել են երեք մասի: Վերջում կա բառերի բացատրություն և հարցեր նյութի վերաբերյալ:

«Կարմրաբարից» բերված են հետևյալ հատվածները. «Փողոցի ծայրին երևաց մի ձիավոր» նախադասությամբ սկսվող պարբերության սկզբից (էջ 173, տող 25) մինչև ...ուր խուլ խշշում էին ձեր կաղնիները» բառերը (էջ 187, տող 19): Այս հատվածի տարբեր մասերից զասագրքում կրճատված է շուրջ երկուսուկես էջ:

Երոշ տեղեր ավելացված են բառեր. օրինակ, հենց սկզբից ավելացված են «Կարմրաբար գյուղի» բառերը, որոնց հաջորդում է բնագրի պարբերության սկիզբը՝ փողոցի ծայրին:

Մի բանի տեղ քնագրի մեջ նոր պարբերություններ են թողնված: Փոփոխությունները միայն բնագիրը զասագրքային դարձնելու նպատակ ունեն: Օրինակ, Բակունցի այն ժամանակվա ոճին բնորոշ անկուց, պատմելուց, բացվելուց և նման դանդաղության ձևերը («Գերանը երկու կտոր անկուց», «Նրա մասին պատմելուց» — էջ 183—184, «Խոսք բացվելուց», էջ 185) զասագրքում փոխարինված են անկիս, պատմելիս, բացվելիս և համանման գրական ձևերով («Գերանը երկու կտոր անկիս», «Նրա մասին պատմելիս», «Խոսք բացվելիս»): Կամ առու բառը փոխարինված է ուժ-ով և այլն:

ՎԵՊԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ

«Նոր ուղի» ամսագիրը «Կարմրաբար» վեպը սկսել է հրապարակել 1929-ի հունվարից: Ամսագրի ալգ անդրանիկ համարում նախ դրվել են Թումանյանի չորս բանաստեղծությունները (այն ժամանակ անտիպ), Խ. Զարեկի «Խմբապետ Շավարշը», Լորրորը՝ Ա. Բակունցի «Կարմրաբարի» առաջին հատվածն է: Այս, ինչպես և «Նոր ուղիում» հրապարակված մյուս հատվածները երկի ժանրը (վեպ) նշող ենթավերնագիր չունեն: 1931 թ. «Գրական գիրքերում» ամսագրի 2—3-րդ համարում հրապարակված հատվածի վերահիշյալ ենթավերնագրից (Մի գլուխ «Կարմրաբար» վեպից) իմանում ենք, որ հե-

գինակը «Կարմրաբարը» վեպ է համարել, Բացի դրանից, 1932 թ. հունիսի 5-ին գրած ինքնակենսագրության մեջ ևս հեղինակը «Կարմրաբարը» վեպ է անվանում (տե՛ս ստորև)։ Այս հաշվի առնելով է, որ ներկա հատորում երկը դրել ենք Վեպեր-ի մեջ և Կարմրաբար վերնագրից հետո ավելացրել վեպ ենթավերնագիրը։

Քանի որ «Կարմրաբարը» սկսել է տպագրվել «Նոր ուղի» 1929 թ. հունվարի համարից, բնականաբար, հեղինակը պետք է սկսած լիներ այն դրել ամենաուշը 1928 թրվակահին։

Ուշադրություն է գրավում այն, որ «Նոր ուղի» հանդեսի մայիսյան համարում հրապարակված շորտորդ և վերջին հատվածի տակ նույնպես տպված է՝ Շարունակելի։ «Նոր ուղի» լույս է տեսել մինչև 1932 թ. (այսինքն 1929 թ. մայիսյան համարով չէ, որ դադարել է)։ Կնշանակի «Կարմրաբարի» շարունակության հրապարակումն այդ ամսագրում ժողովրդած է եղել, և ինչ-որ բան խանգարել է այդ հրապարակմանը։

Վեպի «Նոր ուղիում» հրապարակված մասի վերջին հատվածներում, ինչպես վերը նշվեց, կան վրիպումներ (Ունան—Ունան և այլն), որոնցից մի բանիսը, կարելի է մտածել, թե հեղինակն է թույլ տվել շտապելու պատճառով։ Կարող է տպավորություն ստեղծվել, որ «Նոր ուղիում» հրապարակված վերջին հատվածը հեղինակը շտապով է գրել 1929-ի առաջին ամիսներին՝ ամսագրի հերթական համարին հասցնելու նպատակով, իսկ հիշվերորդ հատվածը չի կարողացել «Նոր ուղի» հունիսյան համարին հասցնել, որի հետևանքով էլ մայիսյան համարում նշված Շարունակելի-ն մնացել է «անշարունակելի»։

Բայց սա թիշ հավանական է. չէ՞ որ դրողը վեպի հերթական 5-րդ հատվածը կարող էր ներկայացնել ամսագրի հուլիսյան, օգոստոսյան կամ հերթական մի այլ համարի «Կարմրաբար» վեպի՝ «Նոր ուղիում» տպված մասի շարունակությունը բնավ չտպագրվելու պատճառը, ըստ երևույթին, այլ է։

Ուշադրություն է գրավում նաև այն, որ երկու տարի անց, այս անգամ «Գրական դիրքերում» ամսագրի 2—3-րդ համարում տպվել է ոչ թե վեպի՝ «Նոր ուղիում» հրապարակված մասի շարունակությունը, այլ բոլորովին ուրիշ մի հատված՝ Զանգեզուրի ազգամիջյան կռիվներից մի դրվագի պատկերմամբ։ Ավելի հավանական է, որ «Նոր ուղիում» «Կարմրաբարի» հրապարակումը դադարեցվել է բովանդակության մեջ խմբագրության կողմից հրապարակման ոչ հարմար տեղի որ հայտնաբերվելու պատճառով։ Զիչենք, որ «Նոր ուղիում» «Կարմրաբարի» հրապարակումն սկսվելուց մի ամիս առաջ՝ 1928-ի վերջին՝ «Գրական դիրքերում» ամսագրի մեջ (№ 11—12) լույս էր տեսել ընդարձակ մի հոդված՝ Ակսել Բակունցի ստեղծագործությունների սոցիալական արժեքը՝ վերնագրով։ Այստեղ որողը խստագույնս բնադատվում էր իր «գյուղատիրական հակամենտի» համար։ Նույն մեղադրանքով Բակունցը երգվածվել էր նաև «Գրական դիրքերի» մոտակա մի այլ համարում (1929, № 1)։ Արդյոք սա չի՞ պատճառ դարձել, որ «Նոր ուղի» խմբագրությունը (խմբագիրներ՝ Ե. Զուրար, Դ. Սիմոնյան) չտպագրեր վեպի, այսպես ասած, «գյուղատիրական» մասի շարունակությունը։ Իսկ երկու տարի անց «Գրական դիրքերում» ամսագիրը կարող էր տեղ տալ վեպի մի այնպիսի հատվածի, որը նման առարկություն չէր հարուցել։

Այսպիսով, «Նոր ուղի» ամսագրի 1929 թ. 5-րդ համարում «Կարմրաբարից» հրապարակված վերջին հատվածի տակ դրված Շարունակելի-ն և վերը նշված հանգամանք-

ները աննվազն ցույց են տալիս, որ Բախունցի վնասը այդ թվականին արդեն ավելին է եղել, քան այն, ինչ մեզ հասել է: Բայց կան նաև տեղեկություններ, որ վնասը ավարտված է եղել:

Վեպի հիմնական մասն, ըստ երևույթին, գրվել է 1928 թվականին: Դա երևում է նաև այն բանից, որ այդ թվականին համեմատած հարևան նախորդ ու հաջորդ տարիների հետ Բախունցը ամենից ավելի թիչ նոր գրված պատմվածք կամ ակնարկ է հրապարակել: Այսպես, ըստ գրողի մատենագիտության տվյալների (Ավիսել Բախունց, կենսագրություն և մատենագիտություն, 1960, էջ 98—110) Բախունցը մամուլում նոր զեղարվեստական երկեր հրապարակել է 1924-ին՝ 4, 1925-ին՝ 14, 1926-ին՝ 20 և մեկն առանձին գրքով («Գալուստի վիկեր») = 21, 1927-ին՝ 11-ը մամուլում, 3-ը «Մթնաձոր» ժողովածուի մեջ («Այու սարի լանջին», «Մթնաձորի» շարքը», «Էսո-Մարգար») և 1-ը առանձին գրքով («Հայկական Մարշ») = 15, 1928-ին ընդամենը 2 նոր զեղարվեստական երկ, 1929-ին 4-ը մամուլում, 3-ը «Սպիտակ ձին» ժողովածուի մեջ («Սպիտակ ձին», «Համան մի դիշեր», «Նստակ ուսաց թաղավորին») = 17: Համապատասխանաբար, 1924՝ 4, 1925՝ 14, 1926՝ 21, 1927՝ 15, 1928՝ 2, 1929՝ 7:

Այս տվյալների մեջ կշիռն ուղիղ պահանքներ, բայց ընդհանուր առմամբ նրանք ճիշտ են արտացոլում գրողի զեղարվեստական նոր հրապարակումների պատկերը 1924—1929 թթ.: Անշուշտ, որևէ մեկ տարվա մեջ հրապարակված երկերի քանակը չի կարող լիովին ճիշտ ցույց տալ նույն տարում հեղինակի զբաղ երկերի քանակը: Բայց այս զեղարվածքում պետք է նկատի ունենանք, որ բերված տվյալները վերաբերում են փոքրածավալ երկերի՝ պատմվածքների և ակնարկների (բացառությունը «Հեղինակի Մարշ» է), և ապա մեծ մասամբ այդ երկերը հրապարակվել են գրվելուց թիչ ժամանակ անց: Այնպես որ, բերված թվական տվյալները զգալի չափով ցույց են տալիս նաև յուրաքանչյուր թվականին Բախունցի զբաղ զեղարվեստական երկերի մոտավոր քանակը: Նկատի ենք առնել նաև Բախունցի գյուղատնտեսական գործունեության ծավալը նշված տարիներին յուրաքանչյուրում:

Այսպիսով, հիշյալ տարիներից պատմվածքներով ու ակնարկներով մեկնից թիչ «ծանրաբեռնվածը» 1928 թվականն է, այդ տարի Բախունցը հրապարակել է մի պատմվածք՝ «Տրանդուկ Վա Բայանդուր» (Վերահրդային Հայաստան, հուլիսի 8) և մի ակնարկ «Օձի բերանից» (Վերահրդային Հայաստան, հուլիսի 22), երկուսն էլ ստույգ է, որ գրել է նույն 1928-ին: Բն ուրիշ ինչ զեղարվեստական երկեր է գրել այդ թվականին, ճիշտ ասել դժվար է, բայց 1929-ի սկզբից «Կարմրաբար» վեպի հատվածների հրապարակումն ինքնըստինքյան ասում է, որ 1928-ին նա աշխատել է այդ վեպի վրա: Վերը հիշված հանգամանքները մտածել են ապիս, որ այդ տարի գրողը հիմնականում զբաղված է եղել հենց «Կարմրաբար» գրելով:

«Կարմրաբարի» մասին կան պահպանված որոշ այլ տեղեկություններ: Օրինակ, 1932 թ. հունիսի 5-ին Բախունցի ձեռքով գրված ինքնակենսագրության մեջ (գրվել է «Հեղինակի-նոյնների» տարեգրքի համար) կա այսպիսի նախադասություն. «Գրել եմ երեք գիրք՝ «Հեղինակի Մարշ», «Մթնաձոր» և «Սպիտակ ձին» և անավարտ սպասած «Կարմրաբար» վեպը» (ինքնագիրը պահվում է Ն. Զարենցի անվ. գրադ. և արվեստի թանգարանում): Ինչպես տեսնում ենք, Բախունցը չի գրել անավարտ մնացած «Կարմրաբար» վեպը, այլ նշել է անավարտ սպասած վեպի մասին: Եթե նախադասության մեջ

Ֆոդեներ միայն «Կարմրաբարի» մասին ասվածը, կունենանք «Գրիլ եմ... անավարտ տպած «Կարմրաբար» վեպը», այսինքն՝ վեպը գրել էմ, բայց տպելը մնացել է անավարտ: Սա, կարծում ենք, լուրջ վկայություն է այն մասին, որ ինքնակենսագրությունը գրելու ժամանակ՝ 1932 թ. ամռանը, հեղինակը «Կարմրաբարը» ավարտած է եղել:

Փորր-ինչ առաջ՝ նույն 1932-ի մարտի 10-ին «Գրական թերթում» (№ 2) Բակունցի մասին գրված է. «Նա որոշ ակնոցներով ճանաչում էր Ջանգեղուրի հին գյուղը և վերադառնալու էր այն յուրահատուկ ուժգնությամբ: Ո՛ր է վերակառուցման շրջանի Ակսելը: Նրա տուրը դեռ չի երևում: «Կարմրաբարն» առայժմ միայն մի բան է վկայում, որ Ակսելը որոշ իմաստով վարպետ է հին գյուղը նկարագրելիս: Բայց նա «Կարմրաբարի» հաջորդ մասերի վրա թույլտ է նստել: Մենք չենք սահանջում, որ նա շտապի «Կարմրաբարը» լույս աշխարհ հանել սուանց իր ուղածի պես մշակման ենթարկելու: Այդ կլինե՞ր անհեթեթ և վնասակար պահանջ: Սակայն իրավունք ունենք Ակսելից նույնպես պահանջելու, որ նա մոտենա սոցիալիզմի կառուցման գիպանտներին, որ նա նույնպես «վերակառուցվի»: Մեզ հետաքրքրող հարցի կապակցությամբ այստեղ կա որոշ վկայություն. այն, որ Լեդլ էն «Կարմրաբարի» շահապարակված մասեր, որոնց վրա գրողն աշխատել է, որ նրան ինչ-ինչ մեղադրանքներ ու պահանջներ են ներկայացրել այդ առթիվ: Այստեղ չի ասված, որ Ակսելը պետք է ավարտի վեպը, այլ միայն խոսք կա վեպի հաջորդ մասերի մշակման մասին, որ նշանակում է, թե այդ մասերը եղել են (և դա հայտնի է եղել ժամանակակիցներին):

Այժմ մի բանի խոսք վկայություններից ամենակարևորի մասին:

1959 թ. մի շարք անգամ ացելել ենք Ա. Բակունցի աչքի վարովա Չիվիջյանին, նրա բնակարանում: Զրուցել ենք գրողի կյանքին վերաբերող շատ հարցերի մասին, և այդ զրույցները մեզ օգնել են Բակունցի կենսագրությունը գրելիս: Մասնավորապես «Կարմրաբար» վեպի մասին տիկին Չիվիջյանը հաղորդեց հետևյալը: 1931 թ. «Կարմրաբարը» գրված է եղել, բայց վերջին գլխից, որտեղ պետք է պատկերվեր հումատարած կոլեկտիվացումը և Կարմրաբար գյուղում կոլտնտեսություն ստեղծելը:

Վ. Չիվիջյանը պատմում էր, որ 1930—31 թթ. «Կարմրաբարի» ավարտով հետաքրքրվել է Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի այն ժամանակվա առաջին քարտուղար Ա. Խանջյանը: Դա պահանջներ է նաև ն. Չարենցին, որը նույնպես շտապեցրել է Բակունցին:

1931 թ. Պետերհոֆում (այժմ Պարոզովորեն) սկսում է գործել Գիտնականի տուն կոչվող ստեղծագործական հանգստյան տունը: Ա. Խանջյանի միջնորդությամբ, նույն թվականի վերջերին, Բակունցը մեկնում է Պետերհոֆ՝ «Կարմրաբարը» ավարտելու հատուկ նպատակով: Պետերհոֆում գրողը մնում է շուրջ երեք ու կես ամիս: Վերադառնում է նախատեսված ժամանակից շուտ (ըստ կնոջ պատմածի՝ գրողը փախել է հյուսիսի սառնամանիքից.— ընդհանրապես ցրտից խուսափում էր):

Նույն վկայության համաձայն Պետերհոֆում Բակունցը «Կարմրաբարը» ավարտել էր, մնացած են եղել խմբագրման ու մշակման որոշ աշխատանքներ: Ի դեպ Վ. Չիվիջյանը վկայում է նաև, որ գրողը Պետերհոֆից բերած է եղել նոր գրած մի բանի պատմվածքներ ևս:

Վ. Չիվիջյանի պատմածների ստույգ լինելը հաստատվում է նաև հետևյալ իրողությամբ: Նրա պատմածի համաձայն, Պետերհոֆում եղած ժամանակ Բակունցը մտերմացած է եղել այնտեղ հանգստացող հայտնի մանկագիր, թարգմանիչ Ս. Մարշակի հետ:

Այդ իմանալով՝ մենք անմիջապես նամակ գրեցինք Մարշալին՝ խնդրելով համառոտակի ներկայացնել իր տպավորությունը՝ ստացած Ա. Բակունցից։ Եկավ պատասխանը, որտեղ ի թիվս այլոց ասված էր. «Ակսել Բակունցի մասին իմ մեջ պահպանվել են ամենապայծառ հիշողությունները։ Նա մի աշխույժ, բարի, ուրախ մարդ էր, հրաշալի պատմող։ Այն ժամանակ, երբ ես նրան հանդիպեցի, նա լի էր մտահոգություններով, որոնք կբավականացնեին շատ դրքեր ստեղծելու համար։ Նա հիանալի գիտեր իր ներքի, իր ժողովրդի կյանքը» (ընագիրը պահվում է Ե. Զարենցի անվ. գրակ. և արվեստի թանգարանում, հրապարակվել է «Գրական թերթում». 1964, № 52)։ Պարզվեց նաև, որ Մարշալը խորհրդային դրողների 1-ին համագումարում իր ունեցած էություն մեջ նույնպես խոսել է Ա. Բակունցի մասին (տե՛ս Первый всесоюзный съезд советских писателей, М., 1934, էջ 21)։

Եվ այսպես, գրողի կնոջ վկայությամբ, «Կարմրաբար» ավարտված է եղել, բայց վեպի ամբողջական ձևագրի հակառակորդ առաջմ մնում է անհայտ։

* * *

«Կարմրաբար» վեպից պահպանված ընդարձակ հատվածում նկարագրված է առաջին համաշխարհային պատերազմին նախորդած ժամանակաշրջանի հայ գյուղը (հավանաբար՝ 1907—1914 թթ.)։ Հատվածն ավարտվում է 1914-ի օգոստոսով. պատերազմն սկսվում է, գյուղից երիտասարդների առաջին խումբը մեկնում է բանակ։

Ինչպիսի՞ն է եղել շարունակությունը։ Կարելի է որոշ կոհաճումներ անել։ Նախ ակնհայտ է, որ գրողը շարունակել է նկարագրել Կարմրաբար գյուղը պատերազմի օրերին (և ոչ թե բանակ ղեկավարների հետագա ճակատագիրն է պատկերել բանակում ու ռազմաճակատում)։ Այնուհետև պետք է պատկերված լինի ազգամիջյան ընդհարումների շրջանը։ Դրա մի գրվադը, ինչպես ասվեց, հրապարակված է «Զեյթայի ավերումը» վերնագրով։

Վեպի պահպանված մասում սկիզբ էր առել Արդումանի և Սալբիի սերը, և այնպես, որ պետք է զարգացվեր հեղինակի կողմից, մասնավանդ Արդումանի վերադարձից հետո։ Վեպի տպագրված մասում (էջ 153—154) Մկրտումը նկատում է Սալբիի կանացի հրապույրները, և երևում է, որ նա գիտի Սալբիի ու Արդումանի սիրո մասին։ Զի բացառվում, որ Արդումանի բանակ մեկնելուց հետո Մկրտումը ոտնձգություններ աներ Սալբիի նկատմամբ, մասնավանդ, որ Սալբինեց տունը հեղեղից վնասվել էր, ընտանիքի նյութական վիճակը ծանր էր։ Մկրտումը կարող էր դա շարաշահել։ Հավանաբար Արդուման—Մկրտում արդեն սկսված ընդհարումը վեպի շարունակության մեջ սաստկացել է Մկրտում—Սալբի խնդրի պատճառով։

«Նոր ուղիում» հրապարակված հատվածի վերջին մասում Ունանը իր եղբորը՝ Խաչանին խորհուրդ է տալիս ծխախոտի ջուր խմել՝ բանակից ազատվելու համար (էջ 212—213)։ Խաչանը տատանումների մեջ էր։ Սա ևս ինչ-որ լուծում պետք է ստանար վեպի շարունակության մեջ (հավանաբար ողբերգական)։

Վ. Զվիլյջանի փորբաժավալ հուշերը պահվում են Մաշտոցի անվան մատենադարանում. Ա. Հովհաննիսյանի արխիվ, թղթ. 244, 19, վավ. 4։

Առհասարակ, Արզումանը վեպի շարունակութիւն մեջ պետք է, որ կարենոր դեր ունեցած լինի: Հաւանաբար, նման դեր է ունեցել նաև Եղորը, որը պահպանված հաս- վածում թուղիկ է պատկերված: Վեպի հետագա մասերում պետք է դեր ունեցած լի- նեն նաև Տեր Նորբեյան, Ավան ամին: Ունանը, հավանաբար, հրաժարվում է մաճ- կալութունից:

Հնարավոր է, որ հանդես եկած լինեն նոր հերոսներ: Օրինակ, «Զեյթայի ավերու- մը» կտորում կարմրաբարցի նոր հերոս է հանդես գալիս՝ կաշ Պուղանը (սա, ան- շուշա, վեպի սկզբի մասում եղած Գըղըլ Պուղին չէ, ինչպես պարզորոշ կարող է նը- կատել ընթերցողը): Պուղանը Ավան ամու հանձնարարականն է կատարում, ուրեմն «երա կողմի մարդ է»։ Իսկ թե ինչպես է Բակունցն ավարտել վեպը, իրոք, հանելուկ է մնում:

Հարց է առաջանում. եթե վեպը 1932-ին կամ թեկուղ հաջորդ տարին ավարտ- ված է եղել, ապա ինչու՞ դրողն այն հրատարակութան չի հանձնել: Արդյո՞ք դրա պատճառն այն է եղել, որ վերջին դուրսը չի բավարարել և՛ իրեն՝ հեղինակին, և՛ հրա- տարակշռութանը, իհարկե, հակադիր պատճառներով:

* * *

Ա. Բակունցի ստեղծագործական կյանքը բաժանվում է 3 շրջանի. ա) 1913-ից սկսած՝ 1910-ական թվականներ, բ) 1924-ից սկսած՝ 20-ական թվականներ և գ) 30- ական թվականներ՝ մինչև 1936 թ. կեսերը: Իհարկե, այս շրջանաբաժանման սահ- մանները ինչ-որ տեղ պայմանական են, բայց և դրողի երկերին ծանոթ ընթերցողը կհաստատի, որ նման հրեք շրջաններ, իրոք, եղել են Բակունցի՝ 23 տարի տևած ստեղ- ցագործական կյանքի ընթացքում, և որ այդ շրջաններինց յուրաքանչյուրն իր օրակա- կան առանձնահատկություններն ունի:

«Նոր ուղիում» 1929-ին «Կարմրաբարի» հրապարակված մատերը, անսպաժան, վերաբերում են գրողի ստեղծագործական կյանքի 2-րդ շրջանին՝ թե՛ գրված լինելու ժամանակով (1928 թ.), թե՛ բովանդակությամբ (նախախորհրդային գյուղ, հայ գեղ- ջուկները կերպարներ, մտածողություն և այլն): Հաւանաբար, նույնը չի կարելի ա- սել «Զեյթայի ավերումը» հատվածի մասին: Ամբողջության մեջ «Կարմրաբարը», թե- րևս, միաժամանակ երկրորդ ու երրորդ շրջաններին վերաբերող երկ է եղել: Գուցե վեպում տեղ գտած որոշ «անմիասնականություններ» է, որ գրողը ջանացել է մշակման աշխատանքով հաղթահարել ու, գուցե, նման հաղթահարումն է, որ ավարտին չի հասցրել:

* * *

Բակունցի մյուս երկերի համեմատ «Կարմրաբարի» նախակերպարները, նախա- պատմություններն ու նախավայրերը որոշելը բավական զո՞վար է, շատ դժվարեւո՞ք անհնար:

Առանձին գրվագներում դրողը կարծես նկատի է առել իր մոր ծննդավայրը՝ Երի- շեն (Վերին շեն) գյուղը, որը մեզ ներկայանում է բակունցյան մի շարք երկերում («Նամակ ուսաց թագավորին», «Զմուռն մի դիշեր», «Սպիտակ ձին», «Նորայրու- թյան ընկուզենիները» և այլն.— ահ՜ա Երկերի այս հրատարակության 1-ին և 2-րդ հա-

տորներում, նաև համապատասխան երկերի ծանոթագրությունները)։ Օրինակ, «Կարմ-
րաքարում» կա լատիստիկ կոշիկ վայրը, որ մոտ է վեպում նկարագրված Կարմրա-
քար գյուղին («Նրան ճանապարհ դեցե մինչև Լուս հաշերը»,— էջ 189, տող 15), նույն
վայրը կա «Ձմռան մի գիշեր» պատմվածքում, որպես Նրիշենին մոտ գտնվող մի տեղ
(տե՛ս այս հրատարակության 2-րդ հատորում)։

Այնուհետև, առանձին գեպերում վեպի գլխավոր հերոսներից մեկի՝ Ավան ամու
նկարագրությունը հիշեցնում է գրողի երիշենցի պապին (մոր կողմից)՝ Հարություն
նուրշուդյանին։ Օրինակ, «Կարմրաքարում» Ավան ամին ունի «բարի զիմպոներ», «կա-
պույտ աչքեր»՝ «կապույտ աչքերը փոքրանում էին», այնպիսի ծալիտ, «որը լուսավո-
րում էր նրա երեսը, լուսապսակ կազմում սպիտակ գլխի շուրջը», նրա մասին ասված
է նաև «նստում էր տան առաջ, երբ մուկն ընկնում էր։ Նայում էր խավարին, լսում
էր ինչ-որ ձայներ՝ մարդու, կովի...»։ Նույն հատկանիշներն ունի Արթին (Հարու-
նյուն) պապը «նամակ ուսաց թաղավորին» պատմվածքում, ինչպես՝ «...աչքիս ա-
ռաջ երևում է իմ Արթին պապի ալեհեր զլուխը, նրա կապույտ աչքերը», «Երբ նա
ծպտում էր, նրա կապույտ աչքերը փոքրանում էին», «Խրիկնամուտին՝ Արթին պա-
պիս նստելու տեղը կամարակալս դարպասի նիշն էր...» և այլն (մանրամասն տեսնել
վերահիշյալ պատմվածքում)։

Այս նմանությամբ հանդերձ, Արթին պապը և Ավան ամին բավական տարբեր
կերպարներ են. ըստ երևույթին, Ավան ամու նկարագրության մեջ Բակունցն ուղղակի
նկատի է առել իր պապի մի երկու առանձին հատկանիշը, իսկ հիմնական «բո՛րոգը»
մնում է անհայտ։

«Նղբայրության ընկուղենիները» պատմվածքում առկա է քահանա՝ Տեր Նորըն-
ծա անունով (թեև թուղթի է ներկայացված), որի նախակերպարը Նրիշենի քահանա
տեր Հակոբը պետք է հղած լինի։ Տեր Նորընծա անունով քահանան «Կարմրաքարի»
գլխավոր հերոսներից է։ «Նղբայրության ընկուղենիներին» և «Կարմրաքարի» տեր Նո-
րընծաները ըստ էության միմյանց նման են (օրինակ, առաջինում նրա «աշխար-
հավեր պատերազմ» արտահայտությունը հիշեցնում է «Կարմրաքարի» քահանային
բո՛րոգը դրալին խոսքը)։

«Կարմրաքարի» ջաղացպան Անդրիի համար նախակերպար է ծառայել Նրիշենի
ջաղացպան Անդրին։ Ջաղացպան Անդրի անունով հերոսների առկա են նաև «Հեղոս Նո-
քարը», «Ձմռան մի գիշեր» պատմվածքներում, «Նղբայրության ընկուղենիներում» և
«Ելորեսում» կա նիաղանց Անդրի։

Բոլորի մեջ առավել ամբողջական կերպար է «Կարմրաքարի» ջաղացպան Անդրին։
1961 թ. Նրիշենում մենք եղել ենք ջաղացպան Անդրու տանը և երկար զրուցել
նրա հետ, կոտջ՝ Հենազ Բիրու (Հերիքնազի) ներկայությամբ (տե՛ս նաև Նրիշենի այս
հրատ. 1-ին և 2-րդ հատորների ծանոթագրությունները)։ Անդրին, նույն ինքը Օրդյան
Անդրեասը (այժմ մահացած), Բակունցի մորարրոջ որդին է, ծնված 1886 թ. Նրիշե-
նում, ամուսնացել է 1904-ին, 1906 թվականից մինչև 1949-ը եղել է Նրիշենի ջաղաց-
պանը (ոչ մեծ ընդմիջումներով)։ Ունեցել է վեց աղջիկ, երկու տղա։ Անդրի ամին մի-
ջահասակ էր, նիհարալուծ, աչքերը կապույտ։ Նա գիտեր շատ պատմություններ և սի-
րում էր պատմել։ Նաև երգասաց էր, շատ երգեր ինքն էր հորինել։ Հակում ուներ խո-
սելու կյանքի առեղծվածների մասին։

Դիվար չէ նկատել, որ «Կարմրաքարի» ջաղացական Անդրու և իրական Անդրու միջև կան շատ ընդհանրություններ և որոշ տարբերություններ: Վերջիններից է, օրինակ, այն, որ հակառակ իրական ջաղացական «Կարմրաքարի» հերոսը բարձրահասակ է, երկու անգամ է ամուսնացել, ունի մեկ որդի: Բախունցը, իրական ջաղացականին կերպար դարձնելիս, ըստ վեպի փոփոխություններ է կատարել: Նի բացատրում, որ միաժամանակ նկատի առած լինի նաև մի այլ նախակերպար, մանավանդ, հիմն հաշվի առնենք, որ իրական ջաղացականի և վեպի հերոսի որոշակի պատկերացումները կյանքի վերաբերմամբ հաճախ տարբեր են:

Ամեն դեպքում «Կարմրաքար» վեպի նախակերպարների ու նախապատմությունների մասին մտածելիս նկատում ենք, որ Երիշենից բացի, գրողն ունեցել է նաև մի այլ «սեղանադրյուն», որ, թերևս, ավելի կարևոր դեր է կատարել: Այսինքն, վեպում կա, եթե կարելի է ասել, բնօրգային մի այլ, անձանոթ շերտ:

Գյուղի անունը դրողը սկսած է վերցրած լինի Ղափանի շրջանի Կարմրաքար գյուղից: Այդ գյուղին հարևան է Զեյլա գյուղը. վեպում էլ Կարմրաքարին հարևան է Զեյլան:

Ղափանի շրջանում Բախունցը հաճախ է եղել Զանգեզուրի գլխավոր գյուղատնտես աշխատած տարիներին, հատկապես՝ 1925-ին: Բախունցի երկերից մի քանիսի, այդ թվում «Մթնաձորի» և «Միրհավի» նախակերպարներն ու նախապատմությունները առնչվում են Ղափանի շրջանի գյուղերի հետ: 1925-ի դարձանք Բախունցը եղել է Ղափանի շրջանի Զեյլա (տե՛ս հորդոդ «Դավառական նամականի», — Երկերի ալբոմ հրատ., 2-րդ հատորում) և, հավանաբար, Կարմրաքար գյուղերում: Հնարավոր է, որ նա այլ անգամներ էլ այցելություններ արած լինի այդ գյուղերը: Արդյո՞ք որոշ պատկերներ գրողն այդ գյուղերում եղած ժամանակ է «ճեպանկարել» իր ապագա վեպի համար: Դա ևս հնարավոր է, թեև «Կարմրաքարի» մեջ տեղ գտած պատկերումներն այնպիսի մանրամասներ ունեն, այնքան կենդանի են, շոշափելի, որ մտածել են տալիս, թե պատկերվածը դրողին շատ հարազատ է եղել, որ ամենի հետ նա շփվել է ավելի երկար, քան կարող էր լինել մեկ-երկու այցելության ժամանակ:

Մենք կարծում ենք, որ «Կարմրաքարը» գրելիս Բախունցը նկատի է ունեցել նաև 1915—16 թթ. Սիսիանի լոր գյուղում յոթ ամիս որպես ուսուցիչ աշխատած օրերից ստացած տպավորությունները: Լորում անցկացրած ամիսների մասին Բախունցը ինքնակենսագրության մեջ գրել է. «Հետո շատ անգամ այդ թվի հիշողությունները օգնել են ինձ»: Հայտնի է, որ այդ հիշողություններն օգտագործված են «սոսնար հաջիկը», «Միրանի տափ» պատմվածքներում, բայց դա «շատ անգամ» չէ, հավանաբար, այդ հիշողությունները գրողին օգնել են նաև «Կարմրաքարը» գրելիս:

Թերևս, դրա նշաններից է նաև որոշ սեղանոցների նույնությունը՝ օրինակ, Կարմրաքարում ևս կա Միլանի տափ (էջ 197, տող 28), որ համանուն պատմվածքի գլխավոր տեղանունն է: «Կարմրաքարում» կա նաև Մարցա ջուր (էջ 90, տող 30, էջ 143, տող 2) անունով գետակ. այդպիսին եղել է նաև լոր գյուղի մոտակայքում:

Բայց և Բախունցի ամեն մի երկի, պատումի համար անպայման նախակերպարներ, նախավայրեր որոնելը, որքան էլ հիմնավորված լինի դրողի ստեղծագործելու եղանակի կապակցությամբ, այնուամենայնիվ ավելորդ գալթակողության վտանգ ունի. կան որոշ փաստեր այն բանի, որ Բախունցը առանց որոշակի նախակերպարների ու նախա-

վայրերի անձնական ծանոթություն ունենալու էլ կարողացել է կերտել առաջնակարգ զեղարվեստական կերպարներ, վարպետորեն պատկերել վայրերը, որոնք ինքը երբեք չի տեսել: Դրա լավագույն օրինակները գտնում ենք «Խաչատուր Արուլյան» պատմավեպում: Բացառված չէ, որ «Կարմրաբարի» որոշ հատվածներն էլ աչդպիսիք լինեն:

* * *

«Կարմրաբար» վեպի սլահայանված հատվածները հայ դրականության մեջ բացառիկ են գյուղի կենցաղի, սովորությունների զեղարվեստական պատկերման և մանավանդ զեղեկական տարաբնույթ կերպարների կերտման տեսակետից: Ավան ամին, ջաղացպան Անդրին, Ունանը, Տեր Նորենձան, Արզումանը, ուստա Նադարը, Իսոն, Խոշա Հիբանը, Մկրտումը, Եփրեմը, Դոդին և մյուսները իրենց կերպարային շոշափելի անհատականացմամբ, որպես զեղարվեստական բարձրարժեք բանդակներ, հազվագյուտ են ամբողջ հայ դրականության մեջ: Այժմ այդ կարգի հայ գյուղացիները վերացել են ասպարեզից, և նրանք այսօրվա ընթերցողին հանդիպում են և այսրում, խոսում, գործում «Կարմրաբարում»: Հերոսի խոսքի միջոցով կերպար ստեղծելու տեսակետից էլ «Կարմրաբարը», թերևս, ամբողջի էլ հայ դրականության մեջ. հիշենք Արզումանի ընտրող, գունեղ արտահայտությունները, որոնցով կենդանի, ընդգծված անհատականություն է մեր առջև դնալով:

Հայոց ժողովրդային խոսքի հարստությունները նույնպես վարպետորեն են դրսևավորված «Կարմրաբարում». ժողովրդային խոսքի նուրբ մշակում, նրա արտահայտչական գունազնությունը տեղային բարբառայնությունից հմտորեն զտելու առաջնակարգ նորագոյացություն,— ահա թե ինչով է բնորոշվում «Կարմրաբարի» խոսքային արվեստը: Այս տեսակետից Հ. Թումանյանը, Երևի, ավելի խոշոր հետևորդ չունեցավ, քան Բակունցն է:

Իսկ գյուղական կյանքը՝ պատկերված տարվա տարրեր եղանակներին. դարնան վարը, ամառվա բաղձանը, աշնան հունձը, ահավոր անձրևն ու հեղեղը, գյուղամիջի Բուրդ քարի շուրջ սևղի ունեցող զրույցները,— ամենը անկրկնելի են. և եթե երբեք մեկը որոշի անցյալի հայ գյուղական կյանքը քննության առնել, ավելի վարպետությամբ նկարված, կենդանի, դիպուկ ու մանրամասն պատկերներ, քան ունենք «Կարմրաբարում», հազիվ թե գտնի:

Ժիշտ է, երբեմն զգացվում է «սոցիալական» մոտեցման 1920-ական թթ. պահանջը, բայց համեմատած նույն ժամանակի ուրիշ հայ գրողների երկերի հետ «Կարմրաբարում» դա նվազագույնի է հասնում,— մեծ գեղադեմ-վարպետի, իրապաշտ-արվեստագետի վրձինը գուցե ինքն ընտրել է հիմնականում իր «ներքին» արվեստագետի մզումով, արտաքին ազդեցությունները «Կարմրաբարի» դոնե ճնշող ուղիում» տալագրված մասում երրորդական են:

«Կարմրաբարի» կերպարների պատկերասրահում մասնավորապես Ավան ամին ուշադրավ է նաև նրանով, որ այդ կերպարի հետագա զարգացումը գտնում ենք Բակունցի երկու այլ ստեղծագործություններում: «Կարմրաբարում» Ավան ամին հայ նահապետականության և՛ զաղափարախոս է, և՛ ներկայացուցիչը, նա վեպում հեղինակի կերտած գլխավոր դրական հերոսն է, նաև հեղինակային կատարելատիպին առավել

չափով մտեցած մի կերպար: «Կարմրաքարում» հայ նահապետականութունը դեռևս պահպանվում է, բայց արդեն բավական խարխլված է, վեպի տողերում պարզ զգաց-վում է Ավան ամիի և Տեր Նորենձայի տաղնասլը նահապետականության անխուսափե-լի ու վերջնական խարխլման համար: Դրա նշանները «Կարմրաքարում» շատ են՝ Խո-ջա Հիրանի որդիների կամայականություններից ու սղոցարանի կառուցումից սկսած մինչև Արդումանի արհամարհանքը գյուղի նկատմամբ և գյուղից հեռանալու որոշումը: Ավան ամին եռանդով պայքարում է այդ երևույթների դեմ: Նա պայքարելու ավլուն ու եռանդ էլ ունի: Թեև դա գոնքիշոտյան պայքար է:

Այս կերպարի դարգացումը տեսնում ենք «Մինա բիրին» պատմվածքում (տե՛ս Երկերի այս հրատ. 1-ին հատորը): Այստեղ Ավանը պայքարելու ասպարեղ շունի, քա-նի որ հայ նահապետականության հարցը լուծվել է անդարձ կերպով: Հին հայկական գյուղը իր նահապետականությամբ արագ մահանում է, և ծերացած Ավան ամին, որ գյուղում մնացել է իր «պառավիս»՝ Մինա բիրու հետ համակերպվել է իր վիճակին:

«Հին տունը» պատկեր-պատմվածքում (տե՛ս Երկերի այս հրատ. 2-րդ հատոր, նաև՝ ծանոթագրությունը) Ավան ամին բոլորովին մենակ է և կյանքի վերջին օրերն է ապրում: Նա շարունակում է մնալ նահապետականության դադափարախոս, բայց բո-լորովին անհույս ու ժամանակավրեպ:

Մ ա ռ Ի ղ Ե Ր Կ Ր Ո Ւ Ր Յ Ո Ւ Ն Ե Ր Ը Ս Տ Է Ջ Ե Ր Ի և Խ Ո Ղ Ա Ռ Ա Մ Ա Ր Ե Ն Ե Ր Ի

էջ 90, տողեր 18—22. «Հագարացոց աշխարհից»— հայերը հաղարացի կոչել են արարներին (ըստ Հին կտակարանի արարները ծագել են Աբրահամի մտերմուհի Հա-գարի որդուց՝ Իսմայելից), սակայն Տեր Նորենձայի պատմածն այնպես է ընթանում, որ ստացվում է, թե իբր Հագարացոց աշխարհը լեզգիների իշխանության տակ է եղել: Լեզգիները Կովկասի լեռնաբնակ ժողովուրդներից են:

էջ 91, տող 10. Զաֆալայի քեմուրը— Զաֆալայան ու շրջակայքը եղել են հայ-կական հին բնակավայր: Գտնվում է Կովկասյան լեռնաշղթայի հարավային լանջերին: Այժմ մտնում է Ադրբեջանական ՍՍՀ կաղմի մեջ:

էջ 92, տող 4. արանի քուրֆեր. էջ 92, տողեր 21—22. Գնում էր տափառակի քուրֆ գյուղերը— նկատի ունի Բարկուշատ գետի հովիտը, որ հնում հայկական բնա-կավայր է եղել՝ հայտնի իր բերքառատությամբ: Գտնվում է Զանգեզուրից արևելք՝ Բարկուշատ և Հագարու գետերի հովիտում (այժմ Ադրբեջանական ՍՍՀ-ի կաղմում է): Գորիսի շրջանի լեռնային դուղերից հայերը հաճախ էին գնում ալյոտեղ աշխատանքի կամ ադրբեջանցիներից ցորեն ու բրինձ գնելու: Բակուցի երկերում հաճախ է հիշա-տակվում այդ վայրը, նաև՝ Գետեր, Գետամեջեր, Բաբկուշատի տափառակ, Բաբկուշատ անուններով (տե՛ս նաև այս հրատ. 2-րդ հատորում «Հերոս նորարը», «Կաղնու գե-րանը», «Շիքաբլուրության ընկուղենիները» և այլ պատմվածքների ծանոթագրություն-ները):

էջ 104, տող 2, էջ 105, տող 12. «Հող էիր և անդրեն նող դաբնադ»— արտահայ-տությունը ըստ Աստվածաշնչի է. «հող էիր և ի հող դարձիս» (Մենդ. Գ, 19), «եղէ հողի ի նոցանէ և դարձիս անդրեն ի հող» (Սաղմ. Ճեճ):

էջ 104, տող 10. «նայաստանցի» — այս անունով (նաև՝ հայաստանցի) զանգեղուր-
ցիները կոչում էին Արևմտյան Հայաստանից եկած հայ վերաբնակիչներին:

էջ 121, տողեր 5—6. Յինդլիի սատին, Մարգարի «ամենապերվի» հալազացում —
Մորոզովը և Յինդլը հայտնի արդյունաբերողներ էին, մանածագործական ձեռնարկու-
թյունների տերեր: Հատկապես Մորոզով եղբայրները Ռուսաստանի մի շարք վայրե-
րում ունեին մանածագործական ձեռնարկություններ, որոնք բարձրորակ արտադրանք
էին տալիս (տե՛ս նաև Երկերի այս հրատ. 1-ին հատորում «Հյուսիսային ձոր» ակնար-
կը և ձանոյթագրությունները):

էջ 139, տողեր 34—36. Շարֆի ձախ ծայրից, ձուրակի մոտ սպիտակ շոբով մի կին
ավելի հաճախ էր բարձրանում... — սպիտակ շոբերով կիներ Սալբին է, որը կոացած
աշխատող քաղհանավորների մեջ ավելի հաճախ էր բարձրանում մոտակա ձորակում
աշխատող Արզումանին նայելու համար: Սիրո արտահայտության այս եղանակը առկա
է նաև «սոնար» աղբիկը» պատմվածքում. «...մեկը, զորը շոբերով մի աղբիկ, ավելի
հաճախ էր բարձրանում...» և այլն (տե՛ս Երկերի այս հրատ., հ. 1, էջ 160):

էջ 160, տողեր 17—18. Մի կին ձեռագիր էր այդ, որի մի մասը կաշվում էր «Թան-
գաբան խրատուց», «մյուսը՝ «Երագագիրք» — Միջնադարյան հայ ձեռագրերի մեջ շատ
են այն ժողովածուները, որոնցում տարբեր նյութերի հետ նաև խրատներ կան (տը-
րատք ուղեշանք, ևրատք հարանք, Բանք խրատականք և այլն), ժողովածուներում հան-
դիպում են նաև երազացույցներ, բժշկարաններ: Այստեղ հիշատակված ժողովածուն
պետք է իրապես եղած լինի: Բակուցի նախասիրած գրական հնարաններից մեկն է
որևէ հին գրքի լուսանցքներում կամ վերջի աղատ էջերում իր գրական հերոսի արած
նշումների ընթերցմամբ ու մեջբերումներով բնութագրել այդ հերոսին: Կարմաբա-
րում Տեր նորընծան բնութագրված է թե՛ իր բանավոր խոսքով, թե՛ ձեռագրի լուսանցք-
ներում ու «հիշատակարանի» համար թողնված էջերին արած նշումներով, ինչպես և,
իհարկե՛նք իր գործնականությամբ, մտքերով և այլն: Այս առիթով հիշենք, որ միայն գրքի
լուսանցքներում արված նշումների շնորհիվ վարպետներն է բնութագրված Վասիլը
«Տիրապանուհի» պատմվածքում (Երկերի այս հրատ. 1-ին հատոր):

էջ 162, տող 19. Ինչպես եմ սինեմաֆի եփում — սինեմաֆի կամ սինեմաֆի բուլս է
թիթեռնածագիկներից (նաև՝ Սեֆֆայի սենեա), որ գործածվում է իրրե գեղ ստամոք-
սաաղիքային ուղու կապերը թուլացնելու և քրտնարտադրման համար:

էջ 170, տողեր 33—34. Պորտ-Արտուրի կրկնություն... — Պորտ-Արտուրը կամ
ավելի ճիշտ անունով Լյուշուրը քաղաք է Չինաստանում, Դեղին ծովի ափին: 1898 թ.
եղել է Ռուսաստանի վարձակալական իշխանության տակ, վեր է ածվել ռազմածովա-
յին ամրոցի, որի պաշտպանությունը ռուսական զորքերի կողմից 1904—05 թթ. հայտ-
նի դարձավ:

էջ 180, տող 17. Նս մի այգյալիս սոցյալաբան էլ սարքել եմ Լոռի — գերմանացի
վարպետի այս խոսքը, ինչպես և ուրիշ արտահայտություններ, տեղանուններ, նաև Ու-
նանի գնալը արանի (Բարկուշատի) թուրքերի մոտ և այլն ակնհայտ են դարձնում, որ
ճիշտ է՝ այն պատկերացումը, ըստ որի «Կարմաբարում» հեղինակը թեկուզ ինչ-որ
չափով նկատի է ունեցել Լոռին: Վեպում նկարագրությունների սկզբնաղբյուրը Ձանգե-
ղուրն է:

էջ 185, տողեր 23—24. Սալյանից, Մուղանից և Արաբոյի տափառակներէից— Սալյանը բաղար է Քուռ (Կուր) գետի ափին (Աղբրեջանական ՍՍՀ)։ Սալյան անունով կոչվում էր նաև ալդ բաղարի մերձքուռյան շրջանը։ Մուղանը տափաստան է Քուռ-արաբսյան հարթավայրի մի մասում, Արաբս ու Քուռ գետերի հատման վայրից հարավ. այժմ մեծ մասը գտնվում է Աղբրեջանական ՍՍՀ-ում, փոքրը՝ Իրանի կազմում։ Ջրովի մասերում ցանում են բամբակ, օգտագործվում է որպէս արքաավայր։ Արաբոյի տափառակը Արաբաստան գաղաթավայրի մի մասն է, որ տեղ-տեղ տափաստանային բնույթ ունի, այժմ մեծ մասամբ ջրվում է և բերրաւու է։

էջ 186, տող 28. պրիստավ— ոստիկանապետ ցարական Ռուսաստանում։

էջ 186, տողեր 27—29. Արաի ծալբին մնում էր այն կաղնին, որին հարբած պրիստավը բրով զարկել էր։ Հաստ շքրունքի նման հարվածի տեղում կեղևը սպի էր կապել— Համեմատել «Իվան բեյը» պատմվածքում հետևյալ հատվածի հետ. «Իվան բեյի այգում մի տանձենի կա, բունը ճեղքված։ Տարիների ընթացքում այդ ճեղքվածքի շուրջ-բոլորն ուռել է, հաստացել նկրի պոռչի պէս ու սպի կաղմել։

Երմուղով պրիստավն էր, թրով ծառը ճեղքեց» (տե՛ս Երկերի այս հրատ., հ. 2, էջ 43), նաև «Իվան բեյը սալորենուն մոտեցավ, ցածիկ ճյուղից մի քանի հատ սալոր պահեց։ Հանկարծ աչրին ընկավ ծառը, բունը ճեղքված, որ Երմուղով պրիստավը թրով խփել էր» (ն. ա., էջ 54)։ Անշուշտ, նկարագրված է ինչ-որ իրողութուն, միայն ծառը ներկայացված է մե՛րթ կաղնի, մե՛րթ տանձենի, մե՛րթ սալորենի. հավանաբար, հեղինակը ստույգ չի հիշել, թե ինչ ծառ է եղել հարբած պրիստավի թրով ճեղքվածը։

էջ 197, տող 28. Միրանի տափն էր վարում— Միրանի տափ անունով հողամաս կա նաև Բակունցի համանուն պատմվածքում (տե՛ս Երկերի սույն հրատ, 1-ին հատորում)։

էջ 202, տողեր 31—33. Ըրա սիրած գիրքը «Խայծերն» էր, բայց ամենալավը «Բուլ-դար ավազակապետի պատմությունը»։— Նկատի ունի Բաֆֆու «Խայծեր» վեպը և բուլդարացի հեղինակ Լյուբան Կարավկուլի «Բուլդար ավազակապետ» երկը (հայերեն թարգմանությունը լույս է տեսել Պետերբուրգում, 1867 թվականին, 48 էջ)։

էջ 210, տող 5. Ժամհար Բարսեղ— այս անունով հերոս կա նաև Բակունցի «Կյո-րես» երկում։

էջ 226, տող 22. Բազումին Խլան բեյի աղջիկն էր— համեմատել «Իվան բեյ» պատմվածքի հետ (Երկերի այս հրատ., 2-րդ հատոր, նաև ծանոթագրությունները)։

Ո Ր Դ Ի Ո Ր Ո Տ Մ Ա Ն

(էջ 234)

Այս երկից պահպանվել է մի ոչ մեծ հատված, որ բաղկացած է երեք գլխից։ Հատվածի միակ աղբյուրը «Գրական թերթի» 1932 թ. մայիսի 30-ի (№ 10) և հունիսի 10-ի (№ 11) համարներն են, որոնցում հրապարակվել են երկի երեք գլուխները։ Երկու համարներում էլ վերնագրի վերևում կա՝ Ախսել Բակունց։ Մայիսի 30-ի համարում երկի

բնագրի մեջ Ա. Բակունցի լուսանկարն է (այն, որը հրապարակվում է ներկա հատորում)։ 1964 թ. տեղ է գտել Երկերի 2-րդ հատորում (որոշ կրճատումով)։

Այժմ երրորդ անգամ «Որդի որոտման» երկի սլահայանված հատվածը տպագրվում է ամբողջությամբ, ըստ առաջին հրապարակման բնագրի։

Ուղղումներ

«Որդի որոտման» բնագրում ևս փյուն խոսակցական-ուղղագրական ձևեր հնդկական խոսքում դասականի փոխնցինք (զցի. գցում)։

էջ 237, տողեր 16—17 ԳԹ-ի բնագրում՝ լսվում էր անեղազն աղաղակներ— ինչպես ասվել է, Բակունցի խոսքին, մանավանդ հերոսների լեզվին խորթ չէ այսպիսի անհամաձայնությունը (հոգնակի ենթակա—եղակի քայ), և մենք բակունցյան բնագրում սովորաբար չենք ուղղում դրանք։ Սակայն «Որդի որոտման» երկում չորս տեղ ևս (տե՛ս նաև ստորև) որոշեցինք ուղղել։ Պատճառն այն է, որ հիշյալ անհամաձայնությունը սովորաբար ժողովրդաբարբառային խոսքից է դալիս, իսկ տվյալ չորս դեպքերում հեղինակային խոսքի բնույթը խստորեն պրական է։ Այստեղ ուղղված է՝ լսվում էին անեղազն աղաղակներ։

էջ 239, տող 10. ԳԹ-ի բնագրում՝ հոռոմցին— ուղղված է ըստ նույն բառի այլ գործածության (էջ 239, տող 12)՝ հոռոմցի։

էջ 239, տող 15. ԳԹ-ի բնագրում՝ փյալաբացու— ուղղված է ըստ միևնույն բառի մի շարք այլ գործածությունների՝ փյալաբացու։

էջ 242, տող 15. ԳԹ-ի բնագրում՝ դանաղազի— ուղղել ենք ըստ նույն բառի այլ գործածության (էջ 239, տող 12)՝ դանաղաճցի։

էջ 243, տողեր 4—5. ԳԹ-ի բնագրում՝ լսվում էր միայն առանձին բառեր— Այստեղ ևս (տե՛ս 2-րդ ուղղումը) անհրաժեշտ համարեցինք այս անհամաձայնությունը ուղղել՝ լսվում էին միայն առանձին բառեր։

էջ 244, տող 2. ԳԹ-ի բնագրում (1922 թ. ուղղագրությամբ)՝ Սլուծքի պոսվիլն— ուղղված է (1940 թ. ուղղագրությամբ)՝ Սլուծքի պոսվիլն է։

էջ 244, տող 32. ԳԹ-ի բնագրում՝ անձրև և մաղում— ուղղված է՝ անձրև է մաղում։

էջ 244, տողեր 33—34. ԳԹ-ի բնագրում՝ ջուրը հովաճներից քսվում է, ինչպես գլուղի աղբյուրի ծորակը— ուղղել ենք՝ ջուրը հովաճներից քափվում է, ինչպես գլուղի աղբյուրի ծորակից։

էջ 245, տող 32. ԳԹ-ի բնագրում՝ ֆառնառով— ուղղված է՝ ֆառնառվ։

էջ 246, տողեր 2—4. ԳԹ-ի բնագրում՝ նայում է ասեղով ծակծկված քվերին և տոմսի տիբոլը, կտրծես ստուգում է, քե արդյո՞ք նա՞ չի ծակծկվել— ուղղել ենք՝ ...արդյո՞ք նա՞ չի ծակծկվել։

էջ 246, տող 15. ԳԹ-ի բնագրում՝ բոքովում է ձեռքը— ուղղել ենք՝ բորվում է ձեռքը։

էջ 248, տող 16. ԳԹ-ի բնագրում՝ պլուզի— ուղղված է՝ բլուզի։

էջ 249, տող 5. ԳԹ-ի բնագրում՝ բիլերը թամամ — սա ուղեկցորդ (կոնգուկտոր) Արտաշիս խոսքի մեջ է: Այլ դեպքերում նրա խոսքի մեջ առկա է բլեր ձևը, ուստի ուղեցիցիք՝ բլեր:

էջ 249, տող 10. ԳԹ-ի բնագրում՝ շինման հաս Մարտը, ինչպես կոչում էին նրան գասրնկերը — ուղղված է՝ ...ինչպես կոչում էին նրան դասրնկերները:

էջ 249, տող 26—28. ԳԹ-ի բնագրում՝ նրա առաջին հայատալը եղել է պառավ շունը, որ ծերության նրա հրամանով անցնում էր հատուկ ծողի վրայով — ուղղված է՝ ...որ օր ծերության նրա հրամանով անցնում էր...:

էջ 250, տողեր 23—29. ԳԹ-ի բնագրում՝ երբ կարթի հանդիպում էր Վազմակերպական քերական — ուղղված է՝ երբ կարբը հանդիպում էր Վազմակերպական քերական:

էջ 250, տողեր 33—34. ԳԹ-ի բնագրում՝ անօգուտ էին այդ սովակների պարունակությունը — ուղղել ենք՝ անօգուտ էր այդ սովակների պարունակությունը:

էջ 251, տող 19. ԳԹ-ի բնագրում՝ Զկոտ — ուղղել ենք՝ Զկոտ:

էջ 251, տողեր 21—22. ԳԹ-ի բնագրում՝ դրդապատճառը եղել է տեղացիներից մի զինվորի անվասխան կրկնվող պատմությունները — ուղղել ենք՝ դրդապատճառը եղել են տեղացիներից մի զինվորի անվասխան կրկնվող պատմությունները:

էջ 253, տող 25. ԳԹ-ի բնագրում՝ անձանձուրյք մրենցնում — ուղղել ենք՝ անձանձուրյք մրենցնում էին:

էջ 255, տող 5. ԳԹ-ի բնագրում՝ ասաց և փայտի հենվելով վեր կացավ — ուղղված է՝ ասաց և փայտին հենվելով վեր կացավ:

էջ 256, տողեր 13—15. ԳԹ-ի բնագրում՝ տեսան արագ և անվաճ ղշելուց մինչև ծնկները վեր քաշած շավարը, վարտիքի տուտը և բրդոտ ազդերը — ինչ-որ պատճառով աղավաղում է տեղի ունեցել. հիմն մինչև ծնկները վեր է քաշված տարատը և երևում է վարտիքի տուտը, ապա կերևան ոչ թե ազդերը, այլ սրունքները: Ուստի ուղղել ենք՝ տեսան արագ և անվաճ ղշելուց մինչև ծնկները վեր քաշած շավարը, վարտիքի տուտը և բրդոտ սրունքները:

էջ 256, տողեր 33—34. ԳԹ-ի բնագրում՝ բազմաթիվ տպավորություններ այնպես էին խառնվել նրա գլխում, խոսելն անգամ դժվարացավ — ուղղված է՝ բազմաթիվ տպավորություններ այնպես էին խառնվել նրա գլխում, որ խոսել անգամ դժվարացավ:

էջ 257, տող 23. ԳԹ-ի բնագրում՝ մուր հարված — ուղղված է ըստ բովանդակության՝ բուր հարված:

Բնականաբար, այստեղ ևս անխափար պահպանված են ժողովրդաբարբառային ձևերը, նաև ուղղագրական որոշ հնացած ձևեր, ինչպես օրինակ էջ 237-ում կա՝ ջուալ. — այս ձևն առկա է նաև Եկարմարարք վնայում. կնշանակի հնդինսուկային է:

Բացի վերը նշված դեպքերից, հոգնակի ենթակայի և նդակի բայի անհամաձայնության մյուս դեպքերը չենք ուղղել. ակնհայտ է նրանց գործածության ժողովրդախոսակցական բնույթը. օրինակ, էջ 242, տող 21. Նոմերները խառնվել էր:

Այս երկում շատ են անհարկի օտար բառերը (որոնց մի մասը միջավայրի նրանգավորում ստեղծելու նպատակ ունի)՝ պերեոն, կասսա, պասածի, պլացկարտ, վակ-

զալ, նոմեր, ռայոն, տամբուր, կուպե, ֆանառ և այլն. բոլորի ուղղադրությունը պահպանել ենք ըստ «Գրական թերթի» բնագրի (ֆանառ բառի ու-ն պահպանեցինք, բանի որ գլուխներին արտասանությունը համապատասխան է)։ Պահպանել ենք նաև Ստալինապոլ տեղանվան բնագրային ուղղադրությունը։

«Գրական թերթի» 1932 թ. մայիսի 30-ի համարում, որտեղ տպված է «Որդի որոտման» երկի առաջին մասը՝ «Մեր ծանոթը», սկզբից տրված է խմբագրության հետևյալ ծանոթությունը. «Որդի որոտման գրքում հնդկականը նկարագրում է ձախ» բյալլագյուղության, վարչարարության և կուսակցության՝ գյուղում տարվող քաղաքական-տնտեսական աշխատանքների ազդվածության պատկերը։ Դիմի մեջ ունենալով պատերազմի «սխեմա» բոլոր խնդիրները նկատմամբ, հետո՝ ՈՐՈՏՄԱՆ ՈՐԴԻՆ ստեղծում է ծաղրական վիճակ իրեն համար, շտեմնելով խիստական դասակարգային պայրարը։ Մեր թերթի մյուս համարում կտպվի ևս երկու գլուխ»։

Այստեղից եզրակացնում ենք, նախ՝ որ «Որդի որոտմանը» ամբողջ գիրք է, որ այդ գրքից «Գրական թերթը» երկու համարում տպագրելու է 3 գլուխ։ Ուրեմն, «Գրական թերթի» խմբագրությանը զբոլը այդքան է հանձնել։

Ա. Բակունցի կիսը՝ Վ. Զիվիշյանը պնդում էր, որ «Որդի որոտման» երկը նույնպես ավարտված է եղել։ Թե ինչ ծավալ է ունեցել այդ երկը, զծվար է ասել. արդյոք, իրոք, վեպ է եղել, թե՞ վիպակ։ 1964 թ. «Որդի որոտման»-ի հատվածը դնելով գրողի երկերի 2-րդ հատորի մեջ, չեն հիշատակել վերահիշյալ խմբագրական ծանոթագրությունը, փոխարենը գրել են ենթավերնագիր՝ Հատված երգիծական վիպակից։ Ինչի՞ հիման վրա են ենթադրել, թե վիպակ է։ Հավանաբար, հետևյալ խոսքից. «Մենք հնդկականի մոտ տեսել ենք «Որդի որոտման» վիպակի ամբողջական ձևագիրը» (2. Մըկըրտչյան, Ակսել Բակունց, Երևան, 1958, էջ 106)։ Թեև ժամանակակցի վկայություն է, բայց վիպակ-ը որևէ կերպ չի հիմնավորված, վստահություն չի ներշնչում, մինչդեռ երկի ավարտված լինելու մասին ասվածը հաստատում է Վ. Զիվիշյանի վկայությունը։

«Որդի որոտման» երկի պահպանված մասերից իմանում ենք, որ գլուղ առաքված Պեղեյանը պետք է գործունեություն ծավալեր Բովեր գյուղակում, մինչև այն աստիճան, որ այդ փոքր գյուղը քայքայվեր ու վերանար երկրի երեսից։ Դա հնարավոր էր ներկայացնել և՛ վեպի ծավալով, և՛ վիպակի։ Այդպիսով ստույգ զիտենք, որ «Որդի որոտման»-ը գիրք է եղել և ավարտված, անհայտ է, սակայն ծավալը։

«Որդի որոտմանը» գրելու շարժառիթը փոքր-ինչ պատկերացնելու համար ըրենք Վ. Անանյանի մի հիշողությունը՝ 1930 թվականին իր և Բակունցի երեսնյան մի հանդիպման մասին։ Վ. Անանյանը գրում է (տե՛ս նրա «Լեռներ հայրենի»-ն, Երևան, 1963, էջ 581), որ Բակունցը խորապես ազդված է եղել «Համատարածի» առիթով հայ աշխատավոր գյուղացիների զանգվածային տեղահանություններից, վստալով գեղջուկների անվերջանալի սալաքարավաններից։ Երբ Վ. Անանյանը ողևորվել է դրանցով, Բա-

կունցը նրան հանդիմանել է: Անանյանը հիշում է իր և Բակունցի միջև տեղի ունեցած այս խոսակցությունը.

«— Կա՛վ է, լա՛վ է,— ձևերներս շփում էի նս:

Նայեց ինձ հանդիմանանքով ու թախիծով.

— Իսկ գիտե՞ս, որ շերի հետ թացն էլ են վառում... անմեղներն էլ կան. երեսա-
ներ... կանայք...»:

Ահա հանձին որոտման որդու՝ Պեղեյանի, դրողը փորձել է ներկայացնել այն ան-
հատին, որի նմանների ոջանքերովք էր տեղի ունենում այդ ամենը:

Բակունցը իրրև նյութ ընտրելով որոշակի իրադարձություններ և, հավանաբար, որոշակի: Եւհ, գեղարվեստական ընդհանրացում է կատարել՝ պատկերելով ամեն մի հրահանգի տառին մերկնայորեն հլու, ստեղծագործական ողի, շրջապատի մարդկանց նկատմամբ սեր շունեցող անձնավորություն:

Գրողն այդ արեւ է երգիծանքի, ավելի ճիշտ խաթածադրի միջոցով, և այսօր տես-
նում ենք, որ Բակունցի երգիծական տաղանդը «Հովնաթան Մարչից» հետո «Որդի ո-
րոտման» վեպում ավելի բարձր մակարդակի է հասել: Լենինականի կայարանի և շարժվող վագոնի ներսի պատկերումները, երկախոտությունները իրենց վառ, կենդանի գույներով հայ երգիծական դրականության լավագույն էջերից են:

Մենք չկարողացանք պարզել, թե ով է եղել Ի. Պեղեյանի նախակերպարը, բայց որ այդպիսին եղել է, կարելի է ենթադրել երկի գլխավոր հերոսի պատկերման մի քա-
նի: Անհրամամանությունից: Բովեր գյուղի նախաավայրը կարող է թվալ զանգեղության.
այդպիսի փորր, լեռնային, «մոռացված» գյուղեր նկարագրելու նախասիրություն Բա-
կունցն ունեցել է (տե՛ս «Մրոց», «Արարում», «Գրուբաճարի համար», «Սաբու» և այլ
պատմվածքներ ու ակնարկներ): Սակայն երկում կա մի հատված, ըստ որի Բովերի
բարձունքից երևում են Արարուն ու Արարատը (էջ 252, տողեր 16—22), որով բացառ-
վում է Բովերի նախաավայրի զանգեղության լինելը: Բովեր անունը դրողն, ըստ երևույ-
թին, առել է լոռուց. այնտեղ այս անունով գյուղի ավերակ կա Նույնիբրյանի շրջանի
Կողբ գյուղի մոտ: Բովեր անունով ձմեռանոց կա Ալավերդու շրջանի Շնոզ գյուղից մոտ
4 կմ. դեպի հարավ: Ենթադրում են, որ հնում այդտեղ եղել է մետաղաձուլարան (բով
բառից):

Ժամանակին «Որդի որոտմանը» աղմուկ հանեց ինչպես «Ծիրանի փողը» (տե՛ս
ծանոթագրությունները Նրկերի այս հրատ. 1-ին հատորում): «Որդի որոտմանը» նաև
օգտագործվեց գրողի ղեմ նոր ամբաստանությունների համար (տե՛ս, օրինակ, «Գրա-
կան թերթ», 1936, օգոստոսի 25):

Մ ա ն ո ք ա գ ր ու ր յ ու ն ն ե ր ը ս տ է չ ե ր ի և տ ո ղ ա ն ա մ ր ն ե Ր ի

էջ 234, տող 1 և այնուհետև. Ուրդի որոտման— այսինքն՝ որոտի որդի: Այս ա-
նունով Հիսուսն անվանել է իր երկու աշակերտներին՝ Հովհաննես և Հակոբոս եղբայր-
ներին (Մարկ. Գ, 17): Փոխաբերական իմաստով որդի որոտման ասում են անհա-
զանց, հոխորատացող, ստամբակ մարդկանց:

էջ 239, տող 7. Բյալաբեցի— Բյալաբա անունով գյուղ կար Ախտալի (այժմ Հրազդանի) շրջանում, Զանգիբասարում (այժմ Մասիսի շրջան). Բակունցը հավանաբար վերջինն է նկատի առել (այժմ՝ Ղուկասավան):

էջ 242, տող 15. Դանադունցի— Դանադուն գյուղ կար Իշխանի շրջանում (Վերին և Ներքին):

էջ 242, տող 18. ինչպես ճիմաւ կույսերը— նկատի ունի Ավետարանի այն հատվածը, որտեղ Հիսուսը որպէս օրինակ բերում է տասը կույսերին, որոնք գիշերով դրնում են փեսային դիմաւորելու: Նրանցից հինգը հիմար էին, բանի որ լապտերների մէջ ձեռք չէին լցրել, իսկ մյուս հինգը իմաստուն, որովհետեւ լապտերների մէջ ձեռք էին լցրել: Երբ կեսգիշերին փեսան գալիս է հիմար կույսերը իմաստուններից ձեռք են խնդրում, շտապելով դնում են գնելու, բայց այդ ժամանակ փեսան գալիս է, և պատրաստ հինգ կույսերը նրա հետ հարսանիք են մտնում, դուրս փակվում է, և մյուս հինգ կույսերը մնում են դուրսը (Մատթ. ԻԵ, 1—13):

էջ 242, տող 35—էջ 243, տողեր 2—3. Բլոկնոտը եղավ կարմիր փալաս, և ծառս և դան զագագորւյան ցուլերը— նկատի ունի իսպանական ցլամարտը, երբ տորերոն կամ մատադորը (ցլամարտիկը) կարմիր լաթը պահում է ցուլի առջևում, որից ցուլը զերդրվում է, և սկսվում է մարտը:

էջ 244, տողեր 12—14. գնացիք, ու ձեզ տանում է շուրուղ ուայոնի սահմաններով դեպի Նոբան, դեպի Չալփա...— «Չալփա» վերնագրով Դ. Դեմիրճյանը երգիծական հոդված ունի՝ հրապարակված 1926 թ.: Նրանում երգիծված է հայերեն զրազրոյթուններում անդ գտնող կիսազրազրիտութիւնը: Այն ժամանակ Հայաստանի երկաթուղային վագոնների ցուցանակները գրվում էին հայերեն, և Երևան—Զուլֆա գնացքի վագոններից մեկի վրա Չուլֆա անունը գրված է եղել աղավաղված՝ Չալփա, որի աղիթով էլ Դեմիրճյանը գրել է իր հոդվածը (տե՛ս Դ. Դեմիրճյան, Երկերի ժողովածու, հ. 7, Երևան, 1960, էջ 522—525): Բակունցի երկում այդ Չալփա-ն դարձել է Չալֆա:

էջ 247, տողեր 34—35. Կանցնի լաշառուրյան խաբիրդայի և անտաղանդայան Սցիլլայի աւանդով: Սցիլլան ու խաբիրդան (կամ Քարբեդան) հին հունական առասպելաբանության մէջ երկու հրեշներ են՝ կանգնած նեղ ծովախորշի երկու կողմում՝ Իտալիայի ու Սիցիլիայի միջև և ոչնչացնում էին իրենց միջով անցնող ծովաղնացիներին: Անցնել կամ լինել Սցիլլայի և խաբիրդայի միջև արտահայտութիւնը նշանակում է լինել երկու վտանգների միջև:

էջ 248, տող 29. «Յոք վեբի» զուրկութունը— ըստ ժողովրդական ավանդույթի Հիսուսի մայրը՝ Մարիամը, սրտում յոթ վերք է ունեցել Քրիստոսի յոթ շարժառանքների համար:

էջ 251, տող 6—7. Բնաբան՝ Տեսնել ևս գյուղը հովտի մէջ մենակ

Ու շուրջը փռված հին աղբակույտներ...—

2. Թումանյանի Parodia բանաստեղծության (1910 թ.) շորորդ քառատողի առաջին երկու տողերն են:

էջ 251, տող 10. Շփեմի ժամանակվա փառեղի վրա— Ի. Շոսերը ցարական պաշտոնյա էր (ծագումով ֆրանսիացի), 1830 թ. պետության կողմից նրան հանձնարարվել է կազմել Հայկական մարզի պատմատնտեսական նկարագրությունը և քար-

տեղները, որը և Շոպենը կատարել է. տե՛ս նրա «Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи (СПб 1852) ծավալունը երկը: «Շոպենի ժամանակվա քարտեզ» ասելով նկատի է առնվում անցյալ դարի 30-ական թթ. քարտեզը:

Ի. Շոպենի անունը մասամբ կապված է նաև Խ. Արուվյանի հետ. Շոպենը ջանացել է ամեն կերպ համոզել կառավարությանը և հասարակայնությանը, որ իբր Ֆ. Պարրոտը ուղեկիցների հետ Արարատի գագաթը չի բարձրացել (տե՛ս նաև «Խաչատուր Արուվյան» վեպի ծանոթագրությունները):

էջ 251, տողեր 11, 19—22. Քյառա—Հեյդար—Ուշադի, Ալոուտ, Բովեր, Ստավ-Բապուլ— իբր այս անուններով կոչվել է միևնույն գյուղը. սա ակնհայտորեն հեղինակի՝ երգիծական հնարանն է (Բովեր անունով բնակավայրերի մասին տե՛ս «Որդի որոտ-մանի» ծանոթագրությունների ընդհանուր մասում):

Խ Ա Չ Ա Տ Ո Ի Ր Ա Բ Ո Վ Յ Ա Ն

(էջ 260)

Վեպից պահպանված հատվածները մասնում առաջին անգամ հրապարակվել են ժամանակադրական հետևյալ հաջորդականությամբ. ա) 1934 թ. մայիսի 20-ին «Գրական լիբրո» (№ 14)՝ «Իրավան Չարսու բազար», բ) 1935 թ. հունվարին, «Խորհրդային գրականություն» ամսագրում (№ 1, էջ 3—21)՝ «Գործ Մայրան, դստեր Մը-կըրտումի», գ) 1935 թ. փետրվարի 7-ին «Իրական թերթում» (№ 3)՝ «Դեպի լլառն Մասիա», դ) 1935 թ. փետրվար և մարտ ամիսներին «Խորհրդային գրականություն» ամսագրում (№ 2, էջ 3—30, № 3, էջ 1—33)՝ «Լիբեր Արմենիեր»:

Առաջին հրապարակումը՝ «Իրավան Չարսու բազար», կրկնվել է «Խորհրդային գրականության» 1935 թ. № 1-ում «Գործ Մայրան դստեր Մկրտումի» գլխի կազմում (առանց վերնագրի), քանի որ այդ գլխի 3-րդ մասի մի հատվածն է (3-րդ մասի՝ ամենասկզբից մինչև «որի մարմինը հրդեհվում էր զորդի գույների հետ» նախագա-սությունը ներառյալ):

Հաջորդ երեք հրապարակումները, բոլորը 1935 թ., որն է չափով չեն կրկնվում և ներկայացնում են վեպից պահպանված երեք հատվածները՝ ամբողջությամբ Այդ երեք հրապարակումներն էլ որպես բնագրային հիմնական աղբյուրներ տպագրվում են ներկա հատորում՝ անհրաժեշտ ուղղումներով, որոնք նշված են ստորև: Միաժամանակ տրվում են 1934 թ. «Իրավան Չարսու բազար» հատվածի և 1935 թ. «Գործ Մայրանա-յի» կազմում նրա երկրորդ հրապարակման միջև եղած բնագրային ոչ մեծ տարբերու-թյունները:

Վերահիշյալ վերնագրերից բացի, հեղինակային հրապարակված չորս հատվածնե-րում չկա այլ վերնագիր, չկա նաև վեպի ընդհանուր վերնագիրը: Ժամանակակիցները այն հիշատակում են «Արուվյան» կամ «Խաչատուր Արուվյան» անունով: Ամեն դեպքում վեպի՝ ներկա հատորում օգտագործված խաչատուր Արուվյան անունը պայմանական է, ոչ հեղինակային:

Վէպի հատվածների հրապարակումները հետևյալ տեսքն ունեն:

«Իրավան Չարսու բաղար» կտորը տպագրված է «Գրական թերթի» վերահիշյալ համարի ներսի երկու էջերում (էջ 1—2, ներքևի թերթում): Վերնագրից վերև՝ Ակսել Բակունց, ննջավերնագիրը փակադռում՝ Հատված անտիպ աշխատությունից: Թերթի 2-րդ էջում բնագրի մեջ գրողի դիմանկարն է, գրությունը՝ Ակսել Բակունց, նկ. վաստ. նկարիչ Փ. Թուկմուշյանի: Այս դիմանկարը հետագայում մի քանի անգամ հրապարակվել է (նաև Երկրի այս հրատ. 1-ին հատորում): Դիմանկարի հեղինակայինը կորած է: Թերթի 3-րդ էջում երկի բնագրի մեջ Հակոբ Կոջոյանի նկարն է՝ «Թավրիդի շուկան»:

«Երգերգային գրականություն» ամսագրի 1935 թ. առաջին երեք համարներում տպագրվածը վեպի պահպանված ամենածավալուն հատվածներն են. 1-ին համարում՝ «Գործ Մայրանա, դստեր Մկրտումի» հատվածի վերևում՝ Ա. Բակունց, 2-րդ համարում՝ «Լիրեր Արմենիեր» վերնագրի վերևում՝ Ակսել Բակունց, 3-րդում՝ Ա. Բակունց: Հատվածներից ոչ մեկի վերջում նշված չէ Շարունակելի:

«Վեպի լյառն Մասիս» հատվածը տպված է «Գրական թերթի» վերահիշյալ համարի 3-րդ և 4-րդ էջերում (ներքևի թերթում), վերնագրից վերև՝ Ակսել Բակունց: Հրապարակումն ունի տողատակի աստղանիշերով բերված երեք ծանոթագրություն, որոնք պետք է հեղինակային լինեն կամ համաձայնեցված են հեղինակի հետ: Դրանք են.

1. Հղված է վերնագրից՝ *Հատված պատմական վեպից: Այս ծանոթագրությունը կարևոր է նրանով, որ իմանում ենք, թե հեղինակը ինչ է համարել իր երկը՝ պատմական վեպ, բայց և դրել ենք ներկա հրատարակության մեջ որպես ննջավերնագիր:

2. Հղում կա Դիակունու բառից՝ Դիակունուս—դպիր. ստեղծված:

3. Արմենիեր բառից՝ *Արմենիեր—նայ:

Պարզ է, որ այս ծանոթագրությունները միայն տվյալ հրապարակման համար են կազմված և ներկա հատորում նրանք տեղ չէին կարող գտնել, քանի որ թե Դիակունուս-ը, թե Արմենիեր-ը նախքան այս հատվածը վիպում (պահպանված մասերում) արդեն հիշատակված են, իսկ տվյալ հատվածն էլ այս հատորում ինքնուրուիքյան համականալի է, որ հատված է հրապարակվող պատմական վեպից:

«Նաչատուր Աբովյան» վեպի պահպանված հատվածները առաջին հրապարակման երկրից հետո տպագրվել են 1955 թ. Երկրի մի հատորյակում, ուսերեն միայն «Լիրեր Արմենիեր»՝ 1956-ին Երևանում «Քառասուն» ժողովածուի մեջ, 1964 թ. բոլոր հատվածները՝ Երկրի երեանյան երկհատորյակի 2-րդ հատորում:

Հայերեն հիշյալ հրատարակությունների մեջ վեպի պահպանված հատվածները դասավորվել են հետևյալ կերպ՝ 1. Դեպի լյառն Մասիս, 2. «Լիրեր Արմենիեր», 3. Գործ Մայրանա, դստեր Մկրտումի:

Հատվածների ընթերցումը ցույց է տալիս, որ այս դասավորությունը ճիշտ չէ. «Լիրեր Արմենիեր» հատվածում կատարվող դորպատյան դեպքերը նախորդում են «Դեպի լյառն Մասիս» հատվածում նկարագրված դորպատյան դեպքերին: «Լիրեր Արմենիեր» ընդարձակ հատվածում Պարրոտը և Աբովյանը դեռևս չգիտեն, որ նրանց՝ Արարատ բարձրանալու մասին վկայություն տվող սյուզետները հրաժարվել են այդ վկայությունից և հայտարարել, որ նրանք իբր չեն բարձրացել լեռան գագաթը. այդ հայտարարությունը այս պիսում դեռևս չեն էլ արել: Իսկ «Դեպի լյառն Մասիս» հատվածում Պարրոտը Աբովյանին հայտնում է նրա հայրենակիցների այդ հայտարարու-

Քյան յասին: Արուվյանը ապրումներ է ունենում և վերհիշում իրենց վերելքը: **Բործ Մայրանա**՝ գլուխը Արուվյանի ետդորպատյան շրջանին է վերաբերում: Ուստի հատվածները դասավորեցինք հետևյալ կերպ՝ 1. «Լիբեր Արմենիեր», 2. Դեպի լյառն Մասիս, 3. Դործ Մայրանա, դստեր Մկրտումի:

Զբաղատրված է մնում հետևյալը. ինչու 1935 թ. հեռորհրդային գրականությունը ամսագրում պահպանված հատվածներից վերջինը տպագրվել է 1-ին համարում, առաջինը՝ 2-րդ և 3-րդ համարներում: Դուցե գրողը իսխապես մտադիր է եղել ամսագրում տպագրել միայն **Բործ Մայրանան**, և այն խմբագրություն հանձնելուց հետո ինչ-որ պատճառով որոշել է հրապարակել նաև նրան նախորդող մասը: Ամեն զեպրում այս իրողությունը մի լրացուցիչ ապացույց է այն բանի, որ Բակունցը տպագրության է հանձնել վեպի տարրեր մասերից առանձին հատվածներ և ոչ բնավ մի ամբողջություն:

Ա Վ Պ Ո Ւ Մ Ն Ե Ր

Որպես բնագրային հիմնական աղբյուրներ ընդունված վերահիշյալ հրապարակումների բնագրերում կատարել ենք մի շարք անհրաժեշտ ուղղումներ: Կետադրական ճշտումներից բացի (շատ են բացված ու շփակված շակերտները, ավելորդ գծիկները և այլն, որոնք ուղղել ենք, միակերպ ենք դարձրել մի շարք բառերի ու անունների գրություններ, ինչպես, օրինակ, միրզա ամի և Միրզա ամի, միրզամ և Միրզամ հուզահուններից պահպանել ենք մեծատառով սկսվողները՝ Միրզա ամի, Միրզամ: Կամ՝ Սեյիդ էնսան և սեյիդ էնսան ղուզահուններից գերապատվությունը տվել ենք սեյիդ էնսան-ին, սարկար և Սարգար ձևերից ճիշտ ենք համարել փոքրատառով գրված տարբերակը, մյուսներն ուղղել ըստ այդմ:

Քառյուղան բառաձևը մի բանի անգամ է գործածված և միայն մի անգամ փառվան ձևով. դարձրել ենք փառվան:

«Լիբեր Արմենիերի»՝ բնագրում ղուզահուաբար գործածված են պոստ-մեյստեր և պոստմեյստեր ձևերը. գերմաներին Postmeister-ն է, ուստի ամենուրեք պահպանել ենք պոստմեյստեր ձևը: Նույնի հիման վրա բուրգ-մեյստեր-ը դարձրինք բուրգմեյստեր (գերմ. Bürgermeister): Նույն բնագրում առկա են՝ փառե-առխտակ և փառե տախտակ. եղան-հոֆիւր և եղսան հոֆիւր ձևերը, պահպանել ենք փառե առխտակ-ն ու եղսան հոֆիւր-ը, մյուսներն ուղղել ըստ դրանց: Զուգահեռաբար գործածված վիրաբ և վիրապ ձևերից պահպանել ենք վիրապ-ը:

«Բործ Մայրանա»-ի բնագրի հեղինակային խոսքում ամենուրեք քանգ ձևն է գործածված (քանգուրյուն և այլն). դարձրել ենք քանկ (քանկուրյուն):

Վեպի պահպանված բնագրերում անգծիկ տալիս մի շարք կրկնավորներ գծիկով ենք դարձրել, ինչպես՝ շատ-շատ, կաղ-կաղի, դիմաց-դիմաց, կսուց-կսուցի, ծալ-ծալ. նկատի ենք առել, որ Բակունցի երկերի բնագրերում կրկնավորները նաև գծիկով են գրված լինում. օրինակ, **Բործ Մայրանա**»-ի՝ ԽԳ-ի բնագրում միևնույն պարբերության մեջ (էջ 337) անգծիկ դիմաց դիմաց-ի մոտ առկա է գծիկով՝ հազար-հազար:

Այստեղ ևս հեղինակային խոսքում եղած ֆցել խոսակցական-ուղղագրական ձևը դարձրել ենք դասական՝ ֆցել. հերոսի խոսքում՝ պահպանել: Մուգ բառը իր լրացյալի

հետ տալված է մերթ գծիկով, մերթ առանց գծիկի. այահայանել ենք առանց գծիկի (մուգ դեղին) ձևերը (ըստ տերմինաբանական կոմիտեի նոր հրահանդի) և մյուսներն այդ կերպ ուղղել: Չգուշ ձևը դարձրել ենք զգուշ, վեղարք փրփուում էր-ը ուղղել ենք՝ վեղարք փոփուում էր, այլ ղեպքերում դեռ ևս-ը դարձրել ենք դեռևս, այլ ևս-ը՝ այլևս, բաղխեց-ը՝ բախեց, կռլեզիա-ն՝ կռլեզիա, Օյլա-ն՝ Օլգա, մի անգամից-ը՝ միանգամից. խալլա-ը՝ խալիար, կիրաւ-ը՝ կիրաւ, Ամալիա-ն՝ Ամալյա և այլն:

Ամեն մի միակերպում, ուղղում արված է կշռադատմաներից հետո. օրինակ, այն ինչ առանձին գրվածք այնինչ միասին գրվածից տարբեր իմաստ ունի. առաջին դեպքում՝ նշանակում է, օրինակ՝ այն, ինչ ասացի, հրկրորդ դեպքում՝ այնինչ նա չեկավ, ուրեմն եթե այն ինչ-ը այնինչ-ի իմաստով է գործածված, բաղադրիչները պետք է միացնել: Կամ ինչ որ և ինչ-որ (գերանուն) տարբեր իմաստներ ունեն (այն, ինչ որ ասացի և ինչ-որ բան ասացի), ուստի չի կարելի բնագրում եղած ինչ որ-ը նույնությամբ փոխել, եթե ինչ-որ-ի իմաստ ունի: Ու այսպես ուրիշ շատ դեպքեր:

Բացի այս կարգի ճշտումներից, վեպի պահպանված հատվածների բնագրերում արված են նաև հետևյալ ուղղումները.

«ԼԻԲԵՐ ԱՐՄԵՆԻԵՐ»

էջ 260, տող 19. ԽԳ-ի բնագրում՝ Ալեքսանդր I կայսրության օրոք — ուղղված է՝ Ալեքսանդր I-ի կայսրության օրոք:

էջ 262, տող 25. ԽԳ-ի բնագրում՝ նա ոչ քն ուսանող էր — ուղղված է ըստ բովանդակության՝ նա ոչ քն ուսանող է:

էջ 263, տող 13. ԽԳ-ի բնագրում՝ Verschliess — հավանաբար վրիպակ է, ուղղել ենք՝ Verschiss:

էջ 264, տողեր 24—25. ԽԳ-ի բնագրում՝ Իսկ քն նրանք ինչևր են հասարակաց գլխաբնության վայրերում.... — ուղղել ենք՝ Իսկ քն նրանք ինչևր են անում հասարակաց գլխաբնության վայրերում...:

էջ 265, տող 2. ԽԳ-ի բնագրում՝ լանդ-գերիմոնի — ուղղել ենք՝ լանդգերիմոնի (տե՛ս նաև ստորև ծանոթագրություններում):

էջ 267, տող 25. ԽԳ-ի բնագրում՝ հազիվ էին տեղավորել — ուղղված է ըստ բովանդակության՝ հազիվ էին տեղավորում:

էջ 269, տողեր 23—24. ԽԳ-ի բնագրում՝ Երիտասարդն արդեն վնարել իր բոլոր պարտքերը — ուղղված է՝ Երիտասարդն արդեն վնարել էր իր բոլոր պարտքերը:

էջ 272, տող 18. ԽԳ-ի բնագրում՝ վարքուրգում — ուղղել ենք՝ վարքուրգում:

էջ 274, տող 33. ԽԳ-ի բնագրում՝ տանտերեր — ուղղել ենք ըստ միևնույն էջում (տող 31) նույն բառի այլ գործածության՝ տնատերեր:

էջ 278, տող 13. ԽԳ-ի բնագրում՝ ևս նայեց — ուղղել ենք ըստ հատվածի բովանդակության՝ ևս նայեց:

էջ 279, տողեր 8—9. ԽԳ-ի բնագրում՝ Candeamus — ուղղել ենք՝ Gaudeamus (բացատրությունը տե՛ս ստորև՝ ծանոթագրություններում):

էջ 291, տող 16. *ԽԳ-ի բնագրում՝* Բայց ոչ մի Մարյա Աֆանասենա չի կարող— ուղղված է ըստ բովանդակության՝ Բայց ոչ մի Մարյա Աֆանասենա չէր կարող:

էջ 293, տողեր 25—26. *ԽԳ-ի բնագրում՝* մեծաուրախությամբ— ուղղված է՝ մեծալ ուրախությամբ:

էջ 293., տող 32. *ԽԳ-ի բնագրում՝* une minute — աղավաղում է. ուղղված է eine Minute:

էջ 293, տող 34. *ԽԳ-ի բնագրում՝* hibling — այսպիսի բառ գերմաներենում և երբի որեւէ այլ լիզվում չկա. ուղղված է՝ Liebling (սիրելի):

էջ 297, տող 12. *ԽԳ-ի բնագրում՝* հանկարծակի եկավ— ուղղված է ըստ բովանդակության՝ հանկարծակիի եկավ:

էջ 297, տող 20. *ԽԳ-ի բնագրում՝* Fuawiederschehen — աղավաղում է, ուղղված է՝ auf Wiedersehen (դեմք՝ ցտեսություն):

էջ 298, տող 23. *ԽԳ-ի բնագրում՝* խղճի Բաճը գլխին քալավ— ուղղված է՝ խղճը համը գլխին քալավ:

էջ 299, տողեր 26—32. *ԽԳ-ի բնագրում՝* Այդա հետ եկան բառերով սկսվող նախադասության մեջ ույժ և կա, որ անմշակ լինելու արդյունք է— և-երից երկուսը դարձրել ենք ու:

էջ 300, տող 10, էջ 305, տող 1. *ԽԳ-ի բնագրում՝* ինչո՞ւ համար— ուղղել ենք՝ ինչի՞ համար:

էջ 300, տող 34. *ԽԳ-ի բնագրում՝* նրան խրատում են զգուշանալ— ուղղել ենք ըստ հասկացածի բովանդակության՝ նրան խրատում էր զգուշանալ:

էջ 305, տող 10. *ԽԳ-ի բնագրում՝* Բրմնջում— ուղղված է՝ Բրմնջում:

էջ 306, տող 31. *ԽԳ-ի բնագրում՝* non licet in bells bis peccare — ուղղել ենք, Non licet in bellis bis peccare (տե՛ս նաև ծանոթագրություններում):

էջ 307, տողեր 24—25. *ԽԳ-ի բնագրում՝* ցոլանում է... բոլոր սխանչելիքները— Բակունցի լիզվում ոչ սակավ հանդիպող այսպիսի անհամաձայնության այլ դեպքեր ևս կան այս վկայում, որոնք չենք ուղղել. քանի որ այս մեկի անճշտությունը շեղում է բովանդակությունը, ուղղել ենք՝ ցոլանում են... բոլոր սխանչելիքները:

էջ 312, տող 34—35. *ԽԳ-ի բնագրում՝* այդ կտրիններից և Օտտոկարը— ուղղված է՝ այդ կտրիններից և Օտտոկարը:

էջ 313, տող 23. *ԽԳ-ի բնագրում՝* Harr Gott Sacramentum — ուղղել ենք Herr Gott, sacramentum:

էջ 314, տող 16. *ԽԳ-ի բնագրում՝* և երչիկ, որ հորքի միս ունի— վրիպակ է. նույն նախադասության շարունակությունից սլարդ է դառնում. թե ինչն է աղավաղված, ուղղված է՝ և երչիկ, որ հորքի մսի համ ունի:

էջ 316, տող 27. *ԽԳ-ի բնագրում՝* Mensch, bezahle deine Schulden — ուղղել ենք՝ Mensch, bezahle deine Schulden:

էջ 316, տող 31. *ԽԳ-ի բնագրում՝* — Pro patria — ուղղված է՝ — Pro patria:

էջ 316, տող 33. *ԽԳ-ի բնագրում՝* «Ով մարդ, կատարի՛ր քա պարտականությունը— ուղղված է ըստ գերմաներենի բովանդակության՝ «Ով մարդ, կատարի՛ր քա պարտականությունները»:

էջ 317, տող 1. ԽԳ-ի բնագրում՝ — pro patria semper — ուղղված է — Pro patria semper;

էջ 322, տող 14. ԽԳ-ի բնագրում՝ դարձել էին — ուղղել ենք ըստ հատվածի բովանդակության՝ դարձել էին:

էջ 325, տողեր 2—3. ԽԳ-ի բնագրում՝ փայփում էր — ուղղված է՝ փայփում էր:

էջ 337, տող 10. ԽԳ-ի բնագրում՝ երբ Արմենիների գլուխը շրջեւ և նայեւ — ուղղված է՝ երբ Արմենիները գլուխը շրջեւ և նայեւ:

էջ 342, տողեր 28—29. ԽԳ-ի բնագրում՝ օրորվում էր քնի վրա — ուղղված է ըստ բովանդակության՝ օրորվում էր քնի վրա:

էջ 348, տող 7. ԽԳ-ի բնագրում՝ Ալեքսանդր I հողին էր հանձնել — ուղղված է՝ Ալեքսանդր I-ը հողին էր հանձնել:

էջ 348, տող 17. ԽԳ-ի բնագրում՝ նմանեցնում էր — ուղղել ենք ըստ հատվածի բովանդակության՝ նմանեցնում է:

էջ 352, տող 15. ԽԳ-ի բնագրում՝ փառախոսակը — ուղղել ենք ըստ նույնի այլ գործածության (էջ 354)՝ փառե տախտակը:

էջ 358, տողեր 21—22. ԽԳ-ի բնագրում՝ Ձեր ուսուցիչը՝ հայր Ալեմդար — Թիֆլիսում... — ուղղել ենք՝ Ձեր ուսուցիչը՝ հայր Ալեմդարը, Թիֆլիսում...:

էջ 364, տող 25. ԽԳ-ի բնագրում՝ ինչպես է տունը, երեխաները — ուղղված է՝ ինչպես են տունը, երեխաները:

էջ 365, տողեր 3—4. ԽԳ-ի բնագրում՝ Նրա պարզ բառերի մեջ ինքը՝ իմաստուն նշմարտություն էր — ուղղված է՝ Նրա պարզ բառերի մեջ ինքը՝ իմաստուն նշմարտություն էր:

էջ 365, տողեր 22—23. ԽԳ-ի բնագրում՝ ժողովուրդն, ասում է. ամեն ինչ կերել է, ծառերի կեղևն է կերել և կալ է կերել — ուղղված է ըստ բովանդակության՝ ժողովուրդն, ասում է. ամեն ինչ կերել է, ծառերի կեղևն է կերել և կալ է կերել:

ԴԵՊԻ ԼՅԱՌԵ ՄԱՍԻՍ

էջ 368, տող 16. ԳԹ-ի բնագրում՝ Libling — ուղղել ենք՝ Liebling:

էջ 370, տող 30. ԳԹ-ի բնագրում՝ դպիր մոռացել այդ — ուղղված է՝ դպիր մոռացել էր այդ:

էջ 375, տող 27. ԴԹ-ի բնագրում՝ սառուցի — ուղղված է սառույցի:

էջ 376, տող 13. ԴԹ-ի բնագրում՝ լերին — ուղղված է ըստ Խ. Արուսեանի բանաստեղծության բնագրի (տե՛ս ստորև)՝ լերին:

էջ 377, տող 31. ԴԹ-ի բնագրում՝ արողոյ — այս բառակը դասական ուղղագրությանը դրված է զրաբար (ավելի ճիշտ՝ կիսազրաբար) մի հատվածում (էջ 377, տողեր 29—36, էջ 378, տող 25), որ տպված է 1922 թ. ուղղագրությանը, Հատվածն ամբողջի հետ ներկա հատորում վերածված է 1940 թ. ուղղագրության, Դասական ուղղագրությանը տպված վերոհիշյալ միակ բառն էլ դարձրինք հատվածի ընդհանուր ուղղագրությանը համապատասխան՝ արողո:

էջ 379, տողեր 27—29. ԽԳ-ի բնագրում՝ ոչ հոմաբեւոյ... յուրեանց— գրաբար բեր-ված ամբողջ նախադասութեան մեջ հիշյալ երկու բառը՝ կիսով չափ դասական ուղղա-գրութեամբ են արտահայտված (լրիվ դասականը՝ ոչ յոմաբեւոյ, իւրեանց), մյուս բա-ռերը՝ նոր ուղղագրութեամբ են տպված (հաղագս, նրեանա և այլն), ուստի այդ երկու բառի ուղղագրութիւնն էլ ամբողջութեամբ նոր դարձրինք՝ ոչ հոմաբեւոյ, յուրեանց:

էջ 380, տող 29—30. ԽԳ-ի բնագրում՝ Նիկողոս Սուխասովի— այնուհետև այս անձի անունը ամենուրեք Նիկողայոս ձևն ունի, ուստի այստեղ էլ դարձրինք՝ Նիկողայոս Սու-խասովի:

էջ 380, տող 34. ԽԳ-ի բնագրում՝ զանեաց զնա փայտիվ— նախադասութիւնը մա-սամբ հին, մասամբ՝ նոր ուղղագրութեամբ է արտահայտված. նկատի առնելով, որ այս վեպում գրաբար նախադասութիւնները գրողը հիմնականում նոր ուղղագրութեամբ է արտահայտել, այս դեպքում էլ միակերպեցինք՝ զանեաց զնա փայտիվ:

էջ 381, տող 19. ԽԳ-ի բնագրում՝ առողջանալոյն— դարձյալ ամբողջ նախադա-սութեան մեջ միայն այս բառն ունի դասական ուղղագրութիւն. միակերպութեան համար ըստ իր ուղղագրութեան դարձրել ենք՝ առողջանալոյն:

էջ 383, տող 6. ԽԳ-ի բնագրում՝ Սիւննոգոսին— նույն բառը քիչ վերև (տողեր 3—4) նոր ուղղագրութեամբ է տպված՝ Սյուննոգոսին: Բոլոր դեպքերում բառը աշ-խարհաբար հեղինակային խոսքի մեջ է. միակերպման համար հինը փոխեցինք նորի՝ Սյուննոգոսին:

էջ 385, տող 11. ԽԳ-ի բնագրում՝ Բիւմայի շալն չոյսան—քիւմայի բառը մեզ անծանոթ է, ենթադրեցինք, որ Քիւման բաղադրանունը պիտի լինի (Պարսկաստանի այդ բաղադր, իրոք, հայտնի էր իր շալն գործվածքներով) և ուղղեցինք՝ Քիւմանի շա-լն չոյսան:

էջ 391, տող 2. ԽԳ-ի բնագրում՝ միրիլ— ուղղել ենք ըստ բառի այլ գործածութեան (տե՛ս «Կարմրաբառ» վեպի մեջ կատարված ուղղումների ցանկը)՝ միրել:

էջ 397, տող 20. ԽԳ-ի բնագրում՝ շֆեղ շէին այդ և կրպակների ներսը— ուղղված է՝ շֆեղ շէր և այդ կրպակների ներսը:

էջ 400, տող 35. ԽԳ-ի բնագրում՝ հատուկենտ— Այս վեպի, ինչպես և Բակուն-ցի այլ երկերի բնագրերին ընթող է հատ ու կենտ ձևը. և ներկա բնագրում այս հա-տուկենտ-ը միայն է ու թեև այժմ ընդունված ձևն է, միակերպելու նպատակով դարձ-րինք՝ հատ ու կենտ:

էջ 407, տողեր 31—34. ԽԳ-ի բնագրում գրաշարական աղավաղում է տեղի ունեցել՝ ...ուվում է բակը և անիծում հաւերին. հորքերին, շանը, որ հետևում է պառավին, ինչ-պես սովեր և սպասում է, որ պառավը— այս հատվածից հետո գրված է մի տող՝ բակի են բողնում: Ինսպեկտորից, որ ավելորդ է, ապա հաջորդ տողում հետևում է լցնի լուսջուրը: Սպրդած տողը բնագրում նույն կերպ առկա է նաև հինգ տող հետո. անկասկած է, որ բակի-ն կիւրակի բառի տողադարձված մասն է. Ավելորդ տողը հա-նելուց հետո ստացվում է՝ ...և սպասում է, որ պառավը լցնի լուսջուրը: Բայց հնա-րաւոր է, որ լցնի լուսջուրը կապակցութեանից առաջ ինչ-որ խոսք եղած լինի, որի տեղը բռնած է եղել վերոհիշյալ սպրդած տողը:

էջ 410, տող 32. ԽԴ-ի բնագրում՝ Մայրամի— ուղղված է ըստ նույն անվան այլ գործածությունների՝ Մայրանի:

էջ 411, տող 3. ԽԴ-ի բնագրում՝ սույն օրինակ— ուղղված է ըստ միևնույն բառի այլ գործածության՝ սույնօրինակ:

* * *

«Գործ Մայրանա»-ի բնագրի այն մասը, որը նախադեպ տպագրվել է «Գրական թերթում» «Իրավան Չարսու բաղար» վերնագրով, «Խորհրդային գրականության» մեջ տպագրվածի համեմատ որոշ տարբերություններ ունի: Տարբերությունների մի մասն այնպիսին է, որ հնարավորություն է տալիս հիմնական բնագրում ճշտումներ կատարել: Ուստի այդ հատվածի համար ևս որպես բնագրային հիմնական աղբյուր ընդունելով «Խորհրդային գրականության» մեջ տպագրվածը՝ նրանում մի շարք ուղղումներ են կատարել ըստ «Գրական թերթի» բնագրի: Մյուս տարբերությունները տվել ենք «Բնագրային տարրերակ» բաժնում:

Երբեմն տարբեր են երկու բնագրերի պարբերությունները: Պահպանել ենք «Խորհրդային գրականության» բնագրում եղած բաժանումը: «Խորհրդային գրականության» բնագրում մի շարք անգամ օգտագործված է միտում ձևը, «Գրական թերթի» բնագրում՝ մոռում: Ամենուրեք դարձրել ենք մոռում:

Բաղմիցս կրկնվող Չարսու բաղար անունը «Խորհրդային գրականություն» ամսագրի բնագրում մեծ մասամբ փոքրատառով է սկսվում, «Գրական թերթի» բնագրում՝ մեծատառով: Ըստ վերջինի հրատարակվող բնագրում բոլոր դեպքերում դարձրել ենք մեծատառ՝ Չարսու բաղար:

Մի շարք անգամ գործածված միևնույն անձանուներ ԴԹ-ի բնագրում ունի Զիսվանելի, իսկ ԽԴ-ի բնագրում՝ Զեովանելի ձևը. ուղղել ենք ըստ ԴԹ-ի՝ Զիսվանելի:

էջ 389, տող 13. ԽԴ-ի բնագրում՝ Դեպի կոնդը— ուղղել ենք ըստ ԴԹ-ի բնագրի՝ Դեպի Կոնդը:

էջ 389, տող 29. ԽԴ-ի բնագրում՝ «գյուլգազ»— ուղղել ենք ըստ ԴԹ-ի՝ «գյուլգյազ»:

էջ 391, տող 3. ԽԴ-ի բնագրում՝ տաբերությունը միայն այն չէ— ուղղել ենք ըստ ԴԹ-ի, նկատի առնելով հատվածի բովանդակությունը՝ տաբերությունը միայն այն չէ:

էջ 391, տող 7. ԽԴ-ի բնագրում՝ ոսկեկար ֆինջաններից— ուղղել ենք ըստ ԴԹ-ի քննարկի՝ ոսկեկար ֆինջաններից:

էջ 391, տող 14. ԽԴ-ի բնագրում՝ լուրյունի— ուղղել ենք ըստ ԴԹ-ի՝ քարունի:

էջ 391, տողեր 14—15. ԽԴ-ի բնագրում՝ ռախար լոնումի— ուղղել ենք ըստ ԴԹ-ի, որ առավել ճիշտ ձև է՝ ռախար լոխումի:

էջ 392, տող 16. ԽԴ-ի բնագրում՝ տառ հազար— ուղղել ենք ըստ ԴԹ-ի՝ տասը հազար:

էջ 392, տող 24. ԽԴ-ի բնագրում՝ հոսում է ջուրը— ուղղել ենք ըստ ԴԹ-ի, նկատի առնելով հատվածի բովանդակությունը՝ հոսում էր ջուրը:

էջ 393, տող 9. ԽԴ-ի բնագրում՝ որին կրծում են օրդերը և բզեզ— ուղղել ենք ըստ ԴԹ-ի՝ որին կրծում են օրդերը և բզեզները:

էջ 393, տողեր 26—27. ԽԳ-ի բնագրում՝ ցույց է տալիս— ուղղել ենք ըստ ԳԹ-ի, նկատի առնելով հատվածի բովանդակությունը՝ ցույց էր տալիս:

էջ 394, տող 10. ԽԳ-ի բնագրում՝ լուսի մեջ— ուղղել ենք ըստ ԳԹ-ի՝ լուսի մեջ:

էջ 394, տող 21. ԽԳ-ի բնագրում՝ ետնառնող մատանիներ— ԳԹ-ի բնագրում առկա է ետնող, որի սկիզբը հավանաբար նախկին սովորությունը հեղինակը գրել է դասական ուղղագրությամբ. նոր ուղղագրությամբ կլինի յանող, որ, հավանաբար, պարսկերեն յաղուր-ի (հակինթ) տարբերակն է. ըստ այսմ ենթադրաբար ուղղեցինք՝ յանող մատանիներ:

էջ 409, տող 27. ԽԳ-ի բնագրում՝ առաջինն էլ— ուղղել ենք ըստ հատվածի բովանդակության՝ առաջինն էր:

Ձ Ի ու ղ ղ Վ Ս Ժ

Ընդհանրապես հեղինակային բոլոր ձևերը ջանացել ենք այս վեպի բնագրում ևս պահպանել, նույնիսկ այն դեպքերում, եթե այսօր դրանք ինչ-որ չափով անճիշտ են ընկալվում: Օրինակ, առկա են նույն բառի՝ զետին և զետին ձևերը՝ երկուսն էլ տրականի իմաստով. յուրաքանչյուր դեպքում թողել ենք եղածը: Գիտե՛ք և զիտի զուգահեռները նույնպես թողել ենք անփոփոխ: Նույնը վերաբերում է զուգահեռաբար գործածված հետև և ետև ձևերին: Հերոսների խոսքում այստեղ ևս թողել ենք փցել խոսակցական-ուղղագրական ձևը:

Պահպանել ենք հեղինակային բուն (ազավնու բուն) ձևը, թեև այժմ բույն-ն է ընդունված: Թողել ենք ժողովուրդի, անւերևույրացավ, բուռնգալովի այժմ ընդունված ձևերը: Հատուկ անուններից պահպանել ենք, օրինակ, Դանել խոսակցական ձևը: Այս բնագրում կա Հուսեյն ձևը, «կյորեսում» Հուսեյին է, այստեղ թողել ենք Հուսեյն: Առանց դժիկի է տպված՝ Ել ասեղ. պահպանել ենք:

Անճիշտ են գործածված հայերեն տառադարձված գերմաներեն բառերը (գերմաներեն Ը-ի դիմաց պետք է այ դեն, մինչդեռ առկա են՝ վեյմար (ճիշտը՝ վայմար), պոստմեյստեր (պոստմայստեր), լեյնվեյն (ռայնվայն), Ռոզենծվեյգ (Ռոզենցվայգ) և այլն (գերմաներեն Ը-ի դիմաց էյ դենը պալիս է հուսաներից). բոլոր էյ-ով ձևերը պահպանել ենք նույնությամբ:

Պահպանել ենք բաղադրյալ Մույր Ճեմարան— հատուկ անվան ձևը, թեև ըստ արդի ուղղագրական օրենքի երկրորդ բաղադրիչը պետք է փոքրատառ գրվի:

Պահպանել ենք նաև Մալյա հատուկ անվան ձևը, որ գալիս է խոսակցական ուսերենից:

Պահպանել ենք հարակատար դերբալի գործածության Բակունցի լեզվին հատուկ ձևերը. օրինակ՝ «...պահարանը՝ կարմիր փայտից և սաղաֆներով զարդարած» (էջ 338, տողեր 18—19). այսօր ճիշտ կհնչեր զարդարված-ը:

Հիմնականում պահպանված են նաև անհամաձայնությունները, ինչպես՝ «...արեք և դետի զովը նրան օգտակար է» (էջ 361, տողեր 9—10):

Կան ուսաբան նախադասություններ, բոլորը նույնությամբ պահպանված են. ինչպես, օրինակ, «...մի կոճակ այնպես է կախվում, որ խղճահարվում ես, թե ինչո՞ւ է

նա այդպես կախովի (էջ 342)։ հայերեն կոճակին ոչ թե նա կասեն, այլ այն, բայց պահպանել ենք նա-ն։

262-րդ էջում կա այսպիսի հատված։ «Այստեղի ստուգենտն իրենից բարձր ճանաչում է Աստծուն, ապա թագավոր կայսեր և ապա իրեն և այլևս ուրիշ ոչ ոքի»։ «Der Herr Gott, dann der Kaiser von Russland, dann der dörrptsche Bursch...»։ Թեև հայերեն և գերմաներեն տարբերակները նույնական չեն, բայց քանի որ հայերենում գործածված է ճանաչել բայը, գերմաներենում համապատասխանաբար կա-րելի է ենթադրել können բայը։ այդ դեպքում խնդիրները պետք է զրվեն ոչ թե ուղղական (ինչպես գրված են), այլ հայցական հոլովով (Akkusativ)։ Սակայն պահ-պանեցինք բնագրի ուղղականի ձևը։

294 էջում (տողեր 22—23) փակագծում բերված է ոստիկանապետ Կրուչնյակով խոսքը՝ «учинили противозаконный бунт»։ ենթադրելով, որ противозаконный ձևը ոստիկանապետի խոսքը ոճավորելու համար է գրված՝ բառը շուղեցինք (չ-ն շղարձրինք օ)։

Չակերտների գործաթնու հեղինակային եղանակը այժմ ընդունված կանոնների հերթին չի համապատասխանում։ այս երկում թողել ենք անփոփոխ։

Այս վեպում հատկապես շատ են զրարար և կիսազրար մեջբերումները։ Բնա-գրում նրանք մերթ դասական, մերթ խառը, մերթ նոր ուղղագրությամբ են տրված։ ավելի հաճախ՝ խառը կամ նոր։ Ճիշտ չհամարեցինք նոր ուղղագրությամբ տպված զրարար հատվածները վերածել դասական ուղղագրության, քանի որ պահանջատ է հե-ղինակի միտումը՝ զրարարը գրել նոր ուղղագրությամբ (հավանաբար, ընթերցողներին մատչելի դարձնելու նպատակով)։ Որ զրարարը նոր ուղղագրությամբ գրելու հակումը հեղինակային է, երևում է թեև ուղղու գրաբար վերնագրերից, որ գրված են նոր ուղ-ղագրությամբ՝ Դեպի լյաոն Մասիս (և ոչ թե՝ Դեպի լեաոն Մասիս), Գործ Մայրամա (1 ոչ թե Գործ Մայրամայ) և այլն։ Թեև ընդհանրապես զրարար հատվածները ճիշտ է դասական ուղղագրությամբ արտահայտելը, բայց պահպանեցինք հեղինակային գր-րության ձևերը, միայն առանձին դեպքերում որոշ միակերպումներ կատարելով։

ՐՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿ

«Խաչատուր Աբովյան» վեպի «Գործ Մայրամա, դստե՛ր Մկրտումի» գլխի մի հաու-վածի։ որպես հիմնական բնագիր համարելով 167-ում տպվածը՝ ԳԹ-ինը տրվում է իբրև տարբերակ (պարբերականների համարները տե՛ս վերը)։

Թեք գծի ձախ կողմում տրված է «Խորհրդային դրականության» բնագրում եղած և այս հատորում պահպանված տարբերակը, գծի աջ կողմում՝ «Գրական թերթինը»։

էջ 390, տող 4. Գերադասում էին բորբոսնած կաշվի դեղերին /Գերադասում էին բորբոսնած կաշվի դեղերից։

էջ 390, տողեր 15—16. ներկած կերպասներ /ներկված կերպասներ։

էջ 391, տողեր 5—6. Տարբերությունն ավելի խորն էր /տարբերությունն ավելի էր։

- էջ 391, տող 10. էր պատահեցնում խոստացնում էր
- էջ 391, տող 14. քեահրաքահրի իքեահրաքահրի
- էջ 391, տող 15. բաղդի բաղամի իբաղդի բաղամի
- էջ 392, տողեր 17—18. Բացի այդ, կան անասունների ջրի ամբարներ թացի այդ, անասունների ջրի ամբարներ
- էջ 392, տող 19. պատմել րոլոր հրաշալիքները խոստմել հրաշալիքները
- էջ 392, տող 34. մատանիի լմատանու
- էջ 393, տողեր 2—3. Բնությունը միաժամանակ նրանց այնքան թերություններ է ընծայել լբնծայել լբնությունը միաժամանակ վերջիններիս այնքան թերություններ է ընծայել
- էջ 393, տող 8. զայրությամբ խփում է լզայրութիւնով խփում է
- էջ 394, տող 19. ոսկերիչներ էին լոսկերիչներն էին
- էջ 394, տող 32. մետաքսե թելերից հյուսված մանր գորգեր լմետաքսե թելերից հյուսված մանր գորգեր
- էջ 395, տող 8. հինայած լհնայած
- էջ 395, տողեր 11—12. չհննաթի մշտադալար պարտեզներում լչհննաթի կանաչ պարտեզներում
- էջ 395, տողեր 13—14. հյուսել էին մերկ տղայի վարդագույն մարմինը լհյուսել էին մի տղայի վարդագույն մարմինը
- էջ 395, տողեր 17—18. զլխի սև ապարոշներով լզլխի սև ապարոշով
- էջ 395, տող 20. ջլուբրաներով լջուբրաներով
- էջ 395, տող 25. հասակաւոր մարդիկ էին լտարիքն առած մարդիկ էին
- էջ 395, տող 32. շրջում էին միջանցքների լաբիրինթոսում, իսկ ավելի շատ այն կրպակների առաջ լշրջում էին միջանցքներում, ավելի հաճախ կանգ էին առնում այն կրպակների առաջ
- էջ 395, տողեր 35—36. Հաղթողի գերազույն իրավունքով նրանք մտնում էին շախմատի լՀաղթողի գերազույն իրավունքով այդ նախկին զինվորները մտնում էին շախմատի
- էջ 395, տող 36. տերը ինքն էր մատուցում մի րաժակ լտերը ինքն էր մատուցում մի րաժակ քաղցր թխ
- էջ 396, տող 3. Եվ վերջապես պարապ ձանձրույթից լեվ վերջապես ձանձրույթից
- էջ 396, տողեր 3—4. իջնում էր մի համշարու վզակի լիջնում էր մի համշարու ծոծրակի
- էջ 396, տող 10. ով գիտի լով գիտե
- էջ 396, տող 17. այդ իրը լայն իրը
- էջ 397, տողեր 7—8. տեսնում էին շարժվող մարմնի ձևերը լտեսնում էին կանացի շարժվող մարմնի ձևերը
- էջ 397, տող 9. կանաչ, որոնք բարձր ծիծաղում էին առողջ կրծքով լկանաչ, որոնք առողջ կրծքով բարձր ծիծաղում էին
- էջ 397, տող 11. Եվ այդ ժամանակ լԱյդ ժամանակ

«Նախատուր Արուվյանը» սովորաբար անվանում են անավարտ վեպ և դրողի երկերում դնում են «Անավարտ էջեր» խորագրի տակ (օրինակ, 1955, 1964 թթ. հրատարակությունների մեջ)։ Սա թյուրիմացության արդյունք է։ Այժմ էլ թույլ են տալիս այլ սխալ. ասում են, վեպն ավարտված է եղել, և որ իբրեւ մեղք վեպը բաղկացած է եղել հենց տպագրված հատվածներից։

Այժմ կարող ենք դրեթե վստահորեն ասել, որ 1936 թ. մայիսի 15-ին (երբ Բակունցը մեկնեց Մոսկվա) վեպը ավարտված էր։ Դրա համար կան վկայություններ։

Գրականության և արվեստի պետական կենտրոնական արխիվում (Մոսկվա) պահվող Գոսլիտիզդատի ձեռագիր նյութերի մեջ կան գրություններ, որոնք վերաբերում են դրողի այս երկին։ Դրանց մի մասը հրապարակվել է «Գրական թերթում»՝ 1963, № 30։ Այս հրապարակման մեջ նախ ուշադրություն է դրվում Գոսլիտիզդատի խմբագիր Վ. Գուցկի մի նամակը և թածնի վարիչ Ռյարինինայի գրությունը, երկուսն էլ գրված 1935 թ. ապրիլին։ Սրանցից պարզվում է, որ Բակունցը նամակ է գրել Գոսլիտիզդատին (հավանաբար, մարտի 31-ին հեռագիր էլ է տվել)՝ խնդրելով, որ իր վեպը 1935 թ. հրատարակական պլանից տեղափոխեն 1936 թ. պլանը։ Այս առթիվ ապրիլի 2-ին Ռյարինինան գրել է իր եղբայրուհիներին, որի մեջ մասնավորապես ասված է. «Բակունցի վեպի վերաբերյալ պայմանագիրը պետք է տեղափոխել 1936 թ., [այժմ] պայմանագիր կնքել պատմվածքների գրքի համար»։

Գուցկի նամակում (Բակունցին հղած) նույն հարցի կապակցությամբ կա ասված հետևյալը.

«Շատ հարգելի ընկեր Բակունց.

ՍՍՀՄ ժողովուրդների ստեղծագործությունների խմբագրության վարիչ ընկ. Ռյարինինան ինձ ծանոթացրել է Ձեր նամակի բովանդակությանը։ Մեր ընդհանուր կարծիքն այն է, որ ավելի հետաքրքիր է Ձեր նոր վեպի հրատարակումը Գոսլիտիզդատի կողմից։ Բայց քանի որ այն դեռ պատրաստ չէ, ապա կարծում ենք պետք է ընդունել Ձեր նույնիսկ հրատարակելու մասին Ձեր առաջարկը»։

Կնշանակի՝ Բակունցը խնդրել է իր վեպը 1935-ի պլանից տեղափոխել 1936-ի պլանը՝ պատճառաբանելով, որ այն դեռևս ավարտված չէ և խնդրել է նաև 1935-ի պլանի մեջ մտցնել իր պատմվածքների ժողովածուն (այն լույս տեսավ նույն 1935-ին՝ «Девушка Хонар» վերնագրով)։ Սա նշանակում է նաև, որ դրողը ավելի վաղ դիմել է Գոսլիտիզդատին՝ իր վեպը 1935 թ. պլանի մեջ մտցնելու խնդրանքով, այսինքն՝ հուլյս է ունեցել այդ թվականին ավարտել այն, բայց չի հասցրել։ Ուրեմն, 1935-ի սկզբներին վեպը ավարտից շատ էլ հեռու չի եղել։ Որոշ նյութերից երևում է, որ վեպը մտած է եղել Հայպետհրատի և Գոսլիտիզդատի 1936 թ. պլանների մեջ, Հայպետհրատը, որքան մեղ հայտնի է, մինչև 1936 թ. իր ամբողջական թեմատիկ պլանները չի տպագրել, այս թվականից է սկսել դրանց հրատարակությունը, և կա 1936 թ. թեմատիկ պլանը (կազմող Մ. Սեմերյան)։ Յավոր, այդ դրույնը լույս է տեսել 1936-ի օգոստոսի 9-ից հետո (թողարկման տվյալներում կա՝ «Ստորագրված է տպագրության 20 օգոստոսի»), երբ Բակունցի որևէ երկ այլևս որևէ պլանում արտացոլված լինել չէր կարող։

Ե. Չարենցի անվ. գրականության և արվեստի թանգարանում կա Հայաստանի գրողների միության այն ժամանակվա նախագահ Դ. Սիմոնյանին ուղղված մի պաշտոնական նամակ (Զակղիղից), որ կրում է 1935, հոկտեմբերի 9-ը թվականը. նրանում ասված է, որ Ա. Բակունցի «Սաշատուր Աբովյան» վեպը մտած է Դոսիտիզդատի (ГИХЛ-ի) 1936 թ. պլանի մեջ: Հիմք կա ենթադրելու, որ 1936 թ. սկզբներին վեպը թարգմանվելիս է եղել ուսուցիչ: Նույն թանգարանում պահվող 1935 թ. նոյեմբերի 28 թվականը կրող՝ Հայպետհրատի մի պաշտոնական գրության համաձայն «Սաշատուր Աբովյան» վեպը մտած է եղել Հայպետհրատի 1936 թ. պլանի մեջ:

Այս կապակցությամբ ևս, կարծում ենք, վստահելի պետք է համարել նաև գրողի կնոջ՝ Վարվառա Չիվիջյանի վկայությունն այն մասին, որ «Սաշատուր Աբովյան» վեպը 1936 թ. լիովին ավարտված է եղել, որ ինքը բանիցս տեսել է ամբողջական ձևագիրը: Կարելի է ենթադրել, որ վեպի մեքենագիր մի օրինակը հանձնված է եղել թարգմանչին:

Այժմ այն պատկերացման մասին, ըստ որի «Սաշատուր Աբովյան» ավարտված էր, բայց ամբողջ երկը իրր այժմ եղած հատվածներից է բաղկացած եղել: Նախ, եթե 1935 թ. մարտին Բակունցը դիմել է Դոսիտիզդատ խնդրելով, որ վեպը տեղափոխեն 1936 թ. պլանի մեջ՝ ավարտված չլինելու պատճառով, կնշանակի այն 1935-ի մարտին իրոք ավարտված չի եղել, իսկ վեպի հրապարակված հատվածներից ժամանակագրական կարգով վերջինը լույս է տեսել «Նորհայրենի» գրականության» 35 թ. հենց մարտի համարում: Սա արդեն հարցը սպառում է՝ ցույց տալով, որ վեպի հրապարակված հատվածները սոսկ հատվածներ են:

Ապա՝ այժմ եղած երեք հատվածները, կարծում ենք, ամեն մի անաչառ ընթերցող կարողավ, կստանա, իրոք, առանձին հատվածների տպավորություն: Առաջին գլուխը՝ «Լիբեր Արմենիերը» ներկայացնում է ղորպատյան ղրվազներ, ընդ որում, առաջին 5 մասերում, որ 27 տպալիր էջ է, ղլխավոր հերոսը չկա, չկան և մյուս, շատ թե քիչ կարևոր դեր ունեցող հերոսները (Պարոտ, Առաքենդեր, նրանց կանայք, Միրզամ և այլն), փաստորեն չի սկսվել վեպի դիպաշարը, այդ էջերը վեպի յուրովի մուտքն են, որտեղ որպես ընդհանուր համայնապատկեր ներկայացվում են Դոսպատը, տեղի ուսանողները, բարձրը: Երկրի մնացած մասը, որտեղ կա դիպաշար, առկա են Աբովյանը և մյուս կարևոր հերոսները, բաղկացած է 125 էջից. արդ, արդյոք ճշշտ չի՞ լինի մտածել, որ վեպի բուն դիպաշարային մասը 125 էջից ավելի պետք է լինի:

Այնուհետև պետք է նկատի առնել հետևյալը. «Դեպի լյսուն Մասիս» հատվածը նույնպիսի ղլխավոր հերոսի ղորպատյան կյանքն է ներկայացնում (Արարատ բարձրանալը հերոսի վերհուշն է դարձյալ Դոսպատում): Այդ հատվածը, անկասկած, «Լիբեր Արմենիեր» ղլխից է, ուստի և, ըստ էության, վեպից պահպանվել է նրկու հատված՝ մեկը ղորպատյան պատկերումներ, մյուսը Մայրանի գործի հետ առնչված երևանյան մի քանի ձևարահանում: Եվ ահա, նույնիսկ ղլխավոր հերոսի ղորպատյան կյանքը նկարագրող հատվածները անավարտ լինելու տպավորություն են թողնում, մինչդեռ երկրի պահպանված մասերի ընդհանուր ծավալի մեջ ղորպատյան այդ հատվածը մոտ երեք քառորդն է կաղմում (ղորպատյան հատվածը ամբողջությամբ 119, երևանյանը 32 տպաղիր էջ են):

Արդյո՞ք Աբովյանին նվիրված՝ Բակունցի այս վեպը պետք է հիմնականում իր հերոսի ուսանողական շրջանի նկարագրությամբ սահմանափակվեր: Ո՞չ, անշուշտ, և դա դուրին է ապացուցել: Նախքան վեպի գրելուն ձեռնարկելը և այս վեպը գրելուն զուգահեռ գրողը մանրամասն ուսումնասիրել է Աբովյանի կյանքը, և 1932 թ. հրատարակել գիտական ուսումնասիրություն՝ «Սեփախանի Աբովյանի ժանհայտ բացակայումը»: Այս աշխատությունը ոչ միայն արժանապատիվ է միջ միջև այդ եղած ուսումնասիրություններից ամենափաստալիցն է, այլև այսօր այն ուշագրավ է նաև նրանով, որ մոտավոր պատկերացում է տալիս Բակունցի վեպի կորած մասերի բովանդակության վերաբերյալ, ցույց է տալիս, թե մոտավորապես ինչ գլխավոր մասեր պետք է ունենար վեպը, ինչպիսի զարգացում ու վախճան:

Նախ. աշխատության գլխավոր նպատակներից մեկը, եթե ոչ ամենագլխավորը, եղել է Աբովյանի ժանհայտ բացակայումը ինչ-որ շարժում հայանքի դարձնելը, և այդ նպատակը արտահայտված է նաև աշխատության վերնագրում: Բնականաբար վեպում մտ պետք է գեղարվեստականորեն պատճառարանվեր և հիմնավորվեր այդ բացակայումը և մանավանդ ցույց տրվեր այն: Վեպի պահպանված հատվածներում սկսված է այդ հիմնավորումն ու պատճառաբանումը, բայց դրանք վտակներ են, որոնք զեռուս լիակատար հիմք ու պատճառ չէին կարող լինել Աբովյանի բացակայումն: Այդ վերտակները պետք է դառնային հորդահուս դետ, որը Բակունցի հերոսին պետք է մղեր դեպի «բացակայում», դեպի անվերադարձ փախուստ: Երկրի պահպանված հատվածներում չկա ոչ այդ պետքը, ոչ էլ բուն փախուստը: Վեպի բովանդակության և դրապադրի մոտավոր վերականգնումը ցույց է տալիս, որ պահպանված հատվածները կարող են լինել ամբողջ ծավալի՝ ամենաշատը մեկ երրորդը:

Փորձենք մոտավորապես պատկերացնել, թե պահպանվածից բացի ինչ մասեր կարող էր ունենալ «Սեփախանի Աբովյան» վեպը: Դրա համար նախ դիմենք գրողի վերահիշյալ ուսումնասիրությանը:

Ըստ այդ ուսումնասիրության Աբովյանը Ռուսական կայսրությունից փախել է, որի պատճառները եղել են փախուստին նախորդող ժամանակաշրջանում նրա ապրած խոր հիասթափություններն ու հուսահատությունը, հոգեկան ծանր ողբերգությունը: Այդ պատճառները կարելի է շոքա խմբի բաժանել. ա) ցարիզմի երկդիմի բաղադրականությունը Հայաստանի վերաբերմամբ՝ 1828 թվականից հետո, բ) ցարական պաշտոնյաների անբարյացակամ վերաբերմունքը Աբովյանի անձի և զործունեության նկատմամբ, գ) հայ մտավորականության, հոգևորականների և ընդհանրապես հայ հասարակականության մի մասի բացասական վերաբերմունքը Աբովյանի զործունեության նկատմամբ, դ) զուտ անձնական անհաջողություններն ու դժբախտությունները:

Իր ենթադրությունները Բակունցը փաստում է գլխական վավերագրերով, ժամանակակիցների վկայություններով և այլն: Նա շատ ապացույցներ է բերում ցույց տալու համար, որ Աբովյանի անհայտացման մասին եղած մյուս ենթադրությունները՝ ինքնապանություն, սպանվելը Շաֆի բեկի կամ նրա որդու ձեռքով, արտոլվել Սիրիի և այլն, հիմնավոր չեն Աբովյանի փախուստի մասին իր արած ենթադրության համեմատ:

Բակունցը ցույց է տալիս, որ դեռ պատանեկությանից Արուսյանը ունեցել է հասարակական գործունեության հակումներ, բնավորությամբ եղել է հախուռն, հաճախ անզուսպ:

Երևանի դրավոմից հետո, այդ գրավման վառ տպավորության տակ Արուսյանը էջմիածնից մեկնել է Դորպատ (1830 թ.), այնտեղից վերադարձել 1836 թ. «Եկեա գերմանացի», ինչպես գրում է Բակունցը, հիլրոպական մշակույթով, վարք ու բարքով տոգորված, աշխատանքի է տեղավորվել Թիֆլիսում: Երևան տեղափոխվել է 1843 թվականին: «Վերը Հայաստանին» գրել է Թիֆլիսում, 1841-ին՝ 1828-ի ու դրան նախորդած տարիների պահպանվող նրաղանքների, նաև խանդավառության կրակով և հետո ոչ մի տող չի փոխել: Այնուհետև, Բակունցը գրում է, որ Թիֆլիսում ապրած ժամանակ ՁՄԻ քանի անգամ Երևան գալը նրան հնարավորություն էլ էր տվել ճանաչելու հենց թեկուղ Քանաքեռը, այնպես, ինչպես՝ նա կար դիրքը գրելու տարին: Իսկ հետո, երբ տեղափոխվեց Երևան, երբ բաղմամբով ու երկարատև ճանապարհորդությունների ընթացքում նա ճանաչեց երկիրը, մարդկանց, ցարական ազմիրնստացիան, նա միայն դառնացավ, հուսահատվեց, սակայն ոչ մի բառ չլինեց այն էջերից, որտեղ նա դուրսանել էր «Հուսիսի արծիվին»: Ներսիս Աշտարակեցու հանդեպ տածած խոր հարգանքը, որ զուգորդվում էր Ներսիսի պաշտպանած քաղաքականության չատագործմամբ, փշրվեց նույն «Հայկական մարդում», որտեղ և մնվել էր: Այդ այն ժամանակ էր, երբ արդեն չէր որակապես «Հայկական մարդը», և նրա հետ միասին չբացել էին աղջային անկախ կյանքի ակնկալությունները» (տե՛ս «Նախապաշտուր Արուսյանի անհայտ բացակայում», էջ 37). ապա. «...անձնական շփումների և բաղմամբով ճանապարհորդությունների հետևանքով նա գալիս է այն համոզման, որ ցարական ռեժիմը «հայոց աղյի», այսինքն՝ նախկին «Հայկական մարդի» գյուղացիության համար ակնկալած բարիքների փոխարեն բերեց կնուտ և աղքատություն» (ն. տ., էջ 57), «Նախքան էր գյուղացին և սյարսական առյուծի ճակերից ընկել «Հուսիսի արծիվի» մագիլների մեջ, քեղստղանների և թարխանների գլուղը չկար, սովորաբար արշին էր տրեպակտում և սարքիարի մեծին փոխարինել էր յասաուլի մորակը» (ն. տ., էջ 47):

Դրողը փաստերով ցույց է տալիս նաև Արուսյանի և ցարական պաշտոնյաների բախումները՝ նախ Թիֆլիսում և ապա մանավանդ՝ Երևանում, որտեղ հենց սկզբից անտանելի հարաբերություններ են ստեղծվում մի կողմից «կոլեծսկի ասեսոր» Արուսյանի, մյուս կողմից զավստակտ Ն. Ուլալացու, ոստիկանապետ Մորոխովեցի և պետական ալլ պաշտոնյաների միջև:

Այնուհետև, գրողը ցույց է տալիս Արուսյանի և հայ հասարակության միջև տեղի ունեցած սուր բախումը: Արուսյանը նախապես լինելով Ներսիս Աշտարակեցու կողմնակիցներից՝ բոլորովին հիասթափվում է Աշտարակեցու ցարամետ քաղաքականությունից, մանավանդ, որ նա մերժում է իր խնդրանքները (վանք մտնելու, աշակերտներին Ռուսաստան ու Եվրոպա բարձր ուսման ուղարկելու և այլն) և վտարում: Դրան զուգակցվում է էջմիածինը լուսավորության կենտրոն դարձնելու՝ Արուսյանի երազանքի վերջնական փրկուղի: Հայ հողերականությունը, մտավորականությունը Արուսյանի նկատմամբ ակնհայտ անհարապատության զգացում են ունենում:

Փրկվում են նաև Արուսյանի հույսերը՝ հայ վաճառականության աղոթողու գործունեության հետ կապված: Բակունցը նշում է, որ տեսնելով հայ վաճառականների ծայր շահամոլությունը, անսիրտ նյութապաշտությունը (ն. տ., էջ 39), Արուսյանը փոխում է

իր վերաբերմունքը այդ խավի նկատմամբ: «Եվ Դորպատից վերադառնալուց Նևտ... մինչև վերջ Արուվյանը ներշնչ է մնում այս խավին և նրա քաղաքական ձգտումներին» (ն. տ., էջ 57): Դորպը այսպես է ընդհանրացնում մի կողմից Արուվյանի, մյուս կողմից հայության երկու գլխավոր խավերի միջև ստեղծված հարաբերությունը. «Դորպատի ստուգենտը ասելի լութերական էր հայ կղերից շատերի համար, իսկ նրանի սովորաբարները նրան համարում էին «ժանդոս» մարդ, համարյա կիսախնկադար» (ն. տ., էջ 50):

Առհասարակ, ակնհայտ է, որ Արուվյանի վրա առավել շատ է ազդել իր ու իր ազգակիցների միջև ստեղծված սուր հակադրությունը, անհասկացողությունները, որոնք նրա պատանեկան ձգտումների և ծրագրերի վերջնական փուլում և առհասարակ ներքին ողորդողական գլխավոր պատճառն են եղել:

Արուվյանի դասընկերոջ՝ Ս. Նաղարյանի, նամակներից բաղվածքներ բերելով՝ Բակունցը առավել ցցուն է դարձնում Արուվյանի ծայր աստիճան տաղնապալի հոգեկան վիճակը. Նաղարյանը ընկերոջը խորհուրդ է տալիս հայ միջավայրում «երևանը փակ պահել» (էջ 50). Նաղարյանի նամակներից երևում է նաև, որ Արուվյանը նրան զրել է հայկական միջավայրից հեռանալու, հայությունից հրաժարվելու իր մտադրության մասին. «Քո՝ Տփղիսից հաղորդածը մեր հայրենակիցների վերաբերմամբ ինձ չափազանց տխրեցրեց և հաստատեց իմ՝ առաջները այդ մասին արտահայտած խոսքերը. բնական է՝ դա մի տխուր իրողություն է: Որո՞մն իշխում է ոսկե դահլիճը, և հօգուտ ժողովրդի ասած բուժիչ առաջարկներին ոչ ոք ականջ չի դնում: Լսում եմ այն հոգի ու սիրտ մաշող մեղքերի մասին, որ դու բո նամակում նկարագրել ես... Դու ասում ես՝ «Ես պիտի տուն ու հայրենիք թողնեմ և ուրիշը փնտրեմ»: Սրանից ես կարող եմ հետևեցնել, թե որքան անստանելի է քեզ բո շրջապատը» (էջ 38):

Բակունցը ցույց է տալիս նաև, որ ամենին գումարվում են Արուվյանի զուտ անձնական լուրջ անհաջողությունները. նրան մերժում են Կազանի համալսարանում ամբիոն տրամադրել, իսկ իր ուժնիկը չնչին էր կարիքները հողալու համար, ոչնչացնում են նրա՝ այնքան փափայլված «նախաշափիղը», ընդհարվում է պրոֆ. Աբիխի Նևտ, որը հրապարակորեն կասկածի տակ է դնում Արուվյանի և Պարրոտի վերելքը Արարատի գագաթը, խուլերայից մահանում են մայրն ու հղրայրը և այլն: Իսկ անձնականի ոլորտում ամենակարևորը ընտանեկան բախումն էր, այն սառնությունը, օտարացումը, որ առաջացել էր Արուվյանի և գերմանուհի կնոջ միջև. «Ղնտանեկան հուզող խնդիրներից» (էջ 50): «...Անանձնական հուսախաբությանն ավելացավ անձնական, ընտանեկան կյանքի խորթությունն ու սառնությունը: Նրա վրա ծանրացավ մի զարհուրելի հուսահատություն» (էջ 61),— դրում է Բակունցը:

Գրողը ուրիշ շատ վկայություններ է բերում (այդ թվում Մ. Վաղների, Ֆ. Բոդենշտեյնի, Ա. Ֆոն Հաբստհաուզենի)՝ Արուվյանի հուսահատության, հոգեկան ծանր վիճակի մասին վկայող, մեղքերումներ է անում իր՝ Արուվյանի այդ կարգի խոսքերից: Ահա դրանցից մեկը, որ հանրահայտ է. «Որ լսում էի, թե մեկ մարդի պատիժ տվին, յա բանտը բացին, որ ասում էին, թե Թուսաստանիցը մեծ մարդ ա եկել, որ մեր երկրի աշվալն բնի, իմանա, որ կուսակալիցը, յա նախարարիցը (մինիստրիցը) մեկ թուղթ էր գալիս, որ կառավարությունիցը (գերիկիցը) ստորո՞ժը դիրքը կոնստակին աչբիս չէր

ճրեւ՝ա՛մ, էնպէս էի սարսափում, կարծում, թէ էս ա, իմ վերջի օրը հասել, մոտեցել ա, իմ արած շարուիթիւնը լիս ընկել, Պետերբուրգ, Մոսկվա, Թիֆլիս ինձանից գանգատով լցվել են, իմ բարեկամքը ինձանից ձեռք վերցրել, իմ թշնամիքը ինձ մատնել, ինձ պետք է տանեն սաղ-սաղ թաղեն, յա կախ տան... Ինձ պահողը հենց էս էր, որ ասում էի, թէ մտքումդ դրել ես ազդիւն պետք դաս, մեկ անուն թողաս, կմոռնես, մեկ վրեժ կանգնող, ողորմի տվող էլ չի ըլիլ: Ապրիր, որ ասածդ անես, մուրադդ առնես: Էս, էս էր ինձ ամեն դժողբից, պատուհասից աղատում, հոգիս եղ բերում, թէ չէ Ժուռը վաղուց կշլէր իմ գերեզմանը» (էջ 61):

Այս բաղվածքը բերեցինք նաև հօգուտ Բակունցի տեսակետի՝ ցույց տալու համար Աբովյանի հիվանդագին կասկածամտութիւնը, մշտական վախի զգացումը, որ հոգեկան անհավասարակշռութեան է հասած եղել: Եվ նկարագրված այդ վիճակը նա ունեցել է զեռու Թիֆլիսում ապրած ժամանակ, երբ Երևան տեղափոխվելու հետ մեծ հույսեր էր կապում: Իսկ Երևանում հուսահատութիւնը ավելի է սաստկանում, ժաղգին պետք դառնալով: Բայց ինչպէս հուսադրող ոչինչ չի մնում, ուստի և ավելի են սրվում հոգեկան ողորդութիւնն ու հիվանդագին վիճակը:

Աբովյանը 1843-ին Թիֆլիսից փոխադրվել էր Երևան ազատվելու համար հալածանքից, շարակաժութիւններից (սկստի և նախանձ՝ շարակաժութիւն իմոցս պաշտոնակցաց զրկեալ դիս բռնի՝ յորդեգրաց իմոց պատճառ եղեն ինձ թողուլ զՏիֆլիս և հնաւիցաք— էջ 59)՝ հույս ունենալով Երևանում այդ ամենից ազատ ծառայել լուսավորութեան գործին: Բայց Երևանում այդ բոլոր շարիքները քառակի ուժով են թափվում Աբովյանի գլխին: Ի՞նչ անել: Կազան տեղափոխվելը խափանվում է: Վերադառնալ Թիֆլիս, բայց չէ՝ որ հինգ տարի առաջ էր այնտեղից սարսափահար փախել: Բակունցն, իհարկե, գրում է, որ կար մի ելք՝ փախուստ, բայց ոչ թէ ետ՝ Թիֆլիս, այլ ավելի անմատչելի վայրեր:

Աբովյանը հրաժարվում է Երևանի գաղառական ուսումնարանի տեսչի պարտականութիւնից, 1848 թ. մարտի 30-ին սկսում է հանձնել գործերը նոր տեսուչ Տուրկեստանովին և հանձնումը չափարած ապրիլի 2-ի առավոտյան վաղ տնից դուրս է գալիս ու անհայտանում:

Բակունցը հատուկ ուշադրութիւն է դարձնում այն բանի վրա, որ անհայտացումից առաջ Աբովյանը մոտ երեք օր սննդակից դուրս չի եկել, շորերը չի հանել, մտածել է, գրել և ծխել իր երկար չիրուսը,— այսպես են նկարագրում նրա վերջին օրերը թե՛ տրանցիւնները և թէ պաշտոնական հաղորդագրութիւնը... Դորպատի ստուգենտը երեք օր ու գիշեր հազար անգամ քննել է իր անցած ճանապարհը, այն, ինչ սպասում էր իրեն և միշտ էլ հանդիլ մի հուսահատ եղբայրացիության, որ հարկավոր է բոլորը թողնել և անակնկալ առիթից օգտվելով դառնլ «նոր տուն և նոր հայրենիք», որի համար պետք է թողնել Թիֆլիսը, տունը, դպրոցի կիսատ գործերը, որովհետև միևնույն է, այնտեղից երբեք նա հետ չպիտի դառնար, և իր թշնամիներից ոչ մեկի ձեռքերը այնքան երկար չէին՝ մինչև այնտեղ նրան հասնելու» (ն. տ., էջ 55):

Բակունցը բերում է նաև վկայութիւններ այն մասին, որ Աբովյանը տարբեր առիթներով ցանկութիւն է հայտնել Հայաստանից հեռանալու: Դեռևս նախքան Դորպատ մեկնելը նա որոշած է եղել բոլորովին տեղափոխվել Վենետիկ (ի դեպ, Թուրքիայի միջով): Դորպատից հետո նրա փախչելու մտադրութեան մասին ասվածը հիշատակեցինք: Բա-

կունցը հիշեցնում է նաև Բողենշտեդին գրած Արովյանի մի նամակում առկածն այն ճառին, որ «վճել է թողնել ռուս պետական ծառայությունը, Հայաստանի ներսի մասը գնալ և այնտեղ իր պապերի հետ երկրագործությամբ պարապել»։ «Հայաստանի ներսի մասը» միայն նշանակում էր Օսմանյուի Հայաստան, որովհետև ռուսական սահմաններում այդ անունը արդեն չէր հոլովվում» (էջ 49)։

Եվ այդպես, բաղում փաստերի ուսումնասիրությունից Բակունցը հանգում է այն եզրակացության, որ Արովյանը որոշում է ընդունել փախչել և իրականացրել է այդ որոշումը։

«Մի անակնկալ առիթից նա վճռել է օդով և աղատվելու համար ծանր միջավայրից, փնտրելու ռուս տուն, նոր հայրենիք», որի համար կիսատ է թողել բոլոր գործերը, զբարոցի հանձնումը, որ սկսել էր, ընտանիքը, որից դառնալի գանգատներ նա առաջ էլ գրել է և բռնել է մի ուղի, որ կարող էր տանել նրան կամ դեպի ազատագրումն այդ հոգսերից, միջավայրից, որից այնքան դառնացած և հուսահատված էր, որտեղ չունե՞ր ամուր կուլան,— և կամ դեպի խորխորատ, դեպի մահ։ Վերջին հուսահատ փորձն էր անում նա, մի փորձ, որ լողաբար դազաթնակետն էր նրա՝ մինչ այդ արած բազմաթիվ ապարդյուն ճիգերի» (էջ 32)։

Բայց ո՞ւր է փախչում Բակունցի մտորումներին ուշադիր հետևելիս՝ դժվար չէ նրկատել, որ այդ ուր-ը շատ էլ էական չէ նրա տեսակետի համակարգում։ Թեև նա այդ հարցն էլ է ուսումնասիրման անարկա դարձրել նա ցույց է տալիս, որ դեպի Նյուսիս փախչելը անխմատ էր, բանի որ նախ՝ դա թաքուն պահել գրեթե անհնար էր, և ապա՝ այդ օրերին Ռուսաստանում մոլեղնում էր խուլրան։

Բակունցը բերում է մի շարք դիվանական ստույգ վավերագրեր, որոնք վկայում են, թե ինչպես 1840-ական թվականներին և մանավանդ բուն 1848-ին Ռուսական կայսրության իշխանության տակ գտնվող Հայաստանի մասից շատ հայեր՝ անհատներ, ընտանիքներ, գյուղեր անցնում էին Թուրքիա (էջ 54), և դա այն ժամանակ հայտնի բան էր։ Այդ փաստերը Բակունցին, ինքնաբերաբար, բերում են այն եզրակացության, որ Արովյանը կարող էր հանգել մի որոշման, թե փախուստի ամենադյուրին ուղին Թուրքիայի միջով է անցնում։ «Ո՞ւր էր գնում,— հարց է տալիս գրողը,— Գերմանիա՞ թե «Հայաստանի ներսը», դժվար է գուշակել» (էջ 55)։

Բակունցի տեսակետը հետադադում սխալ են ներկայացրել։ Ճիշտն, ահա, այն է, որ գրողը ենթադրել է, թե Արովյանը Երևանից, Ռուսական կայսրությունից փախչելու նպատակով անցել է կայսրության հարավային սահմանը (Թուրքիայի հետ սահմանը), իսկ թե ուր է որոշած Եղեղ գետով և հաստատվելու, Բակունցը լուրջ է առկալիս։

Գրողի կարծիքով Արովյանի փախուստին ազդակել է նաև 1848 թ. այդ նույն ժամանակաշրջանում սկզբնավորված բռնկված հեղափոխության լուրը։ Այս առթիվ էլ նա գրում է այդ լուրի հնարավոր ազդեցության մասին. «...Մենք հարկ ենք համարում հայտնել, որ այդ անհրաժեշտարար ոչ մի կապ չունի հեղափոխությանը մասնակցած որևէ կազմակերպության աշխարհահայացքի՝ համոզված հետևորդ լինելու հետ,— այսինքն հեղափոխության լուրը միայն առիթ էր, արտաքին հարված, որ նրան տեղից շարժեց այնպիսի նպատակով, որ անմիջական ոչ մի կապ չունեն 1848 թվի հեղափոխության հետ» (էջ 52)։

Գրողի այս առաժը ևս հետադադում անճիշտ է ներկայացվել։

Բակունցը բերում է նաև Արուվյանի անհայտացմանը անմիջապես հաջորդած ժամանակաշրջանում եղած կարծիքները, որոնց մի մասը հանգում է այն բանին, որ Արուվյանը կենդանի է, դտնվում է Տաճկաստանում կամ մի այլ տեղ, փոքր մասը՝ որ Արուվյանը ինքնասպան է եղել. գրողը ցույց է տալիս նաև, որ մի աղբբեջանացու կողմից սպանվելու կամ Սիրիոյ արսորվելու մասին խոսակցությունները ուշ շրջանի են վերաբերում և անհիմն են:

Գրողը նաև այլ վկայակոչումներ է անում, այդ թվում և այն, որ Արաբսի ալիին, Խորվիրայի մոտ դտնված երկարաճիտ կոշիկը, ըստ Արուվյանի կնոջ հավաստման, իր ամուսնունն է եղել: Բակունցի կարծիքով Արուվյանը կոշիկները հանել ու թողել է փին հետքերը կորցնելու համար:

Մենք հակիրճ ներկայացրինք Բակունցի ուսումնասիրության բովանդակությունը, որը ինչ-որ չափով գեղարվեստական մարմնավորում պետք է ստանար նրա վնայի մեջ, և մեկ թվում է, որ ստացած է եղել վնայի ամբողջական քննգրում:

Վնայի պահպանված, փաստորին, երկու հատվածներում այս բովանդակության մեծ մասը չկա: Առաջին մասում գորպատյան միջավայրում ուսումը դեռևս շարունակող Արուվյանը երկրորդ մասում միանգամից ընտանիքի հետ Երևանում է դտնվում որպես զավառական ուսումնարանի տեսուչ: Շուրջ 10 տարվա ընդմիջում կա: Ամենից առաջ, չկա Արուվյանի Թիֆլիսում գործավարած տարիների որևէ նկարագիր, մինչդեռ այդտեղ են սկսվել նրա մանկավարժական աշխատանքը, ընդհարումները շրջապատի հետ, այդտեղ է նա մտիրմացել տեղի գերմանական համայնքի հետ և ամուսնացել: Այս ամենը ինչ-որ կերպ պետք է որ արտացոլված լինի Բակունցի վնայում, այսպես նրա հերոսի երեկանյան կյանքը մնում է բոլորովին օդից կախված: Եվ ապա, արդեն երևանյան այդ վանքում կարևոր են օտարացումը կնոջից, ընդհարումները տեղի աստիճանավարների հետ, ճանապարհորդությունները Երևանի նահանգում, հայ գյուղացիության ծանր վիճակը, հիասթափությունը ցարական տիրապետությունից, հայրենակիցների սառը, նաև թշնամական վերաբերմունքը իր նկատմամբ, հոգեկան անտանելի պահերը, փախուստը (որը «գազաթնակետն էր նրա մինչ այդ արած բազմաթիվ ճիգերի»):

Վնայն, ըստ երևույթին, ավարտվել է 1848 թ. ապրիլի 2-ի դեպքերի պատկերմամբ:

Կարևոր է այն, որ վնայի պահպանված հատվածները արդեն իսկ ենթադրում են այդ ամենի նկարագրումը: Դորպատում Բակունցի Արուվյանը մի շարք առիթներով (կոնվը, կամուրջի մոտ, շերքեղ վինիլորի ծանր վիճակը, ռուս ձկնորս Վասիլիի հետ հանդիպումը, ռուսանոջների տրամադրությունները) հակացարական լիքք է ստանում, ըստ գրողի ուսումնասիրության, դա պետք է ավելի մեծ չափերի հասնել Հայաստանում:

«Գործ Մայրանա» գլխում Արուվյանի և կնոջ օտարացման մասին կան ակնարկներ, որոնք պետք է դարգացում ապրիին:

Մի խոսքով ամեն ինչ ցույց է տալիս, որ Բակունցի պատկերացմամբ իրական Արուվյանի և իր հերոս Արուվյանի անհայտացումը եղել է փախուստ, որը աստիճանաբար նախապատրաստվել է Արուվյանի շուրջ ըստ նկարագրի կյանքի դրվագներով:

Այսպես, հնարավորին չափ փորձեցինք ներկայացնել, թե ինչպիսին պետք է լինել և ինչպիսին է, հավանաբար, եղել Բակունցի «Խաչատուր Արուվյան» պատմավնպը և նրա գլխավոր հերոսը:

Այս ամենից տարբեր հարց է այն, թե որքանով էր իրականությունը մոտ, որքանով էր հիմնավոր Բակունցի տեսակետը Արուվյանի անհայտացման վերաբերյալ:

Արտվյանի «անհայտ բացակայման» մասին մի շարք կարծիքներ են հայտնվել. բոլորն ըստ «բացակայման» պատճառաբանությունների կարելի է նրկու խմբի բաժանել. ա) ներքին պատճառների խումբ. «բացակայումը» պայմանավորել են իր՝ Արտվյանի կայացրած վճիռով, որն արդյունք է եղել նրա հոգեկան-մտավոր ներքին զարգացման ու վիճակի: Ըստ այսմ, Արտվյանի մի շարք անդամ վկայված հոգեկան ծանր կացությունը՝ Գորպատից Կովկաս գալուց հետո, Թիֆլիսում ու մանավանդ նրանում պատճառ է դարձել, որ զորող փախուստի կամ ինքնասպանության վճիռ կայացնի և իրադրոթի: բ) Արտաքին պատճառների խումբ. ըստ այսմ, Արտվյանի հոգեկան ծանր կացությունը մի կողմ է դրվում, և նրա «բացակայումը» բացատրվում է Արտվյանի ներքինից անկախ, ուրիշների կայացրած վճիռով: Ասում են, որ ինչ-որ մեկը խանդի հողի վրա կամ ունեցած պարտքը վճարած չլինելու պատճառով որոշել է սպանել Արտվյանին և ի կատար է ածել իր վճիռը: Կամ, որ ինչ-որ պաշտոնյա մարդիկ որոշել են Արտվյանին աքսորել Սիբիր և կատարել են իրենց այդ որոշումը: Կարծիքների այս երկրորդ խումբը բացառում է Արտվյանի որևէ մասնակցությունը իր «անհայտ բացակայման» վճռի կայացմանը: Մի կողմ են դրվում Արտվյանի ներքին զարգացումը, նրա խառնվածքի, բնավորության հայտնի դժբեր, ապրած ողբերգությունը որպես ներքին վճիռ կայացնելու ազդակներ, և հարցը լուծում են այդ ամենից անկախ կայացված արտաքին մի որոշումով: Այդ կերպ, մի պարտքատեր, խանդով ալրված մի ամուսին կամ թշնամանքով բորբոքված մեկը կարող էր սպանել ոչ միայն Արտվյանի պես հոգեկան հուղումներով փոթորկվող մեկին, այլև որևէ մարդու, որն իր կառնիքով պետք է սպանվի:

Նույնը և Սիբիրի աքսորելը. այս տեսակետը պաշտպանողները չեն կարող ասել և չեն ասում, թե Արտվյանին աքսորել են այն պատճառով, որ նա ներքին հուղումներ ու ողբերգություն է ունեցել: Փաղաքական նկատառումներով աքսորում էին տարրեր խառնըմաճրի անձանց, և եթե համապատասխան մարմինները աքսորելու լինեին Արտվյանին, բնականաբար, հաշվի չէին առնի նրա ներքին ծանր վիճակ ունենալու կամ շունենալու խնդիրը:

Բակունցի տեսակետը, ինչպես դժվար չէ նկատել, ներքին պատճառների խմբին է պատկանում. ըստ այդմ, Արտվյանի հնացումը միակ հնարավոր ալարտն էր նրա կյանքի ու գործունեության ամբողջ զարգացման: Նվ զորող վնասում պատկերել է իր հերոսի հենց այն զարգացումը, ներքին մի շարք պատճառների առաջացումը, որոնք նրան պետք է հանդեպեին հնացման վճիռ կայացնելուն: Այդ համոզմանը Բակունցը հանգել է բաղմաթիվ փաստաթղթերի ուսումնասիրությունից, Արտվյանի մասին տարիներ խորհելուց հետո և ոչ միայն խորամուլյա ուսումնասիրողի իր արամբաբանությամբ, այլև գրող-հոգեբանի զգացողությամբ: Գրողն իր եղրակացությունները հանելիս ալնբան զգույշ է եղել, ալնպիսի մեծ պատասխանատվություն է զգացել իր ամեն մի ասածի նկատմամբ, որ անհրաժեշտ փաստերի բացակայության դեպքում խուսափել է անդամ հնթադրություն անելուց: Օրինակ, նա գրում է. «Բայց մենք առալթմ չենք պնդում, թե նա հաջողությամբ անցել է սահմանը: Այդ մասին առալթմ չկան ստուգված փաստեր, որոնք հաստատեին նրա հաջողությամբ սահմանն անցնելը: Հետադա ուսումնասիրության խնդիրն է՝ եղած աղտո հետքերով պարզել Արտվյանի վախճանը սահմանից ալն կողմը» (էջ 55):

Այսպիսով, Բակունցն առկա է թողնում Արտվյանի հնացումից հետո նրա ճակատագրի հարցը. դուցե ճանապարհին սպանել են կամ ինքն ինչ-որ տեղ որոշել է ինք-

նասպան լինել և կամ դուքն հասել է որևէ երկիր և այլն,— սրանք այլ հարցեր են, որոնց լուծմանը Բախունցը չի անդրադարձել: Ցավոք, նրա ընդդիմախոսները գրողի իրական տեսակետը մի կողմ են թողել, այլևայլ կարծիքներ նրան վերագրել ու բանավիճել: Օրինակ, վեճ են մղել (Ա. Հովհաննիսյան և ուրիշ.) այն կապակցությամբ, որ իբր Բախունցը Արուվյանին առնչել է 1948-ի հեղափոխական շարժման ու համապատասխան աշխարհայացքի հետ. բայց տեսանք, որ գրողը Արուվյանին ուսմանն ազատել է այդ շարժումից, իսկ ըստ աշխարհայացքի նրան համարել է սոսկ գյուղացիության ներկայացուցիչ (որ չի նշանակում անպայման հեղափոխական), տալով նաև այսպիսի սպառնալիքներ (որ չի նշանակում անպայման հեղափոխական), տալով նաև «ծայրահեղ» կուսակցության պարտության պատճառներն է վերլուծում, մեղադրելով երկու «ծայրահեղ» կուսակցության ներկայացուցիչներին Արուվյանի ընդհանուր աշխարհայացքին չափազանց համապատասխան է այդ զեռհատականը: Տեղին է հիշատակել, որ Արուվյանին մեղադրում «հուլիսյան մատերիայի» համարեցին: Այդ սյուրի անտեղյակություն է, որ կարող է առաջանալ կամ Հուլիսյանի և կամ Արուվյանին շճանաչելուց, ավելի շուտ՝ երկուսին միասին» (էջ 52):

Ինչպես տեսնում ենք «անհայտ բացակայման» բախունցյան տեսակետի կոմանները լուրջ են, միայն պետք է այն ճշգրիտ ներկայացնել:

ՓԱՍՏԱԿԱՆԻ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ՄԱՐՄՆԱՎՈՐՈՒՄԸ

Այժմ դժվար է որոշել, թե Բախունցին երբ է սկսել հրապուրել Արուվյանը: Հաստատա գիտենք միայն, որ 1930-ական թվականների սկզբից նա արդեն ողևորված է եղել Արուվյանով, եռանդալիս հետաքրքրվել է նրա կյանքի ու գործի գրովադներով, խանդավառ խոսել նրա մասին ընկերների շրջանում: Վ. Ալազանն այսպիսի նախադասություն ունի իր հուշերում. «Համայն, կախարհիչ գրուցընկեր էր Բախունցը: Նրա հետ կարելի էր ժամերով խոսել և երբեք չհոգնել... Այդպիսի գրուցների ընթացքում նրա ձայնը կարծես թե լսվում էր եռաշատուր Արուվյանի «վերք Հայաստանի» սուրբարանից» («Գրական թերթ», 1959, № 25):

Արուվյանի նկատմամբ Բախունցի այդ հարադատության զգացումն է հավանաբար նկատել Ա. Խանջյանը գրողի մի ինչ-որ ողևորված խոսակցության ժամանակ և նրան խորհուրդ տվել Արուվյանի կյանքը պատկերող վեպ գրել:

Ալազանն է վկայում (նույն տեղում), որ Խանջյանն է Բախունցին այդ խորհուրդը տվել: Կարիկի՞ է վստահել այդ հուշին. դարձյալ դժվար է ասել: Բայց, անշուշտ, դա բնավ բացառված չէ, մանավանդ, եթե այդ հուշը պատկանում է այն օրերին Հայաստանի գրողների միությունը ղեկավարող մի անձնավորության: Բացառված չէ նաև, որ Արուվյանի մասին դիրք գրելու միտքը անկախ որևէ մեկի խորհրդից է ծագել Բախունցի մեջ, որից հետո բարեկամները տեսնելով նրա խանդավառությունը Արուվյանով, նույնպես խորհուրդ են տվել, խրախուսել զբաղվելու Արուվյանի գեղարվեստական կերպարը կերտելու գործով:

Հիշենք, նաև, որ 1930-ական թվականների սկզբներին Արուվյանը պաշտոնապես այնքան էլ հարգված հեղինակ չէր, նրա գործունեությանը անբարենպաստ պիտակներ էին փակցնում. և ահա Բախունցը փաստորեն այդ պաշտոնական տեսակետին էլ էր հա-

կադրվում իր գրույցներում՝ Արուվյանին որպես ընդգծված կերպով դրական գործիչ ու գրող ներկայացնելով և նրա մասին վեպ գրելուն ձեռնարկելով:

1934 թ. Խորհրդային գրողների համամիութենական առաջին համագումարում Թրատասանած իր ճառի մեջ Բակունցը դարձյալ հիշատակում է Արուվյանի անունը: Նա նշում է, որ Ժողովուրդների բանտում, ինչպիսին էր ցարական Ռուսաստանը, փոքր Ժողովուրդները դրական հականեր տալ չէին կարող. բերում է Արուվյանի օրինակը՝ համառոտակի ներկայացնելով նրա կյանքի ուղին. «Վերադարձավ Հայաստան Նիկոլայ I-ի գաղանային ռեժիմի օրոք, նա անհայտացավ», — նշում է Բակունցը և ավելացնում՝ «Կարդալով նրա՝ մեր դրականության նշանավոր մարդու ժառանգությունը, հետևելով նրա աճին, — իսկ նա անհայտացավ բոլորովին երիտասարդ, — ես կարող եմ այստեղ ամբողջ ձայնով հայտարարել, որ հայ Ժողովրդի զարգացման բնականոն պայմաններում Արուվյանը կդառնար շատ մեծ դեմք» («Правда», 1934, № 234):

Նույն ճառում Բակունցը ուշադրություն է հրավիրում փոքր Ժողովուրդների, հատկապես հայության պատմական անցյալի վրա և ասում, որ այդ ամենը Տերոզները լիովին պիտոք է օգտագործեն: Այս խոսքը մասնավորում է դեղարվեստական պատմական ժամանակագրության ժանրի վրա: Մեր գրողների պարտականությունն է բնեկ դրանք (ժամանակագրությունները), ուսումնասիրել, վերցնել նրանց էպիկականությունը, խրատությունը, լեզվի գունեղությունը, արտահայտությունների հարստությունը և բառերի ուժեղ տնտեսումը, որ շափազանց բնորոշ է դեղարվեստական ժամանակագրությունների համար» (ն. տ.):

Համագումարը տեղի է ունեցել 1934-ի օգոստոսին. այդ իվականին Բակունցը աշխատում էր «Նաչատուր Արուվյան» վեպի վրա, և համագումարի ամբիոնից այդ շրջանում իրեն զբաղեցնող երկու հարցերի մասին է նա խոսել՝ Արուվյանի և պատմական երկի ժանրի:

100 տարվա վաղեմություն ունեցող դուրպատյան նկարահանումներն իրենց տպավորիչ գուններով ոչնչով չեն դիջում Բակունցի գյուղական կտավներին: Գրողը ոչ միայն մեկ դար առաջ, այլ հենց վեպը գրելու տարիներին և առհասարակ երբեք չի եղել Դուրպատում, նրա մոտակայքում, մերձբայրյան որևէ երկրում: Նա չի եղել նաև 100 տարի առաջվա Երևանի թաղերում, Զարսու բազարում, որոնց պատկերումներն էլ այսօր դասական են ու անգերադանց հայ գրականության մեջ:

Ինչպես իր գրեթե բոլոր երկերում, «Նաչատուր Արուվյանի» պահպանված հատվածներում նույնպես Բակունցը բաղմամբով պատկերումներ է կատարել իրականից: Միայն այն տարրերով, որ եթե Բակունցյան պատմվածքների, մշուս երկերի մեջ դործող շատ հերոսների նախակերպարներին գրողը անձամբ ծանոթ է եղել կամ տեսել է, ապա «Նաչատուր Արուվյան» պատմական վեպի շուրջ 100 տարի առաջ ուղիղ ճանաչակերպարներից որևէ մեկին Բակունցը, բնականաբար, անձամբ ծանոթ լինել կամ տեսնել չէր կարող: Գրողը նրանց ծանոթացել է պահպանված վավերագրերի, հուշերի, նամակների շնորհիվ:

Ինչպես Բակունցի այլ երկերում, այստեղ ևս նախակերպարներ ունեցող հերոսների կողքին կան նաև այնպիսիք, որոնց նախակերպարները չեն հայտնաբերվել կամ որոնք գուցե և չեն ունեցել նախակերպար, այլ գրողը նրանց մեջ կենտրոնացրել է տարբեր անձանց գծեր:

661

1819 թ. տարվել է էջմիածնի վանքը և սկսել սովորել տեղի հոգևոր դպրոցում մինչև 1822 թ.

1822 թ. տարվել է Հաղարատի վանքը և սովորել տեղի դպրոցում:

1822 (կամ 23) թվականից մինչև 1826-ը սովորել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում և ավարտել այն:

1826—28 թթ. բնակվել է Հաղարատի և Սանահինի վանքերում, Օձունում, Բելավում:

1828-ին հաստատվել է էջմիածնում:

1829-ին եղել է էջմիածնի կաթողիկոսի և սինոդի թարգման ու բարտուղար:

1829 թ. սեպտեմբերի 27-ին Դորպատից եկած պրոֆ. Ֆ. Պարրոտի հետ, որպես նրա խմբի թարգման, բարձրացել է Արարատի գագաթը:

1830-ի ամռանը մեկնել է Թիֆլիս, ապա Նոր Նախիջևանով, Մոսկվայով և Պետերբուրգով ուղևորվել Դորպատ:

1830—35 թթ. պետական թոշակով սովորել է Դորպատում, տեղի համալսարանում և առանձին դասատուների մոտ՝ լեզուներ, գրականություն, փիլիսոփայություն, մաթեմատիկա, երաժշտություն, արհեստներ և այլն: Արժվանի ուսումնասության ծրագիրը կազմել է նրա հովանավոր Ֆ. Պարրոտը:

1836 թ. վերադարձել է Անդրկովկաս:

1837—43 թթ. եղել է Թիֆլիսի գավառական ուսումնարանի տեսուչ և ունեցել է մասնավոր դպրոց:

1837—40 թթ. գրել է «Նախաշավիղ կրթության» դասագիրքը:

1838—41 թթ. գրել է «Պարապ վախտի խաղալիքը»:

1841 թ. գրել է «Վերք Հայաստանին»:

1843-ից եղել է Երևանի գավառական ուսումնարանի տեսուչ:

1848 թ. ապրիլի 2-ին վաղ առավոտյան տնից դուրս է եկել և չի վերադարձել:

Թե՛ Արժվանի Դորպատյան օրագրերում, թե՛ նրա ուղեգրություններում ամենից ավելի հիշատակվող անձը Ֆ. Պարրոտն է (օրագրերում՝ ավելի շատ նա կոչվում է բառերաբ. իմ): Բակունցի վեպի «Լիբեր Արմենիեր» գլխում և մասնավանդ «Դեպի լյառն Մասիս» հատվածում Պարրոտը կենտրոնական դեր է:

Մի քանի խոսք այդ հերոսի նախակերպարի մասին: Ֆրիդրիխ Պարրոտը պատմական նշանավոր անձ է: Նա Դորպատի համալսարանի հիմնադիրներից մեկի և համալսարանի առաջին ռեկտոր Գեորգ Պարրոտի որդին է: Պարրոտները ֆրանսիական ծագում են ունեցել և մասամբ գերմանացած էին: Ֆրիդրիխ Պարրոտը (1791—1841) ավարտել է Դորպատի համալսարանի բժշկական բաժինը, ապա շրջել է Նվրոպայում, եղել է բժշկության դոկտոր, Դորպատի համալսարանի բնախոսության, աստաբանության պրոֆեսոր, դասախոս է եղել նաև համալսարանի ֆիզիկայի ամբիոնում: 1831—1834 թթ. եղել է Դորպատի համալսարանի ռեկտոր: 1829 թ. դորպատյան հինգ ուրիշ համալսարաններից հետ մեկնել է Հայաստան զիտական գործուղման: Ծանոթացել է Խ. Արժվանի հետ և վերցրել նրան որպիս իր խմբի թարգման: 1829 թ. սեպտեմբերի 27-ին մի քանի ուղեկիցների, այդ թվում Արժվանի հետ բարձրացել է Արարատի գագաթը: Այդ առթիվ գրել է «Ճանապարհորդություն ղեպի Արարատ» գերմաներեն գիրքը (Բերոլին, 1834): Պարրոտի հովանավորությանը է Արժվանը տեղնել Դորպատ, այնտեղ ապրել ու սովորել: Պարրոտը Արժվանին պատրաստում էր ուսուցիչ-հանրագիտակ՝ հայրենիքում որպես դպրոցական դասատու աշխատելու համար:

Մի քանի օրինակով ցույց տանք, թե ինչպես է Բակունցը վավերական տեղեկությունները օգտագործել վիպում:

Ակսենք «Լիբեր Արմենիեր» գլխից: Բնորոշ վերնագիրն արդեն իսկ առնված է Աբովյանի Դորպատյան օրագրերից, որոնցում հեղինակը մի քանի նշում ունի, որից իմանում ենք, որ Դորպատում նրան հաճախ են այդպես կոչել. ահա մի օրինակ 1831 թ. սեպտեմբերյան գրառումներից. «Առ բազում խնդութիւն սրտիս եկն այսօր ի քաղաքս բարեկամն իմ սլարոն Հազնին: Ի 6-երորդում ժամու զնացի առ նա: Նա փարեալ զինն՝ էհարց զողջութենէ իմմէ: Նոյնպէս որդիբ նորա մի առ մի փարեալ զինն՝ «արմէնիէր, լիբեր արմէնիէր» ելանէր ի բերանոյ ի բերան» (Ն. Աբովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 6, 1955, էջ 18): Կամ՝ «Միցա գանդատէ արմէնիէր նէրդ միխ» (Ն. տ., էջ 66), ապա՝ «սիրելի երեխայբ նորա խոովին և քարշին զհանդերձից իմոց. «Միբելի արմէնիէր, կաց առ մեղ, մի զնար ի բաց» (Ն. տ., էջ 110) և այլն:

Վեպում Աբովյանի համար Բակունցի կողմից գործածվող մյուս անվանումը՝ Դիալկունս-ը նույնպես քաղված է նույն օրագրերից: Օրինակ. «Բարերարն իմ կոչէ «Դիալկունս» (Ն. տ., էջ 65): Եվ սա նույնպես ղորպատյան միջավայրի երանգավորմանն է նպաստում:

«Լիբեր Արմենիեր» գլխի առաջին հինգ մասերում և հետո էլ տեղ-տեղ ներկայացված են ուսանողական աղատամիտ կամ ընդդիմադիր խոսակցություններ, ցարիզմի նկատմամբ հակոտնյա տրամադրություններ: Դորպատում 1830-ական թվականների սկզբներին, երբ Աբովյանը այդ քաղաքում ուսանում էր, իրոք, եղել են նման իրադրություններ: Աբովյանի կենսագիր Ե. Շահաղիզը մի այսպիսի տեղեկություն է քաղել. «...1834 թվին Քուրշենշաֆտ» կոչված հակապետական կազմակերպության հայտնաբերվելու հանգամանքը Դորպատի համալսարանի ուսանողների մեջ, որի հետևանքով ձեռնարկված է եղել զաղտնի խիստ քննություն, 18 ուսանող արտաքսված են եղել համալսարանից և ենթարկված խստագույն հսկողության» (Ե. Շահաղիզ, Խաչատուր Աբովյանի կենսագրությունը, Երևան, 1945, էջ 58): Այդ հայտնաբերումը տեղի է ունեցել 1834-ի փետրվարի 12-ին, կնշանակի այդ օրվանը նախորդող շրջանում է եղել ու գործել Բուրշենշաֆտը:

Այժմ դժվար է ասել այդ Բուրշենշաֆտը (Ուսանողական ընկերությունը) իրոք հակապետական է եղել, թե իշխանություններն են այդ պիտակը փակցրել: Ավելի հավանական է թվում, որ դա եղել է պարզապես աղատամիտ, ընդդիմադիր ընկերություն, որպիսիներից իշխանությունները միշտ վախեցել են:

Բակունցը հենց այդպիսին է ներկայացնում Դորպատի ուսանողական տրամադրությունները՝ աղատամիտ-հակացարական: Եվ, իհարկե, նա իրավացի է, որ իր զըլ-խավաթ հերոսին մասնակիորեն է դնում այդ շրջապատի մեջ, և ավելի շատ այդ շրջապատը նկարագրում է իրրե այն օրերի Դորպատին, առհասարակ, բնորոշ ուսանողական շրջան:

Որն է փաստ չկա այն մասին, որ Աբովյանը թեկուզ ինչ-որ շափով մասնակցած էին այդ շարժումներին, և Բակունցը դա լիովին հաշվի է առել, երբ «Լիբեր Արմենիերի» 7-րդ մասում իր գլխավոր հերոսի դիմանկարի առաջին բնորոշ գծերն է դրել կտավին՝ Պարոտի և ոստիկանապետի խոսակցությամբ այսպես ներկայացնելով նրան.

«— Թույլ տվեք ներկայացնել Ձեզ իմ Liebling-ին... Հերբ դիակունուս Աբովյան, որի մաթին, անշուշտ, լսել եք:

— Օ՞, և այն էլ ինչպիսի պատմություններ... Ուրախ եմ սեղմելու Ձեր ձեռքը: Շատ ուրախ եմ,— Արովյանը մի քանի քայլ արեց և թեթևակի խոնարհելով դուխսը, սեղմեց ծնրունու ձեռքը:

— Կարծեմ, որ նա չի մասնակցել այսօրվա անկարգություններին...— Եվ ծնրունին դեմքը կեղծ զայրույթով խստացրեց, ուռեցրեց այտերը և բեղերը ցցվեցին՝ մեկը դեպի վեր, մյուսը՝ ներքև:

— Օ, ոչ, էվստարխ Իվանիչ... Նա դադարեց է միայն իր դասերով...:

Միաժամանակ Բակունցը տարբեր առիթներով ցույց է տալիս, որ Արովյանը թեև չի մասնակցում ուսանողական ընդդիմություններին, բայց ինչ-որ շարժում համակրում է դրանց մասնակիցներին: Այդ էլ Բակունցին պետք էր որ գրական կերպարի աստիճանական զարգացումը՝ մինչև «բացակայում» ցույց տալու համար:

Դորպատի ուսանողության բարձրի մասին պատմող առաջիմ շղտնված ինչ-որ աղբյուր էլ է ունեցել Բակունցը. Արովյանի Դորպատյան օրագրերում այդ կարգի քիչ բան կա: Ահա մի նմուշ ուսանողական խրախճանքի նկարագրության, որից Բակունցը օգտվել է վերոյում ուսանողական խնջույքային հավարույթները, ուրախ գինարուրները նկարագրելիս. «այսպէս յետ քանի մի րոպէի շուրհի ի քաղաքամէջն՝ երգելով և ձեռնարունակ արտաբոյ քան զբաղաքն. և տարեալ ընդ իւրեանց զգինի, զտարաք, կատարեն զտարճութիւնս. նոքա ի ձեռին ունէին զշիրութ իւրեանց և զկիջայս գինւոյ. ի 6—երորդում ժամու դառնան նոյնպէս երգելով և աստ և անդ ի փողոցս, մանաւանդ ի մեծ հրապարակի քաղաքին կանգնեալ երգեն և ըմպեն զգինի. մինչև ի 10-երորդում ժամն հնչէր տակաւին ձայն երգոց նոցա աստ և անդ» (1832 թ. գրանցումներից, 18. Արովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 6, էջ 191—192), Կամ՝ «Շտուտենտը անուանեն զմիմիանս դու ի սակս մէկ թաս գինւոյ (և. տ., էջ 116):

«Լիբեր Արմենիեր» զլիում կարևոր է շերքեզ զինվորի և Արովյանի ծանոթության ու բարեկամանալու պատմությունը: Դա նույնպես իրական հիմք ունի. Արովյանի Դորպատյան օրագրերում մի շարք անգամ խոսվում է մի շերքեզի մասին: Ըստ օրագրերի, շերքեզի հետ Արովյանի ծանոթանալը բոլորովին այլ կերպ է տեղի ունեցել, քան վերոյում: Օրագրի 1831 թ. դեկտեմբերյան մի գրանցման համաձայն Դորպատի հիվանդանոցի րժիշկը, պարոն Ֆոկելզանդը, Արովյանին հրավիրում է հիվանդանոց այնտեղ պառկած մի շերքեզի. և իր միջև թարգմանչի դեր կատարելու համար, քանի որ շերքեզը բացի իր մայրենիից այլ լեզու չգիտեր: Արովյանը գնում է, և պարզվում է, որ իբրև թարգման պիտանի չէ, քանի որ ինքն էլ չգիտեր շերքեզերեն: Ըստ վերոյում Արովյանը քաղաքում շրջելիս՝ հիվանդանոցի դարպասի մոտ հավաքված հիվանդ զինվորներին հարցնում է արդյոք հիվանդանոցում հայ կա՞, և հետո ծանոթանում է շերքեզի հետ, որը վերոյում էլ բացի իր լեզվից ուրիշը չգիտի: Ահա մի հատված օրագրից. «այլ քահ յանկողնի տեսի զաշխարհակիցն իմ, հանեալ զհանդերձս և քուրձս հիւանդաց. ես փարէի զնովաւ, եթե ոչ լինէին անդ բազում հանդիսականք. ես սկսայ խօսիլ ընդ նմա տաճկերէն, վրացերէն, այլ նա ի վիշտ սրտիս և ոչ զմի ի լեզուացս հասկացաւ, ես հարցրի ծննդատեղի նորա, զհիւանդութիւն նորա. պատասխանի և ոչ մի ինչ... Կացեալ մերձ անկողնի նորա, հայեցեալ ի դէմս նորա, միտք իմ սլացան ի քաղցր հայրենիս իմ, զամենայն ցաւս սրտիս միմիայն հողոց հանութեամբ մեղմացուցանէի. և քաղցր դէմք նորա քերթացուցանէին զվաղուց պաղուցեալ սիրտ իմ... Զերբ նորա էին սեւաւ, փոքր

մորութ, երկայն հասակ: Ի վախճանի թողի ցաւօք զհայրենակիցն իմ և զնացի ի տուն» (ն. տ., էջ 66—67):

Դժվար չէ նկատել, որ շերբեղի հետ կապւած պատմութիւնը Բակունցը հիմնական-նում օգտագործել է իր հերոսի մեջ եղած հայրենասիրական կրակը ցուցադրելու հա-մար, և օրագրից վերը բերւած բաղվածքում շատ բան կա, որ տեղ է դրել Բակունցի վեպում: Չերբեղի մասին առաջին անգամ լսելն իսկ Արուստանին խիստ հուշում է. «սիրտ իմ լցաւ խնդութեամբ, ամհեայն երակը իմ խաղային ջերմ արիւնք ի լսել իմ զանուն աշխարհակցիս. ա՛խ, զիա՛րդ քաղցր է հայրենակիցն զիա՛րդ աշխարհակիցն. յայսմ չդտանէ զանաղանութիւն պանդուխտն ի հայրենիաց, եթէ մահմեղական իցէ, եթէ բրիտանաց, միմիայն զի իցէ աշխարհակից» (ն. տ., էջ 66): Այստեղ ինքն Արուս-տանն է, և այս դրաման էութիւնն է, որ Բակունցը հմտորեն օգտագործել է «Լիբեր Արմենիեր» գլխի 12-րդ մասում:

Ըստ օրագրերի՝ Արուստանը մի շարք անգամ այցելել է հիվանդ շերբեղին (անու-նը օրագրերում չկա,— Համզայ-ը Բակունցի տված անունն է). «Ո՛չ ուրեք դտեալ զհանգիստ, կամեցայ դոնէ առ ի սուղ ինչ հնշտացուցանել զիս, զնալ առ երեկան հի-ւանդ աշխարհակիցն, շերբեղ: Ես զնեցի 20 կոպեկի քաղցրաւենիս և զնացեալ առ նա յուրախութիւն ինձ դտի փոքր-ինչ առողջ... Ես ետու նմա զնուէր իմ. աա՛ռ, եղբայր, քաղցր երկրակից իմ». և ի տեսանելն նորա դայս, ուրախութեամբ էառ ի ձեռանէ իմ-մէ և զլուխ տուեալ ինձ շնորհակալիլ, սկսաւ յիւր բարբառ, այլ աւաղ, զի ես ոչ հառ-կացայ: Սիրտ իմ փլաւ ի դառնութենէ. օտարութիւնս և ի հայեցմանէ յաշխարհակիցն, աչք իմ լցան արտասուօք. ես համբուրեալ զսիրելի երկրակիցն իմ, դարձայ լալաղին ի տուն» (ն. տ., էջ 69):

Նման նկարագրութիւններ կան նաև օրագրերի այլ էջերում (88, 92, 145, 148): Վեպի միևնույն մասում Բակունցը այլ հերոս էլ է պատկերել՝ մայրո Տերյոխի-նին: Սա ևս Դորոպատյան օրագրերից է առնված: Նրանցում հիշվում է Դորոպատի կա-յաղորի պետ մայրո Տրուխինը, որին Արուստանը այցելում է՝ խնդրելով բարեկալի շեր-բեղի վիճակը. «Յեկանելիս իմ անդի, գնացի առ զրեկիդինոյ մայիօր Տրուխին» (ն. տ., էջ 95), այլ տեղում՝ «Լիստի գնացի նոյնպէս ի ցուրտ եղանակի առ մայեօր Տրուխին. նա ընկալաւ զիս սիրով և խոստանայ ի վաղին պատասխանել խնդրանաց իմոց» (էջ 96): Սակայն Արուստանը դրական արդյունքի չի հասնում: Ավելին. վերջին այցե-լութիւնը մայրը նրան անտեղի սպասեցնում է, և դուրս գալով ներքին սենյակից չոր պատասխան տալիս. «Շերբեղն ձեր է խոտլարար ոք՝ յորոց երկու հարիւր ընկերք են, և առաքէն ի քաղաք ինչ վասն ինկիւղ սօլդատ, այլ ես յաղաղս հիւանդութեանն մնա-ցեալ է աստ» (էջ 99):

Պարրոտը և նրա կինը սրտացալ վերաբերմունք են ցույց տվել շերբեղի նկատ-մամբ և խրախուսել են Արուստանին օգնել նրան: Ի վերջո շերբեղին առաքում են. «Այլ թէ զի՛նչ էին յանցանք այսր ռոյսմկոյն, ո՛չ որ կարաց իմանալ. և նա առաքեցաւ յ0-րենսրուրդ, ուր ասէին, թի գոն և այլ 200 ընկերք նորա» (էջ 149):

Բակունցը օրագրերում սպրդած Տրուխինի ոչ բարացակամ գծերը վեպում խտաշ-րել է մայրո Տերյոխինի դաժան կերպարում, իսկ Պարրոտի և նրա կնոջ վերահիշյալ բարեհոգի վերաբերմունքն էլ շերբեղի նկատմամբ, արտահայտել է նրանով, որ վե-պում Արուստանի միջնորդութեան կապակցութեամբ մայրի մասին Պարրոտն ասում է.

«Ավելորդ էր դիմել մայրո Տերյոխինին, նա զաղան է, և հետևանքը կարող է լինել այն, որ ձեր երկրացու վիճակն ավելի կծանրանա...»:

«Լիրեր Արմենիեր» գլխի 6-րդ մասի վերջում խոսք կա ուս սարկավադի կին Մարյա (ըստ Բակունցի գրության) Աֆանասենայի մասին, «որի տանը մի քանի ժամանակ Արմենիերն ապրել էր»: Վեպում այդ կինը բակից բակ հնալով պատմում է Արմենիերի սովորութունների մասին: Դորպատյան օրագրերի 1830 թ. սեպտեմբերի 5-ի դրաման մեջ կարդում ենք. «չաուր միում անկեալ գոլով իմ տրտմալից յանկողնի, զալն առ իս ուս սարկավադին և տանիլն առ իւր: Կին նորա Մարիայ Աֆանասովնայ, խոսիլն նոցա զի առից ի կնոթին զիօր օրիորդ Օլգայ, 10 ամաց» (ն. տ., էջ 12): Վեպում այդ Օլգան էլ չի անտեսված: Աֆանասենյան նույն 6-րդ մասի վերջում ասում է, որ ինքը սիրով իր աղջկան կնոթյան կտար Արմենիերին («թէև փոքր է, բայց ևս իմ աղջիկը նրան կին կտայի...» նրանց մոտ սովորություն է փոքր աղջիկ առնել... Բայց իմ Օլգան շատ փոքր է...» և այլն):

«Լիրեր Արմենիեր» գլխում կարևոր հերոս է էլոիդ Աուսենդերը. նրա և Արմենիերի միջև փոխադարձ զգացմունքներ են ակնարկված, միաժամանակ էլոիդի ամուսինը՝ Գևորգյան Աուսենդերը, Արմենիերի դասասուններից է: Այդ ամուսինները Դորպատյան օրագրերում շատ հաճախ հանդիպող անձերից են, միայն նրանց իսկական աղջախունը ոչ թե Աուսենդեր է, այլ Ֆրիդլենդեր, անունները՝ էբերհարդ և Աննա: Բակունցը փոխել է և՛ անունները, և՛ աղգանունը: Պրոֆեսոր Ֆրիդլենդեր-Աուսենդերի տուն զնալու, դասեր առնելու, նրա տանը թեյելու տեսարանները, որոնք վեպի գեղեցիկ մասերից են, առկա են օրագրերից: Օրագրերում կան նաև այսպիսի գրվածքներ. Արմայանը զնում է Ֆրիդլենդերի տուն դասի, պրոֆեսորը տանը չի լինում, և ուսուցչին սպասելով նա գրուցում է տիկնոջ հետ: Ահա մի երկու օրինակ Ֆրիդլենդերների բաղմամբով հիշատակություններից. 1830 թ. «Ի 1 հոկտեմբերի Յերեկոյին գնացի առ պարոն պրոֆեսոր Ֆրիդլենդեր առնուլ զգաս իմ. նա չէր ի տան. ամուսին նորա միայն պարապիւր ի տան. նա ընկալաւ զիս սիրով» (էջ 26), այլ տեղում՝ «աստի գնացի առ պրոֆեսոր Ֆրիդլենդեր յետ դասառութեան իմոյ, գնացաք ի տուն յըմպել զթէյ» (էջ 67), մի այլ գրանցում՝ «ես ո՛չ գտի զնա ի 5-րորդում ժամու, այն ինչ գնացի անդ առնուլ զգասս իմ: Ամուսին նորա, որ նստեալ առ սեղանովն ընթեռնայր, ընկալնու զիս բաղցրութեամբ, հարցանէ վասն բարերարութեան իմոյ, զառողջութեան իմմէ: Եվ օրիորդ մի նստեալ առ նմա կարէ վասն նորա... Աստ դայ և թէյն. պրոֆեսորուհին տուեալ մէջ գթէյ» (էջ 120—121), «Առ պարոն պրոֆեսոր Ֆրիդլենդեր: Պատմէ կին նորա վասն զոգնոցին իւրոյ» (էջ 127) և այլն:

Կարդալով օրագրերի այս և Ֆրիդլենդերներին ներկայացնող մյուս հատվածները, չի կարելի պարզորոշ չնկատել, որ դրանք որոշ փոփոխություններով, երբեմն էլ անփոփոխ օգտագործված են «Լիրեր Արմենիեր» գլխի 8-րդ և մանավանդ 13-րդ մասի նրբագուն բանաստեղծական նկարագրությունների համար:

Օրագրերում շատ գրվածքներ կան, երբ կանայք դաշնոն (կլավիր, կլավեսին) են նվագում (ն. տ., էջ 68, 101, 129): Դա ևս հմտորեն օգտագործված է «Լիրեր Արմենիերի» 13-րդ մասում:

Օրագրերում կա նաև տիկին Ֆոդելզանգ, որը Դորպատում եղել է Աբովյանի տանտիրուհին (վարձով սենյակ է տվել). այս զեպրում էլ վեպի մեջ Բակունցը նրան դարձ-

րել է պանդոկապանուհի ֆրաու Ֆոգելզանզ, նոր հատկանիշներ դնելով նրա մեջ և ալյուսն ստեղծելով վեպի ամենից ավելի հիշվող կերպարներէր մեկը:

Ֆ. Պարրոտը և նրա կինը, ինչպես վերն ասվեց, բաղմիցս հիշատակված են Աբով-
յանի Դորպատյան օրագրերում ու այլ գրություններում: Բակունցը հմտորեն օգտվելով
այդ ամենից, իր վեպում հատկապես Պարրոտի կերպարի մեջ կենտրոնացրել է գեր-
մանական գործնականությունը՝ մի փոքր սառնությամբ, գերմանացի ուսուցչապետին իր
կարծիքով ռնորոշ կիրթ ու բարեհոգի էութուն:

Օրագրերի 1831 թ. դեկտեմբերի 15-ի դրանցման մեջ կարգում ենք. «Յեւրադի տե-
սանէի բարոզել ինձ յեկեղեցու միում ի Հայաստան, և յանկարծ երևի ինձ բարերարն իմ,
ես պատկառիմ ի տեսանելն զնա և լուծմ, այլ նա իսկոյն խրախուսէ զիս, «ուսուցէ՛ք
զմանկունս Հայոց, ուսուցէ՛ք, ընդէ՛ր լւէք»։ Բաղցր դէմք նորա բաջալիքէ զիս առ այն»
(էջ 65): Այս երազը գտնում ենք նաև վեպում նույն «Լիբեր Արմենիեր» գլխում, 15-րդ
մասի վերջում, միայն զեղարվեստական վառ պատկերի ձևով: Հեղինակը պատմում է
իր հերոսի երազը. «Կանգնել է ոչ թե բարի վրա, այլ մի ավերակ Լեկեղեցու բեմի վրա»
բառերով սկսվող հատվածում:

Առհասարակ, «Լիբեր Արմենիեր» և Դորպատյան օրագրերը հաջորդաբար կար-
դացող ամեն մի ընթերցող դյուրությամբ կնկատի թե՛ փաստերի ու նկարագրություն-
ների և թե՛ տրամադրությունների, հասարակական հակումների բաղմաթիվ ընդհան-
րություններ՝ վեպի այդ գլխի զրվագներում և օրագրերի միջև:

«Ինչպիսի լլատն Մասիս» հատվածն սկսվում է այսպես. «Ընթերից հետո պրոֆե-
սորը երիտասարդին դիմելով, ասաց.

— Այժմ անցնենք մեր գոթին, սիրելի դիակոնուս...»:

Անցնում են ասանձասանեյակ, և Պարրոտը Աբովյանին հայտնում է, որ նրա հայ-
րենակից դուզադինները ետ են վերցրել իրենց երգումն այն մասին, որ ինքը Պար-
րոտը՝ Աբովյանի և մյուս ուղեկիցների հետ բարձրացել է Արարատի գագաթը: Աբով-
յանը ցնցվում է, ամաչում հայրենակիցների արածի համար, ապու քիչ անց սկսում է
վերհիշել վերելքը:

Այդ սկիզբը Բակունցը վերցրել է օրագրերից, շարունակությունը՝ ուղեգրություն-
ներին:

Օրագրերում 1832 թ. հունվարի 5-ի դրանցման մեջ կարգում ենք. «Ի մտանելն իմ
ի ներքս բարերարուհին իմ և մայր նորա նստին առ սեղանով պատրաստել զկաֆայ-
Ռուզոֆ նկարէ զկարտս ըլուրապատիկ լավ քան զիս: Բարերարն իմ կոչէ զիս ի ներքս
առ իւր: «Ահա սիրելի իմ, ես ստացելաւ եմ, ասէ, զերդմնագրութիւն վասն ճանա-
պարհորդութեան մերոյ ի Պետերբուրգոյ, յորում երկու սաղաթոն հաստատելաւ են
երգմամբ զիսնելն մեր ի զլուս լերին և երկու հայրն ստեալ»։ Իբրեւ ձայն որոտոյ ան-
կաւ ի լսելիս, լսել զայսպիսի անհաստարմութիւն ազգայնոց իմոց: Նամանաւանդ,
այն ինչ եկն և բարերարուհին իմ, Յիւլիէ և Ռուզոֆ, որք կամէին լսել զվկայութիւն
նոցա: Յամոթոյ ո՛չ կարէի բարձրացուցանել զաչս: Ա՛խ, հայրենակիցք իմ, մինչև ե՞րբ
այսպիսի անարգութիւն: Որպիսի խոռովութիւն եմուս ի սիրտ իմ այն ինչ նորա հար-
ցանէին զբարերարն իմ. «Հայրն ստեալ» են, հակառակ երգման»։ Ռուզոֆ. «այսպէս
վատթա՞ր են հայք»։ Եւ զի՞նչ, Լթէ այլ ազգ իցէր ի տեղի բարերարին իմոյ, զի՞նչ ա-
սէր նա ինձ յայս բան, ո՛չ ի գէմս հարկանէր ինձ զայս տմարգութիւն: Այլ ո՛չ նա, և
ո՛չ բարերարուհին իմ խօսեցան ինչ վատ, այլ մանաւանդ յուսադրին զիս մի՛ ցաւի

վասն այսպիսի անդիտութեան նոցա: Եւ յայն հարցումն Ռուդոլֆի տե՛ս զի՛նչ պատասխանէ բարերարն իմ: Վերջի իմ Ռուդոլֆ, շին նոքա արք վատթարք, այլ ընդհակառակն բարի, ողորմելի, անմեղութիւն նոցա և անգիտութիւն տայ նոցա առնել զայս: Նոքա չն՛ն կրթեալ ի մանկութենէ որպէս մեք, ո՛չ ուսեալ զկրօնս, վասն որոյ և ներելի է նոցա: Ես ոչ տամ նոցա այս ի մեղս, այլ շար անձանց ոմանց՝ որք այսպէս խանգարեն զողորմելի ազգս այս: Եւ յիս դարձեալ՝ Վի՛մ վշտանայք, սիրելի իմ, յայս Աստուած հոգասցէ և վասն աղղի ձերոյ և տացէ՛ նոցա երբեմն ուղղիլ և կարգաւորիլ: Յանկիրթ անձանց չէ պարտ վշտանալ, այլ մանաւանդ ներել նոցա, և ալլն: Յիւլիէ տա ինձ կայֆայ, այլ ինձ լաւ էր յայսմ պահու մահադեղ ընդունիլ ի տեղի կայֆայիք (ն. տ., էջ 118—119):

«Դեպի լյառն Մասիս» հատվածի առաջին մասի և այս գրանցման համեմատությունից տեսնում ենք, որ Արովյանը Բակունցին գրեթե պատրաստի նյութ է մատուցել իր վիպական կերպարի ամբողջացման և վեպի այդ տպավորիչ հատվածը ստեղծելու համար:

Ասենք նաև, որ երկու հայ գյուղացիների (Ակուրի գյուղից)՝ Պարրոտի խմբի ուղեկիցների, երգմանադաշնությունը նույնպես իրողություն է: Ռուսական պետական պաշտոնյա Ի. Շոպենը (ծագումով ֆրանսիացի), որը 1829 թվականից ուսումնասիրում էր Հայկական մարդը նրա տնտեսաաշխարհագրական նկարագրությունը հրատարակելու նպատակով, ջանքեր է թափել կառավարությանը և հասարակայնությանը համոզելու, որ Տ. Պարրոտը Արարատի գաղաթ չի հասել: Այդ ջանքերից էին գյուղացիներին երգմանադաշնություն մղելը:

Վեպի նույն հատվածի վերհուշային այն մասը, որտեղ նկարագրված է վերելքը դեպի Արարատի գաղաթը և Արովյանի ապրումները, Բակունցը գրել է աչքի առաջ ունենալով Արովյանի երեք ուղեգրությունները՝ Նրանցից երկուսից ստորև փոքրիկ բաղվածքներ կրեւեր համեմատության համար, բայց նախքան այդ ասենք, որ «Դեպի լյառն Մասիս» ամբողջ հատվածն է իրականից, այսինքն՝ Արովյանի տարրեր երկերի հիման վրա պատկերված: Օրինակ, այդպիսին է Ս. Հակոբի վանքի պատկերումը: Արովյանի ուղեգրություններից է առնված նաև այն, որ Լորրոզ վերելքի ժամանակ է Պարրոտի խումբը հասնում գաղաթին («Երրորդ վերջին էր») և ալլն: Վեպի այդ հատվածում կարդում ենք (էջ 374). «Ասպտ. 27— Հայկի լեռան շողա ի թևս մարմանդաբեր Ձևիլուտոսի...»: 1829 թ. Արովյանի գրած «Ճանապարհորդություն պարօն պրօֆեսսոր Պարրոտի և խաչատուր զպրի Ապովեան» ուղեգրության մեջ կա այսպիսի տեղ. «Համարձեւալ ի թևս մարմանդաբեր Ձևիլուտոսի...» (Խ. Արովյան, Երկերի լիակատար ժող., հ. 7, 1956, էջ 17), որ և օգտագործել է Բակունցը:

«Դեպի լյառն Մասիս» հատվածում որոշ արտահայտություններ էլ Բակունցն առնել է Արովյանի չափածոյից: Օրինակ, Արովյանն ունի «Երևակայութիւն ի վերա ճանապարհորդութեան ի լեռն Արարատ» բանաստեղծությունը 1829, սկսվում էր 28 թվականը կրող՝ Նրա առաջին տողերն են.

Ի հանդարտասիւզ մարմանդս՝ հողմաբեր մեղմիկ զեփիւտին
Դիմլեցի երբեմն զբոսնույ ի ծոց Մասսեայ սուրբ լեռին:

(Խ. Արովյան, Երկերի լիակատար ժող., հ. 1, 1948, էջ 47):

Իսկ յոթերորդ քառասունորի առաջին տողն է.

Ո՛ր ես՝ առաւօտ, ո՛ր քաղցր արշալոյս՝ արև՝ դերարփին:

Այս երևի տողերը միացնելով՝ Բակունցը կազմել է եռատող և դարձյալ նոր ուղղադրութեամբ գրել «Դեպի լյառն Մասիս» հատվածում (էջ 376). միայն վերջին տողից հանել է երկրորդ ուր-ը:

Հաճախ էլ արուվյանական վավերագրի ոգու հիման վրա Բակունցը վերականգնում է այն, ինչ ուղեգրութուններում քառացի դրված չէ, բայց պետք է որ եղած լինի այդպես: Օրինակ, Արուվյանի նույն «Ճանապարհորդութիւն» հոդվածում Արարատի դազաթին գտնվելու առաջին պահերի վերաբերյալ կա այսպիսի նկարագրություն. «Անդա՛նօր զուարճանայր սիրտ իմ յերկրաշաղից ցնծութիւն, և ամենայն ոսկերք իմ ի խնդութիւն սյարաբէին, համբուրեալ զտեղի Հայրենի դաւառին: Անդ սաստկանայր ի միտս իմ խորին մտահոգութիւն և աչք իմ ի ներքին յուզմանց խորհրդոց յարտասուս համակեալ զրարձրեալն Աստուած օրհնէի... Մինչ ձեռն էարկ պարօն պրօֆեսսօրն ի ձեռն օգնական զործեաց իւրոց չափեր ի բարձրութիւն լերին, ես ամենայն ջանադրութեամբ այր անդր լածէի ի ձեռս բերել գիր ինչ ի նշան ապաւնեաց, բաց յահագին կուտակութենէ ձինաշիջօ սառուցուց՝ ոչինչ կարացի գտանել: Հուսկ ուրեմն ի վերադառնալն՝ առեալ գիտորդի խաշն՝ զոր բերեալ էաք ընդ մեզ ի վանսցն սրբոյն Յակոբայ, կառուցի ձեռամբ իմով ի դազաթան լերին ի հիսիսային կողմանէ: Առի ընդ իս և զկտոր մի ձեան, որ թէ և հալեցաւ, բայց զջուրն յետ քանի մի աւուրց հասուցի ի սուրբ Աթոռն մեր» (Խ. Արուվյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 7, 1956, էջ 18):

Արուվյանի գրածը դազաթին ոտք դնելու կապակցութեամբ իր ապրած զգացմունքների մասին Բակունցին հիմր է տվել գրելու այն կտորը, որն սկսվում է այսպես. «Նա փակել է աչքերը և դեռ չի նայում, չի ուզում նայել. դեռ դողում է սիրտը հուզմունքից...» և այլն: Իսկ ուղեգրության մեջ Պարրոտի ծանրաչափի հիշատակությունը առիթ է տվել, որ Բակունցը գրի. «Վերհիշեց այն վայրկյանը, երբ ինքնամոռացության մեջ դրկեց ակուսեցուն, այս փաթաթվեց Պարրոտի վզով:

Գերմանացին ասաց:

— Զգուշ, ծանրաչափը կհարդեք:

Արուվյանի ռեոր վկայություն Դորպատի պրոֆեսոր պարոն ֆոն Պարրոտի՝ Արարատի դազաթը իսկապես բարձրանալու մասին» գերմաներեն գրած հոդվածում (1835 թ.) կա այսպիսի հատված. «Նմանապես դրանից հետո, երբ լեռան դազաթից մի սառուցիկ կտոր վերցրի, որովհետև այնտեղ ուրիշ ոչինչ չգտա, և հալած վիճակում՝ շշուկ էլսիմանի վանքը տարաւ, հասկացող և բարեպաշտ եպիսկոպոսներից ու վարդապետներից ոմանք վերցրին այն և ցողեցին իրենց դեմքերը, ոմանք էլ պահեցին այն որպես սրբություն» (ն. տ., էջ 33):

«Դեպի լյառն Մասիս» հատվածում Բակունցն այս կտորը օգտագործել է խտացնելու համար վանականների հատկապես բացասական գծերը. «Ո՛վ կազմակերպեց. Հովհաննես վարդապետը, լուսարար Սիմեոնը, թե այն կիսախեղաթուր եպիսկոպոսը. որ կատարի հաշտանքով արձակվեց նրա վրա, երբ ներս մտան վանքի բակը: Հայհոյեց, բայց երբ վանքի դպիրը ծոցից հանեց այն սրվակը, որի մեջ արդեն հալվել էր Արարատի դազաթից վերցրած սառուցը, այդ կիսախեղաթուր վանականն առաջինը հար-

ձակվեց նրա վրա և սրվակը խլելով, սկսեց ճակատին ու ձեռքերին քսել այն ջուրը, որ բերել էին Նոյլան տապանի սառցադաշտից» (էջ 370):

Վեպի այս հատվածի վերջում Բակունցի գլխավոր հերոսը վրդովված հայրենակիցների սուտ վկայությունից նամակ է գրում իր ինչ-որ բարեկամի, Ալո նամակի մեջ Լոսն արտահայտությունները, բառերը հաճախ առնված են Արուվյանի օրագրություններից, բանաստեղծություններից, ինչպես նաև Գաբրիել ու Պետրոս Պատկանյանների և կաթողիկոս Հովհաննես Կարբեցուն Արուվյանի գրած նամակներից: Օրինակ, Արուվյանի անունից Բակունցի հյուսած նամակում այդպիսի արտահայտություն կա՝ «Անհաց, անշոր և անպաշար տարագրեցին ինձ...»: Արուվյանի «Սէր առ Հայրենիս» բանաստեղծության մեջ կարգում ենք.

Հայաստան իմ, քաղցրիկ Հայաստան,

Ճամբեցիր զիս անհաց, անպաշար, անպարման,

Անընկեր, աննպաստ... (ն. տ., հ. 1, 1918, էջ 126):

Պատկանյաններին Արուվյանի 1831 թ. գրած նամակում կա. «Հայրենին իմ, որ անհաց և անշոր և անպաշար տարագրեց զիս» (ն. տ., հ. 10, 1961, էջ 134): Հովհաննես Կարբեցուն գրած 1832 թ. նամակում. «Եթէ ևս, որ այսպէս սիրէի զՀայրենին, արտասուօք, անհաց, անպաշար ելի ի նմանէ» (ն. տ., հ. 10, էջ 141): Ինչպես տեսնում ենք, բերվածը գորպայտյան շրջանի Արուվյանի համար շատ բնորոշ արտահայտություն է, և այն օգտագործել է Բակունցը (Արուվյանի այդ խոսքերը վերաբերում են 1829 թ. դեկտեմբերի 5-ին էջմիածնից մեկնելու նախօրին Հովսեփ վարդապետ Տեր-Մարությանի (Վեհապետյանի) արարքին, երբ էջմիածնի այդ փաստական տեօրենը Արուվյանից խլում է նրա իրերը):

«Դեպի լյառն Մասիս» հատվածում գրված հիշյալ նամակի մեջ բնորոշ արուվյանական բառեր ու արտահայտություններ են նաև խտապարանդ, օհ, մեղանչիմ, մեղանչիմ շառաշառ, իաշիկն անհաշւեհացյալ և այլն: Օրինակ, վերջինը առկա է Պատկանյաններին Արուվյանի գրած վերահիշյալ նամակում. «Ա՛խ, անոյշ բարեկամք իմ, մի՛, մի՛՝ այսպիսի շամանդաղ ամպոտեսցէ զմարուր միտս ձեր, ուր յաւիտեան կա և մնայ իաշիկն անհաշւեհացալ» (ն. տ., հ. 10, էջ 133):

«Իրեր Արմենիերի» և «Դեպի լյառն Մասիս» հատվածի գորպայտյան պատկերումներում շատ բան էլ պարզելու ենթակա է. օրինակ, հայտնի չէ, թե առաջնակարգ արվեստագետի վարպետությամբ պատկերված ոստիկանաւետ Կրուչինսկին, սլրի Աշինգերը կամ Մատիլդան, ուսու ձկնորս Վասիլին, ուսանողներ Օտտոկար Դրիշը, Թոմաս Բրյուլը, Տիդկինը և մյուսները արդյո՞ք ինչ-որ աղբյուրներում հիշված անձնավորություններ են, թե՞ Բակունցի երևակայության պտուղները: Նույնը և՛ Կրուչինսկու զեկուցագիրը, մանավանդ զերմանական ու էստոնական ժամանակի բարբերի, կենցաղի՝ իրենց մանրութենով, տպավորչական բազմազանությամբ ու իրապատում ընկալումով՝ այսօր զարմացնող բակունցյան պատկերումները արդյոք որեւէ աղբյուր ունեցե՞լ են, թե ոչ: Կարծում ենք ինչ-որ շափով պետք է ունեցած լինեն:

Շատ բան էլ, անկասկած, Բակունցի զեղարվեստական երևակայությամբ ստեղծված նմանապատումներ են: Բակունցը մեծապես օժտված էր գրական նմանեցման

շնորհքով. օրինակ, պատմում են, որ նա ընկերների մոտ կարդացել է իբր միջնադար-
յան ձեռագրերից բազմած մանրապատումներ, և ունկնդիրները հավատացել են, որ
դրանք իրոք միջնադարյան են, հետո պարզվել է, որ գրել է Բակունցը:

Իհարկե, մանրամասն հետախուզման դեպքում Բակունցի գորպայտյան պատկեր-
ներում կարելի է գտնել անճշտություններ: Մեկ օրինակ: «Լիբեր Արմենիերի» 14-րդ
մասում կա այսպիսի հատված. «Մատիլդան նայում էր այնպիսի սնահավատ երկչու-
ղով, կարծես այդ նկարն էլ սուրբ էր, և նա տատանվում էր՝ խաշակնքն՝ թե համբու-
րել» (էջ 346): էսսոնիայի գրիթն բոլոր գերմանացիներն ու էսսոնացիները Արովյա-
նի ժամանակ բողոքականներ էին, և Արովյանի Դորպատյան օրագրերից էլ իմանում
ենք, որ նրա շրջապատի գերմանացի ու գերմանուհի ծանոթները հիմնականում բո-
ղոքական էին: Ուստի վերադառնալով Մատիլդան էլ գերմանացի մյուս հերոսուհիների պես
պետք է բողոքական լինի, իսկ բողոքականները, ինչպես հայտնի է, չունեն պատկերա-
պաշտություն, նրանք չեն խաշակնքում, պատկեր չեն համբուրում: Բակունցը՝ վերը
բերված հատվածում երևի նկատի չի առել այս հանգամանքը, և Մատիլդան նկարա-
դրված պահին, թերևս, ավելի հայ գեղջիկուհու հոգեբանությամբ է ներկայացված, քան
բաղաբաբնակ լուծերական գերմանուհու:

«Դորե Մայրանա դստեր Մկրտումի» գլուխը նույնպես փաստական նյութերի վրա
բաղմամբով հենակետեր ունի: Նախ իրական անձնավորություն է Մայրանը կամ Մա-
րիամ Մկրտումյանը, որ Արովյանի ընտու ղուստրն է, իրողություն է նրա ողբերգական
պատմությունը: Մայրանի պաշտոնական ամուսինը իրոք եղել է Նիկողայոս Սուբխաս-
յանց անուն-ազգանունով մեկը, հանձին մի այլ կարևոր հերոսի՝ Հարությունի կամ
Միրզամի Բակունցը նկատի է ունեցել Արովյանի իրական հորեղբայր Հարությունին,
իրականից են առնված նաև վեպի այնպիսի հերոսներ, ինչպես՝ Արովյանի մայրը՝ Քա-
նաքեռում, կինը, Ջանիբեկովը, Բարսեղ Եպիսկոպոսը (Սևսարացի) և այլն: Այս զըլ-
խում շատ դրվագներ կան, որոնք նույնպես առնչված են այս կամ այն կարգի փառ-
տական նյութի, վավերագրի հետ: Օրինակ, Հին Երևանի, նրա Չարսու Բաղարի, շրբ-
ջակայրի նկարագրությունները, որոնք իրենց իրապատում, վառ գույներով բացառիկ
են հայ գրականության մեջ, գրողի կողմից նաև ինչ-որ աղբյուրներ թերթերում հետ են
կապված, թեև, հավանաբար, զլխավորը գրողի տաղանդի շողարձակման արդյունքն է
ևզել: Այդ առթիվ բերում ենք Վ. Ալազանի մի հիշողությունը. «Դրական թերթում»
տպագրելու համար Բակունցն ինձ ներկայացրեց Արովյանի կյանքից դրած իր վեպի
մի հատվածը՝ «Իրավան Չարսու Բաղար» վերնագրով:

Երբ ես զարմացած հարցնում էի, թե նա ինչպես այդքան հմտորեն նկարագրել է
Արովյանի ժամանակակից շուկան, Բակունցը ժպտալով պատասխանեց, որ այդ առ-
թիվ նա բրբրել է 19-րդ դարի առաջին կեսի բաղմամբով վաճառականների և առևտրա-
կանների «գավթարները» («Դրական թերթ», 1959, № 25):

Սա հասկանալի է, գրողը շատ բան պետք է թերթած լինի Բայց և Բակունցի պա-
տասխանը նրա վեպի այդ հատվածում եղած զուեղ պատկերների ստեղծման ամ-
բողջական բացատրությունը չէ, այլ փաստորեն հեղինակի մասնակի խոստանալումն
այդ բացատրությունից: Տարբեր բնույթի «գավթարներում», զբերում շուկաների և այլ
վայրերի նկարագրություններ շատ կան, Բայց ոչ մեկը Բակունցյան Չարսուի գույներն
ու գրավթությունը չունի: Ստորև բերում ենք այդպիսի մի նկարագրություն, որ բավա-
կան վստահելի է՝ ճշգրտությամբ. «Իր արտաքին տեսքով Երևանի շուկան նման է ընդ-

հանքապես ասիական շուկաներին: Բառանկյունի բարվանդաններ, որոնց շուրջը դասավորված են գնպի վեր ու վար շարժական դռներ ունեցող փոքրիկ սենյակներ, շարափ կոչվող ծածկված ու մութ սրահներ՝ ոչ մեծ խանութներով կամ արհեստավորների արհեստանոցներով, շարժական կրպակներ կամ, ավելի ձիշտ, արկղներ, որոնցում մրգավաճառները ցերեկով նստում են հրապարակում, իսկ երեկոյան փակում են իրենց սպրանքը, ախոռներ, իջևաններ. ահա և Երևանի ամբողջ շուկան: Առևտրականները շուեն են ոչ ելից ու մտից մատյաններ, ոչ կարդ ու կանոն. ղեղապարանքներ վաճառողի մոտ կարելի է գտնել ճենապակե ամաններ, և նույնիսկ յուղով կճուճ, իսկ կալն ամաններ վաճառողի մոտ կարելի է գտնել և՛ գորգեր, և՛ կարպետներ, և՛ սպարան, և՛ տարբեր սերմեր և այլն», «Այստեղ առևտրի բոլոր տեսակների մեջ ամենից զարգացածը գործվածքներով ու դարգարանքներով կամ, ինչպես այստեղ են ասում, վաճառականական ապրանքով կատարվող առևտուրն է» (Ս. Զելիմսկի, Город Эривань.— Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. 1, отд. 1, էջ 34—35. Ըստ Թ. Հակոբյանի «Երևանի պատմությունը (1801—1879 թթ.)» գրքի, էջ 167—168),

Այս նկարագրությունը կատարված է Աբովյանի անհայտացումից շուրջ 25 տարի անց. կարծում ենք, այդ ընթացքում շատ բան չէ, որ փոփոխված է եղել Երևանի շուկայում: Դժվար չէ նկատել, որ Զելիմսկու նկարագրությունը որքան ձգրիտ, հույսրան էլ անդույն է Բակուցի նկարագրության համեմատ: Այլ կերպ էլ լինել չէր կարող, քանի որ Զելիմսկուն լուսանկար է, Բակուցինը՝ ղեղանկար:

Հիշենք, որ Բակուցը Երևանի շուկայից բացի, նկարագրել է նաև Գորիսի շուկան («Կյորես») և նույնպես՝ վառ գույներով: Եվ ահա ստարակ, ռազմավարներ թրթրելու խնդիրը քնն կարևոր է, բայց, երևի, ամենադժվարագույնը Բակուց-ղեղանկարիչի ունեցած երևակայությունն է, նրա դրոշմն ու շունչը խաչաձևի Արաբական վեպի այս մասում:

Ուշագրավ մի հանգամանք ևս. «Գործ մայրանա դստեր Մկրտումի» գլխում Բակուցը րնդարձակ հատվածներ է բերել իր իտալացի մի հեղինակից. որին անվանում է «Անհայտ ճանապարհորդ Անտոնիո Զիովանելլի, կապուցին վանական, որ ճանապարհորդել է Տրապիզոնից մինչև Պարսից ժողը»: Այնքան հավաստի են թվում Զիովանելլիի անունով արված նկարագրությունները, ծանոթագրությունը, նրա հետ կապված ղեպերը (օրինակ, Տրապիզոնում տեղի ունեցածը), որ ընթերցողը կասկած անգամ չի ունենում այդ աղբյուրի վավերականության մասին, և գրականագետները դա հավաստի աղբյուր էլ համարել են:

Ահա փորձեցինք գտնել այդ աղբյուրը. երկար շարշարանները արդյունք չտվեցին: Դ. Ալիշանը իր «Այրարատ» ուսումնասիրության մեջ (Վենետիկ, 1890, էջ 38, 311) հիշատակում է Զեմելլի (Ճեմելլի) անունով XVII դարի իտալացի ճանապարհորդի, որն իրոք եղել է Երևանում և որոշ տեղեկություններ հաղորդել այս քաղաքի մասին: Բայց դա ոչ Բակուցի հիշատակած անձն է, ոչ էլ նրա նկարագրությունները նման են Բակուցի բերածներին:

Արդյո՞ք մոռացածին անձ է այդ Անտոնիո Զիովանելլի հոգևորականը: Առայժմ դա հաստատ ասել չենք կարող, բայց նման ենթադրության համար հիմքեր կան. օրինակ, այն, որ այդ հեղինակը, նրա գրառումները որպես աղբյուր չեն հիշված հին Երևանի

մասին գրված երկերում: Եթե անգամ Բակունցը ձեռքին ունեցել է այդպիսի մի ճան-
հայտ հանապարհորդի» գրառումներ, միևնույն է, վստահ կարելի է ասել, որ «Դործ
Մայրանա» գլխում բերված դադվածքները ամենից ավելի իրենց վրա կրում են Բա-
կունց ստեղծագործողի վրձնի հետքերը և նրա իսկ ընտրած գույները: Իսկ եթե այդ
անձը մտացածին է և եթե Բակունցն է կազմել նրան վերագրած ուղեգրությունների
բազմածրերը, ապա միայն դրանց համար գրողը պետք է ահռելի աշխատանք կա-
տարեր՝ այդքան փաստեր հավաքելու համար, բայց այստեղ ևս հրապուրիչն այնքան
հավաքված փաստերը չեն (թեև դրանք էլ շատ հետաքրքրական են), այլ այդ փաստերի
բախտնչյան գեղարվեստականացումը:

Ընդհանրապես, ամբողջ վեպից պահպանված հատվածների փաստական-վավերա-
դրական արմատները շատ ու շատ ավելի են, քան վերը նշվեց: Վեպում Բակունցի երե-
վակայությունները նկարագրված անցուղաբաժնրը, հերոսները, Արուսյանի մտածումները,
խոսքերը և այլն մեծ մասամբ նույնպես վավերագրական որևէ հիմք ունեն: Եվ բոլոր
այդ հիմքերը գտնելը լրացուցիչ մեծ աշխատանք է պահանջում:

Հսկայական աշխատանք կատարել է ինքը հեղինակը այդ հիմքերը բաղում աղ-
բյուրների մեջ հայտնաբերելու համար: Բայց, իհարկե, դարձյալ՝ բնավ այդ չէ ամենա-
կարևորը: Այդպիսի աշխատանք շատերն են կատարում, սակայն «էրբեր Արմենիեր»
կամ «Ջաթուր թաղար» չեն ստեղծում: Մեղուս էլ է բաղում ծաղիկներից իր «հումքը»
հավաքում, և բնավ այդ չէ ամենաշակալը, այլ այն, որ այդ հումքը հրաշքով մեղվի
շնորհիվ մեղրի է վերածվում: Այդպես էլ Բակունցի՝ մեղվաջանորեն հավաքած «հում-
քը» նրան տրված հանձարի շնորհիվ է, որ վեր է ածվել հայ գեղարվեստական արձակի
առաջնակարգ էջերի, իսկական արվեստի:

Սուրբ, ըստ վեպի պահպանված հատվածների բերվող էջատողային նշումներ ու-
նեցող ծանոթագրությունների մեջ ևս տեղ-տեղ խոսք կա Բակունցի վեպի փաստական
հենակետերի մասին:

Մ ա ն ա ր ա գ ր ու ր յ ու ն ն ե ր ը ս տ է չ ե ր ի և տ ա ղ ա հ ա մ ա ր ն ե ր ի

«Լիրեր Արմենիեր»

Էջ 260, տող 4 և հետո. Լիրեր Արմենիեր— գերմաներեն է, նշանակում է սիրելի
հայ, Արուսյանը Դորպատում գերմանախոս շրջապատում էր, և նրան շատերը lieber
Armenier էին կոչում (տե՛ս այս ծանոթագրությունների «Փաստականի գեղարվես-
տական մարմնավորումը» բաժնում):

Էջ 260, տող 6. Սուրբ Խոհանքի տաճարը— Դորպատի (Տարուսի) տաճարներից է,
որ այժմ էլ կանգուն է:

Էջ 260, տողեր 7—8 և հետո. Ղվեդնեի Դուստավ Աղուֆ քաղաքը— խոսքը Շվե-
դիայի Դուստավ II Աղուֆ թագավորի մասին է (1594—1632), որ նաև նշանավոր
զորավար էր: Ձգտում էր Բալթյան երկրներն իր իշխանության տակ պահել: Մեծ նվա-
ճումներ է արել Գերմանիայում, Ռուսաստանում, Լեհաստանում: Հաստիքայում նրա ան-
վան հետ շատ վայրեր են կապված:

էջ 260, տողեր 8—9. Ստեփան Բատուրիի ժամանակ— Ստեփան Բատուրին լեհաստանի թագավորներից էր (1576—1586): Պատերազմել է Մոսկովյան պետության դեմ, իշխել է Մերձբալթյան շրջանում:

էջ 260, տողեր 9—10 և հետո. Դաւալաւ — էստոնիայի այժմյան երկրորդ քաղաքն է՝ մեծությամբ ու նշանակությամբ: Դաւալաւ անունով քաղաքը կոչել են գերմանացիները: էստոնիան այն կոչվել և կոչվում է Տաւալա, որը և քաղաքի այժմյան պաշտոնական անունն է: Ռուսներն անվանել են Յուրև, հետո՝ Դերպատ: Դորպատը էստոնիայի մայրաքաղաք Տալլինից (նախկինում Ռևել) գտնվում է 186 կմ. դեպի հարավ-արևելք: Արմավրը Դորպատում եղել է շուրջ հինգ ու կես տարի (1830—1836 թթ.): Այդ ժամանակ և դրանից էլ շատ առաջ Դորպատում, ինչպես և էստոնիայի մյուս քաղաքներում տիրապետող դիրքում էր գերմանական քաղաքակրթությունը: Դորպատի համալսարանում ուսուցումը հիմնականում գերմաներեն էր, դասախոսների մեծ մասը գերմանացի էր:

էջ 260, տող 10 և հետո. Օստգենի երկրներում—Օստգեն գերմաներեն է, նշանակում է Արևելյան ծով, այս դեպքում՝ Բալթիկ ծով. Օստգենի երկրները Մերձբալթյան երկրներն են: Եղել է այդ անունով նահանգ:

էջ 260, տող 17. Էմբախ— գետ է (էմբախ գերմանական անունն է), անցնում է Դորպատի (Տարտուի) միջով, հատելով քաղաքը հյուսիս-արևելքից, էստոնիեն կոչվում է Էմալիդի:

էջ 260, տողեր 18—19. Խոջայական համալսարանը— Դորպատի արքայական համալսարանը բացվել է 1802 թ.: Այժմ՝ Տարտուի պետական համալսարան:

էջ 260, տող 19. Ալեքսանդր I— Ռուսաստանի կայսր 1801—1825 թթ.: Դորպատի համալսարանը կառուցվել է նրա կայսրության երկրորդ տարում:

էջ 260, տող 21 և հետո. Դամբեբգ— Գեղատեսիլ բլուր Դորպատում, Դամբեբգ գերմանական անունն է, էստոներեն կոչվում է Տոմմե:

էջ 260, տող 23. համալսարանի մատենադարանը— հնաոճ գեղեցիկ շենք է, որ այժմ էլ կանգուն է: Կառուցվել է անցյալ դարի 20-ական թթ. դոթական հին ավերակ տաճարի մի մասի վերականգնմամբ:

էջ 261, տող 1. Academia Gustaviana — լատիներեն է, նշանակում է Գուստավյան ճեմարան: Այդպես կոչվել է շվեդական Գուստավ Ադոլֆ թագավորի կողմից 1632 թ. հիմնված ճեմարան-կաճառը, որը դարձել է Դորպատի համալսարանի հիմքը:

էջ 261, տող 2. Մայր ճեմարանի սյունազարդ շինքը— Մայր ճեմարանը Դորպատի նույն համալսարանն է, որի շենքը, իրոք, սյունազարդ է: Մայր ճեմարան անվանումը, հավանաբար, թարգմանությունն է Alma mater լատինական անվան: Այդպես Դորպատի համալսարանի սաներն ու շրջանավարտները կոչում էին իրենց համալսարանը (ըստացի նշանակում է սնուցող մայր— անցյալում եվրոպայի բուհերի շրջանավարտներն, առհասարակ, իրենց սնած համալսարանները կոչում էին Alma mater): Լատինական այս անվանումն Արմավրի կապակցությամբ Բակունցը դործածել է իր «Եսաշատուր Արմավրյանի «անհայտ բացակայումը» ուսումնասիրության մեջ (էջ 34):

էջ 261, տողեր 24—25. Anno domini MDCCC VI — լատիներեն 'է, շնչանալու է (գրաբար)՝ Յամի տեառն 1806 (նոր հայերեն՝ Տիրոջ ծննդյան 1806 թ.):

էջ 261, տող 26. Burschenburg — գերմաներեն է, նշանակում է ուսանողների քաղաք. der Bursch գերմաներեն նշանակում է տղա, պատանի, աշակերտ, ուսանող, Խակունցի վնպում այդ բառը գործածված է ուսանող իմաստով:

էջ 262, տող 24 և հետո. պեդել— գերմաներեն բառ է (der Pedell), նշանակում է համալսարանի ստորին աշխատակից, նաև բուհի, դպրոցի պահակ:

էջ 242, տող 35—36. Der Herr Gott, dann der Kaiser von Russland, dann der dörrpische Bursch — գերմաներեն է, նշանակում է Տեր Աստված, ապա Ռուսաստանի կայսրը, հետո զորպատյան ուսանողը:

էջ 263, տող 13. Verschliss — գերմաներեն է, նշանակում է խալտառակում, բոլկոտ: Բակունցի նախադասության մեջ այդ բառը դրված է վրեժխնդրությունից հայերեն բառից հետո, սակայն հայերեն վրեժխնդրություն բառի գերմաներեն թարգմանությունը կլինի der Vergeltung:

էջ 263, տող 35. Լիֆլանդիա— այս անունով նախկինում կոչվել է մերձբալթյան երկրամասը՝ Ռիգայի ծովախորշի, Պսկովի լճի և Արևմտյան Դվինայի միջև ընկած տարածքը:

էջ 265, տող 2. Լանդգերիխտ — գերմաներեն das Langericht (երկրամասային դատարան) բառի հայերեն անհաջող տառադարձումն է, ավելի ճիշտ կլիներ՝ Լանդգերիխտ (ընագրում տպված է զծիկով՝ Լանդ-գերիհտ, որ ուղղել ենք): Այս բառը նույնպես առնված է Արովյանի Դորպատյան օրագրություններից. Արովյանը Դորպատի Լանդգերիխտում երգումով հաստատել է Ֆ. Պարրոտի և իր Արարատի գագաթ բարձրանալը:

էջ 265, տող 3. Կապուցին վանականների զգեստով— կապուցիները կաթոլիկ արքաներ են՝ ազդատության ուխտով. նրանց զգեստն էր՝ հասարակ թիկնոցը՝ զխանոցով (կնգուղով):

էջ 265, տող 29. dummer Junge — գերմաներեն է, նշանակում է հիմար տղա (պատանի):

էջ 265, տող 30. Էսպալոն— սուսերի մի տեսակն է:

էջ 265, տող 31. Hundsfott — խոսակցական գերմաներեն է, նշանակում է ստոր:

էջ 267, տող 11 և հետո. Ֆուխ— գերմաներեն der Fuchs բառի հայերեն տառադարձումն է. նշանակում է աղվես, նաև՝ նորելուկ, նոր ուսանող: Այդպես գերմանական համալսարաններում. անվանում էին նոր ընդունված ուսանողներին: Արովյանի Դորպատյան օրագրերում խոսվում է այդ մասին. օրինակ, 1831 թ. սեպտ. 4-ի գրանցման մեջ կարդում ենք. «Այսօր բազում աղուէսք եկիալ են ի համալսարանս մեր ուսանիլ»: Աղուէսք կոչին դամենայն նորեկ աշակերտս» (Խ. Աբալյան, Երգերի լիակատար ծողովածու, հ. 6, էջ 17):

էջ 267, տող 18. կոմբը — գերմաներեն է (der Kommers), նշանակում է ուսանողական խնջույք, նաև ուսանողական զինետուն (հայերեն ճիշտ տառադարձումը կլինի քոմերս): Բակունցն օգտագործել է առաջին իմաստով:

էջ 267, տող 26. դորմեզ— խոսակցական գերմաներենում գործածված բառաձև է, որ գրական լեզվում գրվում է Dormeuse (գերմաներենին անցել է ֆրանսերենից), նշանակում է գիշերային կառնիփ:

էջ 267, տող 28. bemooste H^{au}pter — գերմաներեն է, բնագրում ճիշտ է հայերեն թարգմանված՝ մամուսպատ գլուխներ:

էջ 269, տող 20. m-lle Annette — ֆրանսերեն է m-lle-ն (կա նաև mille ձևը) mademoiselle (մադեմուազել)-ի կրճատված ձևն է: Բնագրում նշանակում է օրիորդ Աննա:

էջ 271, տող 5. մի բուր, Դամասկոսի հագվագյուտ զարծ— Սիրիայի այժմյան մայրաքաղաք Դամասկոսում միջնադարում շատ զարդացած էր պողպատաձուլությունը, և այդ բաղաբի պողպատը, նրանից պատրաստված թրերը հայտնի էին աշխարհում իրենց բարձր որակով:

էջ 271, տողեր 6—7. կովկ էր սարակինոսների դեմ—սարակինոս կամ սաբալյին բառը ծագել է արաբերեն սարկին (նշ.՝ արևելյան) բառից, այդ անունով հնում վաշկատուն ցեղ է եղել Արաբիայում: Ապա այդպես անվանում էին արաբներին: Միջնադարում սաբալյիններ (սարակինոսներ) անունով եվրոպացիները, առհասարակ, բրիտանյա ազգերն անվանում էին մահմեդականներին, երբմն արևելյիներին: Օրինակ, խալահրաց արշավանքների ժամանակ խաչակիրների արևելյի բոլոր հակառակորդները սարակինոսներ էին համարվում:

էջ 271, տողեր 16—17. Բկաբէլ էին երջանիկ Արկադիա, և Պանը սրինգ էր նվագում— Արկադիան Հունաստանում է՝ Պելոպոնեսի կենտրոնական մասում: Հին Հունաստանում Արկադիայի ժողովուրդը հռչակված էր որպես հյուրասեր ու բարեսիրտ, և գրականության, գեղանկարչության մեջ Արկադիան ներկայացվում էր որպես նահապետական պարզ բարքեր ունեցող, անմեղություն մարմնավորող երկիր: Արկադիայի բնության պատկերները նկարիչներն օգտագործում էին հովվերգական խաղաղ գեղանկարներ ստեղծելու: Նկարվում էին նաև արկադական հովիվներ, երբմն էլ Պանը՝ անտառների և հովիտների ուրախ աստվածը՝ իր սրինգը նվագելիս:

էջ 272, տողեր 18—19. Վարտուրգում խառնվիլի բոցերի մեջ վառեցին խավառամիս զրեւը— խոսքը վերաբերում է գերմանիայում XIX դարի 10-ական թվականներին տեղի ունեցած ուսանողական շարժումների հետևյալ դրվագին. 1817 թ. Գերմանիայի Ալգենայա բաղաբի մոտ գտնվող Վարտուրգ գյուղական 13 գերմանական համալսարանների ավելի քան 420 ուսանողներ և մի քանի դասախոս նշում են լուծարյան ուժ-ֆորմացիայի 300-ամյակը՝ աղատամիտ ճառեր ասելով: Այդ ժամանակ նրանք հրապարակորեն այրում են իրենց հայտարարությամբ խավառամիտ մի շարք դրքեր ու այլ նյութեր:

էջ 272, տողեր 22—23. Մանհեյմում ուսանող Զանդը սպանեց Ավգուստ Կոցեբուին— ախարկ է Դերմանիայում XIX դարի 10-ական թվականների ուսանողական ընդվզումների մասին: 1817 թ. Ենայի (Դերմանիա) համալսարանի ուսանող և ուսանողական դադտի խմբակի անդամ Կարլ Զանդը սպանել է ուսական ցարիվմի դորժակալ Ավգուստ ֆոն Կոցեբուին: Ինքը՝ Զանդը Մանհայմ բաղաբում դատապարտվել է մահապատժի, որն ի կատար է ածվել 1820 թ.:

էջ 272, տող 24. Humanitas — ատիներեն է, նշանակում է մարդասիրություն, մարդկայնություն, արժանապատվություն:

էջ 272, տող 29. կրագեն — հուանդական բառ է, նշանակում է կոշիկի կոճկովի ձիւր: Զի բացատված, որ այստեղ դնովի օձիքի իմաստով է դորժածված (der Kragen գերմաներեն նշանակում է օձիք):

էջ 272, տողեր 33—34. Հաւապովախտ— գերմաներենից է (die Hauptwache), նշանակում է բանտախոց, արդեւստենչակ, դինվորական բանտ:

էջ 273, տող 28. ֆրաու Ֆոգելզանգի պանդոկը— ֆրաու գերմաներէն է (die Frau), ալստեղ նշանակում է տիկին: Ֆրաու Ֆոգելզանգի մասին տե՛ս այս վեպի ծանոթագրութիւնների «Փաստականի գեղարվեստական մարմնավորումը» բաժնում:

էջ 273, տող 29. Ռիկշտասեն— փողոցի անուն է, գերմաներեն նշանակում է Ռեկշի փողոց, ալսինըն Ռեկ (այժմ Տալլին) տանող փողոց:

էջ 274, տող 18. Dum vivimus, vivamus— լատիներեն է, նշանակում է՝ քանի սղջ ենք, պիտի ապրենք: Լատիներեն այս ասացվածքը Բակունցը այլ տեղ բերել է հայերեն (տե՛ս էջ 277, տող 26):

էջ 275, տող 6 և հետո. կուրատոր— լատիներեն է (curator), նշանակում է հոգաբարձու, սատարող, հովանավոր: Բուհերում կուրատորը ուսանողների որեւէ խմբի կամ ամբողջ լսարանի կարգապահական ղեկավարն էր, դաստիարակը:

էջ 275, տողեր 11—12. Էկզեզետիկա— հունարեն է. այսպես կոչվում էր բանասիրութեան այն ճյուղը, որը զբաղվում էր հին բնագրերի վերծանութեամբ: Էկզեզետիկա է կոչվել նաև կրոնական գրքերի մեկնաբանութիւնը:

էջ 275, տող 12. Ռոմեկետիկա— հունարեն բառ է, նշանակում է ուսմունք քարոզի մասին, որ նախկինում դասավանդվում էր եվրոպայի համալսարաններում:

էջ 277, տող 5. ինր— գերմաներեն է (der Herr), նշանակում է պարոն, տեր, տիայր:

էջ 277, տող 12. Մյունխենի զարեջրով— Բավարիայի (Գերմանիա) մայրաքաղաք Մյունխենի զարեջրը հնուց ի վեր հայտնի է եղել իր բարձր որակով:

էջ 277, տող 20 և հետո. զրատ— հատուկ գործվածք է, հյուսվածք և նրանից պատրաստված շոր, շալ:

էջ 277, տողեր 28—29. Ին ուսնեւին կնաչեղվի՞՝ զրավել Վիգլայի կամուրջը...— այս և հետագա խոսքը վերաբերում է 1830—1831 թթ. լեհական ապստամբութեանը ընդդէմ ցարական Ռուսաստանի: Այդ մասին Աբովյանը մի շարք անգամ գրել է իր Դորպատյան օրագրերում (տե՛ս, օրինակ, Խ. Աբովյան, Երկիրի լիակ. ժող., հ. 6, էջ 25, 140, 153):

էջ 277, տող 30. Ֆելդմարշալ Դիբլիշ— խոսքը Դիրիշ-Ջաքալիանսկու մասին է (1785—1831), որ գերմանացի էր, ցարական բարձրաստիճան ղեկավարական, շատ ճակատամարտերի մասնակից: Դեկաբրիստների ապստամբությունը ճնշողն է: 1830 թ. ղեկավարելուց ղեկավարել է լեհական ապստամբությունը ճնշող ռուսական զորքերը:

էջ 279, տող 8—9. Gaudeamus igitur — լատիներեն է, նշանակում է՝ Ուրեմն ուրախանա՛ք. այս բառերով է սկսվում նախկինում գերմանական համալսարանների ուսանողների շատ սիրելի լատիներեն երգը:

էջ 279, տող 10. Nos habebit humus — վերը հիշված լատիներեն երգի առաջին տան վերջին տողն է, նշանակում է՝ հողը մեզ կպարտուի:

Այդ երգը շատ տարածված է եղել գերմանական բոլոր համալսարաններում, այն խնջույքների, հավաքույթների ժամանակ երգել են Դորպատի ուսանողները, այդ թվում Աբովյանը:

Ստորև տալիս ենք երգի ամբողջ բնագիրը:

GAUDEAMUS IGITUR

Gaudeamus igitur, iuvenes dum sumus.
Post iucundam iuventutem,
Post molestam senectutem
Nos habebit humus.

Vita nostra brevis est, brevi finietur.
Venit mors velociter,
Rapit nos atrociter,
Nemini parcetur.

Vivat Academia, vivant professores!
Vivat membrum quodlibet,
Vivant membra quaelibet,
Semper sint in flore!

Vivat et res publica et qui illam regunt!
Vivat nostra civitas,
Maecenatum caritas,
Qui nos hic protegunt!

Pereat tristitia, pereat dolores!
Pereat diabolus,
Quivis antiburschius
Atque irrisores!

էջ 279, տող 16. — Burschen — ուսանողներ (ղերմ.):

էջ 280, տող 35. Օրդոնան-հաուզ—հավանաբար պետք է լինի Օրդոնանց-հաուզ.
գերմաներեն Ordonnanz Haus-ից. die Ordonnanz նշանակում է հրաման, հրա-
հանգ, das Haus՝ տուն: Երկուսը միասին՝ Երենստուն, ղեկավար դրասենյակ:

էջ 282, տողեր 2—4. Ինչպես ջրաղացպանը, որ վախեցած վեր է բռնում, երբ այ-
լևս չի լսվում ո՛չ ջրի շառաշը, ո՛չ փափի աղմուկը— հիշեցնում է Ղ. Աղայանի «Ջաղաց-
պանի ննջարանը» բանաստեղծությունը. ահա երկու քառատողերը.

Ջախշախեթրի շրխշրխկոցից
Մարդի ականջ խլանում է,
Իսկ ջաղացպանն ալրաթաթախ
Խորքում ընկած խորումիում է:

Բայց ջաղացը կթն հանկարծ
Կտրե ձայնը, լռե, սառչի,
Ինչպես մի թունդ թեղանոթից՝
Ջաղացպանը վեր կըթռչի...

էջ 282, տող 17. Burschen, heraus — գերմաներեն է, նշ.՝ ուսանողներ, դու՛րս:

էջ 285, տող 21. Pereat — լատիներեն է, նշ.՝ թող կործանվի, կորչի:

էջ 287, տող 7 և հետո. պրոֆեսոր Պարբոտի կնոջը — պրոֆեսոր Ֆրիդրիխ Պարբոտը Արուլյանի բարերարն էր, Դորպատի համալսարանի տնօրենը (տե՛ս այս ծանոթագրությունների «Փաստականի գեղարվեստական մարմնավորումը» բաժնում):

էջ 289, տող 35. Եվ ինչիսմ վարժ է խոսում գերմաներեն — Արուլյանը Դորպատում, իրոք, շատ արագ է սովորել գերմաներեն և խոսել է վարժ: Այդ մասին հիշատակություններ կան Արուլյանի Դորպատյան օրագրերում (տե՛ս Խ. Արուլյան, Երկերի լիակ. ժող., հ. 6, էջ 90, 94 և այլն):

էջ 290, տող 1. Edelmann — գերմաներեն է (der), նշանակում է՝ ազնվական:

էջ 290, տող 10. բյուրգերներ — բյուրգեր (der Bürger), գերմաներեն է, նշանակում է բաղարացի, նաև բաղրենի. Բակունցի բնագրում ունի այդ երկու իմաստները միասին:

էջ 290, տող 29 և հետո. Մարյա Աֆանասևնա — իրական անձնավորություն է. տե՛ս այս ծանոթագրությունների «Փաստականի գեղարվեստական մարմնավորումը» բաժնում:

էջ 291, տող 2. Նրանց լեզվով է խոսել Նոյր — ըստ Աստվածաշնչի Հին կտակարանի, Նոյի տապանը ջրհեղեղի ժամանակ հանգրվանել է Հայաստանում, Արարատի զագաթին: Հայկական ավանդության և պատմագրության համաձայն ջրհեղեղից հետո Նոյն իր բնաբնակից իջել է Արարատից և հախապես տնավորվել Հայաստանում: Ըստ Մովսես Խորենացու հայերը Նոյի 4-րդ թուղան՝ Թորգոմի սերունդն են: Իրոք, որ իշխել է այդպիսի համոզում, որ հայերենը եղել է Նոյ նահապետի լեզուն:

էջ 291, տողեր 16—27. Այս հատվածում պատումն այնպես է ընթանում, որ կարող է թվալ, թե Պարբոտը նոր պիտի բարձրանա Արարատի զագաթը. «...կրթված և հմուտ» պրոֆեսորն այդ լեռան կատարը, թե՛ չի բարձրանա...»: Իրականում այդ խոսակցության ժամանակ Պարբոտն իր խմբի և Արուլյանի հետ արդեն բարձրացել էր Արարատի զագաթը և վաղուց վերադարձել Դորպատ:

էջ 292, տողեր 11—12. հայտնվեց հայը՝ իսկական բնակիչը Արարատյան աշխարհի — Մ. Բ. ա. IX—VI դդ. սեմական ժողովուրդները Հայաստանը կոչել են Արարատ, Արարատյան աշխարհ, Ուրարտու: Արարատյան աշխարհ անվանումը գործածել են նաև հայ պատմիչները: Բակունցը գործածում է այդ հինավուրց անվանումը:

էջ 293, տող 28. ռեյնվայն — գերմաներեն է՝ Rheinwein (հիշտ տառադարձումը՝ ռայնվայն), նշանակում է Հռենոսի գինի, այսինքն՝ Գերմանիայի Հռենոս գետի մոտակայքի գինի: Այն միշտ հարգի է եղել (տե՛ս նաև «Կյոթես» վիպակի ծանոթագրությունները):

էջ 293, տող 31. eine Minute — գերմաներեն է, նշ.՝ մեկ րոպե:

էջ 293, տող 34. Liebling — գերմաներեն է, նշանակում է սիրելի:

էջ 293, տող 35. դիակոնոս — գերմաներեն է (der Diakonus), նշանակում է սարկավազ, դպիր (տե՛ս նաև այս ծանոթագրությունների «Փաստականի գեղարվեստական մարմնավորումը» բաժնում):

էջ 297, տող 20. auf Wiedersehen — գերմաներեն է, նշ.՝ ցտեսություն:

էջ 306, տող 30. տանգ կեսարիներ կեսարին — նկատի ունի Ավետարանի հետևյալ հատվածը. «Այն ժամանակ փարիսեյցիները գնացին և խորհրդակցեցին, թե ինչպես խոս-

քով որոգայթ գցեն նրան: Եվ նրա մոտ ուղարկեցին իրենց աշակերտներին՝ հերովդես-
յաններին հետ ու ասացին. «Ուսուցիչ, մենք դիտենք. որ Դու արդար էս և ճշմարտա-
պես Աստծու ճանապարհն ես սովորեցնում ու հոգ չես անում որեւէ մեկին հաճույանա-
լու, որովհետեւ հաշիվ չես առնում, թե դիմացինդ ով է. և այդպես, ասա մեզ, քեզ ինչ-
պե՞ս է թվում, կայսրին պե՞տք է հարկ տալ, թե՞ ոչ»: Եվ Հիսուսը նրանց խորաման-
կությունը հասկանալով, ասաց. «Ինչո՞ւ եք ինձ փորձում, կեղծավարներ: Յույց տվեք
ինձ այն դրամը, որն իբրեւ հարկ է վճարվում»: Նրանք մի դահկան բերին նրան: Եվ
նրանց ասաց. «Սա ո՞ւմ պատկերն է և գիրը»: Նրան ասացին. «Կեսարին»: Այնժամ
ասաց նրանց. «Ուրեմն կեսարինը տվեք կեսարին և Աստծունը Աստծուն» (Ավետարան
բստ Մատթեոսի, ԻԲ, 15—21):

էջ 306, տող 25. էջ 310, տող 15. criminal carcer — լատիներեն է, նշանակում
է բրեական հանցադործի խուղ:

էջ 306, տողեր 30—31. Ահա հենց դուք մոտ մի քաջ լատինացեալ գրել է կամա-
քոս զորավարի խոսքը Non licet in bellis bis peccare.— կամարոսը հին հունա-
կան զորավար է (մ. թ. ա. մոտ 470—414 թթ.): Նրանք համարվող վերոհիշյալ խոսքը
լատիներեն է, նշանակում է՝ «Անթույլատրելի է պատերազմի ժամանակ երկու անգամ
սխալվել (մեղանշել)»:

էջ 308, տող 16. Փոյուղիական քասակ— Փոյուղիան հին երկիր է, գտնվում էր Փոքր
Ասիայի հյուսիս-արևմտյան մասում: Փոյուղիական թասակը ղլխարկի մի տե-
սակ է՝ երկարավուն, որ վերևում նեղանում է ու թերվում առաջ (սլստկերված է հնա-
դարյան իրերի վրա): Հետագայում փոյուղիական թասակը հեղափոխականների, հայ-
րենասերների խորհրդանիշ էր (յակոբինյաններն այդպիսի թասակ էին դնում):

էջ 308, տողեր 28—29. Per aspera ad aspera — լատիներեն ասույթ է, բառացի
նշանակում է՝ տատառի միջով դեպի աստղեր: Բակունցի տված տողատակի թարգմա-
նությունն բստ բովանդակության հիշտ է:

էջ 309, տողեր 28—29. Բոհեմիայի անուսուներում— Բոհեմիան Չեխիան է, այժմ-
յան Չեխոսլովակիայի արևմտյան մասը: Բոհեմիայի (կամ Չեխիայի) անտառ են կոչ-
վում Չեխիայի հյուսիսում (Գերմանիայից հարավ) ձգվող լեռները: Այստեղ խոսքը
Շիլլերի «Ավագակներին» առիթով է:

էջ 309, տող 30, Կարլ Մոռ— Ֆ. Շիլլերի «Ավագակներ» թատերգության ղլխավոր
հերոսն է:

էջ 312, տողեր 27—34. Նիշո՞ւմ Ես Կարլ Մոռն ինչ է ասում Շպիգելբեցֆեն. «Յո-
րենք կեիայի Բայլեր է անել տալիս այն մարդուն, որ կարող էր բռնի արծվի պես...»
և այլն— Շպիգելբեցֆեն Կարլ Մոռրի ընկերներից է, ավագակներից մեկը: Բակունցի
բերած խոսքերը «Ավագակներին» 2-րդ տեսարանից են: Ծշտորեն բերված է Փիլիպոս
Վարդանյանի թարգմանությանը լույս տեսած գրքից (Թիֆլիս, 1890): Շիլլերի անունը
հաճախ է տրվում Արովյանի Դորպատյան օտազրերում (Խ. Արովյան, Երկերի լրակա-
տար ժող., հ. 6, էջ 58, 59, 176, 190, 191 և այլն): Բակունցն, անշուշտ, այս հանդա-
մանքը, ինչպես և առհասարակ Ֆ. Շիլլերի ժողովրդականությունը գերմանական շրջա-
պատում նկատի առնելով է իր վեպի հերոսների խոսքում գրել Շիլլերի անունը և հիշա-
տակումներ նրա երկերից:

էջ 313, տող 25. Herr Gott, sacramentum — գերմաներեն է, նշանակում է
Տէր Աստված, զորդը տանի:

էջ 314, տողեր 1, 32. Բիաս նույն փիլիսոփան— Բիասը հույն յոթ իմաստասեր-ներից է, որոնք ապրել են մ. թ. ա. VII—VI դարերում և եղել են մտածողների ու պետական գործիչների։ Բիասը Պրիեննէ քաղաքից էր։ Նրանից հայտնի է մի ասույթ՝ «Մարդկանց մեծ մասը վատն է»։

էջ 314, տող 4. magister bibbendi — լատիներեն է. ճիշտ է Բակունցի տողատա-կին տված ծանոթագրութունը։

էջ 314, տող 15. Լիվոնցի երշիկ— Լիվոնոն իտալիայի քաղաքներից է, արդ-յո՞ք այդ քաղաքի անունով երշիկի ինչ-որ տեսակ եղել է, դժվար է պարզել։ Չի բա-ցառվում նաև, որ վրիպակ լինի. կա անգլերեն liver բառը, որ նշանակում է՝ մսա-ցու կենդանիների մարմնի ներքին ալն մասերը, որոնք ուտվում են (սիրտը, թոքերը, լյարդը, փայծաղը և այլն)։ Այդտեղից կա լիվերյան երշիկ (ռուսերեն՝ ливерная каша)։ Արդյո՞ք այդ լիվերյան-ը չէ, որ ազավաղվել ու դարձել է Լիվոնցի (բնա-գրում՝ Լիվոնոյի)։

էջ 314, տողեր 17—18. Ֆլամանցի մերկ բազուկը—Ֆլամանդիան այժմյան Բելգիայի մի մասն է, Ֆլամանդացիները (կամ Ֆլամանները) այն բելգիացիներն են, որոնց մա-յրենի լեզուն Ֆլամանդերենն է (Բելգիայի բնակչության մյուս հատվածի՝ վալոնների մայրենի լեզուն ֆրանսերենն է)։ Հայտնի է XVI—XVIII դարերի Ֆլամանդական գե-ղանկարչությունը (Պ. Ռուբենս, Ա. Վան Դեյկ, Ա. Բրաուներ և ուրիշներ), շատ են Ֆլա-մանդական նկարներում մերկ կամ կիսամերկ կանայք ու տղամարդիկ, նաև հույների բազուկներ, աղյուր և այլն։ Բակունցը նկատի ունի այդպիսի ինչ-որ, հավանաբար, կենցաղային նկար, Ֆլամանդուհու մերկ բազուկով։

էջ 315, տողեր 3—4. բաժանիր մեր խորհրդավոր ընթերիք— Թոմաս Բրյուլը իր այս խոսքով ակնարկում է Հիսուսի և նրա աշակերտների խորհրդավոր ընթերիքը ըստ Ավետարանի (Մատթ. 26. 20—29, Մարկ. 14. 17—25, Դուկ. 22. 14—38, Հովհ. 13)։

էջ 315, տող 5. Նայի երկրից—Նոյի երկիր նշանակում է Հայաստան։

էջ 316, տող 12. misera contribuens plebs — լատիներեն է, իմաստը տե՛ս Բա-կունցի տված տողատակի ծանոթագրությունում։

էջ 316, տող 22. Պոլոնիայում հոսում է ապստամբների արյունը— նկատի ունի Լե-հաստանը, այնտեղ 1830 թ. ծագած ապստամբությունը։

էջ 316, տող 27. Mensch, bezahle deine Schulden — գերմաներեն է. նշանա-կում է Մա՛րդ, կատարի՛ր քո պարտականությունները։ Ծանոթագրության մեջ Բակունցը նշում է՝ «Գյոթեի խոսքը»։ Մեզ ծանոթ չէ Գյոթեի այդպիսի խոսք և չգտնվեց. արդյո՞ք ինչ-որ շփոթություն է տեղի ունեցել։ Այդպիսի խոսքեր ունի Հ. Հայնեն, Դա Վերգերի գիրքը՝ բանաստեղծությունների ժողովածուից «Վերագրած դեպի տուն» շարքի մի բա-նաստեղծության երկրորդ տան առաջին տողն է։ Ահա ամբողջ տունը.

Mensch, bezahle deine Schulden,
Lang ist ja die Lebensbahn,
Und du mußt noch manchmal borgen,
Wie du es so oft getan.

(H. Heine, Werke und Briefe,
Berlin, 1972, էջ 123)

Բակունցի ծանոթագրության մեջ սխալը չենք ուղղել:

էջ 316, տող 31. Pro patria — լատիներեն է. տե՛ս բնագրի տողատակը:

էջ 317, տող 1. Pro Patria cemper — լատիներեն է. տե՛ս բնագրի տողատակը:

էջ 318, տող 4. Դավթի սաղմսները — խոսքը վերաբերում է Աստվածաշնչի Հին Հատկարանի գրքերից մեկին՝ Դավթի Սաղմոսների գրքի (Սաղմոսարանի) մեջ ամփոփված հոդերը երգերին՝ սաղմոսներին:

էջ 318, տողեր 13—14. Երիճվյան վաղ — Աստվածաշնչի Հին հատկարանում բազմիցս հիշվում է Երիթով բաղաբը, որը հրեաները Նուսի զվալորությանը զրավում են. բաղաբի շուրջը պատվելուց, փողափռություն անելուց հետո՝ բաղաբի պարիսպները փլվում են: Երիթովը հիշվում է նաև Նոր հատկարանում. Հիսուսը եղել է այնտեղ (տե՛ս Նուս Բ, Դ, Ե, Զ, է, Թ, Ժ, ԺԲ, ԺԶ, Ի, 3 Թադ. ԺԶ, 4 Թադ. Բ, Ի, Ե, Մատթ. Ի 29, Մարկ. Ժ 46, Ղուկ. 30, ԺԸ 35, ԺԹ 1, Եբր. ԺԱ 30):

էջ 319, տող 29. Կարբազենը պետք է կործանվի — Հռոմի ականավոր բաղաբական գործիչ, գրող, հեռագրի կատոն Ավագի (մ. թ. ա. 234—149 թթ.) խոսքն է, որ նա ասել է Հռոմի սենատում արտասանած ամեն մի ճառի վերջում. լատիներեն Ceterum censeo Carthaginem esse delendam — հիշտ թարգմանությունն է. ել այնուամենայնիվ, կարծում եմ, որ Կարբազենը պետք է կործանվի:

էջ 320, տող 15, էջ 324, տողեր 2—3. Գոչոզուն (Գոչոզունի ջրվեժը), Նովավոր աղբյուր — Մենք հետաքրքրվել ենք՝ արդյոք կա՞ն այսպիսի անուններով ջրվեժ և աղբյուր Քանաքեռի մերձակայքում. բանաբանցիների մեջ հիշողներ չեղան: Քանաքեռի մոտ կա Մարավ աղբյուրը, որի ջուրն այժմ խողովակով գալիս է բաղաբ (Երևան):

էջ 321, տող 10. Երևանի Չարսու բազարում — տե՛ս «Գործ Մայրանա դստեր Մըկըրտումի» գլխի ծանոթագրություններում:

էջ 321, տող 14. արտագրում էր օրինակներ Երից կանոնի — Բվարանական այն օրենքը, ըստ որի տրված երեք միավորների միջոցով որոշվում է չորրորդը (անհայտ) կոչվում էր երից կանոն:

էջ 321, տողեր 16—17. Շորորա, Շուշան, Շորորա,

Շորորա, ծաղիկ, շորորա—շորորա բառով հայ ժողովրդական շատ երգեր ու խաղիկներ կան, դրանցից մի քանիսը տեղ են գտել Մ. Արեղյանի «Ժողովրդական խաղիկներում» (Երևան, 1940, էջ 171, 218):

էջ 323, տողեր 1—3. Ահա ձեռք Լ. Երեյ Թորեթ Բեր Պորտեի ուղեգրությունը և շտապում է իր բաբեկամին ցույց տալու գիրքը և զբի Եկաբները՝ Երևանի բերդը և Առաքաթը — Թորեթ Բեր Պորտեի անգլիացի նկարիչ է (ծն. 1775 թ.), որ որոշ տարիներ աշխատել է Պետերբուրգում: 1817—20 թթ. հանապարհորդել է Մերձավոր Արևելքում (Վաղդիկավազ, Տիգրիս, Երևան, Թավրիզ, Նոր Ջուղա, Միջագետք, Անատոլիա): 1882 թ. լոնդոնում հրատարակել է իր ուղեգրությունների երկու հատորը, որը և հիշատակված է Բակունցի այս երկում: Կոչվում է Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babelonia: Հայաստանին նվիրված մասը տե՛ս Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հ. 2, 1934, էջ 677—838:

Թ. Բեր Պորտեի ուղեգրության վերաբերյալ Բակունցի դրած ամբողջ հատվածի (նույն էջում, տողեր 1—11) համար հիմք է դարձել Արեղյանի օրագրում եղած հետեյալ նշումը. «Յերեկոյին ստացայ զինգուլիսն, տեսանելով զմայր Բեհաղեին՝ յո-

րում էլի յամառան: Բենհադելն ինքնին տանի առ նա, և երկու դստերը նորա, որոց տե-
սութիւնն խնդացոյց զիս: Ես տարի զճանապարհորդութիւն Քեր Պորտերին առ ի ցու-
ցանել նոցա զպատկեր շահին մերոյ: Նա չէր ի տան. ի գալն ես համբուրեմ զձեռս նո-
րա և նա զերեսս իմ. յինդամ, ասէ, զի տեսանէմ զքեզ: Եւ ես զնոյն: Յամարան ա-
սէ, որբան սպասեցար, զի եկեսցիր առ մեզ, այլ դուր ոչ եկիր: Ես խնդրեմ ներումն:
Նա հաւանի ընդ պատկեր շահին, նոյնպէս և դստերը նորա, այլ հանդերձ կանանց պար-
կաց և ծածկելն նոցա զերեսս ամենեկին անհաճոյ երեկն նոցա: Եւ յիրաւի անհաճոյ
(Խ. Արովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 6, 1955, էջ 135—136):

Վիպիլ այս նույն մասերում չակերտներում զբարբար բերված հատվածները ևս մեծ
մասամբ բաղվածքներ են Արովյանի օրագրերից (տե՛սնել նաև այս ծանոթագրութիւն-
ների «Փաստականի գեղարվեստական մարմնավորումը» բաժնում):

էջ 323, տող 8. հավանում են Ֆարալի շաֆի ճկար— Ֆարալին Իրանի շահերից է,
թագավորել է 1797—1832 թթ., այսինքն՝ Խ. Արովյանի օրոք և Կովկասը, ներառյալ
Երևանի խանութիւնը Ռուսաստանի կողմից նվաճվելու տարիներին:

էջ 324, տող 17. Ժմուղների գյուղն էր— ժմուղները կամ ժնմայտները (ինքնան-
վանու՞մը յամայչլայ) լիտվացիներ են, որ մեծ մասամբ բնակվում են Լիտվայի արև-
մուտյան մասում, մասամբ էլ Բալթյան երկրամասի այլ վայրերում: Ունեն յուրահա-
տուկ մշակույթ ու սովորութիւններ:

էջ 338, տող 31. amor vincit omnia — լատիներեն է (բացատրութիւնը բնագ-
րում):

էջ 339, տող 12, էջ 345, տողեր 2—3. Գրուշտրասս— փողոցի անուն է, գերմա-
ներեն նշանակում է Կանաչ փողոց (ավելի ճիշտ է տառադարձել Գրյունշտրասս):

էջ 340, տող 23. պոստմայստր— գերմաներեն է (der Postmeister), նշանա-
կում է փոստի բաժանմունքի պետ (ճիշտ տառադարձումն է՝ պոստմայստր):

էջ 348, տող 16. maxilla superi — լատիներեն է, նշանակում է վերին ծնոտ:

էջ 348, տող 18. vertebrae collus — լատիներեն է, նշանակում է վզի հոդեր
կամ վզի ողեր:

էջ 348, տող 19. costae — լատիներեն է, նշանակում է կողոսկր:

էջ 348, տող 22. homo sapiens — լատիներեն է, նշանակում է բանական մարդ,
մարդի իրրև բանական էակ:

էջ 348, տող 26. pelvis — լատիներեն է, նշանակում է կոնք, կոնքոսկր:

էջ 351, տողեր 6, 12—13. Նոմախաւի մատուռը—բանաբեռցիներն այսպիսի մա-
տուռ չեն հիշում, զբավոր ազդրոններում էլ չկտանր:

էջ 352, տող 19. Էվլիլիդես— հին հունական նշանավոր մաթեմատիկոս (ապրել է
Ալեքսանդրիայում, մ. թ. ա. III դարում): Նրա «Սկզբունքներ» աշխատութիւնը երկ-
րաչափության գլխավոր սկզբունքների շարադրանքին է նվիրված:

էջ 352, տողեր 22—23. Պլուրագորոս—(նաև Պլուրագորոս ձևով) հին հունական
մաթեմատիկոս-փիլիսոփա (մ. թ. ա. մոտ 580—500 թթ.): Երկրաչափության մեջ
հայտնի է Պլուրագորոսի տեսույթը (թեորեմը):

էջ 354, տող 20. ընթերցել էր «Վերքերը»— խոսքը վերաբերում է Վ. Դյոթեի «Ե-
րիտասարդ Վերքերի տառապանքները» վեպին, որ Արովյանի ժամանակներում շատ էր
ընթերցվում հատկապէս զերմանացիների մեջ:

էջ 354, տող 23. ալդ գրքի կինը՝ Շարլոտան— Շարլոտան Դյոթելի թերխտասարդ Վերթերի տառապանքները» երկի պիւսաւոր հերոսուհին է:

էջ 358, տող 5. կոնդէյի Սահակ եպիսկոպոսը—հալանարար, նկատի ունի էջ-միածնի միարան Սահակ եպիսկոպոս Դաքնյանցին (մահ. 1832 թ.):

էջ 358, տող 16. նիզնայր—ռուսերեն не знаю (կամ не знает) բառի լուրովի արտասանական ձևն է (ռուսերեն վատ իմացող կովկասցիներն այդպես էին արտասանում):

էջ 358, տողեր 21—22. «Չեւ ուսուցիչը՝ հայր Ալեմդարը, Թիֆլիսում մեզ աւագ...»— խոսքը Հարություն Ալամդարյանի մասին է:

էջ 359, տող 5. Ղազարապատ— Գտնվում է էջմիածնի վանքի կազմում. շինություն է, որ կառուցել է կաթողիկոս Ղազար Ջահկեցին (կաթող. 1737—1751): Այժմ օգտագործվում է իբրև ճաշարան և ճնմարանի սաների հանրակացարան:

էջ 362, տողեր 15—17. Մուկվայի հրդեհն եւ տեսել, եղել եւ Բերեզինայի կըսվում և նույնիսկ մինչև Պրուսիա էլ եւ Ֆրանսիացիներին— 1812 թ. պատերազմի, Նապոլեոնի արշավանքի և Նահանջի հետ առնչված դեպքերն են:

էջ 363, տողեր 26—34. խոսքը վերաբերում է 1825 թ. դեկտեմբերի 14-ի պետերբուրգյան ապստամբությանը (դեկաբրիստների) և 1830—31 թթ. լեհական ապստամբությունը:

Դեպի լյաոն Մասիս

էջ 368, տող 1. Դեպի լյաոն Մասիս— այս վերնագրով Ե. Չարենցը վիպերգ է գրել Արուվյանի մասին («Գիրք ճանապարհչի» կապում է):

էջ 368, տողեր 2—5. քնարանը՝ Դեմր դաշտն էր անծայր... և այլն— Ե. Չարենցի «Դեպի լյաոն Մասիս» վիպերգի վերջին մասից մի հատված է (տե՛ս Ե. Չարենց, Իրկերի ժողովածու, հ. 4, 1968, էջ 221):

էջ 370, տող 15. Հովհաննես վարդապետ— Խ. Արուվյանի՝ էջմիածնում գտնվելու ժամանակ Հովհաննես անունով վարդապետը վանքի դիվանապետն էր: Լավ հարաբերությունների մեջ է եղել Արուվյանի հետ:

էջ 370, տող 34. Բարդոյան լեռներ— նաև Բարդոզի լեռներ. Հայկական պար չեռնաշղթայի այն մասն է, որ սկսվում է Սինակ դաղաթից և ավարտվում Կոզր քնակավայրի մոտակայքում: Գտնվում է Արևելյան Հայաստանի այն մասում, որ այժմ Թուրքիայի տիրապետության տակ է: Այդ լեռները լավ երևում են էջմիածնից:

էջ 373, տողեր 4—5. առաջին ընդօրինակումը Մաշտոցից—խոսքը հայոց եկեղեցու ձիսական գրքից՝ Մաշտոցից, կատարված ընդօրինակման մասին է:

էջ 373, տողեր 8—9. Այդ տեսիլ մեջ էին երա ճանապարհորդակտն ապավորությունները, գրված րաւմ հեաւհեալ— խոսքը վերաբերում է Արուվյանի «Ճանապարհորդութիւն պարոն պրոֆեսոր Պարթոտի...» ուղեգրությանը (տե՛ս Խ. Արուվյան, Երկերի լիակ. ժող., հ. 7, էջ 11—24):

էջ 373, տողեր 13—14. «Միայն, խաղայր հորձանստն Արաբս... Որոն կարմիր, ըստ տանկաց հնչմանն՝ ղրմըրգ»— Արուվյանի «Ճանապարհորդութիւն պարոն Պարթոտի...» ուղեգրության մեջ կա այսպիսի հատված Սեջուր գետի ափերի մասին. «Եղբրք սորա և առննայն մերձակայ շրջակայքն լի են յուլուլութեամբ կարմրագոյն որդանց (Դր

է զրմզին)» (Խ. Արովյան. Երկերի լիակ. ժող., հ. 7, էջ 14): Բակունցը Սև ջրի ափերը փոխարինել է Արաքսի ափերով և, անշուշտ, ավելի բովանդակալից է դարձրել խոսքը (մանավանդ, որ այդ կարմիր որդերը նույն քանակով ճշել են նաև Արաքսի ափերին):

էջ 373, տող 24. ԲՆճԱՎԵԼ ֆան Աղլերսֆոնդը— Ֆ. Պարրոտի արշավախմբի վեց անդամներից մեկն է:

էջ 373, տողեր 27—28. Շա վանճում ցույց կտա մի ձերուճաւ, որն այդ որդերից պատ-
րաստում էր սկեկզույն կարմիր— Արաքսայան դաշտի կարմիր որդերից ոսկեզույն կար-
միր ների (որդան կարմիր) պատրաստում էին միջնադարում: Արդյո՞ք Արովյանի ժամա-
նակ դեռ կային այդ ներկը պատրաստելու փողանիքն իմացող մարդիկ, դժվար է ասել:
Այստեղ հանձին ձերուճաւ՝ Բակունցը հավանաբար նկատի է ունեցել Արովյանի մտերիմ
Սահակ ծաղկարարին:

էջ 373, տողեր 31—32. «Ենեծեմունն և ան. սիրտ իմ անէ մաշէր...»— Արովյանի
«Ճանապարհորդութիւն պարոն Պարրոտի...» ուղեգրության մեջ այսպիսի մի քանի հատ-
վածներ կան, օրինակ. «յաճախէին ի մեզ հօծմունք և հոգր վշտամբերք», «սիրտք
և միտք ի տապնապի մաշէին» (Խ. Արովյան, Երկերի լիակ. ժող., հ. 7, էջ 17). Բակունցը
օգտագործել է այդ արտահայտությունները:

էջ 373, տողեր 33—34. մոտեցան Սուրբ Հակոբի վանքին— այս վանքը գտնվում է
Ակոռի հայկական դյուղի մոտ (3 վերստ հեռավորությամբ), Արովյանը իր ուղեգրության
մեջ գրել է այդ վանքի մասին (Խ. Արովյան, Երկերի լիակ. ժող., հ. 7, էջ 15):

էջ 374, տողեր 18—19. Հայկի լիւսն շողա ի րևս մարմանդարև Զևիլոստսի—տե՛ս
այս ծանոթագրությունների «Փաստականի գեղարվեստական մարմնավորումը» բաժնում:

էջ 374, տող 20. Նրանք ծվաւել էին Գիւիգյուլից բարձր— Արովյանի ուղեգրության
մեջ կարդում ենք. «Եւ 18 սեպտեմբերի ճանապարհ կալեալ մեր յարեմտեան կողմանէ ընդ
անսովոր առապարս լերին և հասեալ ի ներքոյ փոքր բլրովին, որ անկանի ի վերայ
Քիր Գեօյ ասացեալ տեղոջ» (Խ. Արովյան, Երկերի լիակ. ժող., հ. 7, էջ 15):

էջ 374, տող 24 և հետո. Ակոռի— ավելի ընդունված է Ակոռի անվանաձևը: Հայ-
կական գլուղ էր Մեծ Մասիսի լանջին, Արաքսի վիհի մոտ: Բակունցը գործածում է
Ակոռի ձևը, որ ավելի մոտ է անվան ժողովրդական ստուգաբանությանը. այն է՝ առկ
ուտի, ըստ այդմ նոյն նահապետը Արաքսի դադաթից իջնելով, այդտեղ խաղողի որթ
(ուռի) է տնկել:

էջ 376, տողեր 12—14. «Ի նանդարտասյուղ...» և այլն— տողեր են Արովյանի մի
բանաստեղծությունից. տե՛ս այս ծանոթագրությունների «Փաստականի գեղարվեստական
մարմնավորումը» բաժնում:

էջ 376, տողեր 30—31. սպիտակ լուրջուն— այսպես է կոչվում Զ. Լոնդոնի պատ-
մելածոներից մեկը:

էջ 377, տող 12. Տապանը չի՛ նղել...— Այս պատկերացումը հնացած է. հնախույճ-
ների արշավանքները նոր ժամանակներում Արաքսի դադաթին սառույցների միջից
հայտնաբերել են տախտակի կտորներ. ենթադրում են, որ դրանք տապանի մնացորդ-
ներն են:

էջ 378, տող 3. Սանակ վարդապետի ճարդիվանի մոտ— Արովյանի՝ վանքում գտն-
վելու ժամանակ այնտեղ ճշել է միաբանության անդամ Սահակ վարդապետ ծաղկա-
բար:

էջ 378, տող 36, էջ 379 տողեր 1—3. Այս նկարի մասին ասված է նաև «Լիբեր Արմենիեր» գլխում. հալանաբար տարբեր ժամանակ և տարբեր պարբերականներում հրապարակելով այդ նրկու հատվածները, Բակունցը անհրաժեշտ է համարել Արուվյանի դորպատյան սենյակի համար ընդող պատկերի մասին նրկու հատվածում էլ խոսել:

Գործ Մայրանա դստեր Մկրտումի

էջ 379, տող 17 և հետո. Մայրան— Մարիամ անվան նրեանյան խոսվածքի փոփոխակն է. նախակերպարը եղել է Արուվյանի բնու՝ նույն անունը կրող գուստրը (տե՛ս «Փաստականի դեղարվեստական մարմնավորումը» բաժնում):

էջ 384, տողեր 12—13 և հետո. Հարություն Արով— նույն ինքը Միրզամն է, Արուվյանի հորեղբայրը (տե՛ս նաև այս ծանոթագրությունների «Փաստականի դեղարվեստական մարմնավորումը» բաժնում):

էջ 384, տողեր 13—14. Չորագյուղի կողմից իջնում էր Չարսուի վրա— Չորագյուղը գտնվել է Զանգվի ձորում, Ս. Սարգիս եկեղեցուց ներքև: «Չորագյուղի կողմից»-ը, ըստ երևույթին, պետք է հասկանալ հիշյալ եկեղեցու մոտակայքից:

էջ 384, տող 21, էջ 388, տող 23. սարդաբի Զավանիւր ամառարից— խոսքը վերաբերում է Նրեանի բերդում, Զանգվի ձորի ձախ բարձրադիր ավին Նրեանի սարդարների (խաների) ապարանքին, որ շատ շքեղ է եղել, մանավանդ վերջին Հուսեյն սարդարի ժամանակ:

էջ 385, տողեր 6—7. լեզգիների աշխարհից եկած առասպելական Արով պապի ժառանգը — ըստ Արուվյանի գերդաստանի ավանդության, Նրանց ապուպապ Արովը Քանաքեռ է եկել ու տնավորվել Լեզգիների աշխարհից, ավելի ճիշտ Քուռ գետի ձախափնյա շրջաններից, Նիժ գյուղի մոտերից: Ըստ այլ ավանդության, Արովը Քանաքեռ է եկել Լազաստանից: Որոշ տվյալների համաձայն՝ Արովը եղել է խ. Արուվյանի պապի պապը, ըստ այլ կարծիքի՝ հոր պապը:

էջ 388, տող 25. Լազաստանից գերի առած աղջիկներ— Հաղստանը լեռնային երկիր է Սև ծովի հարավ-արևելյան հզրերին, Ճորոխի գետաբերանի շրջանների ընդգրկմամբ: Բնակչությունը՝ հայեր (համընցիներ), լազեր և այլն: Այժմ Թուրքիայի տարածքում է:

էջ 388, տողեր 26—27. Քոռ Հուսեյն սարդաբ— նկատի ունի Նրեանի վերջին պարսից կուսակալ Հուսեյն Ղուլի խանին (եղել է սարդար 1807—1828 թթ.), թեև իրականում նա կուլը լի եղել (կուլը եղել է Քյուլբալա խանը):

էջ 388, տող 33. Բշում եւ Ղազվին— Ղազվինը գտնվում է Իրանում, Թեհրանից 160 կմ. հեռու, Էլուրդ լեռան հարավային լանջին:

էջ 389, տող 13. Դեպի Կոնղը Գյուրջի Բարվանսարան էր— Գյուրջի բարվանսարան Նրեանի մեծ իշխանատներից մեկն էր, որ ուներ ընդարձակ բակ՝ որպես ուղտերի քարավանների և գրաստների հանդրվան: Մոտակայքում բազում կրպակներ էին: Գտնվում էր ալժմյան Սեան հյուրանոցի հետևի ընդարձակ մասում: Չարսու բազարից իրոր կարելի էր Գյուրջի բարվանսարայի մոտով Կոնղ գնալ և հակառակը: Մինչև 1930-ական թվականների կեսերը Գյուրջի բարվանսարան կար. 20-ական թվականների վերջերին այդտեղ իշխանում էին տարբեր աղգության պատկանող անձինք՝ իրենց ուղտերով և գրաստներով: Կային նաև շրջակայքի շատ կրպակներ, որոնք ձգվում էին մինչև կենտրոնական շուկա՝ Ղանթարը:

էջ 389, տող 15. բերդի կողմը— նկատի ունի Երևանի բերդը՝ կառուցված պարսից տիրապետության շրջանում (այժմ քանդված):

էջ 389, տող 18 և հետո. Չարսու, Չարսու բազար, Երևանի Չարսու բազար— պարսկերեն շարսու նշանակում է շորս կողմ, քառակուսի: Չարսու բազար կոչվում էին մեծ շուկաները, երբևէն՝ ծածկած վաճառանոցները (տե՛ս նաև այս ծանոթագրությունների «Փաստականի գեղարվեստական մարմնավորումը» բաժինը):

էջ 391, տողեր 23—24. Անհայտ ճանապարհորդ Անտոնիո Զիալանկլին, կապուցից վանական— Մենք չկարողացանք հայտնաբերել այսպիսի անձնավորություն (տե՛ս այս ծանոթագրությունների «Փաստականի գեղարվեստական մարմնավորումը» բաժինը):

էջ 391, տողեր 34—35. Ֆլորենցիայի Santa Maria Novella տաճարը— Սանտա Մարիա Նովելլան Ֆլորենցիայի (Իտալիա) ճարտարապետական սքանչելի կոթողներից է: Տաճարը կառուցվել է XIII—XIV դարերում: Հայտնի են Մադալլոյի, Կ. Գիրլանդայոյի, Ֆ. Լիպիի որմնանկարները, որոնք դարդարում են տաճարը:

էջ 394, տող 29. Բայրուրք («Ջանգեղուր» կինոթեմագրում հեղինակը գործածել է Բայրուրտ ձևը). հալերեն կոչվել է Բաբերդ. բաղար է Արեւմտյան Հայաստանի Սպեր դավառում, Կարինից 121 կմ դեպի հյուսիս-արևմուտք (այժմ Թուրքիայի մեջ է):

էջ 397, տող 33. Տրապիզոնից մինչև Բուշիր— Տրապիզոնը բաղար է Սև ծովի հարավային ափին, նախկին Հայկական Պոնտոսում (այժմ Թուրքիայում է): Բուշիրը Իրանի բաղարներից է, նավահանգիստ է Պարսից ծոցի ափին:

էջ 398, տող 28. պոլումպեյալ— (պոլիմպերիալ) ռուսական դրամ է (կես իմպերիալ):

էջ 399, տողեր 21—22. Շիլաշի մահլան— Արովյանի ժամանակ Երևանի ծայրամասային թաղամասներից էր, որտեղ ներկարարների (շիլաշիների) խանութներն էին. զբոսնելվում էր այժմյան Հոկտեմբերյան պողոտայի շրջանում, Ալեքսանդրի մոտերքում:

էջ 399, տող 21. Պողոս Պետրոս Լիկեղեցին— Բաղիլիկ ոճի տաճար էր, Երևանի հին եկեղեցիներից մեկը (կառուցված է Լիկե, հավանաբար, VII դարում): Հեթանոսական շրջանում նույն տեղում Լիկե է մեհյան: Տաճարն սկսել են քանդել 1929 թվականին: Այժմ նույն տեղում կառուցված է Մոսկվա կինոթատրոնը:

էջ 400, տող 1, նաև էջ 402, տող 23. Երևանի արհմնի դպրաց (սնահանգային վարժարան)— խոսքը Երևանի զավառական ուսումնարանի մասին է, որի տեսուչը 1843—1848 թթ. Լիկե է եղել. Արովյանը: Ուսումնարանը բացվել է 1832 թ. հունվարին, Արովյանի օրոք այն տեղավորված էր նորակառույց շենքում (այժմյան Սպայի տան մոտ), ուներ 100-ից ավելի աշակերտ:

էջ 400, տող 11. unheimlich — գերմաներեն է, նշանակում է սարսափելի, չարաղետ:

էջ 400, տող 12 և հետո. էմիլիա Լոռզե—այսպես է կոչվել Արովյանի կինը (գերմանուհի), որը նույնպես այս դեպքում եղել է Բակունցի նախակերպարը:

էջ 401, տող 4. Զարավորի քաղից— նկատի ունի Երևանի Զորավոր (ստույգ անունով Անանիա անապատ) եկեղեցին (XVII դարից) և նրա թաղը: Եկեղեցին այժմ էլ կանգուն է, դտնվում է Թումանյանի տուն-թանգարանի մոտակայքում:

էջ 403, տողեր 13—14. Edelmann Mirsaam — գերմաներեն է, նշանակում է՝ ազնվական Միրզամ:

էջ 404, տողեր 31—32. Բարան Ավգուստ ֆոն Հաֆտհաուզենը Միրզամի ճեմարանից հեռացվել էր Երևանից Պետերսբուրգում— Ա. Հաֆտհաուզենը (1792—1861) գերմանացի

(պրոսացի) աստիճանավոր է եղել: 1843 թ. ճանապարհորդել է Ռուսաստանում, նաև Կովկասում, եղել է Հայաստանում, ծանոթ է եղել Արուվյանի հետ: Այստեղ խոսքը վերաբերում է Հաքստհաուզենի գրանցած հայ ժողովրդական բանահյուսության նմուշներին: Արուվյանի հորեղբայր Հարուֆյունի ասքերը Արուվյանի բանավոր թարգմանությամբ Հաքստհաուզենը գրի է առել Հայաստանում եղած ժամանակ: Պետերհաֆը (այժմ Պետրոպոլսեց) գտնվում է Պետերբուրգի (Լենինգրադ) մոտակայքում:

էջ 406, տող 16—17. Աշտարակեցի՝ Հայոց կաթողիկոսը— խոսքը ներսես Աշտարակեցու մասին է, որ կաթողիկոս է եղել 1843—1857 թթ.

էջ 406, տող 18—19. «աղա սմատրիտել»— խոսքը Խ. Արուվյանի մասին է. Երևանի գավառական ուսումնարանի տնօրենը կոչվում էր СМОТРИТЕЛЕ (տեսուչ):

էջ 407, տող 4. Արուվյանն ասաց ինձ,— գրում է գերմանացի բանաստեղծը— նկատի ունի բանաստեղծ Ֆ. Բոդենշտեդին, և Բակունցի բերած խոսքերը էջմիածնի վանական կյանքի մասին, իրոք, Արուվյանն ասել է Բոդենշտեդին՝ ըստ վերջինիս վկայության (տե՛ս F. Bodenstedt, Tausend und ein Tag in Orient, հտ. 2, Berlin, 1850, էջ 182):

էջ 407, տողեր 11—12. Արիխը, որ գնում էր Ամարաթ, ղեկ էն ժամանակ խնդրեցի— Հերման Արիխը (1806—1886) գերմանացի երկրաբան է, եղել է Հայաստանում, ուսումնասիրել տեղի երկրաբանությունը, բարձրացել Արարատի գագաթը: Որոշ ժամանակ ներսես ուղեկցել է Արուվյանը: Ամարաթը փոքր գյուղ է Արարսի աջ կողմում. Արիխը եկել է էջմիածին, այստեղից գնացել Ամարաթ (հավանաբար Արարատ բարձրանալու համար): Այս առիթով Արուվյանը էջմիածին (Բարսեղ եպիսկոպոսին) գրություն է ուղարկում՝ հայտնելով, որ պետք չէ Արիխին ընդունելու համար ռուս ամենայնի աշխատ լինելը, քանի որ նա էջմիածնում չի մնալու, այլ աճապարելու է Ամարաթ: Նույն գրության մեջ Արուվյանը նորից խնդրում է Մայրանի ապահարզանի մասին (տե՛ս Խ. Արուվյան, Կրկերի լիակատար ժող., հ. 10, էջ 265, նաև՝ «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1980, № 2, Պ. Հակոբյանի հոդվածը):

էջ 410, տողեր 6—8. «Օ՛, նպատակ, բարձր նպատակ... Առ իմ բոլոր ումեքը և ցանկությունները: Ես մոլորված շրջում եմ աշխարհում, ինչ փույթ, երևես չպիտի անմահաճամ» — գերմանական գրող, փիլիսոփա, ժողովրդական երգերի հավաքող-հրատարակիչ, հոգևորական գործիչ Յոհան Հերդերի (1744—1803) այս խոսքերը նրա ձեռքի 1769 թվականի իմ ճանապարհորդությունների» արձակ երկից են: «O Zweck! großer Zweck, nimm alle meine Kräfte, Eifer, Begierden! Ich gehe durch die Welt, was hab ich in ihr, wenn ich mich nicht unsterblich mache!». (Herders Werke in fünf Banden, I B., Berlin, 1778, էջ 327):

Բակունցի հիշատակած ժողովածուի վերնադիրը թարգմանվում է՝ Կյանքի պատկեր:

Կ Յ Ո Ր Ե Ս

(էջ 412)

Առաջին անգամ տպագրվել է 1936 թ. «Եղբայրության ընկուղենները» գրքույկի մեջ: Այդտեղ երկու երկ են ամփոփված. առաջինը՝ «Կյոթեսը», երկրորդը՝ «Եղբայրության ընկուղենները»:

Գրքույկի Դեղարկման տվյալներում նշված է. «Հանձնված է արտադրության 1 հուն-վարի 1936 թ.: Ստորագրված է տպվելու 25 փետրվարի 1936 թ.: Պետհրատի տպարան Կրեան, II Դնունի 4»: Պետք է որ լույս տեսած լինի նույն թվականի մարտին կամ ամենաուշը՝ ապրիլին: «Կյորենսը» և «Ճղարյուրության ընկուզենիները» գրողի կենդանության օրոք նրա հրատարակած վերջին երկերն են: Գրքույկում՝ «Կյորենս» բնագրի վերջում դրված է 35. VIII, իսկ «Ճղարյուրության ընկուզենիներին» վերջում՝ 35. VII: Իրոք, «Կյորենս» ու «Ճղարյուրության ընկուզենիները» Բակունցը գրել է միաժամանակ, հիմնականում 1935 թ. ամռանը, Գոբիսում: «Կյորենսը» նախապես կոչվել է «Գոբիս և Կյորենս», ապա հեղինակը գերադասելի է համարել «Կյորենս» վերնագիրը, հավանաբար, շեշտելու համար երկի բովանդակության մեջ էականը և հայտնելու իր համակրանքը գյուղական Կյորենսի նկատմամբ:

1955 թ. «Կյորենս» տեղ գտավ (փոքր կրճատումներով) գրողի երկերի միահատույա-կի մեջ, 1964 թ. 55-ի բնագիրը տպվեց Երկերի երկհատույակի 2-րդ հատորում:

Այժմ տպագրվում է 1936 թ. առաջին հրատարակության լրիվ բնագիրը, որտեղ ար-ված են անհրաժեշտ ուղղումներ:

Ուղղումներ

Հեղինակային ժողովրդարարբառային ձևերը պահպանել ենք բացի զգել բայի խո-սակցական ֆցել ուղղագրական ձևի մի շարք գործածություններից հեղինակային խոս-քում (էջ 427՝ ֆցոզ, էջեր 465, 469, 474՝ ֆցում, բոլորը դարձրել ենք զցոզ, զցում): Հերոսների խոսքում (ինչպես և ներկա հատորի այլ բնագրերում) պահպանել ենք՝ էջ 459՝ ֆցելու ձևը, հեղինակային ոճավորված խոսքում էջ 480՝ գազեր ֆցելու-ն:

Բնագրում միակերպ ենք դարձրել ուղղագրական մի շարք անմիօրինակություններ. օրինակ, առկա է Քյալլա-ծառուր և Քյալլա Մատուր, Խոջա-Մակիչ և խոջա Մակիչ, խո-ջա-Բաղիր և խոջա Բաղիր, հաստ ներսես բել և Հաստ ներսես բել, Հայ կանանց Միու-թյուն և Հայ Կանանց Միություն: Այս անունները «Կյորենս» բնագրում միակերպել ենք. թողնելով հետևյալ ձևերը՝ Քյալլա Մատուր, խոջա Մակիչ, խոջա Բաղիր («Կարմրաբա-րում» Խոջա Հիրան անվան մեջ Խոջա-ն ամենուրեք մեծատառ է, այդպես էլ պահպան-ված է, մինչդեռ «Կյորենսում» Բաղիր-ի խոջա-ն ամենուրեք փոքրատառ է. այդպես էլ պահպանել ենք), Հաստ ներսես բել, Հայ կանանց միություն:

Այլ դեպքերում անմիօրինակությունները նույնությամբ թողել ենք. օրինակ, առկա է պաբոն Աբշակ և րարրառակերպ՝ սյաբուն Աբշակ. երկու ձևն էլ պահպանված է: Կամ՝ ու-նենք Մեկիբ Հյուսեյնյանց և նույն անձի կրճատ անունը հաջի Հուսեյին ձևով («Խաչա-տուր Արովյան» վեպի բնագրում կա Հուսեյն ձևը). «Կյորենսում» երկու ձևերն էլ թողե-ցինք, բանի որ հաջի Հուսեյին-ը կարող է հեղինակային ոճավորման արդյունք լինել:

«Կյորենս» սկզբում առկա է Մատրեսու անվան Մաքեսու ձևը, ապա վերջերում սկսում է գերակշռել Մատրեսու-ը, որն անընտել ձև է (Հ. Աճառյանի «Հայոց անձնանունների բա-ռարանում» Մատրեսու-ի տարբերակների մեջ չի հիշված), ուստի որոշեցինք երկու տար-բերակներից պահպանել Մաքեսու-ը, որ և ընդունված է հղել արևելահայոց մեջ:

էջ 412, տող 15. ԵՐ-ի բնագրում՝ ընկուզի— ուղղված է ըստ հեղինակի կողմից նույն բառի այլ գործածության (այլ երկերում)՝ ընկուզի:

էջ 416, տող 8. ԵԸ-ի բնագրում՝ ուրիշ ազգից էր— ուղղել եմք ըստ հատվածի բովանդակության՝ ուրիշ ազգից է:

էջ 416, տողեր 24—25. ԵԸ-ի բնագրում՝ մի ձերունին նայում էր— ուղղված է՝ մի ձերունի նայում էր:

էջ 420, տող 32. ԵԸ-ի բնագրում՝ զոռում գոչումով— ուղղված է՝ զոռում-գոչումով:

էջ 423, տող 30. ԵԸ-ի բնագրում՝ դառնադարները— համապատասխանացրել ենք նույն բառի նախորդ դրժածությանը (էջ 420, տող 8)՝ դյուխանդարները:

էջ 427, տող 15. ԵԸ-ի բնագրում՝ բեյի միջև— ուղղել եմք ըստ հատվածի բովանդակության՝ բեյերի միջև:

էջ 427, տող 17. ԵԸ-ի բնագրում՝ մի հատն էր տիկին Օլիմկան— ուղղված է՝ մի հատ էր տիկին Օլիմկան:

էջ 439, տող 7. ԵԸ-ի բնագրում՝ ձևոտի մարդկանց— 1922 թ. ուղղագրությանը՝ ձեռվոտի ձևով է, որ կարդացվում է գրվածի պես, 1940-ի ուղղագրությանը՝ ձևոտ-ին կարդացվում է՝ ձևոտի, ուստի ուղղեցինք՝ ձևոտի մարդկանց:

էջ 439, տողեր 9—10. ԵԸ-ի բնագրում՝ սխալի դավարում— ուղղված է՝ նիսխայի դավարում:

էջ 446, տողեր 25—26. ԵԸ-ի բնագրում՝ Արդևն միս, հաց և կանաչի է առել Մատույան, ստեղծելի վասիլի կինը, Պաշխտի Ավանեսը...— ուղղված է՝ Արդևն միս, հաց և կանաչի են առել Մատույան՝ ստեղծելի վասիլի կինը, Պաշխտի Ավանեսը...:

էջ 451, տող 32. ԵԸ-ի բնագրում՝ հազիվ էր երևում— ուղղել եմք ըստ բովանդակության՝ հազիվ է երևում:

էջ 453, տող 1. ԵԸ-ի բնագրում՝ նրանցից— ուղղված է ըստ ամբողջ նախադասության կառուցվածքի՝ նրանից:

էջ 453, տողեր 17—18. ԵԸ-ի բնագրում՝ զիշերը աչխես և միակիլ— ուղղված է ըստ բովանդակության՝ զիշերը աչխես չեմ միակիլ:

էջ 462, տող 8. ԵԸ-ի բնագրում՝ քառ է կրում— ուղղված է ըստ բովանդակության՝ քառ էր կրում:

էջ 463, տողեր 22—23. ԵԸ-ի բնագրում՝ մակարները հրոսխտում էին, որ տիրում էր...— ուղղված է՝ մակարները հրոսխտում էին, որ տիրում էին:

էջ 466, տողեր 7—15. ԵԸ-ի բնագրում այս հատվածը երեք նախադասությունից է բաղկացած՝ անջատված վերջակետերով, հետևյալ բառերից հետո՝ ...մոտո՜ շունեին: ...վոտսը: ...դուխայի շունը: Հատվածի բովանդակությունը ցույց է տալիս, որ ամբողջը մեկ բազմաբարդ նախադասություն է, որտեղ գլխավոր նախադասություն է հետևյալը (ընդգծել եմք)՝ «կյոռեսցիք, եթե ցույց էին տալիս մեկի տան տեղը, ուսում էին»: Այնուհետև թվարկվում է, թե ինչ էին ասում (անվանում)՝ Սիմոն բեյի տան գլխավոր, Միքայիլը քուրդը և Գոմեշի փոսեր: Հավանաբար նախադասությունը շատ ծավալուն է թվացել, և խմբագիրը կամ սրբագրիչը վերջակետերով երեք մասի են բաժանել: Վերհիշյալ երեք վերջակետերից երկուսը դարձրինք ստորակետ՝ վերականգնելով ամբողջական նախադասությունը:

էջ 470, տող 31. ԵԸ-ի բնագրում՝ կալերը ջրաղացների մոտ էր— ուղղված է՝ կալերը ջրաղացների մոտ էին:

Կրական լիզվի կանոնին ներհակ բոլոր հեղինակային ձևերը, այնպիսիք, որոնք սոսկ ինքագրել կարելի է, որ հեղինակային են (և ոչ խմբագրի, սրբագրիչի արածը կամ գրաշարի վրիպակը), թողնված են նույնությամբ: Ինչպես, օրինակ. էջեր 448, 455 ունի, էջ 456 գնացել էր իմանա (փոխանակ՝ իմանալու), էջ 458՝ նարկավոր չի ներս մտնել (փոխանակ՝ նարկավոր չէ), էջ 478՝ շտապում էր իմանա (փոխանակ՝ իմանալու) և այլն: Սահակ Սեբգեիչ անվանածը (էջ 454) նույնպես պահպանել ենք (թեև ճիշտ կլինե՞ր՝ Սեբգեիչ-ը):

Պահպանել ենք նաև Լյուսյիլա Լվովնա և Սաբրա Կասպարովնա անունների այժմ հնացած ուղղագրությունը՝ զույգ և և Բ: Չուզլեցինք, բանի որ չի կարելի լիովին բացառել այդ անուններում հիշյալ զույգ տառերի առկայության ոճական որոշ արժեքը:

Բնագրում մեկ-երկու նախադասություն, բերես, ինչ-ինչ թերինք ունեն, բայց պահպանել ենք անխախտ: Օրինակ. էջ 464, տողեր 20—24. Ինչպես Հաստ ներսես քեյր բառերով սկսվող նախադասությունը որոշ անկանոնություն ունի. թողել ենք նույնությամբ:

Պահպանված է նաև հետևյալը.

էջ 418, տող 15. Ե՛լ-ի բնագրում՝ նալք ծախող Դեռգը— նախքան այդ (էջ 417) և շրանից հետո (էջ 432 ու հետո) նույն անձը կոչված է նալքավաճառ Դեռգի, Դեռգի Միւնալիչ. ճիշտ համարեցինք թողնել այս անմիօրինակությունը, միայն մի տեղ (էջ 427, տող 18) բնագրի Գյուրգին դարձրել ենք մյուսների նման՝ Դեռգի:

էջ 424, տող 30, էջ 442, տող 34. Ե՛լ-ի բնագրում՝ մեծամեծերը— ճիշտ կլինե՞ր՝ մեծամեծերը, բայց պահպանել ենք բնագրինք:

էջ 432, տող 21. Ե՛լ-ի բնագրում՝ բեղուն— ավելի ճիշտն է բիդան, բայց պահպանեցինք բնագրինք:

էջ 474, տողեր 30—31. Ե՛լ-ի բնագրում՝ նրան պնուում էր շենը, ու ամենից մատիկն էր— այսօր ճիշտ կլինե՞ր՝ ու ամենից մատիկն էր ձևը, բայց գերադասեցինք չուղղել:

էջ 485, տող 6. Ե՛լ-ի բնագրում՝ Այդքան էր զանազան նրանց լեզուները— ժողովրդային խոսքից եկող այսպիսի անհամաձայնությունը (բայր եզակի—նեթական հոգնակի), որը սակավ դեպքերում չէ, որ հանդիպում է Բակունցի երկերում, այստեղ ևս չուղղեցինք (տե՛ս նաև մյուս երկերի Մանոթագրություններում ուղղումների բաժինները):

ՍՏԵՂԵԱԳՈՐԾՄԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ

«Կյուրեսը» գրելու միտքը Ա. Բակունցին, հավանաբար, տվել է Ե. Ջարենցը, որը ծրագրել էր Հայաստանի տարբեր մասերի վերաբերյալ ընտելագրական երկեր ունենալ: Այդ նպատակով նա առավել շնորհալի հեղինակներին խրախուսել է իրենց ծննդավայրի մասին գրելու: Ինքը տվել էր առաջին օրինակը՝ գրելով «Երկիր նախիրն»: Այդպես ասպարեղ եկան՝ Վ. Թոթովենցի «Կյանքը հին Հռովմեական հանապարհի վրա», Գ. Մահարու «Մանկություն և պատանեկություն», «Երիտասարդության սեմին» երկերը, նաև «Այրվող այգեստաններ» վեպը, Մ. Արմենի «Շենդար աղբուրը»: Այդ շարքի երկերից է Ա. Բակունցի «Կյուրեսը»:

Ինչպես Բակունցի գրեթե բոլոր երկերը, «Կյուրեսը» նույնպես հեղինակը ստեղծագործել է, այսպես ասած, իրականից. Գորիսը իր տարբեր թաղերով մեկ բնակավայր է

եղել, Բաէուեցն իր Երկում այն բաժանել է իրար հակադիր երկու մասերի՝ Կյուրես և Գո-
րիս:

Գրողը Կյուրես է անելանում Գորիսի Շենք, այսինքն՝ փոքր բլուրների վրա, Երեք ձո-
րակներում, մեծ մասամբ աչքերի մեջ կառուցված հինավուրց գյուղը, որը այս երկը գրե-
լու ժամանակ գեղ կար, իր վերջին ժամանակներն էր ապրում: Գորիս անունը գրողը տա-
լիս է հարթավայրի վրայի նորակառույց գյուղաքաղաքին:

«Կյորեսը» գրելիս՝ Բաիուեցն անընդհատ հարցափորձ անելիս է եղել Գորիսի Շե-
նի՝ Կյորեսի, առավել տարեց ընակիչներին. նրանցից են առնված փոքրիկ պատմությունե-
րն, Շենի նշանավոր մարդկանց մականուններին, բնութագրումներին մի մասը, մյուս
մասը Բաիուեցն ինքն է հիշել. մանկության և պատանեկության տարիներին ու հետո
տարբեր առիթներով նա լսել է այդ անձանց մասին:

Մենք մի շարք անգամ եղել ենք Զանդեղուրում և հատկապես Գորիսում՝ Բաիուե-
ցի նախակերպարների հետ կապված հարցեր պարզելու նպատակով: 1961 թ. «Կյորեսի»
կապակցությամբ դրույցն ենք շատ գործուցիչներին հետ: Երիտասարդներն ու միջին տա-
րիքի գործուցիչները չլիսեին «Կյորես» երկում հիշատակված անուններով մարդկանց:
Իսկ որոշ տարեց բնիկ գործուցիչներ շատերին էին հիշում:

Պարզվեց, որ «Կյորեսում» հիշված դրեթն բոլոր անձինք իրական մարդիկ են եղել՝
մեծ մասամբ միևնույն կամ փոքր-ինչ այլ անուններով: Իրական են, օրինակ, Գյուրջի
Օրին, Յուլ Օհանը, Ղաթրինի Աղալուն, Ժամհար Պարսեղը, Դարդի Վանկը, Մալակրովին
Նիկողայը, բնիքը (Մաթևոս, Խուրշուդ և այլն), Կիզակով Իսաակը և ուրիշներ:

Բնիկ կյորեսացի, ութսունչորսամյա (1961-ին) Դանիկ ամին (Դանիկ Դուկասյան)
հիշում էր «բյապիբ», բայց քաջ կյորեսացի Գյուրջի Օրու և հաղթանդամ Քյալա (ցուլ)
Օհանի մասին Շենում պատմվող մի բանի ավանդություններ: Դրանք նա լսել էր մեծե-
րից իր մանկության օրերին: Մի ուրիշ բնիկ կյորեսացի՝ Աթանաս Սարգսյանը, պարզ-
վեց, որ Քյալա Օհանի ծոռն է իր մոր կողմից: «Կյորեսում» Գյուրջի Օրու և Յուլ Օհանի
մասին պատմվածքները հիշյալ ավանդություններից են:

Այս երկու կյորեսացիներին հետ, նաև Վոլոդյա Մինասյանի ուղեկցությամբ, մենք
մի ամբողջ ցերեկ շրջել ենք ավերված Շենում. երկու տարեցները ցույց տվեցին «Կյո-
րես» վիպակում հիշվող նշանավոր կյորեսացիների, այդ թվում Յուլ Օհանի և Գյուրջի
Օրու ավերակ տները: Յուլը տվեցին նաև Շենի թաղամասերը, շրջապատի բնությունը՝
Արեգունին կամ Գյունեյ թաղը, Ղաթրինի ձորը, Միջին Մահալը, Շոր աղբյուրը, Լաչին
բերձը (սրի բարձունքից, ըստ «Կյորեսի», իրեն ցած է նետել Սմակի խաչին, բղավելով՝
քանդվեա դու, Գորիս): Նույնությամբ մնում են նաև Լաստի խուլի կողմի ժայռը, Շենը
Գորիսից բաժանող ձորն ու դեղը (Վարարակն): Իրոք կա Մատուռի ձոր, եղել է թագա-
վորական ուսուսց գավորցը (չկուլ)՝ երկասյան, որոնք նույնպես հիշվում են «Կյորե-
սում»: Երկում հիշվող Շնաբի տախտը այն հարթավայրն է, որտեղ կառուցվել է նոր
Գորիսը:

Պահպանված է «Կյորեսում» նկարագրված հին նահապետը, որն սկսվում է Շենից,
գետի աջ ափով՝ ջրաղացների մոտով ձորից բարձրանում է ու հասնում այն տափարակը,
որտեղ առաջ Գորիսի շուկան է եղել: Շուկան չկա (տեղափոխված է այլ վայր), բայց
պահպանված են (Կարապետյան փողոցի սկզբում) հին շուկայի որոշ խանութներ: Մնում
է Դավթարխանայի շենքը (այժմ հյուրանոց), Սասուն գրատան գրադեցրած շինությունը

(նախկին դրատան սենյակների մի մասը տրված է դեղատանը), կա հայոց եկեղեցին և այլն: Մի խոսքով, «Կյորեսում» կատարված տեղապատկերումների ղեկավի մասի «բընորդները» դեռևս պահպանվում են:

Երրեմն «Կյորեսում» որոշ նկարագրություններ կարող են կասկած առաջացնել իրենց իսկությունն նկատմամբ. օրինակ, ըստ Բակունցի պատկերման «ծորի գետը քանդում էր Կյորեսի կողմը», մինչդեռ այժմ գետը հոսում է ոչ թե Շենի մոտով, այլ քաղաքի քարձրության տակով: «Կյորես» վիպակում գետի հոսքի բնույթը (Շենի կողմով) և հին, նահապետական, գյուղական Կյորեսի տակը ջրի քանդելը էական նշանակություն ունի. գրողն ուզում է ասել, որ ոչ միայն ժամանակը, պատմության անողոր ընթացքն են ուղեղնացնում հին գյուղական Կյորեսը՝ հօգուտ քաղրենիական Դորիսի, այլ որ դրան մասնակցում է անգամ բնությունը՝ «հանձին» գետի: Պարզվում է, որ այս դեպքում ևս Բահունցը իրողությունն է նկարագրել. նախկինում, գետը իրոք հոսելիս է եղել Շենի կողմով՝ աստիճանաբար քանդելով նրա տակը, վնասելով ավամերձ տներին: Զախակողմյան (Շենի) ափի քայրայման հետևանքով է, որ Շենից քիչ ներքև գտնվող ձախափնյա ժայռերը փլվել են գետի մեջ, մասամբ փակել ջրի ընթացքը: Դրանից սկսել է ավաղ կուտակվել գետի ձախ ափին՝ Շենի կողմում, և մասամբ փոխվել է ջրի հունը, գետը տեղաշարժվել է դեպի աջ՝ քաղաքի կողմը:

«Կյորեսում» տեղ գտած տեղանուններից միայն մի քանիսն էին անհայտ տարեց կյորեսիցիներին. օրինակ, նրանցից որևէ մեկը չհիշեց Հյուսիսային ծոր, որը ոչ միայն հիշվում է «Կյորեսում», այլև այդ վերնագրով ամբողջ ակնարկ ունի գրողը (տե՛ս այս հրատ. 1-ին հատորում): Յուր տվեցին Քյուսբաթի ծոր և բուրդովին ոչ այն տեղում, որտեղ Բակունցն է «տեղագրել» հին Շենի տվյալ թաղամասը: Այն թաղը, որը գրողը անվանում է Հյուսբաթի ծոր, տարեց կյորեսիցիները կոչում էին Եաֆաբաթին ծոր, նաև՝ Քյալա Օհանի ծոր, որին կից է Տոռոդի ծորը՝ Շենի վերջին թաղամասը: Մեզ թվում է, որ Հյուսբաթի ծոր անունը Բակունցը չի հնարել, հավանաբար ինչ-որ պատճառով մոռացվել է այն (այս մասին տե՛ս նաև Ա. Բակունցի Նրկերի սույն հրատ. 1-ին հատորը, էջ 661—662):

Զի բացառվում նաև, որ որոշ տեղանուններ ու անձնանուններ Բակունցը փոխել կամ «մշակել է»: Օրինակ, «Կյորեսում» խոսք կա Դրնգանի ծորի մասին. այն ևս այնպես է պատկերված, կարծես Շենին է մոտ գտնվում: Մեզ ասացին, որ այն վայրը, որ նկարագրել է Բակունցը իրեն Դրնգանի ծոր, իրականում կոչվել է Դրնգանի ծոր, իսկ Շենից բավական հեռու ցույց տվեցին Դրնգանի ծոր: Հավանաբար, գրողը որոշ «շտկում» է մտքով Շենին մոտ ծորի անվան մեջ: Կամ Քյալա ալլաբեղու մականունը գրողը թարգմանել է հայերեն, և Կյորեսի նշանավոր Քյալա Օհանը Բակունցի «Կյորեսում» հանդես է գալիս Ցուլ Օհան անունով:

Ընդհանրապես, «Կյորեսը» մի բացառիկ երկ է իր իրապատում պատկերներով և այն քանի դասական օրինակը, թե ինչպես կարելի է իրական մարդկանց, վայրերի հաճախ գրեթե արձանագրական թվարկումների մեջ արվեստի ոգի դնել:

«Կյորեսում», անշուշտ, գրողը նաև մի քանի դեպքում «միացյալ» կամ հավաքական կերպարներ է ստեղծել. այսինքն՝ իր գրական հերոսի մեջ նկատելի են ունեցել երկու և ավելի իրական մարդկանց հատկանիշներ և որևէ անունով է կրել նրան: Օրինակ, ալլաբեղի կերպար է Արա ապիրը: Այս անունով և նույն բնույթի է նաև «Եղբայրության ընկերու-

նիններին՝ գլխավոր կերպարը (տես՝ Երկերի այս հրատ. 2-րդ հատորում)։ Այս կերպարի մեջ որոշ գծեր կան Բակունցի՝ մոր կողմից պապ Հարություն Խուրջուդյանից, բայց և կան գծեր, որոնք հատուկ շնն եղել պապին։ Այն ապեր կա նաև «Ձանգեղուր» բեմագրում, որ բուրբուլին այլ բնույթ է ստացել՝ հարմարեցված բեմագրի բովանդակությանը։ «Կյորեսում» ներկայացված երգ հնարող Անդրիին բնութագրելիս՝ դրողն, ըստ կրթվելիս, զգալապես նկատի է առել Երիշենի չրաղացապան Օրդյան Անդրիին (տես՝ «Կարմրաքար» վեպի ծանոթագրությունները)։

Որպես փաստականի գեղարվեստական մշակման նմուշ կարելի է բերել կրթյանների բնագավառում պատկերումը «Կյորեսում»։ Կյորես գյուղի ցնցոտիավոր, ոտաբորիկ երեխաները գետի մոտ կոլիւններ են անում Գորիս քաղաքի «պալատնավորների» դասերը՝ ընդհանուր շփոթում, իրար, եղբւն, նրանց մասնակիցներից մինչև 1960-ական թվականները կարելի էր հանդիպել Գորիսում։ Սակայն տարից ականատեսները պատմում էին, որ կոլիւններ տեղի են ունեցել նաև բուն Շենի (Կյորեսի) առանձին թաղերի երեխաների միջև։ Այս վերջինի մասին Բակունցը լուրջում է պահպանում, քանի որ «Կյորեսի» գլխավոր մտահղացումն արտահայտելու դրոշին այդպիսի՝ միջկյորեսյան կոլիւնների նկարագրությունը կխանգարեր։ Շեղինակին պետք էր ամեն կերպ սրել հին գյուղական Կյորեսի և նոր քաղաքային Գորիսի հակադրությունը, համակրանք առաջացնել Կյորեսի նկատմամբ և ցավ՝ նրա մահացման համար։ Պատկերելով Կյորեսի և Գորիսի երեխաների կոլիւնները, որոնք տեղի են ունեցել Բակունցի մանկության օրերին, և լուրով Կյորեսի միջթաղային կոլիւնների մասին, դրողը վարպետորեն խորացրել է վերահիշյալ հակադրությունը։

«Կյորեսում» թեև կան պատմական հետադարձ հայացքներ, բայց ամբողջական ներկարգությունը վերաբերում է 1900—1910-ական թվականներին, որը հինգավորը Շենը ղեկոս պահպանում էր որպես գյուղական հատված, լայն շատ կողմերով կախման մեջ էր նորակառույց «շահարից»՝ քաղաքից, որը Արցախ-Սյունիք ընդարձակ շրջանում վաճառաշատ կրկնորդ քաղաքն էր դառնում Շուշիից հետո։

Շենի գյուղացիները քաղաքից կախման մեջ էին ոչ միայն վարչական տեսակետից (վարչական բոլոր հիմնարկները քաղաքում էին), այլև տնտեսական, քանի որ անհրաժեշտ ապրանքները գնում էին քաղաքի ամպլազաներից (խանութներից), նրանցից ումանք աշխատում էին քաղաքի բեյերի և վաճառականների մոտ, ուստի էին անում քաղաքի վաշխառուներից ու վաճառականներից և այլն։

Շենը քայքայվում էր։ Գյուղական ծանր աշխատանքից շատերն էին փախչում հեռավոր քաղաքներ՝ Բաքու, Սամարղանդ և Միջին Ասիայի այլ բնակավայրեր, շատերն էլ փոխադրվում էին Գորիսի «շահար», փորձում զբաղվել առևտրով։ Այս վերջիններից էր Բակունցի հոր՝ Ստեփան Թևոսյանի ընտանիքը, որը 1895 թ. Շենից փոխադրվել է քաղաք, և ծագումով ու արմատներով գյուղացի Ստեփանը բախտը փորձել է առևտրի ու նավթարդյունահանման (Բաքվում) բնագավառում ու ձախողվել։ Ա. Բակունցը ծնվել է քաղաքում, ընտանիքի՝ այդտեղ հաստատվելուց չորս տարի անց, բայց ինչպես վկայում են գրողի ղանգեղության բոլոր երկերը, այդ թվում «Կյորեսը», նրան հարազատ էր մընում գյուղը, տվյալ դեպքում իր պապերի բնակավայր Շենը, պատկերավոր ասած՝ Ա. Բակունցի սիրտը մնացել էր Շենում, թեև ինքը քաղաքում էր ծնվել ու բնակվել։

Ըստ էության, Գորիսի իրական Շենը և քաղաքը գրողի համար մի տեսակ նախակերպարներ են եղել, որոնք նրա գրչի տակ գրական կերպարներ են դարձել՝ Կյորես և

Գորիս անուններով. գյուղական Շենը կոչվել է գյուղական արտասանությամբ, ինչպես Բակունյն է ասում՝ կյորեսներեն կամ կյորեսի լեզվով («Ալդբան գեղեցիկ և հնչել էր Կյորեսի լեզուն»), իսկ բաղաբը նույն անվան դրական տարբերակով՝ Այստեղից Բակունյն սկսել է գործածել նաև կյորեսեցի, որ նշանակում է Շենի գյուղացի և զոբխեցի, որ նշանակում է բաղաբի բնակիչ:

Նվ. այդպիս, իրականում լինելով Գորիսի բնակիչ, Բակունյն չերմ ձոն է գրել Կյորեսին ու կյորեսցիներին ուղղված, մինչդեռ Գորիսը երզիված է հաճախ խայթածաղորով ու արհամարհանքով:

«Կյորես» երկը կառուցված է Բակունյի գրեկակերպի դրսևորումներից մեկը հանդիսացող հակադրության եղանակով: Միմյանց, որպես ընդհանրացած կերպարներ հակադրված են, ինչպես ասվեց, նահապետական Կյորեսը և նոր բաղրեմական Գորիսը, այսինքն՝ դարավոր ավանդական հայոց գյուղը (հայոց Մխնաձորը) և նոր առևտրաշատ, զարգացող բաղաբը:

Ամենից առաջ դա բարոյական հակադրություն է. Կյորեսը ներկայացված է որպես աշխատավորական միջնարհ, երբեմն դուցադնական գծերով ու դուցադններով, որպես արդարության ու արդարների խորհրդանիշ, որպես ոչ նյութապաշտ, հաճախ անշահ, բռնաբարի մարդկանց քնակավայր, նաև որպես ազգային ավանդների, հատկապես ազգային լեզվի պահպանիչ Գորիսը բնութագրվում է որպես նյութապաշտության, շահամոլության կենտրոն, «հողերը շահ չունեցող» բեյերի, դատարկախոս սպորդիստների, խաբիրա ու դրամաշորթ վաճառականների, մինչև ուղն ու ծուծը բաղրենի Օլիկաների ու Լուսինյա Լիովնաների բնակավայր, այնպիսի մարդկանց բաղաբ, որոնց բարոյական ղեկավարը կորել է ու դրա հետ նաև՝ ազգային ղեկավարը. այդ նրանք են, որոնք հալածվում են գյուղացու լեզու և աշխատում են լիստեղ նրանով ու իրար հայերեն չլուծել, այլ՝ Տիլրան Պետրիչ կամ Սաբուր Կասպարովնա, նրանց երեխաներն էին, որ չէին հաճախում հայկական «խեղճ» ուսումնարան, այլ՝ գնում էին թագավորական ուսուցչի լեզու կամ գլխավոր:

Ընդհանրապես, Բակունյն ազգային արժեքները գնահատելիս միշտ ելնում էր բարոյական հիմունքից. իր ստեղծագործության մեջ նա մերժում է անբարոյականը. որի մի արտահայտությունն է համարում հայերի ինքնապաշտոնացումը ու առհասարակ ամեն ժողովրդի ինքնապաշտոնացումը: «Կյորեսում» որպես խարդախանալու, բաղրենիանալու, նյութապաշտ դատնալու մի դրսևորում է ներկայացված ասպաղախնացումը:

Ուշագրավ է, որ 1910-ական թվականների իրական Գորիսում այն աստիճանի բաղրենիություն և ասպաղախնացում չի եղել, ինչպես նկարագրված է «Կյորեսում»: Պարզ է, հեղինակը իր մտահոգացումը մարմնավորելու համար առհասարակ հայոց որոշ մասի մեջ հղած բաղրենիանալու և ինքնապաշտոնացման հակումը կենտրոնացրել է իր երկի ճեղքատակային կերպարի՝ Գորիս բաղաբի մեջ, նրան հակադրելով դրական կերպարը՝ զուտ հայկական Կյորեսը:

Ի դեպ, 1960-ական թվականներին, երբ մենք հանդիպումներ ունեցանք մի շարք տարեց գործիսեցիների հետ, նրանք երբեմն զանգառվում էին, որ Բակունյն տեղ-տեղ սխալ բաներ է գրել իրենց բաղաբի և նրա բնակիչների մասին: Անշուշտ, հաշվի չէին առնում, որ «Կյորեսը» թեև իրականից նկարված չլուսապատկեր է, բայց և իսկական գեղարվեստական ստեղծագործություն է, և որ զրոգ-արվեստագետ Գորիս և Կյորեսը գրա-

կան կերպարներ է ստեղծել՝ պարզապես օգտագործելով իրական շատ անձանց հատկանիշներ ու փաստեր:

«Կյոռեսը» Բակունցի մյուս երկերի նման հայկական ազգային, յուրահատուկի խրտացում է, այդ տեսակետից գրողի լավագույն երկերից մեկը: Ինչպես այլ դեպքերում, այստեղ ևս զրոգը խիստ բնորոշ դանդաղությանը գեղարվեստական ընդհանրացմամբ հասցնում է իսկական համադգային արվեստի բարձրության: Ապա նաև՝ այս երկի մեջ Բակունցի արած հակադրությունը վեր է բարձրանում նաև նահապետական հայ գյուղի և քաղրենիական վաճառաշատ քաղաքի հակադրության զուտ ազգային մակարդակից և հասնում ընդհանրապես բարոյականի ու հակաբարոյականի հակադրության համամարդկային մակարդակի: Միայն «Կյոռեսը» լավ թարգմանության է կարող, բանի որ նրա լեզվի ու ոճի ազգային բնույթը ևս ուժեղ է. պետք է այն նույնարժեք արտահայտություն գտնի այլ լեզուներով կատարվելիք թարգմանությունների մեջ: Առայժմ այդպիսի թարգմանություն չկա:

Մ ա ճ ո ր ա գ ր ու թ յ ու ն ն ե ռ ը ս տ է ջ ե ռ ի և տ ո ղ ա ն ա մ ա Ր Ն ե Ր ի

էջ 412, տողեր 2—3 O tempora, o mores — լատիներեն է, նշանակում է՝ «ժամանակներ, օ՛ բարբեր: Հին Հռոմի նշանավոր հոնտոր Մարկոս Տուլիոս Ցիցերոնի խոսքն է, որ նա ասել է Հռոմի սենատում ապստամբ Կատիլինայի դեմ արտասանած իր առաջին ձառի մեջ (սկսվում է այսպես՝ «Վերշապես, մինչև ե՛րբ դու պետք է շարաշահես մեր համբերությունը, Կատիլինա»: Հետագայում և այժմ «ՅՕ՝, ժամանակներ, օ՛, բարբեր» ասել ու ասում են այն դեպքում, երբ շատ անհաճու անարդարություն են նկատում (ուզում են ասել, իբր՝ ժամանակներն ու բարբերը որքան են փոխվել դեպի վատը) կամ՝ ընդհանրապես երբ ուզում են շեշտել ժամանակի բարբերի որևէ բնույթը, Բակունցը իբրև բնարան բերելով Ցիցերոնի արտահայտությունը՝ ուզում է ընդգծել, որ «Կյոռեսը» գիրք է բարբերի մասին, որ իր երկում տարբեր ժամանակների ու տարբեր բարբերի բախում է նկարագրված: Ցիցերոնի խոսքին կցելով իր Օ՝ Զանգեզուր, օ՛ Կյոռես սողը՝ չափածոյի բնույթ է տվել խոսքին (և դա գրողից պահպանված միակ չափածո կտորն է, թեև նա չափածո երկեր գրել է):

էջ 412, տող 22. Շ ե ն — Գորիսի Շենը Հայաստանի հնագույն գյուղերից է եղել, զանգեզուրյան բնորոշ քարանձավային բնակավայր՝ տեղաբաշխված երեք ձորում, բարձունքին՝ տեղական իշխանի (մելիրի) բերդը, թաղերից՝ Դյունեյը, Միջին մշակը և այլն (տե՛ս վերը): 1926 թ. վերջերին որոշում է կայացվում գյուղը տեղափոխել գետի մյուս ափը՝ տափադակ (Շհարի տախտ), ուր կառուցվում էր նոր Դորիսը, ով աստիճանաբար հնագույն այդ բնակավայրը լքվեց, դարձավ ավերակ: 1950-ական թթ. Շենի լքված քարայրներում բնակություն էին հաստատել Ղարադաղից ներգաղթած հայերը: Այժմ հին Շենի տեղում բնակելի նոր շենքեր են կառուցում (Շենի մասին տե՛ս նաև հրկերի այս հրատ. 1-ին հատորում՝ «Բրուտի տղան» և «Հյումբաթի ձոր» երկիրի ծանոթագրություններում):

էջ 412, տող 25—էջ 413, տողեր 1—2. Երի լեզվից վախենում էր մինչև անգամ Բաղադավաթ Մարտոս բնյը — այստեղ և այսուհետև խոսքը վերաբերում է 1910-ական թթ. Գորիսի քաղաքագլուխ Մատթեոս Տեր-Գրիգորյանին, որի դեմ 1915 թ. հուլիսի 26-ին Բակունցը ֆելիետոն է հրապարակել Շուշիի «Փայլակ» թերթում (№ 26)՝ «Մաթվել

Մաքվեիր... (Մի անհայտ մարդու անհրաժեշտ կենսագրության փորձ)՝ վերնագրով (տե՛ս այս հրատ. 4-րդ հատորում)։ Այս առթիվ Բակունցը 34 օր բանտ է նստել։ Նըշնը նաև, որ 1910 թ. նույն Մատթեոս Տեր-Դրիգորյանը խրախուսել է գորխսեցիներին նամակ գրել ամենայն հայոց կաթողիկոս Մատթեոս Բ-ին խնդրելու Գորիսի ծխական դպրոցի շրջանավարտ Ալեքսանդր Բակունցին ընդունելու էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը։ Ինքը բաղադրելու էլ ստորագրել է այդ խնդրագիրը ուրիշ 151 գորխսեցիների հետ։ Այդ խնդրագիրը օգնել է, որ Ա. Բակունցն ընդունվի ճեմարան։ Երբ 1915 թ. բանտարկված Բակունցի մայրը՝ Բոխլազուլը, դնում է բաղադրելու Մատթեոս բեյի մոտ խնդրելու աղառնի որդուն, զայրացած բաղադրելու հիշեցնում է իր օգնությունը Ալեքսանդրին ճեմարան ընդունելու գործում և հանդիմանում, որ թալո լավության դիմաց Ա. Բակունցը ֆեյխտոն է գրել, ինչպես և Թուրքիկներ տարածել իր դեմ։

էջ 421, տող 21. Անդրկասպյան երկիր, մինչև Քեբի, մինչև Բովսար— խոսքը Միշին Ասիային է վերաբերում և նրա բաղադրներին, դեպի ուր արտագաղթում էին զանգեզուրցիները։ Քերթին այժմ գտնվում է Թուրքմենական ՍՍՀ-ի կազմում, Բովսարը (Բուխարան)՝ Ուզբեկական ՍՍՀ-ի կազմում։

էջ 424, տողեր 12—15. ...սեռառաքնակ էր... նրանք առանձին ազգ են՝ այլում են և երկրագլուխ են բարձր ծառերի...— Նման բնութագրեր կան նաև «Եկորեստ» 10-րդ մասի վերջում. էջ 480, տողեր 14—16 և «Մարու» պատմվածքում (տե՛ս Երկերի այս հրատ. հ. 1-ում)։

էջ 424, տող 34. Քյուրդիստան— խոսքը լաշինի և նրա շրջակայքի քրդաբնակ վայրերի մասին է։

էջ 424, տող 35. Բայանդուրից մինչև Շաքանան— նկատի ունի Գորիսի շրջանի Բայանդուր գյուղը (1969-ից՝ Վաղատուր), մյուսը, հավանաբար, Գորիսից հարավ-արևելք ընկած Շոթուանի գյուղն է, Հաղարու գետի ափին (այժմ՝ Աղրբեջանական ՍՍՀ-ում)։

էջ 425, տողեր 1—2. Սիսլանի մի մասը՝ Ուստան գետից ձախ— Որոտանը անցնում է Սիսլանի շրջանով՝ սկիզբ առնելով նրա հյուսիսում, հոսում է դեպի հարավ-արևելք, կտրում Գորիսի շրջանը արևմուտքից դեպի արևելք և մտնում Աղրբեջանական ՍՍՀ։ Ուստանից ձախ այստեղ նշանակում է Սիսլանի շրջանի հյուսիսարևելյան մասը։

էջ 425, տող 15. Պոռխուրով, Կրատնիկով, Վիտով, Տրնդել— Ռուսաստանի հայտնի գործարանատներ էին։ Տրնդելը «Եկորեստում» հիշվում է նաև այլ առիթով (էջ 438), հիշատակվում է նաև «Կարմրաքարում» (տե՛ս Ժանոթագրությունը)։

էջ 425, տող 19. Տրապիզոն— բաղադր Պոնտոսում, Սև ծովի հարավային ափին, ունեի հայկական բնակչություն, այժմ Թուրքիայի մեջ է (տե՛ս նաև «Գործ Մայրանա»-ի Ժանոթագրությունները)։

էջ 425, տողեր 27—28. Թավրիզ, Խուրասան և Եզգան շահար— Թավրիզը գտնվում է Իրանի հյուսիս-արևմուտքում, Խորասանը Իրանի հյուսիս-արևելյան նահանգն է, Եզգանը կամ Եզդը բաղադր է կենտրոնական Իրանում։

էջ 430, տողեր 5—6. Օրդուբադի չիբի և բուզի բեռները— Օրդուբադը բաղադր է Նախիջևանի գավառի հարավ-արևելքում (այժմ Նախիջևանի ինքնավ. հանրապ.), որն իր շրջակայքով հայտնի է իրրև մրգառատ վայր։

էջ 430, տող 14. ցաֆուսեցիք, մեզարցիներ, նոբուցիք, ձոբկեցիներ. էջ 474, տող 22. Ցաֆուս, նոբու, Մեզար և Ձոբկ գյուղերում— Ցարուտ անունով վայր կա Տաթևի

վանքից արևելք, մյուս անուններով դանդեղուրյան բնակավայրեր չեն հիշատակված. եղել են կամ կան՝ Մեզրա (Մեղրուց 50 կմ հարավ-արևմուտք, Պարսկաստանում), Չոբեք Սյունիքի Բաղը գավառում (Ղափանի շրջան):

էջ 430, տողեր 26—33, նաև էջ 473, տողեր 14—17. Գորիսի ջրաղացպանի մասին այս երկու դեպքում ասվածը, ինչպես և ջրաղացպանի տեսակետները շատ բանով նման են «Կարմրաքարի» ջրաղացպանի մասին ասվածին ու նրա տեսակետներին (տե՛ս «Կարմրաքար» վեպն ու ծանոթագրությունները):

էջ 431, տող 3. Յուլաբաւ, նաև էջ 432-ի տողատակի հեղինակային ծանոթագրության մեջ՝ Յից քաւ (սլիճ ժամանակ չբեր կանայք ուխտ էին դնում): Գտնվում է Գորիսից հնձորենի տանող խճուղու մոտ, Գորիսից 2—3 կմ հեռավորությամբ՝ Շոր ձորում: Զպետը է շփոթել Գորիսից Սիսիան տանող ճանապարհի մոտ, Գորիսից ոչ հեռու գտնվող մի այլ բարի հետ, որ կոչվում է պորտաքար:

էջ 431, տողեր 12—13. «Թիւ ՌժԴ... ես Մելիք Էգան կառու[ցի]...» — ՌժԴ Հայոց թվականը համապատասխանում է 1565 փրկչական թվականին:

էջ 433, տող 6, էջ 450, տողեր 18—19. Դալլաք Ռոզի — այս անունով հերոս կա նաև «Ընկեր Գալուստը» պատմվածքում (տե՛ս Երկերի այս հրատ. 2-րդ հատորը):

էջ 436, տողեր 8—10. Իբաւ Ետկից ձգվում էին հարյուրավոր խանութներ միայն ուսական մանուֆակտուրայի — սա չափազանցություն է: Գորիսի շուկայում միայն գործվածքեղենի հարյուրավոր խանութներ պարզապես չէին կարող տեղավորվել. դեռ խոսվում է նաև այլ ապրանքների րազմաթիվ խանութների մասին:

էջ 436, տողեր 26—27. ալլաւը իսկական Կուրան է — այսպես կոչվել է Կուրանի ալյուրը: Կուրանը (Հյուսիսային Կովկաս) միշտ հայտնի է եղել իր առաջնակարգ ցորենով:

էջ 442, տող 12. Բաւիւրաւ — գետ և բերքառատ հովիտ Զանգեզուրից արևելք ընկած տարածքում. նույնը կոչվում է նաև Դետիր, Դետամեջեր, Արան և այլն (տե՛ս նաև «Կարմրաքարի» ծանոթագրությունները):

էջ 442, տող 32. Հաւաճայի սիգաւ — Կուրայում և նրա մայրաքաղաք Հավանայում արտադրվող սիգարետը հարյի է եղել:

էջ 442, տող 32. Հոննոսի գինի — խոսքը վերաբերում է Դերմանիայի Հոննոս գետի շրջակայքի գինիներին (տե՛ս նաև «Լիդեր Արմենիեր»-ի ծանոթագրությունները):

էջ 443, տող 22. վննսի արոտ — վիեննայի կոշիկի աթոռների տեսակը ճկված փայտերից էին պատրաստում:

էջ 443, տող 27. Ժուրժ Բորմանի շոկոլադները — Ժորժ Բորմանը հրուշակեղենի շվեյցարացի արտադրող էր. ցարական Ռուսաստանում հայտնի էին նրա թխվածքները, անուշեղենը:

էջ 443, տող 28. Դեգի կոնֆետ — անուշեղենի տեսակ, որ հարյի էր Ռուսաստանում:

էջ 443, տող 30. Դվաթժոլու հալվա — խոսքը Դվորժակի հալվայի մասին է, որ համարվում էր բարձրորակ:

էջ 444, տողեր 3—4. Սա էլ կասի, որ շուն է և շան ազգից է — 12 էջ հետո (էջ 456, տողեր 31—32), կրկնվում է նույնությամբ:

էջ 451, տողեր 3—4. Բեւական դատավարության Կոնդ օբինացի մեջ գտնել — կոնդ օբինացի նշանակում է օրենքների ժողովածու (կողբքս):

էջ 458, տող 6. կանաչ սեղանի շուքը — այսինքն դրամով թուղթ խաղալիս:

էջ 461, տողեր 13, 16—17, 25, 28, 32—33 և այլուր. Հայաստանցի, Հայաստան, Հայրստունի կողմերից, Հայրստուն— Արեւելյան Հայաստանի՝ ցարական Ռուսաստանի իշխանության տակ գտնվող շատ վայրերում, այդ թվում Զանգեզուրում, Հայաստան ասելով հաճախ հասկանում էին Արեւմտահայաստան, հայաստանցի՝ արեւմտահայաստանցի, Հայրստուն և հայրստունցի գործիսեցիների գործածած բարբառային ձևերն են (տե՛ս նաև «Կարմրաքարի» ծանոթագրութունները)։

էջ 461, տող 35. Մշո Սուրբան սուրբ Կառապետ— այսպես ժողովուրդը անվանում էր Մուշ բաղարից դեպի հյուսիս-արեւմուտք 30—35 կմ հեռավորության վրա գտնվող նշանավոր Ս. Կարապետի կամ Գլակա վանքը, որ մենաստան էր և ուխտատեղի. կոչվում էր նաև Հնդակնյա վանք (տե՛ս նաև «Հովնաթան Մարչի» ծանոթագրութունները)։

էջ 462, տող 2. Խոյեցի կլլան. զանգեզուրցիները, մասնավորապես Սիսիանի բնիկները XIX դարում իրենց մոտ վերաբնակված խոյեցիներին մինչև այժմ էլ կլլան են անվանում՝ իրենց համար անսովոր խոյի բարբառի պատճառով։

էջ 463, տող 34. 1897 թվից...— 1895—96 թվականներին Արեւմտյան Հայաստանում տեղի ունեցած հայկական կոտորածների հետեանքով շատ արեւմտահայեր ապաստան գտան Արեւելահայաստանում։

էջ 464, տող 16. «Մշակի» անխափան ընթերցողն էր, նաև էջ 479, տողեր 7—8. «Մշակ» էր ընթերցում— նկատի ունի Գ. Արծրունու հիմնադրած «Մշակ» լրագիրը (հրատարակվել է 1872—1921 թթ.)։

էջ 470, տող 30. Սանդ աղբյուրի ձորը— Սանդ աղբյուր հիշվում է նաև Երիշեն գյուղը պատկերող բակուցյան երկրորդ, օրինակ, «Ձմառն մի դիշեր» պատմվածքում։ Երիշենը շատ մոտ էր Գորիսին (այժմ գրեթե միացած են) և բնական է, որ այդ աղբյուրը և նրա շրջակայքը մոտ լինեին թե՛ Գորիսին, թե՛ Երիշենին։

էջ 476, տողեր 10—11. Աշխատեցինք ճշմարիտ նկարագրել Ավագիմովների ավագ եղբայր Սողոմոնին, նաև էջ 476, տողեր 30—31. Նույն արդարությամբ նկարագրեցինք Սփրատ Երեմի առևտրական կշիռը Գորիս ֆաղաֆում— հեղինակի այս և նման մյուս «հավաստումները» զուտ ոճական (երգիծանքը սաստկացնելու) արժեք ունեն, և Բակունցը իր հերոսներին հաճախ ծաղրանկարային բնույթով է պատկերել՝ անհրաժեշտ չափազանցումներով։

էջ 479, տող 1 և հետո. Պավլի Բյյ Օրբելյան— Որբելյան հայոց իշխանական տոնը հնուց ի վեր հայտնի էր Սյունիքում։ Ծագումով երբեմն համարում են Տաթև գյուղից։

էջ 479, տող 8. «Ելիզավետպոլի նահանգային տեղեկատու»— Ելիզավետպոլի Ուտիքի Դանձակ հինավուրց բաղարի անունն է՝ դրված երկրամասը Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնելուց հետո. այժմ Ադրբեջանական ՍՍՀ-ում՝ Կիրովաբադ։

էջ 480, տողեր 14—16. Զանգեզուրի հաբավում ապրող այրումների մասին, նրանց համարելով վաղեմի առևտրիկների մնացորդներ— մասնակի կրկնություն է էջ 424, տողեր 12—15-ում ասվածի (տե՛ս նաև համապատասխան ծանոթագրութունը)։

էջ 480, տողեր 21—22. տիրե Գողթան երկրին, Երեւակին, Վայոց ձորին, Կապանին և Հաբանդին մինչև Փայտակարան— Գողթան երկիրը Ադուլիսն է իր շրջակայքով (այժմ Նախիջևանի ԽՍՀ-ում), Երեւակը ընդարձակ գավառ էր Մեծ Հայքի Սյունյաց աշխարհում, Արաքսի ձախափնյա տարածքում (այժմ Ադրբեջանական ՍՍՀ-ի կազմում), Վայոց ձորի տարածքն ընկած է այժմյան Նդեգեանձորի և Աղիգեհնկովի շրջաններում, Կապան կոչ-

վում էր Մեծ Հայքի Սյունյաց աշխարհի Զորք դավառի բերդաբաղաբը՝ Ողջի գետի ափին։
Կապան անվան փոփոխված ձևն է Ղափաճ-ը, Հաբանդը դավառ է Զանգեզուրում, մոտա-
վորապես այժմյան Գորիսի շրջանն է (կոչվել է նաև Զադեձոր)։ Հաբանդ դավառ եղել
է նաև Արցախում, այժմյան Լևոնային Ղարաբաղի Ամարասի շրջակայքում։ Փայտակա-
բանը Մեծ Հայքի ամենաարևելյան ընդարձակ աշխարհն է, որ տարածվում էր մինչև
Կասպից ծով։

Կ Ի Ն Ո Ւ Ե Մ Ա Գ Ի Ր

Ձ Ա Ն Գ Ե Ձ Ո Ի Ր

(էջ 489)

Բնագրային աղբյուրն է «ՀՍՍՀ Հոկտեմբերյան հեղափոխության և սոցիալիստական
շինարարության պետական կենտրոնական արխիվում» պահվող մեքենագիրը՝ ֆոնդ 704,
ցուցակ 1, գործ 6։ Սա Բակունցի «Զանգեզուր» բեմագրի (սցենարի) մեծ տարբերակի
մեզ ծանոթ միակ պահպանված հեղինակային բնագիրն է։ Դա մեքենագրվածի 3-րդ օրի-
նակն է, 117 էջ, 116-ը բեմագիրն է, 117-րդ էջում՝ փոքր հիշատակարանը, Ամբողջ մե-
քենագիրը պատճենված է կապույտ պատճենիչով։ Վերջում հիշատակարանը մեքենագրե-
րված է սևով։

Յուրաքանչյուր մասի բնագրից առաջ կես էջից ավելի մաքուր տեղ է պահպանված՝
հավանաբար, ուժիսորական նշումների համար։ Որևէ էջում ուղղումներ ու ճշտումներ
չկան, ձեռագրի հետ համեմատված չէ, հեղինակը վրան որևէ աշխատանք չի կատարել։
Շատ են մեքենագրական վրիպակները և առհասարակ վրիպումները, մասնավորապես կետա-
դրական բացթողումները, անմիօրինակությունները, ակնհայտ սխալները։

Հեղինակն, ըստ երևույթին, աշխատել է մեքենագիր առաջին օրինակի վրա, թերևս,
ուղղումներն անց կացրել նաև երկրորդի մեջ, իսկ երրորդը մնացել է առանց ճշտում-
ների։

«Զանգեզուրի» այս մեծ բեմագիրը հրապարակվել է երկու անգամ (մասնակի կըր-
ճատումներով)։ «Սովետական գրականություն» ամսագրում՝ 1962, № 1 և զրոյի երկերի
1964 թ. հրատարակության 2-րդ հատորում։ Այժմ հրատարակվում է պահպանված մե-
քենագիր օրինակն ամբողջությամբ։ Ուղղել ենք վրիպումներն ու վրիպակները, Ստորև
բերում ենք ուղղումներից միայն մի քանիսը, որոնք, թերևս, հնարավոր է, վիճելի
լինեն։

Ուղղումներ

էջ 500, տող 3. ՄՕ-ի բնագրում՝ Դոան անցից () կանչում է— փա-
կադոնում հավանաբար պետք է ավելացվեր բանտային դոան անցքի ոռոսերեն անունը,
որ այս 3-րդ մեքենագիր օրինակում չի լրացված։ Ավելացրել ենք՝ ГЛАЗОК:

էջ 513, տողեր 4—5. ՄՕ-ի բնագրում՝ երգի լսվում է— ուղղել ենք ըստ բովանդա-
կության՝ երգի հետ լսվում է:

էջ 513, տող 32. ՄՕ-ի բնագրում՝ դուռն աղմուկով բացվում և ներս են մտնում— ուղղել *ենք՝* դուռն աղմուկով բացվում է և ներս են մտնում:

էջ 517, տող 7. ՄՕ-ի բնագրում սխալմամբ նշված է 7, իբր 7-րդ բաժին, բայց 10-րդ բաժինն է (առաջին մասի). ուղղել *ենք՝* 10:

էջ 524, տող 10. ՄՕ-ի բնագրում՝ մեկը բոլորից— ուղղել *ենք* ըստ բովանդակության՝ մեկը բոլորից:

էջ 531, տող 22. ՄՕ-ի բնագրում՝ Տղան հանկարծակի եկավ— ուղղել *ենք* ըստ բովանդակության՝ Տղան հանկարծակիի եկավ:

էջ 546, տող 8. ՄՕ-ի բնագրում՝ Մարին— ուղղել *ենք՝* Զիֆին:

էջ 543, տող 18. ՄՕ-ի բնագրում չի նշված երրորդ մասի, 10-րդ բաժնի համարը, նշել *ենք՝* 10:

էջ 546, տող 32. ՄՕ-ի բնագրում՝ Զիերը փաշում են դառը և փառստ կածանով— ուղղված է՝ Զիերը փաշում են սարը՝ փառստ կածանով:

էջ 553, տող 11. ՄՕ-ի բնագրում՝ ցրվում է մի ժայռ— ուղղել *ենք* ըստ բովանդակության՝ ցցվում է մի ժայռ:

էջ 573, տող 16. ՄՕ-ի բնագրում՝ Փրագի— ուղղել *ենք՝* ճրագի:

էջ 581, տող 26. ՄՕ-ի բնագրում՝ ձիավորներին— ուղղել *ենք* ըստ բովանդակության՝ ձիավորները:

էջ 584, տող 21. ՄՕ-ի բնագրում՝ իրենց— ուղղել *ենք* ըստ բովանդակության՝ իրենց:

Այստեղ *ևս* զցել բայը գրված է Բ-ով, երրիմն՝ Գ-ով. դարձյալ՝ հեղինակային խոսքում դարձրել ենք զցել, հերոսների լեզվում պահպանել ենք Բ-ով ձևերը: Կա և՛ շաղաքատեւ, և՛ ջրաղաքատեւ, ալելի շատ առաջինը. ջրաղաքատեւ ձևերը դարձրինք ջաղաքատեւ: Գործածված են և՛ տառնուկերություն, և՛ տառնուկերություն ձևերը, ալելի շատ առաջինը. տառնուկերությունը՝ դարձրինք տառնուկերություն:

Նույնությամբ թողել ենք այն ամենը, ինչ վերիպակ կամ վրիպում չէ, այլ հեղինակային գրելակերպ կամ թեկուղ անճշտություն, բայց հեղինակի այլ երկերի մեջ *ևս* հանդիպող: Օրինակ, բերականական թվի անհամաձայնությունները, ինչպես՝ լսվում է ռուսացում (էջ 499), վեշերը ոտներին փաթալվեց (էջ 531), ձիերի մի մասը գերի մնացին (էջ 560), իրերը, որի... (էջ 541) և այլն:

Ամենուրեք գործածված են պարույրիկ, կամենդանտ ձևերը, որոնք պահպանված են: Մի տեղ կա՝ կումենդանտ ձևը, որ դարձրել ենք մյուսների նման: Ամենուրեք առկա է կարմիր բանականի գրություն ձևը (առանձին). պահպանել ենք:

Մի տեղ առկա է ձիերը նստում են. ալելի ճիշտ կլինե՞ր՝ ձիերին նստում են. բայց պահպանել ենք բնագրին: 553-րդ էջում (տող 21) կարդում ենք՝ ...ով «մեզար»-ը զլեխին, ով նեամաշ շինելը...— պետք է լինե՞ր... ով հնամաշ շինելը հագին. պահպանել ենք բնագրի: Կա ոսոս և ոսոսա. երկու ձևն էլ թողել ենք (առաջինը, սովորաբար, հեղինակային խոսքում է, երկրորդը՝ հերոսների): Թողնված են նաև նախադասությունների մեջ հանդիպող որոշ անկանոնություններ:

Մերենագիր այս 3-րդ օրինակում շատ դեպքերում անհնար է պարզել, թե այս կամ այն բառաձևը մերենագրողինն է, թե հեղինակային, ուստի և հնարավոր են մեր կողմից կատարված անտեղի ուղղումներ կամ չճշտված մերենագրական սխալներ:

«Զանգեզուր» այս մեծ բեմադրից բացի պահպանվել է նաև փոքրը (15 էջ), որի ենթավերնագրում կարդում ենք՝ Համառոտ լիբրետտո (ներկա հատորում այն գրված է Այլ խմբագրում բաժնում)։

Մեծ բեմադրի վերջում, առանձին էջի վրա գրողը կցել է անհրաժեշտ հիշատակաբանը, որը տեղեկացնում է բեմադրի ստեղծման ժամանակի մասին։

Հիշատակարան

Հագար ինը հարյուր երեսունինգ րվի սեպտեմբեր Երեսունին սկիզբն Եղալ Երևան քաղաքում և ավարտվեցավ հագար ինը հարյուր Երեսունվեց րվի հունվար քառասունին, օգնականությամբ զանգեզուրցի մի խումբ կոմունարների, որոնց հեղինակը երախտապարտ է։

«Զանգեզուրից» առաջ Հայկինոյի պատվերով Բակունցը գրել է այլ բեմադրեր՝ «Անթիլ տակ» (կոչվել է նաև՝ «Աղղանշան ջրվեժի մոտ»)՝ 1930, «Արևի զավակը»՝ 1933, «Ալազյազ» (կոչվել է նաև՝ «Լեռնալիքի իրողություն», «Տրապիզիտ Ալազյազի վրա»)՝ 1935։ Առաջին երկուսը նկարահանվել են նշված թվականներին, երրորդը ստույգ չգիտենք՝ ներկարահանված Եղևի է, թե ոչ (տեղեկությունն առել ենք Դ. Դղևունու «Հայկինոն տասը տարում» գրքից (Երևան, 1935, էջ 65) և «Խորհրդային Հայաստան» թերթից՝ 1935, № 183)։ Մի փաստաթուղթ ցույց է տալիս, որ Բակունցին առաջարկվել է գրել նաև մի այլ բեմադրի՝ Պահպանված է 1936 թ. հունիսի 27-ին ՀԽՍՀ ժողկոմխորհին առընթեր կինոարդյունաբերության վարչության (Պետֆոտոկինոյի) պետ Դ. Դղևունու հեռագրեր ուղղված Մոսկվա, ԽՍՀՄ Պ. Բարխուդարյանին։ Այնտեղ ասված է. «Նոստրե Բակունցի հետ. Ձեզ համար գրվելիք բեմադրի վերաբերյալ՝ հայ ժողովրդի ուրախ, ստեղծագործ կյանքի մասին» («ՀՍՍՀ Հոկտեմբերյան հեղափոխության և սոցիալիստական շինարարության պետական կենտրոնական արխիվ, Ֆոնդ 704, ցույց. 1, դործ 6, թերթ 18)։ Այդ ժամանակ «Զանգեզուրի» բեմադրի կապակցությամբ Բակունցը նույնպես գտնվում էր Մոսկվայում։ Արդյոք խոսել է Պ. Բարխուդարյանը գրողի հետ կամ էթն խոսել է, ինչ հետևանք է ունեցել այդ խոսակցությունը, անհայտ է։

«Զանգեզուրը» գրվում էր այն ժամանակ, երբ Բակունցի դեմ ուղղված քննադատությունը սաստկանում էր, և գրողի բարեկամները, այդ թվում Ա. Խանջյանը, հորդորում էին նրան գրել այնպիսի երկեր, որոնք պետք է լուցնեին քննադատներին։ «Զանգեզուրը» սկսել է գրվել հենց Ա. Խանջյանի՝ 1935 թ. դարձան արած առաջարկով։ 1936 թ. առաջին ամիսներին «Զանգեզուրի» բեմադրի երկու անգամ քննարկվել է ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ա. Խանջյանի մոտ հրավիրված խորհրդակցությունում։ Ընդհանուր առմամբ բեմադրի դրական է գնահատվել (հմտ. Դ. Դղևունու, Ուրվագիծ Հայաստանի կեննատոգրաֆիայի պատմության, Երևան, 1961, էջ 69—70)։ Միաժամանակ, ինչպես

ցույց են տալիս փաստաթղթերը (ընթացած են ստորև), արվել են շատ դիտողություններ Դրոզին հանձնարարել են փոփոխել բեմադիրը արված դիտողություններին համապատասխան: Հարկ է եղել նաև շարժանկարային արվեստի սահանջներին համեմատ բեմադիրը մշակել Մոսկվայի մասնագետ բեմադրողների օգնությամբ: Ել 1936 թ. մայիսին Ա. Բակունցը մեկնել է Մոսկվա:

Ստորև բերվող փաստաթղթերում խոսք կա նաև բեմադրի երկրորդ տարբերակի մասին, որը Բակունցը, գուցե և, դրել է Մոսկվայում մասնագետների օգնությամբ:

Պետական դրվանատանը «Զանգեզուր» բեմադրի մեքենագիր օրինակին կից ցուցակով (Ֆոնդ 704, ցուցակ 2, գործ 13) պահվում է «Զանգեզուր» գործը՝ ռուսերեն.

„Арм. ССР, киностудия. Общѣй отдѣл. Дѣло „Зангезур“ վերնագրով: Այստեղ հավաքված են բեմադրի ստեղծմանը վերաբերող մի շարք փաստաթղթեր (մեծ մասամբ հեռագրեր), որոնք ցույց են տալիս «Զանգեզուրի» հետ առնչված որոշ զարգացումներ: Ստորև ներկայացնում ենք այդ փաստաթղթերի մի մասը մեր թարգմանությամբ կամ համառոտ վերաշարադրմամբ (նշում ենք վերահիշյալ գործի ընթացականակում հավաքված յուրաքանչյուր փաստաթղթի վերջում):

1936 թ. մարտի 20. Դզնունին* Մոսկվա Հ. Բեկնազարովին.** «Ղեկավար մարմինը երկրորդ անգամ քննարկեց «Զանգեզուր» բեմադիրը: Անհրաժեշտ է, որ Դուք գաք՝ որից հետո Բակունցի հետ կվերադառնաք Մոսկվա» (թերթ 10):

Մարտի 29. Երևանից Դզնունին՝ Մոսկվա Բեկնազարովին. «Բակունցը ղեկավարված է բեմադրի վերափոխմամբ, կավարտի մինչև տասնհինգը: Քնդ անհրաժեշտ է այդտեղից գալ տասին: Երևանում գտնվելուց հինգ օրը կօգտագործենք արտադրական հարցերը համաձայնեցնելու համար և կազմելու ղեկավար մարմնի հանձնաժողով՝ իր գլխավորով: Ամսի քսանին Բակունցի հետ կմեկնենք Մոսկվա հետագա աշխատանքի համար: Ես և Բակունցը համաձայն ենք քո առաջարկությանը: Ենթադրում ենք, որ հունիսի մեկին կկարողանա մեկնել Զանգեզուր ծանոթացման համար» (թերթ 7):

Հեռագրերից մեկի ամիսը նշված չէ, ամսաթիվը 9-ն է: Բովանդակությունից կարելի է ենթադրել, որ հեռագիրը տրվել է ապրիլին: Այդտեղ Հ. Բեկնազարովին ի պատասխան Դ. Դզնունին՝ վերը բերված երկու հեռագրերի դրում է. «Անմիջապես մեկնել չեմ կարող: Ենթադրում եմ, որ «Զանգեզուրում» պակասում է դիպաշարային գիծը: Ի շահ նկարի՝ խնդրում եմ ինձ աղատել [Երևան գալու պարտականությունից]: Փոփոխումների համար հանձնարարեք Բակունցին աշխատելու Մոսկվայի որակյալ մասնագետ բեմադրողների հետ՝ իմ հսկողությամբ [Դործն] արագացնելու նպատակով առաջարկում եմ Բակունցին ուղարկել [այստեղ]՝ ղեկավար մարմինների բոլոր ցուցումներով: Իմ գալը կխլի մեկ ամսից ավելի ժամանակ. այդ ընթացքում բեմադիրը հիմնականում կարող է

* Դանիել Դզնունին Հայկինոյի հիմնադիրներից է, 1936 թ. նա ՀՍԽՀ ժողովրդական արտիստ կինոարդյունաբերության վարչության պետն էր:

** Համո Բեկնազարովը (Բեկնազարյան) կինոռեժիսոր էր, նշանակված էր «Զանգեզուր» կինոնկարի բեմադրող:

ավարտվել: Առաջարկում եմ [գործի մեջ] ընդգրկել Շիլովսկուն, Լեոնիդովին, Վիշնևսկուն» (թերթ 9):

Երևք փաստաթղթեր (պատճեններն են), որոնք անթվակիր են, պետք է կազմված լինեն ապրիլի վերջին կամ մայիսի սկզբներին: Ահա դրանք.

ՀԽՍՀ Ժողկոմիտոնին

Հայկինոն խնդրում է թույլատրել Բակունց Ակսելին գործուղել Բ. Մոսկվա՝ Հայկինոյի հանձնարարությամբ, երեք ամիս ժամանակով՝ 1936 թ. մայիսի 9-ից մինչև օգոստոսի 9-ը՝ «Զանգեզուր» բեմագրի վրա աշխատելու կապակցությամբ:

ՀՍԽՀ ԺԿԽ-ին տորենքեր կինուար-

դյամարերուրյան վարչուրյան պես

Դ. Դզնունի

Ընդհ. Բաժնի վարիչ

Ս. Ակապովա

(թերթ 37)

Վկայական

Սույնը տրված է Բակունց Ակսելին, որ նա Հայկինոյի կողմից գործուղվում է Բաղ. Մոսկվա երևք ամիս ժամանակով՝ 1936 թ. մայիսի 9-ից մինչև օգոստոսի 9-ը «Զանգեզուր» բեմագրի վրա աշխատելու կապակցությամբ:

ՀԽՍՀ ԺԿԽ-ին տորենքեր

ԿԱՎ-ի պես

Դ. Դզնունի

Ընդհանուր Բաժնի վարիչ

Ս. Ակապովա

(թերթ 30)

Մյուս անթվակիր փաստաթուղթը Դ. Դզնունու հեռագիրն է Հ. Բեկնազարովին, որի մեջ ասված է, որ Ա. Բակունցը գործուղվում է Մոսկվա մեկ ամսով՝ «Զանգեզուր» բեմագրի վերաբերյալ խորհրդակցելու համար: Որից հետո Լեոնով՝ Բեկնազարովը և Բակունցը պետք է զան Երևան ու աշխատեն այստեղ և ապա նորից մեկնեն Մոսկվա: Ղեկավար մարմինների որոշմամբ «Զանգեզուր» պիտի սկսի նկարահանվել 1936-ի օգոստոսին, պատրաստ պետք է լինի Հոկտեմբերյան հեղափոխության 20-ամյակին (այսինքն՝ 1937-ի նոյեմբերին) (թերթ 34):

Մայիսի 6. Բեկնազարովը Մոսկվայից հեռագրում է Երևան, Դզնունուն՝ տեղեկացնելով, որ Բակունցի ուշանալը հետաձգում է նկարահանման սկիզբը (թերթ 36):

Մայիսի 14. Մոսկվայից Բեկնազարովը՝ Դզնունուն. «Բակունցի մեկնման հետագա ուշացումը կարող է տապալել այս տարի նկարահանման սկսելը» (թերթ 5):

Մայիսի 14. Երևանից Դղնունին՝ Բեկնաղարովին. «Բալանթարը համաձայն է՝ Բա-
կունցի ուղացավ կուստոման ստանալու պատճառով: Մեկնում է 15-ին: Դրամի մի մասը
ուղարկեցինք այսօր» (թերթ 8):

Իրականում, Ա. Բակունցի ուշանալու պատճառը որդու ծանր, երկարատև հիվան-
դությունն էր (անգիլեայից արյան վարակում)*: Հավանաբար Մոսկվա է մեկնել մայիսի
15-ին կամ դուրս մի քանի օր հետո:

Հունիսի 4. Մոսկվայից Բարլոյանը** հեռագրում է Երևան Դղնունուն, դրամ խընդ-
րելով՝ Բակունցի, իր և Գարոշի (նկարահանող-օպերատոր Գ. Բեկնաղարյան), ինչպես
և Բուրսուկայի հյուրանոցային ծախսերի համար (թերթ 31):

Հունիսի 19. Երևանից Բարլոյանը՝ Մոսկվա Բեկնաղարովին. «Ճասնյոթին հեռա-
գրով ուղարկված է՝ Ձեզ երկու հազար, Բակունցին՝ հազար, Հայկադյանին՝ յոթ հարյուր:

Հունիսի 26. Մոսկվայից Բուրսուկան և Բակունցը՝ Դղնունուն. «Մեր հասցեով ե՞րբ
և՛ դրամ ուղարկել»:

Հունիսի 27. Մոսկվայից Բեկնաղարովը՝ Երևան Դղնունուն. «Բեմագրի երկրորդ
տարբերակը Բակունցը չի ներկայացրել: Նույնիսկ եթե ներկայացված նյութը պետե-
կան էլ լինի, խորհրդատուների հետ աշխատելու անհրաժեշտություն կզգացվի՝ առնվազն
երկու ամիս: Նկարահանումը կսկսենք ուղացումով: Բնականից նկարահանելը շենք հաս-
ցե՛ն է: Նկարը հորելյանին շենք հանձնելու Այս մասին տեղեկացրե՛ր ղեկավար մարմիննե-
րին» (թերթ 21):

Հունիսի 28. Երևանից Դղնունին՝ Մոսկվա Բեկնաղարովին. «Ամեն պարագայի նկա-
րը պետք է հանձնեք հոբելյանին: Բակունցը Ձեզ հետ միասին խորհրդատույններին
հետո պետք է կարողանա բեմադրել հաստատել տալ այն հաշվով, որպեսզի նախապա-
րաստական շրջանն սկսեք ոչ ուշ, քան օգոստոսի 15-ին» (թերթ 23):

Հուլիսի 4. Մոսկվա Բեկնաղարովին. «Յոթին հեռագրով կուղարկենք 4000, Բակուն-
ցին՝ 3000:

Հուլիսի 17. Երևանից Դղնունին՝ Մոսկվա Բեկնաղարովին. «Անմիջապես ուղարկե-
ցե՛ր «Ջանդեղուրի» վերջին տարբերակը» (թերթ 20):

Այս, ինչպես և հունիսի 27-ի հեռագրերից, բոլոր երևույթին, պետք է եզրակացնել,
որ Մոսկվայում խորհրդակցելով կինոմասնագետների հետ և աշխատելով բեմագրի վրա՝
Բակունցը ստեղծել է «Ջանդեղուրի» մի նոր տարբերակ: Ո՞րն է այդ Արդյոք վերը մեր
հիշած «Համասուտու լիբրե՛տոն»-ը, թե մի ուրիշը, որ մեզ չի հասել: Բայց և հաջորդ հեռա-
գրից պարզվում է, որ Բակունցը դեռևս բեմագրի վրա աշխատելը չի ավարտել:

Հուլիսի 19. Մոսկվայից Բեկնաղարովը՝ Երևան. «Շկլովսկին, Լեոնիդովը հրաժար-
վեցին խորհրդական լինելուց՝ դրամ չստանալու պատճառով... Բակունցը մնացել է ա-
ռանց դրամի, աշխատանքը չավարտած ուզում է վերադառնալ: Դրամական անընդհա-

* ՏԼ՝ս Ա. Բակունցի կնոջ՝ Վարվառա Զիվիչյանի անտիպ հուշերը (գրված 1954 թ.,
Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի արխիվային բաժին, Ա. Հովհաննիսյանի արխիվ. թղթ.
244, 19, վավ. 4):

** Մանուկ Բարլոյանն այն ժամանակ Հայկինոյի դիրեկտորի տեղակալն էր:

վիժեցումներն այս պայմաններում կտրականապես հրաժարվում եմ նկարահանումից» (թերթ 3):

Հուլիսի 20. Երևանից Բարևոյանը՝ Մոսկվա Բեկինադարովին. «Արդյո՞ր Զանգեզուրի բերած «Զանգեզուր» օրինակը վերջին տարբերակն է» (թերթ 24):

Այս հեռագրից պարզվում է, որ Մոսկվայից Երևան ուղարկվել է «Զանգեզուր» մի ինչ-որ տարբերակ. դարձյալ՝ զմար է ասել, թե որն է այդ՝ «Համառոտ լիբրե» տոնն», թե՞ մի ուրիշը:

Ոգոստոսի 1. (ամսաթիվը լավ չի բնթերցվում). Մոսկվայից Ուսիկիչը՝ Երևան Բարևոյանին. «Զանգեզուր» բեմադրի հեղինակը Մոսկվայից անսպասելի մեկնեց: Խնդրում եմ տեղեկանք [ինչ է եղել]: Հեռագրել ԿՖԳՎ (ԴՄԿՓ)» (թերթ 27):

Կան 2. Բեկինադարովի հուշերը՝ «Записки актера и кинорежиссера», М., 1965 (հայերեն թարգմանված և Երևանում հրատարակված 1968-ին՝ «Հուշեր դերասանի և կինոռեժիսորի»), որտեղ տասներկուերորդ գլխում խոսք կա «Զանգեզուր» և Ա. Բակունցի մասին: Երևում է, որ գրված է զուտ հիշողությամբ, և առկա են փաստական սխալներ: Օրինակ, գրված է. «Ինչ վերաբերում է ինձ, ապա «Պեղոս» նկարից հետո ես պայմանաւորվեցի հայ տաղանդավոր դրող Ակսիլ Բակունցի հետ «Զանգեզուր» խորագրով սցենար գրելու մասին, որը պետք է պատմեր Զանգեզուրի լեռներում ծվարած դաշնակների վերջին օրերի մասին (Բակունցը լինելով զանգեզուրցի, տեղանուն էր եղել այն իրադարձություններին, որոնց մասին նա ուզում էր պատմել իր սցենարում» (հայերեն թարգմ., էջ 240): Իրականում Բակունցը թաղարացիական պատերազմի զանգեզուրյան հիշյալ իրադարձություններին տեղանուն չի եղել, քանի որ 1917 թ. աշնանից մինչև 1923 թ. հուլիսը նա Զանգեզուրում բոլորովին չի եղել: Բեկինադարովը գրում է նաև, որ իր Բակունցը շատ արագ է ավարտել բեմագիրը և ավելացնում է՝ «նա այն ուղարկեց կոնսուլտացիայի և հաստատման» (նույն տեղում): Իրականում աշխատանքը տևել է 4 ամիս, և այն Բակունցը ոչ թե ուղարկել է, այլ իր հետ է տարել Մոսկվա: Հուշերում կարդում ենք նաև. «Հոկտեմբերին ես գործով շտապ մեկնեցի Մոսկվա: Մենք Բակունցի հետ պայմանավորվեցինք, որ հենց որ լիբրետոն հաստատվի, նա նույնպես պետքի է պահել Մոսկվա»:

Մի երկու շաբաթ անց առավոտյան ինձ արթնացրեց հեռախոսի դանդը: Բակունցն էր խոսում: Ես շատ ուրախացա» (ն. տ., էջ 241): Այս պատմվում է իր և Բակունցի ժամադրության մասին՝ բեմագրի հաստատման կապակցությամբ զրուցելու համար: Շաբադարանից երևում է, որ հուլիսից Նկատի ունի 1936 թ. հոկտեմբերը: Լուրջ շփոթություն է. նախ ինչպես վերը բերված մի հեռագրից ենք իմանում (Դեդեալի, մայիսի 14), Բակունցը «Զանգեզուր» վերադարձի խորհրդատվության և այն հաստատելու նպատակով Մոսկվա է մեկնել 1936 թ. մայիսի 15-ին, իսկ Մոսկվայից դուրս է եկել ամենաուշը օգոստոսի 1-ին: 1935 թ. հոկտեմբեր կամ նոյեմբեր ամիսներին Բակունցը Մոսկվայում նույնպես չի եղել, «Զանգեզուրն» էլ պատրաստ չէր, դրողը Երևանում աշխատում էր այդ բեմագրի վրա:

Հետագայում «Զանգեզուր» բեմագիրը պատմվրվել է Հ. Բեկինադարովին, որը պետք է օգտագործեր Բակունցի գրածը («արդեն համարված նյութերի օգտագործմամբ »): Բեկինադարովը համաձայնել է և անցել գործի:

«Զանգեզուր» այդ տարբերակը նկարահանվել է հիմնականում 1937 թ. ընթացքում և չի ավարտվել ըստ նախատեսվածի՝ Հոկտեմբերյան հեղափոխության 20-ամյակի հոբելյանին, ավարտվել է 1938-ին և նույն թվականին էլ սկսել է ցուցադրվել:

Բակունցի գրած բեմադիրը (մեծ և փոքր տարբերակները), անշուշտ, գրողի ստեղծագործությունների մեջ շատ թե քիչ աչքի ընկնող տեղ չի զբաղեցնում: Թե՛ գեղարվեստական տեսակետից ընդհանրապես և թե՛ մասնագիտական-բեմադրային տեսակետից հազիվ թե այն որևէ բնություն բռնի: Նկատելիորեն անմշակ է. կան փաստական, ժամանակագրական անճշտություններ, արհեստականություն: Գրողն օգտագործել է իր երկերից առանձին տեսարաններ: Բայց բեմադրում բացակայում է Բակունցի ստեղծագործություններին հատուկ արվեստի շունչը: Կան լեզվական օտարաբան արտահայտություններ. օրինակ, «նրան զծվար է այդպես խմելը», «ինչ-որ նվաղում է», «մայրը վազում է գետի որդուն» և այլն:

Այս բեմադրում կան բակունցյան երկերից հայտնի անուններ՝ Աթա ապեր, Բադի, Ջետանց Վանես, Պողան, Սոնա, Մինա, սակայն սրանք սոսկ նույնանունություններ են, այսինքն՝ սոսկ համընկնում են անունները, և ընավ նույն կամ նման կերպարների մասին չէ խոսքը: Օրինակ, այս բեմադրի Աթա ապերը միայն անունով է հիշեցնում «Եղբայրության ընկույզներին» հմայիչ հերոսին: «Զանգեզուրում» այդ գործող անձը զուրկ է բակունցյան գեղջուկ կերպարների կենդանությունից, իրապատում մարդկային հատկանիշներից, և ձևված է ըստ «մարդարեախոս» ձերոշիների այն կաղապարի, որպիսին օգտագործում էին նույն շրջանի այլ գրողներ:

Բեմադրում կան նաև նախակերպարներ ունեցող հերոսներ. դրանցից է գլխավոր հերոս Մակիչը, նրա համար նախակերպար է եղել Զանգեզուրի բաղաբացիական պատերազմների մասնակից Մակիչ Մաշուրյանը, որը սպանվել է 1920 թ. նոյեմբերին, Գորիսի մոտ: Սպարապետի համար նախակերպար է եղել Նժդեհը և այլն:

Մ ա ն ք ա զ ր ու թ յ ու ն ն ր ը ս ու է ջ ե ռ ի և տ ա ղ ա ն ա մ ա ռ ն ե ռ ի

էջ 490, տող 25. Լեոնաֆայաստան— գործածված է որպիսի Զանգեզուրի հայոց իշխանության անվանում:

էջ 491, տող 35. Վերդեն— քաղաք և ամրոց Ֆրանսիայի հյուսիս-արևելքում: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Վերդենի շրջակայքում արյունահեղ ճակատամարտեր են տեղի ունեցել գերմանական և ֆրանսիական զորքերի միջև (շուրջ 1 միլ. մարդ է զոհվել): Ֆրանսիացիները կարողացան պաշտպանել քաղաքը, և գերմանացիներն այն գրավել չկարողացան:

էջ 503, տող 19. Մերուհու բերանից արշուներ կաքկլում է արխալուղի վրա— համատեղ «նամակ հուսաց Թագավորին» պատմվածքի վերջին մասի հետ՝ «Արշուներ քի հետ խառնված կաքում էր նրա արխալուղի վրա» (տե՛ս Երկերի այս հրատ., հ. 1, էջ 219):

էջ 518, տողեր 6—13. —Յենտրալնի, ցենտրալնի... Բաֆու, դա Բաֆու... Բաբիշնաջան... և այլն— համեմատել միևնույն կարգի գրեթե նույն բառերով ձևավորված հնա-

խոսալին կատակ-սխոսակցութիւնն» հետ թերաշրջան ընկուղենիներում»։ — Է՞ր, ցենտրալնի, ա՛յ ցենտրալնի, դալլայ Բաբու... Բարիշնա ջան, Բաբու, դա՞, Բաբու... և այլն (տե՛ս Երկերի այս հրատ. հ. 2, էջ 282—283)։

էջ 530, տողեր 15—16. տեսնել սեսաշատուր Արտվանն վեպի 306-րդ էջին (տող 20) վերաբերող ծանոթագրութիւնը։

էջ 548, տող 16. Հաճառ գետն է— կամ Հագառու, գետ է. Բարկուշատ գետի վերտակը. Որոտանը դուրս գալով Սիսիանի շրջանից, մտնելով Գորիսի շրջանը՝ հոսում է գետի արևելք և անցնելով Աղբթեջանական ՍՍՀ, կոչվում է Բարկուշատ, այստեղ ձախից ընդունում է Հագառու վտակը։

էջ 554, տող 35. Զանգեզուրի «մերձաբնադարձային» ձուրը— նկատի ունի. Որոտանի ձորը, հատկապէս Տաթև գյուղի մոտ։

էջ 555, տող 4 և հետո. 151-րդ գնդի շտաբը— 151-րդ գունդը բնագրում հիշատակվում է մի շարք անգամ, հիշվում է նաև 153-րդ գունդը. դրանք 11-րդ բանակի գորամասերից են եղել։

էջ 555, տող 14. Կովի կլինի Ճալջիի մոտ— Յայջի գյուղը գտնվում է Գորիսի մոտ (գետի հարավ-արևմուտք), այժմ կոչվում է Հաժրիս։ Սակայն բեմադրում Յայջին Զանգեզուրի այլ մասում է տեղադրված։

էջ 567, տող 14. 84-я подорожат, նաև՝ էջ 582, տող 18. սրտում է 84-րդ բրիգադի հրետանին— խոսքը վերաբերում է 11-րդ Կարմիր բանակի 28-րդ հրաձգային միավորման 84-րդ բրիգադին։

էջ 573, տողեր 20—24 և հետո. —Լավ, ասեմք, ես քուրք եմ, բա հայերը ձեզ ինչո՞ւ են սպանում... —Մենք ուրիշ ազգ ենք...— համեմատել թերաշրջան ընկուղենիները՝ պատմվածքի վերջին մասի հետ. «Ասեմք քուրք եմ, բա ձեզ նման հայերին ինչո՞ւ են սպանում», ք...Մենք էն քո ասած հայերից չենք...» (տե՛ս Երկերի այս հրատ. հ. 2, էջ 307)։

Ա Յ Լ Խ Մ Բ Ա Գ Ր Ո Ի Մ

Զ Ա Ն Գ Ե Զ Ո Ի Ր

(Մակիչ)

Համառոտ լիբրետոն նախերգանքով և յոթ մասով

(էջ 586)

Բնագրային աղբյուրն է «ՀՍՍՀ Հոկտեմբերյան հեղափոխության և սոցիալիստական շինարարության պետական կենտրոնական արխիվում» պահվող մերենագիրը՝ Ֆոնդ 704, ցուցակ 1, դործ 208, թերթեր 1—15։ Սա «Զանգեզուրի» համառոտ բեմադիրն է, նրա մեղ ծանոթ միակ՝ պահպանված հեղինակային բնագիրը։ Դա մերենագրվածի 3-րդ (գուցե 2-րդ) օրինակն է՝ 15 էջ համարակալված, սկզբից 2 էջ չհամարակալված։ Դժվար-

ընթերցանելի է: Վերնագրից վերև հեղինակի ձեռքով (թանաքով) գրված է Ալ. Բալունց, ապա դարձյալ հեղինակի ձեռքով է գրված վերնագիրը՝ Զանգեզուր, տակը մերենագրությամբ (Մակիշ): Այնուհետև, հեղինակային որևէ նշում կամ ուղղում չկա. պարզ է, որ մերենագրվածի այս օրինակը չի համեմատվել ձեռագրի հետ, և հեղինակն առհասարակ նրա վրա չի աշխատել: «Զանգեզուր» բեմագրային այս տարբերակը հրապարակվում է առաջին անգամ: Տպագրված է պահպանված մերենագիր օրինակին ամբողջությամբ: Նրանում ուղղել ենք մերենագրական վրիպակներն ու մեկ-երկու այլ վրիպումներ, այդ թվում հետևյալները.

էջ 589, տող 10. ՄՕ-ի բնագրում՝ հանկարծակի եկավ— ուղղված է ըստ բովանդակության՝ հանկարծակիի եկավ:

էջ 590, տողեր 1—2. ՄՕ-ի բնագրում՝ մնացողներին— ուղղված է ըստ բովանդակության՝ մնացողները:

էջ 590, տող 16. ՄՕ-ի բնագրում՝ կազմակերպել— ըստ բովանդակության ուղղել ենք՝ կազմակերպվել:

էջ 594, տող 20. ՄՕ-ի բնագրում՝ աղծեմաղ— ուղղել ենք ըստ բովանդակության՝ ալծեմաղ:

էջ 595, տող 8. ՄՕ-ի բնագրում՝ Մակիշը հայտնում է— ուղղել ենք՝ Մակիշը հայտնելով է:

էջ 596, տող 26. ՄՕ-ի բնագրում՝ Կոմունիստները— ճշտել ենք ըստ բովանդակության՝ Կոմունարները:

էջ 597, տող 24. ՄՕ-ի բնագրում՝ Նա դեմ առել— ուղղել ենք՝ Նա դեմ է առել:

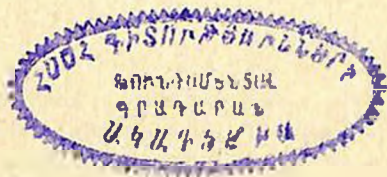
էջ 598, տողեր 3—4. ՄՕ-ի բնագրում՝ քնդանոթները շրջում է Կոտայի զորամասը— ուղղված է՝ քնդանոթները շրջում է դեպի Կոտայի զորամասը:

Հայտնի չէ, թե «Զանգեզուրի» այս համառոտ բեմագիրը որ ամսին է գրվել: Քույսն այն գրվել է մեծ բեմագրից հետո, բայց կան նաև նշաններ, որոնք ենթադրել են առաջին, թե այս փոքրը մեծից առաջ է գրվել:

«Զանգեզուր» բեմագրի ստեղծման հետ առնչված մանրամասնությունները բերված են «Զանգեզուր» մեծ բեմագրի ծանոթագրություններում:

Ր Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Վեպեր և վիպակներ	Երկեր	Ծանոթագրու- թյուններ
Հովնաթան Մարչ	7	604
Կարմրաբար	89	614
Որդի որսաման	234	633
Խաչատուր Արուվյան	260	639
Կյորես	412	688
Կինոթեմագիր		
Ջանգեղուր	489	700
Այլ խմբագրում		
Ջանգեղուր (Մակիչ)	586	708
Մանրագրություններ	599	
Ա. Բակունցի երկերի ալն հրատարակությունները,		
որոնք հիշատակված են երրորդ հատորում	600	
Հատորում դորժածված պայմանական հասկալումներ	600	
Բնագրերը	601	
Վիպակներ և վեպեր	604	
Կինոթեմագիր	700	
Այլ խմբագրում	708	

ԱԿՍԵՆ ԲԱԿՈՒՆՅ

Ե Ր Կ Ե Ր

Հատար 3

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի ռոշմամբ

Հրատ. խմբագիր Ս. Ա. ԱՆԱՍՏԱՍՅԱՆ
Գեղ. խմբագիր Հ. Ն. ԴՈՐՄԱԿԱՆՅԱՆ
Տեխ. խմբագիր Հ. Մ. ՄԱՆՈՒԶԱՐՅԱՆ
Սրբագրիչ Է. Ա. ՍՈՆԵԿՅԱՆ

ИБ № 491

Հանձնված է շարվածքի 17. 03. 1982 թ.: Ստորագրված է տպագրության 7. 12. 1982
Ձափը 60×84¹/₁₆: Թուղթ № 1: Տառատեսակ «Դրբի սովորական», բարձր տպագր
թյուն: Պայմ. 42,2 համ., տպագր. 44,5+3 ներդ.: Հրատ-հաշվարկ. 44,33 մամուլ

Տպաքանակ 20,000: Պատվեր № 361: Հրատ. № 5663: Դինը 4 ռ. 45 կ.:

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Բարեկամության փ. 24 գ:

Издательство АН Арм. ССР, 375019, Ереван, ул. Барекамутян, 24 г.

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան, Բարեկամության փ., 24:
Типография Издательства АН Арм. ССР, 375019, Ереван, ул. Барекамутян, 24:

ՆԿԱՏՎԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	Տող	Տպւած է	Պետք է լինի
40	17	չուկատի	չոկատի
138	17	միթիւլը	միթիւլը
143	31	քցեց	զցեց
202	35	ոչ ոքի	ոչ ոքի»
321	10	ղալլանը	ղալլանը
384	21	ջալահիր	Ջալահիր
388	23	կանանց	կանանց.
401	10	կար-	կար-
609	հ. 8	Էջ 24, տող 18. Իսմիր որոտան—հալա- նարար, նկատի ունի Ղ. Ալիշանի «երդ և	Էջ 24, տող 4. Ահշակ բազալուր կամ Խալիկ զոտալուր—հալանարար, նկատի ունի
647	հ. 13	առսէկրնից	առսերէնից
674	վ. 13	ժաղէկի	ժաղէկի
681	վ. 5	bibbendi	bibendi

A II
69003